ERIK JAN ZÜRCHER

MODERNLEŞEN TÜRKİYE'NİN TARİHİ

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ VE GENİŞLETİLMİŞ BASKI

İletişim

Turkey, A Modern History
© 1993, 1997, 2002, 2004 Erik Jan Zürcher
Bu kitabın yayın hakları I.B. Tauris & Co. Ltd.'den
(London) alınmıştır.

İletişim Yayınları 332 • Tarih Dizisi 7
ISBN-13: 978-975-05-0603-1
© 1995 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-29. BASKI 1995-2014, İstanbul
30. BASKI 2015, İstanbul
31. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Berna Akkıyal
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI 3 Nisan 1930'da kabul edilen
Belediyeler Kanunu'yla seçme ve seçilme hakkı
kazanan kadınlar belediye seçiminde oy kullanırken
(İletişim Yayıncılık Arşivi)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Barış Sağlan
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERIK JAN ZÜRCHER

Modernleşen Türkiye'nin Tarihi

Turkey, A Modern History

ÇEVİREN *Yasemin Saner*

GENİŞLETİLMİŞ VE
GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ BASKI

iletişim

ERIK JAN ZÜRCHER 1953'te Leiden'de doğdu. Leiden Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlayan Zürcher, aynı üniversitenin Türkiye Etütleri Bölümü başkanıdır ve öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. 2008'den itibaren Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün direktörlüğünü yürütmektedir. Prof. Zürcher'in şu kitapları bulunmaktadır: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926),* E.J. Brill, 1984 (*Milli Mücadelede İttihatçılık,* Türkçe'deki ilk baskısı, 1987; İletişim Yayınları, 2003); *The Progressive Party 1924-1925*, E.J. Brill, 1991 (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* Türkçe'deki ilk baskısı, 1992; İletişim Yayınları, 2003); *Turkey, A Modern History*, I. B. Tauris, 1993 (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* İletişim Yayınları, 1995); Mete Tunçay ile birlikte derlediği *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire (1876-1923),* E.J. Brill, 1993 (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik [1876-1923],* İletişim Yayınları, 1995); *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925,* I. B. Tauris, 1999 (derleme, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik 1775-1925,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003); Donald Quataert ile birlikte derlediği *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950,* I. B Tauris, 1995 (*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950,* İletişim Yayınları, 1998); Willem van Schendel ile birlikte derlediği *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World,* I. B. Tauris, 2001 (*Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları,* İletişim Yayınları, 2004); Touraj Atabaki ile birlikte yazdığı *Men of Order. Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran, 1918-1942,* I. B. Tauris, 2004.

İNGİLİZCE BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bir konuya tam hâkim olmanın en iyi yolu, onu öğretmeye çalışmaktır. Bu gerçeği yıllarca önce, çiçeği burnunda bir üniversite mezunu iken benden çok daha genç öğrencilere Türkçe öğretmekle görevlendirildiğimde keşfetmiştim. Bu öğrenciler her defasında bana, Türkçe'nin girift yapısını ne kadar az bildiğimin ayırdına vardırmıştı. Bu gerçeği 15 yıl kadar sonra, Dr. Lester Crook, başlıca amacı bir öğretim malzemesi işlevi görmek olan bu kitabı yazmamı rica ettiğinde yeniden keşfettim. Her ne kadar o zamana değin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş dönemi üzerine yıllardır araştırma yapıyor ve yazıyorsam da, bu çalışma bana yine, bilmediklerimin ve bilinmeyenlerin ne kadar çok olduğunu kavramamı sağladı. Yine, yazdıkça öğrendim. Bu sebepten, bu kitabı okumak, bu kitabın yazımının bana, yazara, verdiği yararın yarısı kadar siz okuyucuya yararlı olursa, kitap fazlasıyla amacına hizmet etmiş olacaktır.

Akademik uğraşımda hep, en yararlı bulguların birçoğunun, kişinin meslekdaşlarıyla ve öğrencileriyle olan sohbet tarzındaki tartışmaların sonuçları olduğunu görmüşümdür. Bu kişilerin katkıları, genellikle anonim olarak kalmakta, daha sonra bilinçaltına gömülmekte ve sadece bir kişinin kendi parlak fikirleri olarak yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu isimsiz katkı sahiplerinden başka, bu türden sentetik bir çalışma, kuşkusuz sentezde kullanılmış olan monografilerin yazarlarına da yoğun biçimde bağımlıdır. Bu kişilerin isim ve çalışmaları, kitabın sonunda yer alan ve kendilerine olan minnet borcumun derecesini gösteren kaynakça incelemesinde bulunmaktadır.

Birçok kişi bu çalışmanın bölümleri üzerine yorumlarıyla özel katkılarda bulundular. Nijmegen Katolik Üniversitesi'nden Dick Douwes, Amsterdam Üniversitesi'nden Prof. Jan Lucassen ve Prof. Rinus Penninx, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan Dr. William Hale. Kitabın bölümleri bazı eski öğrencilerin çalışmalarını, bilhassa Nicole van Os, Jacqueline Kuypers ve Anneke Voeten'in master tezlerini de sonuç olarak vermektedir.

Dr. Lester Crook, metin üzerindeki titiz ve bilgili okuyuşuyla, açımlamalarıyla, bu kitabın layık olduğu her değere fazlasıyla katkıda bulunmuştur.

Bu kitap için ilk telkinde bulunan, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan aziz dostum Dr. Colin Heywood olmuştu; kendisi, Prof. Bernard Lewis'in yeni bir devir açan *Emergence of Modern Turkey* (*Modern Türkiye'nin Doğuşu)* adlı çalışmasının yayımından otuz yıl sonra, bunun gibi bir kitaba ihtiyaç olabileceğini belirtmişti. Umut ederim, sonuç az çok beklediği gibi olmuştur.

Saskia'nın katkısı ise sabır ve tahammülün üstünde olmuştur; işte bu yüzden de eşlere genellikle önsözlerde övgüde bulunulur.

Nijmegen/Amsterdam,
Ağustos 1992

TÜRKÇE BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Türkiye hakkında yazan bir yazar için, çalışmasının bizzat Türkiye'de çevrilip yayınlanmasından daha büyük bir iltifat olamaz. Bu bakımdan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*'nin Türkçede yayınlanmasını büyük bir memnuniyet ve şükranla karşılıyorum.

Baskıya sunulan metni okumuş olan Dr. Mete Tunçay'a, yayın için gösterdiği istekliliğinden dolayı İletişim Yayınları yayın yönetmeni Fahri Aral'a özellikle ve metnin Türkçesi için yapmış olduğu titiz çalışmasından dolayı Ömer Laçiner'e ayrıca teşekkür ederim. Onun ayrıntılara gösterdiği dikkat İngilizce metindeki bazı hataların zamanında düzeltilmesini sağlamıştır. Açıktır ki geriye kalan hatalar yazarın sorumluluğundadır.

Bir yabancının tümüyle doyurucu bir Türkiye tarihi yazabileceğinden kuşku duyanların söylediklerinde doğruluk payı olduğunu kabul ediyorum. Çalışmaları ne denli uzun süreli olursa olsun, bir yabancı, Türk tarihini "yaşamış" olan birine doğal gelen derin, kimi zaman sezgisel kavrayıştan yoksun olma durumundadır. Öte yandan, dışardan bakan birinin farklı bakışının çok olumlu sonuçlarının olabileceğini de tecrübeyle biliyorum. Benim kendi ülkemin tarihini bilenler, İngiliz Boxer'ın ve daha da yakınlarda bir diğer İngiliz Jonathan İsrael'in ve Amerikalı Simon Schama'nın Hollanda'nın tarih yazıcılığı üzerindeki etkilerini hatırlayacaklardır. Onların çalışmaları, Hollanda'da tarihsel tartışmayı sarsmış ve Hollandalı tarihçileri yeni yanıtlar bulup ortaya çıkarmaya zorlamıştır.

Kuşkusuz özgün bir inceleme olmayan, daha çok, yakın zamanlardaki akademik çalışmaların sonuçlarını toplu bir inceleme içerisinde bir araya getirme girişimi olan bu kitabın, eğer Türkiye'de buna benzer küçücük bir etkisi bile olursa, yazar fazlasıyla memnun olacaktır.

Erik Jan Zürcher
Amsterdam, 1 Temmuz 1995

İNGİLİZCE ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Turkey: A Modern History'nin ilk baskısı için çalışmamı tamamladığımdan beri artık on yıl geçmiş bulunuyor. Görünen o ki, kitap var olan bir ihtiyaca cevap verdi, çünkü bu on yıl içinde (bazen değişiklikler yapılarak) beş kez tekrar basıldı, Türkçe, Hollandaca, Yunanca, İbranice ve Endonezyaca dillerine çevrildi ve bazı ülkelerde üniversitelerde bir ders kitabı olarak okutuldu. Ancak, bu on yıl boyunca geç Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihleri üzerine oldukça çok sayıda çalışma ortaya çıktı. Bir taraftan, imparatorluğun geç döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel tarihi, diğer taraftan da Cumhuriyet'in çağdaş tarihi, araştırmaların bilhassa güçlü şekilde geliştiği alanlar olmuştur. İlkinde gelişmeyi hızlandıran husus, önemli arşiv koleksiyonlarına artan erişme kolaylığıdır. İkincisindeki ise, Kürtçülük ve İslamcılık hareketlerinin Kemalist cumhuriyete esaslı şekilde meydan okuması ve bir de Avrupa Birliği'ne entegrasyon umududur.

Bütün bu yayınlanmış araştırmaların bir sonucu olarak Türkiye'nin modern tarihi üzerine şimdi çok daha iyi bir ders kitabı yazılabilirdi ve bunu başka birinin yapmasını beklemek yerine kendim yapmayı denedim. Kitabın ana yapısı değişmedi, ama yüzden fazla değişiklik ve ekleme yapıldı. Ayrıca, (kitabın bir ders kitabı olma niteliğine uygun olarak tutumluca olsa da) kaynaklara göndermeler yaparak metni desteklemeye gayret ettim ve bibliyografyayı genişlettim.

Tarihe yetişme gayretiyle nefes nefese koşuşturmanın akla uygun bir tarafı yok, ama düzenli aralıklarla, tarih araştırmalarının vardığı en gelişmiş nokta ile, ders kitabı halinde öğrenci ve genel okuyucunun kullanımına sunulan şeyler arasındaki boşluğu kapatmaya çalışmak tüm gayretlere değerdir. Bunu başarmak bu kitabın emelidir.

Kuşkusuz, yapılan yararlı ek ve düzeltmeler, sırf ek okuma ve araştırmaların bir sonucu değildir. Bunlar aynı zamanda, meslektaşlarla süregiden tartışmaları da yansıtmaktadır. Birçok şeyi daha açık seçik şekilde görmemi sağlayan çok sayıdaki meslektaş arasında Aykut Kansu, Mete Tunçay, Zafer Toprak, Bill Hale, Fikret Adanır, Hamit Bozarslan, François Georgeon, Hilmar Kaiser, Hans Lukas Kieser, Mehmet Emin Yıldırım ve Andrew Mango'yu –belirli bir sıra gözetmeden– ayrı tutmak isterim.

Doktora öğrencilerim, bilhassa Nicole van Os, Umut Azak, Özgür Gökmen, Seçil Deren ve Özgür Mutlu Ulus, özel bir teşekkürü hak ediyorlar. Onların çalışmalarından çok şey öğrendim. Vangelis Kechriotis, Socrates Petmezas ve Yasemin Saner'e, Yunanca ve Türkçeye çeviri sırasındaki geribildirimlerinden dolayı teşekkür ederim; bu geribildirimler orijinal metni daha iyi hale getirmiş bulunuyor. Lester Crook'a da İngilizce metindeki yol göstericiliği için elbette bir kez daha teşekkür ederim.

Leiden, Aralık 2003

Giriş:
Dönemlendirme, Kuram ve Yöntem

Dönemlendirme, yani geçmişi açık seçik şekilde tanımlayan ve kesin çizgilerle belirlenmiş dönemlere ayırmak, bitmez tükenmez bir tartışma konusudur. Aynı durum, dönemleri birbirinden ayırdığı varsayılan dönüm noktalarının ve kilometre taşlarının teşhisinde de söz konusudur. Tarihçinin bu faaliyetini bir tartışma konusu haline getiren şey her dönüm noktasının, her kilometre taşının, hem yeni bir gelişmenin başlangıç noktası, hem de bir önceki gelişmenin doruk noktası olmasıdır.

Bununla beraber, dönemlendirme ne kadar keyfî ve ne kadar tarihçinin kişisel tercihlerine tâbi olursa olsun, geçmişi anlaşılır şekilde ifade etmenin kaçınılmaz ve hatta vazgeçilmez bir aracıdır; aksi halde geçmiş, birbirlerinden ayrımlaşmamış olay ve kişilerin bir yığınından ibaret olacaktır. Bu kitabın adı bile, modern tarih (hatta modern Türkiye) diye bir şeyin var olduğunu ima etmektedir, ki bu da dönemlendirmenin bir sonucudur.

Dönemlendirmenin geçerli bir araç olabilmesi için, iki ayrı talebi karşılıyor olması gerekir. Birincisi, açıklama değerinin olmasıdır. Karşılaştırmalar gibi, dönemlendirmeler de prensipte sayıca sınırsızdır; ama bunlar ancak, olayların akışını, önemli gelişmeleri görünür hale getirecek şekilde, bölümlere ayırmamıza olanak sağladıkları takdirde, amaca hizmet etmiş olurlar. İkincisi, dönemlendirme, anlatılmakta olan

dönemin, o dönem içerisindeki gelişmelerini yansıtmalıdır. Bu, hepten bir tümevarım süreci olamaz. Bu da, tarihçinin, hangi gelişmeleri dönemlendirmesine esas alacak kadar önemli bulduğu ya da başka deyişle, olaylar yığını arasında, hangilerini "tarihsel olgular" olarak seçtiği sorusuna yol açar.

Kuşkusuz, her bir alanda geleneksel ayrımlar yapılır ve bunlar o denli yaygınlaşmışlardır ki, masum okuyucu bunları tarihsel doğrular ve belki de doğanın olguları olarak kabul etmeye hazırdır. Bu eğilimin, bilhassa ders kitaplarını okuyan öğrenciler arasında güçlü olması şaşırtıcı değildir. Yine de, genellikle böylesi bir kitaptan beklenen, olguları tartışmak yerine, inkar edilemez olgular sunmaktır.

Bu kitap bazı bakımlardan Türk tarihinin geleneksel dönemlendirilişini örnek almakta, bazı bakımlardan da almamaktadır. Bu nedenle, bunun bir bakıma kaçınılmaz bir tarih çalışması olduğunu söylemektense, kitabın bu yönünü okuyucuyla tartışmam ve kitabın düzenleniş şekline ilişkin nedenleri sunmam daha iyi olacaktır.

Bu kitap üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümleme, yazarın modern Türk tarihi için düşündüğü temel dönemlendirmeyi temsil etmektedir. Kitabın, 19. yüzyılda modern Türkiye'nin doğuşunun ilk evresini anlatan birinci bölümünde, başat gelişme olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın artan nüfuzu ve bunun Osmanlı devleti ve toplumunda yol açtığı tepkiler ele alınmıştır.

Avrupa'nın nüfuzu, üç farklı ama birbirine etkide bulunan alanda ortaya çıkmıştı: Osmanlı ekonomisinin gittikçe büyük bir bölümünün, kapitalist dünya sisteminin bir parçası haline gelişi; Avrupa'nın Büyük Güçleri'nin artan siyasal nüfuzu –bu siyasal nüfuz, hem Avrupa'da bir savaşa yol açmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama gayretiyle ve hem de onu ayrı bir siyasal varlık olarak muhafaza ederken, ona egemen olma girişimleriyle açığa çıkıyordu– ve son olarak da, milliyetçilik, liberalizm, laiklik ve pozitivizm gibi Avrupa ideolojilerinin etkisi.

Avrupa'nın artan nüfuzunun bu üç biçimi, kolayca ayırt edilemez şekilde birbirine geçmiş ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişti. Bu durum, Osmanlıların Avrupa'nın bu meydan okuyuşuna karşı gösterdikleri tepki için de geçerlidir. 19. yüzyılda bu tepki içerisinde iki çizginin varlığı ayırt edilebilir: Bu çizgilerden birini, merkezî devletin ve onun hizmetindekilerin, devlet aygıtını güçlendirme ve ülke yönetimini

merkezileştirme girişimleri ve diğerini ise, İmparatorluk halkının farklı kesimlerinin İmparatorluğun maruz kaldığı baskılara olan tepkileri oluşturmuştur. Bu tepkiler 19. yüzyıl boyunca artarak Sultan'ın Hıristiyan ve Müslüman tebaası arasında bir yol ayrımına neden oldu.

Bu gelişmeler, bu kitabın birinci bölümünde anlatılacak olan Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl boyunca yaşanan gelişmelerin çerçevesini oluşturmaktadır. Bu gelişmeler ayrıca 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin dönemlendirilişine dayanak da oluşturmaktadır. Peki bu dönemlendirme tam olarak nasıl tanımlanabilir?

Bu bağlamda akla gelen ilk soru, Türkiye'nin "modern tarihi"ne başlangıç noktası olarak neyin alınması gerektiğidir. Değişik yanıtlar verilmesi mümkündür ve herbiri kendi başlarına geçerlidir, ama burada en geleneksel olan çözümden, yani Fransız Devrimi döneminden ve devrimin sebep olduğu sonuçlardan yola çıkmak, en doğrusu gibi gözükmektedir. Kapitalist dünya sistemiyle ekonomik bütünleşme olgusu, 18. yüzyıl sonlarında önemli ölçüde etkisini artırmış ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazanmıştı, bunun yanında, Napolyon savaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa siyaseti ve diplomasisine artan şekilde katılmasına yol açmış ve milliyetçiliğin ve liberalizmin devrimci düşünceleri ilk kez Yakın Doğu'ya ulaşmıştı.

19. yüzyıl için (aslında herhangi bir dönem için), daha da genel bir dönemlendirme yapmaya ilişkin sorun, Avrupa nüfuzunun üç biçimiyle, bunlara karşı Osmanlı İmparatorluğu içinden çıkan farklı tepkiler, genel anlamda birbirlerine koşut gitmesi, buna karşılık gelişmelerin bütün alanlarda mutlaka aynı zamanda meydana gelmemesiydi. Yine de, bu gelişmelerin birbirine etkide bulunma niteliklerinden dolayı, oldukça birörnek bir dönemlendirme mümkün görünmektedir:

- Fransız Devrimi'nin yol açtığı savaşlar döneminden 1830'ların sonuna kadarki yıllar, Balkan eyaletlerinin artan ekonomik bütünleşmesine ve Rum tüccarların başat bir etken olarak ortaya çıkışlarına; Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz ve Rus siyasetleriyle çok daha fazla içli dışlı olmasına; ilk milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkışına ve Batı tarzında ilk ciddi ıslahat girişimlerine sahne olmuştu.
- 1830'ların sonlarından 1870'lerin ortalarına kadar geçen, uluslararası açıdan İngiltere'nin ekonomik ve siyasal hegemonya kurduğu dönemin özellikleri şunlardı: 1838'de serbest ticaret rejiminin

dayatılmasından sonra İmparatorlukla yapılan ticaret ve verilen borçlardaki hızlı artış; İmparatorluğun bekası için İngiliz ve Fransızların destek verişi; 1839 Tanzimat Fermanı'yla başlayarak hukuk, eğitim, maliye alanlarında ve devlet kurumlarında süregiden ve (en azından kâğıt üzerindeki) geniş kapsamlı ıslahatlar; bürokrasinin iktidar merkezi olarak sarayın yerini alması, Osmanlı meşrutiyet hareketinin başlaması ve Hıristiyanların ayrıcalıklı konumlarına karşı bir Müslüman tepkisinin yükselmesi ve dönemin 1873-1878 yıllarındaki ağır ekonomik ve siyasal bunalımla son buluşu.

• 1870'lerin ortalarından 1908 Meşrutiyet Devrimi'ne kadar olan dönem, en azından yüzyılın sonuna kadar, çok daha yavaş ekonomik büyümeye, ama aynı zamanda İmparatorlukta ilk ciddi doğrudan yabancı yatırımlara; süregiden idari ve teknik reformlara, öte yandan milliyetçi ve liberal ideolojilerin bastırılmasına ve İmparatorluğun İslâmi mirasına yeniden yönelinmesine; sarayın yeniden esas iktidar merkezi olarak bürokrasinin yerini almasına sahne olmuştu. Bu dönemin sonlarına doğru, hem uluslararası ekonomiyle bütünleşme hem de iç siyasal muhalefet hız kazanmıştı.

Kitabın ikinci bölümünün ağırlığını "Jön Türkler"in girişimleri oluşturmaktadır. 1890'larda etkinleşmeye başlayan Jön Türkler, modern eğitim görmüş bürokrat ve subaylardan oluşan bir topluluktu ve devlet ve toplumu pozitivist ve gittikçe artan milliyetçi düşüncelere göre modernleştirmek ve güçlendirmek için 1908 Meşrutiyet Devrimi'ni düzenlemişlerdi. İkinci bölümün 1908'den 1950'ye kadarki yılları kapsaması, İmparatorluğun 1918'de dağılmasına ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına rağmen, yeni düzenin siyasal, ideolojik ve ekonomik açıdan büyük ölçüde devamlılık sergilediğinin görülmesinden kaynaklanmaktadır.

"Jön Türkler"in iktidarı zamanında Türkiye, aynı siyasal olaylar zincirini, önce İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminde (1908'den 1918'e kadar) ve sonrasında, "Kemalist" Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetiyle, onun yerini alan Halk Fırkası yönetimi döneminde olmak üzere iki kez deneyimledi. Her iki seferde de bu olaylar zinciri şu aşamalardan oluşuyordu: Liberal ve çoğulcu bir aşama (sırasıyla, 1908-1913 ve 1919-1925) ve bunu izleyen, içinde etkin bir "tek parti sistemi"nin; siyasal, ekonomik ve kültürel milliyetçiliğin ve

modernleştirici, laikleştirici reformların bir arada bulunduğu, otoriter baskı aşaması (sırasıyla, 1913-1918 ve 1925-1950). Jön Türk dönemine ilişkin alt dönemlendirmeler, zorunlu olarak siyasal gelişmeler üzerine kuruldu; çünkü, bir dünya savaşını, bir imparatorluğun parçalanışını ve yeni bir ulus-devletin kuruluşunu içeren bu siyasal gelişmeler döneme damga vurduğundan dolayı, örneğin ekonomik gelişmeler üzerine kurulu ayrı bir dönemlendirme anlamsız kaçardı. Bir başka örneği ele alırsak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir sanayi ve ticaret burjuvazisinin oluşumu üzerine yürütülecek bir tartışma, Ermeni ve Rumların ortadan kayboluşlarından söz etmeksizin yapılırsa anlamsızdır, çünkü Ermeni ve Rumların yok oluşlarına, herhangi bir ekonomi yasası değil, siyasal ve ideolojik gelişmeler sebep olmuştu.

Yukarıda anlatılanların sonucunda, Jön Türk dönemi esas olarak şu tür altbölümlere ayrılmıştır:

- 1908-1913: Çatışan birtakım ideolojiler ve siyasal programlar temelinde İmparatorluğu canlandırma yollarının arandığı dönem;
- 1913-1918: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek parti yönetimi ve Türk milliyetçiliğinin zaferi;
- 1918-1922: Jön Türkler'in başarılı bir bağımsızlık savaşı sayesinde yeniden yönetime geçtikleri ve ulusal direniş hareketinin giderek kendine has, belirgin bir nitelik kazanmaya başladığı dönem;
- 1922-1926: Devletin yapısının değiştiği ve bir kez daha tek parti devletinin kurulduğu, savaş ertesindeki son derece önemli dönem;
- 1926-1945: Kemalizmin altın çağı;
- 1945-1950: Demokrasiye aşamalı geçiş ve bunun nihayetinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidardan açık çatışmalar yaşamaksızın indirilişi.

Kitabın "Huzursuz Bir Demokrasi" başlıklı üçüncü bölümü, 1950'den bugüne kadarki dönemi ele almaktadır. Başlığın kendisi, içeriğini açıklamaktadır. Bu dönemde Jön Türk döneminin aksine, genellikle gerçek demokratik çoğulculuk ve kitle siyaseti gelişim gösterdi. Bu dönem aynı zamanda, (1960, 1971 ve 1980'deki) üç askerî darbeyle kesintiye uğradı ve 1960'ların sonlarından itibaren Türk parlamenter demokrasisi sürekli olarak solun ve sağın saldırısı altında kaldı. Kitabın

üçüncü bölümü aşağıda sıralanan dönemselleştirmelere dayanılarak ayrılmıştır:

• 1950-1960: Demokrat Parti yönetimi; bu dönemin göze çarpan nitelikleri Türkiye'nin Batı ittifakıyla siyasal ve askerî açıdan bütünleşmesi; (özellikle kırsal kesimin) hızlı ekonomik kalkınması; ABD'ye artan mali bağımlılık ve önceki yönetimlerin laik yönelimlerinin azaltılması oldu.

• 1964-1980: "İkinci" Türkiye Cumhuriyeti; siyasal merkezin hayli ötesine yönelmiş hareketlerin ve partilerin ortaya çıkmasına olanak veren çok daha liberal bir anayasanın 1961'de uygulamaya konmasıyla açılan dönem. Yeni anayasa aynı zamanda, ordunun siyaset alanına müdahalesini meşrulaştırmıştı. Ekonomik açıdan bu dönem, yoğun şekilde korunan bir ithal ikamesi sanayinin kurulduğu ve kapitalistlerin de işçi sendikalarının da önem kazandığı bir dönemdi. Aynı zamanda milyonlarca Türk, sanayi işçisi olarak ya da akrabalarının yanında yaşamak üzere Avrupa'ya göç etmişti. 1970'lerde dünya ekonomik bunalımı toplumsal istikrarsızlığa ve siyasal aşırılığa yol açmıştı. 1971 muhtırasıyla gelen askerî darbe sonrasında acımasız bir baskı dönemi yaşanmış, ama bu, olayların gidişatını temelinden değiştirmemişti.

• 1980 askerî darbesini takiben, Silahlı Kuvvetler'in gücü, mevcut bütün siyasal ve sendikal kuruluşların susturulmasında ve ihracat önderliğinde büyümeyi ve serbest bir iç pazarı amaçlayan, ücretleri ve devlet yardımlarını kısan yeni bir ekonomi siyasetinin başlatılmasında kullanılmıştı. Siyasal yaşam, 1983'ten itibaren sınırlamaların giderek kaldırılmasına rağmen kısıtlayıcı 1982 Anayasası'nın sınırları dâhilinde şekillenmişti. Uluslararası açıdan ise Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'ne daha da sıkıca bağlanmıştı. 1991'den itibaren 1980 öncesinin siyaset kalıpları kendilerini yeniden kabul ettirmiş ve 1980 darbesi sonrası kurulmuş yapılar giderek dağılmış, ama ana sosyo-ekonomik eğilimler değişmemişti.

Bu notları kitabın hem ilgi alanını hem de yapısını açıklamak amacıyla düşüyorum. Elbette, yanıtlanacak bir soru kalıyor: Yazar yöntembilimsel anlamda "modern tarih"ten ne anlamaktadır?

Çok önemli bazı tarih tezlerinin izleri dikkatli okuyucunun gözünden kaçmayacaktır. Avrupa'nın nüfuzu ve Osmanlı'nın tepkisi kavramı, bütünüyle Toynbee'nin "meydan okuyuş ve tepki" tezinden ödünç

alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Avrupa ekonomisiyle artan ekonomik bütünleşmesinin sonuçlarına ilişkin anlatımın çoğu, Türkiye'nin kapitalist bir dünya sisteminin periferisindeki bağımlı konumuna nasıl geldiğini açıklamak için, Wallerstein'ın bağımlılık teorisi versiyonunu destekleyen ve uygulamaya koyan akademisyenlerin çalışmalarına dayanmaktadır. Modernleşme kavramının etkisinde kalan tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Türkiye'deki gelişmeleri, bir kez harekete geçtikten sonra geriye döndürülemez şekilde ilerleyecek olan akılcı bir Batı sisteminin etkisinde kalmış olan insanlarla, ilerlemenin yoluna çıkan gelenekçiler ve gericiler arasındaki bir mücadele olarak görmektedirler. Bu çalışmalar, altta yatan Batı'nın üstünlüğü öncülü tatsız olsa bile ideolojik ve siyasal dönüşümler söz konusu olduğunda, aydınlatıcı görülmüştür; bu kitap, kuramsal bir bakış açısından yaklaşıldığında eklektik olarak nitelenebilir ve kasıtlı olarak öyledir. Bu türden akademik bir ders kitabı, şu anki araştırma sonuçları söz konusu olduğunda, alandaki gelişmelerin en son aşamasını göstermelidir, ama akademisyenler tarafından bu sonuçların elde edilmesinde kullanılan ve tarihçinin olup bitenleri anlatma girişiminde yalnızca bir araç olan kuramsal modellerin, geçmişe ilişkin kendi yorumumuzu dar kalıpların içine sokmasına izin verilmemelidir diye düşünüyorum.

Bu kitabın "modern tarih" olma iddiası, siyasal ve ideolojik gelişmeler kadar sosyo-ekonomik gelişmelere de ağırlık vererek, Türkiye'nin son iki yüzyıldaki tarihinin toplu görünümünü sunma girişiminde yatmaktadır. El atılmamış tek alan sanat olmuştur (mimari, edebiyat, görüntü sanatları, müzik). Bunun nedeni bu konuların önemsiz olarak nitelenmesi değil, sadece kitabın yazarının bu konuları gerektiği gibi işleyecek yeterlilikten yoksun olduğunu düşünmesidir. Bu kitap hiçbir şekilde özgün bir araştırma olma iddiası taşımamaktadır. Öte yandan, ilgi alanına giren yayımlanmış araştırmaların en son durumunu vermeyi amaç edinmiştir. Buna özel bir önem verilmiştir, çünkü mevcut ders kitapları, makale ve monografilerde yayımlanmış ayrıntılı sonuçların çok gerisinde kalmaktadır ve bu durum Türkiye modern tarihi öğrenimini büyük ölçüde etkilemektedir.

Bu kitabın tarihsel zamanlamasında bir hata olduğundan söz edilebilir. Kitap, modern dünyadaki Türkiye'nin tarihi olma

iddiasındadır. Ama 1922'ye kadarki bir modern Türkiye tarihi aslında Osmanlı İmparatorluğu tarihidir. Bu yüzden İmparatorluk tarihi, modern Türkiye'nin doğuşunun anlaşılmasında taşıdığı ilgi ölçüsünde bu el kitabına dâhil edilmiştir. Bu yaklaşımın dışında bir seçenek görmüyorum, çünkü Türkiye, sahip olduğu Osmanlı geçmişi hesaba katılmaksızın anlaşılamaz. Ancak yazar da okuyucu da, bu yaklaşımın taşıdığı sorunlu tarafın bilincinde olmalıdır. 19. yüzyılda Osmanlılar kendilerini kesinlikle Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihöncesi* aşamasının bir parçası olarak görmüyorlardı.

BİRİNCİ KISIM

Batı'nın Etkisi ve İlk Modernleşme Girişimleri

1
18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıl sonlarında, Fransız Devrimi'nin neden olacağı şiddetli değişikliklerin hemen öncesinde, aşağı yukarı şu bölgelerden oluşuyordu: Balkanlar (bugünkü Sırbistan, Bosna, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın büyük bir kısmı), Anadolu (bugünkü Türkiye) ve Arap dünyasının çoğu (bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan'ın bazı kısımları, Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir). Topraklarının büyük bir kısmında Sultan'ın gerçek gücü önemsizdi, bazı bölgelerde ise (Kuzey Afrika, Arap Yarımadası) neredeyse bütünüyle kaybolmuştu.

İmparatorluğun nüfusu

Elimizde İmparatorluğun nüfusuna ilişkin güvenilir tahminler bulunmuyor, ama 25 milyon kadar olduğu tahmin ediliyor. Böylesine geniş bir alan için (yaklaşık 3 milyon kilometre kare), bu, çok düşük bir rakamdır.[1] Gerçekten de, insan gücü eksikliği, Avrupa nüfusunun yüksek bir artış oranı gösterdiği 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu için hem ekonomik hem de askerî açıdan başlıca olumsuz

koşullardan birini oluşturacaktı. Osmanlı nüfusunun yaklaşık %15'i, 10 bin ya da daha fazla nüfuslu kentlerde yaşamasına karşın, nüfusun %85 kadarı kırsal alanlarda yaşıyordu. Gerek nüfus yoğunluğunda, gerekse kentleşme derecesinde büyük bölgesel farklılıklar vardı. Balkanlar en yoğun nüfusa sahip bölgeydi. 1800 yılı civarında, Balkan eyaletleri hâlâ nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı, ancak bu pay 19. yüzyılda çarpıcı şekilde küçülecekti.[2] İmparatorluğun nüfusu 17. ve 18. yüzyıllarda muhtemelen azalmıştır, ancak bu azalmanın derecesi bilinmemektedir. Bu azalma ve bunun sonucunda büyük ölçüde düşen nüfus yoğunluğu, klâsik Malthus yaklaşımına göre nüfusu engellemiş olan savaş, açlık ve hastalıkların ürünüydü. Savaşlar ve özellikle merkezî denetim ve kamu düzenini muhafaza eksikliklerinin sonucu olan küçük çaplı iç çatışmalar, tarımsal üretim sürecinde ve iletişimde kesintilere yol açıyordu. Bunun ardından ortaya çıkan kıtlık, gıda yetersizliği nedeniyle zayıf düşmüş halkı salgın hastalıklara maruz bırakıyordu.

İmparatorluğun Asya eyaletlerinde nüfusun büyük çoğunluğu Müslümandı (bilhassa Türkler, Araplar ve Kürtler), ayrıca çok sayıda Hıristiyan ve Musevi azınlık vardı. Balkanlar'da ise çoğunluk, Hıristiyandı (Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar, Ulahlar), burada ise, pek çok Müslüman azınlık topluluğu vardı (Boşnaklar, en çok Arnavutlar, Türkler ve Pomaklar, yani Müslüman Bulgarlar). Nüfus içerisindeki bu dinsel bölünmeler önemliydi, çünkü İmparatorluk, en azından kuramsal olarak, dinsel hukuk esasına göre yönetilen bir İslâm imparatorluğuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun din ve devlet arasında hiçbir fark gözetmediği fikri eskiden kabul görürken, modern araştırmalar, Osmanlıların din ve siyaseti, en azından uygulamada, belli ölçülerde ayırdıklarını belirtme eğilimindedir. Şeriat kuramsal olarak, İmparatorlukta en yüksek seviyede hüküm sürmesine karşın, 18. yüzyıla gelindiğinde, uygulamada, aile hukuku ve mülkiyet meselelerinin sınırları içerisine hapsolmuş durumdaydı. Kamu hukuku, özellikle de ceza hukuku, Sultanlar'ın *örf* ya da *kanun* denilen laik fermanlarına dayandırılmıştı.

Yine de, gayrımüslim cemaatlerin başat bir İslâm toplumu içerisinde barındırılmaları sorunlara yol açıyordu. Daha önceki İslâm devletlerinde de olduğu gibi, Hıristiyan ve Musevi toplulukları *zimmi* (korunan) statüsünde topluma dâhil edilmişlerdi. Bunun anlamı, özel bir vergi

ödemeleri karşılığında, Müslüman devletin içinde dinlerini değiştirmeye zorlanmaksızın, ama ikinci sınıf tebaa olarak yaşamlarını sürdürmelerine izin verilmesiydi. Zimmi cemaatler, kendi işlerinin yönetiminde belli ölçüde özerkliğe sahip oluyor ve devlet temsilcileri ile ilişkilerinde dini önderleri tarafından temsil ediliyorlardı. Çoğu kez "*millet* sistemi" diye adlandırılan bu sistemin niteliği, Osmanlı devleti ve toplumunun birçok kesimi için geçerli olduğu gibi, uzun zamandan beri yanlış anlaşılmıştır. Bunun nedeni, akademisyenlerin çalışmalarına merkezî devletin temsilcilerinin yazılarını esas almaları, bu temsilcilerin ise işlerin gerçekte nasıl olduğunu değil, nasıl olması gerektiğini yazmalarıydı. Son yirmi yıl zarfında yerel ve bölgesel gerçekliklerin ayrıntılı olarak incelenmesi, bu sistemin sanıldığı gibi, örneğin İstanbul'daki Rum patriği tarafından yönetilen, "ülke çapında" özerk topluluklardan değil, devletin yerel temsilcileri karşısında belli ölçüde özerkliğe sahip yerel cemaatlerden oluştuğunu göstermiştir. Keza, toplulukları birbirinden uzak tutma uygulaması da önceleri sanılandan çok daha az bir katılıkta gerçekleşmiş gibi gözükmektedir.[3]

İmparatorluğun yerli nüfusunun Müslüman çoğunluğu hiç de yekpare değildi. Büyük çoğunluk, İslâmiyet'in Sünni mezhebine mensuptu ve Osmanlı Devleti kendi resmî ideolojisine göre, Sünni İslâm'ın dünyadaki koruyucusuydu. Osmanlı Devleti resmî olarak, aykırı Müslümanlara karşı, Hıristiyanlara olduğundan çok daha sert şekilde mücadele ediyordu. Bu mantıklıydı, çünkü şeriat diğer "Kitaplı Halkların" (kendilerine vahyedilmiş dinlerin indirildiği Hıristiyanlar ve Yahudiler) varlığını kabul etse de, İslâm resmî olarak tekti ve bölünemezdi. Uygulamada ise önemli Şii azınlıklar Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da yaşıyor, Osmanlı hükümeti makamlarından müsamaha görüyorlardı.

İmparatorlukta ikamet eden yabancı Hıristiyanlar, şeriat gereğince "aman"dan yararlanıyorlardı. Onları temsil eden elçiler ve konsoloslar, ülkesinden uzaktaki yabancı topluluğun sırf kendi mensuplarını ilgilendiren davalara bakmakta belli ölçüde özerkliğe sahiplerdi. Bu haklar, "kapitülasyonlar"da belirtilmişti. Esasen bunlar, Sultan tarafından dost devletlerin tebaasına gönüllü olarak bahşedilmiş ayrıcalıklardı; ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki güç dengesinin değişmesiyle birlikte, kapitülasyonlar sözleşme

statüsü kazanmıştı ve Avrupa güçleri Osmanlıların bunları tek taraflı olarak değiştiremeyeceğinde ısrar ediyorlardı. Dahası, 18. ve özellikle de 19. yüzyılda, git gide daha çok yerli Hıristiyana (çoğunlukla Rum ve Ermenilere, ayrıca Marunilere ve başkalarına da), Osmanlı devletinden bir "berat" alarak yabancı bir gücün tebaası olma statüsü verilmişti. Yeni düzenlemeden itibaren bu grupların mensupları, tâbi oldukları güçlerin kapitülasyonları altına girmişler ve Avrupalı güçlerin imtiyazlarını arttırmasıyla birlikte Sultan'ın Müslüman tebaası üstünde sürekli büyüyen bir üstünlük kazanmışlardı. Bunun yanında, yabancı güçlerin nüfuzu, Yakındoğu'daki tebaalarının kalabalıklaşması nedeniyle daha da artmıştı.

Osmanlı yönetim sistemi: Kuram ve gerçek

Osmanlı ideolojisine göre İmparatorluktaki toplum, vergi ödemeyen, silah taşıma hakkına sahip olan yönetici seçkinler sınıfı ile bunun tam tersi durumdaki halk kitlesi (Osmanlı diliyle reaya "sürü") arasındaki – kuramsal olarak çok katı olan– bir ayrım etrafında biçimlenmişti. Yönetici seçkinler, iki kategoriden oluşuyordu: Sultan'ın iktidarının temsilcileri ve ahlaki düzenin bekçileri. "Askerî" diye adlandırılan yönetici seçkinler, Sultan'ın bütün hizmetkârlarından oluşmaktaydı: ordu, kalem çalışanları ve saray halkı. Bu yönetici seçkinler sınıfına, ahlaki düzenin devamından ve dolayısıyla da resmî eğitim ve adli işlerin çoğundan sorumlu olan "ulema" da mensuptu. Sultanın kulları, halk kitlesiyle karşılaştırıldığında son derece ayrıcalıklı olmalarına rağmen, sonraki yüzyılda olacakları, az çok özerk bürokrat/asker seçkinler sınıfını henüz oluşturmamıştı; onlar, imparatorluk erkinin, Sultan'ın isteği üzerine yerleri değiştirilecek, azledilecek ya da idam edilecek araçlarıydılar. Bu durum, makamca hepsinin en üstünde olan, Sultan'a en yakın kişi sayılan ve makamını elinde tuttuğu sürece hükümdarın bütün yetkilerini paylaşan, ama tamamıyla Sultan'ın değişken isteklerine bağımlı kalan "sadrazam" için de geçerliydi.[4]

Yönetim sistemi 1800'lerde halen "irsi" olarak nitelendirilebilir durumdaydı: Sistem esas olarak, Sultan'ın kendi hanehalkının bir uzantısıdır. Sadece aile üyelerinin değil, hizmetkârların, kölelerin ve

himaye altına alınmış kişilerin de yer aldığı geniş bir hanehalkı üzerine kurulu yönetim biçimi, Osmanlı seçkinler zümresinin her katında görülen bir nitelikti. Bu türden bir hanehalkına katılarak hami bulmaya çalışmak, herhangi bir devlet mesleği için önkoşuldu.

Seçkinler sadece iktidar sahibi olmakla kalmayıp, (ulemanın bekçisi olduğu ve medreseler sistemi kanalıyla yeniden üretilen) yazılı İslâm kaynaklarına ve (asker/bürokrat seçkinler sınıfının niteliği olan ve gayrıresmî öğrenim ve eğitim yoluyla yeniden üretilen) *adab* adındaki, daha laik bir töreler ve beğeniler bütününe dayanan klâsik bir uygarlığın, bir "büyük geleneğin" bekçiliğini de yapıyordu. Bir Osmanlıyı Osmanlı yapan değerler ve kanılar bütünü olan bu uygarlık, çok farklı unsurlardan meydana gelmiş bir İmparatorlukta esaslı bir bütünleştirici güç oluşturmuştu. Bu uygarlıkla, ufku yakınındaki köylerle ya da diyelim ki pazarın kurulduğu kasaba ile sınırlanmış ve neredeyse tek bir kişinin bile okur-yazar olmadığı kırsal nüfusun bakış tarzı arasında son derece geniş bir uçurum vardı. Seçkinler uygarlığı ile halk kültürü arasındaki tek bağ, İmparatorluğun her tarafında sıkı bir *tekkeler* ağı kurmuş olan *Mevlevi, Nakşibendi, Rifâi* ve aykırı *Bektaşi* tarikatleri gibi tarikatler tarafından oluşturulmuştu. Bu tarikatlere üyeliğin farklı toplum katmanı gibi sınırlamaları bulunmuyordu ve önde gelen şeyhlerin nüfuzları en yüksek çevrelerde bile güçlüydü.

Resmen askerî elite mensup olmamakla beraber bu sınıfa çok önemli hizmetlerde bulunan, kentlerdeki zengin tüccar ve sarraflar ve – Müslümanlar için de– taşra kentindeki en aşağı mertebedeki *kadı*yı, İstanbul'daki en yüksek makamdaki din görevlileriyle birleştiren *ulema* zümresi, halk kitlesi ile yönetici seçkinler sınıfı arasındaki öteki bağları oluşturmaktaydı. *Ulema* arasındaki önemli öbeklerden biri *müftü*lerdi. Müftüler, istek üzerine ve ücret karşılığında (şeriata dayalı) fetva veren adli uzmanlardı. *Fetvalar* (bunlar hüküm değildiler) bağlayıcı olmamalarına karşın, müftüler büyük saygı görüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin kendini bir İslâm devleti olarak meşrulaştırmış olması, İslâm hukuku bilginlerinin görüşlerinin çok fazla ağırlık taşıması anlamına geliyordu. Müftülerin başı *Şeyhülislam*dı ve kendisinden düzenli olarak, hükümdarın (ve ona karşı isyan etmiş olanların) eylemlerini meşrulaştırması isteniyordu.

Resmî ideolojiye göre, hükümdarın ve hizmetindekilerin ana görevi, İslâm cemaatini dış dünyaya karşı savunmak ve İslâm toplumu içerisinde *adalet*i sürdürmekti. *Adalet* ve onun sağlanmasında devletin rolü, Osmanlı toplum düşüncesini anlamanın anahtarıydı. Osmanlı devlet adamlarının gözünde adalet, her şeyden önce, istikrar ve ahengi temsil ediyordu. Yani, toplum içerisindeki her topluluk ve her birey, başkalarının haklarını çiğnemeksizin kendi yerinde (kendi hudutları dâhilinde) kalmalıydı. Devlet, hukukun sınırları içinde yönetmeli ve hududu zorla kabul ettirmeliydi. Hudutlara bağlı kalmayan bir hükümdar (ya da onun temsilcisi), "zulüm" etmiş sayılırdı. İstikrarın değeri üzerinde durulması, muhafazakâr bir siyasal bakış tarzını gerekli kılıyordu ve bu bakış tarzı içerisinde, toplumsal düzendeki herhangi bir değişiklik, olumsuz bir gelişme olarak karşılanıyordu. Osmanlı yazarları herhangi bir toplumsal ya da dinsel itirazı derhal "fitne" olarak nitelendirirlerdi. 19. yüzyıl Osmanlı kaynaklarına göre, 17. ve 18. yüzyıllarda, bilhassa İslâm alimleri, çok muhafazakâr, kimi zaman bilginin yayılmasını önlemeye çalışan bir tutum geliştirmişlerdi. Burada hatanın, atamaların bilgiye değil akraba kayırıcılığına dayanmasından kaynaklandığı belirtilmişti.[5] Bununla beraber, bu dönemin uleması üzerine çok az inceleme yapıldığını da unutmamak gerekiyor.

Osmanlı ideolojisinin öne çıkan özelliği, hükümdar (ve hizmetkârları) ile tebaa arasındaki ilişkinin, araya başka grupları sokmamasıydı. Sultan, mutlak gücü temsil ediyordu ve hizmetkârlarından birçoğu, Sultan'ın otoritesinin temsilcileri olarak güç sahibi idiyseler de, resmî anlamda onun kullarıydılar. Osmanlı devlet sistemi ve toprak sahipliği sistemi daima, halkın artık ürününün bir bölümüne el koyacak aristokrasi gibi çatışan güç merkezlerinin doğmasını önlemek üzere düzenlemişti; aksi takdirde, vergi biçimindeki devlet hazinesine erişmiş olacaklardı. Osmanlı merkezî yönetimi bu hususta uzun bir süre oldukça başarılı olmuştu, ancak göreceğimiz gibi, 18. yüzyılın sonunda durum değişmişti.

Osmanlı İmparatorluğu modern ulus devletlerinin yönetim mekanizmasıyla karşılaştırıldığında (ama 18. yüzyılın diğer devletlerininkiyle değil), 18. yüzyılda üç bakımdan kesinlikle farklı bir konumdaydı. Birincisi, Osmanlının yönetim mekanizması çok küçüktü. Bu, kesinlikle doğruydu: İstanbul'daki merkezî yönetim örgütlenmesi

(Babıâli) 1000 ila 1500 arasında memur istihdam etmekteydi.[6] Devlet örgütünün küçüklüğü, göreceli olarak da doğruydu: Bu dönemde ulusal hasılanın, merkezî yönetime vergi şeklinde giden kısmı tam, hatta yaklaşık olarak bile bilinmiyor, ama büyük bir olasılıkla %3'ü aşmıyordu.[7] Bu, halkın, özellikle kırsal nüfusun üzerine binen vergi yükünün hafif olduğu anlamına gelmemektedir; durum tamamen aksiydi. Öte yandan, bu, devletin yıllık gelirinin merkez hazineye ulaşmıyor olması anlamına geliyordu, çünkü devletin yıllık gelirinin olağanüstü bir miktarını aracılar aşırıyordu. Bazı tahmini hesaplamalara göre, yılda vergi olarak toplanan 20 milyon pound sterlinden devlete ulaşan sadece 2,25 ila 4 milyondu. Bu doğruysa, Osmanlı hazinesi, Fransız hazinesinin onda biri ila altıda biri kadarını kazanıyor demekti.[8] Bunun kısmen açıklaması, imparatorluğun bu sırada büyük ölçüde adem-i merkeziyetçi bir yapıya sahip olması ve eyalet hazinelerinin, vergi gelirinin büyük bir kısmını eyalet yönetiminin masraflarını karşılamada kullanılmasıydı.[9]

Devlet tarafından icra edilen ve ondan beklenen görevler, modern ölçütlere göre, en düşük seviyedeydi. Devlet, ülkenin, (ceza hukuku dâhil) kamu düzeninin korunması ile meşgul olur, pazarları, ağırlık ve ölçüleri denetler; madeni para basar; büyük kentlerin, özellikle de İstanbul'un gıdasını tedarik eder, büyük bayındırlık işlerini yapar ve bunları muhafaza ederdi. Bu görevleri icra edebilmek için, olabildiğince vergilerin tahsil edilmesini zorlardı. Bugün bir devletin normal görevlerinden sayılan eğitim, sağlık, sosyal yardım ve barındırma türünden şeyler, Osmanlı İmparatorluk yönetimini çok az ilgilendiriyordu.

İkincisi, küçük çaplı devlet örgütü, Osmanlı Devleti'nin, yurttaşlarıyla birçok şekilde doğrudan meşgul olan modern bir devletin tersine, çoğu zaman cemaat temsilcileriyle, yani mahalleyi temsil eden mahalle papazı ya da mahalle imamlarıyla, loncaları temsil eden lonca başkanlarıyla, ikamet eden yabancıları temsil eden konsoloslarla ve aşiretlerini temsil eden şeyhlerle ilgilenmesi anlamına geliyordu (ya da ilgilenmek zorunda kalması). Bunun esas nedeni kuşkusuz devletin her bir bireyle ilgilenme olanağından yoksun olmasıydı; ama modern toplum öncesi çoğu toplumda olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de bireyin,

mensubu olduğu topluluk ya da çeşitli topluluklara çok fazla tâbi bulunduğu da bir gerçekti.

Üçüncüsü, yasa önünde eşitlik kavramı yoktu. Yasa önünde eşitlik modern ulus devletlerde bile, bir gerçeklik değil, bir ülküdür, ama Osmanlı İmparatorluğu'nda bu bir ülkü dahi sayılmıyordu. Kentlerde oturanlara kırsal kesimdekilerden farklı, Hıristiyan ve Musevilere Müslümanlardan farklı, göçebelere yerleşik olanlardan farklı, kadınlara ise erkeklerden çok farklı muamele edilirdi. Kentler, loncalar, aşiretler ya da bireyler, yerleşik eski ayrıcalıkları inatla muhafaza ederdi.

Osmanlı İmparatorluğu, gelişigüzel yayılmış modern öncesi bir devletti ve Fransa'nın 17. yüzyılda geçirdiği ve Avusturya'da 2. Joseph, Prusya'da Büyük Frederick veya Rusya'da Büyük Katerina gibi aydınlanmış otokratların 18. yüzyılda uyguladığı merkezileşmeyi yaşamamıştı. 1800'e gelindiğinde, İstanbul'daki merkezî hükümet eskiden elinde bulundurduğu gücün büyük bir kısmını yitirmiş durumdaydı. Osmanlının askerî kudretinin 14. yüzyıldan itibaren iki klâsik dayanağını oluşturan ulufeli yeniçeri piyade sınıfı ile yarı feodal sipahi atlı sınıfı, değerlerini uzun zamandan beri yitirmiş bulunuyorlardı. 18. yüzyılda hem başkentte hem de önemli eyalet merkezlerinde görevlendirilmiş olan *yeniçeri* ocakları, sayıca büyük (ve pahalı), ama askeri bakımdan fazlasıyla önemsiz bir topluluktu; hükümeti ve halkı yıldıracak kadar da güçlü olmasına karşın, İmparatorluğu savunamayacak kadar zayıftı; teknolojik ve taktik olarak üstün olan Avrupa ordularıyla son yüzyıl içerisinde yapılan ve yenilgiyle sonuçlanan bir dizi savaş bunun kanıtıydı. Yeniçeriler çoktan yarı zamanlı çalışan bir milis gücüne dönüşmüştü. Hisseli dükkan sahipliği ve haraca kesme yoluyla, pazardaki loncalarla kaynaşmışlardı. Askerî birliklere atanma belgeleri kendilerine ve korumakta oldukları dükkanlara ayrıcalıklı bir statü kazandırıyordu. Yeniçerilerin esâme kağıtlarının sayısı, askerlerin gerçek sayısını kat kat aşmış ve para yerine geçen bir kağıda dönüşmüştü. İmparatorluğun görkemli döneminde ücretleri, kendilerine yapılan tımar bağışı yoluyla dolaylı yoldan ödenmekte olan sipahiler ise enflasyon yüzünden topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardı, çünkü gelirleri sabit olmasına karşın çıkılan seferlerin maliyeti katlana katlana artmaktaydı. Sipahilerin sayısı 1800'e gelindiğinde büyük ölçüde azalmıştı. Bunun yanı sıra, sipahilerin temsil ettiği Ortaçağ atlı sınıfı türü

de, o dönemin savaşlarında pek fazla varlık gösteremiyordu. Geç 18. yüzyıl savaşlarında, Osmanlı ordusu, askerlerini esas olarak Müslüman Anadolu'dan, Balkan köylülerinden ve kasabalardaki serkeş genç erkeklerden toplar hale gelmişti, ki bunların hepsine birden *levend* adı veriliyordu. En etkin Osmanlı birliklerinin bir kısmını, eyaletlerden ve İmparatorluğa tâbi devletlerden temin edilen yedek kıtalar oluşturuyordu.[10]

Ekonomik ve mali gelişmeler

Askerî zayıflığın yanında, daimi bir mali bunalım da yaşanıyordu (kısmen de buna sebep oluyordu). Bir zamanlar İmparatorluğun önemli bir gelir kaynağı olan savaş, zarara yol açan bir zanaate dönüşmüştü. Savaşların artık ganimet, haraç ve yeni vergiler yoluyla devlete kaynak temin etmemesi, devleti, mevcut nüfusun üzerindeki vergi yükünü artırmaya zorlamış olabilirdi.[11] Osmanlı topraklarından transit ticari geçiş, Avrupalıların deniz ötesi yayılışları nedeniyle 16. yüzyıldan beri azalmıştı ve devlet, eyaletlerden gelen vergi geliri kaynaklarının birçoğu üzerindeki kontrolünü yitirmişti. 18. yüzyıl, gerek Asya ve gerek Avrupa'daki eyaletlerde âyanın yükselişine sahne olmuştu. Âyan, çok farklı kökenlerden gelen nüfuz sahibi kişilerdi (çoğu zaman ailelerdi). Bazıları, yerel bir güç odağına dönüşmüş Osmanlı valileriydi; bazıları, zengin tüccar ya da sarraflardı; diğerleri de toprak sahipleri ya da yüksek dinsel makam sahipleriydi. Bir âyan ailesinin üyeleri genellikle bütün bu alanlardaki uğraşıları birleştirmiş olurdu. Ortak payda, bunların paraya ve yöresel bir güç tabanına sahip olmalarıydı; bu, kendi resmî doktrinine rağmen devleti, onları devlet ile eyalet halkı arasındaki aracılar olarak tanımaya mecbur ediyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısında, merkezî yönetim hem asker açısından, hem vergi tahsili açısından (birçok eşraf vergi tahsildarı sıfatıyla resmî görevleri elinde tutuyordu) yoğun biçimde âyana bel bağlar olmuştu. Hama ve Şam'da Azmzadeler, Bağdat'ta Hasan Paşa ve oğlu Ahmet Paşa, (Napolyon'u yenecek olan) Akka'lı ünlü Cezzar Ahmet Paşa ve Batı Anadolu'da Karaosmanoğlu ailesi gibi büyük âyan ailelerinin durumu özerkliğe varmıştı ve merkezî yönetimin bunlarla olan ilişkileri, tebaa ile

olan ilişkilerden çok, vassal prenslerle olan ilişkilere benzemekteydi. Bunlardan bazıları, örneğin Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan'ı bir kuşaktır yöneten Yanyalı Ali Paşa gibi yerel güçler, bağımsız dış ilişkiler dahi yürütmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu ekonomik açıdan kapitalizm öncesi bir devletti. Devletin ekonomi politikaları, halka hayatta kalmasına yetecek kadar gıda teminini, önemli nüfus merkezlerinin iaşesini ve vergilerin para olarak ya da ayni şekilde tahsilini amaçlamaktaydı. Osmanlı Devleti, İmparatorluk döneminin en sonuna dek, ekonominin belirli kesimlerini etkin şekilde koruyan ya da teşvik eden, merkantilist olarak tanımlanabilecek politikalar geliştirmemişti.

Osmanlı ekonomisi, İmparatorluğun daha zengin bölgelerindeki toprak etkinliğinin küçük tarım alanlarına bağlı olduğu, bir tarım ekonomisiydi. Büyük toprak sahipleri ve topraksız köylüler Anadolu'nun daha kurak kısımlarında ve bazı Arap topraklarında sayıca daha fazlaydı. Bölgelerin tamamında çiftçiler, hasattan pay karşılığında öküz ve tohum sağlayacak kişilere yoğun biçimde bağımlılardı. Tarımsal arazinin en büyük kısmının sahibi kâğıt üzerinde devletti; daha küçük ama yine de önemli olan bir kısmı ise, yasal *vakıf* (çoğul hali evkaf; bunlar, dini kurumlar veya hayır kurumlarıydı) statüsündeydi ve, (cami, hastane, kütüphane ve okul ama ayrıca çeşme ve köprü gibi) dinsel ve kamusal binaların bakım masrafları için kullanılmaktaydı. Evkafın çoğu, ulemanın denetimindeydi ve bu ulemaya hatırı sayılır bir zenginlik ve güç sağlıyordu. Özel toprak (mülk) sahipliği eskiden beri mevcuttu, ama bu büyük ölçüde, kasabalar çevresindeki meyve bahçeleri, bağlar ve mutfak bahçeleriyle sınırlı kalmıştı. Tımar sisteminin zayıflamasının ardından, özel mülkiyet, çiftlik biçiminde daha da yayılmaya başladı; Balkanlar'da ve Batı Anadolu'da ise çiftlikler çoktandır bir norm halini almış bulunuyordu. Bunlar, genellikle sanıldığı gibi, (her ne kadar 18. yüzyıl sonunda Balkanlar'da bu durum yaygınlaşmaya başlayacaksa da) büyük çapta ihracata yönelik çiftlikler değildi; daha çok küçük toprak sahiplerinin küçük arazi parçalarıydı.[12] Tarımsal üretim, devletin esas vergi tabanıydı ve bu vergiler, artık her yerde *iltizam* sistemi yoluyla toplanıyordu. İltizam sistemi, Arap eyaletlerinde İmparatorluğun klâsik döneminde bile olağan bir uygulamaydı. İltizam, belli bir bölgede belirli bir dönemde vergi toplama hakkının devlet tarafından açık artırma

yoluyla satılması ve bireyler tarafından satın alınıp, parasının önceden ödenmiş olması anlamına geliyordu. Bu *mültezim*ler genellikle, satınalımlarına gereken parayı sağlamak için, büyük kentlerdeki Musevi ya da Ermeni sarrafların birinden borç alırlardı. Bu sistemin merkezî yönetim açısından birçok yararı vardı: Geliri garanti edilir, artık hasadın başarısına bağımlı kalmaz ve vergiyi önceden tahsil ederdi. Köylüler açısından ise esas güçlük, gerek *mültezim*in kendisinin, gerekse *mültezim*e kredi vermiş olanların yatırımlarından kâr elde etmek istemeleri, bunun da köylülerin üzerindeki yükü artırmasıydı. Vergilendirmenin ayni olduğu yerlerde (bu istisna olmaktan çok, kuraldı), *mültezim*ler buğday gibi ürünlerin fiyatından dolayı spekülasyon fırsatlarını artırmışlardı. 18. yüzyılda, *iltizam*ın ömür boyu kiralanması demek olan "malikane", giderek yaygın hale gelmişti. Âyanı güçlü kılan şey büyük ölçüde, *iltizam* sistemi üzerindeki ezici hâkimiyetiydi.

Tarım dışı üretim, tamamıyla loncaların hâkimiyetindeki, kentlerde bulunan, küçük ölçekli işletmelerle sınırlı kalmıştı. Bu loncalar, Ortaçağ sonlarının Avrupa'sındaki benzeşikleri gibi, üyeleri olmayanları uğraş alanlarının dışında tutuyor ve böylece kendi üyelerinin geçim yolunu muhafaza ediyorlardı. Aynı zamanda da müşterilerine işçilik ve malzemenin kalitesini garanti ediyorlardı. Loncalar, bir çırağın kalfa, kalfanın da –sonunda– usta haline gelebildiği katı bir hiyerarşik sistem sayesinde disiplin ve standardı muhafaza ediyorlardı. Loncalar genellikle yeni ürünleri ve yeni üretim yöntemlerini kuşkuyla karşılıyorlardı. Ayrıca loncalar, Avrupalı benzeşikleri gibi, kasabalardaki toplumu güçlü şekilde etkisi altına alan dince onaylanmış bir ahlâk ve değerler bütününü devam ettiriyorlardı (loncalar ve tarikatler arasındaki yakın bağlar sıklıkla belirtilmiştir). Ordu ve bürokrasinin neredeyse bütününde örgütleniş ve eğitim düzeninde loncalarınki örnek alınmıştı. Bu, lonca örgütleri dışında kalan hiç kimse olmadığı anlamına gelmiyor: aslında bağımsız olarak çalışanların sayısı da fazlaydı. Birçok lonca, çevre köylerdeki kadınların sağladığı yarı mamül ürünlere bağımlıydı. Modern araştırmalar, oldukça gelişmiş, eve iş verme sistemlerinin birçok örneğini tespit etmiştir.[13]

Ticaret tamamıyla yereldi: Köyden pazara ya da komşu bölgeler arasında olurdu. Uzak mesafeli kara ticareti, pahalı ve nispeten hafif

mallar ile sınırlıydı. Güvenlik yokluğu bu malları kervanlarda taşımayı zorunlu kılıyordu. Ağır ve hacmi büyük mallar ise (tahıl ve kereste gibi) genellikle denizden taşınıyordu. Uluslararası ticaret toplam ticaret hacminin sadece küçük bir kısmını oluşturuyordu. Müslüman tüccar ve deniz nakliyatçıları, Kızıl Deniz ve Basra Körfezi ticaretinde ve 1774'e dek yabancı gemilere kapalı kalan ve başkentin iaşesi için çok önemli olan Karadeniz ticaretinde, hâlâ önemli bir rol oynamaktaydılar. Ancak Akdeniz'deki uzun mesafeli ticaret, Avrupalı ulusların elindeydi; Fransız ticaret filosu, 17. yüzyılda sırasıyla Hollandalılara ve İngilizlere kaptırmış olduğu üstünlüğü, 18. yüzyılda bu iki devleti arkasında bırakarak yeniden kurmaktaydı.

Osmanlı Devleti derin ve baş edilmesi zor bir mali bunalım yaşadığından, pek çok araştırmada 18. yüzyılın, İmparatorluğun ekonomik bunalım dönemlerinden biri olduğu yorumu yapılmıştır. Ancak bu sanının gerçek bir kanıtı yoktur. Bölgeler arası ticaret çok önemsiz olduğundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bir birim olarak tanımlanıp tanımlayamayacağı, bu kuşku götürür. Muazzam bölgesel farklılıklar söz konusudur ve bazı bölgeler, özellikle Balkanlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında kısmen ihracatın güdümünde ekonomik büyüme yaşamıştır. Bu bölgede ve Suriye ve Filistin gibi bazı diğer bölgelerde uzun bir süre canlı bir tahıl ticareti (daha doğrusu, Osmanlı yönetimi tahıl ihracını kesinlikle yasakladığından, tahıl kaçakçılığı) yapılmıştı. Buğday fiyatındaki devirsel bir iyiye doğru gidiş, bu ticareti 18. yüzyılın ortasına kadar canlı tutmuştu.

Batı Avrupa'nın gelişmekte olan sanayileri ve büyüyen nüfusu da, özellikle ihracat için ekimine başlanan pamuk gibi tarımsal ürünlere talebi canlandırmıştı. Osmanlı ürünlerinin esas pazarları Fransa ve Avusturya idi (Fransa'ya pamuk ve Habsburg topraklarına sınırdan yapılan domuz ihracı bilhassa önemliydi). 18. yüzyıl sonundaki uluslararası siyasal karışıklık, Osmanlı tüccar ve deniz nakliyatçılarına yeni fırsatlar yaratmıştı. Bunların çoğu Ege kıyı ve adalarındaki Rumlardı. Bunların artan ticari çıkarları, Rum cemaat üyelerini İmparatorluğun dışında, Marsilya, Trieste ve Karadeniz'de yeni kurulmuş olan Rus liman kenti Odessa gibi önemli ticaret merkezlerine yerleşmeye sevk etmişti ve böylece bunlar kendi işlerini daha da fazla canlandıran bir uluslararası ağ yaratmışlardı.[14]

Osmanlı devlet çarkı, ekonomideki bu iyiye doğru gidişten bir yarar görmemişti. Devletin taşradaki hâkimiyet eksikliği, devletin yeni kazançları vergilendirerek mali durumunu iyileştirme gücünden yoksun olması anlamına geliyordu; aynı zamanda da gıda maddeleri ihracatı kentlerin iaşesini tehlikeye sokuyordu.

Uluslararası siyasette Osmanlı İmparatorluğu

1800'e gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası siyasetteki durumu iki yüzyıldır gittikçe zayıflamış bulunuyordu. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa devletleri, özellikle de Batı Avrupa'da yeni ortaya çıkmakta olan ulus devletler, Osmanlı devletini ekonomik, teknolojik ve askerî bakımdan geçmişlerdi. Yeni teknolojiler, Doğu Avrupa'nın Hıristiyan imparatorluklarına, Osmanlı topraklarına olduğundan daha hızlı transfer ediliyordu. Bu durum, hemen hepsinde Osmanlının ciddi yenilgiler aldığı ve toprak kaybettiği uzun savaşlar silsilesiyle açığa çıkmıştı. 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında esas düşman Habsburglar idi, ama 18. yüzyılın ikinci yarısında İmparatoriçe Katerina'nın Rusya'sı esas tehdit olarak ortaya çıkmıştı. Rusya sürekli olarak Karadeniz'in kuzey kıyılarına hâkim olmaya –ve daha sonra da buraları kendine dâhil etmeye– çalışmış ve bu yüzden de Osmanlılarla çatışmıştı; Osmanlılar, vasalları olan Kırım'daki Tatar Hanlarının elinde tuttuğu bu bölgelere stratejik olarak çok önem veriyordu. Bu mesele yüzünden 1768-1774 yıllarında yapılan savaş Osmanlıların yenilgisi ve Osmanlı tarihinde birçok bakımdan bir dönüm noktası olan bir barış antlaşmasıyla sonuçlanmıştı. Küçük Kaynarca (Rus kontrolündeki Bulgaristan'da, Tuna'nın tam güneyinde bir köydü) Antlaşması Kırım'ın bağımsızlığını tanımış, Rusya'ya Karadeniz kıyısında Dinyeper ve Boğ (*Bug* Aksu) nehirleri arasında emin bir tutunma noktası sağlamış ve Rus gemilerine Karadeniz'de seyir hakkı vermişti. Ayrıca, Rusya İmparatoriçesi'ne, İstanbul'daki bir Ortodoks kilisesi üzerinde koruma hakkı tanınması, Ruslar tarafından, bütün Osmanlı memleketlerinde Rum Ortodoks Kilisesi'ni koruma hakkı verilmesi gibi yorumlamışlardı.[15] Gerek Rus hükümeti, gerek Sultan'ın Rum Ortodoks tebaası, bu hakları büyük bir gayretle istismar etmişlerdi. Bunun sonucunda, sonraki

onyıllarda Balkanlar'ın her tarafına ve Yunan adalarına Rus konsolosları tayin edilmiş, konsoloslar da (*berat* sistemi altında) Rus yurttaşlığını yerli Hıristiyanlara cömertçe sunmuşlardı. Karadeniz'in Rus gemilerine açılmasının ardından, Karadeniz ticaretini ele geçirenler, Rus bayrağını dalgalandırmakta olan Rum deniz sevkiyatçıları olmuştu.

1774 barışı, gerek daha fazlasını elde etme beklentisinde olan Ruslar ve gerek İmparatorluğun tarihinde ilk kez bir Müslüman toprağının yitirilmesini kabullenmekte (Sultan'ın saltanatının güvenilirliğine ve meşruiyetine çok zarar verici bir şeydi bu) zorluk çeken Osmanlılar açısından tatmin edici olmamıştı. Önce, Ruslarla Osmanlıların arasında Kırım'da bir vekalet savaşı olmuş, ardından Ruslar Kırım'ı 1779'da resmen ilhak etmişlerdi. Sultan yönetimi bunu 1784'te istemeye istemeye kabullenmiş, ama üç yıl sonra Rusya'ya savaş ilân etmişti. Avusturya'nın Rusya'yı önce desteklediği sonra da ortada bıraktığı 1787-1792 savaşı, yine Rusya'nın büyük zaferiyle ve Rusya'nın Karadeniz'in kuzey kıyısındaki nüfuzunun güçlenmesi ve hatta batıda Dinyester nehrine ve doğuda Gürcistan'a kadar uzanmasıyla sonuçlanmıştı.

2
Gelenek ve Bid'at Arasında: Sultan III. Selim ve "Nizam-ı Cedid" 1789-1807

Fransız Devrimi'nin patlak verişinden 1830'ların sonuna kadar olan dönem, buraya kadar değinilen bütün alanlarda (toprak, nüfus, ideoloji, yönetim, ekonomi ve uluslararası ilişkiler) hızlı bir değişime sahne olmuştu ve bu değişimin çoğu cephesinin İmparatorlukla Avrupa arasında değişen ilişkilerle şu veya bu şekilde bir ilgisi vardı.

Bu değişikliklere nezaret eden ilk hükümdar, 1789'da tahta çıkan Sultan III. Selim olmuştu. Selim, tahta çıkışından önce de, sarayın dışındaki dünyaya ve Avrupa'ya ilgi göstermişti. Şehzade iken, örnek aldığı şahsiyet olan Fransa Kralı XVI. Louis ile yazışmış olduğu ve çevresine, Avrupa'ya özgü şeylere olan ilgisini paylaşan dost ve hizmetkârlarını topladığı bilinmektedir. Bu kişilerin birçoğunu tahta çıktığında etkin mevkilere atadı. Saltanatının ilk üç yılında Selim, Rusya'ya karşı yapılan savaşın yönetimi üzerine yoğunlaşmak zorunda kalmıştı. 1792'de Osmanlıların askerî durumunun kötüye gitmesi nedeniyle, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'yle Prusya'nın arabuluculuklarını kabul etmişler ve bu da, esasen (1774) Küçük Kaynarca Barışı'nın bir teyidi olan ve bunun yanında, Rusya'ya Karadeniz

kıyılarında bir parça daha toprak kazancı sağlayan Yaş Barışı'nı getirmişti.

Barışın tamamlanmasının hemen ardından Sultan, adına resmî olarak "Nizam-ı Cedid" (Yeni Düzen) denilen reform (*ıslahat*) programını başlattı. Bu program, merkezî devlet örgütünün gücünü, hem dış düşmanlara (bilhassa da, felaket getiren iki savaşın ardından Osmanlı gücüne yönelik en büyük tehdit olarak ortaya çıkan Rusya'ya) karşı ve hem de iç düşmanlara (yarı bağımsız âyana) karşı artırmayı hedefliyordu. Bunlar, Selim'in 18. yüzyıldaki seleflerinin başına dert olmuş sorunlardı ve onun bu sorunları çözme girişimleri de esas itibariyle geleneksel tarzdaydı: Selim suistimal ve rüşvetle mücadele ederek; geleneksel sistemi ve böylece adaleti yeniden tesis ederek, devlet aygıtını (özellikle de orduyu ve vergilerin toplanması işini) güçlendirmeye girişti. Bütün topluluk ve bireyler, devletin İslâmî düzeni muhafaza ettiğini gösterme çabasıyla, yine kendi hudutları içerisine sıkıştırılacaklardı. Selim'in – bilhassa da gayrımüslim reayaya yönelik olarak– geleneksel giyime ve bina kısıtlamalarına uyulmasında ısrar eden hatt-ı hümayunları onun siyasetinin bu yönünü açıkça göstermektedir.

Selim'i, 17. yüzyıl ortasında merkezî otoriteyi yeniden kuran Köprülü vezirlerinin zamanından beri süregelen geleneksel reform teşebbüsleriyle 19. yüzyıl Tanzimat reformları arasında, geçiş döneminin bir şahsiyeti olarak ilginç kılan şey; amaçlarına ulaşmak için Avrupa'nın usullerini (ve Avrupalı danışmanları) kabule istekli olması ve saltanatının Avrupa'yla Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı arasında iletişim kanalları açma yoludur.

"Nizam-ı Cedid" reformları

Askerî alandaki program, mevcut orduyu; yeniçerileri, sipahiyi yani feodal atlı askerini ve topçular, top arabacıları gibi ihtisas birliklerini daha etkili kılma girişimleriyle başlamıştı. Bu program, rüşvet fırsatını bertaraf etmek için tam anlamıyla askerî olan işleri subayların idari görevlerinden ayırmış ve ellerinde esame bulunan ama gerçekte orduya hizmet etmeyen kişilerin çıkartılması yoluyla asker sayısı azaltılmış, geriye kalanlara ise daha katı bir disiplin getirilmiş ve düzenli para

ödeneceği garanti edilmişti. Kısa zamanda sistemin içinden gelen engellemenin bu türden bir yeniden örgütlenmeyi neredeyse tamamen etkisiz hale getirdiği anlaşıldı. O zaman Sultan ve adamları daha kökten bir çözüme, yani var olan yapının dışında yeni bir ordu meydana getirmeye karar verdiler. Yeni ordu için çalışmalara 1794'te başlandı ve 1807'de, Selim'in saltanatının sonuna denk gelen bu yeni ordu, o zamanın gözlemcilerine göre nispeten iyi donanımlı ve iyi talim görmüş yaklaşık 30 bin askerden oluşuyordu. Ayrıca deniz kuvvetleri de yeniden örgütlenmişti.

Bu program kuşkusuz, hem yeni bir talim ve eğitim sistemi hem de çok para gerektiriyordu. Sultan talim ve eğitim alanındaki gereksinimi karşılamak için, yabancı subayları danışman ve eğitimci olarak çekmeye çalıştı. Bu subayların çoğu Fransızdı ve ilginçtir, Fransa'nın hem krallık, hem Cumhuriyet, hem de Napolyon İmparatorluğu hükümetlerinin kanalıyla temin edilmişlerdi. Modern bir sağlık örgütü ve tıp okulu kurulmuş, mevcut olan deniz kuvvetlerinin mühendislik okulu modernleştirilmiş ve kara ordusu için 1795'te bir mühendislik okulu açılmıştı. Ancak iş ıslahatlara para teminine geldiğinde, III. Selim yönetimi beceriksiz kalıyordu. Hükümet, "ilk gelen ilk hizmeti alır" kuralınca işleyen karmaşa içindeki maliye düzeni yerine, gelir ve giderlerin dengelenebildiği düzenli bir bütçe oluşturmaya çalışmamıştı ve hükümetin son derece yetersiz olan geleneksel vergi sisteminin ıslahına ya da var olan sistemin etkin şekilde yürütülmesine yönelik zayıf girişimleri ise başarısız olmuştu. Hükümet, gelirlerini artırmak için, geleneksel araçları, müsadere ve tağşiş[1*] usullerini kullanmış, böylece uzun vadede sadece sorunlar artırmıştı. Selim'in, merkezî kalemiye örgütünün etkili usullerini kullanmış, böylece uzun vadede sadece sorunları artırmıştı. Selim'in, merkezî kalemiye örgütünün etkililiğini artırma girişimleri, dairelerdeki (bir rüşvet kaynağı olan) müzminleşmiş istihdam fazlalığının azaltılmasından ve 1797'de devletin önemli işlerine ilişkin çalışmaları bir "önemli işler dairesinde" (Mühimme Odası) toplanmasından –ki bu kısmen asgari bir gizlilik getirme girişimiydi– oluşuyordu. Ancak, maaşlar düzenli ödenmeksizin ve mevki ve görevleri tanımlayan açık kurallar olmaksızın, istihdam fazlasını, adam kayırmacılığı ve rüşveti yok etmenin mümkün olmadığı meydana çıkmıştı; 19. yüzyıl reformları, her ne kadar maaşların düzenli

ödenmesini ve mevki ve görevleri açıkça belirleyen kuralları yürürlüğe koyduysa da, Osmanlı İmparatorluğu neredeyse sonuna kadar bu sorunlarla boğuşmaya devam edecekti.

Yeni iletişim kanalları

Belki de Selim'in aldığı tedbirlerden daha önemli olan şey, onun Batılı düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'na akışı için yaratmış olduğu artan olanaklardı. Selim'in kurmuş ya da ıslah etmiş olduğu çeşitli ordu birliklerine tayin edilmiş Avrupalı ve bilhassa Fransız eğiticiler, iletişim kanallarından birini oluşturuyordu. Bunların öğrencileri Fransızca öğrenmiş ve büyük bir istekle her çeşit yeni moda düşünceyi yabancı eğiticileriyle tartışmaya başlamışlardı. Üstelik Osmanlı toplumunda bu yabancılara, önceki kuşaktaki seleflerine olduğundan çok daha fazla serbestlik tanınmıştı. Bunlar sadece yerel Hıristiyan cemaatlerinin önderleriyle değil, Osmanlı yönetici seçkinler sınıfının üyeleriyle de düzenli sosyal ilişkiler kurmuşlardı.[1] Avrupa'daki yeni Osmanlı elçilikleri ikinci en önemli iletişim kanalı olmuştu. 18. yüzyılda daha önceleri Avrupa başkentlerine özel amaçlarla gönderilmiş tek tük Osmanlı elçileri olmuştu, ama yine de asıl diplomatik işler İmparatorluğun parlak döneminde olduğu gibi Rum tercümanlar yoluyla yürütülmekteydi. Selim şimdi ilk kez, Londra (1793), Viyana (1794), Berlin (1795) ve Paris'te (1796) daimi Osmanlı elçilikleri kurmuştu.

İmparatorluğun sonraki ıslahatçılarından birçoğu, bu Osmanlı elçiliklerinde kâtip olarak hizmet görürken ilk Avrupa deneyimlerini edinmişlerdi. Mevcut tüm bilgilere bakılırsa, bu ilk elçilerin etkisi yok denecek kadar azdı. Mesleklerinde hiç deneyimleri yoktu ve Avrupa diplomasi oyununu sıfırdan öğrenmek zorunda kalmışlardı. Ama, Avrupa'ya giden bu ilk modern Osmanlı diplomatları Avrupa karşısında ne kadar beceriksiz kalmış olurlarsa olsunlar, onlar ve onların bir kuşak sonraki ardılları, Osmanlı toplumunda Avrupa'daki yaşamın elçileri olarak kesinlikle etkili oldular.

Sultan III. Selim'in düşüşü

Selim uyguladığı siyaset nedeniyle birçok düşman kazanmıştı. Selim yeni bir ordu yaratma çabası sonucunda ordu kurumuyla arasını açmış ve ulemanın çoğunluğu, saraydaki ve seçkinler sınıfının genç üyeleri üzerindeki Fransız etkisinden hoşlanmamıştı. Sultan halkın geniş kesimi tarafından da sevilmiyordu; halk onun ıslahat girişimlerinden bir yarar görmemişti, ama kahve, tütün ve diğer şeylere konan yeni vergilerin yükünü sırtlanarak yeni ordu ve bahriyenin tüm masraflarını karşılamak zorunda bırakılmıştı. Selim'in saltanatı taşrada, onun merkezî gücü artırmadaki gayretlerine rağmen, aslında yalnızca büyük âyanın gücünün ve özerkliğinin pekişmesine sahne oldu. Bunun nedeni, Sultan'ın âyana vergi gelirleri ve başkentin iaşesi hususlarında bağımlı olmakla kalmayıp, büyük âyanın Napolyon'un açtığı savaşlarda ordunun asker gereksiniminin çoğunu temin etmesiydi. İlk Nizam-ı Cedid ordusu bile bazı âyanın gönderdiği birliklerle kurulmuştu. Âyanın Sultan'a ve Sultan'ın siyasetine olan tutumu çelişkiliydi. Bunlar bir yandan, Selim'in, taşra merkezlerindeki iktidar rakiplerinin, yani ulema ve yeniçerilerin, konumlarını zayıflatma girişimlerini destekliyor, diğer yandan da merkezî hükümetin denetimini daha etkili kılmasını kesinlikle istemiyorlardı. Bu durum, Sultan 1805'te Edirne'de yeni bir Nizam-ı Cedid birliği kurulacağına dair bir ferman çıkartınca açığa çıktı. Askerler 1806'da Edirne'ye ulaştığında, Avrupa eyaletlerindeki âyan, bu birlikler geri çekilmezse başkente ilerleyecekleri tehdidinde bulundu. Sultan boyun eğmek zorunda kaldı, böylece âyanın konumunu daha da güçlendirmiş oldu.

Selim gibi Avrupa'dan örnek aldığı modelleri sınırlı şekilde kavrayan, mali kaynakları yetersiz ve güçlü geleneksel kurumların kazanılmış haklarıyla karşı karşıya kalan herhangi bir Sultan'ın, köklü reformlar gerçekleştirmeyi başarıp başaramayacağı konusu şüphelidir. Bununla beraber, muhtemelen, Selim bu iş için gereken acımasızlık ve kurnazlıktan da yoksundu. Mayıs 1807'de İstanbul'daki yeniçeri ocağındaki yedek askerî birlikler ayaklandıklarında (büyük bir olasılıkla muhafazakâr saray çevrelerinin tezgâhlamış olduğu bir isyandı bu) ve Nizam-ı Cedid birliklerinin lağvedilip önemli ıslahatçıların azledilmesini talep ettiklerinde, Sultan yeni askerlerini öne sürmeksizin boyun eğdi, ama yine de konumunu koruyamadı. Aynı gün, şeyhülislamın ilân ettiği

bir fetvayla tahttan indirildi; Fetva, reformlarının şeriatle bağdaşmadığını bildiriyordu.

Uluslararası ilişkiler: Fransız devrimi ve Napolyon savaşları

Reform çabalarında, iç muhalefetten başka, saltanatının Fransız devrimiyle Napolyon savaşlarının yol açtığı uluslararası karışıklıkla aynı zamana rastlamış olması da kesinlikle Sultan'a engel oluşturmuştu.

Habsburg hanedanının baş düşmanı Fransa'yla olan dostça ilişkiler, iki yüzyıldan fazla bir zamandır Osmanlı dış siyasetinin köşe taşlarından olmuştu. Daha önce de belirtildiği gibi, Selim'in kendisi Fransa Kralıyla temas halindeydi, ama Fransa'yla olan ilişkiler Fransız Devrimi'nden ve hatta Kral XVI. Louis'nin idamından sonra da devam etmiş, aslında Napolyon Bonapart'ın 1798'de ansızın Mısır'a çıkışına kadar sürmüştü. Napolyon'un seferi çok sayıda bilimsel yayına konu olmuştur. Bu askerî sefer, hem Fransa ve İngiltere arasındaki sömürge ve ticaret rekabetinin – ki Hindistan'daki hesaplaşma halen sürmekteydi– ve hem de mevcut koşulların İngiltere'ye doğrudan hücum olanağı vermediğinin Paris tarafından kavranmış olmasının bir sonucuydu. Napolyon gönlünde yeni bir Büyük İskender olarak Ortadoğu'yu fethetmenin romantik hayallerini yaşatmış olabilirdi, ancak Fransız siyasetinin hedefleri çok daha sınırlıydı: Mısır'ı bir Fransız üssü haline getirerek İngilizlerin Doğu'daki konumunu dolaylı şekilde zayıflatmak. Fransız istilası Osmanlı yönetimini İngiltere ve eski düşmanı Rusya'yla birer ittifak yapacak kadar derinden sarsmıştı, ancak bu tedbirin ömrü tehlikenin kendisi kadar sürmüştü. 1802'deki Amiens Barışı, Babıâli'yle Fransa arasındaki eski sıcak ilişkiyi yeniledi. Avusturya baskısıyla Osmanlıların Napolyon'un imparatorluğunu kabul etmeyişi, 1805'te diplomatik ilişkilerin kesilmesine yol açmıştı, ancak bir yıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu bir kez daha Fransa'nın müttefiki olmuş ve hem İngiltere hem de Rusya'yla bir savaşa girmiş, bu durum yeni bir Rus istilası getirmişti. Napolyon'un siyasetinin, 1807'de Çar'la Tilsit'teki görüşmesi sırasında

aniden tersine dönmesi, Osmanlıları düşmanlarına karşı tek başına bırakmıştı.

Fransız Devrimi'nin ideolojik etkisi

Fransız Devrimi'nin yarattığı uluslararası karışıklık ve neden olduğu sonuçların Osmanlı İmparatorluğu'nu hayli etkilemiş olduğu kuşku götürmezse de, devrimin Osmanlı toplumu üzerindeki ideolojik etkisinin derecesi pek açık değildir.

Nizam-ı Cedid'i başlatırken, bu terimin kendisi Fransızcadan türetilmiş olsa bile, Sultan III. Selim'in esin kaynağı kesinlikle Fransız Devrimi olmamıştı.[2] O, devrimciler tarafından idam edilecek olan XVI. Louis'nin mutlak monarşisinin ve Fransızların askerî ve idari becerilerinin hayranıydı. Selim'i askerî reformdan yana karar vermeye zorlayan şey geleneksel Osmanlı ordusunun Rusya Savaşı'ndaki başarısızlığı olmuştu. Devrimin ve devrim düşüncelerinin Müslüman Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı çevrelerindeki etkisi sınırlı kalmış gibi görünüyor. Devrimci ideolojinin laik karakterinin, Müslüman bir halkın bu düşünceleri benimsemesini, dine bulanmış düşüncelerin benimsenmesine nazaran, kolaylaştırmış olduğuna dair bir kanıt yoktur. Devrimin din aleyhtarı niteliğini yorumlayan Osmanlı gözlemciler bunu istisnasız sert bir şekilde eleştirmişlerdi.[3] Keza Fransızların Mısır'ı işgali, Müslüman toprağının kalbine bir saldırı olarak derin bir sarsıntı yaratmışsa da, Fransız felsefesinin değil Fransız askerî gücünün farkına varılmasına yol açmıştı. Osmanlı yönetici sınıf üyelerinin, Selim rejiminin yabancılarla görüşüp kaynaşmaya izin vermesinin yarattığı fırsatlar nedeniyle, Avrupa'nın düşüncelerinin etkisinde kalmış olmaları, özellikle genç bürokratların geleneksel çözümler yerine akla dayanan çözümler arama eğilimlerinde ve bu suretle yeni yasalar hazırlanmasında kesinlikle etkili olmuştu. Özellikle, Avrupa'daki elçiliklerde hizmet veren genç Osmanlılar, orada karşılaştıkları bürokrasilerin işlerliğinden derin biçimde etkilenmişlerdi. Osmanlı yüksek mevki sahipleri yaşam tarzlarını, (çoğu kez ay sonunda, hatta yıl sonunda ödenmekte olan) maaşlarına, "tayin hediyelerinden" ve "harç ve para cezalarından" oluşan ek bir gelir katarak sürdürmek ve her yıl yeniden atanmalarını sağlamak

zorundayken, Avrupa devletlerinin hizmetkarları, çoktandır 19. yüzyılın o gerçek bürokratlarına dönüşmekteydiler: Memuriyetlerinde güvenlikleri sağlanmış ve görevleri ve yükselme olanakları yönetmeliklerle açık şekilde belirlenmiş olan maaşlı memurlar. Liberalizm, meşrutiyetçilik[2*] ve yurtseverlik gibi daha soyut olan düşüncelerin, Osmanlı seçkinler sınıfı üyeleri üzerinde 19. yüzyıl ortalarına kadar bir etkisi olmamıştı.

Fransız Devrimi'nin düşüncelerinin üzerinde belirgin bir etki yarattığı kişiler, İmparatorluğun Hıristiyan cemaatlerinin okuryazar üyeleri olmuştu. İlk etkilenenler, belli başlı bütün Avrupa limanlarıyla ticari bağlantıları nedeniyle Rumlar ve Avusturya'ya olan ihracatları yoluyla Orta Avrupa'yla devamlı temasta bulunan Sırplar olmuştu. Fransız Devrimi'nin "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" sloganlarından bu cemaatler arasında rağbet bulanı, özgürlük idi; ancak özgürlük bu cemaatler için yurttaşlık haklarının değil, ulusal bağımsızlığın teminatı anlamına geliyordu. Milliyetçilik Osmanlı İmparatorluğu'na, Fransız Devrimi savaşlarının sonucu olarak girmişti, ancak Osmanlı Hıristiyan toplulukların milliyetçiliği Batı Avrupa tipinde değil, daha çok, Orta Avrupa tipindeydi. Balkan aydınları, üzerine devletlerini kuracakları bir ulus peşindeyken, tarihsel geçmişlerinin romantik hayali görüntülerini yarattılar; bunu yaparken de Osmanlı egemenliğini bir "işgal" olarak tanımladılar.[4] 1808 yılı bir Sırp ayaklanmasının başlangıcına sahne olmuştu; ayaklanma önceleri yerli Müslüman toprak sahiplerinin ve yeniçerilerin suistimallerine itiraz anlamını taşıyordu; ama özerklik hareketine ve daha sonra bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştü. Hareketin ilk önderinin Kara Yorgi adındaki zengin bir domuz ihracatçısı olması bir rastlantı değildi. Yunan milliyetçiliğinin doğuşu, Bizans İmparatorluğunun yeniden kurulmasını amaçlayan bir gizli topluluk olan Filiki Eterya'nın 1814'te Odessa'da Rum tüccarlar tarafından kuruluşuna kadar götürülebilir. 19. yüzyıl boyunca önce Balkanlar'da daha sonra da Asya'daki eyaletlerde milliyetçiliğin gelişmesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında en önemli etken olacaktı.

Ekonomik değişim

Ekonomik açıdan Fransız Devrimi yıllarında Yakın Doğu'daki esas gelişme, Rum tüccar ve deniz nakliyatçılarının konumunun güçlenmesi olmuştu. Devrim savaşları ve Napolyon savaşları, Fransız ticaret filosunun Doğu Akdeniz'deki konumuna ciddi şekilde zarar vermiş ve onun uzun mesafeli deniz ticaretindeki önder konumunu, ticaret işleri geç 1700'lerde bir patlama yapmış olan Rumlar devralmışlardı. Aynı zamanda, Napolyon Avrupa'sının İngilizlerce ablukası ve "Kıta Sistemi" diye bilinen, Fransızların başlattığı karşı abluka, Orta Avrupa'da ve Orta Avrupa'dan yapılan ticarette Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini artırmıştı.[5] III. Selim önemli Akdeniz ticaret merkezlerinde konsolosluklar kurmak suretiyle, Osmanlı tüccarlarının Avrupalılarla olan rekabet koşullarını iyileştirmeye çalıştı. Bu konsoloslar, Osmanlı Sultanları'nın Avrupalı uluslara bahşettiğine benzer bir kapitülasyon (krş. Bölüm 1) sistemiyle desteklenmedikleri için, elbette Batılı meslektaşları kadar etkin roller oynayamamışlardı.

Alemdar Mustafa Paşa: Taşra âyanları iktidarda

Sultan III. Selim tahttan indirildikten sonra sarayda hapis tutulmuştu. 1807 darbesini gerçekleştiren muhafazakâr ulema ve yeniçeri subayları ittifakı, tahta Selim'in yeğeni IV. Mustafa'yı geçirmişti. Ne var ki motivasyonları olumsuz olduğundan (Selim'in politikalarına duydukları ortak nefret), tutarlı bir siyaset geliştiremediler; bu arada, devrilmiş olan yönetimin sağ kalan bazı önderleri, önde gelen âyandan, Rusçuk'taki Alemdar Mustafa Paşa'ya sığındılar. Mustafa Paşa'nın, önde gelen âyanın birçoğu gibi, devrik Sultan'la çelişik ilişkileri olmuştu; onu yeniçeri ve ulemaya karşı desteklemiş, merkezî denetimi taşraya kadar genişletme girişimlerini ise baltalamıştı. Mustafa Paşa ancak, Rusların ilerleyişi 1806'da Tuna üzerindeki denetim alanını tehdit altında bırakınca Sultan'a yanaşmıştı. Onun karargâhı, İstanbul'da iktidarda olan muhafazakâr koalisyona karşı muhalefet merkezi haline gelmiş ve Mustafa Paşa bir yıldan az bir zaman sonra Temmuz 1808'de, Sultan III. Selim'i yeniden tahta çıkarma niyetiyle başkente yürümüştü. Selim özgürlüğüne kavuşamadan kendisini tutsak edenler tarafından katledilmişti, ancak Alemdar Mustafa Paşa'nın askerleri bir hafta içinde

duruma tamamen hâkim olmuşlardı. IV. Mustafa'yı tahttan indirip, yerine Selim'in öteki yeğenini, Nizam-ı Cedid'in taraftarı olduğu bilinen II. Mahmut'u geçirmişlerdi.

Böylece, İmparatorlukta merkezî denetimi yeniden kurmaya çalışan ilk Sultan'ın saltanatı, arzu edilenin tam tersine, başkentte âyanın iktidara gelişiyle sona ermişti. Alemdar Mustafa Paşa'nın iktidardaki dönemi topu topu dört ay sürdü, ama o süre içinde ilginç bir şey başarmaya çalıştı. Hasımlarını, 1807 darbesinin oyuncularını, yıldırıp tamamen itaat altına alma çabasından başka, Sultan Selim'in reformlarını canlandırmaya ve hatta Nizam-ı Cedid'i, "Sekban" gibi geleneksel bir ismin altında yeniden kurmaya gayret etti (Sultanların Av Köpeklerinin Bakıcıları - Sekbanlar daha sonra 34 bölüklü bir kısım olarak yeniçeri ocağına dâhil edildiler). Sadık âyanın başkente gönderdiği askerî birlikler bu kıtanın çekirdeğini oluşturuyordu. Dahası Mustafa Paşa şaşırtıcı şekilde, merkezî hükümetin en yüksek ricalinin de hazır bulunacağı imparatorluğun sorunlarına ilişkin bir toplantıya katılmaları için, İmparatorluğun bütün önemli âyanını İstanbul'a davet etme girişiminde bulunmuştu.

Önde gelen Anadolu âyanının çoğu gelmişti, ama Alemdar'ın Balkanlar'daki bazı rakipleri ve (daha hızlı bir şekilde) Mısırlı Mehmet Ali Paşa aflarını istemişler, Balkanlar'ın batı kısmındaki âyanın en güçlüsü olan Yanyalı Ali Paşa ise sadece bir temsilcisini göndermişti. Toplantıya katılanlar Mustafa Paşa'nın sunduğu programı tartışmış ve Sened-i İttifak'ı kabul edip Ekim 1808'de imzalamışlardı. Belgede hem Sultan hem de âyan yönetimlerinin adil olacağına SÖZ vermişlerdi. Vergiler devlet tarafından adil şekilde konacak ve âyan tarafından adil şekilde toplanacaktı. Âyanlar, reformları ve yeni bir ordunun kurulmasını desteklemeye söz vermişlerdi. Sultana ve yönetimine bağlılıklarını bildirmiş ve onu isyanlar karşısında korumayı taahhüt etmişlerdi. Âyanlar ayrıca, birbirlerinin toprağına ve özerkliğine saygılı olma sözü de vermişlerdi. Dikkate değer bir belge olan Sened-i İttifak kimi zaman bir Osmanlı Magna Carta'sı ya da ilk meşrutiyetçilik girişimi olarak gösterilmiştir. İlki daha doğrudur, çünkü bu belge, yurttaş haklarının kanunname şeklinde derlenişi değil, gerçekten de hükümdar ve beyleri arasındaki bir sözleşmedir. Böyle olduğu için de, metinde resmen devletin ortakları olarak tanınan âyanın, İmparatorluk içindeki nüfuzunun en yüksek başarı noktasını oluşturmaktadır. Sultanın kendisi

belgeyi imzalamamıştı ama üzerine tuğrasının konulmasına izin vermişti.[6]

Belgenin âyan tarafından imzalanışından bir ay sonra, başkentteki yeniçeriler Mustafa Paşa'nın kendilerini dağıtacağına dair çıkan söylentiler üzerine tekrar ayaklanmıştı. En iyi askerlerini Rusçuk'u, Bulgaristan'daki rakiplerine karşı savunmak üzere göndermek zorunda kalan ve İstanbul'da desteği kalmayan Mustafa Paşa, bir cephane deposuna sığındı. Yeniçeriler içeriye girdiğinde, kendini havaya uçurdu. Loncalar ve ulemayla ittifak içerisinde olan yeniçeriler, bir kez daha başkentin efendisi oldular. Ancak Sultan çabuk harekete geçti: Geriye kalan tek erkek akrabası olan IV. Mustafa'yı boğdurdu ve Sekbanları saraya çağırdı. İlk başta çıkmaza girilse de sonunda bir uzlaşmaya varıldı: Sultan tahtta kalacak ama Sekban kıtası dağıtılacaktı.

3
Sultan II. Mahmut'un İlk Yılları: Merkez, Denetimi Tekrar Ele Geçirmeye Çalışıyor

II. Mahmut, hem Nizam-ı Cedid'in sınırlı başarısına hem de kuzeni Selim'in düşüşüne ve ölümüne tanık olmuştu. Fakat bunlardan iyi ders çıkarmış olduğunu ve çok daha usta taktikler uygulayabildiğini gösterdi. Tahta çıktığında son derece zayıf bir konumdaydı. Kendisini iktidara getiren Alemder artık yoktu ve II. Mahmut'un tahtta bırakılmasının tek nedeni kendisinden başka bir erkek evladın olmamasıydı. Bu nedenle çok tedbirli davranmak zorundaydı; saltanatının ilk on beş yılını bir güç tabanı oluşturmak için harcadı. Bu da, kalemiye, ulema hiyerarşisi ve ordunun kilit mevkilerine güvenilir destekçilerin atanması demekti. İkinci hedefi, kendisini iktidara getiren yarı bağımsız âyanın etkisini azaltmaktı. Bunu büyük ölçüde başarmıştı. 1812-1817 yılları arasında Anadolu'daki büyük âyanın itaat etmesi sağlanmış ve 1814-1820 yılları arasında Balkanlar'daki âyan da boyunduruk altına sokulmuştu. Kürdistan'daki süreç ise uzun sürmüş, ama orada da hemen hemen bağımsız olan Kürt beylerinin, yani büyük aşiret koalisyonlarına hâkim olan mirlerin gücü sonunda kırılmıştı. Burada, toplumun mevcut aşiret yapısının doğurduğu sonuç şöyle özetlenebilir: Osmanlı merkezî yönetiminin beylerin ortadan kaldırılması ve bu beylerin yerine etkin

merkezî denetimi geçirmede beceriksiz oluşu, uzun bir anarşi dönemine yol açmış; bu dönemde otorite yeniden aşiret başkanlarına ve aşiretler arasındaki çatışmalarda arabuluculuklarıyla nüfuzlarını artırmış olan dini önderlere geçmişti.[1] Osmanlı yönetiminin Arap eyaletlerindeki otoritesinin yeniden kurulması ancak 1840'larda gerçekleşmişti.

Osmanlı geleneğinde âyanın itaat altına alınması hususunda olabildiğince barışçı usullere başvurulmuştu. (rüşvetler verilmiş, unvanlar tevcih edilmiş, rehineler alınmış, âyan arasındaki ayrılıklardan ustalıkla yararlanılmıştı.) Açık savaş[1*] en son başvurulan çareydi ve 1826 öncesinde bu da geleneksel askerî kurumun, yani esas olarak yeniçerilerin işiydi. Sultanın devlet üzerindeki nüfuzunu yavaş yavaş güçlendirmesine karşın, kalemiyeyle ya da askerî kurumla olan ilişkisini henüz koparmadığını belirtmek gerekiyor. Reform yanlılarının git gide daha önemli konumlara getirilmesine karşın, Mahmut'un saltanatının ilk yıllarındaki en güçlü siyasetçi, bir ulema üyesi olan eski Paris büyükelçisi Mehmet Sait Halet Efendi'ydi; genel olarak muhafazakâr görüşlüydü. Halet Efendi yeniçerilere yakındı ve onun, âyanın itaat altına alınmasındaki gayret ve başarısına, âyanın en büyük rakibi olan taşradaki yeniçeri birliklerinin konumunu güçlendirme arzusunun kaynaklık etmiş olduğu da düşünülebilir.[2]

Kaybedilen topraklar: Sırbistan, Yunanistan, Mısır

Mahmut ve hizmetindekiler, Osmanlı topraklarının merkez kısmındaki çoğu bölge üzerinde yeniden hâkimiyet kurmayı başarmış, ama bir iki önemli hususta sonuca ulaşamamışlardı. 1804'te, bölgelerdeki yeniçeri birliklerinin taşkınlıklarına tepki olarak, Sırbistan'da Kara Yorgi tarafından yönlendirilen isyan patlak vermişti. Yeniçerilerle mücadele içinde olan III. Selim yönetimi isyana göz yummuş, ancak birliklerin kaldırılmasından sonra isyan Sırbistan'ın özerkliğini amaçlayan bir harekete dönüşmüştü. Osmanlı ordusu, Rusya'nın Sırplara verdiği desteğe rağmen, bu hareketi 1813'te bastırmıştı. Ne var ki iki yıl sonra isyan yeniden alevlenmiş ve bu kez yeni Sırp önderi Miloş Obrenoviç, Osmanlılarla, Belgrad ve Niş arasında özerk bir Sırbistan prensliğinin kurulması için anlaşmaya varmıştı. Osmanlılar, büyük kentlerde asker

bulundurma ve yıllık haraç alma hakkını ellerinde tutuyorlardı (bu, merkezî yönetimin 18. yüzyılda, örneğin Kürdistan ya da bazı Arap eyaletlerinde sahip olduğu nüfuza denk bir haktı.)

1821'de patlak veren Rum isyanı ise üç nedenden dolayı daha büyük önem taşıyordu. Birincisi, İmparatorluktaki Rum cemaatinin, İmparatorluğun dışarıyla olan gerek ekonomik gerek diplomatik ilişkilerinde çok önemli bir rol oynamasıydı. İkincisi, isyanın birçok önderinin isyanın en başından beri tam bağımsızlığı hedefliyor olması; üçüncüsü ise, isyanın ardından çıkan bunalımın bütün önemli Avrupa güçlerini doğrudan ilgilendirmesiydi.

Odessa'da 1814'te kurulmuş bir yurtsever cemiyet olan Filiki Eterya, sonraki birkaç yıl boyunca Balkanlar'ın her tarafında hücreler kurdu. Kara Yorgi de bir süre bu cemiyetin üyesi olmuştu. Örgüt 1820'den beri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fenerli seçkin Rum ailelerinden birinin üyesi ve Rus ordusunda bir general olan Aleksandros İpsilanti tarafından yönetiliyordu. 1821'de İpsilanti ve ekibi, topyekun bir isyan için zamanın geldiğine hükmetmiş ve bu isyanın Boğdan (Moldavya) ve Eflâk'ın (ikisi de bugünkü Romanya'yı oluşturur) istilasıyla başlamasını tasarlamışlardı. Onların amacı sırf bir Yunan ulusal devleti değil, Rumların önderliğinde yeni bir Bizans İmparatorluğu yaratmak için Balkanlar'da genel bir isyanın meydana gelmesiydi. Ancak bu ihtiraslı tasarının gerçekleşmesini sağlayacağı sanılan istila bir felaket getirmişti. İstila ordusu çok küçüktü (3000 kişi kadardı) ve Eflâk ve Boğdan'ın köylü ahalisinin istilacıların tarafını tutması ihtimali de yoktu, çünkü bu eyaletlerin büyük toprak sahipleri ve yöneticileri geleneksel olarak, İpsilanti'yle aynı Fenerli ailelerden geliyordu. Onlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuzlu ve zengin Rum ailelerinden birçoğu Eterya'nın milliyetçi emellerine muhalifti.[3]

İstila başarısızlığa uğradığı sırada, Balkan yarımadasının en güney kısımlarında ve Ege adalarında farklı bir Rum isyanı yayılmaya başlamıştı. İsyancılar Eterya'nın propagandasından etkilenmiş olsalar da, bu isyan, Osmanlının kötü yönetimine karşı gerçek bir halk ayaklanmasıydı. İsyancılar kötü şekilde örgütlenmiş ve aralarında bölünmüşlerdi, ama yine de Osmanlı ordusu 1821-1824 yıllarında onları yenmeyi başaramadı. 1824'te Mora'nın neredeyse tümü ve birçok ada isyancıların elindeydi. İsyanın başarısına bir ölçüde, Osmanlı

yönetiminin 1820-1822 yıllarında, Balkan âyanının en güçlüsü olan Yanyalı Ali Paşa'yı askerî yolla bastırmaya uğraşmasının neden olduğu öne sürülür. Osmanlılar Ali Paşa'yı bertaraf etmekle, bölgeyi etkin şekilde denetleyebilen tek gücü de ortadan kaldırmış oldular.[4]

İmparatorluğun bu dönemde yitirdiği en önemli toprak, yaklaşık dört milyon kişinin yaşadığı Mısır eyaletiydi. Bu kayıp, tek bir adamın, Mısır'daki Osmanlı valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın işiydi. II. Mahmut'un devlet aygıtına kendi destekçilerini sızdırarak nüfuzunu yavaş yavaş güçlendirdiği yıllarda, Mısır'daki valisi bütün iktidarın etkin şekilde merkezde toplanmasıyla nelerin yapılabileceğini kanıtlamıştı. Mehmet Ali, Kavalalı (şimdi kuzey Yunanistan'da bulunan bir bölge) bir Arnavut'tu ve Mısır'a, Fransızlara karşı gönderilmiş olan Osmanlı sefer güçleri içindeki Arnavut birliğinin subaylarından biri olarak gelmişti. 1803'te bu birliklerin başına geçmiş ve Mısır'ın fiilen hükümdarı olmuştu. 1808'de Sultan tarafından Mısır eyaletinin valisi olarak resmen tanınmıştı.

Fransız işgali, ülkenin kısmen Çerkes kısmen Türk olan askerî yönetici seçkinler sınıfının, Memlûklerin, konumunu çok ciddi şekilde zayıflatmıştı. Fransızlar Memlûkleri aşağı Mısır'dan kovalamıştı; bu nedenle, Mısırlılar Napolyon savaşları sırasında, yüzlerce yıldır alıştıkları uygulamaları yineleyememişler, Kuzey Kafkasya bölgelerinden köleleri askere alarak sayılarını ikmal edememişlerdi. Fransız işgali bir anlamda Mehmet Ali'ye temiz bir sayfa açmış oldu. Mehmet Ali bu fırsatı Memluk gücünün kalan son küçük kısmını yok etmekte kullandı; liderlerini 1811'de Kahire kalesinde katletti. Bundan sonra, yönetimini güçlendirmeyi amaçlayan hızlı ve kökten bir reform programına başladı.

III. Selim'in Nizam-ı Cedid'inde olduğu gibi, bu programın da ana unsuru Avrupa usulünde modern, büyük bir ordunun meydana getirilmesiydi. Bu beraberinde, vergilendirme yoluyla daha büyük devlet geliri elde edilmesi, ülke kaynaklarını seferber etmek için daha etkin bir bürokratik yapı kurulması ve yeni orduyla bürokrasinin kadrolarını oluşturmak için Batı usulünde modern eğitimin oturtulması ihtiyaçlarını getirdi. III. Selim ve II. Mahmut'tan itibaren Osmanlı reformcuları aynı ikilemle karşı karşıya kalmışlardı; ama onlar Mısır'da olduğu gibi eski düzenin dış müdahaleyle yok edilmiş olması gibi avantajlı bir koşulda bulunmuyorlardı. Ayrıca Mehmet Ali, orduyu modernleştirmenin yol

açtığı iki ana sorunu halletmek için ilk Osmanlı ıslahatçılarının yapabildiklerinden veya yapacaklarından çok daha sert ve şiddetli eylemlere başvurmuştu. Bu iki sorun, gelir yokluğu ve ordu kurumu (Osmanlılar açısından yeniçeriler ve onlara bağlı birlikler, Mısır açısındansa Arnavut güçleri ve Memlûkler) dışında güvenilir insan gücü eksikliği olarak sıralanabilir. Mehmet Ali 1820-21'de önce Sudan'da köle avcılığından medet ummuştu, ancak orduya kaydedilen kölelerin birer birer öldükleri anlaşılınca, insan gücü sorununu köklü bir yenilikle çözmeye karar verdi: Mısırlı köylüler 1822'den itibaren zorunlu olarak askere alındılar.[5] Para sorunu hiçbir zaman tam olarak halledilmedi, ancak Mehmet Ali, pahalı olan yeni ordunun (ve donanmanın) masrafını karşılayacak gelirleri artırmada o dönemin Osmanlılarından çok daha başarılı oldu. İltizam sisteminin yerine dolaysız vergilendirmeyi getirerek, sulama ve yol çalışmalarına yatırım yaparak ve çiftçileri satış amacıyla ürün yetiştirmeye[2*] zorlayarak tarımın gelişmesini teşvik etti; bu yolla pamuk, Mısır ekonomisinin başlıca dayanağı haline geldi. Ayrıca, Mehmet Ali yüksek kâr getiren devlet tekellerini, tam da Osmanlıların, bunları terk etmek zorunda kaldıkları bir sırada büyütmeyi başardı.

Mehmet Ali örneğinin, gerek ilham vermesi gerek bir rekabet kaynağı olması bakımından, İstanbul'da son derece etkili olduğuna kuşku yoktur. Saltanatının ilk yıllarında, zayıf konumdaki Sultan'ın, bu en güçlü tebaasının yardımını istemekten başka seçeneği yoktu. Arabistan yarımadasında Necit bölgesinin orta kısmının aşiret lideri, (kendi siyasal hareketinin ideolojisi olarak köktendinci Vahhabi hareketinin öğretisini benimsemiş bulunuyordu) nüfuzunu Hicaz'a kadar genişlettiğinde ve kutsal sayılan Mekke ve Medine kentlerini işgal ettiğinde, Sultan'ın Vahhabilere karşı otoritesini, 1811-1818 yılları arasındaki pahalı ve zorlu seferle tekrar sağlayan kişi Mehmet Ali olmuştu. Osmanlı yeniçeri ordusu Yunan isyanını bastırmakta aciz kalınca, Sultan Mısır valisine bir kez daha başvurdu.

Yunan isyanının son safhası: Rusya ile yeniden savaş

Mısır askerleri Sultan'ın isteği üzerine, 1825'te Mora'ya çıktı. Yeniçerilerin aksine, son derece başarılı oldular ve iki yıl içinde Mora'nın çoğunu zaptettiler. İsyanın tamamıyla kırılmasına engel olan, isyancılara silah ve gıda temin etmeyi beceren Rum ticaret filosunun denizdeki üstünlüğüydü. Askerî felakete rağmen, Yunan isyanını Avrupa'nın müdahalesi kurtardı. Avrupa'da, bilhassa İngiltere ve Rusya'da, Rum isyancılarına sevgi ve yakınlık duyuluyordu. İngiltere'de bu helenseverliğin kaynakları, Yunanlıların ulusal özlemlerine olan engin sevgi ve klâsik Yunan uygarlığına olan hayranlık idi; Güney Balkanlar'ın modern halkları bu uygarlıkla özdeşleştiriliyordu. Rusya'da Yunanlılara olan sevgi ve yakınlığın ardındaki temel itici güç ise, Ortodoks Kilisesi içerisindeki dinsel dayanışmaydı. Fakat kamuoyunun isyancılara olan bu sevgi ve yakınlığı, bir ülke haricinde siyasal desteğe dönüşmemişti. Bu ülke Rusya idi. Çar I. Aleksandr, özerk bir Yunanistan'ın kurulmasını desteklemek için Avrupa'nın diğer Büyük Güçleri'ni bu çatışmaya müdahaleye razı etmeye çalışmıştı. Ancak diğer güçler buna hevesli değillerdi, çünkü özerk bir Yunanistan'ın, Rusya'nın kukla devleti olmasından korkuyorlardı. 1815'te kurulan uluslararası düzenin başlıca mimarlarından biri olan Çar Aleksandr, diğer güçlerin arzusu hilafına tek taraflı olarak müdahale edemeyecek kadar uluslararası "sisteme" ve yönetimin meşruluğu ilkesine saygılıydı.

Bu durum, Çar Aleksandr'ın ölümü ve yerine Aralık 1825'te I. Nikola'nın geçmesiyle değişti. Yeni Çar, diğer güçlerle bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, Rusya'nın tek başına hareket edeceğini duyurdu. Bu tehdit, sonunda, istenen sonucu sağlamıştı; Rusya'nın tek başına müdahalesine izin vermektense, önce İngiltere (1826'da) Yunanistan'ın özerkliğine razı oldu ve ardından da Haziran 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya, tarafları bir ateşkese zorlamak (böylece aslında isyancıları kurtarmak) için müdahale etmeye karar verdiler.

Sultan arabuluculuk teklifini geri çevirdiğinde, bu güçlerin filoları önce Mora'nın batı kıyısındaki Navarin limanında Osmanlı ve Mısır donanmalarını abluka altına aldılar; ardından 20 Ekim'de her iki donanmayı tamamen imha ettiler. Bu durum çatışmanın sonucunda etkili olmuştu, ama Mehmet Ali kendi askerlerini Balkanlar'dan geri çekmeye razı olduğu halde, İstanbul yönetimi gerçeği kabul etmeyi reddetmiş, bu da Rusya'yla topyekûn bir savaşa yol açmıştı. İlk başlardaki başarılardan

sonra Osmanlı direnişi 1829 yazında kırıldı. Rus askerleri Erzurum ve Edirne'yi işgal ettiler. Eylül 1829'da yapılan Edirne Antlaşması'yla, Osmanlılar, Yunanistan'ın bağımsızlığını, Eflâk ve Boğdan'ın ve birkaç Osmanlı bölgesinin de eklendiği Sırbistan'ın özerkliklerini tanımak zorunda kaldı. Neticede Yunanistan'ın çok küçük bir devlet olmasının ve Yunan milliyetçilerinin tasarladığına hiç benzememesinin tek nedeni, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın uysal bir Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın nüfuzu altındaki güçlü bir Yunanistan'a tercih etmiş olmalarıydı.

4
Sultan II. Mahmut'un Sonraki Yılları: Reformların Başlaması

Mısır bunalımı

Edirne Antlaşması (1829) zamanında Yunanistan'ın bütün bağımsızlık meselesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu için en tehdit edici krize dönüşen, Sultan'la onun en güçlü tebaası olan Mısır valisi arasındaki çatışmanın gölgesinde kalmaya başlamaktaydı.

Mehmet Ali, Yunan bunalımından, çabalarının ve girmiş olduğu muazzam masrafın karşılığında çok az şeyle çıkmıştı. Üstelik 1827'de filosunu yitirmişti. Bu yüzden, telafiyi başka alanlarda aramaya çalışmasını anlamak mümkündür. İlk önce Fransız hükümetiyle anlaşmayı denedi. Mısır'ın geleneksel olarak Fransa'yla yakın bağları vardı. Fransız Katolik misyonerleri ülkede uzun süredir faaldi, Napolyon işgali henüz hafızalardaydı ve Fransız subayları Mehmet Ali'nin yeni ordusunun inşasında ve eğitiminde başrolü oynamışlardı. Mehmet Ali Fransız konsolosu Drovetti'yle, Kuzey Afrika'daki Osmanlı eyaletlerinin (Trablusgarb, Tunus ve Cezayir) Mısır tarafından Fransız desteği ve Osmanlının rızasıyla işgal edilmesini görüştü; karşılığında, Fransızlar bölgede siyasal ve ekonomik ayrıcalıklar edineceklerdi. Bu planlardan bir

şey çıkmadı. Fransa bunun yerine, Cezayir'i bizzat işgal etmeye karar verdi.

Mehmet Ali bu kez benzer önerilerle İngiltere'ye başvurdu. İngiltere işbirliğini kabul etmeyince, Mehmet Ali tek başına harekete karar verdi. 1831'de Suriye'yi fethetmek için yaptığı büyük seferin bahanesi olarak, Akkâ'nın Osmanlı valisiyle arasında içten içe devam eden bir uyuşmazlığı, yani Akkâ valisinin, Mısır'dan (esasen askere çağrılmaktan) kaçan Mısırlı köylülerin iadesini kabul etmeyişine ilişkin uyuşmazlığı kullandı. Valinin sert direnişine rağmen, Akkâ Mayıs 1832'de düştü. Temmuz ayında, Mehmet Ali'nin, Mısır ordusuna komuta eden (evlatlık) oğlu İbrahim Paşa, Osmanlıları iki kez mağlup ederek Suriye'nin işgalini tamamladı. Osmanlı yönetimi Mehmet Ali'yi resmen azledip onu bir asi olarak ilân etti. Mehmet Ali görüşmeleri başlatmayı denedi, ama Osmanlı yönetimi kabul etmeyince askerlerine Anadolu'ya girme emrini verdi ve askerleri 27 Aralık 1832'de Osmanlı güçlerini Konya yakınlarında bozguna uğrattı.

Bu bozgun Mısırlılara Osmanlı başkentinin yolunu açmıştı. Mehmet Ali görüşmeleri yeniden başlatmaya çalışırken, uygun zamanı kollayarak oyalanmaktaydı. Osmanlılar ise, umutsuzca ona karşı dış destek elde etmeye çalışıyorlardı. İngiltere manevi destekten fazla bir şey vermeyi reddetmişti. Avusturya Başbakanı Metternich de sessiz kalmıştı. Umutsuzluk içindeki Sultan yardım için tarihi düşmanına, Çar'a başvurdu. Mehmet Ali'yi, nefret ettikleri Fransız hükümetinin (St. Petersburg'daki hükümdarların gözünde Louis Philippe'in Temmuz monarşisinin bir meşruiyeti yoktu) bir kuklası olarak gören ve önemli bir diplomatik zafer fırsatını sezen Ruslar, Sultan'a diplomatik ve askerî destek sundular.

Sultanla Mehmet Ali arasındaki görüşmeler yine yarıda kesilip İbrahim Paşa'nın güçleri İstanbul'a doğru ilerlemeye başlayınca, Rus askerleri 5 Nisan 1833'te İstanbul Boğaz'ına geldiler. Rus askerleri, İbrahim Paşa'nın başkent yönündeki hareketine etkin şekilde engel oluyorlardı, ancak ona hücum edecek durumda ve yeter sayıda değillerdi. Bu nedenle Sultan'ın, Mehmet Ali'nin taleplerini kabul etmekten ve onu Mayıs ayında Suriye valisi olarak atamaktan başka çaresi kalmamıştı. Ayrıca oğlu İbrahim Paşa, Adana bölgesinin vergilerini toplayacaktı. Ruslar, hedefledikleri diplomatik ödülü Temmuz 1833'te sonuçlanan

Hünkar İskelesi Antlaşması'yla aldılar; bu antlaşma esas itibariyle Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında sekiz yıl süreli savunma amaçlı bir ittifaktı. Antlaşma, altı açık ve bir gizli maddeden oluşuyordu. Gizli madde, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'yı askerî olarak destekleme zorunluluğundan affediyordu, ancak Rusya'yla bir diğer devlet arasındaki savaş durumunda, imparatorluğun Çanakkale boğazını Ruslarınki hariç tüm savaş gemilerine kapatmasını şart koşuyordu.[1]

Bu antlaşma, Rus fobisinin, özellikle de liberal çevrelerde, çoktandır artmakta olduğu İngiltere'de çok büyük etki yapmıştı. Artık kabine de Rusya'nın Ortadoğu'ya nüfuz etme tehlikesinden son derece endişe etmeye başlamıştı. Londra Rusya'nın yayılma siyasetini bir tehdit olarak görüyordu; bu tehdidi ortadan kaldırma çabası, sonraki onyıllarda İngiliz dış siyasetinin esas belirleyicilerinden biri haline gelecekti. İngiltere aynı zamanda, bütün bu zor durumlara yol açan kişiye, Mehmet Ali'ye, fazlasıyla düşman olmuştu.

II. Mahmut Suriye'nin kaybını asla kabul etmiyor ve öcünü almak için fırsat kolluyordu. 1838'de nüfuzlu Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'yı, Mehmet Ali üzerine yapılacak bir saldırı için İngiliz yönetiminin desteğini elde etmeye çalışması için Londra'ya gönderdi. Osmanlı pazarlarını (tahminen Mısırlılardan geri alınacak bölgeler dâhil) İngiliz ticaretine açan bir serbest ticaret antlaşması teklif edilmiş ve bu antlaşma imzalanmış olduğu halde, istenen destek sağlanmamıştı. Yine de Sultan, Nisan 1839'da Kuzey Suriye'deki Mısır güçlerine saldırmayı emredecek kadar güçlü olduğunu düşündü. Sonuç, 24 Haziranda Nizip'te Osmanlı'nın açık yenilgisi oldu. Bu da yetmiyormuş gibi, birkaç gün sonra, Akdeniz'deki Osmanlı filosunun komutanı olan kaptan paşa, en büyük rakiplerinden birinin sadrazamlığa atandığını ve filosunun geri çağrıldığını öğrenince İskenderiye'ye geçti ve Osmanlı filosunu Mısırlılara teslim etti.

"Doğu sorunu"

II. Mahmut'un son yıllarında, Avrupa'nın Büyük Güçleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ilgilerinde belirgin bir artış olmuştu. Yunan ve Mısır bunalımları imparatorluğun zayıflığını ortaya çıkarmış ve Osmanlı

İmparatorluğu'nun Rusya'nın nüfuz alanına girmekte olmasının –ki bu durumda Ruslar, İngilizlerin Akdeniz ve Asya'daki konumunu tehdit edebileceklerdi– oluşturduğu stratejik tehlike İngiltere'yi alarma geçirmişti. Avusturya da Rusya'nın Balkanlar'daki hâkimiyetinden giderek daha fazla korkuyordu. İngiltere'yle Fransa arasındaki yayılmacı rekabet, Napolyon'un Mısır seferinden bir dönem sonra kendisini yine hissettiriyordu.

Balkanlar'da çatışma halinde olan miliyetçilik hareketlerinin ve Büyük Güçler'in emperyalist emellerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açmadan nasıl karşılanacağı ya da eğer bu yıkılış kaçınılmaz ise (ki Avrupalı devlet adamlarının çoğunluğu buna inanıyordu), Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'daki güç dengesini altüst etmeden ve genel bir savaşa sebep vermeden nasıl parçalanacağı sorunu, 19. yüzyıl boyunca "Doğu Sorunu" olarak tanımlandı.[2] Bu sorun her Avrupa başkentinin siyasal ve diplomatik gündeminde üst seviyede yer alıyordu; bunda oldukça haklıydılar da, çünkü tatmin olmamış Sırp milliyetçiliği, 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına sebep olacak ve sadece Osmanlı değil, Avusturya, Rus ve Alman imparatorluklarının da yıkılmasına yol açacaktı.

Burada kısaca açıklanan uluslararası siyasal gelişmeler, 1820'lerin sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda iki, kısmen çelişik, öncü gelişmenin arka planını şekillendirir. Bir yandan, ekonominin bölümlerinin artan şekilde kapitalist dünya sistemine katılması ve bunun sonucu olan ticari büyüme, bu gelişmeden yararlananların, yani Osmanlı Hıristiyan tüccarlarının, sanayicilerinin ve bankerlerinin konumunu güçlendirmekteydi. Öte yandan, bu gelişmeyle karşı karşıya kalan II. Mahmut yönetimi, Sultan'ın kişisel liderliği altında askerî, idari ve mali reformlar yoluyla devleti güçlendirme çabalarını artırmaktaydı. Askerî ve siyasal iktidarla ekonomik güç, giderek Osmanlı toplumunun iki farklı kesimi arasında, yani ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşan askerî/bürokratik seçkinlerle gelişmekte olan Hıristiyan burjuvazisi arasında kutuplaşmaktaydı.

Yabancı güçlerin bu bağlamdaki rolü ise çelişkiliydi: Bu güçler, 1830'lardan özellikle de İngiltere, 1870'lere kadar, Osmanlı devletini güçlendirmeyi amaçlayan modernleşme reformlarını teşvik ediyor, ama aynı zamanda da ticari çıkarlarını ve berat sistemi gereğince birçoğu

kendi himayeleri altında olan Hıristiyan dindaşlarının haklarını hırsla koruyorlardı. Reformların içtenliğinin denektaşı olarak, Sultan'ın Hıristiyan tebaasının eşit haklar elde etmesi için baskıda bulunuyor, ama Hıristiyan cemaatlerinin eşitlik karşılığında millet sistemindeki geleneksel haklarından vazgeçmeyi kabul etmeyişlerini ise destekliyorlardı.

Komuta makamında Sultan: Reform hareketlerinin başlaması

Sultan II. Mahmut'un 1826'dan itibaren uyguladığı siyaset, Osmanlı reform çabalarının sonraki seksen yılda tutacağı yolu belirlemişti. Onun siyaseti de sonuçta, tıpkı III. Selim'in ve büyük rakibi ve esin kaynağı Mehmet Ali Paşa'nın siyasetleri gibi, modern bir ordunun kurulması yoluyla merkezî devleti güçlendirmeyi amaçlıyordu. Onun bütün reformları, bu amacın araçları olarak yorumlanabilir: Yeni bir ordunun kurulması para isterdi; para daha etkin bir vergilendirmeyle sağlanmak zorundaydı ve etkin vergilendirme de ancak modern ve etkin bir merkez ve taşra bürokrasisi sayesinde başarılabilirdi. Devlet denetimini yaymak için daha iyi iletişim araçlarına ve Sultan'ın muhtaç olduğu yeni usuldeki asker ve sivil memurları yetiştirmek için yeni eğitim biçimlerine gereksinim vardı. II. Mahmut'un, (Mehmet Ali kadar olmasa bile) öncellerinden çok daha ileri gittiği nokta, var olan yerleşik düzeni ortadan kaldırma, bu yerleşik düzenin kurumlarını lağvetme ya da zararsız hale getirme konusundaki gayretleri ve reformlarının kapsamıydı. III. Selim esas olarak mevcut sistemin kötüye kullanılmasına karşı mücadele etmeye çalışmışken, Mahmut yeni idari ve adli düzenlemeler yarattı.

Yerleşik düzene baş eğdirmekte dönüm noktası, 1826'da Sultan Mahmut'la yeniçeriler arasında gerçekleşen çatışma oldu. Sultan saltanatının ilk dönemi süresince, bazısı III. Selim'in tahta çıkışından bile önce kurulmuş küçük askerî uzmanlık birimlerinin (topçu, ulaştırma, istihkamcılar) daha fazla gelişmesini teşvik etmişti, ama Selim'in modern bir piyade sınıfı meydana getirme girişimini tekrarlamaktan ise özenle

kaçınmıştı. Yeniçerilerin Yunan seferlerindeki davranışlarına kızmış olan Sultan'ın Mayıs 1826'da verdiği emir, her ne kadar yeni ordunun adına Muallem Asâkir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammed'in eğitilmiş muzaffer askerleri) deniliyorsa da, aslında Nizam-ı Cedid ordusunun yeniden canlandırılmasıydı. Her yeniçeri taburundan 150 kişi, yeni kıtalara kaydettirilecekti. Bekleneceği –ve kuşkusuz beklendiği– gibi yeniçeriler konumlarının zayıflatılmasına isyan ettiler, ancak Sultan hazırlıklıydı; yeniçeriler saraya doğru yürümek için toplandıklarında, Sultan'ın topçuları tarafından katledildiler ve kışlaları ateşe verildi. Başkentteki halk kitlesi tarafından anlaşıldığı kadarıyla destek alamayan yeniçerilerin bu direnişi, otuz dakika içerisinde kırılmıştı. Ertesi gün kıtalar resmen lağvedilmiş ve sonraki haftalar içerisinde taşradaki garnizonlar da, (bazıları şiddetle direnmişti), dağıtılmıştı.

Osmanlı tarihinde Vaka-i Hayriye olarak bilinen yeniçerilerin ortadan kaldırılışından sonra Sultan, yeni "Mansure" askerlerinin başındaki kişiyi Serasker olarak atamak ve böylece Osmanlı ordusundaki farklı kıtaların geleneksel özerkliğine son vermek suretiyle, kendisinin ordu üzerinde gelecekteki siyasal kontrolünü sağlama aldı. Bir zaman sonra Serasker, Harbiye Nazırı'na dönüşecekti. Vaka-i Hayriye'nin arkasından, 15. yüzyıldan beri yeniçerilerle yakından ilişkisi olan Bektaşi tarikatı, resmen kapatıldı. Tekkelerinin çoğu yıkıldı ve geriye kalanları ortodoks Sünni Nakşibendi tarikatinin gözetimine verildi. Bektaşi inanç ve kültürü 19. yüzyılın ikinci yarısında, uygun bir zaman yeniden canlanacaktı.

Yeniçerilerle olan koalisyonları sayesinde daha önceki reformcu Sultanlar'a çok etkili şekilde karşı koymuş olan ulema, artık dayanağını yitirmişti ve Sultan, ulemanın çok önemli iki alandaki gücünü dizginlemek için ulemanın bu zayıf düşmüş konumundan yararlandı: Dini vakıfların, evkafın, mülkünü, ayrı bir evkaf müdürlüğü (daha sonra nezareti) kurma yoluyla hükümetin denetimi altına aldı ve ulemayı, başında şeyhülislâmın, baş müftünün olduğu hiyerarşik bir örgütlenme biçimine dönüştürdü; böylece, din kurumu üzerindeki denetimi de daha önce orduda yapıldığı şekilde merkezileştirdi.

Kuşkusuz, 1826'da uygulanan çok sert çözümler, İmparatorluk'ta hemen hiç örgütlü silahlı güç bırakmamıştı, bu yüzden Sultan bütün dikkatini yeni bir ordunun, Mayıs ayında ilân etmiş olduğu Mansure ordusunun kurulmasına hasretmek zorunda kaldı. Sultan bu çetin

dönemdeki Serdar-ı Ekrem Hüsrev Paşa'nın desteğiyle, büyük güçlüklere rağmen Batı tarzında yeni bir ordu kurmayı başardı. En büyük güçlük uygun subayları bulma işiydi. Mehmet Ali, askerî güçlerini genişletmeye girişmeden önce, küçük ama etkili bir kadro oluşturmaya dikkat etmişti, ancak Sultan 1826 öncesinin siyasal ikliminde aynısını yapacak durumda değildi ve işe hemen hemen sıfırdan başlamak zorundaydı. Yeniçeri Ocağı'nın yıkılmasından hemen sonra Sultan, Mısırlı vassalından askerî eğitimciler göndermesini istemiş, ama Mehmet Ali belli nedenlerden dolayı bu isteği nazikçe reddetmişti. Bu yüzden subayların eğitimi için, daha önce Mısır'da yapıldığı gibi, yabancı eğitimciler çağrıldı. Osmanlı hükümeti, siyasal açıdan Fransız, İngiliz ve Rus subaylarına göre daha az kuşku duyduğu, Prusyalıları çağırmaya başladı; böylece, Osmanlı ordusunda hemen hemen bir yüzyıl kadar sürecek olan Prusya (ve sonradan Alman) nüfuzu geleneğini başlatmış oldu. Ancak, Müslüman duyarlılığı, yabancı subayların Osmanlı birliklerinin komutanlığına getirilmesine engel olmuş ve bunların başarısını sınırlamıştı. Büyük sorunlardan biri de, yeni ordunun giyim ve donatım sorunuydu. Değişik Avrupa ülkelerinden büyük miktarda malzeme ithal edilmiş, ama aynı zamanda, İmparatorluk içinde de bunların üretilmesine gayret edilmişti.

Etkin bir ordunun kurulması uzun zaman almıştı ve askerî bakımdan İmparatorluk 1826'dan sonraki yirmi yıl içinde belki de bu dönemin öncesinde ve sonrasında olduğundan daha zayıftı; bu durum, yıkım getiren 1828-1829 Rus savaşında ve 1831-1833 ile 1839-1840 yıllarındaki Mısır bunalımlarında açıkça belli olmuştu. Ordunun modernleştirilmesinde önemli bir adım, 1834'te Prusya örneğine göre ihtiyat askerlerinin (redif) oluşturulmasıydı. Amaç, hem kamu düzenini güçlendirmek hem de savaş zamanlarında düzenli orduya katabilmek için, taşrada gerektiğinde hazır olan eğitilmiş büyük bir insan havuzu oluşturmaktı. Redif güçleri kötü şekilde örgütlenmiş ve donatılmış olmalarına rağmen, yüzyılın sonraki dönemlerinde hükümetin taşra üzerinde önemli denetim araçlarından birine dönüşmüştü.[3]

II. Mahmut, ülkeyi kontrol etmek ve devlet gelirlerini toplamak için modern bir ordunun yetmeyeceğini, etkin bir bürokrasi örgütüne gerek olduğunu kavramıştı. Sultanın bunu başarmak için merkezdeki girişimleri üç unsurdan oluşuyordu. Önce, kalemlerde çalışanlara, bireysel ve ortak, daha güvenli bir statü sağlamak için birtakım önlemler

aldı. 1826'da, eskiden beri sürmekte olan, gözden düşmüş yüksek mevki sahibi devlet adamlarının servetini müsadere etme âdetini kaldırdı. 1834'te, bütün yüksek devlet memurları için âdet hükmünde olan her yıl yeniden tayin usulünü (ve bunun bir sonucu olan, Osmanlı kalem görevlilerinin çoğuna ağır bir yük getiren tayin bedeli ödeme usulünü) kaldırdı ve kalemlerde çalışanların gelirini oluşturan bahşişin yerine düzenli aylık uygulamasını getirdi. Ertesi yıl, modern bir hiyerarşik rütbe sistemini uygulamaya koydu ve aynı zamanda kalemlerdeki eski, loncavari, işyerinde meslek eğitimi sisteminin yerine, resmî bir eğitim sistemi getirmeye çalıştı. Bu değişim, sonraki yarım yüzyıl boyunca derece derece yerleşecekti. İkinci olarak, Babıâli'nin geleneksel, pek farklılaşmamış yönetim sisteminin yerine, merkezî devletin yeni emelleriyle bağdaşır bir iş bölümünü getirdi.

Bu süreç içinde, daima Sultan'ın bütün yetkilerinin sahip vekili addedilen sadrazamın çeşitli görevleri astları arasında paylaştırıldı. Sadrazam kethüdası Kâhya, önce Mülkiye Nazırı, sonra 1837'de Dâhiliye Nazırı oldu. Reisülküttab, Hariciye Nazırı'na dönüştü. Maliye ve adalet bakanlıkları gibi çalışan kurumlar da bir evrim geçirdiler. Üçüncü olarak, Sultan, reformlar nedeniyle artan yasama yüküyle uğraşmaları için hem sarayda hem de Babıâli'de danışma meclisleri oluşturmaya girişti. Bu meclislerin içinde en önemli olanı, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Adli hükümler yüksek meclisi) idi. Bu meclis, belli alanlarda uzmanlaşmış bazı küçük kurullarla birlikte, sonraki otuz yıldaki reform siyasetlerinde son derece önemli rol oynayacaktı.

Mali sorunlar

Reformlar, özellikle de askerî reformlar, benzersiz ölçüde paraya mal olmuştu. Sultan ve hükümetinin en acil sorunlarından biri hep, ordu için oluşturulmuş özel hazine olan Mansure Hazinesi için devlet gelirleri seviyesinin artırılmasıydı. 1826'dan itibaren giderek daha çok devlet gelirinin yönü bu hazineye çevrilmişti: Bunlar, iltizamdan, hükümet denetimi altına alınan dini vakıflardan, müsadere edilmiş mülklerden ve bu amaçla başlatılmış rüsumat-ı cihadiye (cihat vergisi) denilen yeni vergilerden gelen gelirlerdi.

Reformların ardındaki askerî güdünün açık bir göstergesi, bu Mansure Hazinesi'nin en sonunda Maliye Nezareti'ne dönüşmüş olmasıdır. Osmanlı yönetimi II. Mahmut'un hükümdarlığı süresince vergilendirme sisteminin işlerliğini etkili şekilde artırmayı başaramamıştı. Devlet gelirlerini de, Mehmet Ali'nin Mısır'da uyguladığı gibi, devlet tekellerinin etkin kullanımı ya da merkantilist politikalar yoluyla yükseltememişti. Aksine, var olan tekeller II. Mahmut'un saltanatının sonlarına doğru kaldırılmıştı. Bu yüzden hükümet, açığı kapamak için eski tağşiş (paradaki gümüş miktarını azaltma) uygulamasına başvurmuştu. Tabii sonuç katlanarak artan enflasyon olmuştu. 18. yüzyıl boyunca oldukça istikrarlı kalan Osmanlı kuruşunun, Yakın Doğu'da kullanılan belli başlı Avrupa paraları karşısındaki değeri, Mahmut'un saltanatı sırasında hemen hemen %500 civarında düşmüştü.[4] Bunun maaşlı memurları ciddi şekilde etkilemiş olduğunu söylemeye gerek yok. Kuşkusuz bu, o devirde yaşayanların şikâyet ettikleri yaygın rüşvetin ve ayrıca Mahmut'un sonraki yıllarındaki sürekli huzursuzluğun nedenlerinden biriydi.

Daha fazla vergi geliri ihtiyacıyla sıkı sıkıya bağlantılı olan şey, taşra yönetimini ıslah ya da en azından taşra yönetimindeki suistimallerin en ciddi olanlarıyla mücadele etme girişimleriydi. Sultan, doğrudan İstanbul'dan denetlenen memurların, bilhassa vergi tahsildarları ve komutanların atanması yoluyla, âyanın askerî ve mali gücünü zaptetmeye çalıştı. Bu tedbirler önce iki pilot bölgede, (o sırada adı Hüdavendigâr olan) Bursa eyaleti ve Gelibolu sancağında uygulamaya konuldu; diğer eyaletler ise bundan II. Mahmut zamanında hiç etkilenmemişlerdi. Sultan taşradaki nüfuzunu güçlendirmek için, posta örgütünü ve yol yapımını başlatarak, haberleşmenin iyileştirilmesine de girişti. Ancak bu girişimler de başkente en yakın bölgelerle sınırlı kalmıştı. Aynı maksatla, 1831'de ilk Osmanlı gazetesi, daha doğrusu resmî gazetesi olan *Moniteur Ottoman,* Osmanlıca karşılığı olan *Takvim-i Vakâyi* ile birlikte çıkartılmıştı.

Mahmut devlet gelirlerini daha etkin bir vergilendirme yoluyla artırmak ve daha fazla asker toplayabilme amacıyla, bir nüfus sayımının yapılmasını emretti. Çalışmalar 1828-1829'da başlamış, ama Rus savaşı yüzünden gecikmiş ve sayım sadece sınırlı sayıdaki eyalette gerçekleşmişti. 1831'de yazılmış nüfus raporları, sayılmış nüfusu 3,7 milyon olarak gösteriyordu. Sadece erkekler sayılmış olduğundan, gerçek

rakamlara ulaşmak için bu sayının en azından ikiyle çarpılması gerekiyor, ama elde edilecek bu sayı bile muhtemelen, toplam nüfusun ancak yarısına denk gelir. Sayım memurları Müslümanları eksik saymıştı, çünkü onları esas ilgilendiren, cizye ödemekte olan Hıristiyanların sayısıydı ve kasabalardan öteye gitmeye kalkışmamışlardı. İmparatorluğun (Kuzey Afrika hariç) bütünü için en düşük, gerçekçi rakam, herhalde 23 milyon kişidir.[5] Sonraki yıllarda sayım işi devam etti, ama 1844'te, özellikle askere alma amacıyla tamamen yeni bir nüfus sayımına girişildi. Bu sayımda Kuzey Afrika ve Mısır dâhil toplam nüfus 35.350.000 olarak verilmektedir. Biz ise bu sonuçlardan ancak dolaylı yoldan (bunları görmüş olan dönemin yazarları aracılığıyla) haberdar oluyoruz.[6]

Eğitim

Mahmut'un reformlarının başarısı için fonların temininden sonraki ikinci en önemli koşul, reformları yürütebilecek bir kadronun oluşturulmasıydı. Avrupa'yı, Avrupa'nın bilim ve teknolojisini ve bir Avrupa dilini bilen Osmanlılara büyük ihtiyaç vardı.

Modern anlamdaki bir resmî eğitim söz konusu olduğunda, ordu diğer Osmanlı kurumlarının çok ilerisindeydi. 1827'de modern tıbbın öğretildiği askerî bir tıp okulu kuruldu: Eski Yunan tıbbının halen bilimsel tıp olarak kabul edildiği bir toplumda bu okul, devrimci potansiyeli olan bir yenilikti. Modern tıp, biyoloji ve fizik çalışmak, öğrencilere kaçınılmaz olarak akılcı ve pozitivist bir zihniyet aşılamıştı ve askerî tıp okulu, bu yüzyılda sonradan olağanüstü sayıda reformcu düşünür, yazar ve eylemci yetiştirecekti. 1831'de bir askerî müzik okulu ve 1834'te İstanbul'un Maçka semtinde bir harp okulu kuruldu. Sonradan Pangaltı semtine taşınacak ve başka bazı okulları da içerek olan bu okul, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerdeki kadrolarının ve İmparatorluğun yerini alacak olan çeşitli ulus devletlerin kadrolarının oluşmasında çok önemli bir rol oynayacaktı. Bu yeni okulların hepsinde, yabancı eğitmenlerin rolü çok önemliydi ve bir Batı dilini (genellikle Fransızca) bilmek bir önkoşuldu.

Siviller cephesinde de Avrupa'yı ve bir Avrupa dilini bilen kadrolara olan ihtiyaç, yeni eğitim biçimlerine yol açmıştı. Mehmet Ali'nin başlattığı uygulamayı örnek alan Sultan, 1827'de küçük bir öğrenci topluluğunu ilk kez Avrupa'ya eğitime gönderdi. Yeni kadronun oluşturulmasında öncü rolün Reisülküttab'ın eski makamına, yani yeni Hariciye Nezareti'ne ayrılması oldukça doğaldı. Burada en azından, Sultan Selim'in elçilerinin zamanından beri Avrupa'ya ilişkin birikmiş bilgi bulunuyordu. Burada ayrıca, 19. yüzyılın birçok önde gelen Osmanlı devlet adamının meslek yaşamına ilk adımı attıkları "Tercüme Odası" kuruldu. Daha önce de belirtildiği gibi, İstanbul'da diplomatik işler geleneksel olarak Babıâli ile yabancı elçilikler arasındaki temaslar vasıtasıyla yönetilegelmişti. Dil sorunu yüzünden, bütün görüşmeler Divan tercümanıyla çeşitli elçiliklerin tercümanları arasında yürütülüyordu. 18. yüzyıldan beri Divan tercümanlığı makamını İstanbul'daki Fenerli Rum ailelerinin fertleri işgal ediyordu. Yunan başkaldırısından sonra, Babıâli'nin nazarında sadık ve güvenilir konumlarını kaybettiler; son Rum tercümanı 1821'de azledildi.

Bu durum, diplomatik temasların İmparatorluğun hayatta kalması için git gide önem kazandığı bir zamanda Osmanlı yönetimini ciddi bir iletişim sorunuyla baş başa bırakmıştı. 1821-1833 yılları arasında tercüme işleri geçici düzenlemelerle yürütülmüştü, ama 1833'te yeni Tercüme Odası resmen kuruldu. Burası sadece bir daire değil, aynı zamanda, genç memurlara zamanın diplomatik dili olan Fransızca okuma, yazma ve konuşmanın öğretildiği önemli bir eğitim kurumuydu. Sultan 1834'te, Avrupa'nın büyük başkentlerinde Osmanlı büyükelçiliklerini yeniden kurdu. Yeni büyükelçiler, maiyetlerinde genç Osmanlı kâtiplerini götürdüler ve böylece modern görünümlü bir kadronun meydana gelmesine de vesile oldular. 19. yüzyılın reformcu Osmanlı bürokratlarının özgeçmişlerini iyice incelediğimizde, Tercüme Odası'nda ve büyükelçiliklerden birinde görülen hizmet tekrar tekrar karşılaştığımız iki unsurdur.

Reformcuların karşılaştıkları engeller

Sultan II. Mahmut'un saltanat dönemi, İmparatorluğu başka biçime dönüştürecek olan reform sürecinin başlangıcı olmuştu. Reformların yalnızca göstermelik olduğu, ölü doğduğu ya da Babıâli'nin eşiğinde kaldığı kesinlikle doğru değildir. En sonunda, modern eğitim olanaklarıyla desteklenmiş Avrupa tarzındaki bir ordu ve bir bürokratik örgütün meydana getirilmesiyle, İmparatorluk üzerinde büyük ölçüde etkin merkezî hâkimiyet sağlanacaktı, ancak bunu gerçekleştirmek elli yıl alacaktı.

Gerek Mahmut'un saltanatı sırasında, gerek kendisinden sonra gelen oğulları Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz'in (1861-1876) saltanatları sırasında olsun, reform çabalarını engelleyen sorunlara baktığımızda, bu çabaların beş ana etken tarafından baltalandığını görürüz.

Birincisi, gerektiği gibi eğitilmiş güvenilir eleman eksikliği vardı. 1850 gibi geç bir tarihte bile, yeni askerî ve bürokratik usulleri yeterince bilen insan sayısı, yüzlü rakamlarda kalıyordu. Yeni eğitim kuruluşları devlete uygun mezunları ancak 1840'lardan başlayarak yavaş yavaş sağlayabilecekti. Bu arada, *iltizam* sisteminin 1840'ta kaldırılması ya da yeni taşra yönetim sistemi gibi en köklü yenilikler bile, taşra âyanı gibi, tam da reformlarla suistimallerine son verilmesi amaçlanan kişiler vasıtasıyla uygulanmak zorunda kalmıştı.

İkincisi, reformlar, tepedeki zümrenin bilinçli siyasal tercihinin sonucuydu. Ve Sultan'la hizmetindeki birkaç önde gelen kişinin, devletin ancak Avrupa usullerinin kabulüyle kurtarılabileceği yolundaki tahminlerine dayanıyordu. Reform politikaları kesinlikle halkın baskısının sonucu uygulanmadı ve bu nedenle, Osmanlı toplumunda sağlam bir tabandan yoksun kaldı. Bu da, Batılılaşmaya yönelik reformları kabul etmeyen, üst toplumsal tabakalar içindeki hiziplerin, geçici bir süre için bile, reformları durdurmalarının ya da baltalamalarının daima mümkün olması demekti. İngiltere ve Fransa'yla yakın bağları olan ıslahatçı bürokratlar 1878'e kadarki dönemin büyük kısmında üstün bir durumda oldularsa da, iktidar tekeline kesinlikle sahip değillerdi. Sultan Mahmut duruma hâkim olmak için farklı hizipler arasındaki rekabetten yararlanmış; sonraki yıllarda ise, daha muhafazakâr ya da Batı karşıtı olan siyasetçiler, zaman zaman reformcuları Rus

büyükelçiliği ya da sarayın yardımıyla görevlerinden uzaklaştırmayı başarmışlardı.

Üçüncüsü, bürokrasinin çalışmalarında gelenekçiliğin yerini giderek rasyonel-yasalcılık* alıyor olmakla beraber, "klâsik" Osmanlı sisteminin belirgin uygulamaları, örneğin yüksek devlet memurlarının çok sayıda kişiye hamilik yaptığı, bu kişilerin hem geçimleri için hamilerine bağımlı oldukları ve hem de saraydaki sürekli siyasal iç çekişmede destek verdikleri babadan kalma ilişkiler ağı hâlâ ayaktaydı. Bu durum, yeni kurumların, bilhassa da işe alınma ve işten çıkarılmalarda, rasyonel ölçütlerle çalışmalarını engelliyordu.

Dördüncüsü, 19. yüzyıl ıslahatları –1826 hamlesi hariç– eskilerin kaldırılmasından çok, yeni yasaların, yeni düzenlemelerin ve yeni kurumların işlerliğe kavuşturulmasından ibaretti. Bu durum zamanla bir ikiliğe yol açmıştı; örneğin, ulemanın Ortaçağ'dan kalma eğitim sistemi, yeni yüksek eğitim kurumlarında verilen modern Fransızca eğitimle yan yana uygulanıyor ve Osmanlı kanunlarının yerini yavaş yavaş almakta olan 19. yüzyıl Avrupa'sının hukukuna dayanan yasalar, şeriatla yan yana varlıklarını sürdürüyorlardı. Yeni ve eski kurumların yetki alanı daima çok açık şekilde belirlenmiyordu.

Son olarak, reformların en zayıf noktasının, ekonomik ve mali temelden yoksun bırakılmaları olduğu hiç tereddütsüz söylenebilir. Reformlar pahalıydı, çünkü bunlar imparatorlukta ilk kez, (modern ölçütlerde olmasa da) "dev bir merkeziyetçi devlet" kurulmasına yol açmışlardı. Devletin mali kaynakları tamamen yetersizdi ve bu kaynakları artırma girişimleri çok kötü yürütülüyordu. Yapılan reformların hiçbiri, para sorununun üstesinden gelinmesine yaramamıştı. Bunun sonucunda, devlet memurlarının ödemeleri kötü ve düzensiz şekilde yapıldı ve yolsuzluk devlet memurlarına has kalıcı bir hastalık olarak kaldı.

Sultan Mahmut'un son yıllarındaki ekonomik eğilimler

II. Mahmut ve ardıllarının dönemindeki ekonomik gelişmelerin, dünya çapındaki ekonomik eğilimler bağlamında yorumlanması önemlidir.

İngiltere, Fransız Devrimi'nin yol açtığı savaşlar ve Napolyon savaşlarından, dünya çapında ticaret yapan bir ulus ve bir sanayi gücü olarak rakipsiz çıkmıştı; ancak 19. yüzyıl başlarında İngiltere'nin ekonomik hegemonyasıyla karşı karşıya kalan kıta Avrupa'sındaki ve Amerika'daki geleneksel ticaret ortakları, korumacı politikalar uygulamaya başlayarak kendilerini korudular. Bu politikalar ise İngiltere'yi, Güney Amerika ve Asya'da yeni pazarlar açma çabalarını yoğunlaştırmaya zorladı. İngiltere bu amaçla bazı ülkelerle bir dizi serbest ticaret antlaşması yaptı. Bu antlaşmalar, söz konusu ülkelerin pazarlarını İngiliz ürünlerine açıyor ve İngiliz sanayine onların hammaddelerini serbestçe kullanma hakkını veriyordu.

Eski *Levant Company* 1825'te dağılmıştı. Bu şirketin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret tekelinin sona ermiş olması, İngiliz tüccarlarına şanslarını denemeleri konusunda bir serbestlik sağlamıştı. İngiliz tüccarları Osmanlı topraklarında kapitülasyonların himayesinden yararlanıyorlardı; kapitülasyonlar, ithalatta da ihracatta da gümrük vergilerini %3'le sınırlıyordu. Ayrıca, 1829'daki Edirne Antlaşması'nda Ruslar Osmanlılardan bazı ticari ayrıcalıklar koparmışlardı; şimdi öteki güçler de benzer ayrıcalıklar talep ediyordu. Bununla beraber, ticaret üzerindeki önemli bazı sınırlamalar halen yürürlükteydi. Bunlar, Osmanlı devletinin bir grup mal üzerindeki devlet tekelini, imparatorluk dâhilindeki ticaret için ödenen iç gümrük vergilerini ve merkezî hükümetin –örneğin savaş zamanında– olağanüstü gümrük vergileri koyma yetkisini içermekteydi. 1838'de Mehmet Ali'nin tehdidiyle karşı karşıya kalan Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin desteğini elde etmeye çalıştığında, İngiltere ittifakının mimarı olan Mustafa Reşit Paşa, İngiliz hükümetine, İngiliz tüccarları için (iç gümrük vergileri dâhil) mevcut bütün gümrük vergilerinin yerine, ihracatta %12 ve ithalatta %5'lik yeni gümrük tarifelerini getiren bir serbest ticaret antlaşması önerdi.[7] Bu arada Osmanlı tüccarları ise %8'lik ilave iç gümrük vergilerini ödemeye devam ediyorlardı. Bundan başka, bütün devlet tekelleri ve olağanüstü vergiler koymaya yönelik hak kaldırıldı. (Reşit Paşa'nın Boğaz'daki yalısının bulunduğu köyden dolayı) Baltalimanı Antlaşması diye bilinen bu antlaşma, Osmanlı pazarını bütünüyle İngiliz ticaretine açmıştı. Her zaman olduğu gibi diğer bütün Avrupa devletleri de aynı hakları talep

ettiler ve 1838 ile 1841 yılları arasında başka bazı ülkelerle de benzer serbest ticaret antlaşmaları imzalandı.

Ticaret, bilhassa da tarım ürünlerinin ihracatı, 1820'lerin başından beri hızla artmıştı. Bunun bir nedeni, İngiltere'deki sanayi devriminin, sanayi ürünlerinin fiyatlarında bir düşüşe ve bunun bir sonucu olarak da sanayileşmekte olan ülkelere tarım ürünleri ihraç edenler için daha uygun ticari koşullara yol açmış olmasıydı. Oysa, ithal edilen İngiliz sanayi ürünlerinin düşük fiyatları, yerel zanaatlara yaşam şansı tanımıyordu.[8] "Yüzyıl ortası büyük canlanma" diye bilinen, Avrupa'daki hızlı ekonomik genişleme döneminin başlangıcıyla aynı zamana denk gelen 1831-1841 yıllarındaki serbest ticaret antlaşmalarının sonuçlarından biri, İmparatorluğun zaten 1780-1830 arasında kabaca %80 oranında artmış olan dış ticaretinin, 1830-1870 yıllarında yaklaşık beş misli artmasıydı.[9] Antlaşmanın bir diğer sonucu da, Osmanlı devletinin, Mehmet Ali'ye reformlarında mali dayanak oluşturan merkantilist araçlardan (tekeller ve ayrım gözeten vergilerden) tamamen yoksun kalmasıydı. 19. yüzyıl boyunca, imparatorluğun ekonomi politikası, korumacılık girişimleri olmaksızın, klâsik bir liberal ekonomi politikası olarak kalmıştı. Böylesi bir politikaya muhtemelen hiçbir Avrupa devleti katlanamazdı.

Hiç kuşkusuz, imparatorluğun ekonomik durumundaki değişim, kazananlardan ve kaybedenlerden oluşan iki grup yaratmıştı. Kazananlar, genişleyen uluslararası ticarete doğrudan katılan topluluklardı. Bunlar genel olarak, ihraç edilen tarım ürünlerinin üreticisi değillerdi: Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük çaptaki ihracata yönelik tarım üreticisi sayısı oldukça düşüktü; küçük-orta arası ölçeklerdeki arazi sahipleri yaygındı ve küçük çiftçiler kendi başlarına ihracat yapacak durumda değillerdi. Öte yandan, çok sayıda küçük çiftliğin var olması, yabancıların ekonomi ağlarına nüfuz etmesini zorlaştırıyordu. Bu durumdan kazançlı çıkanlar, küçük çiftçilerle Avrupa sanayisi arasında aracılık yapan kişiler oluyordu.[10] Osmanlı bağlamında bu aracılar (çoğunlukla) Rum ve (daha az sayıda) Ermeni tüccarlardı; bunların denizaşırı ilişkileri vardı. Bunların genişleyen işlerine gereken parayı, neredeyse tamamı Ermeni bankacılardan oluşan bir bankalar ağı karşılıyordu. Rum tüccarların ve Ermeni bankacıların büyük bir kısmı berat sistemi kapsamına giren fahri yabancı statüsüne sahipti ve bu yüzden Osmanlı hükümeti bunlara

dokunamıyordu. 19. yüzyılda bunların konumu, sadece Sultan'ın Müslüman tebaasına kıyasla değil, ayrıca Yakındoğu pazarlarına tek başına girmeye çalışan, ama bu girişimleri çoğu zaman yerli Hıristiyanlar tarafından başarıyla sonuçsuz bırakılan yabancı şirketlere kıyasla da güçlenmişti.

Bir de kaybedenler vardı. Bunlar, loncalar halinde örgütlenmiş geleneksel zanaat kuruluşlarında bulunuyorlardı; bilhassa, büyük liman kentleri gibi, dış dünyayla doğrudan bağlantısı olan kasaba ve kentlerdeki kuruluşlar. Kanıtlar gösteriyor ki, bu zanaatlardan en azından bazısı, örneğin büyük ölçüde pamuk ipliği üretimi ve bir ölçüde dokuma, Avrupa'nın sanayi mallarıyla girişilen rekabetten çok kötü şekilde etkilenmişti. Sonuç, gelirlerin düşüşü ve işsizlik olmuştu.

Yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomi sistemine katılmasının sonuçları abartılmamalıdır. Tahmini hesaplar, dış ticaretin, 1870'te bile toplam üretimin ancak %7 ya da 8'i kadarı (ve tarım üretiminin %12 ila 16'sı arasında) olduğunu söylüyor.[11] İhracatın İmparatorluğun Gayri Safi Milli Hasılası'ndaki payı, 1840 yılı için yaklaşık %3 ila 4 olarak hesaplanmıştır.[12] Üstelik, Avrupa ekonomi sistemine katılmanın sonuçları her yerde aynı olmamıştı; ulaşılması güç olan iç kısımlar çok az etkilenirken, en çok etkilenen kısımlar sahil bölgeleri ve büyük kentlerdi. Hatta daha uzak bölgelerde bu katılmanın dolaylı etkileri görülmüştü: Örneğin, iç piyasada buğdayın fiyatı, dünya piyasasındaki fiyatlara göre inip çıkıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'na dışardan gelen ödünç para ya da altyapı tesisleri veya sanayiye yapılmış yabancı yatırımlar, 1830'larda henüz herhangi bir rol oynamıyordu. Yerli sanayi üretiminde, yeni orduya giysi, teçhizat ve silah üreten imalathaneler gibi bazı atılımlar da yapıldı. Bu imalathaneler, yalnızca ya da esas olarak, devlete çalışıyorlardı ve darphane ya da serasker dairesi gibi devlet organlarınca denetleniyorlardı. Bu imalathanelerdeki işçiler ordunun bir parçası sayılıyorlardı. Bunların en bilinen örneği Feshaneydi. Yeniçeri Ocağı 1826'da yıkılmasının ardından, Fas kökenli, kırmızı renkte, keçeden, sipersiz bir şapka olan fes yeni orduda ve devlet memuriyetinde resmî başlık olarak kullanılmaya başladı. İlk dönemde fesler Tunus'tan satın alınıyordu, ancak 1835'te Tunuslu bazı sanatkârlar İstanbul'a getirildi. 1839'da (II. Mahmut'un ölümünden sonra), Feshane genişletildi ve

Haliç'in yukarısındaki saraylardan birine taşındı. Burada kumaş da üretilmeye başladı, ancak üretim hâlâ hayvan gücüne dayanıyordu. 1840'ların ortalarında, buhar makinaları getirildi. 1840 ve 1850'lerde aynı türden birkaç imalathane daha açılmıştı, ama bunlar ticari faaliyetlerin gereksinimlerinden çok, ordunun gereksinimlerini karşılıyorlardı.

5
Tanzimat Dönemi
1839-1871

Sultan II. Mahmut, Osmanlıların Nizip'te Mısırlılara yenildiği haberi İstanbul'a ulaşmadan önce, 30 Haziran 1839'da veremden öldü. Yerine geçen büyük oğlu Abdülmecit, 1839'dan 1861'e kadar saltanat sürecekti. Mahmut'un ölümü, 1807'de III. Selim'in ölümünde olduğu gibi, bir irtica dönemini başlatmadı. Merkezileşmeye ve modernleşmeye yönelik ıslahatlar aslında bir kuşak daha aynı şekilde sürdü. Gerçekten de 1839'dan 1876'ya kadar olan dönem Türk tarih yazıcılığında tam bir Tanzimat (reformlar) dönemi diye bilinir; ama reformlar döneminin 1871'de sona ermiş olduğu da pekâlâ iddia edilebilir. Tanzimat-ı Hayriye terimi 1839'dan da önce, örneğin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasına ilişkin fermanda kullanılmıştı.[1] Bu, II. Mahmut'un dönemiyle ardıllarının dönemi arasındaki devamlılığı göstermektedir. Başlıca farklılık ise iktidar merkezinin artık saraydan Babıâli'ye, bürokrasiye geçmiş olmasıydı. İmparatorluğu yönetecek güçlü ve modern bir örgüt yaratmak için II. Mahmut geleneksel kalemiyeyi modern bir bürokrasiye dönüştürmek için atılacak adımları başlatmış ve bürokratik örgütlenmeyi öylesine güçlendirmişti ki, daha zayıf olan ardılları pek çok zaman bu yapının dizginlerini ellerinde tutamadılar.

Gülhane Hattı

Mahmut'un ardıllarının zamanında, İstanbul'da politika oluşturma sürecinde yabancıların, özellikle de İngilizlerin nüfuzu fazlasıyla artmıştı. İngiltere ikinci Mısır bunalımından itibaren bir kuşak boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını Londra'da sezilen Rus yayılmacılığı tehlikesine karşı bir kalkan olarak destekledi. Ruslardan nefret eden İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning (1852'den itibaren Lord Stratford de Redcliffe) bu İngiliz desteğinde çok önemli bir rol oynamıştı. Canning 1841'den 1858'e dek büyükelçilik yapmış ve önde gelen birçok Osmanlı reformcusuyla yakın ilişkileri olmuştu.

Tanzimat'ın başlangıcı, ikinci Mısır bunalımını çözme girişimleriyle aynı zamana denk gelmişti. Osmanlıların durumunun çok kötüleştiği bir sırada, 3 Kasım 1839'da, önde gelen reformcu ve Hariciye Nazırı Reşit Paşa tarafından yazılan ama yeni Sultan adına ilân edilen bir hatt-ı hümayun, saray kapılarının dışında (Gülhane Meydanı'nda, bu nedenle de adı Gülhane Hatt-ı Şerifi'dir) Osmanlı devlet ileri gelenleri ve yabancı diplomatlardan oluşan bir topluluğa okundu. Osmanlı hükümetinin amacını ifade eden bu hatt-ı hümayun, gerçekte dört temel reform vaadinde bulunuyordu:

- Sultanın tebaasının can, namus ve malının güvence altına alınması,
- İltizam sisteminin yerini alacak muntazam bir vergilendirme sistemi,
- Zorunlu askerlik sistemi,
- Hangi dinden olursa olsun bütün tebaa için yasa önünde eşitlik (bu husus belgede biraz muğlak şekilde ifade edilmişti).[2]

İlan edildiğinden beri, bu hatt-ı hümayunun niteliğine ve bilhassa da içtenliğine ve ona dayalı Tanzimat politikalarına dair çok şiddetli tartışmalar olmuştur. Hatt-ı hümayunun o sırada ilân edilmiş olmasının, imparatorluğun Mehmet Ali'yle olan mücadelesinde Avrupa güçlerinin, özellikle de İngiltere'nin desteğini kazanmayı amaçlamış diplomatik bir hamle olduğu kuşkusuz doğrudur. Ama metnin Reşit Paşa önderliğindeki reform yanlılarının içten kaygılarını yansıttığı da aynı ölçüde doğrudur. Vaat edilen reformlar II. Mahmut'un politikalarının açıkça bir devamıydı. Tebaanın canını, namusunu ve malını güvence altına alma isteği,

Avrupa'da bulunmuş ve Avrupa dillerini bilen Osmanlı devlet adamları tarafından öğrenilen klâsik liberal düşünceyi tekrarlamanın yanı sıra, Osmanlı bürokratlarının Sultan'ın kulları olarak tehlikeye açık olan konumlarından kurtulma arzularını da yansıtmaktaydı. Kuşkusuz vergilendirme ve zorunlu askerlik konuları II. Mahmut için en acil olan iki konuydu. Osmanlı Hıristiyanlarına eşit haklar vaadi, muğlak bir şekilde ifade edilmişse de, kısmen yabancıları etkilemek için yapıldığı kesindi. Öte yandan, Reşit Paşa ile bazı çalışma arkadaşlarının, bu vaadin Hıristiyan cemaatlerin arasındaki milliyetçilik ve ayrılıkçılığın büyümesini durduracağına ve yabancıların özellikle de Rusların müdahale bahanelerini bertaraf edeceğine inandıkları ya da en azından umut ettikleri açıktır.

Gülhane Fermanı'nın yabancı güçlerin İmparatorluğu kurtarma kararına ne denli katkıda bulunduğunu söylemek güç olsa da, kısa vadede kesinlikle maksada hizmet ettiği görülüyor.

Mısır bunalımına bir çözüm

Nizip yenilgisi İmparatorluğu hemen hemen savunmasız bırakmıştı ve yabancı güçler müdahale etmemiş olsaydı, Mehmet Ali'nin (Mısır, Suriye ve Adana'yı babadan oğula geçecek şekilde elinde bulundurma) isteklerine boyun eğmek zorunda kalınacaktı. İngiltere çabuk tepki göstererek donanmasına Mısır ve Suriye arasındaki ulaşımı kesme emrini verdi ve beş Büyük Güç arasındaki temaslar (Rusya, Avusturya, Prusya, Fransa ve İngiltere) başladı. Diplomatik müzakereler bir yıldan fazla sürdü. Mısırlıların Suriye'yi tahliyesi için Rusya ve İngiltere birlikte baskı yaparken, Fransa ise gittikçe Mehmet Ali'yle yakınlaşıyordu. Sonunda diğer güçler Fransa'nın işbirliğini sağlamaktan umudu kesti ve 15 Temmuz 1840'ta Rusya, Prusya, Avusturya ve İngiltere, Babıâli'yle, Sultan'a silahlı destek öngören bir antlaşma imzaladı. 1840 sonlarında İngiliz donanması Beyrut'taki ve civarındaki Mısır mevzilerini topa tuttu ve karaya asker çıkarıp, zorba yönetimine karşı çıkan ayaklanmaları bastırmaya çalışan İbrahim Paşa'yı Suriye'den geri çekilmeye zorladı. Diplomatik pazarlık uzunca bir süre devam etti, ama esas itibariyle mesele halledilmiş bulunuyordu. Mehmet Ali, Haziran 1841'de Mısır

valiliğinin babadan oğula geçmesi karşılığında Suriye'den vazgeçti. Mısır, 1914'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece ismen bir parçası olarak kalacaktı.

İç huzursuzluk ve uluslararası siyaset

İkinci Mısır bunalımının sona ermesiyle, Ortadoğu'daki gerilim gözle görülür şekilde azalmaya başladı. Farklı milliyetler ve cemaatler arasında artan ve merkezî hükümetin bir türlü halledemedip denetleyemediği gerginliğin sebep olduğu temel sorunlar ortadan kalkmamıştı, ama bu sorunlar on beş yıl süreyle Avrupa'nın Büyük Güçleri'nin müdahalesine de yol açmadı.

O yılların cemaatler arası en şiddetli çatışması Lübnan'da oldu. Bölgenin en güçlü kişisi, Emir II. Beşir idi; kendisi küçük bir dini cemaat olan Dürzi cemaatinin mensubuydu,[3] ama Hıristiyanlığı seçmişti ve Şüf dağlarındaki üssünden elli yıldır Lübnan'ı yönetiyordu. Geleceğini tamamen Mısırlı işgal güçlerine bağlamıştı. Ama bu güçler Suriye'yi terk etmek zorunda kalınca, konumu tehlikeye girmiş ve Dürzi kabile liderleri arasındaki düşmanları onu yerinden etmişti. Beşir'in 1843 yılındaki ölümünden sonra, Osmanlı hükümeti kanton sistemini getirdi. Buna göre, Lübnan'ın Beyrut-Şam anayolunun kuzeyinde kalan kısmı bir Hıristiyan kaymakam tarafından, yolun güneyinde kalan bölge ise bir Dürzi kaymakam tarafından yönetilecekti. Her ikisi de, ikametgâhı şimdi Beyrut'a taşınmış olan Sayda valisinin yetkisine tâbiydiler.

Bu bölünme, güneydeki ve kuzeydeki nüfusun karma niteliğini göz önüne almadığı için çok geçmeden gerginlikler ortaya çıktı ve 1845'te Dürzilerin çok sayıda Maruni Hıristiyan köyünü yakıp yıkmasıyla da büyük çapta bir savaş patlak verdi. Osmanlılar, Büyük Güçler'in baskısıyla –ki bunlardan Fransızlar Lübnan'ın Maruni Hıristiyanları üzerinde (bunlar Uniat idiler, yani papayı tanıyor ve bu nedenle de resmen Katolik addediliyorlardı), İngilizler Dürziler üzerinde ve Ruslar Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde fiilen hamilik tesis etmişlerdi– Dürzi liderleri sert şekilde cezalandırdı ve her iki kantondaki cemaatleri temsil eden danışma meclisleri oluşturdu. Büyük Güçler bu kez doğrudan müdahaleden uzak durmuşlardı.

Kırım Savaşı

Bu yılların büyük uluslararası çatışmalarından biri olan, Kırım Savaşı'nın (1853-1856) görünürdeki sebebi, Filistin'deki kutsal yerleri, özellikle de Beytü'l-lahm'daki Kamame Kilisesi'ni, Katolik Kilisesi'nin mi yoksa Ortodoks Kilisesi'nin mi denetleyeceği üzerine sürüp giden çekişmeydi. Fransa Katolikler adına aracılıkta bulunuyor, Ruslar ise Ortodoksların haklarının savunuculuğunu yapıyordu. Katolik Kilisesi'ne 1740'ta üstünlük tanınmıştı, ancak kutsal toprakları Katoliklerden daha fazla sayıda Ortodoks hacının ziyaret ediyor olması, zamanla Ortodoks Kilisesi'nin konumunu güçlendirmişti. Avusturya'nın desteğini alan Fransa, Katoliklerin üstünlüğünün yeniden onaylanmasını, Rusya ise statükonun yürürlükte kalmasını istiyordu. Şaşkınlıktan ne yapacağını bilemeyen Babıâli ise herkesi aynı anda hoşnut etmeye çalışıyordu.

Fransa ve Rusya'nın bu saldırgan tavrının ardındaki asıl nedenler hemen tamamıyla ülke içi nedenlerdi. Gerek Fransa'da yeni kurulmuş olan ve Napolyon Bonapart'ın (daha sonra İmparator III. Napolyon olacaktı) başında olduğu II. Cumhuriyet ve gerekse Rus Çarı, dinsel duygulara seslenerek halklarının desteğini kazanmaya çalışıyorlardı.

Rusya'nın 5 Mayıs 1853'te İstanbul'a gönderdiği elçi, sadece Ortodoks Kilisesi'ni himaye etme hakkını istemekle kalmayıp (1774'te verilmiş imtiyazları tarafgir bir yaklaşımla anlamaya dayanan bir hak iddiasıydı bu), İmparatorluğun Ortodoks ahalisini de, yani İmparatorluk ahalisinin üçte birinden fazlasını da himaye etme hakkını isteyince, tehlikeli bir tırmanış başladı. Fransız ve İngiliz elçilerince desteklenen Babıâli bu talebi reddetti. Rusya, Babıâli isteklerini kabul etmediği takdirde, Eflâk ve Boğdan'ı işgal edeceğini bildirdi ve Rus birlikleri Temmuz ayında Eflâk ve Boğdan'a girdi. Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya'nın son andaki arabuluculuk girişiminden sonuç alınamadı. Osmanlılar bu bölgelerin boşaltılmasını istedi ve Rusya ordusu çekilmeyince, Ekim'de savaş ilân etti. Şiddetli Rus aleyhtarı olan kamuoyunun ve Fransız hükümetinin baskısı altındaki İngiliz hükümeti savaşmayı seçti ve 28 Mart 1854'te resmen savaş ilân etti. Büyük Güçler'den hiçbiri bu savaşı istemiyordu, ne var ki hepsi de, ciddi bir itibar kaybına uğramaksızın terk edemeyecekleri şekilde köşeye sıkışmışlardı.

Bu çatışmada Avusturya'nın başından beri çelişik olan tavrı giderek artan şekilde Rus aleyhtarlığına dönüşmüştü; o derece ki, Avusturya'nın saldırması olasılığı Rusları Temmuz ayında prensliklerden geri çekilmeye mecbur etmişti. Bu yüzden Balkanlar'da savaşacakları düşüncesiyle Yakındoğu'ya gönderilmiş olan Fransız-İngiliz güçleri hedefsiz kaldı ve Balkanlar'a gideceklerine Kırım'a çıktılar; bunun ardından Kırım Savaşı patlak verdi. Savaş kimseye fazla itibar ya da kazanç getirmemişti. Müttefiklerin tek büyük başarısı, Rusya'nın müstahkem mevkisi olan Sivastapol'un ele geçirilmesiydi, ama bunun 1854-1855 kışında (bu tarihte Florence Nightingale, İngiliz ordusunun İstanbul'da Üsküdar'ın dış mahallesindeki Selimiye Kışlası'nda kurmuş olduğu hastaneyi yeniden düzenlemişti) ıstırapla ve zayiatla ödenen bedeli yüksek olmuştu. Bu nedenle 1855'te, savaşan bütün devletler görüşmeye hazırdı. Şubat-Mart 1856'da Paris'te bir barış konferansı toplandı ve Fransa, İngiltere ve Avusturya'nın temel isteklerini içeren bir antlaşmayla sonuçlandı.

Bu savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmak için yapılmış olmasına rağmen, barış koşulları için Osmanlılara danışılmadı ve koşulları olduğu gibi kabul etmek zorunda bırakıldı. Barış antlaşmasının en önemli maddeleri şunlardı:

- Karadeniz'in (Türkiye'deki yakası dâhil!) askeri güç ve teçhizattan arındırılması;
- Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'daki nüfuzuna son verilmesi;
- Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün Avrupa'nın bütün Büyük Güçleri'nce güvence altına alınması.

Paris Antlaşması'nı imzalamış olan İmparatorluk şimdi resmen "Avrupa Ahengi"ne, yani Napolyon'un yenilgisi ve Viyana Kongresi'nden beri Avrupa güç dengesini sürdürmeye çalışan Büyük Güçler'in sistemine dâhil edilmişti. Ancak, Osmanlıların mali ve askeri açıdan zayıf oluşu, Avrupa'nın diplomasi entrikasında faal şekilde rol almasından çok, bu entrikanın hedefi haline gelmesi anlamını taşıyordu. Barış konferansına denk gelmesi ve Osmanlının itibarını artırması amacıyla, 1839'da verilen vaatlere eklemelerin bulunduğu ve büyük ölçüde İstanbul'daki Fransız ve İngiliz büyükelçileri tarafından yazdırılan yeni bir Islahat Fermanı ilân edildi. Avrupalı güçler, fermanın ilânını resmi olarak dikkate aldılar ve bunun, Sultan'la tebaası arasındaki ilişkilere Avrupalıların müdahalesi

için mahal bırakmadığını bildirdiler.[4] Bir süre sonra bunun hükümsüz bir garanti olduğu anlaşılacaktı.

Kırım Savaşı'nın, İmparatorluğun reformları ve maliyesi bakımından kapsamlı sonuçları olacaktı, ama bunlara daha sonra geleceğiz. Şimdilik İmparatorluğun toprak bütünlüğü korumaya alınmıştı ve ancak yirmi yıl sonra yeni bir tehdit dalgası yükselecekti.

Doğu Sorunu'nun tekrarı

Bu arada Doğu Sorunu'nun bilinen siyaset ve diplomasi kalıbı yeniden ortaya çıkmıştı. Sırp, Yunan ve Lübnan krizlerinde görüldüğü gibi, bu kalıp esas itibariyle hep aynıydı: İmparatorlukta (çoğu Hıristiyan olan) cemaatlerin hoşnutsuzluğu, kısmen kötü yönetimin, kısmen de o sırada yayılmakta olan çeşitli milliyetçilik hareketlerinin yol açtığı bölgesel ayaklanmalar halinde patlak veriyordu. Sonra, Büyük Güçler'den biri, yerel Hıristiyanların konumunu savunmak için diplomatik ya da askerî yoldan araya giriyor ve bu da güçler arasında hüküm süren genel rekabet koşullarında, öteki Büyük Güçler'in "güç dengesini" yeniden kurmak için müdahalede bulunmalarına yol açıyordu. Sonuç çok kere, Osmanlı merkezî yönetiminin hâkimiyet kaybı oluyordu.

1860 yılında Lübnan'da Maruni Hıristiyanlarla Dürziler arasındaki sorunların iç savaşa dönüşmesi de aynı türde bir gelişmeydi. Papazları tarafından desteklenen Maruni köylüleri, (Maruni ve Dürzi) toprak sahiplerine karşı ayaklanmış, bunun üzerine Dürzi savaşçılar müdahale edip binlerce Maruni köylüsünü öldürmüştü. Hemen ardından, Temmuz 1860'ta, Müslümanlardan oluşan ve Dürzilerin tahrik ettiği bir güruh, Şam'da 5 binden fazla yerli Hıristiyanı öldürdü. Fransa'nın kışkırtmasıyla, bu olay Büyük Güçler'in müdahalesine yol açtı. Yarısı Fransız askerlerinden oluşan bir sefer kuvveti, Osmanlıların önce davranıp çok sert bastırma tedbirleri alarak gücün gönderilmesini engelleme çabalarına rağmen, Beyrut'a çıktı. Babıâli, Fransa'nın Suriye'deki bütün yönetimi yeniden düzenleme çabasına, İngiliz desteği sayesinde engel oldu. Sonunda, Lübnan'ın sahil ve dağlarında büyük ölçüde Hıristiyanlara ait olan bölgeler, bir Hıristiyan mutasarrıfa bağlı

özerk bir vilayet haline geldi. Mutasarrıf, Büyük Güçler'in onayıyla atanmak zorundaydı.

Girit'te 1866 yılında çıkan isyan sırasında da bu kalıp tekrarlanmıştı. Osmanlı'nın adadaki kötü yönetimine karşı yapılan protestolar, Yunanistan'la birleşmeyi amaçlayan milliyetçi bir harekete dönüşmüştü. Bu çatışma, hem adadaki mücadeleye katılmak için gönüllülerin alenen toplandığı Yunanistan'daki kamuoyunu, hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanları (Girit'te önemli bir Müslüman azınlık vardı) ayağa kaldırmış ve 1867'de iki ülke savaşın eşiğine gelmişti. Sultanın Rum Ortodoks tebaasına karşı dayanışma duygusunun hâkim olduğu Rusya, Avrupa'nın isyancılar lehine müdahale etmesinde ve Girit'in Yunanistan'a verilmesinde ısrar etmiş, ama duydukları tereddüt öteki güçleri doğrudan eyleme geçmekten alıkoymuştu. Avrupalı güçlerin müşterek baskısı Babıâli'yi isyancılar için bir genel af ve Girit eyalet idaresinde Hıristiyanlara daha fazla nüfuz sağlayan reformlar yapmaya zorlamıştı. Ama yabancıların müdahalesi daha ileriye gitmemiş ve 1868 yılı sonunda isyan sona ermişti.

Bu arada Balkanlar'da, (Rusya'nın etkili İstanbul büyükelçisi Ignatiev'in de ateşli destekçisi olduğu) Rusya'daki "pan-Slav" hareketinin yükselişinden ve bunun yerel merkezi olan Sırbistan'dan cesaret alan milliyetçi coşku da yayılmaktaydı. Birbirine komşu Bosna ve Hersek'teki Hıristiyan köylüler arasında yerel Müslüman toprak sahiplerine karşı ayaklanmalar başgösterince, Sırplarla Karadağlıların tahriki sonucu, ayaklanmalar milliyetçi hareketlere dönüşmüştü. Bu olaylar, 1853'te, 1860-1862'de ve 1875'te tekrarlandı. Karadağlılar 1860'ta, Bosna-Hersek'teki bir isyanı etkin şekilde desteklediler. Bosna'daki Osmanlı valisi isyanı bastırıp, Karadağ'ı işgal ettiğinde, Büyük Güçler bu küçük dağ prensliğinin özerk statüsünü korumak için müdahalede bulundular. 1875'te çıkan isyan ise, Avrupa'daki Osmanlı varlığını hemen hemen sona erdiren olaylar dizisinin başlamasına sebep oldu.

Tanzimat

Tanzimat döneminde (1839-1871) ilân edilen idari ve adli reformların, özellikle de İmparatorluktaki Hıristiyan azınlıklarının konumuna ilişkin

reformların ardındaki en önemli dürtülerden biri, şüphesiz ki daimi dış baskıydı. Avrupalı güçler, klâsik Osmanlı yapısı içerisinde ikinci sınıf tebaa olan bu cemaatlerin konumunun iyileşmesi için baskıda bulunuyorlardı. Bu cemaatler ağır ağır ama emin bir şekilde ilerleyerek Müslüman çoğunlukla en azından kağıt üzerinde eşitlik elde ettiler. Ama onlar (ya da Büyük Güçler) eski millet sisteminde sahip oldukları ayrıcalıklardan vazgeçmeye de yanaşmıyorlardı. Büyük Güçler'in bu yönde hareket etmesine neden olan kesinlikle, bunların himaye altındaki topluluklara –yani Fransız ve Avusturyalıların Katoliklerle (Papa'nın otoritesini tanıyan Doğu kiliseleri mensupları) Uniatlar'a, Rusların Ortodokslara, İngilizlerin Dürzilerle Protestanlara– arka çıkmak yoluyla nüfuzlarını genişletme arzularıydı. Bununla beraber içten gelen bir Hıristiyan dayanışması da söz konusuydu. Viktorya dönemi, dindarlıkta ve misyoner dernekleriyle köktendinci Hıristiyanlık hareketlerinin etkinliğinde belirgin bir artışa sahne olmuştu. Misyonerler Osmanlı İmparatorluğu'nda artan şekilde etkinlik gösteriyor ve ülkelerindeki taraftarlarına, o sırada İmparatorlukta meydana gelen siyasal ve toplumsal olaylar hakkında –genellikle önyargılı olan– bilgiler sağlıyor, böylece kamuoyunda bu konulara yönelik hayli geniş bir ilgi yaratıyorlardı.

Ancak, reformları sadece dış baskıya bağlamak yanlış olacaktır. 1839 Gülhane Hattı'nda olduğu gibi, dış destek elde etmekte veya dış müdahaleyi önlemekte bu reformlardan yararlanılmıştı, ama bunlar aynı zamanda İmparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Avrupai tarzda reformları başlatmak olduğu yönündeki içten bir inancın da sonuçlarıydı.

1839 sonrasının reformları, II. Mahmut'un programıyla aynı alanları kapsıyordu: ordu, merkezî bürokrasi, taşra yönetimi, vergilendirme, eğitim ve haberleşme. Yeni olan, adli reforma ve danışmaya dayalı usullere çok daha fazla ağırlık verilmesiydi.

Askeri reformlar

"Nizamiye" adını almış olan ordu bütün bu dönem boyunca genişletilmiş ve Avrupa'dan alınan modern araç gereçle donatılmıştı. Mısır örneğinden esinlenen Sultan Mahmut'un uygulamayı denediği zorunlu askerlik,

1845'ten itibaren İmparatorluğun çoğu bölgesinde resmen başlatıldı.[5] Artık Hıristiyanlardan da askerlik hizmeti yapmaları resmen isteniyordu (yahut Osmanlılara göre, kendilerine izin veriliyordu). Ancak bunun ordu içinde zapt edilmesi güç gerilimlere yol açabileceği düşünüldüğünden kısa bir süre sonra Hıristiyanlara bir seçenek sunuldu. Buna göre isteyen bedel-i askerî adlı özel bir vergi ödeyerek askerlik hizmeti yapmayacaktı. Genellikle Hıristiyanlar tercihlerini bu yönde kullandılar. Müslümanlar da bu seçenekten yararlanabilirdi, ancak istenen miktar çoğu kişinin ödeyemeyeceği kadar yüksekti. İstanbul ahalisi ve göçebeler gibi toplumun bazı kesimleri, zorunlu askerlikten muaf tutulmuştu. Ama ordunun asker ihtiyacını karşılamak zorunda olan topluluklar için zorunlu askerlik kaçınılan ve korkulan bir yük haline gelmişti. Normal askerî hizmet beş yıl olmasına karşın, redif sınıfında görülecek çeşitli hizmetler de dâhil edildiğinde, toplam süre 22 yılı buluyordu!

Örgütlenmeler hususundaki, (Bölüm 4'te anlatılan yeni nüfus sayımından başka) en önemli gelişme, 1841'de kendi yerel komutanlarına sahip eyalet ordularının kurulmasıydı. Bu ordular İstanbul'daki Serasker'in komutası altına verilmiş, böylece valilerin ve âyanın yerel garnizonlar üzerindeki nüfuzu sona erdirilmişti. Ağır silahlar açısından en çarpıcı gelişme, zırhlı savaş gemilerine sahip modern bir donanmanın kurulmasıydı. Bu donanma, askerî donatıma ilişkin her ayrıntıya kişisel bir ilgi gösteren Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) saltanat döneminde Avrupa'nın üçüncü en büyük donanması haline gelmişti. Bununla beraber, donanma personelinin niteliği Avrupa'nın büyük donanmalarındaki personelin çok gerisinde kaldığı için Osmanlı donanması hiçbir zaman etkin bir güç aracı haline gelmemişti.

Merkezî bürokraside reform

Bu dönemde yönetim sisteminde merkezî düzeyde görülen esas gelişme, gereksiz elemanların tasfiyesi yoluyla verimliliğin artırılması ve uzmanlaşmaya gidilmesi konularında aralıksız olarak yürütülen

çalışmalardı. Bu sayede aşamalı olarak Avrupa örneğine göre bir dizi mükemmel bakanlık ve idare heyeti kuruldu.

Yukarıda belirtildiği gibi bu dönemde hükümetin güç merkezi, artık saray değil Babıâli'nin kulluktan yeni kurtulmuş bürokratlarıydı. Hariciye Nezareti'nin Babıâli'nin bütün yönetim örgütü içerisindeki rolü ve önemi dikkat çekicidir. Tanzimat'ın önde gelen devlet adamları olan Reşit Paşa ve onun yetiştirdiği Âli ve Fuat Paşalar, Hariciye Nezareti'ne 13 kez atanmış ve bu mevkii (1841-1845 yılları hariç) Tanzimat dönemi süresince ellerinde tutmuşlardı. Bu nezaret sadece dış işlerini yönetmiyor, ayrıca idari, adli ve eğitime yönelik reformların ayrıntısıyla hazırlanıp formüle edilmesine de ön ayak oluyordu. Bunun birkaç nedeni vardır. Avrupa'nın baskısının artması ve İmparatorluğun silahlı güçlerinin verimliliğinin azalması nedeniyle Hariciye Nezareti'nin olağan işlevinin yani dış ilişkilerin yönetiminin önemi 18. yüzyıldan beri artmaktaydı. Hariciye Nezareti'nin reform hareketindeki başat rolü, hem gereken uzmanlığın (Avrupa dillerini bilme ve Avrupa toplumlarını tanıma) bu nezarette toplanmış olmasından ve hem de dış diplomatik baskı ve dış müdahaleyle reform girişimleri arasındaki yakın ilişkiden kaynaklanıyordu. Osmanlı Hıristiyanlarının durumuyla şu veya bu şekilde ilgili olan her sorunda bu durum açıkça görülüyordu.

Yeni nezaretlerin meydana çıkmasından başka merkezdeki bir diğer önemli eğilim, bir danışma meclisleri ve kurulları sisteminin geliştirilmesiydi. Birçok nezarette, bayındırlık ve ticaret gibi belirli sorunlarla meşgul olan uzmanlık kurulları büyüyüp gelişti. Bunların görevi, yeni tedbirlerin ve yeni yasaların hazırlanmasına yardımcı olmaktı. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye çok önemli bir rol oynuyordu. Bu kuruluş 1839'da yeni bir düzene kavuşturulmuş, (kararların çoğunluk oyuyla alındığı ve Sultan'ın bu kararları onaylama sözü verdiği) bir çeşit parlamenter usul getirilmişti. Fakat parlemento benzeri bir yapıya ve işleyişe sahip olmalarına karşın, bu meclis ve sonradan onun yerini alan meclislerin, parlamentoya dönüşen bir ilk aşama olmadığını belirtmek gerekiyor. Bunlar devlet ileri gelenlerinden oluşan danışma kurullarıydı ve bu kişiler seçimle gelmemişti. Gerçekte bunların değil Sultan'ı, hükümeti bile denetleme yetkileri çok kısıtlıydı. Meclis-i Vâlâ'nın iki işlevi bulunuyordu: Bir yandan yeni yasaları tartışıyor ve hazırlıyor, öte yandan da idari konularda istinaf mahkemesi işi görüyordu. İş hacminin

kısa zamanda büyümesi, sonraki yıllarda Meclis-i Vâlâ'nın git gide daha başarısız hale gelmesine yol açtı. Öte yandan, Mustafa Reşit Paşa'nın başını çektiği birinci kuşak devlet adamlarının kalesi olan bu meclis ile, Reşit Paşa'nın himayesinde yetişmiş olan ve Batılılaşma programının daha ileri ve daha hızlı gitmesini isteyen Ali ve Fuat Paşaların başını çektiği ikinci kuşak devlet adamları arasında 1850'lerin başlarında görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştı.

Bu nedenlerden ötürü 1854'te bir değişikliğe gidildi. Adli görev Meclis-i Vâlâ'ya bırakılırken, yasama görevi ise Fuat Paşa'nın başkanlığındaki ikinci kuşak reformcuların ağırlıkta olduğu yeni bir meclisin, Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın yetkisine verildi. Bu değişiklik bazı sürtüşmeleri gidermiş, ama Meclis-i Vâlâ'nın aşırı iş yükü sorununu çözememişti. Bu sebepten dolayı 1860'ta (Reşit Paşa'nın ölümünden sonra) iki organ yeniden bir araya getirildi. Ancak işler, üç daire arasında bölüştürülmüştü; dairelerden biri yasa yapmakla, biri idari soruşturmalarla ve biri de temyiz mahkemesi olarak çalışmakla görevliydi. Son olarak Fransa örneğine göre ve Fransa'nın baskısıyla 1868'de, yasamayla görevli Devlet Şûrâsı ve temyiz mahkemesi olarak bir kez daha ikiye bölündü.[6] 1868 düzenlemesini ondan önceki düzenlemelerden ayıran önemli bir farklılık, Devlet Şûrâsı'nın Hıristiyan ve Müslüman üyeleriyle temsile dayanan bir organ olmasıydı. Ancak bu üyeler bir oylamayla değil, eyalet valilerinden gelen listelerden seçilmiş kişilerdi.

Taşra yönetimi ve vergi sistemi

Merkezî seviyedeki gelişmelerden belki de daha önemli olan şey, taşra yönetimindeki reformların, (Gülhane Hattı'nda ilân edilmiş olduğu gibi) daha adil ve daha etkin bir vergilendirme sistemi kurma girişimleriyle bir arada ilerliyor olmasıydı. 1840'ta vergilendirme sisteminde büyük bir reform açıklandı. Sadece üç vergi olduğu gibi bırakılmıştı: Müslüman olmayanların ödediği cizye, aşar ve mürettebat yahut tahsis vergisi. Bu kararlarla birlikte, köy ve cemaatlerin bölgelerine uğrayan ya da ziyarette bulunan memurlara ve maiyetindekilere yemek ve yatacak yer, atlarına da yem temin etmek zorunda olma âdeti –kırsal bölgelere büyük bir

yıkımdı bu– resmen sona erdirilmişti (daha önce de böyle girişimler olmuştu).

Daha da önemlisi, merkezden atanmış aylıklı muhassıllar vasıtasıyla yapılan doğrudan vergi tahsilinin, *iltizam* sisteminin yerini almasıydı. Bunun hem merkezî hükümetin gelirini artıracağı hem de çiftçilerin yükünü azaltacağı umuluyordu. Ama sonuç tam bir felaket oldu. Reşit Paşa hükümeti muhassıl olarak atamak için yeter sayıda tecrübeli memura sahip değildi; *iltizam*ı elinde tutmuş olan yerel eşraf vergi tahsilini baltaladı ve kesin bilgilerden yoksun oluş (çoğu bölgenin kadastro çalışması yoktu, 1858'de başlamış olan ülke çapındaki kadastro çalışmasının tamamlanması aslında 1908'e kadar sürecekti) yeterli vergi tahsilini olanaksız kıldı. Bürokraside tam da maaş sistemine geçildiği bir zamanda devlet gelirleri hayli düşmüş bulunuyordu. Sonuçta, Reşit Paşa iktidardan düştü ve *iltizam* sistemi yeniden yürürlüğe kondu. İmparatorluğun bazı bölgelerinde dolaysız vergilendirme 19. yüzyılın sonuna kadar *iltizam*ın yerini alamamıştı. Ve imparatorluğun son döneminde bile aşarın %95'ini *mültezim*ler topluyorlardı.[7]

Bu dönemde İmparatorluktaki halk kitlesini etkilemiş olan öteki vergi reformlarının ilki cizyenin kaldırılışıydı. Bu vergi, ilân edilen gayrımüslimlere eşit haklar verme politikasıyla kesinlikle bağdaşmıyordu. Ancak cizyenin yerini askerî hizmetten muafiyet vergisi olan bedel-i askerî almıştı, ama gerçekte bu da aynı kapıya çıkıyordu. İkincisi, koyun, ağnam vergisi reformuydu. Bu vergi kapsamına 1856'da bütün çiftlik hayvanları dâhil edilmiş ve hayvanın piyasa değerine göre farklılaşan bir vergilendirme başlatılmıştı. Üçüncüsü 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi idi ve bu, mülkiyet kaydında tapu senedinin esas alındığı yeni bir sistem getirmişti. Bu yeni sistemde, geniş devlet arazileri (miri) artık şahısların iyeliğindeki arazilere (mülk) dönüşmüştü.[8]

1840-1841 yıllarında dolaysız vergilendirmenin başlatılmasında tamamen başarısızlığa uğrayan hükümet, çareyi askerî yönetimden yararlanmakta buldu ve eyaletlerin yönetimini eyalet ordu komutanlarına havale etti.[9] 1840'larda hükümet İmparatorluğun iç yönetimini merkezileştirmeyi hedeflemişti. Valilere değil doğrudan Babıâli'ye karşı sorumlu olan memurların atanması, teftiş heyetlerinin gönderilmesi ve sancak meclisleriyle eyalet meclislerinin kurulması suretiyle valilerin yetkilerini azaltmaya çalıştı. İmparatorluğun az çok temsili nitelikteki ilk

kuruluşları olan bu meclislerde, hükümetin (örneğin, vali, kadı, zaptiye müdürü) en önemli yerel temsilcileri, yerel eşrafın ve en önemli milletlerin temsilcileriyle müzakerelerde bulunuyordu. Ayrıca 1845'te İstanbul'da taşra ileri gelenlerinin katıldığı iki ay süren bir toplantı yapılmıştı. Ama bu toplantıdan somut sonuçlar çıkmamıştı.

1850'lerde, valilerinin özerkliğini azaltmaya yönelik bu türden bir merkezileşmenin, taşranın etkin şekilde yönetilmesine zararı olduğu anlaşıldı. Bu nedenle 1858'de yeni bir düzenlemeye gidilip, İstanbul'dan gönderilen bütün memurlar valilerin buyruğu altına verilerek valilere yetkileri iade edildi. 1864'te yayınlanan yeni bir Vilayet Nizamnamesiyle, vilayetten (eyalet) sancak (il), kaza (ilçe), nahiye ve kariyeye (kırsal topluluk) doğru inen tam bir hiyerarşik sistem getirilmişti. Bu sistem büyük ölçüde Fransa'nın uygulamalarını esas alıyordu ve 1871'de (Fransız etkisi altında) gözden geçirilip güçlendirildi.

Çoğu reform, Sultan II. Mahmut zamanından başlayarak seçilmiş bir ya da birden fazla vilayet veya kazada deneme kabilinden başlatılmıştı. Buralarda edinilen deneyimlerin 1864 Vilayet Nizamnamesi türünden daha sonraki reformlar üzerinde etkisi olmuştu. Vergilendirme ve yönetime ilişkin reformların işlerliği, bölgeden bölgeye, devirden devire büyük ölçüde fark ediyor, asıl belirleyici olan baştaki kişinin becerisiymiş gibi görünüyordu. Bazı eyalet yöneticileri, her gittikleri yerde ehliyet ve dürüstlükleriyle ün kazanmışlardı. Onların yönetimi kamu hizmeti programları (yollar, köprüler, cadde aydınlanmaları), sağlık ve güvenliğin iyileştirilmesi ve devlete vergi geliri sağlanması gibi konularda bazen şaşırtıcı sonuçlar doğuruyordu. Özellikle Mithat Paşa, Niş'teki (1861-1864) ardından, yeni kurulan Tuna vilayeti ile Bağdat'taki valilikleri sırasında dürüstlük ve yetkinliğiyle ün kazanmıştı.[10] Ne var ki bunlar kural olmaktan çok, istisnaydı.

Adli işlemler ve laik yasalar

Tanzimat döneminde adli sistemde birtakım önemli değişiklikler oldu. Değişikliklerin birçoğu gayrimüslim cemaatlerin değişen konumlarına ilişkindi. Şeriat hiçbir zaman yürürlükten kaldırılmadı, ama faaliyet alanı neredeyse tamamıyla aile hukukuyla sınırlanmış (mülkiyet sorunları da

laik hukukun hükmü altına alınmıştı) ve 1865-1888 yılları arasında Avrupai tarzda sistemli bir şekilde derlenmişti. İmparatorluk hep, padişah fermanlarının (teoride şeriate tabi olsalar da), şeriat ile yan yana uygulandığı ikili bir sistemle yönetilegelmişti; ancak Tanzimat devlet adamları, bu geleneksel "kanun"[1*] sisteminin yerini alan yeni laik yasalar ve kurumlar meydana getirdiler, bilhassa da İmparatorluktaki yabancıların ya da Osmanlı Hıristiyanlarının değişen konumlarının gerektirdiği durumlarda. 1843'te, Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini tanıyan yeni bir ceza yasasına geçildi. Bunun yanında, yabancıları kapsayan ticaret davaları için karma mahkemeler oluşturuldu. 1844'te, şeriatın İslâmiyet'i terk edenlere şart koştuğu ölüm cezası kaldırıldı. 1850'de Fransa'dan olduğu gibi alınan yeni bir ticaret yasası, 1863'te bir deniz ticaret yasası ve 1867'de yabancıların İmparatorlukta ilk kez toprak sahibi olmalarını sağlayan bir yasa çıkarıldı. 1869'da, gayrimüslimleri kapsayan davalara bakmaları için bir laik mahkemeler hiyerarşisi, yani Nizamiye mahkemeleri, meydana getirildi.

Sadece İmparatorluğun değil, Hıristiyan milletlerin hukuk ve kurumları da laikleştirildi. Ermeni ve Rum cemaatleri içerisinde doğan ticaret burjuvazisi git gide zenginleşmekte ve kendine daha güvenmekteydi. Onların Avrupa'yla olan ilişkileri aynı zamanda kendi mensupları arasında Fransız siyasal düşüncelerini de yaymaktaydı. Bu da millet örgütlerini kiliselere mahsus denetimden kurtarmaya yönelik bir harekete yol açtı. Temsili şekilde örgütlenen ve varlığı (İngiliz baskısıyla) 1850'de tanınan yeni Protestan Ermeni milleti bu harekete daha da hız kazandırdı. Gregoryen Ermeni milleti uzun müzakereler ve mücadelelerden sonra 1863'te, Osmanlı meşrutiyet hareketine de esin kaynağı olacak olan bir anayasa benimsedi. Bu dönemde Rum milleti de bir ölçüde laik, temsili bir yönetime kavuştu, ancak yine de ruhbanın denetimi Ermenilerinkine nazaran çok daha güçlü kalmıştı. Musevi cemaati kendi anayasasına 1865'te kavuştu. Bir laikleştirme sürecine bağlı olan bu gelişmelerin ironik sonucu olarak, dini cemaatler (milletler) Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında hiçbir zaman sahip olmadıkları bir kurumlaşmayı bir ölçüde meydana getirmiş oldular. Cemaatler içerisinde ruhban sınıfına dâhil olmayan kişilerden oluşan seçkinlerin yeni yasal düzenlemelerle güç kazanması, dolaylı yoldan

ayrılıkçı milliyetçi hareketleri teşvik etti ve bu milliyetçi hareketler bu çevrelerden kendine destek buldu.[11]

Laik eğitim

Tanzimat döneminde laikleştirme eğitimde de en önemli eğilim olarak ortaya çıktı. Önceki dönemde olduğu gibi, bürokrasi ve ordu için mesleki yüksek öğretim okullarının kurulmasına çok özen gösteriliyordu. Bunlardan en önemlisi 1859'da kurulan Mekteb-i Mülkiye idi. Üniversite kurma yolundaki birkaç girişim 1900 yılına kadar başarısız kaldığı için, bu okullar İmparatorluğun eğitim piramidinin en uç noktasını oluşturmaktaydılar. Bu durum, Tanzimatçıların esasen faydacı olan eğitim ideallerini yansıtır.

Sultan Mahmut, çocuklara Kurân'ın ezberletildiği ve kimi zaman da okuma ve yazmanın öğretildiği geleneksel ilk mekteplerden mezun olmuş 10-15 yaşlarındaki erkek çocuklar için, rüşdiye adlı laik okulları kurmuştu. Rüşdiyeler, mektep ile mesleki okul, yahut devlet dairelerindeki meslek eğitimi arasında bir köprü oluşturuyordu. Ne var ki, bir türlü giderilemeyen para ve eğitimli eleman yokluğu yüzünden, yüzyılın ilk yarısında ancak birkaç tanesi açılmıştı. Modern eğitimdeki yavaş gelişme, orduyu 1855'ten itibaren kendi askerî rüşdiyeler ağını geliştirmeye zorladı, bunları önemli garnizon kentlerindeki idadiye (hazırlık) okulları izledi.

1869'da, Fransız Eğitim Bakanlığı'nın tavsiyesini esas alan yeni bir Maarif Nizamnamesi yayınlandı. Bu yeni nizamname üç seviyeden oluşan bir eğitim sistemini öngörüyordu. Buna göre her büyük köy veya kasabaya rüşdiye, her kente sivil idadi ve her vilayet merkezine Fransız liselerini örnek alan sultaniye adlı yüksek okullar kurulacaktı. Bu okulların hepsi erkekler içindi, ama bu nizamnameye kızlar için ayrı okullara ilişkin maddeler de konmuştu. 1870'lerde ilerleme hâlâ çok yavaştı, ama Sultan Abdülhamit'in saltanat döneminde sıbyan mektepleri ve idadiler ağı hızla yayılacaktı. Buna karşılık, sadece iki sultaniye kurulmuştu ve ikisi de başkentteydi. Biri 1869'da eski saray okulu Galatasaray'da kurulmuştu. Diğeri ise 1873'te Aksaray semtinde Müslüman öksüz ve yetimleri için kurulan Darüşşafaka idi. Bilhassa

Galatasaray, İmparatorluğa (sonra da Cumhuriyete), iyi eğitim görmüş gerek Müslüman ve gerek gayrımüslim yönetici, diplomat, yazar, doktor ve akademisyen kuşaklar kazandıracaktı.

19. yüzyılda eğitimdeki gelişmelerin sonucu olarak İmparatorlukta artık dört tür okul bulunuyordu. İlkini, geleneksel Müslüman okulları yani mektepler ve geleneksel İslâm ilimleri programını uygulayan medreseler oluşturuyordu. Ardından Tanzimat'ta kurulan ve II. Abdülhamit'in (1876-1909) saltanatında çok yaygınlaştırılan laik devlet okulları geliyordu. Bu okullar ekseriya vasat olan düzeylerine rağmen, İmparatorluğu (ve de Türkiye Cumhuriyeti'ni) yönetecek olan reformcu kadroları yetiştireceklerdi. Üçüncü tür okulları "milletlerin" kurdukları ve parasını temin ettikleri okullar ve dördüncüsünü de, yabancı Katolik ve Protestan misyoner heyetlerinin ve Musevi *Alliance israelite universelle*'in yönetmekte olduğu, Müslüman çocuklarının da az ama artan sayıda devam ettikleri okullar oluşturuyordu. Ancak hiç kuşkusuz bu eğitim sistemi, İmparatorluğun (hâlâ nüfusun %10'dan azını oluşturan) okumuş seçkinleri arasında ulusal bir dayanışma duygusu ya da müşterek bir kimlik duygusu uyandırmak için tasarlanmış bir eğitim sistemi değildi.[12]

Ekonomik bütünleşmenin artması

Daha önce belirtildiği gibi, burada incelenmekte olan dönem Avrupa'daki "yüzyıl ortası ekonomik canlanma dönemi"ne tesadüf etmişti. 1838-1841 yıllarında büyük Avrupa devletleriyle olan serbest ticaret antlaşmalarından sonra, Osmanlı ekonomisinin kapitalist sistemle olan bütünleşmesi eskisinden hızla ilerledi. Bunun ve Avrupa'nın başlıca ülkelerindeki ekonomik genişlemenin sonucunda, Osmanlı dış ticareti, hacmini her 11 ila 13 yılda bir ikiye katlayarak yılda %5'in üstünde bir hızla genişledi. Aynı zamanda İngiltere'nin bu ticaretteki payı belirgin şekilde arttı. İngiltere İmparatorluk için en önemli sanayi ürünleri kaynağıydı.[13] Fransa hiçbir zaman bu seviyeye ulaşamadı. Bununla beraber Osmanlı tarım ürünleri için önemli bir pazar olarak kaldı. Avusturya önemli bir ticaret ortağı olmayı sürdürdü, ancak onun ticaretinin çoğu, bu yüzyıl süresinde İmparatorluktan ayrılan

Balkanlar'daki bölgelerle oluyordu. Bütün Tanzimat dönemi boyunca bu ticaret modelinin önemli bir özelliği de Osmanlının büyük ticaret açığıydı.

Kırım Savaşı'ndan itibaren, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine olan katılımı, ticaretle kalmayarak genişledi ve borç vermeye de başlandı. Girişimlere yapılan dolaysız yatırımlar henüz önemsizdi, ama Avrupa bankaları tarafından Osmanlı hükümetine borç verilmesi önemli, hem de çok önemli bir rol oynamıştı.

Mali sorunlar reformcu hükümetlerin zayıf noktasıydı ve öyle de kaldı. Modernleşme hamlesi pahalıydı. Görülen iş karşılığında ücret verme sistemi yerine maaş sistemine geçilmesi, yeni orduya ağır silahlar alınması ve modern bir donanma edinme çabası devlet harcamalarını artırmıştı. 1860'ların sonlarından itibaren, Sultan Abdülaziz'in kişisel müsrifliği de denetlenemez hale gelmişti.

Tanzimat hükümetleri artık bütçe açıklarını, önceki hükümdarların 16. yüzyıldan beri yapmış oldukları gibi düşük ayarlı sikke çıkararak kapatmaya çalışmıyorlardı. Nedeni, dış ticaretin genişlemesiyle kambiyo rayiçlerinin çok daha fazla önem kazanması ve Osmanlı sikkesine yapılan her ayar düşürmenin belli başlı Avrupa paraları karşısında derhal bir değer kaybı olarak yansımasıydı.

Galata'daki Ermeni bankerlerden bir zaman için borç alınmıştı, ama bu bankacılık kuruluşları oldukça küçüktü ve uyguladıkları yüzdelerse yüksekti (çok defa yılda %16 ila 18 civarında). Bu nedenle hükümet 1840'larda dışarıdan borç almayı düşünmeye başlamıştı. Aslında, Galata bankerlerinden alınan borcun bir kısmı, Avrupa'yı da alınan borca karıştırmış oluyordu, çünkü bu bankerler devlete ödünç verdikleri paranın bir kısmını dışarıdan borç almışlardı. Resmî olarak dış borçlanma 1854'te başlamıştı. Kırım Savaşı harcamalarından dolayı hükümetin ağır mali zorluklarla karşı karşıya kaldığı bir sırada, Batılı iki Büyük Güçle olan ittifak Avrupa piyasalarından borçlanma koşullarını nispeten elverişli bir hale getirmiş bulunuyordu; nispeten elverişliydi, çünkü bu borç ve onu izleyen borçların verilme koşulları göründüğü kadar cazip değildi. Nominal faiz oranı hep %4 ila 6 arasındaydı, ama İngiltere ve Fransa'nın kefil olduğu 1855'teki savaş borcu haricinde, tahviller Avrupa borsalarında nominal değerlerinin çok altında, hatta bazen %60-70 kadar altında satılıyordu. Uluslararası bankaların ücret ve

komisyonları çıkartıldığında, borç alınan bu paraların Osmanlı hazinesine getirdiği ortalama net gelir, borç alınan paranın nominal değerinin %50'si civarında oluyordu. Osmanlı hükümeti, faizlerden başka, aldığı miktarın iki katını da geriye ödemek zorundaydı.[14]

Kuşkusuz bu borçlar sonradan hazine için ağır bir yük haline gelmişti. Devlet gelirleri çok az arttığı için borçların faizlerinin ödenmesi ciddi bir sorun olmuştu. 1861'de borcun zamanında ödenmemesi sorun olmuş ve son anda giderilmişti. Borcun ödenen faizi 1870'te hazine gelirinin üçte birini buluyor ve bu oran hızla yükseliyordu. Yeni borçlanmanın büyük bir kısmı (yarısı ila üçte ikisi) faizlerin ve özellikle de önceki borçların ödenmesinde kullanılıyordu.

Bu borçlar, para ihtiyacındaki bir hükümete, borcun üzerinden yüksek komisyonlar kazanan bankacılara ve yüksek kazançlı bir yatırım olarak da (çoğu Fransız olan) Avrupalı küçük yatırımcılara ne kadar cazip görünmüş olursa olsun, Avrupa borçlarının işlerliğindeki herhangi ciddi bir duraksamanın bir felakete yol açacağı 1870'li yıllarda anlaşılmıştı.

1858 yılında alınan borçla, bilhassa çok karmaşık olan Osmanlı para sisteminin istikrara kavuşturulması amaçlanmıştı. Sürekli ayar düşürme nedeniyle tedavülde aynı nominal değere sahip, ama içinde farklı gümüş miktarları bulunduğu için gerçek değeri farklı olan sikkeler dolaşıyordu. Madeni para eksikliği bu sikkelerin piyasadan tamamen çekilip alınmasına engel oluyordu. Bu, Hükümetin 1844'te gerçekleştirdiği genel para reformundan sonra bile yapılamamıştı. Bu para reformuyla üç birim kullanıma sokulmuştu: kuruş, 20 kuruş değerindeki mecidiye ve 5 mecidiyeden oluşan Osmanlı lirası. Bu yeni madeni paralar Fransa örneğine göre altın ve gümüş karması bir ayara göre hazırlanıyordu. Ancak İmparatorlukta tedavülde olanlar sadece Osmanlı madeni paraları değildi. Değişik Osmanlı hükümetlerinin sorumsuz para politikalarının sonuçlarından biri, yabancı sikkelerin, özellikle Avusturya Maria Theresia talerinin, Fransız frangı ve Napolyon altınının ve Rus rublesinin İmparatorluk içinde sadece dış ticarette değil, içerdeki ticari işlemlerde de yaygın biçimde kullanılması olmuştu. Bunların üstüne, Osmanlı hükümeti 1840'ta ve bir kez de 1847'de kaime adı verilen kağıt parayı basarak mali sıkıntısını azaltmaya çalışmıştı. Aslında kaime modern anlamda kağıt para değil, geçerli yasal para olarak kullanılması

düşünülmüş %12,5 faize sahip devlet tahviliydi. Hazinenin ödeme yapabileceğine dair itimat o kadar azdı ki, kaimeler kısa zamanda altın eşdeğeri karşılığında %40'a kadar kırılmıştı. İtimadı kazanmanın tek yolu kaimenin tümünü geri çekmekti. 1858 tarihli dış borçlanma sayesinde hükümet bunu büyük ölçüde yapabilmişti. Gelgelelim acil durumlarda Osmanlı hükümeti tekrar kaime basmak durumunda kalıyordu; 1861 ve 1876'da bu tür zorunluluklar yaşandı. Piyasadan son kaimelerin kesin çekilişi ancak 1885'te olacaktı.[15]

Aynı sikkelerin yerel talebe bağlı olarak İmparatorluğun farklı yerlerinde farklı değerler taşıması, İmparatorluğun sonuna kadar devam eden bir para sorunu olarak kalmıştı.

Karmaşık para durumu bankacılığı İmparatorlukta çok ihtiyaç duyulan ve çok kârlı bir girişim haline getirdi. Öyle ki, zengin Ermeni, Rum ve Musevi bankacılar gerçekten de, kâr getirecek, uzun vadeli yatırım gerektiren verimli işlere yatırım yapmaktan kaçınır oldular. Bu durum, İmparatorlukta kapitalist bir ekonominin gelişmesine ciddi bir engel oluşturuyordu. Bununla birlikte hükümet, bankacılığın ekonomik öneminin farkına varmış ve gelişmesine destek olmuştu. 1856'da Osmanlı Bankası kuruldu. Bu banka, İmparatorlukta faaliyet gösteren bankaların içerisinde en önemlisi olacaktı. Başlangıçta bir İngiliz girişimi olan işletme, pek başarılı olmamıştı, ama 1863'te Fransız rakiplerinin tehdidiyle karşılaşınca, *Banque impériale ottomane* adıyla, yönetim merkezleri Londra ve Paris'te olan bir İngiliz-Fransız şirketi olarak yeniden kuruldu.[16]

Kültürel değişimler

Tanzimat dönemine sadece dış siyasal müdahaleler, idari reformlar, ya da ekonomik bütünleşme açısından bakılması yeterince anlaşılmasını imkânsız kılar, çünkü Tanzimat sınırlı olsa da kültürel bir devrim niteliği de taşıyordu. Tanzimat döneminde devlete egemen hale gelen kalemiye mensupları –artık bürokrattılar– yeni bir tipti. Bunların yükselmelerini sağlayan şey Avrupa'yı ve Avrupa dillerini bilmeleriydi. İçlerinden birçoğu bu bilgileri Babıâli'nin Tercüme Odası ve Tahrirat-ı Hariciye Kalemleri'nde ve diplomatik hizmetlerde edinmişlerdi. Bilgileri de

tarzları da yeniydi. Redingot ve fes giyiniyor, artık sık sık görüştükleri Avrupalıların arkadaşlığından hoşlanıyorlardı. Bu yeni yaşam tarzı Sultanlar'ı bile etkilemişti; artık toplumsal ve diplomatik toplantılara katılıyor, kendilerini başkent halkına gösteriyor, hatta çevre eyaletlere ziyaretler yapıyorlardı. Sultan Abdülaziz'in 1867'de Fransa ve İngiltere'ye yapmış olduğu seyahat görülmemiş türdendi: İlk kez bir Osmanlı hükümdarı barışçıl amaçlarla yabancı toprağına ayak basıyordu!

"Islahatların babası" Reşit Paşa, onun yetiştirmeleri olan ve imparatorluk işlerini 1850-1860'larda yöneten Âli ve Fuat Paşalar, ünlü taşra ıslahatçısı Mithat Paşa, ünlü yasa hazırlayıcısı ve eğitimci Ahmet Cevdet Paşa gibileri bürokrasinin en iyi temsilcileri olan, son derece yetenekli kişilerdi. Ne var ki alt bürokratların birçoğu Batı hakkında sırf yüzeysel bilgiye sahiplerdi ve geleneksel Osmanlı usullerini züppece reddederek bu eksik bilgiye bel bağlar olmuşlardı. Bu kişilerin hem tebaasından zorla yeni şeyler isteyen merkezî bir devletin temsilcileri hem de yabancı bir kültürün taşıyıcıları olmaları, geleneksel Müslüman çevrelerde hiç sevilmeyen kişiler haline gelmelerine yol açmıştı. Batılılaşmış Osmanlı Hıristiyanları ve kuşkusuz yabancılar, çoğu zaman bu kişileri anlamadıkları bir uygarlığı taklit eden Doğulular olarak görüp alaya alıyorlardı.

Reformlara muhalefet

Tanzimat'ın reform politikaları hiçbir zaman halkın isteğine dayanmamıştı. Başı çeken bürokratlar gerekli gördükleri ya da bu bürokratlar büyük devletlerin temsilcilerince harekete geçmeye zorlanmış oldukları için, bu reformları Osmanlı toplumuna zorla kabul ettirmişlerdi. Bu nedenle reformların kitle desteği asla geniş olmadı. Reformlara destek olması beklenen İmparatorluğun Hıristiyan halkı, bir dereceye kadar destek verdi, ama reformlar bu cemaatler arasında ayrılıkçı milliyetçiliğin yayılmasını önlemeye yetmedi. Zaman geçtikçe Müslüman çoğunluk, atalarının kılıçla kabul ettirmiş olduğu üstünlükten feragat etmek gibi gördüğü şeylere git gide daha fazla karşı çıkar oldu. Bunlar Tanzimat'ın büyük paşalarını özellikle 1856 fermanından sonra Avrupalı güçlerin ve zenginliğiyle gücü gözle görülür şekilde artan

Hıristiyan cemaatlerin çıkarlarına hizmet eden kişiler olarak görüyorlardı. 1870'lerde Müslümanlardan bir tepki başgösterdi; ancak bu türden bir duyarlık daha önce 1859'da Boğaziçi'ndeki Kuleli kışlasında patlak veren bir hükümet darbesi girişiminde[17] ve ayrıca 1860'ta Suriye'deki cemaatlerin şiddet eyleminde de önemli bir rol oynamıştı.

Reformlara karşı bir üçüncü muhalefet çeşidi, reformcular çevresinin kendi içerisinde gelişiyordu. Reformcu bürokratlar topluluğunun, Batı tarzı eğitimden geçmiş (çoğu çeşitli zamanlarda Babıâli Tercüme Odası'nda çalışmış) tipik bazı temsilcileri, Fransızca bilmeleri sayesinde zamanın Avrupa düşünce akımlarıyla, özellikle "1848"in düşünceleriyle, liberalizm ve milliyetçilikle tanışmış oldular. Bu kişiler Osmanlı aydınlarının öncüleri olarak tanımlanıyorlardı. Bunlar ayrıca, Reşit Paşa'nın himayesi altında mesleklerine umut verici bir başlangıç yaptıktan sonra, Âli ve Fuat Paşalar'la bozuşmuş ve bu nedenle de, bu iki paşa reform politikalarına ağırlıklarını koydukları sürece yükselememiş kişilerdi. İktidar merkezinden dışlanmaları nedeniyle sivrilmek için başka yollar aramak zorunda kalmışlar ve içlerinden bazıları bu yolu İmparatorluk için yeni olan bir meslekte, gazetecilikte bulmuştu.

Daha önce gördüğümüz gibi, ilk Osmanlı gazetesi olan *Takvim-i Vakayi* Sultan Mahmut zamanında çıkmıştı, ama bu gazete modern anlamda bir gazete olmaktan çok bir resmî bültendi. Mülkiyeti ve yayımı özel olan ve Osmanlı Türkçesi'yle yayınlanmış ilk gazete, Churchill adlı bir İngiliz göçmeninin 1840'ta çıkardığı *Ceride-i Havadis* idi. Bu da resmî politikaları geniş ölçüde yansıtmaktaydı, ama uluslararası gelişmeler hakkındaki haberlere devletin gazetesinden daha çok yer ayırıyordu. Osmanlı basınının asıl başlangıç noktası, İbrahim Şinasi'nin başyazarı olduğu *Tercüman-ı Ahval* adlı yeni bir gazetenin çıkartıldığı 1860'ların başlarına kadar götürülebilir.

Şinasi, Reşit Paşa'nın himayesi altındaydı. 1848 liberal devrimi sırasında ya da hemen ardından Paris'te öğrenim görmüş ve Avrupa'nın liberal düşüncelerini özümsemiş, inançlı bir modernleşme taraftarı olarak geri dönmüştü. 1862'de kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkartmak için *Tercüman-ı Ahval*'den ayrıldı. Hükümetin otoriter eğilimlerine ve Avrupalı güçlere olan bağımlılığına çatmakta olan bu gazete kısa zamanda, hükümete ılımlı eleştiriler yönelten bir araç haline gelmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, hükümetin kendisine karşı harekete geçeceğinden

korkan Şinasi 1865'te aniden ülkeyi terk edip Paris'e gitti, gazetesini ise, *Tasvir-i Efkâr*'a ve başka gazetelere birkaç makale yazmış olan, Babıâli Tercüme Odası'ndaki genç bir memura, Namık Kemal'e teslim etti. Gazete Namık Kemal'in yönetiminde daha radikalleşti. Başyazılar 1860'ların sonlarında daha da bütünlüklü geliştirilecek olan fikirlerin açıklandığı bir sahaya dönüştü.

Durumundan hoşnutsuz genç bürokrat ve yazarlar topluluğu içerisinde düşüncelerini en iyi dile getirebilen kişi olan Kemal'in fikirleri için yapılacak en iyi tanımlama, "liberal değerlerin İslâmi kanıtlarla savunulması" olmalıdır. "Yeni Osmanlılar" diye tanınmaya başlayan Kemal ve diğerleri, geçmişe, yani hem İslâmiyet'in altın çağına hem de İmparatorluğun yükseliş dönemine aşırı özlemle bakan, sofu Müslüman oldukları kadar Osmanlı yurtseveri olan kişilerdi. Ali ve Fuat Paşalar'ın politikalarını, geleneksel Osmanlı ve İslâm değerlerini hiçe sayarak Avrupa'nın yüzeysel taklidi olmakla ve Avrupa çıkarlarına hizmet etmekle itham ediyorlardı. Ayrıca Tanzimat rejimini, ulemâ henüz daha bağımsız ve güçlü bir konumdayken İmparatorlukta var olduğu farz edilen eski denetim ve denge mekanizmalarını yok etmiş tek taraflı bir bürokratik istibdat olarak görüyorlardı. Tanzimat politikalarının devletin yıkılmasına yol açacağına inanıyorlardı. Onlara göre çözüm, İmparatorluğa temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetimin getirilmesinde ve böylece Müslüman gayrımüslim bütün Osmanlı tebaasına tam bir yurttaşlık ve devlete sadakat duygusunun aşılanmasında yatıyordu. Bu iş yapılırken İmparatorluk Avrupa'nın liberal devletlerini örnek alacaktı, ama Yeni Osmanlılar bu işin aynı zamanda halk egemenliğini tanıyan şeriat ilkelerine dönüş demek olduğuna da inanıyorlardı. Kemal'e göre, örneğin yeni bir halifenin cülûsunda İslâm cemaatinin liderleri tarafından yapılan geleneksel biat uygulaması, sadakat yemini esasında halk ve hükümdar arasındaki toplumsal bir sözleşmenin onaylanmasıydı.

Kemal, Osmanlı halkına düşüncelerini açıklayabilmek için, eski sözcüklere yeni anlamlar verilmesiyle oluşturulan ve 19. yüzyıl liberalizminin terminolojisine karşılık gelen yeni bir sözcük dağarcığı yaratmıştı. Arapça "vatan" sözcüğü Fransızcadaki *patrie,* "hürriyet" sözcüğü *liberty*,[2*] "millet" sözcüğü *nation* sözcüklerinin eşdeğeri haline

geldi. Bu yeni terminoloji, sonraki özgürlükçü ve milliyetçi Müslüman kuşakların ideolojik araçları olacaktı.

Kemal, gazetelerde devleti eleştirmekle ve yeni düşünceler açıklamakla yetinmemişti. Ayrıca, 1865'te İtalya'daki *Carbonari* örneğine göre *İttifak-ı Hamiyet* adlı gizli bir cemiyeti kuran, yurtsever, anayasal ve parlamenter bir yönetim biçimini getirmeyi amaçlayan altı genç bürokrattan biriydi de. Bu cemiyete iki yıl içerisinde aralarında Sultan'ın yeğenleri olan veliaht Murat ile şehzade Hamit'in de bulunduğu birkaç yüz kişinin katılmış olduğu anlaşılıyor.

Muhalefet hareketinin, gelişen Osmanlı basınındaki yazılarıyla sonraları ün kazanacak olan öteki üyeleri ise şunlardı: Ziya Bey (sonradan Paşa), Ali Paşa'nın baskısıyla konumundan olmuş olan eski mabeyincilerdendi; Ali Suavi, dini eğitim görmüş bir öğretmen ve vaizdi, ayrıca kısa ömürlü *Muhbir* gazetesinin yöneticisiydi. Ziya, genel olarak Kemal'den daha muhafazakârdı, sınırlı yetkileri olan bir Osmanlı parlamentosunu savunuyor ve gayrımüslimlerin eşitliğine karşı çıkıyordu, Ali Suavi ise bir köktendinciydi.

Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kardeşi ve Mehmet Ali'nin torunu olan Mustafa Fazıl Paşa ise muhalefet hareketinin önde gelen figürlerindendi. Mustafa Fazıl Paşa liberal düşünceli bir adam olarak biliniyordu, ama onu 1867 yılı başlarında halkın yanında yer almaya sevk eden şey kişisel bir kindi. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Mısır'da da tahta geçiş, evlatların yaş sırasına göre belirlenmekteydi ve buna göre Mustafa Fazıl tahta geçecek ilk kişiydi, ancak ağabeyi Hidiv İsmail, bir süreden beri tahta geçme sırasının kendi oğlu lehine değişmesi için İstanbul hükümetine baskı yapıyor ve rüşvet veriyordu. Sonunda 1866'da tahta geçme sırasını değiştiren bir ferman elde etmeyi başardı. Bunun üzerine Mustafa Fazıl Fransa'ya gidip Sultan'a Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığına dikkati çeken ve hükümete amansızca çatan açık bir mektup göndererek öç aldı. Mustafa Fazıl bu arada Avrupa basınında kendini "Genç Türkiye"nin temsilcisi olarak takdim etmeye başladı.

1865'te bir basın yasası çıkarmış ve sansür getirmiş olan hükümet bu eleştiriye, bilhassa da Girit bunalımını ele alış şekline yapılan eleştiriye çok öfkelendi. Hükümetin muhtemelen İttifak-ı Hamiyet'in gizli tertibinden de haberi olmuştu. Kemal ve arkadaşları Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan'a açık mektubunu basıp dağıtınca, hükümet bu

eleştirilere karşı sert tedbirler almaya karar verdi. Kemal ve arkadaşlarını sürgüne gönderdi. Ziya ve Kemal'in sürgünleri taşra idaresine atanma kılıfına büründürülmüştü.

Mustafa Fazıl Paşa bunu duyunca onları Paris'e davet etti, onlar da bu davete cevap verdiler. Kendilerine Yeni Osmanlılar ya da Fransızca *Jeunes Turcs*, diye isim takmışlardı; bu ismi ilk kez Mustafa Fazıl kullanmıştı. Aşırı derecede zengin olan Paşa'nın para yardımlarıyla desteklediği Kemal ve Ziya, Londra, Paris ve Cenevre'de yayımlanan ve İmparatorluğa, Avrupalı güçlerin İmparatorluk içinde işlettikleri posta kuruluşları ve ticari kanallar vasıtasıyla ulaşan gazetelerde Âli ve Fuat Paşalar'ın politikalarını topa tutmayı sürdürdüler. İçlerinde en önemli olanı Ziya ve Namık Kemal tarafından 1868'den beri yayınlanmakta olan *Hürriyet* gazetesiydi, ama başka gazeteler de vardı ve bunlar çoğunlukla daha köktenci niteliğe sahipti. Jön Türkler'in yurt dışındaki faaliyetleri, hamileri olan Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in Haziran 1867'de Fransa'ya yaptığı devlet ziyaretinden hükümdarla barışmak ve İstanbul'a geri dönmek için yararlanmasından sonra da devam etti. Paşa geri dönmeden önce, Jön Türk yayın organlarının yaşaması için maddi düzenlemeler yapmıştı.

İstanbul'a dönen tek kişi Mustafa Fazıl Paşa değildi. Yeni Osmanlılar Ali Suavi dışında yönetici seçkinler sınıfı mensupları ve eski devlet memurlarıydı. Liberal ıslahatlar yoluyla kurtarmak istedikleri devletle sıkı sıkıya özdeşleşmişlerdi ve siyasete içerden nüfuz etme olanağı göz önüne alındığında geri dönmenin çekiciliği yüksekti. 1870'te ikinci dönen kişi Namık Kemal oldu ve eski düşmanları Ali Paşa'nın 1871'deki ölümünden sonra Yeni Osmanlıların ikisi dışında (biri Ali Suavi'ydi) hepsi geri döndü.

"Yeni Osmanlılar" yönetici seçkinler sınıfı içerisindeki küçük bir topluluktu. Bunların örgütlü faaliyetleri beş yıldan fazla sürmemişti. Sıkı şekilde örgütlenmemişlerdi ve topluluk üyelerinin düşünceleri birbirinden çok farklıydı. Buna rağmen Türkiye'de ve Türkiye ötesinde şaşırtıcı ölçüde etkileri oldu. 1876 Anayasası'nın oluşumunu ve 1878 sonrasında Sultan'ın istibdat yönetimine muhalefet edecek olan ve onların yazıları üzerine temellendirilen Osmanlı meşrutiyet hareketini dolaylı yoldan bile olsa büyük ölçüde etkilemişlerdi. Onların Avrupa liberalizmiyle İslâmî geleneği kaynaştırmaya girişen akıl yürütme yolu,

özellikle de Namık Kemal'inki, o yüzyılın daha sonraki İslâmcı yenileşme taraftarlarınca devralındı ve İslâm dünyasında geniş taraftar buldu.[18] Düşüncelerinden başka en büyük katkıları yeni bir siyaset tarzının yaratılması olmuştu. Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun Osmanlı seçkinler sınıfı içerisindeki ilk modern ideolojik hareket sayılabilir. Yazılarıyla bir kamuoyu, Osmanlıca söylersek efkâr-ı umumiye yaratmak ve onu etkilemeye bilinçli şekilde çalışmak da ilk kez onların yaptığı bir işti.[19]

6
1873-1878 Bunalımı ve Sonuçları

Yeni Osmanlılar, Fuat Paşa (1869'da) ve Ali Paşa'nın (1871'de) ölümlerinin ardından demokratik reformların karşısındaki engellerin ortadan kalktığına dair şaşılacak ölçüde saf bir inanca kapılarak İstanbul'a geri dönmüşlerdi. Tam aksine, kısa zaman içinde Ali Paşa'nın ölümünün, birkaç yıl içinde İmparatorlukta görülmemiş boyutlarda bir bunalıma yol açacak gelişmelerin başlangıcı olduğunu anlayacaklardı.

Bunalıma neden olan, aynı zamana rastlayan birtakım gelişmelerdi. Uluslararası açıdan İmparatorluğun konumu daha Ali Paşa'nın ölümünden önce değişmeye başlamıştı. Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılması, esas liberal güçler olan Fransa ve İngiltere için İmparatorluk'tan çok Mısır'ın çıkar odağı haline gelmesi demekti. Fransa'nın 1870-1871'teki savaşta Prusya karşısındaki açık ve beklenmedik yenilgisi Avrupa'daki güç dengesinde bir değişime yol açmıştı: Kırım Savaşı'ndan bu yana Osmanlı ıslahatçılarıyla en yakın ilişkiyi kurmuş güç olan Fransa geçici bir gerileme durumundaydı. Bu durum, İstanbul'daki otoriter ve muhafazakâr güçlerin (bilhassa Rusya'nın) yandaşların güçlendirmişti. Aynı zamanda, Fuat ve Ali Paşaların kendisini devlet işlerinin yönetiminden uzak tutmasına tahammülsüzlük belirtileri göstermiş olan Sultan, iktidarı bizzat kullanmak için Ali'nin ölümünü fırsat bilmişti. Ancak bu iş için Sultan uygun değildi, çünkü mizacı değişmekte ve

kendini büyük görme hastalığı git gide artmaktaydı. Kontrolü elde tutmak için denediği yollardan biri, hiçbir memuru makamında sabit tutmayıp, yerlerini çılgınca bir süratle değiştirmekti. Sultanın 1871-1872 ve 1875-1876'daki sağ kolu ise, Sultan'ın gözüne girme gayretinde olağanüstü yollara başvuran ve Rus büyükelçiliğine hizmetler nedeniyle "Nedimof" lakaplı Mahmut Nedim Paşa'ydı.[1] Mahmut Nedim Paşa ne Avrupa deneyimine sahipti ne de bir Avrupa dili biliyordu, bu bakımdan İmparatorluğu bunalım zamanlarında yönetecek donanımdan yoksundu.

Ekonomik etkiler ve siyasal sonuçları

1870'lerde ortaya çıkan bunalım siyasal olduğu (ya da siyasal hale geldiği) kadar ekonomik bir bunalımdı da. Kuraklık ve selin bir araya gelişi 1873 ve 1874 yıllarında Anadolu'da kıtlık felaketine yol açmıştı. Bu da çiftlik hayvanlarının yok olmasına ve ölümlerle kente göçler yüzünden kırsal bölge ahalisinin azalmasına neden olmuştu. Bunun sonucunda hem halk sefalete düşmüş hem de vergi gelirlerinde bir düşüş olmuştu. Hükümet vergi gelirindeki düşüşü hayatta kalanlara vergiler getirerek telafi etmeye çalışmış böylece halkın sefaletini daha da artırmıştı. Ayrıca, Kırım Savaşı'ndan beri borçlanmayı alışkanlık edinen hükümet para bulmak için Avrupa piyasalarına bel bağlamıştı. Ancak görünürde borç verilecek para yoktu. Avrupa ekonomisinde 1896'ya kadar sürecek olan "Büyük Bunalım"ın başlangıcına işaret eden uluslararası menkul kıymetler borsasının 1873'teki ani çöküşü,[2] Osmanlı İmparatorluğu gibi güven vermeyen borçluların para toplamasını imkânsız hale getirmişti. Sonuç olarak İmparatorluk artık eski borçların faizini ve 200 milyon sterlin düzeyine varmış olan toplam borcunu ödeyemez olmuştu.[3]

İmparatorluğun (kıtlıktan etkilenmemiş) Balkan eyaletlerindeki hoşnutsuzluk, vergilendirmenin artan baskısı yüzünden önce Bosna sonra Hersek'te ve 1876 Nisan'ından itibaren de Bulgaristan'da Hıristiyan köylülerin büyük çaplı isyanına dönüştü. Osmanlı askerlerinin 12 bin ila 15 bin arasında Bulgarı öldürerek isyanı bastırması nedeniyle,[4] Hıristiyanlar tarafından çok sayıda Müslümanın öldürüldüğü gerçeğine aldırmıyor gibi görünen Avrupa'nın dört yanına bir şok dalgası yayıldı.

Özellikle, Gladstone yönetimindeki liberal muhalefetin Türk taraftarı olmakla ve bu nedenle katliamlara suç ortağı olmakla suçlanan muhafazakâr Disraeli hükümetine karşı "Bulgar katliamı"nı propaganda aracı olarak kullandığı İngiltere'de, Kırım Savaşı öncesinden beri süren Türklerden yana hava yok oldu.

Rusya ve Avusturya-Macaristan 1875 sonlarından beri "Doğu Sorunu" üzerine yoğun müzakerelere girişmiş bulunmaktaydılar. Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasında hâlâ hayati bir çıkar görmekteydi. Bunun yanı sıra, Avusturya askerî yetkilileri Bosna-Hersek'teki Osmanlı hâkimiyetinin sarsılması ihtimaline karşı, kuvvetle buranın işgalini savunmaktaydılar. Öte yandan Rusya'da güney Slavlarıyla Panslav dayanışma hareketi o sıralarda alabildiğine yayılmıştı ve İstanbul'daki Rus büyükelçisi Ignatiev bu hareketin ateşli bir taraftarıydı. Rus-Avusturya müzakereleri 30 Aralık 1875'te (adını Avusturya Dışişleri Bakanı'ndan alan) "Andrassy notası"yla sonuçlandı. Bu nota, Bosna-Hersek'te yabancı denetimi altında kapsamlı reformlara ilişkin bir öneriler paketiydi. Babıâli notayı Şubat'ta kabul etti, ama isyancılar savaştan vazgeçmeyi kabul etmediler. Nisan'daki kısa süreli ateşkes çok geçmeden ihlal edildi.

Meşrutiyet devrimi

Bu ürkütücü siyasal ve ekonomik karışıklık ortamında, reformların eyaletlerdeki uygulayıcılarından (o sırada sandalyesiz nazır) Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin de içinde bulunduğu önde gelen Osmanlı siyasetçilerinden oluşan bir grup, 30 Mayıs 1876'da bir hükümet darbesi yaptı ve Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi. Yerine, Yeni Osmanlılara yakın olan ve Namık Kemal ve Ziya Paşa vasıtasıyla Mithat Paşa'yla temas halinde bulunan veliaht Murat, Sultan V. Murat olarak tahta geçti.

Murat tahta çıkmadan önce, mümkün olan en kısa sürede bir anayasa ilan etmeye söz vermişti. Yeni Osmanlı programı (anayasa ve parlamento) artık tam olarak gerçekleşecekmiş gibi gözüküyordu. Namık Kemal ve Ziya Paşa mabeyinci olarak atandılar. Ne var ki Murat

hükümdar olduğu andan itibaren, ısrarla ihtiyat tavsiye eden Sadrazam Rüştü Paşa'nın sözünü dinler olmuştu. Tahta çıkıştan sonraki hatt-ı hümayuna, Mithat Paşa ve Yeni Osmanlıların tavsiye ettiği gibi anayasaya yönelik somut vaatler bulunmak yerine, sadece reformlara ilişkin muğlak bir ifade konulmuştu.

5 Haziran 1876'da sabık Sultan Abdülaziz intihar etti. Ardından, 15 Haziran'da, Çerkes Hasan adındaki bir kolağası kişisel sorunları nedeniyle, bir kabine toplantısı sırasında Hüseyin Avni Paşa'yı, Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı ve başka birkaç kişiyi tabancayla öldürdü. Bu olay güç dengesini daha köktenci reformcular lehine değiştirdi. 15 Temmuz'da yeni Devlet Şûrasının ilk toplantısında bir anayasa ilan edilmesi kararı alındı. Ancak bu karar, Sultan Murat'ın hızla kötüye giden akli durumu nedeniyle uygulamaya konulamadı.

İyiden iyiye alkolizmin pençesine düşen Murat, devlet ricalinin biat yemini için 30-31 Mayıs gecesi saraydan alınıp Bab-ı Seraskeri'ye götürülürken, had safhada asabiyet belirtileri göstermişti (Murat idama götürüldüğüne inanıyordu).[5] Anlaşılan, amcasının intiharı ve kabinesindeki bazı üyelerin katli ciddi bir sinir bozukluğuna yol açmıştı. Osmanlı ve yabancı doktorların muayenesinden sonra kabine, Sultan'ın hükümdarlık yapamayacağı kararına varmak zorunda kaldı. Kabine önce, Sultan'ın kardeşi Hamit Efendi'yi naip olması için ikna etmeye çalıştı, ama onun naipliği kabul etmemesi üzerine, Murat'ın tahttan indirilmesi ve yerine kardeşinin geçirilmesinden başka çare kalmadı; Hamit Efendi 1 Eylül 1876'da II. Abdülhamit olarak tahta çıktı. Murat, Boğaziçi'ndeki Çırağan sarayına götürüldü, hemen hemen otuz yıl burada tutsak olarak yaşamını sürdürdü.

Bulgar bunalımı tırmanıyor: Rusya'yla savaş

Bu arada Balkanlar'daki durum daha da kötülemişti. Sırbistan 30 Haziran 1876'da İmparatorluğa savaş ilan etmiş, ama Osmanlı ordusunun üstün gücüyle karşı karşıya kalınca Eylül'de ateşkes istemek zorunda kalmıştı. Ancak Rusya'daki ateşli Panislav duyarlığı bu sırada doruğa ulaşmıştı. Sırbistan'da hayal kırıklığına uğramış olan Rus Panislavcıları artık Bulgarlara yönelmişti. Rus hükümeti Bulgarların yaşadığı bölgelerde

geniş kapsamlı reformlar yapılması ve fiilî özerklik verilmesi için İstanbul'a baskı yapmakta, talepleri karşılanmadığı takdirde savaşla tehdit etmekteydi. İngiltere, Balkanlar'a ilişkin uluslararası bir konferans önererek büyüyen bunalımı hafifletmeye çalıştı. Konferansın 23 Aralık 1876'da İstanbul'daki ilk toplantısında delegeler, Osmanlı delegesinin Kanun-u Esasi'nin ilan edilmiş olduğunu açıklamasıyla şaşkınlığa uğradılar. Bu anayasa özellikle 1831 Belçika anayasasını esas alıyordu ama bazı maddeleri (ya da dahil edilmeyenleri) ona daha müstebit bir nitelik vermekte ve Sultan'a daha sonraları meşrutiyet yönetiminin aleyhine kullanacağı önemli birçok ayrıcalık getirmekteydi. Anayasanın otoriter yönetim özellikleri, 1850 Prusya anayasasından alınmıştı.

Osmanlılara göre Kanun-u Esasi'nin ilanıyla bütün tebaaya meşruti haklar verilmiş olduğundan İmparatorluğun Hıristiyan bölgelerindeki bütün ıslahat tartışmaları gereksiz hale gelmiş oluyordu. Büyük Güçler'ce yapılan bütün ilave öneriler Babıâli tarafından reddedildi. Sonuç olarak konferans başarısızlığa uğradı ve Rusya, Bosna-Hersek'i işgal etmesine rıza göstermek suretiyle Avusturya'nın tarafsızlığını kazandıktan sonra 24 Nisan 1877'de savaş ilan etti. Başlangıçta Rus orduları pek kuvvetli bir direnişle karşılaşmadı. Ama sonradan Bulgaristan'ın Plevne bölgesinde beklenmedik şekilde durduruldular. Osmanlılar burada Mayıs ayından Aralık ayına kadar Rus saldırılarına karşı koydu.

Rusların sonunda cepheyi yarıp geçmesi Osmanlıların etkin direnişini sona erdirdi. Şubat ayı sonunda Ruslar, İstanbul'a sadece 12 kilometre uzaklıktaki Ayastefanos'taydılar (Yeşilköy). Burada 3 Mart 1878'de bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Osmanlılar için kelimenin tam anlamıyla bir yıkım olmuştu. Antlaşma, Ege ve Karadeniz arasında büyük bir özerk Bulgar devletinin kurulmasını, Karadağ'ın muazzam toprak kazançlarını (Karadağ savaş öncesindeki büyüklüğünün üç katına ulaşıyordu) ve Sırbistan'ın daha küçük toprak kazançlarını içeriyordu. Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlığını kazanıyordu. Tesalya ve Epir'de geniş kapsamlı ıslahatlar uygulanacaktı. Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt Rusya'ya terk edilecek ve Ermenistan'da ıslahatlara başlanacaktı. Dahası, yeni Bulgar devleti iki yıl süreyle Rus işgalinde kalıyordu. Bulgaristan kuşkusuz, bu süreden sonra da Rus nüfuzunda kaldı.

Antlaşmanın imzalanması öteki Avrupa güçlerini, bilhassa Avusturya ve İngiltere'yi harekete geçirmek için gereken şok etkisini yaratmıştı, ama bu etkinin arkasında Osmanlılara duydukları acıma değil, Avrupa güç dengesinin yürürlükte kalması için Rusya'nın Balkanlar ve Küçük Asya'daki egemenlik sahibi olmaması gereği yatıyordu. Avusturya ve İngiltere'den gelen baskı ve askerî güç kullanımı tehdidi neticesinde, artık "Doğu bunalımı" haline gelmiş olan "Doğu Sorunu"na kabul edilebilir bir çözüm bulunması için Haziran 1878'de Berlin'de bir konferans yapılması kararlaştırıldı. Bu konferans, 1814'de Viyana'da başlayan, bütün Avrupa güçlerinin katıldığı büyük konferanslar dizisinin sonuncusu olacaktı. Balkan halkları ve devletlerinin konferanstaki nüfuzunun ise önemsiz olduğunu söylemeye gerek yok.

Konferansın sonucunda ortaya çıkan Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması'nın koşullarını hafifletmiş, ancak iptal etmemişti. Romanya, Sırbistan ve Karadağ yine bağımsızlıklarını kazanmış, ama Sırbistan ve Karadağ'ın toprak kazançları çok azaltılmıştı. Özerk bir Bulgaristan ortaya çıkarılmış, ama başlangıçta öngörülenden daha küçük olmuş ve Balkan dağları boyunca ikiye bölünmüştü; güney kısmı, özel bir yönetim biçimine tâbi, başında Hıristiyan valisi olan bir Osmanlı vilayeti olarak kalıyordu. Rusya'nın, liman kenti Batum dâhil, Asya'daki kazançlarının çoğu olduğu gibi kalıyordu. Ayrıca, hem Avusturya hem İngiltere müdahalelerinin karşılığını zorla koparmışlardı; Avusturya (genel anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak kalmış olan) Bosna-Hersek'i, İngiltere ise Kıbrıs'ı işgal etmişti. Sultanın bütün bu olan biteni sessizce kabullenmekten başka seçeneği yoktu.

7
Gerici İstibdat ya da Islahatların Doruğu mu? Sultan II. Abdülhamit'in Saltanatı

Berlin Antlaşması (1878) imzalandığında, İstanbul'daki iç siyasal durum kökten değişmişti. Anayasada öngörüldüğü üzere, Osmanlı parlamentosu seçimleri Aralık 1876 ve Ocak 1877'de yapılmış, Meclis 19 Mart'ta resmen açılmıştı. 130 milletvekili halk tarafından değil, vilayet ve sancak meclislerince seçilmişti. Sürece halkın hemen hiç ilgisi yoktu ve bazı yerlerde seçimin bir yana bırakıldığı ve vali tarafından atama yapıldığı görülmekteydi.[1] Bununla beraber, Meclis daha doğrusu seçilmişlerden oluşan Meclis-i Mebusan'ın çalıştığı iki dönem boyunca milletvekilleri iyi iş çıkardılar. Birçok milletvekili, deneyim eksikliklerine ve İmparatorluk'ta temsil geleneği olmamasına rağmen, seçim bölgelerinin görüşlerini gerçekten de sorumlu bir şekilde temsil etmeye gayret etti. Meclis-i Umumi ise yasama görevlerinde hemen hiç başarılı olamadı. Buna bir ölçüde, Sultan ve nazırlara halkın rızasını almadan ülkeyi yönetme olanağı veren anayasa neden olmuştu. Meclis-i Umumi yine de hükümetin işleri yönetme biçiminin eleştirildiği etkin bir tartışma yeriydi. Gerçekten de o denli etkin ve rahatsız edici olmuştu ki, II. Abdülhamit 14 Şubat 1878'de (Rus ordusunun neredeyse İstanbul

kapılarına gelmesi ve hükümete yönelik açık eleştirilerin artmasıyla) Meclis-i Umumi'yi süresiz tatil etti.

Bu, artık meşrutiyet rejiminin sonu demekti ve bu andan itibaren Sultan II. Abdülhamit, (her ne kadar meşrutiyet yönetimine pek yakında geri dönüleceğine dair hileli sözler 1880'e kadar devam ettiyse ve asla anayasa resmen kaldırılmadıysa da) 30 yıl boyunca, mutlak bir hükümdar olarak hüküm sürdü.[2] Hükümdarlığı büyük tartışma konusu oldu. 19. yüzyıl Avrupalısı onu, özellikle hükümdarlığının sonuna doğru, kan dökücü ve gerici bir tiran olarak görüyordu. Bu izlenimin oluşmasında, Ermenilerin 1890'larda kanlı şekilde bastırılması etken olmuştu. Abdülhamit'i 1908-1909'da iktidardan alaşağı eden Jön Türkler'in mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihçileri de, onu bir kuşak süresince İmparatorluğun yeniden hayat bulmasını durduran bir gerici olarak görüyorlar. Türkiye'nin modern tarihçileri ise 1960'lardan bu yana yaptıkları yorumlarda, onun saltanat döneminin Tanzimat'ın devamını hatta doruğunu simgelediğini belirtiyorlar ve İmparatorluğa ve halka getirmiş olduğu yararları vurgulayan farklı bir tablo çiziyorlar.[3] Her iki görüş de doğrudur, ancak ikisi de işin sadece bir yönünü anlatmaktadır.

Devamlılık unsurları

Gerçekten de Tanzimat ıslahatlarının ana teması olan idari merkezileşme, ancak Abdülhamit döneminde İmparatorluktaki haberleşme araçlarında yapılan çarpıcı iyileştirmeler sayesinde gerçekleştirilebilmişti. Bu araçların en önemlisi telgraftı. İstanbul'u Avrupa sistemine bağlayan ilk telgraf hatları, Kırım Savaşı sırasında döşenmişti. Ondan sonra telgraf ağı hızla yayılmış ve Abdülhamit döneminde her taşra kentine ulaşmış, böylece merkezî hükümete ilk kez taşradaki memurlarıyla haberleşme ve onları denetleme olanağını sağlamıştı. Ortaya usta bir telgrafçı ordusu çıkmıştı.

Demiryolu inşası, bugün de olduğu gibi, çok büyük yatırım gerektirdiğinden çok yavaş gelişiyordu, ama yine de döşenen hat uzunluğu bu yıllarda hayli arttı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk demiryollarını Fransız ve İngiliz şirketleri inşa etmişti. Bunlar, denizden

uzak olan tarımsal içbölgeyi ana limanlara bağlayan kısa mesafelerden oluşuyordu. İzmit-Haydarpaşa ve Bursa-Mudanya hatları 1873'te kurulmuştu. İzmir'den doğuya, verimli Büyük ve Küçük Menderes ovalarına işleyen hatlar ise daha eskiydi, bunlar 1866'da çalışmaya başlamıştı. Bu birkaç yüz millik demiryolu hattı 1880'lerde ve 1890'larda birkaç bin mile ulaştı. 1888'den itibaren Fransız ve İngilizler, Suriye ve Filistin kıyılarından iç kısımlara doğru demiryolları inşa ettiler. Makedonya başkente bağlanmıştı. 1892'de Ankara'ya ve dört yıl sonra da Konya'ya ulaşan Anadolu demiryolunun (bir Alman şirketi tarafından) inşasıyla İç Anadolu da başkente bağlanmıştı. 1903'te bir Alman şirketine bu hattı Konya'dan doğuya, Bağdat ve Basra'ya doğru uzatma imtiyazı tanındı. Bu, Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda Büyük Güçler arasında büyük gerginliklere yol açacak olan ünlü "Bağdat demiryolu"ydu. Bu hatlar sadece verimli bölgelerle en yakın limanlar arasındaki bağlantılar olmayıp, bütünleşmeye gidişin ve merkezî denetimin çok etkin vasıtaları idiler (örneğin askerlerin daha hızlı hareketine olanak sağlıyorlardı).

1870'lerin sonlarından itibaren Doğu Akdeniz'deki uzun mesafe trafiğinde buharlı gemiler ağır basmaya başladı.[4] Demiryolu şirketleri gibi buharlı gemi şirketleri de, başkent içi ve çevresindeki hatların dışında, hemen hemen sadece yabancıların mülkiyetinde bulunuyordu. Buharlı gemiler limanları verimli içbölgeye bağlayan demiryolu hatlarıyla birlikte, bazı bölgelerin ve Osmanlı ekonomisinin bazı kesimlerinin kapitalist sistemle bütünleşmesini hızlandırmıştı. Bu bölgeler, yolculuk süresi ve ekonomik etkinlik açısından Marsilya ve Trieste gibi Avrupa limanlarına, yüz mil uzaklıktaki iç bölgelerden daha sıkı bağlanmış bulunuyordu.

Bu ileri teknik araçlar, vergilerin toplanmasında, orduya asker alımında ve kamu düzeninin muhafazasında yönetimin daha verimli ve başarılı olmasını sağlamıştı. Ayrıca 1880'lerde, modern okullar değişik bürokrasi düzeylerine eleman sağlayacak yeter sayıda mezunu nihayet vermeye başlamıştı. 1867 ve 1895 yılları arasında gerek okul, gerek öğrenci sayısı iki kattan fazla artmıştı. Ancak Hıristiyan cemaatlerin öğrenci yüzdesi Müslümanlarınkine göre çok daha yüksekti. İleri eğitim okuryazarlıkta artışa yol açtı ve Abdülhamit zamanında gerek yayınların sayısı ve gerek baskı adedi bakımından hızla genişleyen Osmanlı basınına bir talep yaratmış oldu.

Önceki dönemle olan çelişkiler

Basın, Abdülhamit döneminin hem Tanzimat'ın bir devamı hem de geçmişten bir kopuş olduğunu gayet açık bir şekilde ortaya çıkaran bir kanaldır. Gazeteler, 1860'ların öncü çabalarıyla kıyaslanırsa, artık daha profesyonelce hazırlanıyor ve daha büyük bir kitleye ulaşıyordu. 1876-1888 yılları arasında, İstanbul'da her yıl dokuz ila on yeni dergi çıkıyordu. 1888'de katı bir sansür uygulaması getirildiğinde, bu sayı yılda ortalama bire düşmüştü. Sansürcüler, siyasal konulara ilişkin herhangi bir şeyin, özellikle de liberalizm, milliyetçilik ya da meşrutiyetçilikle ilgili şeylerin tartışılmasını yasaklıyorlardı. Günün siyasal ve toplumsal olaylarını anlamlı şekilde tartışmaktan men edilen gazete ve süreli yayınlar, sayfalarını bilim, coğrafya, tarih, teknolojiye ilişkin ansiklopedik makalelerle ve edebiyat ürünleriyle dolduruyorlar; böylece, (henüz nüfusun sadece küçük bir parçası olan) Osmanlı okur kitlesinin dış dünyadan haberdar olmasını sağlıyorlardı. İstanbul'un belli başlı gazetelerinin tirajları, 12 bin ila 15 bin arasında değişiyor, en çok satış yaptıkları zamanlarda ise 30 bini buluyordu. Gerçekte okuyucu sayısı daha çoktu. Buna sebep, 1870'lerde kıraathanelerin yaygınlaşmasıydı; buralarda, müşterilerin nargile ya da kahve içerken okumaları için başlıca gazeteler bulundurulurdu.[5]

Dönemin basını, önceki dönemden açık bir kopuşu simgeleyen, rejimdeki temel ideolojik yön değişikliğini de göstermektedir. Sultan yıkıcı güçler olarak gördüğü liberalizme, milliyetçiliğe ve meşrutiyetçiliğe tamamen karşı çıkmakla kalmıyor (Ali ve Fuat Paşalar da kendi zamanlarında bu hareketlere karşı çıkmışlardı), kendi saltanatının geleneksel ve İslami niteliğini vurgulayarak bunların etkisini azaltmaya da çalışıyordu. Bu eğilim Abdülaziz'in son yıllarında başlamış bulunuyordu. Ama Abdülhamit halifelik unvan ve sembollerini kullanarak İslâm dayanışmasına önceki Sultanlar'dan daha çok başvurmaktaydı. Onun bu tercihi sadece yıkıcı ideolojilere karşı bir ağırlık bulma arzusunu şekillendirmiyor, aynı zamanda 1878'teki kayıpların sonucunda toprak açısından daha fazla Asyalılaşmış ve nüfusu açısından giderek Müslümanlaşmış olan İmparatorluğun yeni durumunu da tam olarak yansıtıyordu.[6]

Sultan etrafına topladığı muhafazakar ulema ve sufi şeyhlerin İslâm'ını destekliyordu. İslamcı yenilik taraftarlarının ise saraydan fazla destek görmedikleri anlaşılıyor. Yabancı gözlemciler ve Hıristiyan cemaatlerin mensupları İslâmiyet'e başvurulmasını atadan kalma bağnazlığın nüksetmesi olarak görüyorlardı, oysa bu politika kendilerini Avrupa'nın emperyalizmi ve Hıristiyanların ayrıcalıklı konumlarının tehditi altında gören, İmparatorluk içindeki ve dışındaki Müslümanlarda coşkuya, yakınlaşmaya ve dayanışma duygularına yol açmıştı. Abdülhamit'in İslamcı politikalarının en büyük simgesi, hacıları Mekke'ye götürmek için büyük ölçüde gönüllülerin katkılarıyla 1901-1908 yıllarında kurulmuş olan Şam-Medine arasındaki Hicaz demiryoluydu.[7]

Abdülhamit döneminin Tanzimat döneminden farklılaştığı tek alan devlet ideolojisi değildi. Tanzimat döneminde zayıf sultanlar ve güçlü paşalar zamanında, iktidar merkezinde daha ziyade Babıâli yani yüksek bürokratlar bulunuyordu, ama Babıâli ile saray arasındaki ilişkinin sınırları asla yeterince belirlenmemişti. Şimdi ise en tepede kararlı bir sultanın bulunduğu bu dönemde, iktidar merkezi saraya, II. Mahmut zamanında olduğu yere kesin olarak geri dönmüştü. Abdülaziz'in son yıllarında genişletilmiş olan Mabeyn (orta daire), şimdi müthiş bir bürokratik kadroyla genişleyip büyümüştü. En tepesinde, Mabeyn Müşiri bulunuyordu. 1897'de ölene kadar Gazi Osman Paşa bu görevde kalmıştı; kendisi 1877 savaşında Plevne'yi savunmuştu, otoriter ve muhafazakâr bir şahsiyetti ve 20 yıl boyunca tahtın arkasındaki en büyük güçtü. Abdülhamit devrinin bazı büyük bürokratları, örneğin (yedi kez Sadrazam olan) Küçük Sait Paşa, Kıbrıslı Kamil Paşa, Tanzimat önderlerinden daha az yetenekli değillerdi, ancak saraya aşırı itaat göstermiş olmaları onları aynı önem ve itibardan yoksun bırakmıştı.

Böyle bir istibdat sisteminde sultanın kişiliğinin büyük önemi vardı ve bu kişilik 1880'li ve 1890'lı yıllar boyunca giderek büyüyen bir sorun haline geldi. Abdülhamit gençlik yıllarında (tahta çıktığında 34 yaşındaydı), ihtiyatlı, çalışkan ve zeki bir kişiydi. Ancak, sarayda dönen çıkar mücadelelerindeki deneyimi ve bilhassa 1876'da kendisini tahta çıkartan olaylar hizmetindekilere karşı güvensizlik ve kuşku duygusu yaratmıştı. Abdülaziz'i ve Murat'ı tahttan indirebilenler niye kendisini de indirmesinlerdi? Bu kuşku ve bağımsızca işini yönetme arzusu, yıllar

içinde tuhaflık boyutlarında bir korkuya dönüşmüştü. Sonuçta, kendi kurduğu ve her kademeden insanın birbirlerinin faaliyetlerini haber vermeye teşvik edildiği ülke içi bir hafiyelik ağına git gide daha fazla bel bağlar hale geldi. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı arşivlerinde on binlerce jurnal birikti.

Sultan için kendi şahsına sadakatın öncelikli bir endişe haline gelmesiyle rüşvet ve adam kayırmacılık ayyuka çıkmıştı; haddinden fazla eleman istihdamıyla muazzam şekilde şişirilmiş devlet daireleri buna fazlasıyla olanak veriyordu. Daireler işlevlerini akla uygun ve verimli şekilde yerine getiremiyordu; örneğin, toplarını saraya yöneltebileceği korkusu yüzünden, askerî donanmanın Haliç'teki iskelesini terk etmesine izin verilmiyordu; ordu atış talimini kurşun kullanmadan yapmak zorundaydı. Sultan büyük askerî yüksek okullardan mezun olanların birçoğunun liberal eğilimlerinden haberdardı. Bu nedenle de alaydan yetişmiş ve modern askerlik bilimine dair en ufak bir bilgisi olmayan (kimi de okuma yazma bilmeyen) subaylara güvenmeye –ve onları terfi ettirmeye– yöneldi. Ordu içinde "mektepli" ve "alaylı" subaylar arasında bariz bir bölünme oluştu. Ordu ve bürokrasideki, özellikle bunların genç mensupları arasındaki moral bozukluğu gittikçe ciddi bir sorun haline geldi. Abdülhamit dönemi bu bakımdan, Tanzimat'ın sadece bir devamı değil aynı zamanda bir karikatürüydü de.

Abdülhamit döneminin niteliği ve başarıları hakkında yargıya varmak için, her şeyden önce bu dönemin uzun bir zaman, neredeyse Osmanlı İmparatorluğu'na son verecek bir bunalımın ardından gelen nekahet dönemi olduğu akılda tutulmalıdır. 1877-1878 yıllarındaki olaylar İmparatorluğa yıkım getirmişti. Berlin Konferansı'ndan sonraki toprak kaybı muazzamdı. Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Tesalya elden çıkmış ve Anadolu'dan ve Kıbrıs'tan toprak yitirilmişti. Toplam kayıp imparatorluk topraklarının yaklaşık üçte birine ve nüfusunun %20'den fazlasına ulaşıyordu.

Bu felaket sadece askerî, siyasal ya da mali bir felaket olmakla kalmamış, insani açıdan da bir trajediye yol açmıştı. İmparatorluğa Müslüman göçü, 18. yüzyıl sonlarından beri Osmanlı yaşamının bir özelliği haline gelmişti. Rus İmparatorluğu o tarihten beri Karadeniz kıyıları boyunca yayılıyordu. Rusların Kırım'ı (1771) fethinden sonra ve yine Kırım Savaşı'ndan (1854-1856) sonra, Müslüman Tatarlar kalabalık

gruplar halinde Karadeniz'in kuzey kıyılarından göç etmişlerdi. Bölgedeki toplam rakam muhtemelen yarım milyondu. Daha doğuda, Ruslar, Çerkes gerilla çeteleriyle olan uzun bir mücadeleden sonra nihayet 1864'te dağlık Kafkasya bölgesinin hâkimiyetini ele geçirmişlerdi. Yine çok sayıda Müslüman, bazen aşiretlerin tamamı, Hıristiyan yöneticilere tabi yaşamaktansa Osmanlı topraklarına göç etmeyi yeğlemişti. Bunlar çok kere, yaklaşan Rus ordusu veya Gürcü ve Kazak uyruğundan başıbozuk askerler tarafından şiddet eylemleriyle korkutularak kaçmaya zorlanmışlardı. Yapılan hesaplara göre toplam 1,2 milyon kadar Müslümanın Kafkasya'dan göç etmiş ya da kaçmış olduğu anlaşılıyor.[8]

İmparatorluğun Orta Avrupa'da elinde tuttuğu toprakların şimdiye kadar genelde kalabalık bir Müslüman nüfusu olmamıştı. 1877-1878'de ilk kez, nüfusun önemli bir kısmı Müslümanlardan ve Türklerden oluştuğu bölgeler yabancı işgali altına girdi; üstelik bu, Müslüman köylülerin toptan katliama uğramalarına göz yuman, hatta yardımcı olan bir işgaldi. Bunun sonucunda yaklaşık 1 milyon insan kaçtı. Birçoğu savaş sonrasında evine döndü, ama 500 bin kadarı muhacir oldu.[9] 260 bin kadarı öldürüldü veya hastalık ve açlıktan öldü. Hayatta kalanların birçoğunun son durağı İstanbul oldu, ama daha birçok topluluk büyük zorluklarla Anadolu'ya, Osmanlı Balkanları'na, Girit ve hatta Suriye'ye yerleştirilmişti; yaşananlar Hıristiyan aleyhtarlığı duygusunu güçlendirdi; bu duygu 19. yüzyılın sonlarında büyük bir güç haline gelecekti.

Uluslararası durum

Yüzyılın başındaki aynı temel sorunlar, yani çeşitli cemaatler arasında gelişen milliyetçilikle Büyük Güçler'in baskısının bileşimi Osmanlı hükümetinin karşısına çıkmıştı. Durumu farklı kılan şey, Büyük Güçler'in şimdi git gide amansızlaşan emperyalistler arası bir mücadele içine kısılıp kalmış olmaları ve bunun da "Avrupa Ahengi"nin eski günlerinde olduğundan çok daha başarılı şekilde Osmanlıların bu güçleri birbirlerine düşürmesine imkân vermiş olmasıydı. Osmanlı hükümetinin oynayacağı başka kartı yoktu. Biri dünya genelinde özellikle de Fransız, İngiliz ve Rus İmparatorluklarında İslâm dayanışması duygularını tahrik

etme tehdidiydi. Büyük Güçler'in birçok siyasetçisi pan-İslâm siyasetinin bir blöf olduğu kanısındaydı, ama yine de emin olamıyorlardı ve örneğin Hindistan'daki sömürge yöneticileri bu tehdidi çok ciddiye aldılar. Gerçekten de ilerde, sultanın İmparatorluk dışındaki Müslümanlar arasında kendisine karşı belirli bir sadakat uyandırmış olduğu görülecekti. İletişim araçlarının gelişmesi İslâm dünyası içindeki temasları artırmış ve İslâm dayanışması duygularını canlandırmıştı. Gelecek ayrıca, bu duyguları etkin siyasal ya da askerî desteğe dönüştürmenin Osmanlıların olanaklarını aştığını da gösterecekti.

Uluslararası durum içerisinde çeşitli güçlerin rolleri değişime uğramıştı. 1850'lerin sonlarıyla 1860'larda İstanbul'da başat bir güç olan Fransa, Prusya yenilgisinin sarsıntısından kurtulup eski durumuna kavuşmaya çalışıyordu. İntikam arayışı içerisindeki Fransa, Osmanlıların baş düşmanı Rusya'yla olan ilişkilerini de iyileştirmişti. Mısır ve Kıbrıs şimdi, özellikle de Hidiv İsmail'in Süveyş Kanalı'ndaki hisselerinin satın alınmasının ardından, İngiltere'nin Yakındoğu'da oynayacağı esas kartlar olmuştu. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali, Babıâli'yle ilişkileri ciddi şekilde gerginleştirmişti (Mısır halen biçimsel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıydı). İstanbul'da İngiltere'nin yerini, büyük ölçüde Almanya'nın artan nüfuzu almıştı. Osmanlılar Almanya'yı, Avrupalı emperyalist güçler arasında tehdit gücü en zayıf olanı biçiminde yorumluyorlardı (ve Müslüman topraklarını sömürgeleştirmemiş tek güç). Almanlarsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Alman ekonomik ve askerî nüfuz alanı yaratılmasında başarı şansı görüyorlardı. Alman askerî danışmanları, özellikle General von der Goltz, Osmanlı ordusunu eğitmekteydi ve Alman askerî doktrinleri Osmanlı ordusunun seçkinleri arasında üstünlük kazanmıştı. Almanya'nın ekonomik ve diplomatik nüfuzu da durmadan büyümekteydi. Almanlar Sultan'ın pan-İslâm siyasetini de destekliyorlardı. Kayzer II. Wilhelm, Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekleştirdiği devlet ziyareti sırasında, kendini "dünyadaki 300 milyon Müslüman'ın dostu" ilân etmişti.[10]

Cemaatler arası gerginlik ve çatışmalar

Böylesine bir uluslararası durum Büyük Güçler'in İmparatorluk'taki cemaat çatışmalarına etkin şekilde karışmalarını önlüyordu. Bu çatışmalardan içinden çıkılması en güç olan ikisi Makedonya ve Ermeni sorunlarıydı. Avrupa haritalarında Makedonya (Osmanlı vilayetleri Selanik, Kosova ve Manastır'dan oluşuyordu) diye gösterilen bölgenin büyük bir kısmı Ayastefanos'ta yeni Bulgaristan'la birleştirilmişti, ama Berlin Konferansı'ndan sonra Makedonya İmparatorluk'ta kalmıştı. Makedonya nüfusunun Sırplar, Bulgarlar, Yunanlılar, Ulahlar ve kendilerini Makedonyalı ulus olarak kabul eden ayrı bir gruptan oluşan bileşimi nedeniyle, gelişen milliyetçilik Makedonya'da başka yerlerdekinden daha fazla soruna yol açmaktaydı. Bunların hepsi Ortodoks Hıristiyanıydı, ama ayrıca Musevi azınlığın yanı sıra büyük ölçüde Müslüman Arnavut ve Türk azınlıklar da vardı. Bu toplulukların birbirine rakip milliyetçi özlemleri ve Ortodoks Kilisesi'ne hâkim olmak için Bulgarlarla Yunanlılar arasında süren mücadele Makedonya'daki durumu denetlenemez hale getirmişti. Gizli komiteler Büyük Güçler'i müdahale etmeye kışkırtmak için terörizme ve gerilla taktiklerine başvuruyorlardı. İçlerinde en faal olanları, 1893'te Selânik'te kurulmuş olan ve özerklik isteyen "Makedonya İç Devrimci Örgütü"yle ona rakip olan ve Bulgaristan'a ilhak amacıyla 1895'te Bulgaristan'da kurulmuş "Makedonya Dış Devrimci Örgütü"ydü. Büyük Güçler her zaman olduğu gibi yine reformları ve yabancı denetimi altında bir miktar özerkliği önermek suretiyle devreye girmeye çalışmışlar, ancak Osmanlıların işi ağırdan alıp geciktirmeleri ve kendi aralarındaki rekabet yüzünden başarısızlığa uğramışlardı.

Diğer büyük cemaat sorunu Ermeni sorunuydu. Büyük bir Gregoryen "milletiyle" küçük Protestan ve Katolik "milletlerine" bölünmüş olan Ermeniler, Anadolu'nun Doğu vilayetlerinin altısında oldukça büyük bir azınlık kesimi oluşturuyorlardı. Türkmen ve Kürt aşiretlerinin ağırlıklı olduğu bölgelerdeki Ermenilerin çoğu köylüydü. Bunlar yüzyıllardır Anadolu'nun doğudan batıya ulaşan önemli ticaret yolları boyunca göç etmişlerdi, öyle ki, 19. yüzyılda büyük Anadolu kentlerinin birçoğuyla İstanbul'da da önemli Ermeni yerleşim bölgeleri vardı. Anadolu kentlerinde zanaatkâr ve tüccar olarak onların önemi vardı. Yeni ortaya çıkmış olan milliyetçilik ideolojisi 1870'lerde kendisini Ermeniler arasında hissettirmeye başladı. Berlin Kongresi'nde bir Ermeni heyeti

Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde reform talebinde bulunmuş, ama sadece Rusya'dan gönülsüz bir destek görmüştü.

Sonra, 1887'de Cenevre'deki Ermeni öğrenciler tarafından Hınçak (Çan sesi) adlı radikal milliyetçi bir örgüt kurulmuş, bunu, 1890'da Tiflis'te kurulan ve daha ılımlı ve daha büyük bir sosyal demokrat örgüt olan Taşnaksutyun (Ermeni İhtilâl Federasyonu) izlemişti. Bu komitelerin hedefi Ermenilerin bağımsızlığıydı (Ermeni cemaatinin çoğunluğunun, özellikle de daha zengin olanlarının henüz düşünmedikleri bir şeydi bu) ve terörist saldırılar yoluyla dünyanın ilgisini çekmeyi amaçlıyorlardı.

Hükümet buna, bazı Kürt aşiretlerini Hamidiye Alayları denilen, Rus Kazak birliklerinden örnek alınmış yeni gayrıresmî birliklere almak suretiyle karşılık verdi. 1894 Sonbaharında bir dizi olay, Sason kazasında Hamidiye Alayları tarafından yapılan geniş çapta bir Ermeni katliamına yol açmıştı. Avrupa'da bir öfke fırtınası esti. Ancak Osmanlı hükümetini Doğu'da reformları başlatmaya zorlamak üzere Büyük Güçler'in kendi aralarında yaptıkları deneme kabilinden görüşmeler, güçler arası rekabet yüzünden başarısızlığa uğradı. 1895 ve 1896'da Doğu'da yine katliamlar oldu ve bir Ermeni gurubunun Osmanlı Bankası'nın yönetim merkezini işgal ettiği ve havaya uçurmakla tehdit ettiği İstanbul'da da geniş çaplı katliamlar gerçekleşti. Büyük Güçler yine etkili olmadılar. 1896'dan sonra Osmanlı hükümeti giderek denetimi sağladı ve kavga yatıştı.

Osmanlıların Avrupa'daki itibarı Ermeni meselesi yüzünden zarar görmüşken, 1897 ilkbaharında İmparatorluğun (yeni bir Girit isyanını açıktan açığa destekleyen) Yunanistan'a savaş ilan edip birkaç hafta içinde yenmesiyle kendine olan güveni aniden arttı. Osmanlıların kazandıkları toprakları ellerinde tutmalarına Avrupalı güçlerce izin verilmemiş, ama Yunanistan büyük bir tazminat ödemek ve isyana olan desteğini kesmek zorunda kalmıştı. Milliyetlere ilişkin (Makedonya, Ermenistan, Girit) sorunların hiçbiri çözümlenmemişti. Bununla beraber 1896'dan sonra ağır siyasal bunalımlar az çok hafiflemiş gözüküyordu ve Abdülhamit yönetimi on yıl kadar göreli bir istikrar sağlayabildi.

Maliye ve ekonomi

Abdülhamit'in miras aldığı mali durum da siyasal durum kadar güçlükler ve sorunlarla doluydu. Devlet 1875'te borcunu ödeyememiş ve Rus savaşı muazzam harcamalara yol açmıştı. Bu yüzden İmparatorluk iflas etmiş bulunuyordu ve zamanın ekonomik bunalımında zaten çok fazla cimrileşmiş olan Avrupa para piyasalarındaki itibarı ve güvenilirliği de tümden yok olmuştu. 1878'de barış yapılır yapılmaz borç bunalımına ilişkin müzakereler başlamış ve sonraki birkaç yıl zarfında aşama aşama bir çözüm geliştirilmişti.

Daha önce Tunus ve Mısır'da olduğu gibi çözüm, 1881 Muharrem Kararnamesi ile, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin (DUİ) (*La Caisse de la Dette Publique Ottomane*) kurulmasında bulunmuştu. Bu kuruluş Osmanlı devlet tahvillerinin Avrupa'daki hamillerini temsil eden kişilerden oluşan bir idare meclisiyle yönetiliyordu. Aynı zamanda, İmparatorluğun ödenmemiş borcunun yarısı iptal edilmişti. DUİ modern bir bürokrasi kurmuştu ve buradaki memur sayısı sonunda 5000'in üstüne çıkacaktı. DUİ bu bürokrasi sayesinde, bazı vilayetlerin vergileri, tuz ve tütün tekelleri ve ipek, alkollü içkiler, balıkçılık gibi değişik alanlardaki vergiler türünden birtakım gelir kaynaklarını doğrudan yönetiyordu. Bu devlet gelirleri masraflar düşürüldükten sonra devlet borçlarının faizlerinin ödenmesinde kullanılıyordu. DUİ vergi tahsilinde hükümetten daha etkindi ve muntazam devlet gelirlerinin aşağı yukarı üçte birini denetlemekteydi. Avrupa sermayesinin DUİ vasıtasıyla Osmanlı ekonomisine doğrudan müdahale ediyor olması ve Osmanlı yönetiminin yavaş yavaş işlerlik kazanması, Rum ve Ermeni aracıların Tanzimat döneminde ekonomide geliştirmiş oldukları güçlü konumlarının etkisini bir ölçüde azaltmıştı.

Abdülhamit hükümeti uzun bir süre dışarıdan çok az borç almış ve aldığından çok daha fazla, eski borç ödemiştir. Yeni borçlanmalar ancak 20. yüzyıl başında hızlanmıştı. Abdülhamit saltanatının Avrupa'daki "Büyük Bunalım"a tesadüf eden ilk yirmi yılında, uluslararası ticaretin büyümesi de yavaş olmuştu. Ticaret 1896'dan itibaren Avrupa'nın sınai ekonomilerindeki iyileşmeye koşut olarak, 1830-1875 yıllarındakine göre daha yavaş bir hızda olmakla beraber yeniden artmaya başladı.[11]

1888-1896 yıllarında İmparatorluk'taki yabancı şirketlerin ilk dolaysız yatırımları gerçekleşti. Yatırımların çoğu (üçte ikisi) demiryollarına yapılmıştı. Bu yatırım patlamasını teşvik eden kısmen kâr

arayışıydı (özellikle de Osmanlı hükümeti yapımcılar için bütün riski ortadan kaldıran kilometre garantisini ödemeye ikna edildiğinden beri). Ama, emperyalistler arası rekabetin ve yeni demiryolları çevresinde nüfuz alanları oluşturma arzusunun da büyük ölçüde etkisi olmuştu. 1896'dan sonra yabancı yatırımlar aniden azalmış, 1905'ten sonra ise çok daha yavaş bir hızla yeniden başlamıştı.

İngiltere, yüzyılın başından beri olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ticaret ortağı olmayı sürdürüyordu. Bütün Osmanlı ihraç mallarının (esas olarak tarım ürünleri) yaklaşık dörtte birini ithal ediyor ve Osmanlı ithal mallarının %30 ila 40'ını sağlıyordu. Ancak, hükümetleri tarafından Kıta'daki öteki ülkelerin şirketleri gibi destek görmeyen İngiliz şirketleri yatırım bahsinde Fransa ve özellikle Almanya karşısında kayba uğramışlardı. İngiltere'nin toplam yatırımdaki payı bu dönemde %50'nin üstünden %20'nin altına düşmüş, oysa Alman yatırımları dikkat çekici bir şekilde %1 civarından %25'in üstüne çıkmıştı. Ama en büyük yatırımcı, payını yaklaşık %30'dan %50'ye çıkarmış olan Fransa'ydı.[12]

İmparatorluğun geleneksel el sanatları sanayi; özellikle kıyı bölgelerinde, ucuz ithal sanayi ürünlerinden ciddi şekilde etkilenmişti ve etkilenmeye devam ediyordu. Bununla beraber, bazı sınai sektörler yeniden yapılanmış ve ayakta kalmış veya yepyeni iş kolları türemişti. Genel olarak bu yeni sanayiler (Bursa'da Ermeni girişimcilerce kurulan ipek fabrikaları, Uşak'taki halı sanayi; Selanik'teki bira fabrikaları ve kiremit imalathaneleri gibi), küçük işletmelerde çalışan, son derece düşük ücretli lonca dışı emekçilere, çoğunlukla kadın ve çocuklara dayanıyordu.[13] Ondan fazla işçiye sahip sanayi kuruluşlarının %90'dan fazlası gayrımüslimlerin mülkiyetindeydi.

Yeni sanayilerin büyümesi ve Avrupa'nın modern şirketlerinin doğrudan işe karışması, Osmanlı toplumunda gerginlik yaratmıştı. Kentlerdeki loncalar geleneksel olarak Osmanlı yetkilileri tarafından korunagelmişlerdi. Şimdiyse yetkililer çok defa, yabancı şirketlerce dayatılan rasyonel uygulama zorunlukları ve ezilmiş loncaların geleneksel talepleri arasında sıkışıp kalmışlardı.

Görüldüğü gibi, hükümetle Hıristiyan cemaatler, özellikle Ermeniler arasındaki ilişkiler yıllar geçtikçe gerilmişti, ama Sultan İmparatorluğun Müslüman nüfusunun büyük çoğunluğu tarafından seviliyordu. Böyle olmaması için bir sebep yoktu, çünkü, İmparatorluk'taki köylülerin varlık içinde olduklarını söylemek abartılı olsa da, hiç olmazsa köylüler savaşın, açlığın ve salgın hastalıkların büyük yıkımlarından zarar görmemişlerdi. Veba yüzyılın ortalarında büyük bir sorun olmaktan çıkmış, tifo ve kolera 1880 sonrasında gerilemişti. Sonuç olarak, 1870'lerin sonlarında yaklaşık 20 milyon olan İmparatorluk nüfusu, Abdülhamit'in saltanat döneminde %37 artışla yüzyılın sonunda (Mısır ve Kıbrıs gibi bölgeler hariç) 27 milyonun üstüne çıkmıştı Anadolu nüfusu daha da hızlı, hemen hemen %50 büyümüştü.[14]

Abdülhamit'in en büyük zayıflığı, kendi geliştirdiği eğitim kurumlarından çıkmış yeni bürokrat ve subay kuşaklarına, yani Osmanlı aydın zümresine sadakat aşılıyamamış olmasıydı. İmparatorluğun diğer kısımlarını çağdaşı Avusturya-Macaristan İmparatoru II. Franz Jozef gibi muhafaza etmede dikkati çekecek derecede başarılı olduğu öne sürülebilirse de, kendi hizmetindekileri yönlendirmede ve onlara ulaşılacak bir amaç sunmada tamamıyla başarısız kalmıştı.

Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda eğitim gören yeni kuşaklar, hem liberal ve anayasal düşüncelerin, hem de kitaplarını gizlice okuyup, tartıştıkları Yeni Osmanlıların Osmanlı yurtseverliğinin etkisinde kalıyorlardı.

Parlamentonun faaliyetine son verildikten hemen sonra, Abdülhamit'i indirip yerine, hakkında tamamen iyileştiği söylentileri dolaşan V. Murat'ı geçirmek amacıyla iki silahlı girişim olmuştu. Bu girişimlerden biri sabık Yeni Osmanlı Ali Suavi'nin, diğeri ise sabık Sultan'ın mason dostlarının önderliğinde yapılmış, her iki girişim de başarısız olmuştu. Sonraki on yıl içerisinde önemli bir örgütlü eylem olmadı, ama sıkı hükümet denetimine rağmen okullarda hafif tertip bir çalkantı sürmekteydi. İlk örgütlü muhalefet topluluğunun 1889'da, Mekteb-i Tıbbiye'de kurulmuş olduğu anlaşılıyor; bu tarihte dört öğrenci, amacı anayasa ve parlamentoyu geri getirmek olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ni kurmuştu. İlginç şekilde, bu dörtlü içerisinde bir Arnavut, bir Kürt ve bir Çerkes yer alıyordu. Sonraki birkaç yıl boyunca bu cemiyet yavaş şekilde büyüdü. Cemiyetin bazı üyeleri Sultan'ın zaptiyesi tarafından

tutuklanmış, bazıları ise dışarıya, çoğunlukla da Paris'e, ayrıca Kahire ve Atina'ya, kaçarak tutuklanmaktan kurtulabilmişti. Bunlar Paris'te risale ve dergilerde Sultan'ı kıyasıya eleştiren mülteci Osmanlı meşrutiyetçilerinden küçük bir topluluk buldular. Bu topluluğun önde gelen şahsiyeti, Osmanlı parlamentosundan bir milletvekilinin oğlu olan, Bursa eski maarif müdürü Ahmet Rıza'ydı. İstanbul'daki tertipçiler, 1895'te Avrupa'da örgütün liderliğini kabul etmeye razı olan Ahmet Rıza'ya yanaştılar. Bir pozitivist olan Rıza, cemiyetin adını (pozitivist slogan) "Nizam ve Terakki Cemiyeti" şeklinde değiştirmeye çalıştı ama İstanbul grubu bunu reddetti. Bunun yerine, cemiyetin yeni adı İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) oldu. Adındaki "İttihat" kuşkusuz (etnik) unsurların birliğini, Yeni Osmanlıların eski idealini işaret ediyordu. Ahmet Rıza'nın liderliğindeki Paris şubesi 1895'ten beri Osmanlıca ve Fransızca dillerinde *Meşveret* gazetesini yayınlamaktaydı. Topluluk Fransa'da tıpkı Yeni Osmanlıların otuz yıl önce yapmış oldukları gibi kendisine *Jeunes Turcs* (Jön Türkler) adını vermişti.[15]

Ermeni bunalımı yıllarında (1894-1896), Abdülhamit yönetiminin gözden düştüğü ve uluslararası açıdan tecrit edildiği sırada, İTC'nin üye sayısı aniden hızlı şekilde artmıştı. Cemiyetin İstanbul şubesi Eylül 1896'da bir hükümet darbesi örgütlemeye çalıştı, ancak uygulanmasına çok az zaman kalmışken planlar ihanet sonucu açığa çıkmış ve fesatçılar tutuklanmıştı. Pek çoğu ülke içinde sürgüne gönderilmişti.[16]

İmparatorluk içindeki meşrutiyet hareketi ciddi bir darbe yemişti. Sonraki on yıl zarfında muhalefetin ağırlık merkezi Avrupa'daki mültecilere kaydı. Ara sıra bunlara sürgün yerlerinden kaçabilmiş Jön Türkler katılıyordu. Bunların gelişi harekete genellikle yeni bir ivme kazandırıyordu. Ayrıca rekabete de yol açıyordu, çünkü Jön Türkler'in hepsi Ahmet Rıza'nın peşinden gitmeye istekli değildi. Bunun sebebi Ahmet Rıza'nın inançlı bir pozitivist haline gelmiş olması ve dini reddedişinde çoğu Jön Türk'ün kabul edemeyeceği kadar aşırıya kaçmasıydı. Hepsi de Avrupa'daki bilimcilik, materyalizm ve sosyal Darwinizm gibi akımların etkisi altında olmalarına karşın "İnsanlık Kilisesi"nin[*] mensubu olacak kadar sıkı pozitivist değillerdi. Ayrıca uyuşması zor ve geçimsiz bir kişi olduğu anlaşılan Ahmet Rıza'nın kişiliğinin de uzlaşmazlıkta bir payı vardı.

Rıza'nın liderliğine ilk büyük meydan okuma Mizancı Murat'ın 1896'da Paris'e gelişiyle oldu. Eski Mülkiye hocası Kafkas kökenli Mizancı Murat, önce İstanbul'da sonra 1895'te Kahire'de çıkardığı *Mizan*'ın yöneticisi olarak üne kavuşmuştu. Kendisi bir liberaldi, buna rağmen, hilafete ve İmparatorluğun İslami niteliğine Rıza'dan çok daha fazla önem veriyordu. Bu konuda, grubun çoğunluğuyla uyum içindeydi; bu grup kendisini, Paris'e vardıktan sonra Ahmet Rıza'nın yerine İTC'ye başkan seçti. 1897 yılı başlarında Murat ve bir grup taraftarı İTC'nin yönetim merkezini Cenevre'ye taşıdı.

Ancak altı ay sonra, Sultan Abdülhamit (Ermeni karışıklıklarının en kötü faslının bitmiş olması ve o yıl yapılan Yunan savaşının kazanılması sayesinde) artmış olan itibarından yararlanıp içerdeki ve dışardaki muhalefetin üstesinden geldi. Tanınmış bütün Jön Türkler başkentte, toplandı ve düzmece bir duruşmadan sonra Trablusgarb'a sürgüne gönderildi; öte yandan Sultanın temsilcileri de Mizancı Murat'ı ve bazı önde gelen Jön Türkleri "Sultan'a ıslahatlarında yardımcı olmaları" için geri dönmeye ikna etmeyi başarmıştı. İTC Sultan'la olan bu anlaşmayı bir ateşkes olarak göstermeye çalıştıysa da, Abdülhamit yönetiminde ya da diplomasi hizmetinde arpalıkları kabul etmiş oldukları için çoğu Jön Türk önderi inanılırlık ve güvenilirliğini yitirmişti. Onların tavrı Ahmet Rıza'yı haklı çıkarmış ve Ahmet Rıza bir kez daha sürgündeki hareketin tartışmasız önderi olmuştu. Ne var ki hareket ciddi bir darbe yemiş bulunuyordu. 1897-1899 yılları hareketin en sönük zamanıydı.

1899 yılının Aralık ayında, zengin bir paşanın oğulları Sabahattin ve Lutfullah'la Fransa'ya kaçan (Abdülhamit'in kayınbiraderi) Mahmut Celalettin Paşa'nın Paris'e gelişiyle muhalefet hareketi canlılık kazandı. Paşa'nın üç yıl sonraki ölümüne kadar Jön Türkler arasında, bir kuşak önce Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar arasında oynadığı role benzer bir rolü oldu. Ama, şimdi büyük oğlu Sabahattin, Ahmet Rıza'nın otoritesine en ciddi tehdidi oluşturmaktaydı. Sabahattin, Jön Türkler içinde bir istisna oluşturuyordu, çünkü değişim ve ilerlemenin motorunu devlette değil bireyde görüyordu; asgari düzeyde bir devlete ve İmparatorluğu canlandırmak için serbest girişimin gücüne inanıyordu; Ahmet Rıza ise git gide bir Osmanlı milliyetçisi haline gelmekteydi. Hareket ikisi arasında bölündü ve bu bölünme 1902'de Paris'te düzenlenen ilk "Osmanlı Liberalleri Kongresi"nde açığa çıktı.

Bu "liberal" terimini kullanırken bu bağlamda taşıdığı anlamın farkında olmalıyız. Jön Türkler parlamentonun yeniden açılması için mücadele etseler ve otokratik Sultan'a karşı olsalar bile, demokrat değillerdi. Onların Fransa'daki müttefikleri ve örnek aldıkları kişiler, istisnasız, sağ politikanın temsilcileriydi; bunlar çoğunlukla muhafazakar milliyetçi liberallerdi ve çifte darbe sonucu, (ikisi de 1870-1871'de gerçekleşen) Almanya yenilgisi ve Paris komünü ayaklanmasıyla, travmaya uğramışlardı. İttihatçılar üzerinde etkisi en büyük olan Fransız düşünür, Gustave LeBon idi, onun kitle psikolojisi üzerine çalışmaları, halk hareketlerine olan derin itimatsızlığından kaynaklanıyordu.[17] Prens Sabahatttin'in çevresi ise daha da sağdaydı; bu çevre, imparatorluk kurma rolünde İngiliz aristokrasisini kopya edip onları geçmek için uğraşıp didinen gerici Katolik aristokratlardan oluşuyordu. Şurası önemlidir ki, tarih itibariyle Jön Türkler Fransa'da sosyalist hareketin büyümesine tanıklık etmiş olmalılar ama öyle olmuş olsa bile içlerinden hiçbiri sosyalizmin hiçbir türünün çekimine kapılmamıştır.

1902 kongresinde İmparatorluğun bütün milletleri temsil edilmişti. Ermeni örgütlerinin ve Sabahattin'in grubunun dahil olduğu çoğunluk, şiddeti ve İmparatorluğa yabancı müdahalesini Abdülhamit'i ortadan kaldırma yolunda kabul edilebilir bulduğunu belirtti. Ahmet Rıza ise İmparatorluğun bağımsızlığı için endişe ettiğinden her iki vasıtayı da kabul etmedi. Kongre sonrasında Prens Sabahattin önce "Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti"ni ve sonra 1906'da Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurunca, bölünme resmiyet kazandı. Sabahattin'in grubu Kongre'de alınan kararlar gereğince, Trablusgarb'daki Osmanlı garnizonunun yardımıyla askerî bir darbe düzenlemeye kalkıştıysa da bu girişim hayata geçirilemedi.

Hareketin Ahmet Rıza önderliğindeki daha milliyetçi ve merkeziyetçi kanadı için 1905 ve 1906 en hayati yıllardı. Osmanlı milliyetçiliği de meşrutiyetçiliği de 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'yla ve bu savaşın bitimindeki birinci Rus Devrimi'yle bir canlılık kazanmıştı. Bu savaşta, ilk kez bir Asya devleti Avrupa'nın büyük imparatorluklarından birini yenmişti. Japonya şimdi birçok Jön Türk için hayran olunacak ve örnek alınacak bir devlet haline gelmişti. Dahası, savaşı izleyen kargaşada Çar, Rusya'da bir yasama meclisini ve bir ölçüde meşrutiyetçiliği kabul etmek zorunda bırakılmıştı. Hemen ardından, 1906'da, geri kalmış İran'da bile

meşruti bir devrim olmuştu. Bu olaylar Osmanlı muhalefet hareketini de etkiledi. Aynı zamanda, İstanbul'daki İttihatçıların önde gelenlerinden biri (ve tahta çıkabilecekler içinde ikinci sırada olan Şehzade Yusuf İzzettin'in özel doktoru) yakalanmış ve Erzincan'a sürgün edilmiş, oradan da Paris'e kaçmıştı. Paris'e geldiğinde, Dr. Bahaettin Şakir, Ahmet Rıza'nın örgütünün etkisizliğini görünce hayrete düşmüş ve neredeyse sıfırdan bir örgütlenme çabasına girişmişti. Ahmet Rıza, etkili bir siyasetçi olmaktan çok, hep daha çok bir teorisyen olarak kalmıştı, Bahaettin Şakir ise, Jön Türk hareketinin Ahmet Rıza kanadının bir diğer önemli şahsiyeti olan Dr. Nazım ile birlikte, ilk kez İTC'ye sağlam bir örgütsel temel sağladı; örgüt imparatorluğun birçok yerinde ve çevre ülkelerde şubelere, etkili bir sekreteryaya ve iletişim araçlarına kavuştu. Bu değişim yeni bir isimle simgelendi: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeni adı şimdi Terakki ve İttihat Cemiyeti oldu.[18]

1907'de bütün muhalefet hareketini Paris'te bir ikinci kongrede birleştirmek için yeni bir girişimde bulunuldu. Bu kez inisiyatif Ermeni gruplarından gelmişti ve yeniden örgütlenmiş olan İTC bile şiddet yöntemlerinin kullanılmasını kabul etmişti. Bu tavır değişikliğinin nedeni İmparatorluk içindeki gelişmelerde yatıyordu. Gerek başkentteki büyük yüksek okullardaki ve gerek taşra merkezlerindeki küçük yerel gruplar 1896 yılındaki büyük tevkifattan kurtulmuş, ama aralarındaki teması yitirmişlerdi. Sürekli yeni gruplar kuruluyordu, ama içlerinden hiçbiri ülke çapında sistemli bir örgütlenme ağı kurmayı başaramıyordu, ta ki Eylül 1906'da Selânik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulana dek. Cemiyetin kurucuları genç bürokratlar ve subaylardan oluşuyordu; içlerinden bazıları 1896'dan önce İTC'ye katılmıştı. Cemiyetin arkasındaki itici güç Mehmet Talat'tı. Edirneli bir posta memuru olan Mehmet Talat, eski İTC'ye katıldığı için 1896'da Edirne'den sürülmüştü ve şimdi Selânik Posta-Telgraf Müdürlüğü'nde telgraf başkatibiydi. Onun örgütleme dehası sayesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Makedonya'da hızla yayılmıştı. Çok önemli bir başka gelişme de, 3. Ordu (Makedonya) ve 2. Ordu'dan (Edirne) subayların cemiyete katılmalarıydı. Bunda Üçüncü Ordu'nun kurmay subaylarından Binbaşı Enver başrol oynamıştı. Selânik grubu 1907'de Paris'teki mültecilerle temas kurmuş ve Ahmet Rıza'nın düşüncelerini Prens Sabahattin'inkilere göre çok daha uygun bulduklarından, kendi gruplarını onunkiyle birleştirme talebinde

bulunma kararı almıştı. Uzun görüşmelerden sonra bu birleşme Ekim 1907'de gerçekleşti. Sonunda yeni örgüt tekrar geleneksel ismine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne döndü.

İmparatorlukta ve özellikle ordu içerisinde 1906-1908 yıllarında, pahalılıktan (enflasyon yüzyılın ilk yıllarında yeniden hızlanmıştı) ve maaş ödemelerinin gecikmesinden dolayı hoşnutsuzluğun arttığı anlaşılıyor. İmparatorluğun birçok değişik bölgesinde belgelere geçmiş grevler ve küçük çaplı isyanlarla ortaya çıkan hoşnutsuzluk belirtileri ortamı hazırlamıştı, ama Temmuz 1908 Devrimi'nin esas nedeni Makedonya sorunuydu.

O yılın Haziran ayında Rus Çarı ve İngiltere Kralı VII. Edward Baltık kıyısındaki Reval'de buluştu. İngiltere ve Rusya, Almanya'ya karşı duydukları ortak korkudan dolayı gittikçe birbirlerine yakınlaşmaktaydı; bu nedenle her iki ülkenin devlet adamları aralarındaki sorunların bazılarını çözmeye çalışıyorlardı. Çıkan sonuçlardan biri, Makedonya sorununun çözümüne yönelikti; yabancı denetimini esas alan bu öneriye göre Sultan sadece görünüşte hükümdar konumunda kalacaktı. Reval görüşmesinin haberi (İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı kabul ettikleri söylentisiyle beraber) Selânik'e ulaşınca, İTC eyleme geçmeye karar verdi. Bu zamanlamada muhtemelen, hükümet ajanlarının örgütün unsurlarını ortaya çıkarmak üzere olduklarının keşfedilmesi de etkili olmuştu.

Cemiyet üyesi subaylar (aralarında Enver de vardı) eşgüdümlü bir harekât yürütüp, askerleriyle dağa çıkarak Kanun-u Esasi'nin geri gelmesini talep ettiler. Sultan Makedonya'ya önce güvenilir subaylar ve sonra da Anadolu'dan asker göndererek isyanı bastırmaya çalıştı, ancak subaylardan kimisi öldürüldü ve gemilerindeki İTC kışkırtıcılarının etkisinde kalan askerler isyancılarla savaşmayı kabul etmediler. O zaman Sultan pes etti ve 23 Temmuz 1908 gecesi Kanun-u Esasi'nin bundan sonra tam olarak uygulanacağını ve 30 yıllık bir aradan sonra parlamentonun yeniden toplanacağını ilan etti.

İKİNCİ KISIM

Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi (1908-1950)

8
İkinci Meşrutiyet Dönemi
1912-1918

1908 Meşrutiyet Devrimi

Temmuz 1908 Devrimi 3. (Makedonya) ve 2. (Trakya) Ordulardaki İttihatçı subayların eylemlerinin sonucuydu. İmparatorluğun Avrupa'daki vilayetlerinde bu durum yeterince açıktı, çünkü İTC, Meşrutiyet rejiminin yeniden kurulduğunu ilân etmek ve Meşrutiyetin yararlarını halka açıklamak için bütün büyük kentlere heyetler göndermişti. Bu heyetlerin başındaki İttihatçı subaylar, bu değişimin gerçek sorumlusunun Sultan değil Cemiyet olduğunu açıklamaya özellikle dikkat etmişlerdi. Ama durum, Asya'daki vilayetlerde ve başkent İstanbul'da çok farklı görünüyordu. Abdülhamit rejiminin sıkı sansürü Makedonya'dan gelen haberlerin halka ulaşmasına engel olmuştu. Bu nedenle Sultan olaylara ilişkin yorumunu başarıyla sunabildi; hain danışmanları tarafından aldatılıp ülkenin meşrutiyet yönetimine hazır olmadığını düşünmeye sevk edilmişti, ama şimdi ve kendi rızasıyla artık meşrutiyet için zamanın geldiği sonucuna varmıştı.

Haber etkisini bir kere gösterdikten sonra (bu biraz zaman almıştı, çünkü başkentteki ilk duyuru, yeni seçimleri bildiren gazetelerdeki

başlıksız, göze çarpmayan üç satırlık bir haberdi),[1] İstanbul ve Asya'daki halkın tepkisi Makedonya'daki halk tepkisinin aynısı olmuştu; olağanüstü bir sevinç ve ferahlama vardı, her meslekten ve Müslüman, Musevi, Hıristiyan her cemaatten insan caddelerde kardeşlik gösterileri yapıyor, birbirini kutluyordu. Yaşamın bir şekilde şimdi daha iyiye doğru değişeceğine dair genel, ama dile getirilmemiş bir beklenti vardı. Aynı zamanda, başkent dahil birçok yerde halk, memurları işlerinden attırarak ve hafiye örgütlerinin bilinen üyelerinin peşini yakalayıncaya kadar bırakmayarak, eski rejimin temsilcilerinden öcünü alıyordu.

Meşrutiyet devriminin getirdiği düşünce, ifade ve toplantı özgürlüğünün etkisi sadece sevinçli ya da öfkeli siyasal gösterilerle kalmamış, ayrıca işçiler arasında yaygın çalkantılara da sebep olmuştu. İşçiler fiyat artışlarını (devrimden sonraki ilk iki ay içerisinde enflasyon %20'ydi) telafi etmek için ücret artışı talebinde bulunmuşlardı; talepleri yerine getirilmeyince imparatorluğu bir grev dalgası sarmıştı. Altı ay içerisinde 100'ün üstünde grev olmuştu.[2] Halkın siyasal gösterilerde içindekileri döküp ferahlamasından hoşnut olan hükümet, bu grevlerden korkuya kapılmış ve kamu kesiminde sendikaları yasaklayan, zorunlu hakem usulünü getiren ve grev eylemini son derece güçleştiren iş yasasını İTC'nin desteğiyle çıkararak tepkisini ortaya koydu. Bu yasa işçi hareketini etkin şekilde bastırdı ve II. Meşrutiyet döneminin daha sonraki dönemi boyunca hemen hiç grev olmadı. İTC'nin grevcilerin bozguna uğratılmasındaki rolü ilginçtir, çünkü –anayasal özgürlüğün önde gelen savunucusu olan– Cemiyet, örgütlü işçilerin pek de fazla olmayan özgürlüğünün bastırılmasında, gayet açık şekilde kapitalistlerin tarafını tuttuğunu göstermişti.

Mülteci hareketinin önderleri gibi İmparatorluk dâhilinde sürgünde olanlar da, İstanbul'a döndüklerinde kahramanlara yaraşır şekilde karşılandılar. Bu kişiler, devrimden önce İmparatorluk içindeki muhalefet hareketiyle en çok temasta bulunmuş olan iki parti örgütçüsünün, Bahaettin Şakir ve Dr. Nâzım'ın dışında, tam nüfuzlu konumlar elde edemediler. İTC içerisindeki siyasal güç Selânik'ten gelenlerin elinde kaldı.

İTC'nin bu coşku havasında iktidarı kendi denetimi altına almayışı, hatta yirmi yıldır büyük çabalar harcayarak karşı koymuş ve yermiş olduğu Sultan'ı tahttan indirmemiş olması şaşılacak bir şeydi. Bunun bir

nedeni, Sultan'ın kamuoyunu istediği şekilde yönlendirmesi sonucunda birçok kimsenin onu olayın kahramanı olarak görmesiydi. İTC liderleri Sultan'a güvenmedikleri halde, onu azledecek gücü kendilerinde bulamıyorlardı. Zaten hükümetin dizginlerini kendi ellerine geçirecek güvene sahip değillerdi. Yaş ve kıdem, Osmanlı toplumunda otoritenin önemli önkoşullarıydı ve çoğu yüzbaşı ve binbaşı ya da küçük bürokrat olan yaşları yirmilerinin sonlarında ve otuzlarının başlarındaki Jön Türklerde ikisi de yoktu. Bu yüzden Cemiyet, siyaset işlerini Sadrazam Sait Paşa yönetimindeki mevcut hükümetin eline bırakmayı yeğledi. Bu arada, uygun gördüğü zamanlarda siyaset işlerine müdahale ederek, henüz erişilmiş meşruti özgürlüğü koruma görevini üstlenmişti. Sonraki yıllarda, İTC'nin, hiçbir resmî sorumluluğu olmaksızın baskı uygulayan ve siyasal iktidarı elinde tutan gizli bir cemiyet olarak hareketlerinin istikrarsızlık yaratan bir etken olduğu görülecekti.

İTC'nin müdahalede bulunduğu ilk çatışmaya, Sultan'ın, harbiye ve bahriye nazırlıklarına ilişkin sadrazamının tercihini onaylamak yerine, bu nazırları doğrudan doğruya atama hakkı olduğunda ısrar etmesi sebep olmuştu. Bu, anayasanın hem sözünün hem de ruhunun açıkça ihlali demekti ve Sait Paşa Sultan'ı desteklediği gerekçesiyle on beş gün içinde istifaya zorlandı. Yerine, 6 Ağustos'ta, İngiliz taraftarı bir liberal olarak tanınan Kıbrıslı Kamil Paşa atandı.[3]

Devrim sonrasındaki ayların en önemli olayı 30 yıldır ilk kez yapılan seçimlerdi. İTC devrim öncesinde sadece Avrupa'daki vilayetlerde çok güçlü bir taşra örgütüne sahipti. Şimdiyse örgütünü Asya'daki vilayetlerde ve Kuzey Afrika'da yayma çabası gösteriyordu. Yeni şubeler kimi zaman, Abdülhamit'in sürgüne göndermiş olduğu kişilerden oluşan mevcut yerel muhalefet topluluklarının İTC örgütlerine dönüştürülmesi suretiyle kurulmaktaydı. İTC'nin şube örgütleri genellikle, meslek sahipleri (öğretmenler, avukatlar, doktorlar), Müslüman tüccarlar, lonca başkanları ve toprak sahipleri ittifakından oluşuyordu. Cemiyet neredeyse sırf Müslümanlardan bilhassa da Türklerden oluştuğu halde, yeni parlamentoda sandalye garantisi vererek diğer uyrukların işbirliğini elde etmeye çalışıyordu. Sonunda Türkler 288 sandalyenin %50'sinden biraz fazlasına sahip oldular.[4]

Seçimlerde İTC'nin yanı sıra aday olan tek örgüt, Prens Sabahattin'in (o da geri dönmüştü) taraftarlarının Eylül ayında kurmuş oldukları yeni

parti, Osmanlı Ahrar Fırkası'ydı. Ancak bu partinin ülke çapında bir örgütü yoktu ve sadece bir sandalye kazanabilmişti.

Mutlak zafere rağmen, İttihatçıların etkisi dolaylı idi, çünkü İttihatçılar İmparatorluğun birçok yerinde İTC'nin kendi üyelerinden çok, isimlerinin İttihatçıların listesine aday olarak yazılmasına izin veren yerel eşrafa bel bağlamak durumunda kalmışlardı. Bu, parlamentodaki parti disiplininin çok zayıf olması demekti.

Böylece devrim ve seçimler sonrası ortaya çıkan siyasal durumda, sarayın iktidarı gemlenmiş ama yok edilememiş, Babıâli'nin başta gelen bürokratları 1878'den bu yana ilk kez bağımsız bir siyasi etmen olarak ortaya çıkmışlar ve İTC hükümeti denetlemek için parlamentodaki çoğunluğuna bel bağlayarak arka planda kalmıştı.

Nisan 1909 karşıdevrimi

İTC, devrimin şaşırtıcı başarısından sonra ülkedeki en sözü geçen güç olduğu halde, 1908 yılı boyunca ve 1909'un ilk aylarında iki farklı muhalefet odağıyla artan şekilde uğraşmak zorunda kaldı. Biri, seçimlerde başarısız olan ve artan kızgınlığı Ahrar Fırkası'nın muhalefetiydi. İTC'nin baskısına Ahrar Fırkası üyeleri gibi öfke duyan Kamil Paşa da bu topluluğa katılmış ve İTC ile arasındaki ilişkiler gittikçe gerginleşmişti. 14 Şubat'ta İTC Kamil Paşa'yı görevinden atmayı ve yerine Cemiyet'e yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı geçirmeyi başardı. Muhalefet tarafından amansız bir basın kampanyası başladı; buna İttihatçıların yayın kuruluşları tarafından aynen karşılık verildi. 6 Nisan'da, en şiddetli İttihatçı aleyhtarı olan gazetelerden birinin başyazarı olan Hasan Fehmi –muhtemelen bir İttihatçı görevli tarafından– öldürüldü. Ertesi gün yapılan cenaze töreni Cemiyet aleyhinde bir kitle gösterisine dönüştü.

İTC'nin karşısına çıkan ikinci muhalefet, özellikle ulemayla tarikat şeyhlerinin alt tabakasından olan muhafazakar dinci çevrelerden gelmekteydi. Ekim 1908'e rastlayan Ramazan ayı sırasında, meyhane ve tiyatroların kapanması, fotoğraf çekiminin yasaklanması ve kadınların hareket özgürlüğünün kısıtlanmasının talep edildiği birçok olay ve en az iki ciddi ve şiddetli gösteri olmuştu. 3 Nisan'da, Nakşibendi şeyhi Derviş

Vahdeti'nin *Volkan* gazetesi etrafında çoktandır faal bir topluluk olan aşırı dinciler, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nde örgütlendiler. Bu topluluk, Jön Türklerin politikalarına ve laik yaklaşımına karşı büyük çaplı bir propaganda örgütledi.

İttihatçılar ve yabancı gözlemciler, geçmiş aylardaki bütün bu iç çekişmeye ve artan gerginliklere rağmen, 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) gecesi başkentte İslâm'ın ve şeriatın geri gelmesi adına silahlı bir ayaklanma patlak verdiğinde tam bir şaşkınlığa uğradılar. O gece, Taşkışla'da bulunan ve İTC tarafından henüz bir hafta önce güya daha az güvenilir Arap ve Arnavut askerlerinin yerine geçmeleri için getirilmiş olan Makedonya taburları subaylarını esir alarak ayaklandılar. Ertesi gün çok sayıdaki softayla birlikte meclis binasına yürüdüler. Sabahleyin onlara gittikçe daha çok asker ve ulema katıldı. Hükümet ne yapacağını bilmez haldeydi. Kendine bağlı birlikleri sevk etmeyi göze alamamış, bunun yerine zabtiye müdürünü gösterici kalabalığının isteklerini dinlemeye göndermişti. Askerlerin sözcüleri altı istekte bulundular:

- Sadrazamın, Harbiye ve Bahriye nazırlarının azledilmesi
- Bazı İttihatçı subayların başka yerlere gönderilmesi
- Meclis-i Mebusan'ın İttihatçı Başkanının (Ahmet Rıza) değiştirilmesi
- Bazı İttihatçı milletvekillerinin İstanbul'dan uzaklaştırılması
- Şeriatın geri getirilmesi
- İsyancı askerler için genel af.

İçlerinde en ilginç olanı şeriatın geri getirilmesi talebiydi. Uygulamaya konulan Avrupai yasalar ve nizamnameler şeriatın konumunu aşındırmışsa da, şeriat kaldırılmamıştı ve aile hukuku alanında etkisini sürdürüyordu.

Bu talepler karşısında sadrazam öğleden sonra saraya gidip istifasını sundu; istifası Sultan tarafından kabul edildi. Ertesi gün, silik bir diplomat olan Tevfik Paşa'nın (Okday) sadrazam olarak atandığı ilan edildi. Yeni kabinenin Harbiye Nazırı Müşir Ethem Paşa askerleri ziyaret etti, onlara övgüde bulundu ve bütün isteklerinin karşılanacağına dair söz verdi. Askerler ve softalar zaferlerini coşkun bir şekilde kutladılar. Aynı zamanda, ünlü İttihatçılara karşı en az yirmi kişinin ölmesiyle sonuçlanan bir katliam gerçekleşmişti; ölenlerin çoğu subaydı, ama içlerinde ünlü İttihatçılarla karıştırılan iki de milletvekili bulunuyordu.

İttihatçılar yeraltına kaymış ya da başkentten kaçmıştı. Bunun sonucunda, İTC'nin çoğunluğa sahip olduğu Meclis-i Mebusan'da yeterli sayı kalmamıştı. Yine de, mecliste hazır bulunan milletvekilleri askerlerin isteklerini kabul ettiler ve aynı zamanda da, şeriatın ve anayasanın muhafaza edileceğini ilan ettiler.

Ahrar liderleri ilk günden beri, isyanı tamamen İTC aleyhtarı bir olaya dönüştürmeye ve isyanın gerici, Meşrutiyet aleyhtarı ve Abdülhamit taraftarı bir yöne gitmesini önlemeye çalışmışlar, ama başaramamışlardı. Bu arada, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'de birleşen üst rütbeden ulema ise ayaklanmayı hiç desteklememiş ve 16 Nisan'dan itibaren de açıkça kınamıştı.

İTC İstanbul'dan sürülmüştü, ama taşradaki, özellikle de Makedonya'daki konumunu korumuş ve derhal karşı tedbirler almaya başlamıştı. Taşra kentlerinde halk gösterileri düzenlemiş, meclisi, sarayı telgraf yağmuruna tutmuştu. Halkı anayasanın tehlikede olduğuna inandırmak suretiyle, bilhassa Makedonya'da propaganda savaşını kolaylıkla kazanmıştı. 15 Nisan'dan itibaren de isyancılara karşı askerî bir sefer başlattı.

Bu sefer için kurulmuş olan Hareket Ordusu, 3. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın yönettiği düzenli birliklerden ve bu birliklere takviyede bulunan, çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu, 1908 Devrimi kahramanlarından biri olan Niyazi Bey yönetimindeki gönüllü birliklerden oluşuyordu. Bu askerler İstanbul yakınlarına trenle getirildiler.

Meclis-i Mebusan, Hareket Ordusu'nun kenti kuvvet zoruyla almasını önlemeye çalışmak için ordu karargahına bir heyet yollamış, ama olumlu bir yanıt alamamış, bunun ardından heyettekiler orduyla kalmaya karar vermiş, diğer milletvekillerine de kendilerine katılmaları için bir çağrıda bulunmuşlardı. 22 Nisan'dan itibaren parlamentonun iki meclisi Ayastefanos'ta (bugünkü Yeşilköy) Meclis-i Umumi-i Millî olarak birlikte toplanmıştı.

Hareket Ordusu 24 Nisan günü sabah erken saatlerde fazla direnişle karşılaşmadan kenti işgal etti. İsyan bastırıldıktan sonra, sıkıyönetim altında iki askerî mahkeme kuruldu; Derviş Vahdeti dahil çok sayıda isyancı bu mahkemelerce yargılanıp idam edildi. Birçok Ahrar önderi tutuklandı, ancak İngilizlerin baskısıyla serbest bırakıldılar. 27 Nisan'da,

halen birlikte toplantı halinde olan parlamentonun iki meclisi, Sultan Abdülhamit'i tahttan indirdi, yerine, küçük kardeşi Mehmet Reşat, Sultan V. Mehmet olarak tahta çıktı; bu ismin seçilmesi II. Mehmet'in, (1451'den 1481'e saltanat sürmüş) İstanbul fatihinin, adını hatırlatmak içindi; yeni Sultan Hareket Ordusu'nun harekatı sayesinde başkentin "ikinci fatihi" olmuştu.

Nisan 1909'daki olaylar için birkaç farklı neden gösterilebilir. Farklı topluluklar farklı nedenlerle Meşrutiyet yönetiminden hayal kırıklığına uğramıştı. Eski rejimin yıkılması, Hamidiyen sisteminin üyesi olarak geçimlerini kazanan ya da statü elde edenleri çok kötü etkilemişti, bunların arasında, Sultan'a jurnaller vermiş olan İstanbul'da faal binlerce hükümet casusu da vardı. Yeni hükümetin akılcı ve hesaplı politikaları, hükümet dairelerinde eski yönetimin adam kayırmacılığından kaynaklanan istihdam fazlalığına son vermeyi amaçlamıştı. Her kademeden binlerce devlet memuru işlerini kaybetmiş bulunuyordu. İstanbul gibi, devletin ana gelir kaynağı olduğu bir kentte bunun geniş kapsamlı sonuçları olmuştu.

Ordudaki başlıca sıkıntı kaynağı, askerî okullar ve Harbiye'de eğitim görmüş mektepli subaylarla, alt kademelerden yetişip gelen alaylı subaylar arasındaki sürtüşmeydi. Alaylı subaylar eski rejim tarafından kayırılmış, maaşları düzenli ödenmiş ve İstanbul içinde ve civarında Birinci Ordu'ya tayin olunmuşlardı. Mektepli subaylardansa kuşku duyulmuştu (bunda haklıydılar da, çünkü 1908 Meşrutiyet Devrimi'ne yol açanlar bu modern eğitim görmüş subaylar olmuştu). Şimdi bu mektepli subaylar yönetimi ele almışlardı. Alaylı subayların birçoğuna yol verilmiş, rütbeleri indirilmiş ve daha kötüsü alt kademeden yükselip subay olmaya son verilmişti. Askerlerin de memnuniyetsizlik nedenleri vardı. Eski ordunun gevşek disiplinine ve rahat ortamına alışmışlardı, şimdiyse talimler sırasında başka şeylerle birlikte abdest ve namaz molalarını kaldıran, Prusya talim yöntemlerini zorla kabul ettirmek isteyen genç subaylarla karşı karşıya idiler.

Meşrutiyet devriminden bu yana sekiz aydır açıkça laik yasalar çıkartılmadığı halde, alt rütbeden ulema belirli bir şekilde, devrimin yol açtığı ortam değişiminin kendilerini tehdit ettiği duygusuna kapılmıştı. Bu topluluğu özellikle tahrik eden bir tedbir, sınavlarından zamanında

geçemeyen din okulları öğrencilerinin askerî hizmetten artık muaf tutulmamalarıydı.

Jön Türk topluluğu içerisinde, İttihatçıların sorumsuz siyasalarını ve sahip olduğu iktidar tekelini diline dolayan Ahrar muhalefetiyle olan uyuşmazlık da isyanın meydana gelebileceği ortamın yaratılmasına katkıda bulunmuştu.

Karşıdevrimi kimin başlattığı meselesine gelince; İTC suçu tamamen Sultan Abdülhamit'in ve Şeyh Vahdeti'nin İttihad-ı Muhammedi'sinden gelen dinsel muhalefetin omuzlarına yıkmıştı. O sıralarda, isyancılarda bol para bulunmasında ve askerlere ödemelerin görünüşte altınla yapılmış olmasında da Abdülhamit'in parmağı olduğu düşünülmüştü. Aynı nedenle bazıları, İngiltere'yle Osmanlı liberalleri arasındaki yakın ilişkileri göstererek İngiltere'nin bulaşmış olmasından kuşkulanmıştı. Yine de Sultan'ın ayaklanmanın 11 günü boyunca son derece ihtiyatlı davrandığı açıktır. Askerleri açıktan açığa tanımamazlık etmemekle beraber, ne onların taleplerini açıktan açığa desteklemiş ne de eylemlerini yönlendirmeye çalışmıştı. Hareket Ordusu kente girdiğinde, görünüşte onu rahat karşılamış ve saraydaki askerlere direniş göstermemelerini emretmişti. Sonradan anılarında, isyanla ilişkisi olduğunu yalanlamıştı.

İsyancılarca dile getirilen talepler, askerî mahkemeler önünde yapılan ve muhalefet liderlerinin anılarında yeralan tanıklıklar, baş tahrikçi olarak siyasal muhalefet partisi Ahrar'ı göstermektedir. İsyancıların saldırılarında İttihatçı kişileri ve iş yerlerini seçmiş olmaları da bu görüşü desteklemektedir. Bununla beraber, Şeyh Vahdeti ve İttihad-ı Muhammedi çevresindeki dinci muhalefetin, ayaklanmanın örgütlenmesinde ve askerlerin harekete geçirilmesinde önemli bir rolünün olduğu açıktır. Çok büyük bir olasılıkla, ayaklanmayı ilk kışkırtan liberal muhalefet olmuştu. Kendi gücünü olduğundan fazla görüp, dinci toplulukları kullanabileceğini düşünmüştü, ama ayaklanmanın başlamasının hemen ardından hâkimiyet kuracak konumda olmadığı ortaya çıkmıştı.[5]

1909 karşıdevrimi taşraya tam olarak yayılmamıştı. Ama karşıdevrime bağlanabilecek bir şiddet olayı olmuştu. Adana vilayetinde eski rejimin bazı taraftarları, merkezî hakimiyetin bozulmasını İttihatçılara saldırmak için fırsat bilmişti. Ayaklanma, organize bir şiddet ve katliama[1*]

dönüşmüş ve çok sayıda (belki 20 bin) Ermeni yurttaş katledilmişti. Adana'ya bir parlamento araştırma komisyonu gönderilmiş ve ayaklanmalardaki rollerinden dolayı 124 Müslüman ve yedi Ermeni idam edilmişti.[6]

1909-1913 yıllarındaki siyasal çekişme

Cemiyet fena halde sarsılmıştı. Karşıdevrim, Meşrutiyet rejiminin ve Cemiyet'in taraftarı olduğu türden modernleşme politikalarının zayıf ve dayanıksız olduğunu ortaya koymuştu. Bu anlamda karşıdevrim, İttihatçıların da 1918'den sonraki ardıllarının da unutmayacakları sarsıcı bir deneyim ve ders olmuştu.

Karşıdevrimin bastırılmasıyla iktidar ordunun, bilhassa da başkomutan Mahmut Şevket Paşa'nın eline geçmişti. Mahmut Şevket Paşa üç ana ordunun, 1. (İstanbul), 2. (Edirne) ve 3. (Manastır) Orduların Müfettişliği'ne getirildi. Mahmut Şevket Paşa'nın otoritesine ne Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, ne onun yerine Aralık 1909'da geçen Hakkı Paşa kabinesi, ne de İTC meydan okuyacak konumda değildi. Sonuçta, sonraki birkaç yıl süresince, ordu her bakımdan hukukun üstündeydi (zaten Temmuz 1912'ye kadar da sıkıyönetim vardı). Öte yandan, Cemiyet orduya karışmadığı sürece arzu ettiği yasa değişikliklerini yapmakta serbestti.

Böylece, İttihatçı ağırlıklı Meclis-i Mebusan, Meşrutiyet düzeninin pekişmesini hedefleyen bir yasama programına girişti. Ağustos 1909'da anayasanın bazı maddeleri sonunda tam bir meşruti ve parlamenter rejim kuracak ölçüde değiştirildi. Bundan böyle Sultan, sadece sadrazamı ve şeyhülislamı atama hakkına sahip bulunuyordu. Parlamento artık yalnızca kabinenin güvenoyu almaması durumunda feshedilebilecek, feshedilme durumunda ise üç ay içerisinde seçimler yapılacaktı. Yasaların yapılması ve antlaşmaların akdi, parlamentonun imtiyazına geçmişti.

Bu anayasal değişikliklerin ardından, sonraki aylar içerisinde merkezî otoritenin güçlendirilmesini ve bireysel ve toplumsal özgürlükleri sınırlamayı amaçlayan bazı yasalar geçirildi: kamu toplantıları, cemiyetler, eşkiyalık ve grevlere ilişkin yeni yasalarla yeni –ve kısıtlayıcı– basın yasası gibi. Askerlik hizmeti hakkındaki yeni bir yasa Müslüman

gayrımüslim bütün Osmanlı erkeklerini askerlik ödeviyle yükümlü kılıyordu. Azınlıklar, özellikle de Rumlar arasında, bu değişim birçok genç erkeği ülkeyi terk etmek durumunda bırakmıştı; ya bedensel olarak veya (yabancı, ekseriyetle de Yunan, tabiiyetine geçerek) biçimsel olarak.

Yeni bütçe sarayın nüfuzunun azalmış olduğunu gösteriyordu, çünkü Sultan ailesinin harcamalarının üçte ikisi kesilmişti. Son olarak, maaşlarda kesintiye, erken emekliliğe ve rütbe tenziline gidilerek hem bürokrasi ve hem de (Mahmut Şevket Paşa'nın izniyle) subay takımı budanmış ve yeniden düzenlenmişti. Orduda, Abdülhamit zamanında alaydan yükselmiş subayların çoğu tasfiye edilmişti. Sonuçta, sonraki birkaç yıl boyunca on binin üstündeki subay, başka deyimle subayların aşağı yukarı üçte biri tasfiye edilmiş bulunuyordu.[7] Bütün rütbeler de tekrar gözden geçirildi ve birçok subayın rütbesi indirildi.

1909-1913 yıllarında süren sorunlardan biri ordunun yani subayların siyasetteki rolü ve diğeri –halen gizli olan– Cemiyet'le onun egemen olduğu meclis arasındaki ilişkiydi.

Rütbe ve kıdemce küçük olan subayların İTC'deki konumları sayesinde fazla siyasal nüfuza sahip olmaları ordu içindeki disipline çok zarar veriyordu, çünkü siyasal hiyerarşi subayların askerî hiyerarşisini alt üst etmekteydi. Ordunun Nisan ayında Cemiyet'i değil anayasayı kurtarmak için müdahalede bulunmuş olduğunu belirten Mahmut Şevket Paşa, subayların kendilerini, sadece askerlik işine hasretmelerini aksi takdirde orduyu terk etmelerini istedi. Buna özde İTC de rıza gösterdi. Subayların siyaset dışında kalmasına ilişkin önergeler İTC kongrelerinde kabul edildi.

Bununla beraber, Nisan'daki olaylar aynı zamanda, İTC'nin siyasal konumu açısından sonuçta kendi asker üyelerine ve ordu üzerindeki kendi nüfuzuna bel bağlamış olduğunu göstermişti. Anayasayı açıkça ihlal ettiği halde, halen hizmette olan subayların mecliste oturmalarına izin verilmişti. 1910 sonrasında yeniden ortaya çıkan muhalefet askerlerin siyasete karışması ve ordunun siyasallaşmasını özellikle istememekteydi, ama istediğini elde edemeyince aynı muhalefet, ordu içerisinde İttihatçı karşıtı bir hareket örgütledi ve silahlı ayaklanma tehdidinde bulundu. Bu ikilem II. Meşrutiyet dönemi süresince çözümlenemeden kaldı.

Aynı durum ikinci sorun için de, yani Cemiyet'le parlamento arasındaki ilişki için de geçerliydi. Muhalefet İTC'yi iktidarı sorumsuzca kullandığı için kınamaktaydı. İTC buna tepki olarak, 1908 sonbaharındaki birinci kongresinde siyasal bir parti haline gelmeye karar verdi.

Ancak, parlamentonun İttihatçı üyelerinden oluşan bu parti Cemiyet'in yerini almadı, onunla yan yana varlığını sürdürdü. Parti disiplinine sahip olmadığından dolayı, İTC liderleri bu meclis grubuna tam güvenmiyorlardı ve dolayısıyla İTC'nin iç tüzüğü asıl iktidarın merkez-i umumi (genel merkez) ile kalem-i umumide (genel sekreterlik) kalmasını sağlamıştı. Meclisteki partiye daha fazla söz hakkı ancak 1914 sonrasında, artık sadece düşünmeden onaylayan bir kurum haline geldiğinde verildi.

Nisan 1909'da sindirilmiş olan muhalefet, sonraki yıllarda yavaş yavaş yeniden ortaya çıktı. 1909-1911 yıllarında yeni bazı partiler kuruldu; bazısının kurucusu İTC'nin eski hasımlarıydı, ama diğerlerinin kurucuları ya daha liberal ya da daha muhafazakâr bir çizgiden yana olan muhalif İttihatçılardı. Birinci öbekte, 1909 sonlarına doğru kurulmuş olan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'yla Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası bulunmaktaydı. Bunlardan ikincisinin yönetim merkezi Paris'teydi. 1910 ilkbaharında kurulmuş olan Ahali Fırkasıyla 1911 başlarında kurulmuş olan Hizb-i Cedid (Yeni Parti) ikinci öbeğe mensuptu. Hizb-i Cedid, İTC'nin aşırı milliyetçi politikalarından ve laik eğilimlerinden düş kırıklığına uğramış olan eski İttihatçı Miralay Sadık tarafından kurulmuştu. Paradoksal biçimde, Miralay Sadık'ın başlıca siyasal isteklerinden biri subayların siyasete karışmaktan kaçınmalarıydı. İTC'nin gizli bir cemiyet olmayı bırakmasını da talep etmekteydi.

Bu dönem, İmparatorluk'ta ilk örgütlü sosyalist faaliyetin ortaya çıkışına da sahne oldu. İstanbul'da küçük bir solcu aydın çevresi vardı ve bunlar İttihatçıların Meşrutiyet Devrimi sonrasında sendikaları ve grev eylemini yasaklamış olmasına karşı çıkıyorlardı. Bu gruptaki başlıca şahsiyet, *İştirak* dergisini çıkaran Sosyalist Hüseyin Hilmi'ydi. Bu zat Eylül 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdu. İsmine karşın, gerçek bir sosyalist parti olmaktan çok ilerici, liberal bir partiydi. Parti çok küçük bir topluluktu, mecliste temsilcisi bulunmuyordu ve hiç nüfuzu

yoktu. Partinin, Dr. Refik Nevzat tarafından yönetilen Paris şubesi Fransız sosyalistlerinden bir parça destek görüyordu.

1910'da Arnavutluk'ta büyük çaplı bir ayaklanmanın patlak verişi ve 9 Haziran'da ünlü muhalif gazeteci Ahmet Samim'in öldürülmesiyle, muhalefet yeni bir ivme kazandı. Ahmet Samim olayı, 1909'daki Hasan Fehmi cinayetinin hemen hemen bir kopyasıydı ve karşıdevrimin tekrarından korkan Cemiyet, Temmuz ayında önde gelen bazı muhalifleri gizli bir tertibin ortaya çıkarılmış olduğu bahanesiyle tutuklattırdı. Yine de muhalefet büyümeye devam ediyordu ve 1911 yılı başında durum o denli ciddileşti ki, İTC uzlaşmadan yana bir tavır takınmak suretiyle muhalefeti yatıştırmaya çalıştı. Talât dâhil bazı katı İttihatçılar hükümetten çekildi ve 23 Nisan'da, nüfuzu gittikçe artan Miralay Sadık tarafından dile getirilen muhalefet taleplerinin kabul edildiği on maddelik yeni bir program yayınlandı. Bu şimdilik muhalefeti yatıştırmış görünüyordu ve Hakkı Paşa kabinesi 27 Nisan'da açık farkla güvenoyu almıştı, ama bu sadece anlaşmazlıkların üzerini örtmüş oluyordu.

İtalya savaş ilan edip Afrika'daki son Osmanlı eyaleti olan Trablusgarb'ı işgale başlayınca Hakkı Paşa 29 Eylül'de istifa etti ve kabinesi sorumluluğu omuzlamak zorunda kaldı. Hakkı Paşa'nın yerine sekizinci kez sadrazam olan tecrübeli Sait Paşa geçti.

İTC karşısındaki muhalefet hızla güçlenmekteydi. Kasım ayında hemen hemen bütün muhalefet grupları ve partileri yeni bir partide, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda (Fransızca adıyla Entente Libérale) birleştiler. Bu parti, İTC'den nefret etmelerinin dışında hemen hemen hiç ortak noktaları olmayan muhafazakârlar ve liberallerin bir yığınıydı. Bu durum yine de partinin kısa vadede etkisiz kalmasına sebep olmadı. Kurulduktan üç hafta sonra, herkesi şaşırtacak şekilde İstanbul'da İTC adayını yenip ara seçimi kazanmayı başardı.

Cemiyet artık harekete geçme zamanının geldiğine karar vermişti. 1908'den beri hükümeti, sarayı ve bürokrasiyi denetlemede başlıca silahı olarak meclise güvenmişti, şimdiyse meclis üzerindeki hakimiyetini yitirmekte olduğunu görüyor ve meclisin feshini tezgahlıyordu. 1912 ilkbaharında yapılan seçimler Türk tarihinde, İTC'nin şiddet ve gözdağıyla çoğunluk sağlamasından dolayı "sopalı seçim" diye bilinir. Sonuç olarak yeni Meclis-i Mebusan, Cemiyet'in itaatkar bir aleti olmuş,

yalnızca bir avuç muhalif aday seçilmişti. Bu meclis, şimdi meclis dışı girişimlere başlamış olan muhalefetin gözünde hiçbir meşruiyete sahip değildi. Mayıs ve Haziran 1912'de Miralay Sadık ve arkadaşları hükümetin istifasını isteyip, razı olmadığı takdirde hükümete Halaskar Zabitan adındaki bir topluluğun silahlı müdahale yapacağı tehdidinde bulundular. İttihatçı ağırlıklı meclis Sait Paşa'ya güven oyu verdi, buna rağmen yaşlı devlet adamı istifa etti, çünkü, artık meclise hiç itimadı kalmamıştı.[8] Ordu içinde süren siyasal iç çekişmeden tiksinti duyan Mahmut Şevket Paşa da aşağı yukarı aynı zamanda istifa etti.

Sait Paşa kabinesinin yerine, içinde çok sayıda yaşlı tecrübeli devlet adamı olduğu için "Büyük Kabine" denilen, bir ulusal birlik kabinesi geçti. Bu yeni kabine, İmparatorluktaki siyasal kargaşanın sebebini subayların siyasete karışmasında ve İTC'nin sorumsuz politikalarında görüyordu ve İttihatçıların, özellikle de İttihatçı subayların gücünü kırma işini yapılacak ilk iş sayıyordu. Bu konuda kabine Miralay Sadık'la aynı düşüncedeydi ve Miralay meclisin dağıtılmasını istediğinde bunu kabul etmişti. Meclis-i Mebusan daha önce davranıp, oturumlarına kendiliğinden ara vererek bunu önlemeye çalıştı, ama yine de dağıtıldı. Sonraki aylarda ülke içinde önde gelen İttihatçılar hükümetin zulmüne uğradı; birçoğu sürgüne gönderildi, diğerleri de ya yeraltına kaydı ya da ülke dışına çıktı. Ne var ki, 1912 sonbaharındaki bu hayli sert parti mücadeleleri, İmparatorluğun 1878'den bu yana karşılaştığı en kötü uluslararası bunalımın gölgesinde kaldı.

Uluslararası siyaset: Gene Doğu sorunu

Jön Türkler, Meşrutiyet rejiminin yeniden tesisinin Batı Avrupa'nın liberal devletleri içinde İmparatorluğa itibar ve destek kazandıracağını ummuşlardı. İngiltere Jön Türkler için hâlâ ideal örnekti ve devrimin hemen ardından İngiliz büyükelçisini destekleyen halk gösterileri olmuştu. Ama umutları çok çabuk kırıldı. Devrim sonrasındaki günlerde Avusturya-Macaristan, 1876'da işgal ettiği Bosna-Hersek'i resmen ilhak ettiğini duyurmuş; Bulgaristan, (1876'da kurulan özerk vilayet) Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleştiğini bildirmiş ve Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla olan (tamamıyla teoride kalan) bağlarına da resmen

son vererek kendini bağımsız bir krallık olarak ilân etmiş; Girit Yunanistan'la birleştirilmişti. İngiltere İttihatçılara soğuk davranmış ve Osmanlılardan yana müdahalede bulunmayı diğer Büyük Güçler'le birlikte kibarca reddetmişti. Osmanlıların yapacak pek bir şeyi kalmamıştı. Aslına bakılırsa, Avusturya mallarına karşı boykot düzenlemişlerdi. Boykot (Avusturya'yı sarstığı kadar Avusturya mallarını ithal eden Rum ve Ermenileri de sarsmış olmakla beraber) etkili olmuş ve Osmanlıların uğradıkları siyasal zararı mali açıdan telafi etmişti. Bu boykot, liderlerin halkı büyük çapta seferber etmeye giriştiği bir yeni siyaset tarzının ilk örneği olduğu için de ilginçtir.[9]

Bu ilk darbelerden sonra, on yılın geri kalanı boyunca baskılar dinmeksizin sürdü. Önceki on yıllarda olduğu gibi, hem dışardan baskı (rakip emperyalist güçlerin Osmanlı topraklarına ilişkin planları ve yeni Balkan devletlerinin genişlemeci politikaları) ve hem de içerden baskı (İmparatorluğun Türk olmayan toplulukları arasındaki ayrılıkçı hareketler) vardı.

Bölgesel ayaklanmalar kuşkusuz yeni değildi. Gerçekten de bu ayaklanmalar 19. yüzyılda olağan bir hale gelmişti. Yeni rejimi bu çatışmalara karşı daha duyarlı hale getiren şey, ideolojik özelliğiydi. Yeni rejim, bütün Osmanlı cemaatlerini temsil etme iddiasıyla iktidara gelmişti ve gerilla topluluklarının, örneğin Makedonya'daki tahrikinin eskisi gibi sürmesi, İTC'nin hayal kırıklığını katlıyordu.

Bu açıdan en büyük darbe Arnavutlar arasında Mart 1910'da patlak veren ayaklanmalar dizisi oldu. Arnavutların çoğunluğu Müslümandı ve içlerinden kimileri Osmanlı yönetiminde ve İTC içerisinde önemli roller oynamaktaydı (unutulmamalı ki, 1908 Devrimi'nin ve 1909'da Hareket Ordusu'nun en başta gelen kahramanlarından biri, bir Arnavut olan Niyazi Bey idi). 1910'da Kosova'da, 1911'de Karadağ'ın güney sınırları civarında ve 1912'de yine Kosova'daki ayaklanmaların, vergilendirme ve askere almaya ilişkin geleneksel direniş sebepleriyle ilgisi vardı, ama bu ayaklanmalar ayrıca İTC'nin merkezileştirme politikalarına karşı bir itiraz anlamı da taşıyordu. Belirgin sorunlardan biri, İttihatçıların Arnavut okullarına Latin alfabesinin sokulmasına karşı çıkmasıydı. Müslüman Arnavutların çoğu bu sırada İstanbul'la olan bağları hepten kesmek değilse de, geniş çaplı bir özerklik istiyorlardı. Arnavutların bağlılığını tekrar kazanmak için girişimde bulunan İTC, Haziran 1911'de

Sultan Mehmet'i Makedonya ve Kosova'ya bir iyi niyet turuna gönderdi; kendisine Niyazi Bey eşlik etmekteydi. Sultan Abdülhamit'in uzun yıllardır sürdürdüğü insanlardan uzak, içine kapanık yaşamından sonra, bu tür halkla ilişkiler gayreti oldukça yeni ve görülmemiş bir deneyimdi ve yeni Sultan'ın eski Osmanlı başkentleri olan Bursa ve Edirne'ye bir yıl önce yaptığı ziyaretlerdeki gibi halk tarafından çok takdir ve memnuniyetle karşılanmıştı. Beklenmedik şekilde oldukça çok sayıda Arnavut Sultan'ı karşılamaya ve (1389'da ölen) Sultan I. Murat'ın Kosova ovasındaki mezarının bulunduğu yere Sultan'la dua etmeye gelmişti,[10] ne var ki bu seyahat temel konularda hiçbir değişiklik getirmedi. Bir yıl sonraki olayların göstereceği gibi, ayrılıkçı baskılar karşısında Arnavutlar, Osmanlı iktidarının payandasına dönüştürülemeyeceklerdi.

İkinci büyük isyan Yemen'deydi. Arap yarımadasının bu dağlık bölgesi 19. yüzyıl ortasından beri, Osmanlının sözde hâkimiyeti altındaydı. İmparatorluğun bu uzak eyalet üzerindeki nüfuzu hep yüzeyseldi ve buna rağmen 1904'te yönetici soyundan gelen İmam Yahya yeniden isyan etmişti. Çok sayıda Osmanlı askeri Yemen'de bu sonu gelmeyen küçük çaplı savaşta yaşamını yitirdi (gerçekten de "Yemen" folklorda, birçok hüzünlü "Yemen türküsünün" gösterdiği gibi, Osmanlı askerinin düştüğü kötü durumla eşanlamlıydı). Ama 1911'de iki taraf bir uzlaşmaya vardı; Yemen Osmanlının sözde hâkimiyetine tekrar giriyor, İmam özerkliğini koruyordu. Bundan sonra Yemen İmparatorluğa sonuna kadar sadık kalacaktı.

Emperyalist yayılmanın baskısı kendisini, İngiliz hükümetinin Mezopotamya'da, Fransız hükümetinin Suriye'de ve Alman hükümetinin Anadolu'da ekonomik nüfuz alanı elde etmede birbirleriyle çekişen girişimleriyle hissettiriyordu, ama en yakın tehlike Kuzey Afrika'daki İtalyan emelleriydi. Trablusgarb eyaleti ekonomik ve stratejik açıdan önemsizdi, ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ya da Fransa tarafından işgal edilmemiş Afrika'da kalan son parçasıydı da. Afrika ve Doğu Akdeniz'de yayılmak İtalyanlar tarafından büyük güç statüsünü elde etmenin bir önkoşulu olarak görülüyor ve yirmi yıldır İtalyan diplomasisi ısrarla bu yayılmaya uluslararası onay çıkartmaya çalışıyordu. 1911'de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın örtülü onayını elde etmiş, Almanya'yla Avusturya'nın ise en azından tarafsız kalmasını sağlamış ve sonra da harekete geçmişti. 28 Eylül 1911'de Osmanlı

hükümetine, İtalyan yurttaşlarının Müslüman bağnazlarca tehdit edildikleri bahanesiyle, Trablusgarb'ın işgaline Osmanlıların rıza göstermesini isteyen bir ültimatom verdi.

Osmanlı hükümeti ültimatomu kabul etmedi, ama yatıştırıcı bir yanıt verdi. Buna rağmen İtalya ertesi gün savaş ilan etti. Eyalet hemen tamamıyla savunmasızdı ve İtalyan askerleri kıyı bölgesini işgalde fazla güçlük çekmediler. İtalyanların denizlere hâkim olmaları yüzünden Osmanlılar askerî birlik gönderemiyordu. Hükümetin yapabileceği az şey olmasına karşın İTC karşı tedbirlerin alınmasını istedi; bunu, Trablusgarb'ın asli değerinden dolayı değil, bu eyaletin kaybının daha Doğu'daki Arap tebaasının gözünde Sultan'ın hükümetinin itibarını düşüreceği için istemişti. Hiçbir şey yapılmayınca, İTC içerisinde Binbaşı Enver'in liderliğindeki İttihatçı subaylar harekete geçmeye karar verdiler. Elli kadar subay, zaten militan nitelikli Sünusiye tarikatının liderliğinde başlamış olan Arap direnişini körüklemek için, Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarb'a fedai olarak gitti. Ertesi yıl, bu subayların yönetimindeki bedevi askerler başarılı akınlarıyla İtalyanları tedirgin ettiler ve onların iç kısımlara doğru ilerlemesini önlediler.

İtalyanlar bu açmazdan, savaşın alanını genişletmek suretiyle çıkmaya çalıştılar. Nisan 1912'de Çanakkale Boğazı'nı bombaladılar. Bu bölgedeki çarpışmalar Büyük Güçler arasında telaş yaratınca, Mayıs'ta Oniki Adalar'ı işgal ettiler. Savaş, Osmanlılar 17 Ekim 1912'de hem Trablusgarb hem Oniki Ada'yı İtalyanlara bırakana kadar uzamıştı, çünkü o tarihte Balkanlar'da çok daha tehlikeli bir durum ortaya çıkmıştı.

Dönüşü olmayan nokta: Balkan Savaşı ve Babıâli Baskını

Balkanlar'daki yeni ulus devletler çatışma halindeydi; üzerinde anlaştıkları tek şey; Osmanlıları Avrupa'dan atma arzusuydu. Onları bu yönde etkin şekilde harekete geçmekten alıkoyan şeyler, ganimetin paylaşımına ilişkin anlaşmazlık ve Osmanlı ordusundan duyulan korkuydu (Balkanlar'daki son savaş, 1897 Savaşı, yankılar uyandıran bir Osmanlı zaferiyle sonuçlanmıştı). Ama, 1911-1912 yıllarında bu durum

değişmişti. Mart 1912'de Sırbistan ve Bulgaristan, Sırbistan'ın girişimiyle bir ittifak yaptı. Bu ittifak resmî olarak savunma nitelikliydi, ama aslında Türkiye Avrupa'sının fethini hedefliyordu. Buna çok benzer bir anlaşmaya Mayıs 1912'de Yunanistan'la Bulgaristan arasında varıldı. Karadağ ve Sırbistan, Ekim başında bir ittifak yaptılar. Bunlar olup biterken Osmanlı-İtalyan Savaşı İmparatorluğun siyasal ve askerî zayıflığını gün ışığına çıkarmış, böylece Balkan devletlerini harekete geçmek için cesaretlendirmişti.

2 Ekim 1912'de müttefik Balkan devletleri (Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan) Babıâli'ye, Makedonya'da yabancı denetimi altında geniş çaplı ıslahat isteğinde bulunan müşterek bir ültimatom gönderdiler. Aynı zamanda da savaş için seferberliğe giriştiler. Osmanlı hükümeti daha önce onaylamış olduğu bütün ıslahatları uygulamaya hazır olduğunu bildirdi, ama ültimatomda ima edilen şekilde egemenliğinden feragat etmeyi reddetti. Bunun üzerine Karadağ 8 Ekim'de savaş ilân etti, onu öteki ülkeler izledi. Büyük Güçler'in hiçbiri savaşı desteklemiyordu, ama anlaşmazlıkları nedeniyle savaşı durdurmada fazla etkili olamadılar.

Osmanlı harekât planı, (sayıca çok üstün) bir ordunun saldırısıyla karşı karşıya gelindiğinde, Asya eyaletlerindeki birliklerin cepheye getirilmesine kadar batıda Amavutluk'a, doğuda Doğu Rumeli'ye çekilerek yapılacak bir savunma savaşıydı. Ancak yeni Harbiye Nazırı Nazım Paşa bu planların yabancısıydı; bu planları hazırlamış olan eski genelkurmay başkanı Ahmet İzzet Paşa ise şimdi Yemen'de vazifeliydi.[11] Bundan ötürü, Osmanlı ordusu geri çekilmeyip Sırp ve Bulgarlarla aynı anda savaştı ve bozguna uğradı. Bulgarlar karşısında Kırk-kilise (bugünkü Kırklareli) ile Lüleburgaz ve Sırplar karşısında Kumanova muharebelerini kaybettikten sonra, ordu İstanbul'un hemen dışındaki Çatalca hatlarına doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Batıda sadece birkaç müstahkem mevki, Yanya (Yanina, bugünkü Ioannina), İşkodra (Scutari, Üsküdar, bugünkü Skhoder) ve Edirne hâlâ direnmekteydi.

Kasım ayında durum umutsuz bir hal almıştı ve sonuçta 3 Aralık'ta Osmanlı hükümeti ateşkesi kabul etti. On gün sonra, biri savaşan devletler diğeri büyük devletler arasında olmak üzere, Londra'da iki diplomatik konferans toplandı. İkinci konferansta iki hususta anlaşmaya varıldı: İstanbul ve Boğazlar (bu bağlamda, hem İstanbul hem Çanakkale

Boğazları) Osmanlılarda kalacaktı ve bağımsız yeni bir Arnavutluk devleti oluşturulacaktı. Bunda esas olarak Avusturya ısrar etmişti, çünkü bu devletin en önemli siyasal hedefi Sırbistan'ın Adriyatik denizine bir çıkış yolu edinmesini önlemekti. Ancak bu konferanslarda uzlaşı sağlanamamış, Avrupa'daki toprak kazançlarının paylaşımı ve Makedonya'yla Trakya'daki yeni sınırlar üzerinde ise hiç anlaşmaya varılamamıştı. Bu nedenle görüşmeler, İstanbul'da 23 Ocak 1913'te silahlı bir darbe yapıldığı haberi Londra'ya ulaştığı sırada, hemen hemen çıkmaza girmiş bulunuyordu.

Babıâli Baskını ve Balkan Savaşı'nın ikinci safhası

İTC'nin Enver ve Talât yönetimindeki kilit kadrosu, hükümeti tamamıyla iç sebeplerden ötürü devirmeye muhtemelen daha 1912 yılı sonlarında karar vermişti.[12] Kasım ayında İTC'nin eski düşmanı Kâmil Paşa sadrazam olarak yönetime geçince, hükümetin İttihatçılar üzerindeki baskısı arttı ve Komitenin varlığını sürdürmesi tehlikeye girdi. Londra Konferansı Cemiyet'e parti çıkarları değil yurt sevgisi adına eyleme geçme fırsatını vermişti. Büyük Güçler'in Babıâli'ye 17 Ocak'ta bildirdikleri öneriler içerisinde Edirne'nin Bulgarlara teslimi de bulunuyordu.

Bu aşırı hassas bir meseleydi, çünkü Edirne bir Müslüman şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun eski başkentiydi. Üstelik, şehir Ekim'den beri Bulgarlar tarafından kuşatılmış bulunuyor, buna rağmen halen direniyordu. Hükümetin Büyük Güçler'e boyun eğeceği 22 Ocak'ta anlaşılınca, İttihatçılar kendilerine bir gerekçe bulmuş oldular ve ertesi gün darbeye giriştiler. Bir İttihatçı subay topluluğu Babıâli'ye atla gelip kabinenin toplantı yapmakta olduğu odaya aniden girerek Harbiye Nazırı'nı vurdu ve kabine üyelerini esir alıp Kâmil Paşa'yı istifaya zorladı. Yeni bir kabine kuruldu ve Mahmut Şevket Paşa Sadrazam ve Harbiye Nazırı oldu.

Darbenin hemen ardından Balkan devletleri yeniden saldırıya geçti. İTC, Çatalca hatlarından karşı saldırıya geçilmesinde, saldırgan bir siyasette ısrar etti, ama ordunun durumu ve yolların kış mevsimindeki durumu buna olanak vermedi. Şarköy'de Bulgar ordusunun arka saflarına

kuvvet çıkartma girişimi ve bununla aynı zamana denk gelecek şekilde (henüz Osmanlıların elinde bulunan) Gelibolu yarımadasından yapılacak bir yarma harekâtı, eşgüdüm eksikliğinden dolayı başarısız oldu ve ordu içinde karşılıklı sert suçlamalara yol açtı.[13] Bulgarların şiddetli saldırısı Çatalca hatlarında püskürtüldü, yine de açlıktan perişan olan Edirne 26 Mart'ta düştü. Mayıs ayında, artık İttihatçılar da İmparatorluğun barışı müzakere etmekten başka seçeneği olmadığını kabul etmek zorunda kalmışlardı. 16 Nisan'da yeni bir ateşkes yapıldı. 10 Haziran'da imzalanan Londra Anlaşması, Ege'de Enez'den Karadeniz'de Midye'ye kadar uzanan bir hattın kuzeyinde ve batısında Edirne dâhil bütün toprakların kaybı anlamına geliyordu.

Bu arada Balkan ülkeleri arasındaki gerilim tırmanmaktaydı. Savaşa iştirak etmemiş olan Romanya, Bulgarların toprak kazançlarının kendi aleyhine yarattığı eşitsizliğin telafi edilmesini istedi. Makedonya'daki toprak kazançlarının bölüşümünden hoşnut olmayan Sırbistan ve Yunanistan, Bulgaristan aleyhinde bir ittifak kurdu. Bu düzenlemelerin farkında olan Bulgarlar, kendileri önce davranıp Sırplara saldırmaya karar verdiler, ama bu saldırı tamamıyla başarısız oldu. Bu olay İkinci Balkan Savaşı'nı başlattı ve bu savaşta Bulgaristan dört bir yandan saldırıya uğradı. İTC önderleri hükümete ve genelkurmay başkanına yeniden saldırıya geçilmesi için baskı yaptı, ama onlar tereddüt edip ısrarla ihtiyat tavsiye edince, Enver'in yönetiminde bir küçük rütbeli subay topluluğu İTC'nin desteğiyle inisiyatifi ele alıp Temmuz'da Edirne'ye bir saldırı başlattı. Edirne geri alındı ve Bulgarlar İstanbul barış antlaşmasını (29 Eylül 1913) imzalamak zorunda kaldı; bu antlaşmayla Edirne Osmanlı İmparatorluğu'na geri verildi.

Yine de, Osmanlıların Balkan Savaşı'nda uğradığı kayıp çok fazladır. İnsani, ekonomik ve kültürel açıdan durum feciydi. İmparatorluk Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını, yaklaşık 4 milyon insanın yaşadığı 150 bin kilometrekareden fazla toprağını yitirmişti. 1878'de olduğu gibi İstanbul yine her şeyini yitirmiş Müslüman mültecilerin akınına uğradı.[14] Ağır tifüs ve kolera salgınları oldu, mülteciler arasında ölüm oranı çok yüksekti. Onları yerleştirmek çok büyük sorunlara yol açmış ve birçoğu birkaç yılını gecekondularda geçirmişti. Ama bu durumun önemi daha da derindi: Yitirilen bölgeler (Makedonya, Arnavutluk, Trakya), beş yüz yılı aşkın zamandır İmparatorluğun

nüvesini oluşturmuş bölgelerdi. Buraları en zengin ve en gelişmiş eyaletlerdi ve Osmanlı yönetici seçkinlerinin çoğu buralardan çıkmıştı. Her şeyin ötesinde, Selânik İTC'nin beşiğiydi. Bu kayıpların bir yan sonucu, şimdi Osmanlı tarihinde Türklerin ilk kez etnik bakımdan nüfusun çoğunluğunu oluşturmaları olmuştu.

Teşkilât-ı Mahsusa

İTC içerisinde 1908 devrimi öncesinden beri "fedailer" diye bilinegelen bir subay topluluğunun Edirne'nin kurtuluşunda önemli bir rolü olmuştu. Bunlara, Komitenin (siyasal cinayetler gibi) kirli işlerini yapan ve bunalım zamanlarında onu savunmak için bir araya gelen İttihatçı saldırı taburları denilebilir. 1909'da Hareket Ordusu olayında önemli bir rol oynamışlar ve birçoğu Trablusgarb'da Arap gerillalarının İtalyanlara karşı örgütlendirilmesinde hizmet vermişti. Bu topluluk Enver'e çok yakındı.[15] Enver'in onlara liderlik yapmış olduğu anlaşılıyor. Edirne geri alındıktan sonra bu topluluk mensuplarına Enver tarafından, Türkçe konuşan Müslümanların (bugün de) yaşamakta olduğu Meriç nehrinin batısında kalan Batı Trakya bölgesinde bir gerilla hareketini başlatmaları emredildi. Bunlar bu amaçla Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'ni kurdular. Bu kuruluşun ömrü sadece iki ay sürmüş olmasına karşın (Osmanlılar tarafından barış görüşmelerinde Bulgarlara baskı yapmakta yararlanılmış, istenen ödünler elde edilir edilmez de varlığına son verilmişti), Anadolu'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkacak olan ulusal direniş hareketi için önemli bir "laboratuar" vazifesi gördü.

Enver'in etrafındaki bu fedai subaylar topluluğunun, 1913'te gayrıresmî olarak Teşkilât-ı Mahsusa diye bilindiği anlaşılıyor. Örgüt bu ad altında 1914'te resmileştirilmiş ve (o tarihte) Harbiye Nazırı olduğu için Enver'in doğrudan denetimine verilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda bu örgüt, ayrılıkçı hareketlerin, bilhassa Arap eyaletlerindekilerin bastırılmasında ve Batı Anadolu'daki Rum işyerlerine karşı yapılan terör saldırılarında perde arkasında önemli roller oynadı. Ermeni meselesindeki rolüne ise ayrıca geleceğiz. Teşkilât ayrıca İmparatorluk dışında da faaliyet göstermiş, Rus, Fransız ve İngiliz sömürge imparatorluklarındaki yönetimlere karşı Müslümanların direnişini

körüklemeye çalışmıştı. Osmanlı "Lawrence"larının bu faaliyetleri romantik ve maceralı olmalarına karşın fazla etkili olamamış gibi görünüyor.

Teşkilât'ın örgüt yapısı hakkında az şey biliniyor, ama sonraları İTC'nin merkez-i umumisine bağlı, Bahaettin Şakir yönetiminde siyaset işlerine bakan bir bürosu olmuştu. Örgütün bu bölümü, Enver'e tâbi olan askerî topluluktan bir dereceye kadar bağımsız gibi görünüyor.

İttihatçı iktidarının pekişmesi

Ocak 1913'teki hükümet darbesinden sonra İTC iç siyasal duruma tamamen hâkim oldu. Başlangıçta liberal muhalefete baskıda bulunulmadı. Sadece, önderlerine, siyaset dışında kalmaları emri verilmişti. Bu durum, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te Hürriyet ve İtilaf'ın bir taraftarı tarafından öldürülmesiyle değişti. Çok sayıda tutuklama oldu, bazı kişiler ölüm cezasına çarptırıldı. Artık İttihatçılar hükümetteki nüfuzlarını daha da artırmışlardı: Talât Dâhiliye Nazırı olarak kabineye girmiş, Enver iki kez üst üste terfi ettirilerek Paşa ve Harbiye Nazırı yapılmıştı. İstanbul muhafızı Cemal de terfi ettirilmiş ve Paşa rütbesi almıştı. Yeni Sadrazam, Mısırlı bir prens olan Sait Halim Paşa'ydı; İTC'nin kilit kadrosundandı, ama buna rağmen az nüfuza sahipti.

Ortaya çıkan bu yönetim biçimine ekseriya Enver, Cemal ve Talât "Triumvira"sı (üçlü yönetimi) denilmiştir. Ancak bu yaklaşım basite indirgemedir. Her üçü de kuşkusuz güçlü kişilerdi: Enver orduya hâkimdi ve Talât'ın Cemiyet içerisinde büyük nüfuzu vardı. Cemal İstanbul muhafızı olduğu müddetçe ülke siyasetinde sözü geçmekteydi, ama 1914 ortalarından sonra etkisi azalmıştı. Ancak Enver'in orduda rakipleri vardı (en başta da Cemal geliyordu). Cemiyet içerisinde, ("Kâtib-i Mes'ul" ya da "Müfettiş" denilen) yerel parti başkanlarıyla İttihatçı valiler çoğunlukla güçlü ve bağımsızdılar. İTC, birtakım hiziplere mensup olan elli kişilik bir iç kadro tarafından yönetiliyordu. Talât'ın büyük nüfuzu aslında tamamen bu hiziplerin önderlerini uzlaştırmadaki tartışılmaz becerisinden kaynaklanıyordu.

1913-1918 döneminde, İTC'nin iç kurullarının, siyasete yön verilmesinde kabineden çok daha fazla ağırlığı olmuş ve çok defa kabine oldubittilerle karşılaşmıştı. Yeni parlamento seçimleri 1913-1914 kışında yapıldı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası resmen fesholmamakla beraber seçimlere katılmamıştı ve seçimlerden sonra ortaya çıkan meclis, İTC'nin bir kuklasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi

Balkan Savaşı biteli henüz bir yıl olmuştu ki Osmanlı İmparatorluğu –son kez olarak– tekrar savaşa girdi. Zamanın İttihatçı hükümetinin bu savaşta İttifak devletlerine nasıl ve niçin katılma kararı almış olduğu Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Türkiye'de tartışma konusu olmuştur.

Avusturya veliahdı Arşidük Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da Sırp milliyetçileri tarafından öldürülmesinin ardından süratle artan uluslararası gerginlik ortamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun İttihatçı hükümeti, bir ittifak imzalamaları için Büyük Güçler'i ikna etmeye çalıştı. Balkan Savaşı İmparatorluğun diplomatik tecridini ortaya çıkarmıştı. İttihatçılar sürekli tecridin İmparatorluğun sonu demek olacağı inancındaydılar. Sürekli yalnız kalmaktansa herhangi bir ittifakı kabul etmeye esasen hazırdılar.

Önce, Cemal Paşa Paris hükümetine başvurdu, ama yüz bulamadı. Fransa ve İngiltere de, gündemlerinde ilk yeri tutan Rusya'yla şimdi iyi ilişkiler içerisindeydi ve Balkan Savaşı'ndan sonra Yakındoğu söz konusu olduğunda, bu iki devlet Balkan devletleri ittifakıyla yapılacak bir işbirliğini Osmanlılarla kuracakları bir bağlantıya tercih ediyorlardı. O yüzden İttihatçılar gözlerini İttifak devletlerine çevirdiler. Avusturya-Macaristan, Osmanlılarla Sırbistan aleyhine bir ittifak olasılığına dair nabız yoklamış, Talât da Enver de yüreklendirici yanıt vermişti. 28 Temmuz'da Enver Paşa bir sohbet sırasında Alman Büyükelçisi Wangenheim'a açıkça Almanya'yla savunma amaçlı bir ittifak önerdi. Öneri Berlin'e ulaştırıldığında Kayzer II. Wilhelm'den bizzat destek gördü.

Bunu izleyen günlerde, Jön Türk önderlerinden küçük bir grup (Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Talât Paşa, Meclis-i Mebusan Başkanı Halil), fevkalade bir gizlilik içerisinde Almanlarla yapılacak antlaşmanın ayrıntılarını müzakere ettiler. Kabinenin öteki üyeleri ise, Maliye Nazırı Cavit Bey, Cemal Paşa ve Şeyhülislâm Hayri Efendi gibi önemli şahsiyetler dâhil, haberdar edilmemişti. Antlaşma 2 Ağustos 1914'te Sait Halim Paşa'nın Boğaziçi'ndeki özel ikametgâhında imzalandı. Bu çok önemli belgenin sekiz maddesi şunlardır:

1. Her iki taraf Avusturya'yla Sırbistan arasındaki bir çatışmada tarafsız kalacaktı.

2. Rusya çatışmaya girer ve Almanya da girmek zorunda kalırsa, Osmanlı İmparatorluğu İttifak devletlerine katılacaktı.

3. Alman askerî heyeti Türkiye'de kalacak ve heyete, Osmanlı yüksek komutası altında etkin bir rol verilecekti.

4. Almanya, Osmanlı topraklarını koruyacaktı.

5. Antlaşma derhal yürürlüğe konulacak ve 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacaktı.

6. Taraflardan biri aksine karar vermedikçe antlaşma kendiliğinden beş yıllık süre için yenilenecekti.

7. Sultan ve Kayzer antlaşmayı bir ay içerisinde tasdik edeceklerdi.

8. Antlaşma gizli kalacaktı.[16]

Önemli olan bir nokta, bu antlaşmanın Rusya'nın Avusturya ve Almanya'ya karşı savaş hazırlıklarına başladıktan bir gün sonra yapılmış olmasıydı. Osmanlı liderlerinin bundan haberdar olduklarını varsaymak lazım, öyle olunca da, kendilerini savaşa sürükleyeceğini bildikleri bir antlaşmayı imzalamalarına yol açan şeyin ne olduğu sorusu doğuyor. Daha önce sözü edilmiş olan yalnızlık korkusunun yanı sıra, muhtemelen iki başka etkenin rolü olmuştur. Birincisi, Büyük Güçler içinde sadece Alman İmparatorluğu'nun Osmanlılarla eşit taraflar olarak bir anlaşma imzalamaya istekli olmasıydı; ülkeyi yarı sömürge statüsünden kurtarmaya çalışan İttihatçılar için bu çok önemli bir hususstu. İkincisi ise, yapılan yanlış bir hesaplamaydı. Osmanlılar Alman strateji planının, önce Rusya'nın müttefiki Fransa'yı, Belçika üzerinden bir kuşatma harekâtıyla yenip saf dışı etmeye dayandığını bilmiyorlardı; bu harekât sadece Fransa'yı değil İngiltere'yi de kesinlikle savaşa sokacaktı. İttihatçılar belki de sadece Rusya'yla bir savaş ummuşlar ve bu

savaşta Almanya ve Avusturya'nın kazanacağını tahmin etmişlerdi. Rusya zaferinin Kafkasya ve Balkanlar'da somut sonuçlar doğurması beklenebilirdi. Savaş daha fazla genişlediğinde, İttihatçılar içerisindeki Alman taraftarı hizip, tereddüdü bırakıp her şeye karşın kesin adımı atmaya karar vermiş bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu askerî, ekonomik ve iç iletişim açılarından ciddi bir savaşı götürecek durumda değildi. Almanlar bunun pekala farkındaydı, ama onlar için Osmanlı ittifakının çekiciliği Osmanlı ordusunun birkaç ay içinde bitmesi beklenen bu savaşa olacak katkısında değil, bu ittifakın Fransız ve İngiliz sömürge imparatorluklarındaki Müslümanlarla Balkan devletleri üzerindeki etkisinde yatıyordu. Ayrıca Osmanlılar Rus gemilerinin boğazlardan geçişini de etkili şekilde engelleyebilirdi.

Gizli antlaşmanın imzalanışının hemen ardından meclis tatil edildi ve hükümet kamuoyunu savaşa hazırlamaya girişti. Bu konuda İngiliz hükümeti sayesinde eline bir koz geçmişti.

Osmanlılar Yunan donanmasının artan gücüne mukabele etmek için İngiltere'ye 1911'de iki modern zırhlı ısmarlamıştı. Bedelleri kısmen İmparatorluğun her tarafında Donanma Cemiyeti'ne yapılan halk bağışlarıyla ödenmiş olan iki gemi 1914 yılı ortalarında hazır durumdaydı, ancak ek denemeler ve kalan ücreti ödemedeki sorunlar nedeniyle teslimleri gecikmişti. Osmanlı subay ve denizcilerinden bir topluluk gemileri teslim almak için İngiltere'ye gitmiş ve paranın son kısmı da ödenmiş bulunuyordu ki 1 Ağustos'ta Amirallik Birinci Lordu (Deniz Kuvvetleri Bakanı) Winston Churchill gemilere İngiliz hükümeti adına el koyuverdi (İngiltere savaşta olmuş olsaydı bu davranış meşru olabilirdi, ama değildi). Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir tepkiye yol açtı. Bu tepkiden Almanlar ustalıkla kendi çıkarları için yararlanıp, *Goeben* zırhlısı ve *Breslau* hafif kruvazöründen oluşan küçük Akdeniz filosuna Çanakkale Boğazı'na hareket emri verdiler. Akdeniz'deki bütün Fransız ve İngiliz filolarının peşine düştüğü bu gemiler destansı bir yolculuktan sonra 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı'na ulaştılar. Gemilerin mayın döşenmiş sulardan geçmelerine Enver Paşa'nın emriyle izin verildi. İngiltere bunların iadesini isteyince (bu sırada Osmanlı İmparatorluğu henüz tarafsızdı), gemiler Almanlardan

sözde bir meblağ karşılığında satın alındı ve Osmanlı donanmasına katıldı.

Rusya'nın savaşa girmesiyle, *casus foederis*[2*] ortaya çıkmıştı ve Osmanlılar açıkça savaşa katılma yükümlülüğü altındaydılar. Ancak İttihatçı hükümet İmparatorluğun hiç hazırlıklı olmadığı ve öncelikle Almanlardan yüklüce bir para yardımı ve silah almadan savaşa başlayamayacağı gerekçesiyle savaş ilânını ertelemeyi başardı. Aslında Enver Paşa'ya kalsa savaş ilânını 1915 ilkbaharına kadar ertelemeyi tercih ederdi, ama Alman hükümeti baskısını artırıp gereken mali teminatları da sağlayınca, savaş ertelenemez hale geldi. Savaş kararı 25 Ekim'de alındı[17] ve iki gün sonra Enver'in kesin emriyle, Yavuz Sultan Selim'deki (*Goeben*'in yeni adı) Alman amirali Souchon komutasındaki küçük bir Osmanlı filosu Rus donanmasına saldırmak ve Karadeniz'de deniz üstünlüğünü ele geçirmek için denize açıldı. Osmanlı İmparatorluğu 11 Kasım itibariyle Rusya, Fransa ve İngiltere'yle savaşa girmiş bulunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu

Kısa bir savaş olacağına dair beklentiler boş çıkıp, Batı cephesindeki saldırı 1914 yılı sonlarında siper savaşına dönüşünce, Almanların gözünde Osmanlıların katkısının önemi arttı. Şeyhülislâma danışıldıktan sonra Sultan tarafından 14 Kasım'da resmen cihat ilân edildi. Cihat ilânının İtilaf devletlerinin sömürgelerinde (ve Rus Orta Asya'sında) yaşayan Müslümanlar üzerindeki etkisine dair beklenti (Osmanlıların çoğunda daha az olduğu halde) Almanlar arasında çok yüksekti, ancak Osmanlı hükümetinin, bilhassa da Teşkilât-ı Mahsusa'nın büyük propaganda çabasına rağmen cihat ilânının etkisi çok az oldu. Osmanlıların askerî güçleri hakkındaki kuşkularına rağmen Almanlar saldırı amaçlı bir stratejiyi teşvik etmekteydiler. Osmanlı genelkurmayının Alman Başkanı Bronsart von Schellendorf'un geliştirdiği harekât planları Süveyş Kanalı ve Rus Transkafkasyası'na saldırılmasını öngörüyordu. Enver Paşa bu planları hararetle benimsedi.

Kafkasya cephesinde ilk saldıran, Kasım ayında Ruslar oldu, ama Osmanlı ordusu onları durdurdu. Aralık ayı sonunda bizzat Enver Paşa'nın komutası altında bir karşı saldırı başladı. Başarılı bir başlangıca rağmen Osmanlılar Kars yolu üzerindeki Sarıkamış'ta Ocak ayında ağır biçimde yenilgiye uğradılar. 90 bin askerden sadece 12 bini sağ kalmıştı; bunların çoğu öldürücü kış koşullarında bir dağı geçerken soğuktan ve bitkinlikten öldü.

Ermeni sorunu

Bu askerî fiyasko Doğu Anadolu'yu, tam havalar düzeldiğinde yapılacak bir Rus saldırısına açık hale getirmişti. Ayrıca bu başarısızlık 75 yıl sonra hâlâ tartışılan bir sorun olan Osmanlı Ermenilerinin sindirilmesinin başlangıcını da işaret etmekteydi.

Ermeni cemaati, vilayetlerin hiçbirinde nüfusun yarıdan fazlasını ya da nüfusun içerisinde ötekilere oranla bir çoğunluk bile oluşturmamasına rağmen (eğer tabii Türkler, Kürtler ve diğer Müslüman topluluklar ayrı ayrı sayılmazsa, ki Osmanlıların asla yapmadığı bir şeydi bu), Doğu Anadolu vilayetlerinin nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. İmparatorluktaki Ermenilerin toplam sayısına ilişkin tahminler değişiktir, ama Osmanlı Anadolu nüfusunun %10'u olan 1,5 milyon civarında bir nüfus akla yatkın bir tahmin olsa gerek.

1896 karışıklıklarından sonra Doğudaki durum bir derece normale dönmüştü, ancak yerel Ermenilerle Müslümanlar, bilhassa da Kürtler arasındaki ilişkiler gerginliğini sürdürüyor ve sık sık çatışmalar oluyordu. Mayıs 1913'te Taşnaksutyun temsilcileri Doğu Anadolu'daki Ermenilerin korunması için yabancı bir jandarma örgütünün kurulmasını istediler. Bu konu için İTC hükümeti İngilizlere başvurmuş, İngilizler de konuyu Fransız ve Rus hükümetleriyle görüşmüştü. 1914 Şubat'ında, Doğu Anadolu'da geniş kapsamlı yetkileri olan iki müfettişliğin kurulmasına dair bir anlaşmaya varılmış ve Mayıs ayında birer Norveçli ve Hollandalı müfettiş tayin edilmişti. Savaşın çıkması bu planın uygulanmasına engel oldu.

Savaş patlak verdiğinde, Ermeni milliyetçileri Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması olanağını Rusların zafer kazanmasında

görüyorlardı. Rus propagandası bu emelleri cesaretlendiriyordu. Birkaç bin Ermeni, Rus ordusuna katılmıştı. Ermeniler Osmanlı ordusundan firar etmekte ve Osmanlı hatlarının gerisinde gerilla faaliyetleri olmaktaydı. Bu durum karşısında Osmanlı ordusu cephe gerisindeki bölgede ara sıra yapılan tehcirleri[3*] başlattı. Nispeten küçük çapta birkaç katliam[4*] meydana geldi. Mart'ın sonlarında, İTC merkez komitesi, büyük olasılıkla, savaş bölgesindeki tüm Ermeni nüfusunu Suriye çölünün ortasındaki Zor'a ve oradan da Güney Suriye ve Mezopotamya'ya tehcir[5*] etme kararı aldı. Geri çekilen ordunun gerisinde, Van vilayet merkezindeki bir Ermeni ayaklanması, aciliyet duygusunu artırdı. Tehcirler kesin ve ciddi olarak Mayıs'ta başladı. Bunlar, kabinenin 27 ve 30 Mayıs 1915'teki geriye dönük resmî kararlarıyla onaylandı. 1915'in yazında Doğu ve Orta Anadolu Ermenilerden temizlenmiş bulunuyordu. Bunu Batıdaki Ermenilerin tehciri izledi, bunun tamamlanması ise 1916 yazının sonlarını buldu. Tehcirlerde genel olarak çok benzeri bir modele uyulmuşsa da, uygulamada bir yerden diğerine farklılıklar oluyordu. Kimi yerlerde, aileler 24 saat önceden haberdar edilirken, diğer yerlerde bu, birkaç gün öncesinden oluyordu. Mal ve mülklerini bazı yerlerde satmalarına izin veriliyor, bazı yerlerde ise mallar, yetkililer tarafından "gözetim altına alınıyordu". Bazı yerlerde eşek ve arabalara izin veriliyor, başka yerlerde herkes yaya yürümek zorunda kalıyordu. Tehcir edilen Ermeni kafilelerine jandarma askerleri muhafızlık ediyor; bunlar çok acımasızca davranıyorlardı. Kafilelere eşlik eden jandarma askerleri son derece az sayıda olmakla birlikte, anlaşılan kurbanlar o derece şoktaydı ki bu onları tamamen itaatkar kılmıştı; öyle ki neredeyse hiç direniş vakasına rastlamıyoruz.

Bu tehcirler,[6*] çok sayıda Ermeninin ölümüyle sonuçlanmıştı. Buraya kadarkiler genellikle kabul gören tarihsel olgudur. Anlaşmazlıklar ise bütün hiddetiyle üç husus üzerinde sürmektedir. İlki, uygulamanın askerî açıdan gerekliliğine ilişkindir. Türk tarihçileri ve onları destekleyenler, savaş sırasında birçok Ermeninin devlete ihanet niteliğindeki faaliyetlerine ve hangi Ermeninin sadık kalacağını, hangisinin Rusların tarafını tutacağını bilmenin güçlüğüne dikkat çekmektedirler. Karşı taraf ise –haklı olarak– tehcirin savaş bölgesiyle

sınırlı kalmayıp bütün İmparatorlukta meydana gelmiş olduğunu belirtmektedir.

İkinci anlaşmazlık sayılara ilişkindir: Türk tarihçileri 200 bin gibi düşük bir ölüm sayısı sunmakta, Ermeniler ise kimi zaman bunun on katını iddia etmektedirler. Bu çelişkinin nedeni, propaganda bir yana, İmparatorlukta savaş öncesinde yaşayan Ermenilerin sayısıyla göç etmiş olanların sayısına ilişkin yapılan değişik tahminlerde yatmaktadır. 600 bin ila 800 bin arasındaki ölü sayısı çok olası görünüyor.[18]

Üçüncü ve en önemli anlaşmazlık konusu ise, maksada ve soykırım yapılıp yapılmadığına ilişkindir. Türk tarafı ve onu destekleyenler, Doğu Anadolu'da, (Rus ordusu tarafından desteklenen) Ermeni çeteleriyle (Türk jandarması tarafından desteklenen) Kürt aşiretlerinin kontrolü ele geçirmek için cemaatler arasında bir savaş verildiğini iddia etmektedirler. Bunlar, Suriye'ye gönderilmiş olan Ermenilerin yerel Müslüman halkın (özellikle Kürtlerin) şiddetli saldırılarına uğradıklarını da kabul etmekle beraber, bunu Osmanlı hükümetinin politikalarından çok, onun denetim zaafına bağlıyorlar. Osmanlı hükümetinin resmî kayıtlarının, bilindiği kadarıyla hükümetin ölüm olaylarında parmağı olduğunu kanıtlayan bir belgeyi içermediğine dikkat çekiyorlar. Ermeni tarafı ise devletin işe bulaşmış olduğunu kanıtlamaya çalışmaktaysa da, sunduğu belgelerin bazısının (Andonyan belgeleri) düzmece olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu mesele üzerine Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yayınlanan, hükümetin parmağı olduğunu kanıtlama iddiasındaki İngiliz ve Amerikan yayınlarından birçoğu dahi savaş zamanındaki propagandanın damgasını taşımaktadır. Öte yandan, hükümetin işe bulaşmış olduğunu bildiren savaş zamanının Alman kaynakları hakkında aynı şey söylenemez. Birçok Alman gördükleri karşısında şok geçirmiş, Berlin hükümetini harekete geçmesi gerektiği yolunda ikna etmeye çalışmıştı; ancak devletin yüksek çıkarları Alman İmparatorluğu hükümetinin ittifakı tehlikeye atmamak için çok ihtiyatlı hareket etmesini emrediyordu ve zaten Osmanlı hükümeti bu konuda hiçbir müdahaleye izin vermediğini çok açık şekilde belirtmiş bulunuyordu.

Öyleyse çıkaracağımız sonuç nedir? Tanık raporlarından, ama sadece Alman, Avusturyalı, Amerikalı ve İsviçreli misyonerlerinki değil, ayrıca Osmanlı yetkilileriyle sürekli temas halinde olan Alman ve Avusturyalı subay ve diplomatlarınkilerden; Ermeni katliamlarını soruşturan savaş

sonrası Osmanlı mahkemesine sunulan kanıtlardan ve hatta bir dereceye kadar, İttihatçı subay ve yöneticilerin anılarından, şu sonucu çıkarmalıyız ki, Osmanlı hükümeti, hükümet olarak soykırıma karışmamış olsa bile, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Talât Paşa'nın kontrolündeki bir örtülü çekirdek güç, Doğu Sorununu Ermenileri yok ederek[7*] "çözmek" istedi ve bu planı perdelemek için tehciri kullandı. Taşra parti başkanlarından bazıları bu kırıma yardımcı olmuş; kırım esas olarak, Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla, onun siyasi işler yöneticisi (ve İttihat ve Terakki merkez komitesi üyesi) Bahaettin Şakir'in kontrolü altında düzenlenmişti. Bazı valiler, Diyarbakır'daki Dr. Mehmet Reşit gibi, çektirilen büyük çaptaki eziyetlere bizzat önayak olmuşlardı, ama işbirliğini reddeden vali ve subaylar da olmuştu. Ne var ki, bunlar üstleri tarafından engellenmiş veya yerlerine başkaları getirilmişti. Parti yöneticileri bu konuda asıl kararları "olay yerinde" alıyorlardı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kayıtlarının imha edilmiş ve İTC'ninkilerin kaybedilmiş olması, çeşitli kişi ve kuruluşların işe ne ölçüde bulaşmış olduklarını kanıtlamayı güçleştiriyor, hatta imkânsız kılıyor; ama artık İTC'nin merkezden kontrol edilen bir kırım politikasına ön ayak olduğu inkâr edilemez.

Bu kırım modeli her yerde aşağı yukarı aynıydı (kendi içinde bu, eşgüdümlü bir planın varlığına güçlü bir kanıttır). Erkekler ve erkek çocukları (çok küçük ve çok yaşlılar hariç), tehcir başladığında kadınlardan ayrılmıştı. Erkekler sonra ya doğrudan, hareket edilen kentin dışında ya da güzergâh istikametinde hayli uzakta bir yerdeki "ölüm tarlaları"nda[8*] öldürülmüşlerdi. Bilhassa orduya alınmış erkekler riskli bir konumdaydı. 25 Şubat'ta, Sarıkamış'taki felaketten sonra, ordudan kaçışlar artmış ve bütün Ermeni askerlerin ellerindeki silahların alınması için bir emir çıkarılmıştı. Silahları alınanlar, çoğunlukla Ermenilerin hizmet ettiği Amele Taburlarına verilmişlerdi. Kuşkusuz öldürmeler başladığından itibaren en kolay hedefler oldular.

Tehcir edilenlere Suriye çölüne doğru yürüyüşleri sırasında genellikle çok sert davranılıyordu ve bu yürüyüşlere dayanıp ayakta kalabilenler, Fırat Nehri boyundaki kamplarda erzak ve diğer gerekli şeylerden mahrum olarak hapis tutuluyorlardı. Çoğu, sert hava koşullarına karşı korunmasız olduklarından, açlıktan ya da hastalıktan ölmüştü. Kafilelerin geçmesi gereken bölgelerdeki halkın tavrı, zamana ve yere

göre farklılıklar gösteriyordu. Ermenilere kimi zaman köylüler veya aşiretler saldırıyor; kalan neleri varsa çalıyor ya da onları öldürüyorlardı, ama aynı zamanda da yoksul köylülerin tehcir edilenlerle yiyeceklerini paylaştıklarına veya aşiretlerin onları kurtardıklarına dair örnekler de vardı. Oldukça çok sayıda Ermeni kızı Müslüman hanehalklarının birer ferdi olmuş ve din değiştirmişti. Her ne kadar onları aralarına alma nedenleri, başkasına yardımda bulunma çabası olmasa da, kuşkusuz çok can kurtarılmıştı.[19]

En azından İTC içerisindeki bir grubun, kendi halkının bir bölümünü bilinçli olarak yok etmeğe uğraştığını kabul ediyorsak, nedenini de sormamız gerekir. Esas sebep kuşku yok ki milliyetçilikti, ama bu, birçok Ermeni araştırmacının inandığı gibi, Türkçülük tutkusu değildi. Orta Asya'ya giden yolu temizlemek bazıları için bir amaç olmuş olabilir, ama Türkçülük en azından 1917'ye kadar oldukça marjinal bir hareket olarak kalmıştı. 1912'den sonra ise Osmanlı Müslüman milliyetçiliği çok güçlenmişti. Anadolu'nun Müslüman nüfusunun en azından dörtte birinin şimdi, Hıristiyan devletlerin fethettiği Balkanlar'daki, Karadeniz çevresindeki ya da Kafkasya'daki bölgelerden gelen muhacirler –ya da muhacir çocuklarından– oluşuyor olması, etnik gerginliklere öfke ve hınç da katmıştı. Bu insanlar anne ve babalarının atalarından kalan yurtlarını nasıl terke zorlandıklarını sık sık hatırlıyorlardı ve bunun bir kere daha yinelenmesine izin vermemekte kararlıydılar.

Katliamlara hiçbir türde ırkçı teori neden olmadı (Bu, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Yahudilere uyguladıkları eziyetten en büyük farkıdır). Ama şu da doğru ki, birçok Jön Türk biyolojik materyalizm ve sosyal Darwinizmin etkisi altında kaldığından, dünyayı farklı uluslar arasında bir ayakta kalma mücadelesi olarak görüyordu. Bu dünya görüşü içerisinde, Osmanlı Ermeni ve Rumları kolaylıkla, Osmanlı "bedeninin" hayatta kalmasını tehlikeye sokan "mikroplar" ya da "tümörler" olarak görülebilirdi ve bu eziyet uygulamalarında yer almış kişilerin açıklamalarında bu türden ifadelerle karşılaşıyoruz.[20]

Süveyş Kanalı'na saldırılar

Ocak 1915'te, Süveyş Kanalı'nı almak için 20 bin askerin Sina çölünü on günde geçtiği bir ilk girişim de oldu, ama kanalı geçmeyi veya ablukaya almayı hedefleyen bu girişim yenilgiyle sonuçlandı. Mısır'da umulduğu gibi "cihadı" destekleyecek İngiliz aleyhtarı bir ayaklanma da olmadı. Osmanlı ordusu nispeten az zayiatla Filistin'in güneyine doğru çekildi. Kanala 1916'da yapılan bir ikinci saldırı girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı.

İtilaf Devletleri'nin saldırıları

Osmanlıların bu ilk girişimlerinden sonra inisiyatif doğrudan doğruya İtilaf devletlerine geçti. İngilizlerin ilk saldırı harekâtı, –İngiliz donanmasının kömür yerine petrol kullanmaya başlamasıyla önem kazanan– Basra Körfezi'ndeki İngiliz petrol tesislerini korumak için körfezin yukarısına iki Hint tümeni çıkarmak oldu. İngiliz hükümeti Sina cephesinde, Osmanlıların Süveyş Kanalı'ndaki girişimleri dolayısıyla, kanalın saldırıya açık olduğunun bilincine varmıştı ve saldırıya hazırlanan askerî güçler 1915-1916 arasında kademe kademe takviye edildi.

Ancak İtilaf devletlerinin esas saldırısı Çanakkale Boğazı'nı hedefliyordu. Stratejik açıdan kesinlikle doğru olan varsayıma göre, boğazların zaptı ve İstanbul'un işgali, tek bir hamleyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanlardan yardım görmesini engelleyecek ve Rus cephesinin ikmalini ve takviyesini mümkün kılacaktı. Ayrıca büyük bir olasılıkla kararsızlık içindeki Balkan devletlerini İtilaf devletlerine katılmaya ikna edecekti. Batı cephesinde bir çıkmaza girildiği için, bu hamle, Almanları arkadan vurmak için büyük bir fırsat gibi görünüyordu.

Boğazı ilk zorlama girişimi 1915 Şubat'ı ve Mart'ında yapıldı. Bu, Fransız ve İngiliz savaş gemilerinin Osmanlı bataryalarını susturmaya ve sonra da Çanakkale Boğazı'nda denize döşenmiş mayınları taramaya çalıştıkları bir deniz harekâtıydı. Ancak 18 Mart'ta ağır kayıplara uğrandığından, harekât iptal edildi ve Anadolu ve Gelibolu yarımadasına asker çıkartmayı içeren bir kara ve deniz saldırısının başlatılması kararlaştırıldı. 25 Nisan'da ilk çıkarma gerçekleşti. İngiliz ve Avustralyalı

askerler sahilde bazı yerleri işgal etti ama yarımadaya hâkim olan tepelere ulaşamadan durduruldular. Ağustos'taki yeni çıkarmalar da cepheyi yaramadı ve 1916 Ocak ayı başında İtilaf askerleri mevkilerini boşalttılar. Osmanlılar için İngiltere'ye karşı kazanılan bu zafer olağanüstü bir ulusal gurur kaynağı oldu; öte yandan, Gelibolu'daki çarpışmalar Osmanlılar için bu savaşın en ağır kaybıydı. 300 bin kadar ölü ve yaralı vardı.[21]

Osmanlı ordusu 1916'da bir başarı daha kazandı. Dicle'den yukarıya Bağdat yönünde ilerlemekte olan İngilizlerin Hint kuvvetleri kuşatıldı; Temmuz ayında Kütü'l-amare'de teslime zorlandı ve 13 bin savaş tutsağı hapse atıldı. Komutan General Townshend savaşın geri kalanını İstanbul'da geçirdi; askerleri ise Anadolu'daki tutsak kamplarında tutuldular ve savaş esiri olarak çeşitli işlerde çalıştırıldılar.

Osmanlı tümenleri sadece Osmanlı topraklarında savaşmadı. Alman genelkurmayının isteği üzerine Romanya ve Galiçya'daki Alman ve Avusturyalıların ve Makedonya'daki Bulgarların yardımına da gönderildiler. Avrupa'ya bu askerleri göndermek İmparatorluğun harcı olmayan bir lükstü, çünkü 1916 yılının ikinci yarısından itibaren işler her cephede ters gitmeye başlamıştı. Ruslar Anadolu içlerine ilerlemeye devam etmiş ve sonunda Trabzon, Erzurum ve Van'ı almışlardı. İngilizlerden sağlanan silah, altın ve bağımsızlık vaatleri, Mekke Şerifi Hüseyin'i bir Arap bağımsızlık savaşını başlatmaya ikna etmişti. Bu, başlangıçta sadece rahatsızlık verici bir durum iken, İngiliz subayları ve İngiliz teçhizatı sayesinde sonraki iki yıl boyunca giderek ciddi bir tehdide dönüşmüştü; öte yandan İngiliz orduları Mezopotamya'daki ve Filistin cephesindeki güçlerini sistemli şekilde artırıyorlardı.

Mart 1917'de İngiliz güçleri Bağdat'ı aldı ve Dicle'nin yukarı kısmına doğru ilerlemeye devam etti. İlkbaharda İngilizlerin Filistin'de yaptıkları iki cephe yarma girişimi Gazze'de durduruldu. Osmanlı ordusu açlık ve hastalıkla boğuşuyordu. Kışın, saç ve giysilerdeki bitler tifüs taşıyordu. Bunun kökü kazınabilirdi, ama tedavi ancak erkeklerin tam temizlenmesi ve giysilerin ısıtılmasıyla mümkündü; bunlar için gereken su ve yakıt ise çoğu kez bulunmuyordu. Yazın sıtma vurmuştu; özellikle ıslak kıyı ovalarında veya suların durgun olduğu yerlerde. Yaz sonu ve sonbahar başlarında içme suyuna bulaşarak ortaya çıkan kolera, en ölümcülüydü. Ayrıca vitamin eksikliği yaygın şekilde iskorbüte[9*] sebep oluyordu. Genel olarak ordu, (Alman, kısmen Belçika ve Rus silahlarıyla) oldukça iyi

silahlandırılmıştı, kendi teçhizatı ise umutsuz durumdaydı. 1917'de askere paçavra olmuş giysiler giydiriliyordu ve çoğu kez yalınayak yürüyorlardı. Koşullar o kadar kötüydü ki, askerler kitlesel olarak firar ediyordu. İstanbul'dan cepheye (çoğu kez bir buçuk aylık bir yolculukla) giderken yolda tümenlerin kuvvetlerinin yarısını ya da daha fazlasını yitirdikleri görülüyordu; savaşın sonunda kaçak askerlerin sayısı 500 bini bulmuştu.[22] Ordunun azami asker gücü 1916'da 800 bine ulaşmıştı. 1917'de gücü yarıya inmiş ve Ekim 1918'de savaş alanında geriye yalnızca 100 bin kişi kalmıştı. Ordunun en büyük sıkıntısı ulaşım zorluğuydu. Demiryolları tek hatlıydı ve bunlar daha henüz Toros ve Amanos dağlarından geçmiyorlardı, bu yüzden Anadolu (ve başkent) ile cephe arasında doğrudan demiryolu bağlantısı yoktu. Bir örnekle anlatılırsa bunun anlamı, Almanya'dan ithal edilen cephaneyi Filistin cephesine ulaştırmak için toplam on iki kez yükleyip boşaltma mecburiyeti demekti. Almanlar savaş hazırlığı esnasında, var olan cepheleri güçlendirmek yerine tam aksine Bağdat'a bir karşı saldırı hazırladılar. Bunun için Halep'te, eski Alman Genelkurmay Başkanı von Falkenhayn'ın komutası altında, "Yıldırım" adlı yeni bir ordu oluşturuldu. Halep'e 13 binden fazla Alman askeri gönderildi, ama bunlar oraya vardıklarında Filistin'deki durum öylesine tehdit edici bir hal almıştı ki, bunlar Bağdat yerine Filistin'e gönderildiler. Buna rağmen, İngiliz ordusu Aralık ayında Gazze'deki hatları yardı ve 1917 Noel'inden hemen önce Kudüs'ü aldı.

O yılın Osmanlılar açısından tek olumlu gelişmesi, Rus hükümetinin Kasım 1917 Rus Devrimi'nden sonra ateşkes istemesiydi. Brest-Litovsk'taki (Aralık-Mart 1918) barış görüşmelerinde, Ruslar Doğu Anadolu'yu, 1878'te fethetmiş oldukları bölgeler dâhil, boşaltmayı kabul ettiler, ne var ki Brest'te görüşmelerin sürdüğü sırada, Anadolu'daki Rus ordusu çökmekteydi ve sonuçta Türk güçleri bölgeyi geri aldılar. En inatçı direnişi Ruslar tarafından terk edilmiş Ermeniler gösterdi. Diğer binlerce Ermeni ise Rus askerleriyle birlikte Doğuya geri çekilmişti.

Rus devriminden sonra, Aralık 1917'de, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki Bolşevik aleyhtarı topluluklar, başkenti Tiflis olan Transkafkasya Cumhuriyeti'ni kurmuşlardı. Bu Cumhuriyet, sınırın 1876'daki konumuna getirilmesini reddetti, bunun üzerine Osmanlı askerleri güç kullanarak bölgeyi işgal etti ve Osmanlı hükümeti Brest-

Litovsk'ta kabul edilen sınırların genişletilmesi talebinde bulundu. Rus devrimi Türkçü fikirlere yeni bir ivme kazandırmıştı ve şimdi bizzat Enver Paşa, Yakındoğu'da yitirilmiş bölgelerin yerini tutacak, Orta Asya'daki Türki bölgelerin dâhil olduğu bir birlik üzerine kurulu yeni bir imparatorluk fikrini kuvvetle destekliyordu. Enver Paşa, Mezopotamya ve Filistin cephelerindeki tehlikeli duruma rağmen, Galiçya'dan dönen tümenleri güney cephesi yerine Kafkasya'ya gönderdi. Transkafkasya Cumhuriyeti Mayıs 1918'de yıkılınca, her şeyden önce Bakü'deki petrol yataklarını hedefleyen Almanlar Osmanlıları engellemeye çalıştılar, ama Enver kararlı şekilde devam etti ve Osmanlı askerleri Eylül'de Azerbaycan'ı işgal etti. Bolşevikler bu işgali protesto ederek Brest-Litovsk antlaşmasını tanımadıklarını açıkladılar, ama gerçekte yapabilecekleri fazla bir şey yoktu.

Osmanlı ordusu Bakü'ye girdiğinde savaş çoktan kaybedilmiş bulunuyordu. Fransa'daki Alman ordusu 8 Ağustos'tan itibaren yavaş yavaş ama kesintisiz şekilde geri çekilmeye zorlanmıştı. 20 Eylül'de Megiddo Savaşı'nda İngiliz ordusu Filistin cephesinde sonuç getirici bir cephe yarma harekâtı yaptı ve Osmanlı ordusunun arta kalanı kuzeye doğru geri çekildi. İttifak devletlerine 1915'te katılmış ve Almanya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorlukları arasında çok önemli bir bağ oluşturmuş olan Bulgaristan, Selânik'ten karaya çıkan İngiliz-Fransız güçleri tarafından 29 Eylül'de yenilgiye uğratıldı ve 2 Ekim'de teslim oldu.

İttihatçı hükümet artık ateşkes istemekten başka seçeneğinin olmadığını anlamıştı. Ayrıca, (üyeleri İtilaf devletleri tarafından savaş suçlusu diye damgalanmış olan) savaş döneminin lider kadrosuyla yapılacak görüşmelerin güç olacağını da sezdi. Bu nedenle kabine çekildi ve yerine Ahmet İzzet Paşa yönetiminde bir kabine geçti. General Townshend'in arabuluculuk üstlendiği ön görüşmelerin ardından, Hüseyin Rauf (Orbay) başkanlığındaki bir Osmanlı heyetiyle İngilizlerin, Ege'de Mondros'ta demirlemiş filotillasının komutanı Amiral Calthorpe arasında 31 Ekim 1918'de bir ateşkes imzalandı.

1913-1918 reform politikaları; toplumsal ve kültürel değişim

İTC, kapitülasyonların 1914 Ekiminde kaldırılmasıyla bu yıllar boyunca ilk kez kendi ülkesinde serbestçe hüküm sürebilir hale gelince 1913'ün Ocak ayında ele geçirdiği iktidar tekelini siyasal ve toplumsal bir reform programını zorla uygulamak için kullandı.

Bu programın bir kısmı idari yapıda, her şeyden önce de orduda reforma ilişkindi. Görmüş olduğumuz gibi, Ocak 1914'te, Edirne'nin kurtuluşunun kahramanı olan Enver iki kez terfi ettirilerek paşa unvanını almış ve Harbiye Nazırı yapılmıştı. Enver atanır atanmaz, ordunun esaslı şekilde yeniden düzenlenmesine girişti. Yaşlı subayların büyük bir kısmı tasfiye edildi, General Liman von Sanders yönetimindeki 70 kişilik bir Alman askerî heyetine orduyu ıslah etme görevi verilmişti. Bu heyet mensuplarına, daha önceki askerî heyetlerin aksine, gerçek yetkiler verilmiş ve bu subaylar, özellikle de Dünya Savaşı sırasında sayıları on kat artıp 700 kişi olduktan sonra[23] büyük nüfuz kazanmışlardı. Hatta Bronsart von Schellendorf isminde bir Alman subayı, doğrudan Enver'in astı olarak Genelkurmay Başkanlığına atanmıştı.

Taşra idaresinde reform yapmak için, bu idareyi daha etkin kılacak girişimler de olmuş, bir yandan da kısmen adem-i merkeziyet getirilmişti. İTC'nin 1913-1914'teki politikaları bu hususta önceki beş yılda yapılanlarla bir tezat oluşturuyordu. Adem-i merkeziyet politikaları her şeyden önce, İmparatorluğun en büyük azınlığı olan Arapları kazanmayı amaçlıyordu. Bu politikalar ancak kısmen başarılı oldu. Birçok Arap ileri geleni İttihatçıları desteklemesine karşın, eski İttihatçı subay Aziz Ali el-Mısri önderliğindeki El-Ahd (Yemin) türünden ayrılıkçı Arap örgütleri kışkırtıcılıklarını sürdürmekteydiler.

Bir diğer husus, adliye ve eğitim sistemlerinin daha fazla laikleştirilmesi ve ulemanın konumunun zayıflatılmasıydı. Şeyhülislâm 1916'da kabineden çıkarıldı ve ertesi yıl yetki alanı her bakımdan sınırlandı. 1917'de şer'iye mahkemeleri, (laik) Adliye Nezareti'nin denetimi altına verildi, medreseler Maarif Nezareti'ne tâbi kılındı ve vakıfları yönetecek yeni bir Evkaf Nezareti oluşturuldu. Aynı zamanda

medreselerin öğretim programı yenileştirildi, hatta Avrupa dillerinin öğrenilmesi zorunlu tutuldu.

Aile hukuku şeriatın nüfuz alanı olarak kalmıştı, ancak İslâmi devletin bu son kalesinde bile gedikler açılmıştı. 1913'te Alman yasasını esas alan yeni bir miras yasası uygulamaya konuldu. 1911'de şer'iye mahkemelerindeki yargılama usulünü düzenleyen bir yasa yürürlüğe girmiş ve bir kararname bütün Osmanlı tebaası için, İslâm'ın dört Ortodoks mezhebinin hükümlerinden modern bir seçme üzerine oturtulmuş bir aile hukuku getirmişti. Kararname gayrımüslimler için bazı özel düzenlemeleri içermekteydi.

Kadınların, en azından kentlerdeki orta ve üst sınıftan kadınların durumu, kısmen İTC'nin politikaları ve kısmen de Dünya Savaşı'nın etkilerinden dolayı değişmişti. Kadınların boşanma hakları genişletilmiş, ancak çokeşlilik yasaklanmamıştı. 1917'deki Aile Yasasına göre evlilikler hâkim huzurunda sonuca bağlanıyor ve evlenecek kadının (her ne kadar hâkim istisnaları kabul edebilecekse de) 16 yaşın üzerinde olması gerekiyordu. Jön Türkler kadınları toplum yaşamına katılmaya teşvik etti ve böylece orta ve üst sınıftan kadınlar halkın önünde kocalarıyla birlikte görünmeye ve tiyatroya, müzik gösterilerine gitmeye başladılar. Kadınlar Türk milliyetçilerinin Türk Ocağı kulüplerindeki konuşmalarını dinlemekle kalmayıp kendileri de konuştular. Hepsinden önemlisi, İttihatçı yönetimin yarattığı eğitim olanaklarıydı. Genç kızlar sayıları artan çeşitli seviyelerde okullardan yararlandılar. Dahası, ilk öğretim 1913'te kızlar için zorunlu hale getirildi. Yüksek öğretime gelince, bu, başlangıçta öğretmen yetiştiren yüksek okullarla (bunların sayıları 1913'ten sonra hızla artmıştı) sınırlı kalmış, ama 1914'ten itibaren İstanbul Darülfünunu'nda kadınlar için birçok ders açılmıştı.

Küçük ölçekli sanayideki işgücünün çoğunluğu, her ne kadar kadın ve çocuklardan oluşmaktaysa da, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı kadınlarının oldukça küçük bir kısmının ücretli işçi olduğunu da belirtmek gerekiyor. Çünkü kadın nüfusun çoğu aile çiftliklerinde çalışmaktaydı. Savaşmakta olan öteki ülkelerde olduğu gibi, erkeklerin savaşa alınmasından kaynaklanan istihdam açığını, kadınlarla telafi etmek gerekmiş ve bu da kadınların iş piyasasına girişini hızlandırmıştı. İttihatçılar, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti de kurdular; bu cemiyet

sanayide istihdam edilecek kadınları bulmaya ve kadınların çalışma koşullarını düzene sokmaya çalışıyordu.[24]

İTC yönetiminin bu son beş yılı boyunca, politikalarının içeriğinden başka, bütün siyaset tarzları da hayli değiştirildi. İttihatçılar, (isimlerinde "millî" sözcüğü bulunan) milliyetçi örgütlerin kurulması yoluyla, ülkenin mevcut bütün kaynaklarını seferber etmeye çalıştılar; bunların en önemlisi, Balkan Savaşı sırasında güçlü bir "cephe gerisi" oluşturmak için 1913'te kurulmuş olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ydi. Siyasete katılım yaygınlaşmış, siyaset mesleği daha az seçkinci hale gelmişti; fakat öte yandan acımasızlaşmıştı. Son olarak, 1913 sonrasında uygulanan reform programının önemli bir kısmı, ekonomiyi yabancıların ve Osmanlı Hıristiyanlarının denetiminden kurtarma gayretlerinden kaynaklanmıştı.

Maliye ve ekonomi: Liberalizmden milliyetçiliğe

Kabineye giren ilk gerçek İttihatçının, Haziran 1909'da Maliye Nazırı olan, maliye uzmanı Mehmet Cavit Bey olması bir tesadüf değildi. Jön Türk hareketinin doğuş sebeplerinden biri, yönetici seçkin sınıfın genç mensuplarının İmparatorluğun ekonomik açıdan hemen hemen sömürge durumuna düşmesine duydukları öfkeydi. İTC, Devrimin anlamlı sonuçlar vermesi için, ekonomik bağımsızlığa ulaşmak gerektiğinin bilincindeydi. Devrimden Balkan Savaşı'na kadarki dönemde, İttihatçılar reformlar ve müzakereler yoluyla bu amaca erişmeye çalıştılar.

İttihatçılar ekonomik duruma klâsik liberal bakış açısıyla yaklaştılar. Geleneksel engelleri kaldırmak ve ticari işlemlere ve mülkiyete ilişkin mevzuatı modernleştirmek suretiyle (örneğin 1911 tarihli arazi yasası ve 1913 tarihli miras yasası), ticaret ve sanayinin büyümesini teşvik etmeyi amaçladılar. İTC serbest ticareti destekliyor, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun, hammadde üreticisi bir çevre ülke konumuyla Batı Avrupa'nın liberal devletlerinden ya da Amerika'dan esasta daha zayıf durumda olduğunu –ki korumacılık için bir nedendi bu– henüz görmüyordu. Cavit'e göre yabancı yatırım ve dışarıdan ithal edilecek iş yönetim bilgisi ve tecrübesi çok önemliydi; her fırsatta bunların teşviki

için elinden geleni yaptı; hatta (birçok Jön Türk için en çarpıcı örnek budur) Japon hükümetine başvurarak uzman gönderilmesini istedi.

İTC ülke içi ekonomide kapitalistlerin yanında yer aldı. Bunun böyle olduğu 1908 sonrası yılların toplumsal çalkantılarını ve grevlerini bastırma şeklinden ve çıkarmış olduğu, girişimcilerin yararına olan iş ilişkilerine dair yasadan bellidir. Kırsal bölgelerde İttihatçılar toprak sahiplerinin mülkiyet haklarını korudular. (Sulama projeleri, altyapı çalışmaları ve kredi kolaylıkları yoluyla) tarımda yenileşmeyi ve yatırımları etkin şekilde teşvik etmelerine karşın, toprakların yeniden taksimine ya da ortakçılığı sona erdirmeye teşebbüs bile etmediler.

Hükümet dış ticareti ve yabancı yatırımı teşvik ederken aynı zamanda da vergi denetimini ve tahsilini daha iyi hale getirerek maliyesini düzene sokmaya çalıştı. Sonuç olarak devlet gelirleri yaklaşık %25 yükseldi. Aralık 1909'da Cavit, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk gerçekçi ve modern bütçesini ülkenin mali sorunlarını gizlemeye hiç kalkışmadan açıkladı. Kuşkusuz bu, harcamalara ilişkin tahminlerin de artması gerektiği anlamına geliyordu. İttihatçılar, liberalizm ve ciddi para politikaları karışımının kendilerine Avrupalı güçlerin saygısını ve işbirliğini kazandıracağını ve bunun sonucu olarak da bu güçlerin kapitülasyonlar sayesinde sahip oldukları imtiyazları terk etmeye ve Osmanlılara eşit koşullarda davranmaya istekli olacaklarını ummaktaydılar.

Bu beklentilerinde hayal kırıklığına uğradılar. Anayasanın yürürlüğe girmesiyle yabancı yatırımlarda olağanüstü bir artış olmadı. Aksine, yabancılar yeni rejimin milliyetçiliğinden ürkmüşlerdi. Avrupalı güçlerle, kapitülasyonlarda değişiklik yapılmasına ya da yavaş yavaş kaldırılmasına dair yapılan görüşmeler bir sonuç getirmedi ve gümrük tarifesini %4 yükseltme girişimleri de ilk önce Avrupalı güçler tarafından engellendi.

En büyük darbe Fransa ve İngiltere'nin 1910'da Osmanlı İmparatorluğu'na uygun koşullarda borç vermeyi reddetmesiydi. Osmanlı borçlarının çoğu, İngiliz-Fransız Osmanlı Bankası'nın liderliğindeki konsorsiyumlar tarafından Avrupa, bilhassa da Paris piyasalarından temin edilmişti. 1881'den beri bütün borçlara, Osmanlı hükümetinden çok daha güvenilir bulunan Düyun-u Umumiye İdaresi kefil olmaktaydı.

1909-1910'da Osmanlı hükümeti yine borç almak durumunda kaldı. Çok sayıdaki devlet memurunun emekliye sevk edilerek maaşa bağlanması ve devlet dairelerindeki istihdam fazlalığının azaltılması kısa

vadede masraflı olmuştu; ayrıca Mahmut Şevket Paşa'nın askerî gücün başı olarak tartışılmaz konumu, Cavit'in aşırı hızla artan asker harcamaları frenlemede güçsüz kalmasına yol açıyordu. Bu yüzden Cavit 11 milyon Türk lirası civarında bir borç alabilmek için Fransa'ya gitti, ama Osmanlı Bankası, borçların Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından garanti edilmesi ve Osmanlı mali kaynaklarının Fransızlar tarafından denetlenmesi gibi şartlar öne sürünce, İmparatorluğun itibarına ve bağımsızlığına aykırı olduğu gerekçesiyle anlaşmayı reddetti. Sonuç olarak, Osmanlı Bankası'yla olan görüşmeler kesildi. Bundan kısa bir süre sonra Cavit bir başka Fransız konsorsiyumuyla anlaşmaya varmayı başardı. Ancak Fransız hükümeti Jön Türklere hadlerini bildirmek istedi ve bu borcun Paris borsasında işlem görmesini engelledi. İngiltere, bu konuda Fransız hükümetine arka çıkmıştı. Kozların paylaşıldığı bu önemli anda Deutsche Bank, Alman hükümetinin talimatı üzerine, Osmanlılara özel şartları ya da sınırlamaları olmayan bir borç sunabileceğini bildirerek araya girdi. Tam zamanında Cavit'i zor durumdan kurtaran ve İstanbul'un Almanlar hakkında olumlu bir intiba edinmesini sağlayan bir anlaşma imzalandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge durumuna ve Jön Türk ekonomi politikalarının toyluğuna dikkat çeken ve çok daha milliyetçi bir ekonomi politikasının savunuculuğunu yapan birkaç kişi vardı. Bunların da başında, Parvus takma adıyla da bilinen Alexander Helphand geliyordu. Helphand, gençken Almanya'ya göç etmiş ve orada sosyalist harekete katılmış olan bir Rus Yahudisiydi. 1905 Rus Devrimi'nden sonra Rusya'ya geri dönmüş ve Troçki'yle birlikte St. Petersburg Sovyeti'nde çalışmıştı. 1912'den sonra İstanbul'a yerleşen Parvus, gazeteciliği, Alman ajanlığını, silah tacirliğini ve Marksist düşünürlüğü birlikte yürütüyordu. Parvus ortodoks bir Marksist olarak Osmanlı İmparatorluğu için sosyalist bir devrimin savunuculuğunu yapmıyor (emekçi sınıfı olmayan bir ülke için devrimi yersiz görüyordu), ama *Türk Yurdu* dergisindeki bazı etkili makalelerinde, milliyetçi ekonomi politikalarını destekliyor, yerli ticaret ve sanayi burjuvazisinin yaratılmasını savunuyordu.

Parvus'un düşünceleri 1913'ten itibaren çok daha ağırlık kazandı. Artık tamamen İTC'nin hâkimiyetinde olan devlet, Babıâli Baskını'ndan sonraki ulusal seferberlik bağlamında, ekonomiye daha etkin şekilde müdahale etmeye başlamıştı. Sonraki yıllarda bu yeni eğilim, 19. yüzyıl

Alman sanayileşmesinin örnek alındığı Milli İktisat politikalarına dönüştü. Milliyetçi bir ekonomi programı kuşkusuz, hükümet önce kendi işlerini bir müdahaleyle karşılaşmaksızın yönetir ve kendisini Avrupa'ya bağımlı konumda tutan kapitülasyonları feshederse ancak tam anlamıyla uygulamaya konabilirdi. Bu fırsat 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ele geçti. Gizli Osmanlı-Alman antlaşmasının imzalanmasının hemen ardından, 2 Ağustos 1914'te, Osmanlı hükümeti dış borçların ödenmesini geçici olarak durdurduğunu ilân etmişti.

Büyük Güçler başka tarafta meşgul olduklarından, İttihatçı hükümet Eylül 1914'te, kapitülasyonları 1 Ekim'den itibaren tek taraflı olarak kaldıracağını duyurdu. Büyük Güçler şiddetle tepki gösterdiler, ama yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Almanya önce bu protestoya katıldı, ama daha sonra Osmanlılarla kapitülasyonların kaldırılmasını kabul eden bir anlaşmaya imza attı. İki yıl sonra hükümet, ithalattaki gümrük vergisi sistemini tek taraflı olarak değiştirdi; sırf ithal edilen malların para değerini esas alan eski ad valorem vergilendirme sistemini kaldırıp, yerine değişik ithal malları için spesifik gümrük tarifesi getirdi, bu da, hükümete bir ekonomi politikasını sürdürme olanağı veren korumacı tedbirlerdendi.

Daha savaştan önce, Haziran 1914'te, Osmanlı sanayi ürünlerinin, ithal edilen benzerlerinden %10 daha pahalı olsalar dahi, tercih edilmesini şart koşan Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi çıkarılmıştı. Bunun yanında bir ulusal tüketici cemiyeti kurulmuştu. Parvus'un düşüncelerini hayata geçiren hükümet, taşra kentlerindeki Müslüman tüccarlar arasından, esnaftan, hatta bürokratlar arasından bulmaya çalıştıkları adaylardan girişimci kadrolar oluşturmak suretiyle, güçlü bir ulusal burjuvazi kurmaya çalışıyordu. Devlet, gelişiminin ilk basamağında olan bu burjuvazinin mensuplarını, savaş sırasındaki olağanüstü pazar koşullarından yararlanmak suretiyle sermaye biriktirmeye teşvik etmiş, bu da vurgunculuğu mümkün hale getirmişti.

Bu politikaların kurbanları, kentlerdeki tüketiciler ve özellikle de, işlerinin yönetiminde ve dükkan vitrinlerinde Türkçe kullanmaya, şirketlerinin yönetim kurullarına Türkleri almaya mecbur tutulan ve bir ayrımcılığa maruz kalan Rum ve Ermeni tüccarlardı. İzmir İTC sekreteri (ve sonradan Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanı olan) Mahmut Celâl

(Bayar) tarafından planlanan bir tehdit ve gözdağı verme kampanyasıyla en az 130 bin Rum, Batı kıyı bölgelerinden sürülüp Yunanistan'a sürgün edildi.[25] Bunların şirketleri yeni Müslüman girişimcilere verildi. Müslüman girişimcilerin ise çoğunlukla, deniz aşırı temaslardan, pazarlardan ve iş idaresine ilişkin bilgi ve deneyimden yoksun oldukları için bu şirketleri başarıyla yönetemedikleri görüldü.

Gelibolu'daki beklenmedik zaferden sonra, Milli İktisat programı hız kazandı. Kuşkusuz bu zafer Türklerin maneviyatını –ve Türk milliyetçiliğini– çok güçlendirmişti. Programın mimarı, Cemiyet'in İstanbul parti örgütünün başı ve eski hamal esnafı kâhyası Kara Kemal Bey'di. Kara Kemal, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye aracılığıyla yeni kurulan "millî" şirketleri denetlemekteydi. 1916-1918 yılları arasında İTC'nin etkin desteğiyle 80'in üzerinde anonim ortaklık kuruldu.[26] Bu konudaki en önemli gelişmelerden biri, başkentteki önemli bazı esnafları çatısı altında toplayan Esnaf Cemiyeti'nin kurulmasıydı. Bu cemiyetin üyeleri kârlarını yeni şirketlere yatırmaya teşvik ediliyorlardı. Bu bir bakıma resmî politikanın tersine işleyen bir durumdu, çünkü ekonomiyi liberalleştirme gayreti içerisindeki hükümet yakın bir tarihte, 1913'te loncaların kaldırıldığını ilân etmişti.

Savaş her çeşit malda, özellikle gıda maddelerinde olağanüstü bir talebe yol açmıştı. İstanbul'un buğday kaynakları, geleneksel olarak Ukrayna, Rusya ve Romanya olagelmişlerdi. Şimdi İstanbul'un bu kaynaklarla olan bağlantısı kesilmiş ve Türklerin merkezî toprağı Anadolu bunların yerini almak zorunda kalmıştı. Ayrıca İmparatorluğun müttefikleri Avusturya ve Almanya da gıda gereksinimi içindeydi. Artan talep kırsal kesimde yeni bir servet yaratmıştı, ama bu sadece piyasa güçlerinin işlemesi sayesinde gerçekleşmemişti.

Seferberlik sonrasında, İTC hükümeti demiryolu taşımacılığı tekeline sahip olmuştu. Bu yüzden de, buğdaylarını İstanbul'a veya orduya nakletmek için gereken yük vagonlarını temin edebilenler İTC'yle iyi ilişkileri olan taşra tüccarlarıydı. İTC vekilleri, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Esnaf Cemiyeti aracılığıyla kentlerdeki satışları ve dağıtımları denetlemekteydi. Müttefiklere yapılan buğday satışı da hükümetin denetimindeydi. Bu durum Müslüman tüccarda, büyük toprak sahibinde ve esnafta istenen sermaye birikimini sağlamış, ama çok büyük ölçüde adam kayırmacılığa ve yolsuzluğa da yol açmıştı. "1916

zenginleri" ya da başka deyimle, savaş vurgunculârının adları kötüye çıkmıştı. Tabii bunun bedelini kentlerdeki ücretliler yüklenmişti ve de son derece yüksek fiyatlardan (savaş sırasında fiyatlar resmî piyasada %400'ün üzerinde ve karaborsa da dâhil edilirse %1885 kadar artış göstermişti).[27] Hükümetin vurgunculuğu yasaklama ve dağıtım sistemleri kurma girişimleri ise gevşek ve başarısızdı.

Bir diğer anlamda, Anadolu'nun küçük çiftçileri ve ortakçılarıydı bedeli ödeyenler, çünkü yüksek fiyatlardan kendi ürünleri için yararlanacak bir konumda değillerdi. Bunun nedeni, taşımacılıkta ve pazarı kullanmada büyük toprak sahiplerine ve kent tüccarlarına bağımlı olmakla kalmayıp, bir de Osmanlı ordusuna insan gücü temin etmek zorunda olmalarıydı. İnsan gücü sıkıntısı git gide daha da vahim bir sorun haline gelmişti, çünkü Anadolu çiftçisinin yüz binlerce erkek evladı Mezopotamya'da, Kafkasya'da, Çanakkale'de ve Filistin'de ölmüştü. Savaş bittiğinde İmparatorluğun ekonomisi harap haldeydi.

İdeolojik tartışmalar

1913 yılı, tıpkı siyasal ve ekonomik gelişmelerde olduğu gibi İmparatorluk'taki ideolojik akımların etkisinde de tam bir değişimi simgeliyordu. Sultan Abdülhamit saltanatının son yıllarının sansürüyle ve hoşgörüsüzlüğüyle boğucu olan ortamından sonra, 1908'de Meşrutiyet döneminin başlangıcı, her çeşit siyasal ve toplumsal meselenin toplum önünde tartışılmasında bir patlamaya tanıklık etti. Bu tartışmaların yoğunluğu türeyen yeni yayınların sayısında yansımaktaydı. Eski rejimin son zamanlarında bir düzineye inmiş olan dergilerin sayısı, devrimden sonraki yıl otuz kat arttı.

Bu siyasal ve toplumsal tartışmalar çok defa, birbiriyle rekabet eden üç ideoloji arasında süren tartışmalar olarak tanımlanır: Yeni Osmanlıların, farklı cemaatleri Osmanlı tahtı etrafında birleştirme yönündeki eski ülküsü, Osmanlıcılık; İslâmi uygulamaları ve İslâm ümmeti içerisindeki dayanışmayı esas alarak İmparatorluğa hayat vermeye çalışan pan-İslâmcılık ve Türki halkları Osmanlı bayrağı altında birleştirmeye çalışan pan-Türkçülük. Sonraki yazarlar dönemin düşünce yaşamına ilişkin tanımlarına kimi zaman bir dördüncü akımı

eklemişlerdir: bu da, İslâmi gelenekçiliğe ters düşen Avrupa uygulamalarını ve düşüncelerini benimseme eylemi olan Batıcılıktır.

Bu türden bir tanımlama, bu çok yönlü tartışmaların gerçekliğini verememektedir. İkinci Meşrutiyet Dönemi yazarlarını ilgilendiren temel sorun devlete ve topluma canlılık kazandırmaktı. Çoğu Jön Türk'e göre, bunlar bürokrat ve subay oldukları için, devlet, değişimi başarmanın akla uygun, gerçekte de tek aracıydı. Devletten çok toplum üzerinde duranlar ve canlılık kazandırmanın araçlarını adem-i merkeziyetçilikte, özel girişimde ve eğitimde görenler ise Prens Sabahattin'in çevresinde bulunan çok daha küçük bir topluluktu.

Bu canlılık kazandırma temel sorunu üzerine olan tartışmalar içerisinde, gerekli ya da kabul edilebilir Batılılaşma ölçüsü ve gelecekteki Osmanlı devletiyle özdeşleşme ve bağlılıkta neyin esas alınması gerektiği sorunu sürekli ele alınan iki temaydı. Bu ikinci konuda Osmanlıcılar, Türkçüler ve İslâmcılar birbirinden ayrı düşüyorlardı. Birincisinde ise bu düşünce ayrılıkları daha az belirgindi ve bu üç ana akım içerisine yayılmış haldeydiler. Doktor Abdullah Cevdet gibi bazı aşırı Batıcılar geleneksel Osmanlı uygarlığının tamamıyla terk edilmesinden ve bunun yerine tümüyle Avrupa usullerinin kabul edilmesinden yanaydılar. Öte yandan, bazı dinci eylemciler hiçbir Batılı uygulama ve düşüncesini kabul etmiyorlardı. Ancak bunlar istisnalardı. Aydınların büyük çoğunluğu Avrupa uygarlığının yararlı unsurları olarak görülen şeylerin kabulünden yanaydı. Bilim ve teknolojinin gücüne inanıyorlardı ve bunların çoğu için, en zor ve en acil olan ve tartışmalarının çoğunun üzerinde odaklanmış olduğu sorun, Namık Kemal'in yanıt bulmaya çalışmış olduğu soruydu: Avrupa unsurlarıyla Müslüman Osmanlı uygarlığının bir bireşimi nasıl meydana getirilebilirdi; başka deyişle, kendi olarak kalınırken modernleşmek nasıl mümkün olabilirdi?

Bu ideolojik akımlardan biri savunulurken ötekiler de savunulamaz diye bir şey yoktu: Osmanlıcılığı akılcı şekilde savunan birçok Jön Türk, aynı zamanda da, romantik bir Türkçü, milliyetçiliğine güçlü duygularla bağlanmış olup dindar Müslümandı.

Osmanlıcılık, yani inanç ve dil gözetmeksizin bütün tebaanın yeni meşruti devlette eşit haklara sahip sadık yurttaşlar haline geleceği düşüncesi, 1908 Devrimi'nin resmî ideolojisiydi ve Osmanlıcılık yanılsamasının 1913'te tümden yıkılmasına kadar da öyle kaldı.

Osmanlıcılık kavramına içtenlikle inanan bazı kişiler, örneğin Prens Sabahattin'in çevresinde, bulunmakta idiyse de, milliyetçiliğin İmparatorluğun bütün büyük cemaatlerini çoktan etkisi altına almış olması bu kavramın temel zayıflığıydı. Devrim sarhoşluğu geçince, Rum, Bulgar ve Ermenilerin özerklik emellerini gütmeyi sürdürdükleri kısa zamanda belli oldu. 1910'dan itibaren şu ortaya çıktı ki, Osmanlı kimliği, Arnavutların eski rejim altında gerçekte yararlandıkları özerklikten vazgeçilmesi anlamına gelecekse, Müslüman Arnavutlar bile Arnavutluklarını Osmanlı kimliğine tercih ederlerdi. Aynı zamanda şu da bir gerçek ki, İTC'nin kendisi Türk milliyetçiliğinin ya da en azından Müslüman milliyetçiliğinin ağına çoktan, hatta 1908 Devrimi'nden önce düşmüş bulunuyordu. Cemiyet Osmanlıcılığı resmen destekliyor olmasına rağmen (gerçekten de, İmparatorluk topraklarının üçte ikisi ya da daha fazlasından gönüllü olarak vazgeçmeksizin başka da ne yapabilirdi), onun Osmanlıcılık yorumu neredeyse, Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi düşüncesine yaklaşmıştı. Bu durum gözden kaçmadı ve Osmanlıcılığın inandırıcılığını daha da azalttı.

Türk milliyetçiliği, Osmanlı milliyetçiliğinin aksine, geç ortaya çıkmıştı. Önce, Sultan Abdülhamit yönetiminin son yirmi yılında kültürel bir hareket olarak doğmuştu. Başlangıç noktası, 19. yüzyılda Orta Asya Türklerini incelemeye başlamış olan Fransız de Guignes ile Cahun ve Macar Vambéry gibi Avrupalı doğubilimcilerinin çalışmalarına ve Rus İmparatorluğu menşeli Türklerin, bilhassa Tatarların ve Azerilerin (o zamanlar Tatar diye de bilinirlerdi) etkilerine dek gitmekteydi.

Bu insanlar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında bir yerli burjuvazi ortaya çıkmış, bu burjuvazi oğullarını Rus okullarına ve üniversitelerine göndermiş, bu çocuklar bu okullarda kendi cemaatlerine yönelen Rus ve Panislav tehdidinin yoğun şekilde bilincine varmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin olan Rusya çıkışlı Türkçülerin arasında en önemli olanları Azeri Hüseyinzade Ali (Turan), Azeri Ahmet Ağaoğlu ve ailesi İstanbul'a göçetmiş olan Tatar Yusuf Akçura'ydı.

Akçura İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'de öğrenim görmüş, bu okulda birçok çağdaşı gibi yaygın Jön Türk propagandasına kapılmış ve 1897'de Trablusgarb'a sürülmüştü. Oradan Paris'e kaçmış, sonra da doğduğu kent olan Volga üzerindeki Kazan'a geri dönmüştü. Rus siyasetinde etkinleşmişti, ama aynı zamanda da Jön Türk mültecilerinin Kahire'deki

gazetesi *Türk*'te 1904'te çıkan uzun bir makale yayınlamıştı. "Türkçülüğün Manifestosu" denilen bu makale, "Üç Tarz-ı Siyaset" başlığını taşımaktaydı. İslâmcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük siyasetlerinin meziyetlerini birbirleriyle kıyaslıyor ve Türkçülük siyasetini savunuyordu. Makale, Türkçü siyasal amaçların ilk tutarlı ifadesi olarak addedilebilir. İmparatorluğun farklı unsurlarından bir Osmanlı ulusu vücuda getirmenin bir yanılsama olduğuna, sömürgeci güçlerin dünya Müslümanlarının siyasal birliğine ilişkin bir girişimi engelleyeceklerine, Türkçülüğün –Türklerin ve Türki halkların birliğinin– ise aksine Asya'nın bütün Türki halklarının desteğine sahip olacağına ve sadece Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşacağına dikkat çekiyordu.

Türkçülük Jön Türk aydınları arasında belli miktarda taraftar kazandı, ama Balkan Savaşı 1913'te Osmanlıcılığı hükümsüz bırakana kadar hiçbir resmî tasvip görmedi. Ama ondan sonra bile Türkçülük somut bir siyaset sunmaktan çok, günlük siyasetin yıkımlarından bir kaçış sunan romantik bir düş olarak kaldı. İttihatçıların toplumsal ve kültürel örgütü olan Türk Ocağı, 1911'den itibaren pan-Türkçü hareketin kürsüsü oldu. Bu örgüt İmparatorluğun her tarafında kulüpler kurmuştu; buralarda yapılan konferanslar, tartışmalar, tiyatro, müzik gösterileri ve sergiler Türk milliyetçiliği ideolojisini yaymaktaydı. Türk Ocağı'nın dergisi *Türk Yurdu,* yaygın şekilde okunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkçülük, Jön Türkler tarafından Rusya'yla olan savaş bağlamında teşvik gördü. Rus ordusunun 1917'de çöküşüyle ve Azerbaycan'ın işgaliyle (ya da kurtuluşuyla) bir canlılık kazandı. Bu dönemde Türkçülük siyasal amaçlarının kaleme alınmış en bilinen örneği, İttihatçı yazar Tekin Alp (Serez'li Moiz Kohen'in takma adı) tarafından 1914'te yayınlanan *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* adlı kitapçıktı. Bu kitapçık, Osmanlının savaş gayelerinin bir bildirisi addedilerek Avrupa'da *Turkism and Panturkism* adı altında ün kazandı, ancak Tekin Alp İTC çevrelerinde etkisi olan biri değildi.

Aynı zamanda, Türk milliyetçiliğinin, Türklerin merkezî toprağıdır diye Anadolu'ya ağırlık veren ve Türk köylüsünün kültürünü ülküleştiren bir ikinci türü, Türkçülükle yan yana –ve onunla çekişerek– gelişmekteydi. Anadolu köylüsünün berbat yaşam koşullarını iyileştirmek için hiçbir şeye girişmeyen, kent çıkışlı romantik bir

hareketti bu; hareketin halkçılık doktrini, savaş yıllarının ekonomik gelişmeleri yatıştırılması gereken toplumsal gerilimlere yol açmakta iken ulusal bir dayanışma yaratma peşindeydi. Bu nedenle de, bu türden ulusçuluğu temsil eden bir örgütün, 1917'de İzmir'de kurulan Halka Doğru'nun bizzat İTC tarafından kurulmuş olması şaşırtıcı değildi.

Kuşkusuz pan-İslâmcı akımın en parlak dönemi Sultan Abdülhamit'in saltanat döneminin ikinci yarısıydı. İttihatçılar, İkinci Meşrutiyet döneminde ve özellikle Nisan 1909 karşıdevriminin başarısızlığından sonra, İslâmcı eylemciliğe karşı son derece kuşku duyuyorlardı. Onu hem çok uluslu İmparatorluğun varlığına hem de kendilerine karşı bir tehdit olarak görmekteydiler. İttihatçılar ancak siyasal çıkarlar gerektirdiği zaman devletin İslâmi niteliğini vurgulamaya hazırdılar; tıpkı 1914-1916 yıllarında, Arapların sadakatini ve sömürgelerdeki Müslümanların desteğini kazanma gayreti içerisindeyken davrandıkları gibi. En açık ifadesini 1914'teki cihad ilânıyla bulan bu siyaset sonunda her iki amacında da başarısızlığa uğramıştı.

Ancak, bu dönemdeki İslâmcı akımı sırf muhafazakârlıkla ya da gericilikle bir tutmak yanlış olacaktır. *Volkan* gazetesi etrafında toplanmış bulunan ve 1909 karşıdevrimine iştirak etmiş olan topluluk türünden İslâmcı gericiler vardı; bununla beraber çok daha önemli olanı, anayasayı destekleyen İslâmi yenileşme ya da reform taraftarlarının büyük topluluğuydu. Sait Halim Paşa, Mehmet Akif (Ersoy) ve Eşref Edip (Fergan) gibi kişilerin dâhil olduğu bu topluluğun önde gelen yayın organı *Sırat-ı Müstakim* idi ve 1912'den sonra ise *Sebilürreşat* diye bilinecekti. Bunlara göre, toplumsal canlanmaya İslâmi değerlere geri dönüşle ulaşılacaktı. Bunların birçoğu şeriat hukukuna geri dönülmesini savunuyor, (Namık Kemal gibi) modernleşmenin kabulünün şeriatla bağdaşabileceğini öne sürüyordu. Onların inanışına göre, İmparatorluk dışındaki Müslümanların İslâm ümmeti içerisindeki dayanışması, İmparatorluğa bir ek güç getirecekti.

Kökleri II. Meşrutiyet dönemine uzanan önemli bir İslâmi hareket ise, bir Kürt alimi olup, Nakşibendi tarikatinin yenilikçi kanadına mensup olan Said Nursi'nin kurmuş olduğu Nurculuk'tu. 1909'da İttihad-ı Muhammedi'ye katılmıştı, ama aynı zamanda da önde gelen İttihatçılara yakındı ve sonraları bir İTC propagandacısı olarak Teşkilât-ı Mahsusa

içinde çalışmıştı. Ancak Nurculuğun asıl büyümesi daha sonraki bir döneme aittir ve orada ele almak en iyisidir.

Osmanlı mirasının değişik unsurları (İslâmiyet, Türk etnik köken, Osmanlı devleti) ile Avrupai tarzda modernleşmenin sentezine yönelik en yaratıcı ve tutarlı girişim Fransız toplumbilimci Durkheim'ın izleyicisi olan Mehmet Ziya (Gökalp)'ten geldi. Onun, toplumun birey üzerindeki üstünlüğüne ilişkin düşüncelerini benimsemişti ancak toplumun yerine millet'i koymuştu. Ateşli bir milliyetçi olarak Gökalp, milletin, doğal toplumsal ve siyasal birim olduğuna inanıyordu. Ancak, Gökalp sadece Durkheim'ın etkisinde değildi. Alman toplumbilimci Tönnies'in düşüncelerinden yararlanarak, bir topluluk içerisindeki geçerli değerler ve alışkanlıklar bütünü olan "kültür" (hars) ile akla dayalı, uluslararası bir bilgi, bilim ve teknoloji sistemi olan "uygarlık" (medeniyet) arasında bir ayırım yapıyordu. Gökalp'e göre Türk ulusu, kendi güçlü kültürüne sahipti; bu kültür, kısmen İslâm'a ve Araplara ve kısmen de Bizans'a ait olan bir Ortaçağ uygarlığının istilası altında kalmıştı. Kurtuluşun yolu (sırf iman açısından İslâmiyetin de bir parçasını oluşturduğunu düşündüğü) Türk kültürüne sahip çıkarken o uygarlığın yerine modern Avrupa uygarlığını geçirmekti. Onun gözünde Tanzimat ıslahatçılarının kusuru, Avrupa uygarlığına katılırken, kendi halklarının kültürüyle olan temaslarını yitirmiş olmalarıydı. Bununla, Yeni Osmanlılar'ın, Namık Kemal gibi, elli yıl önce öne sürmüş oldukları düşünceleri tekrarlıyordu.

Kuramsal değerleri her ne olursa olsun, Gökalp'in düşüncelerinin büyük çekiciliği şuradaydı; bu düşünceler ulusal gururun Avrupa usullerinin kabulüyle barışmasına imkân vermekteydi. Türk Ocağı hareketinde olsun, (bir süre merkez-i umumi üyeliğini ve az çok parti ideologluğunu yaptığı) İTC'de olsun Gökalp'in hayli ağırlığı vardı.

II. Meşrutiyet dönemindeki bu düşünce akımları gözden geçirilirken, dikkat çekici olan nokta tartışmalara iştirak etmiş önemli çoğu düşünür ve yazarın, tıpkı İTC'nin etnik bakımdan karma olan Makedonya bölgesinden çıkmış olması gibi, çevre bölgelerden ya da karma bölgelerden gelme olmalarıdır. Rus İmparatorluğu'nun Türki bölgelerinden gelenlerin (Akçura, Ağaoğlu, Hüseyinzade, milliyetçi şair Mehmet Emin (Yurdakul)) yanı sıra, en ateşli Türk milliyetçilerinden Tekin Alp, Serez'li bir Museviydi, Batıcı Abdullah Cevdet Arapkir'li bir Kürt'tü, Diyarbakırlı Ziya Gökalp yarı Kürt'tü ve Said Nursi Bitlis'li bir

Kürt'tü. Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgelerde İmparatorluğun çoklu etnik niteliğiyle doğrudan karşılaşmış olmaları, bu kişileri Osmanlı toplumunun temel sorunları hakkında daha yoğun şekilde bilinçlendirmiştir.

Jön Türklerin ideolojik tartışmalarının anlaşılması önemlidir, ama aynı zamanda, iktidarı fiilen elinde bulunduran kişilerin, yani İTC liderlerinin ideolog değil eylem adamı olduklarının hatırlanması da önemlidir. İdeolojik bakımdan seçmeciydiler ve onların ortak paydası, ortak bir ideolojik programdan çok, ortaklaşa bir tutumlar bütünüydü. Bu tutumlar bütünündeki önemli unsurlar, milliyetçilik, nesnel bilimsel doğrunun değerine olan pozitivist inanç, bu doğruyu yaymada ve halkı iyileştirmede eğitimin gücüne olan büyük (ve oldukça saf) güven, merkezî devletin toplum içinde itici güç olma rolüne olan sarsılmaz inanç ve Abdülhamit döneminde hüküm süren ihtiyatlı muhafazakârlığa bariz şekilde ters düşen bir tür eylemciliğe, değişime ve ilerlemeye olan inançtı.

9
Bağımsızlık Savaşı

Mondros Mütarekesi

31 Ekim 1918'de, İngilizlerin Karadeniz filotillasının komutanı Amiral Calthorpe ile, Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı heyeti arasında, Mondros'ta akdedilen mütareke, Osmanlıların teslim olması anlamına geliyordu. Mütarekenin 25 maddesi, Boğazların askerî işgali, bütün demiryolu ve telgraf hatlarının İtilaf devletleri tarafından denetlenmesi, kamu düzeninin muhafazası için gerek duyulan küçük askerî birimler haricinde kalan Osmanlı askerlerinin terhis edilip silahlarının alınması, Arap eyaletlerindeki bütün Osmanlı askerlerinin teslim olması ve Osmanlıların elindeki İtilaf devletlerinin ordularının askeri olan bütün savaş tutsaklarının serbest bırakılması (ancak Osmanlı tutsaklara bu uygulanmayacaktı) gibi koşulları içermekteydi. Bütün Alman ve Avusturyalı askerî personel ülkeyi iki ay içerisinde terk etmek zorundaydı. Osmanlılar açısından en tehlikeli olan madde, 7. maddeydi. Bu madde, İtilaf devletlerinin, kendi güvenliklerini tehdit altında gördükleri takdirde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herhangi bir yeri işgal etme hakkı olduğunu bildiriyordu. 24. madde ise İtilaf devletlerine, "Ermeni" vilayetlerinde kamu düzeninin bozulması durumunda, askerî müdahalede bulunma hakkını veriyordu. Bu maddeler İtilaf devletlerine

istedikleri gibi güç kullanma hakkı sağlayabilirdi (zaten sağladı da). Bu koşullar hayli sert ve şiddetli olduğu halde Osmanlılar tarafından –bazen hatta sevinçle karşılanarak– kabul edildi. Savaşın ardından gelişen direniş hareketinin liderleri, mütareke antlaşmasının bizzat kendisini değil, İtilaf devletlerinin antlaşma koşullarını kötüye kullanma şeklini protesto etmişlerdi.[1]

Mütareke, ertesi gün yürürlüğe girdi ve harfiyen uygulandı. Tek büyük sorun, Kuzey Irak'ın en önemli kenti Musul konusunda çıkmıştı. Mütareke günü, İngiliz kuvvetleri Musul'un 60 kilometre kadar güneyindeydiler, ama İngiliz komutanlığı mütarekenin 7. maddesi gereğince kentin teslimini istedi. Yörenin Osmanlı komutanı bunu reddederek meseleyi İstanbul'un bilgisine sundu; İstanbul ise, talebe uymasını bildirdi. Osmanlı askerleri de 8-15 Kasım arasında kenti boşalttılar. Musul'un mütareke sonrasında işgal edilmiş olması, sonraki yıllarda, bu eyaletin kime ait olduğu konusunda tartışmalara neden olmuştu. Aynı durum Suriye kıyısındaki İskenderun sancağında da yaşanmıştı. Suriye çölü içlerinde kim tam olarak nereyi elinde tutuyordu bu da tamamen belirsizdi. Gelecek yıllarda bu, tarafların hak iddialarında çatışmalara yol açacaktı.

Savaş sonrasındaki duruma toplu bakış

14 Ekim'de iktidarı artık Ahmet İzzet Paşa yönetimindeki yeni kabineye devretmiş olan İTC'nin savaş zamanındaki liderleri, mütareke imzalanır imzalanmaz ülkeyi terk etmişlerdi. 1 Kasım gecesi, Cemal, Enver, Talât, Bahaettin Şakir, Doktor Nâzım ve üç kişi, Ermenilere karşı olan muamelelerinden sorumlu tutulacakları korkusuna kapılarak, bir Alman denizaltısına binip Odessa'ya gitmişlerdi. İtilaf devletleri onları yargılama niyetinde olduğunu daha önceden, 1915'te ilan etmişti ve kuşkusuz, yargılayacaktı da. Sonuçta, bu İttihatçılar mahkemeye çıkmadılar, ama Enver dışında hepsi, 1920-1921 yıllarında Ermeni katiller tarafından öldürüldüler.

Sabık liderler savaştan sonra zamanlarının çoğunu Berlin'de geçirdiler, burada karmaşık siyasal plan ve entrikalarla uğraştılar ve bu işler onları Roma, Moskova ve Afganistan gibi birbirinden uzak yerlere

sürükledi. Ne var ki içlerinden sadece Enver Paşa savaş sonrası Türk siyasetinde önemli bir rol oynadı.

Önde gelen İttihatçı liderlerin kaçışı İstanbul'da bir iktidar boşluğu bırakmıştı. İktidar için çekişme konumunda olan taraflar şunlardı:

• Saray: Sultan V. Mehmet Temmuz 1918'de ölmüş ve kardeşi Vahdettin Efendi, VI. Mehmet olarak tahta geçmişti. Zeki ve inatçı biri olan yeni Sultan, İttihatçılar zamanında oynamak zorunda kaldığı kukla rolünden kurtulmak için bu fırsattan yararlanmaya niyetliydi.

• Liberaller: 1913'te susturulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda birleşmiş olan liberal muhalefet, 1913 öncesinin bazı liberal muhalefet liderlerinin, bilhassa da Damat Ferit Paşa'nın etrafında yeniden örgütlenmiş bulunuyordu.

• İtilâf devletleri: İtilâf devletlerinin temsilcileri başkente büyük şaşaa içerisinde girmişlerdi. Müttefiklerin savaş gemilerinden oluşan bir filo, Boğaz'daki sarayın önlerinde demir atmıştı. İtilâf devletleri temsilcilerinin esas işi mütareke koşullarının uygulanmasına nezaret etmekti, ancak onlar Osmanlı siyasetini etkilemeye de çalışıyorlardı. Gelgelelim, mütarekenin hemen ardından Fransızlar, İngilizler ve İtalyanlar arasında ilk düşünce ayrılıkları baş göstermişti.

• İttihatçılar: Liderleri gitmiş olduğu halde, İttihatçılar yine de meclise, orduya, polise, posta ve telgraf servislerine ve diğer birçok kuruluşa hâkimdiler. 1919'da yeni yönetim tarafından temizlik hareketlerine başlanmıştı, ancak ne yeni yönetim ne de İtilâf devletleri, İttihatçı memur çoğunluğunun yerine koyacak yeterli insan gücüne sahip değildi.

Bu gruplar, 1918 sonlarından itibaren gittikçe artan bir şekilde ve İstanbul'un Mart 1920'de İngilizlerce işgal edilmesinin ardından kesin bir biçimde, başkentteki siyaset oyununun esas oyuncuları oldular; fakat asıl siyasal mücadele Anadolu'da cereyan etti. İTC lider takımı, bunun zeminini, ülkeyi terk etmeden çok önce, savaş zamanda hazırlamıştı. Lider takımı, planlarını Anadolu'da ulusal bir direniş hareketinin oluşturulmasına dayandırmıştı; bu planlar, İTC liderleri dâhil herkesin, İngiliz ve Fransız donanmalarının Mart 1915'te Çanakkale Boğazı'nı yarmasını beklediği sırada hazırlanmıştı. Eğer bu olsaydı, Osmanlı hükümeti İstanbul'dan ayrılıp Konya'ya gidecekti.[2]

1918'de çeşitli liderler rol oynadıysa da, itici güç Enver'miş gibi gözüküyor. Enver, savaşın sadece ilk aşamasının kaybedildiğine ve tıpkı 1913'te Balkan Savaşı'nda olduğu gibi, ikinci bir raunt için fırsat çıkacağına ve bu rauntta Osmanlıların saldırıya geçebileceklerine inanıyordu. Savaşın bitiminde pan-İslâmcı özellikle de pan-Türkçü düşüncelere kapılmış olan Enver, Orta Asya'nın Türki bölgelerinin ve özellikle, özgürlüğüne yeni kavuşmuş Azerbaycan'ın, girişecekleri mücadelede hayati rol oynayacağını umuyordu. Avrupa'dan 1918'de dönmüş olan Osmanlı tümenlerine Kafkasya'ya gitmelerini emretmesinin nedeni buydu. Kendisi, Kasım 1918'de Odessa'dan Bakü'ye gitmeye niyetlenmiş, ama hastalığı buna engel olmuştu. Öte yandan o ve Talât, Teşkilât-ı Mahsusa'ya Anadolu'nun birtakım noktalarındaki gizli depolara silah ve mühimmat depolaması emrini vermişlerdi. Ekim 1918'de Umum Alem-i İslâm İhtilâl Teşkilatı adıyla yeniden kurulan bu Teşkilât, kendilerine ülke içinde gerilla çeteleri oluşturma talimatı verilmiş özel görevliler göndermişti. Bu, yapılması zor bir şey değildi, çünkü bu türden birçok topluluk zaten mevcuttu ve bunların Ermenilere ve Rumlara yapılan kötü muamelede tüyler ürpertici rolleri olmuştu. Bunlar, silahlarını teslim edecek ve dağıtılacak olurlarsa cezalandırılacakları korkusuyla yaşıyorlardı.

İttihatçı lider takımı tarafından savaş bitmeden önce atılan en önemli adım Karakol'un kurulmasıydı. Ayrılışlarından önceki hafta bu girişimi başlatanlar yine Talât ve Enver'di. Asli kurucular, (İttihatçı subaylar kilit takımının önemli bir üyesi olan) Miralay Kara Vasıf'la, İTC İstanbul parti örgütünün başı Kara Kemal'di. Örgütün adı, bu ikisinin lakaplarından yapılmış bir sözcük oyunuydu ve örgütün amacı, savaş sonrası ortamında İttihatçıları korumak ve onları İtilâf devletlerinin, liberallerin (İtilâfçıların) ve Hıristiyan cemaatlerin öç almalarına karşı himaye etmekti. Ayrıca, başkentteki insanların para, silah, erzak ve araç-gereç göndermek suretiyle Anadolu ve Kafkasya'daki direnişi güçlendirmesi de amaçlanıyordu.[3]

İTC bir taraftan Anadolu'da silahlı direniş hareketi hazırlarken, aynı zamanda da Rum, Ermeni, Fransız, İtalyan ya da İngiliz orduları tarafından işgal edilme tehlikesi olan bölgelerdeki Müslüman Türk kesiminin haklarını savunmaya hazırlanıyordu. Bu girişim, yerel "müdafaa-i hukuk cemiyetleri"nin kurulması şeklini almıştı ki bu

örgütler savaş sonrasında Anadolu (ve Trakya'da) ulusal direniş hareketinin oluşturulmasında hayati bir rol oynayacaklardı. İlk cemiyet Kasım 1918'de kurulmuştu.[4]

Ulusal direniş hareketi Anadolu'da ortaya çıktığında, esas mücadelenin İngiltere ya da Fransa'ya değil, Yunanistan'a karşı verileceği anlaşıldı. Yunanistan'a, İngiltere'nin güçlü desteğiyle, Mayıs 1919'da İzmir civarındaki bölgeyi işgal hakkı tanınmıştı. Yunanistan'ın Anadolu işgali, sonraki yıllarda çok büyük bir kapsama ulaşacaktı. Bunun nedeni, İtilâf devletlerinin savaş sonrasındaki barış görüşmelerini yürütme şeklinde görülebilir. Görüşmeler yenik ülkelerle irtibat halinde değil – barış koşulları galip ülkeler tarafından zorla kabul ettirilmiş–, İtilâf güçlerinin kendi arasında yürütülmüştü. Bu güçler, savaş sırasında yapılmış, kısmen ihtilaflı birtakım anlaşma ve vaatlerle karşı karşıyaydılar ve bunları bir sonuca bağlamak zorundaydılar. Bu iş epey zaman aldı. Aslında öylesine çok zaman aldı ki, İtilâf devletleri sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na Ağustos 1920'de son derece sert barış koşullarını dayattıkları sırada, savaşın bitişinden beri askerlerini sürekli terhis ettikleri için, barış koşullarını uygulatacak araçları kalmamıştı. Başbakanları Eleutherios Venizelos önderliğindeki Yunanlılar bu durumdan yararlandılar. Venizelos İtilâf devletlerinin güçlü bir uzantısı gibi davranma ve Anadolu'daki Türk direniş hareketini barış koşullarını kabule zorlama önerisinde bulundu. Sonuç, Yunanlıların 1922'de tam bir bozguna uğramasıyla sonuçlanan kanlı bir savaştı.

İstanbul, Kasım 1918 - Mart 1920

Saray

Osmanlıların son Sultan'ı olan VI. Mehmet Vahdettin, bütün bu dönem boyunca daha elverişli bir barış antlaşması elde etmek için İtilâf devletleriyle, bilhassa da İngiltere'yle iyi ilişkiler kuracağı bir politika izledi. Gayretlerine rağmen 1920 yazında son derece ağır bir barış antlaşması ortaya çıkınca, bu çizginin öteki taraftarları gibi o da bütün itibarını kaybetti.

Sultan tıpkı öncekiler gibi saltanat ve din çizgisinde düşünmekteydi. Onu ilgilendiren şeyler, saltanatın, halifelik makamı olarak İstanbul'un ve güçlü şekilde sorumluluğunu duyduğu Ortadoğu'nun Müslüman halkları üzerindeki otoritesinin muhafazasıydı. Milliyetçi değildi (hatta milliyetçiliği ve bu ideolojiye kapılmış olan İttihatçıları İmparatorluğun başına gelen felaketten sorumlu tutuyordu) ve Anadolu'nun ya da başka bir bölgenin tam bağımsızlığına da pek aldırdığı yoktu.

Sultan Vahdettin, İttihatçıların kuklası olmuş selefinin aksine, İttihatçı aleyhtarı, milliyetçi aleyhtarı ve İngiliz taraftarı çizgiyi yerleştirmek için siyasete etkin şekilde müdahalede bulundu. Kuşkusuz onun esas silahı, sadrazamları (ve nazırlarını) kendi tercihine göre atamaktı. Bu bakımdan Nisan 1920'ye kadarki dönem üç alt-döneme ayrılabilir.

Kabineler

Birinci dönem, bir geçiş dönemiydi. Savaş zamanının liderleri, iktidarı Ekim ayında devrettiklerinde, Sultan, eski diplomat Ahmet Tevfik Paşa (Okday) yönetiminde tarafsız bir kabine kurmak istemiş, ama İttihatçılar, bir İttihatçı olmadığı halde yine de Cemiyet'in güven duyduğu, eski genelkurmay başkanı Müşir Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) yönetiminde ılımlı bir İTC kabinesinde ısrar etmişlerdi. Savaş zamanı liderlerinin uzaklaşması ve mütarekenin akdedilmesiyle birlikte, Sultan, İzzet Paşa'nın yerine Tevfik Paşa'yı atadı. Tevfik Paşa 11 Kasım 1918'den 3 Mart 1919'a kadar İttihatçı aleyhtarı niteliği giderek artan iki kabineye başkanlık etti.

4 Mart'ta, Tevfik Paşa kabinesinin yerine, I. Damat Ferit Paşa kabinesi geçti. Savaş sonrası Osmanlı siyasetinin kilit adamı olan Damat Ferit Paşa en az beş kabine yönetti. Sultanın enistesi olmasından dolayı saraya yakındı ve Sultan'ın tam olarak güvendiği tek kişiydi. Ama aynı zamanda da, yeniden canlanmış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın başta gelen bir mensubuydu. Mart-Eylül 1919 aylarındaki üç Ferit Paşa kabinesi, bir ikinci alt-dönem oluşturmaktadır. Bu üç kabine, özellikle İtilâf devletleri Yunanistan'a Mayıs ayında İzmir ve çevresindeki bölgeleri işgal etme iznini verdikten sonra, ulusal direnişin hem başkentte hem Anadolu'da gittikçe artan etkinlikleriyle karşılaşmıştı. Bu kabineler direnişi bastırmak

ve İttihatçıları cezalandırmak için gittikçe daha kararlı bir çaba gösterdiler.

Eylül sonlarında direniş hareketinin baskısı Ferit Paşa'yı çekilmeye zorladı. Yerine geçen Ali Rıza Paşa (3 Mart 1920'ye kadar) ve Sâlih Hulusi Paşa (2 Nisan'a kadar) kabineleri, Ferit Paşa hükümetlerinin aksine, ulusal direnişçilerle işbirliği yapmaya ve Anadolu'yla artan geçimsizliği yatıştırmaya çalıştılar.

Partiler

Bu dönemin büyük bölümünde, yeniden canlanan Hürriyet ve İtilâf Fırkası resmî siyasette başat güç olsa da, İttihatçıların etkinlikleri yeraltı direnişiyle sınırlı kalmadı. İttihatçı partiler bir süre çalışmaya devam etmişlerdi. İTC, Kasım ayı başındaki son kurultayında kendini feshetmiş ve Teceddüt Fırkası'nı kurmuştu. Muhalif İttihatçılardan bir topluluk, Fethi (Okyar) yönetiminde Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurmuştu. Bunlardan başka, savaş sonrası dönemde bol sayıda kısa ömürlü küçük parti vardı.

Meclisin Aralık ayında dağıtılmasından sonra, İttihatçılar üzerindeki baskı yoğunlaşmaya başladı. Çok sayıda önde gelen Cemiyet üyesi tutuklanıyordu (Yüzden fazla üye Nisan başında tutuklanmıştı). Tutuklamalar kısmen liberal hükümetin girişimiyle, kısmen de İngilizlerin talebiyle oluyordu. İngilizler, Ermeni zulmünde, İngiliz savaş tutsaklarına yapılan kötü muamelede ya da mütareke koşullarının baltalanmasında parmağı olan kişiler diye düşündükleri "savaş suçlularını" yargılamak niyetindeydiler. Bu davaların bazılarıyla özel bir Osmanlı mahkemesi meşgul olmuş ise de, tutuklananların birçoğu sonradan İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü, çoğu orada 1921 sonlarına kadar kaldı.

Meclisin dağıtılmasıyla zaten sekteye uğramış olan siyasal faaliyet, Teceddüt Fırkası'nın Mayıs 1919'da kapatılmasıyla daha da kısıtlanmıştı. Durumu yeterince istikrarlı bulmayan hükümet, yeni seçimler için yapılan baskılara karşı koymuş, ama sonunda Anadolu direnişinden gelen isteklere boyun eğmişti. Seçimler 1919 sonbaharında yapıldı; o zamana kadar İttihatçıların güdümünde olan direniş hareketi Anadolu'nun çoğuna hâkim olduğundan, Ocak 1920'de toplanan Meclis-i

Mebusan, kararlı şekilde İttihatçı ve milliyetçi bir nitelik taşımakta ve direnişin sözcülüğünü yapmaktaydı. Meclis-i Mebusan'daki milliyetçi çoğunluk, Felâh-ı Vatan Grubu olarak örgütlenmişti.

28 Ocak 1920'de, bu grubun hazırladığı Misak-ı Millî beyannamesi mecliste kabul edildi. Bu beyanname, direniş hareketinin amaçlarının resmî ifadesiydi ve sonraki bağımsızlık savaşı boyunca da öyle kaldı. Milliyetçiler tarafından Erzurum ve Sivas'ta düzenlenen kongrelerin kararlarını esas alan bu metin altı maddeden oluşuyordu.

1. (Din, ırk ve amaç bakımından birleşik olan) Osmanlı-İslâm çoğunluğuyla meskun topraklar[5] ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır, ancak Arap çoğunluğuyla meskun olup, yabancı işgali altında bulunan toprakların kaderi halkoylamasıyla tâyin edilmelidir.

2. 1878'den 1918'e kadar Ruslarda kalmış olan "Elviye-i Selâse"nin (Üç vilayetin) (Batum, Kars ve Ardahan), kaderini bir halkoylaması tâyin edebilir.

3. Batı Trakya'nın kaderi için de aynısı geçerli olmalıdır.

4. Başkent İstanbul'un ve Marmara Denizi'nin güvenliği sağlanmalıdır. Boğazların ticari deniz ulaşımına açılması, ilgili diğer devletlerle birlikte bir müzakere konusu olmalıdır.

5. Azınlıkların hakları, İtilâf devletleriyle Avrupa devletleri arasında yapılmış antlaşmalara uygun olarak sağlanacaktır.

6. İmparatorluğun siyasi, mali ve adli bağımsızlığı temin edilmeli ve kısıtlamalardan bağımsız olmalıdır (yani, kapitülasyonlara dönüş kabul edilmeyecektir).

Bu, milliyetçi programın temel beyannamesiydi. Bu beyannamenin yalnızca Türk ulusal egemenliğini değil, bütün Müslüman Osmanlıların egemenliğini savunuyor olması anlamlıydı. Fiiliyatta bu, Türkler, Kürtler ve ayrıca Lazlar ile Çerkesler gibi daha küçük gruplar demek oluyordu.

Altmış üç farklı grup ve partinin birleşik bir cephede toplanması suretiyle bir "Millî Kongre" oluşturulup, parti anlaşmazlıklarının giderilmesi ve Paris'teki barış konferansında Türklere söz hakkı sağlanması girişiminde bulunuldu. Bu kongre Kasım 1918-Kasım 1919 arasında aralıklarla faaliyet gösterdi, ne var ki birtakım broşürler yayınlamasına, hatta Paris'e bir heyet göndermiş olmasına rağmen kongreye kulak veren olmadı.

Açık siyasal faaliyet İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngilizlerce işgaliyle son bulmuştu; bunun amacı, hem Osmanlı hükümet kurumlarının milliyetçilerle olan işbirliğini durdurmak, hem de milliyetçileri baskı altına almaktı. Meclis-i Umumi'deki milliyetçi önderler, İngilizlerin çok yakında harekete geçeceğinin farkındaydılar, ama meclisi açık tutmayı, yeraltına kaymamayı ve Anadolu'ya gitmemeyi kararlaştırdılar. Çünkü İngiliz siyasetinin ülkenin ulusal haklarını ortadan kaldırdığı iyice anlaşılsın istiyorlardı. Nitekim İngiliz güvenlik subayları, Felâh grubunun önde gelen liderlerinden Hüseyin Rauf'la Kara Vasıf'ı meclis binasında tutukladılar. Bunun üzerine son Osmanlı Meclisi protesto olarak 2 Nisan'da kendini tatil etti.

Kamuoyunu harekete geçirme çabaları

Gerek İttihatçı gerek İttihatçı karşıtı çeşitli parti ve siyasal grupların, kamuoyunda olsun Avrupa'daki siyasetçiler üzerinde olsun önemli bir etki yaratamamalarına karşın, savaş sırasında İTC'yle sıkı ilişkisi olan, ama açıkça siyasal faaliyette bulunmayan birtakım toplumsal ve kültürel örgütlerin, yerel Müslüman kamuoyunu milliyetçilik davasına kazandırmada önemli katkıları oldu. Mütarekeden sonraki ilk aylarda Müslüman halk arasında genel bir umutsuzluk ve tevekkül havası vardı, ancak İzmir'in Mayıs 1919'da Yunanlılarca işgali bir dönüm noktası oldu. İşgalden hemen sonra protesto olarak, İstanbul Darülfünun öğrencileri ve hocaları önderliğinde kitle gösterileri yapıldı.

İtilâf devletleri

Mütarekenin koşulları ve 50 binin üzerindeki (30 bini İngiliz'di) İtilâf askerinin varlığı, İtilâf devletleri temsilcilerini, İstanbul'un Mart 1920'deki resmî işgalinden önce bile başkentteki egemen siyasal güç haline getirmişti. Bununla beraber, uysal bir Osmanlı hükümetinin iktidarda olduğu dönemlerde bile, bazı etkenler İtilaf devletlerinin denetimini güçleştirmekteydi.

İmparatorluğun hâlâ resmen bağımsız olması, milliyetçilere sıcak bakan Osmanlı devlet memurlarının Anadolu hareketine istihbarat, erzak, gereç, silah ve insan göndererek yardımcı olmalarına imkân

sağlamıştı. İtilâf devletleri her bir hükümet dairesinde neler olup bittiğini denetleme olanağına sahip değildi. (Bilhassa İngilizlerin) Rum ve Ermeni azınlık mensuplarına aşırı bel bağlamış olmaları, İtilâf devletlerinin Osmanlı toplumunun Müslüman Türk kesiminde olan bitene ilişkin istihbaratını kısıtlıyor, bu da yeraltı direnişinin sayısal gücünün de becerilerinin de eksik değerlendirilmesine yol açıyordu.

İtilâf devletlerinin ortaya koyduğu yönetim yapısı son derece karmaşıktı. İngilizlerin önce General Milne'in sonradan General Harington'ın komutasındaki Karadeniz ordusu, Boğazlar bölgesinin işgalinden sorumluydu; oysa Balkanlar'ın parçası olan Avrupa Türkiye'sinin, aslen Selânik'te üslenen ve 1918'de Bulgaristan'ı yenen Fransız *Armée de l'Orient*'in komutanı General Franchet d'Esperey'nin denetiminde olacağı kararlaştırılmıştı. Bu durum kuşkusuz, bir parçası Avrupa'da bir parçası Boğaziçi'nde olan İstanbul'da sürekli sürtüşmeye yol açıyordu. Ancak, dizginler tam olarak askerî yetkililerin elinde değildi. İtilâf devletlerinin ayrıca kendi diplomatik temsilcileri de vardı. Bunlar, İmparatorlukla İtilâf devletleri arasında resmen bir savaş hali sürdüğü için büyükelçi değil yüksek komiser diye adlandırılıyorlardı. Resmî olarak, komutanlar bunların otoritesine tâbiydiler. Gerçekte ise çok defa bağımsız davranıyorlardı. Başkentin Mart 1920'deki işgalinden sonra, komutanların rolleri doğal olarak çok daha artmış bulunuyordu.

Yüksek komiserler hükümetlerini diplomatik açıdan temsil etmekle kalmayıp, gıda, sağlık işleri, mülteci sorunları ve mali işler gibi konulara bakan "Müttefik Denetim ve Düzenleme Kurulları" aracılığıyla başkent yönetiminin büyük ve gittikçe artan kısmını da üstlenmişlerdi. Osmanlı hükümeti, kendi memurlarına ödeme yapma ya da halkı besleme olanaklarından yoksundu; bu nedenle İtilâf devletleri soruna yardımcı olmak için devreye girmek zorunda kalmışlar ve oldukça da başarı göstermişlerdi. Buna rağmen savaş ertesi yıllarda İstanbul'da yaşam hayli zordu. Savaş sırasında akıl almaz bir biçimde %1800'e tırmanmış bulunan geçim masrafı (bunun %1400'ü 1917-1918 arasında gerçekleşmişti), Şubat 1919'da tavan yapmıştı. Başkent ciddi bir kömür ve buğday darlığı yaşamış, sonunda İngiltere'den kömür ve ABD'den buğday ithaliyle, esas olarak yardım kuruluşları vasıtasıyla, darlık giderilmişti. Fiyatlar %35 civarında düşmüş ve sonra belli bir dengede kalmıştı.[6]

Durum, kentteki mültecilerin sayısı nedeniyle ağırlaşmıştı. Yenik düşmüş bir ülke başkentinde savaş sonrasında doğal olarak bulunan mülteci kitlesinden başka bir de Rus kaçakları vardı. Bunların bazısı 1920 başında gelmişti ve o yılın Kasım ayında Fransız donanması, General Wrangel komutasındaki 150 bin kadar Bolşevik aleyhtarı Beyaz Rus'un Kırım'dan tahliyesini gerçekleştirerek, bunları Boğazlar bölgesine yerleştirmişti. Bu mültecilerin yarısı İstanbul bölgesinde yaşamaktaydı. Bu durum konut sorununu artırmış, İtilâf devletlerinin binalara el koyması ise konut sorununu daha da kötüleştirmişti.[7] Şayet İtilâf güçleri arasındaki ilişkiler güven ve iyi niyete dayansaydı, bu karmaşık yönetim yapısı işler hale getirilebilirdi, ama ne güvenden ne de iyi niyetten söz etmek mümkün değildi. Osmanlılara yönelik İngiliz siyasetinin düşmanca tavrına ve işgal bölgelerindeki sert yönetimlerine karşılık, İtalyanlar 1920'den ve Fransızlar 1921'den itibaren ulusal direnişe yakın durmaya başlamışlardı; bu durum da yüksek komiserler arasında sık sık çatışma konusu oluyordu.

İttihatçı yeraltı örgütü

Bu uyuşmazlıktan İstanbul'daki İttihatçı yeraltı örgütü kendi çıkarı doğrultusunda yararlanmaktaydı. Karakol, Kasım 1918 ile Mart 1920 arasında hatırı sayılır sayıdaki İttihatçı subayı –birçoğu aranmakta olan kişilerdi– Anadolu'ya gizlice kaçırmayı başarmıştı. Karakol ayrıca, Anadolu'da gelişmekte olan direniş hareketine İtilâf devletlerinin denetimi altındaki Osmanlı depolarından çalınmış büyük miktarlarda silah, erzak, gereç ve cephanelik sağlamıştı. Anadolu'ya bu şekilde 56 bin ateşleme takımı, 320 makineli tüfek, 1500 tüfek, 2000 sandık cephane ve 10 bin üniformanın kaçak gitmiş olduğu bildirilmişti.[8] Bu eylemlerde, eski Teşkilât-ı Mahsusa ajanlarından başka –halen Kara Kemal'in denetiminde olan– hamal ve kayıkçı esnaflarının ve Harbiye Nezareti'yle telgraf idaresindeki İttihatçı memurların çok büyük rolleri oldu. Karakol'un hükümet dairelerindeki casusluk faaliyetleriyle edinilen istihbarat da direniş hareketi lehine kullanılıyordu. Osmanlı bürokrasisinin Anadolu'daki milliyetçilerle olan işbirliğinin boyutlarının anlaşılması, İngilizlerin 1920'de İstanbul'u resmen işgalinin başlıca nedeniydi.

1919'da Anadolu'ya geçen subayların sayısının artmasıyla direniş hareketi ortaya çıkmaya başladığında, harekete başkanlık edecek otorite sahibi ve adı lekesiz olan birine ihtiyaç duyulmuştu. Yeraltı örgütünün önce eski başkomutan ve sadrazam Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa'ya başvurduğu anlaşılıyor. Paşa İttihatçı olmamakla beraber, İttihatçıların ateşli bir yurtsever olarak gördükleri ve itimat ettikleri bir kişiydi. Anlaşma olmayınca, önde gelen Karakol mensupları Mustafa Kemal Paşa'ya (Atatürk) başvurdular.[9]

Mustafa Kemal başından beri İTC üyesiydi.[10] 1908 Devrimi ve 1909 "Hareket Ordusu"na katılmış olan eylemci subaylar çekirdek kadrosuna dâhildi ve 1911'de Libya'da görev yapmıştı. Onun İTC içerisinde Cemâl Paşa hizbine mensup olduğu anlaşılıyor. Bu hizip içerisinde özellikle, Ali Fethi (Okyar)'ye yakın olmuştu. Sözü geçen bir İttihatçı subay olan Ali Fethi, Enver'in rakibiydi. 1912-1913 yıllarında Fethi ve Mustafa Kemal'in Enver'le olan kişisel ilişkileri gerilmişti. Bu nedenle, Ocak 1913'teki Babıâli Baskını sonrasında Enver askerî lider olarak ortaya çıkar çıkmaz, Mustafa Kemal iktidar merkezinin dışında bırakıldı. Bu da, onun, 1919 yılında, Enver ve Talât'ın savaş dönemi siyasetleriyle ilişkilendirilmemesi anlamına geliyordu. Mustafa Kemal Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Savaşı'nda Anafartalar cephesi komutanı olarak ün yapmış ve ardından Doğu Anadolu ve Filistin cephelerinde üstün şekilde savaşmış, savaşı Suriye cephesindeki tüm kıtaların komutanı olan bir mirliva rütbesiyle bitirmişti. Orduda, son derece yetenekli, ama gururlu ve kavgacı bir subay olarak ünlenmişti. Mütareke sonrasında İstanbul'a gelmiş ve bir süre kendini, arkadaşı Ali Fethi'nin Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'na yakın göstererek siyasette bir konum elde etmeye çalışmıştı. 1919 ilkbaharında bundan bir sonuç çıkmayacağı belli olmuş ve sonuçta artan sayıdaki meslektaşının yaptığı gibi Anadolu'ya gitmeye karar vermişti.

Mustafa Kemal'in ordu içerisindeki büyük ünü ve siyasal anlamda lekesiz oluşu direniş önderliği için onu ideal bir aday haline getiriyordu. Bu görevi kabul edince işe başlaması için fırsat hemen bulundu. Damat Ferit hükümeti, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki cemaatler arası şiddetin artışından ürküp (bu durum, mütareke antlaşmasının 24. maddesi gereğince İtilaf devletlerini müdahaleye sevk edebilirdi), bölgeyi sakinleştirmek ve silahtan arındırmak için bir askerî müfettiş tayin etmek

niyetindeydi. Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'in yakın subay arkadaşlarından biri olan ve çoktan Anadolu'ya geçmiş bulunan Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) akrabasıydı. Önce Mehmet Ali Bey'le sonra da sadrazamla birer görüşme ayarlandı ve sonuçta Mustafa Kemal doğudaki 3. Ordu Müfettişliğine tayin edildi. Harbiye Nezareti'ndeki arkadaşları, bütün Doğu Anadolu'yu kapsayan müfettişlik bölgesi içindeki, tüm askerî ve sivil yetkililerle doğrudan haberleşme hakkı dâhil, kendisine çok geniş yetkiler veren bir talimat kaleme aldılar. Bu çok geniş yetkilerle donatılmış olarak ve kendisine eşlik eden 18 kişilik bir karargâh heyetiyle birlikte İstanbul'dan ayrılıp, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a vardı. Onun Samsun'a varışından itibaren giriştiği faaliyetlerin, Anadolu'daki gelişmeler bağlamında ele alınması en uygunudur.

Barış görüşmeleri

İtilâf güçleri daha savaş sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesinin ardından nasıl paylaşılacağına ilişkin birtakım anlaşmalar yapmışlardı. Temelde bu anlaşmalar iki öbekte toplanmaktadır. Birinciler, Büyük Güçler arasında yapılan, aralarındaki güç dengesi bozulmadan ganimetin bölüşülmesini amaçlayan anlaşmalardır. Bu anlaşmalara ilişkin diplomasi faaliyeti, "Doğu Sorunu" oyununun son perdesi olarak düşünülebilir. İkinciler ise, –her ne kadar vesayet altında olacaksa da– kendi geleceğini tayin hakkının rol oynadığı, bölgenin ahalisine ya da öyle farz edilenlere daha modern bir anlaşmanın sunulmasına dayalı vaatlerdir.

İlk anlaşma, Fransa'yla İngiltere'nin Rusların bazı taleplerini kabul ettikleri Mart 1915'teki İstanbul Antlaşması'ydı. Zaferden sonra Rusya'nın Doğu Anadolu'nun bazı kısımlarını, İstanbul'u ve Boğazları işgal etmesine izin verilecekti. Kuşkusuz bu, Ruslar için büyük bir kazançtı; Fransızlar ve İngilizler güç dengesindeki bu bozulmayı telafi etmek için müzakerelere başladılar. Bu arada İtilâf devletleri, Nisan 1915'teki Londra Anlaşması gereğince İtalya'ya İtilâf devletlerine katılma bedelinin bir parçası olarak Güneybatı Anadolu'yu vaat ettiler.

Fransızların ve İngilizlerin tazminat[1*] konusundaki müzakereleri 16 Mayıs 1916'da imzaladıkları anlaşmayla son buldu. Sykes-Picot adını alan

bu anlaşma, (Kahire) Arap Bürosu'ndan Mark Sykes ile Fransız diplomatı François Georges Picot arasındaki müzakerelerin sonucuydu; müzakereler Londra'daki Fransız elçiliğinde sürmüş, anlaşma 3 Ocak 1916'da akdedilmişti. Anlaşma Fransa'ya, Suriye'nin (Lübnan dâhil) kıyı bölgelerini ve Suriye içlerinde, petrolü zengin Musul vilayetine kadar uzanan ve onu da içeren, bir nüfuz bölgesi veriyordu. İngiltere, Bağdat ve Basra vilayetlerini, bunlara bitişik batıya uzanan bir nüfuz bölgesini ve Akka ile Yafa'da Akdeniz'e çıkış noktaları elde etmişti. Bu iki liman dışında Filistin uluslar arası bir statü kazanacaktı, ama yönetim şekli belirsiz bırakılmıştı. İç bölgeler bir Arap krallığına (veya krallıklarına) verilecek, bu bölgeler kısmen Fransa ve İngiltere'nin nüfuz bölgelerine denk gelecekti. Anlaşma, İngiliz ve Fransız kabineleri tarafından Şubat 1916'da tasdik edildi ve 16 Mayıs'ta İngiliz dışişleri bakanıyla Fransız büyükelçisi arasındaki mektup teatisinde resmen ifade edildi. Daha sonra, anlaşmaya Rus hükümeti de katıldı. Bolşevik hükümeti Rus devriminden sonra yayınlayıncaya kadar, bu anlaşma gizli kaldı.

Ağustos 1917'deki St. Jean de Maurienne Anlaşması İtalya'nın, İzmir ve iç bölgesi dâhil, Güney Anadolu'daki hak iddialarını yeniden tanımlamış, ancak Rusya'daki devrim bunun onanmasını engellemişti. Bu durum sonradan Fransızlar ve İngilizler tarafından İtalyanların hak iddialarına karşı çıkmak için kullanıldı.

Bunlar hep Büyük Güçler arasındaki anlaşmalardı, ama bu arada başkalarına da vaatlerde bulunulmuştu. Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseriyle Mekke Şerifi arasında sonunda bir Arap isyanına yol açacak olan temaslar, ilk kez 1915 ilkbaharında başlamıştı. Bu temaslar (Temmuz 1915 ile Mart 1916 arasında) uzun süreli bir mektup teatisine dönüşmüş, bu mektuplarda İngilizler Mekke Şerifi'ne, bir Arap isyanı karşılığında, Suriye kıyıları ve Filistin'deki kutsal yerler hariç, kuzeyde 37. paralele kadar yayılan bir Arap krallığının kurulmasına destek vaat etmişlerdi. Bu vaat ancak mevcut anlaşmalarla bir uyuşmazlık göstermediği sürece geçerliydi.

Kasım 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, İngiltere'deki – bilhassa– Almanya ve Avusturya'daki etkin Musevi çevrelerinin desteğini kazanma çabasıyla, İngiltere'de Siyonist hareket lideri Lord Rothschild'e, İngiltere'nin Filistin'de bir Musevi vatanı kurulmasını destekleyeceği vaadinde bulunmuştu. Son olarak, Ocak 1918'de Başkan Wilson kendi

“Ondört İlke”siyle Amerikan savaş amaçlarına açıklık getirmişti. Bu ilkeler ulusların kendi geleceklerini tayin hakkını tanıyordu ki bu Fransız ve İngiliz hükümetlerince hiç de hoş karşılanmamıştı.

Bolşevik devriminin hemen ardından yeni Rus hükümeti bütün “emperyalist” antlaşmalardan çekildiğini ilân edince –daha da kötüsü– bu antlaşmaları ifşa edince, İtilâf’ın devlet adamları için durum çok daha çetrefilli bir hal aldı. Osmanlı hükümeti Suriye’de Şerif Hüseyin’e yapılan vaatlerin açık şekilde tersini söyleyen Sykes-Picot Anlaşması’nı yaymak için bu propaganda fırsatını kaçırmadı. Mekke Şerifi, İngiliz Yüksek Komiseri’ni protesto etti, ama sadece kaçamak bir yanıt aldı. İngiltere, tavrını ancak Haziran 1918’de açıklığa kavuşturdu. Bölgeler iki kümeye ayrılmıştı. Savaştan önce müstakilen Araplara ait olan bölgelerle Araplar tarafından kurtarılmış bölgeler bağımsızlıklarını kazanacak, İtilâf devletlerince kurtarılmış ya da Türklerin mülkiyetinde olan bölgeler ise İtilâf güçlerinden birinin nüfuz alanına sokulacaktı.

Ekim 1918’de Osmanlı direnişi çöktüğünde antlaşmalara, sözleşmelere ve vaatlere ilişkin durum buydu. Paris’te toplanmış olan barış konferansı, bunları hal yoluna koyma göreviyle karşı karşıyaydı. Bu konferansın çalışması esas itibariyle, büyük İtilâf güçlerinin kendi aralarındaki görüşmelerden ve bu güçlerle Yunanistan ve Sırbistan gibi himayelerindeki devletler arasındaki görüşmelerden oluşuyordu. Rusya elbette artık bir İtilaf gücü değildi ve ABD iç nedenlerinden dolayı 1919’da konferanstan çekilmişti. Galip devletlerle yenik devletler arasında herhangi bir ciddi görüşme olmadı. Yenik devletlerin önüne sadece, ya imzalayabilecekleri ya da –sözde– reddedebilecekleri nihai bir metin konulmaktaydı.

Alman ve Avusturya meselelerinin hallinin önceliği olduğu için, Yakındoğu hakkında bir karar alma işi ertelenmişti. İtilâf güçleri temsilcilerinin Yakındoğu’daki farklı etnik toplulukları temsil eden heyetler tarafından kuşatılmış olmaları da, bu işi güçleştirmekteydi. Yunanlılar, Ermeniler, Türkler, Kürtler, Araplar ve Musevilerin ısrarlı hak iddiaları bir çatışmaya yol açıyordu.

İngiltere’yle Fransa arasındaki esas uyuşmazlık Suriye’ye dairdi. İngiltere Arap isyancılara taahhütlerde bulunmuştu ve Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal tarafından Şam’da ilân edilmiş olan bağımsız Arap krallığı lehine Sykes-Picot antlaşmasında değişiklikler yapmaya hazırdı. İngiltere

bu devleti tanımış, Sykes-Picot antlaşmasının tam icrasını isteyen Fransa ise tanımamıştı. Görüşmeler çıkmaza girince, Amerikalılar halkın görüşlerini öğrenmek için Haziran 1919'da Suriye'ye bir komisyon (King-Crane Komisyonu) gönderme girişiminde bulundu. Araplar bu encümene umutlarını bağlamışlardı, ancak Fransa ve İngiltere encümeni baştan beri bu işi ciddiye almamış ve Amerika barış konferansından çekildikten sonra da görevlerini yerine getirmemişti. Fransızlarla Araplar arasında bir tercih yapmak durumunda kalan İngiltere sonunda Eylül 1919'da Fransa'yı tercih etti. Fransa Suriye'nin bütün kıyı bölgesi ve hinterlandı üzerinde manda hakkına sahip oluyor ve bölgenin yönetimi de Faysal'a veriliyordu. Fransa da karşılığında Filistin'de İngiliz mandasına razı oluyordu. 1919-1920 kışında San Remo'daki barış konferansında tasdik edilen bu antlaşma Suriye'de bir Arap isyanına yol açtı. Bu isyan Fransız askerleri tarafından bastırıldı ve sonuçta Fransa, Temmuz 1920'de bütün Suriye'yi işgal etti.

Anadolu'da bir çözüme gidilmesi konusunda üç temel sorun bulunuyordu: Ermeni sorunu, Yunanistan ve İtalya'nın Batı konusunda çatışan hak iddiaları ve İstanbul'la Boğazların durumu. Sonunda konferans Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması kararını verdi; bu, Ermeni milliyetçilerinin yayılmacı isteklerini fazlasıyla karşılıyordu. Ancak bu anlaşma Türklerin muhalefetinden dolayı hükümsüz kalacaktı. Bölgenin coğrafi konumu, bu kararı Türklerin silahlı direnişine rağmen zorlamanın, büyük çaplı bir askerî işgal gerektireceğini gösteriyordu ki bunu yapmaya İtilâf devletlerinin ne olanağı vardı ne de hevesi.

İkinci sorun, (İtilâf devletlerine savaşın sonuna doğru katılmış olan) İtalya ve Yunanistan'ın Güneybatı Anadolu'da yer alan aynı bölge üzerinde hak iddia etmelerinden kaynaklanıyordu. İtalya eski iddialarını sürdürüyordu, ancak aynı zamanda Doğu Adriyatik kıyılarından da toprak iddialarında bulunduğu için konferanstaki konumu zayıflamıştı. Yunanistan ise İngiltere'den git gide daha çok destek görüyordu. Bu kısmen, Yunan Başbakanı Venizelos'un İngiliz meslektaşı Lloyd George[11] üzerindeki psikolojik nüfuzundan, kısmen de serinkanlı bir siyasal akıl yürütüşten, yani İngiltere'nin Yunanistan'ı, Fransa ve İtalya'ya karşı Doğu Akdeniz'de bir karşı ağırlık olarak görmesinden kaynaklanıyordu. Sonuç

olarak Mayıs 1919'da, Yunanistan İzmir ve çevresini işgal etme iznini aldı.

İstanbul ve Boğazlar konusunda İtilâf devletleri bir ikilemle karşı karşıyaydı. Bu bölgelerin İngiliz hükümetinin gözündeki stratejik ve siyasal öneminden kasıt şuydu: Eğer bu bölgeler Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılacaksa, bütün imparatorluk bir çeşit yabancı denetimine, muhtemelen de bir mandaya tâbi kılınmak zorunda olacaktı. Yok eğer bu bölgeler Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılacaksa, bu durumda Osmanlı İmparatorluğu kendi haline bırakılacak kadar önemsiz hale gelmiş olacaktı. İngilizlerin tutumu katıydı; Fransızlar ise Türklere karşı çok daha uzlaşmacıydılar ve İstanbul'un Türklerde kalmasını istiyorlardı. Aralık 1919'da Fransızlar –Suriye'de istediklerine ulaşma karşılığında– İngiliz isteklerini kabul ettiler, ama gariptir, İngiliz kabinesi, İngiliz Hint Müslümanlarından gelecek şiddetli bir tepkiden korkan Hindistan Bakanlığı'nın ve Türklere karşı İstanbul'u gelecekte savunmanın olanaksızlığını gören Savaş Bakanlığı'nın baskılarıyla sonradan fikrini değiştirdi.[12]

Bu arada ABD'nin Ermenistan'da bir manda kurmasının istenmesi üzerine, King-Crane Komisyonu'na benzer bir keşif heyeti olan Harbord Komisyonu, Eylül 1919'da Anadolu'yu dolaştı. Türklere geniş ölçüde özerklik veren, bütün Anadolu'yu kapsayacak bir Amerikan mandası tavsiyesinde bulundu. Amerikan mandası fikri, Wilson'ın "Ondört İlkesi"nden, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimlerine "güvence altında bir egemenlik" vaat eden on ikincisine umut bağlamış olan birçok Osmanlı Türküne cazip gelmekteydi. Hatta birçok Türk aydını bir araya gelip "Wilson Prensipleri Cemiyeti"ni kurmuştu, ama Amerikan mandası fikri İtilâf devletlerince ya da Anadolu'daki milliyetçi önderler topluluğunca asla ciddiye alınmadı.

1920 ilkbaharı başına kadar barışın tanzimine ilişkin başlıca kararlar alındı ve koşullar 11 Mayıs'ta Osmanlı heyetine sunuldu. İstanbul Osmanlıların elinde kalmıştı, ama onun dışındaki koşullar son derece ağırdı. Gerçekten öylesine ağırdı ki Osmanlı heyeti bunları kesin biçimde reddetti ve antlaşma ancak İstanbul'dan yeni ve daha uysal bir heyet gönderildikten sonra imzalandı.

10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'na sadece, Kuzey Anadolu'da, başkenti İstanbul olan

küçük bir devlet bırakıyordu. Doğu Trakya ve İzmir çevresindeki bölge Yunanlılara veriliyor, Boğazlar ise uluslararası denetime tâbi kılınıyordu. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kuruluyordu. Fransa, Suriye'de ve Lübnan'da mandalar, Güney Anadolu'da ise bir nüfuz bölgesi oluşturuyordu. İngiltere, Filistin'de, Güney Suriye'de (buraya artık *Transjordan* deniliyordu) ve petrol bakımından zengin olan Musul vilayeti dâhil olmak üzere Mezopotamya'da mandalar kuruyordu. İtalya, nüfuz bölgesi olarak Anadolu'nun güneybatı parçasını alıyordu. Musul vilayetinin kuzeyindeki Kürdistan Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılmıştı, ancak özerklik edinecek ve bağımsızlık için bir yıl içerisinde Milletler Cemiyeti'ne başvurma hakkı alacaktı.

Bu antlaşma imzalandığı sırada, İstanbul'daki Sultan hükümetinin imzasının artık fazla bir önem taşımadığı ve antlaşma koşullarının, büyük kısmı çoktan militan milliyetçi bir hareketin eline geçmiş olan bir ülkeye dayatıldığı anlaşıldı. İtilâf devletlerinin antlaşma koşullarına direniş olacağını öngörerek İstanbul'u Mart ayında işgal ettiklerini söylemiştik. Ama iç bölgeleri kapsayan büyük çaplı bir askeri işgali göze alabilecek ve yapacak halde değillerdi. İngilizlerin baskısı sonucunda, Yunanlıların bu antlaşmayı askerî olanaklarla zorla uygulatma teklifini kabul ettiler. Sonuç, aşağıda anlatılan ve 1920'den 1922'ye kadar süren büyük çaplı bir Türk-Yunan savaşı oldu.

Anadolu, Kasım 1918 - İlkbahar 1921

İttihatçılar yeraltı faaliyetlerinden başka taşradaki kamuoyunu harekete geçirmek konusunda da inisiyatifi ele almışlardı. Başkan Wilson'ın "İlkeleri"nden on ikincisi, İmparatorluğun Türk bölgelerine güvence altında bir egemenlik vaat ediyordu, bu nedenle, Türk bölgelerinin İmparatorluktan ayrılmasını önlemek isteyenlerin ilk işi, barış konferansında kopartılma tehlikesi içinde olan bu bölgelerin aslında ezici şekilde Türk-Müslüman bölgeleri olduğunu ve anayurtla birleşik olarak kalmak istediklerini göstermekti. Bu amaçla taşra merkezlerindeki İTC şubeleri, genellikle başkentteki bölge milletvekilleriyle birlikte "ulusal hakları savunma" (o zamanlar çok sık kullanılan deyimle, müdafaa-i hukuk-ı milliye) cemiyetlerini kurdu.

Açıkça Yunanlılara ya da Ermenilere verilme tehlikesinde olan bölgelerde bu tür siyasal ajitasyon kuşkusuz çok daha hayatiydi. Kasım 1918'de bir "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" Edirne'de ve aynı tarihlerde bir diğeri de Batı Trakya'da kuruldu. Bunları, kendi bölge örgütünü Aralık'ta kuran İzmir izledi. Doğudaki ilk örgüt Kars'ta (Kasım 1918'de) kurulmuştu, bunu Trabzon ve Erzurum'da (ilk hazırlıklardan sonra ikisi de Şubat 1919'da) kurulanlar izliyordu. Bir tane de Aralık ayında, Urfa'da kurulmuştu.

Birçok küçük örgüt vardı ve hepsi de benzer şekilde hareket ediyordu: Örgütün arkasındaki İttihatçılar genellikle, örgütün "ulusal" niteliğini vurgulamak ve geniş destek çekmek amacıyla, yerel eşraf ve din adamlarının (çok defa müftülerin) cemiyetin itibari başkanları olmalarına çalışıyorlardı. Sonra da, örgütün temsile dayanan niteliğini kanıtlamak için bir kongre düzenlemeye girişiyorlardı. Gerçekte bu kongrelere genellikle, İTC taşra örgütünün davetli, ama seçilmemiş memurları gidiyordu. 1918'in 28 Aralık'ı ile 1920'nin Ekim'i arasında yapılmış olan bu kongreler sonradan, bölgenin Türk ve Müslüman niteliğini ve anayurtla birleşik kalma kararlılığını ilân edeceklerdi. Anadolu kentlerinde "Müdafaa-i Hukuk" örgütleri genellikle Müslüman toprak sahipleri ve tüccarlarından destek görüyordu. Bu kişilerin birçoğu, devlet ihaleleri yoluyla ve sürülmüş ya da göç etmiş Yunanlıların ve Ermenilerin topraklarını, taşınmazlarını ve işlerini, hemen hiçbir şey ödemeden devralmak suretiyle zenginleşmişti. Bu nedenle Yunanlıların ve Ermenilerin hak iddialarına karşı koymak için çok güçlü bir saikleri vardı. "Müdafaa-i Hukuk" topluluklarının önderleri genellikle yeraltı direnişine de iştirak ediyorlardı.

Bu model, Kasım 1918 ile Haziran 1919 arasındaki yıllarda Anadolu ve Trakya'nın her tarafında görülebilir. Başlangıçta örgütleyiciler, nüfusunun büyük bir kısmı yok olmuş savaş yorgunu bir halkı harekete geçirmede güçlük çekiyorlardı, ama İzmir'in Mayıs 1919'da Yunanlılarca işgaliyle müthiş bir canlılık kazandılar. Yunanistan İtilâf devletlerine savaşın sonlarında katılmış ve hiçbir Osmanlı birliğini mağlup etmemişti, bu yüzden İtilâf devletleri tarafından bu şekilde ödüllendirilmiş olması büyük bir haksızlık olarak algılanıyordu. Üstelik Yunan ordusu İzmir ve Ayvalık'ın işgalinden sonra, (önceden kabul edilmiş olduğu gibi) durmamış, ilerlemişti. İtilâf devletleri, Ekim ayında Osmanlı ve Yunan

kesimleri arasında, "Milne Hattı" adı verilen sınır hattını çizmek suretiyle, çok daha geniş bir bölgeye yayılmış olan Yunan işgalini tanımışlardı.

1919 yılı boyunca, Türklerin Doğu'daki ve Batı'daki tartışmalı vilayetleri ele geçirmek için savaşmak zorunda olacakları ve bunu yapma güçlerinin orduya bağlı olduğu git gide daha belirgin hale geldi.

Osmanlı ordusu yenilgiler, salgın hastalıklar ve firarlar yüzünden tükenmiş haldeydi, ama yine de bir varlığı vardı. Ordunun komuta yapısı henüz sağlamdı ve önde gelen subayların hemen hepsi –mesleklerinde geçen on yıl içinde yükselmiş olan Jön Türk subayları– yek vücut direnişi destekliyorlardı. Askerlerinin silah bırakmasını ve terhis olmalarını gizlice engellemişler ve bölgesel direniş örgütlerine gizlice silah ve mühimmat temin etmişlerdi. Öyle bile olsa, Anadolu'nun çoğunda ordunun gücü etkili değildi. Trakya, Boğazlar bölgesi ve tüm Batı Anadolu, 804 kilometrelik bir kıyı hattı boyunca dağılmış 35 bin civarında askere sahipti ve birçoğu İtilaf devletlerinin denetimindeki bölgelerde bulunuyorlardı. Düzenli ordu birlikleri öylesine zayıftı ki milliyetçiler Yunan işgalcilerine karşı direnmek için 1921'e kadar Türk ve Çerkes çetelerine bel bağlamak zorunda kalmışlardı. Bu çeteler sürekli akınlarla Yunan ordusuna hayli rahatsızlık verebilirlerdi ve verdiler de, buna rağmen bunlar tayin edici bir etken olamayabilirlerdi.

Güneyde askerî durum biraz daha iyiydi. Kilikya'da ve Suriye çölünün kuzeyinde (Osmanlıların Suriye ordularından kalan) 18 bin civarında asker ve daha doğuda, Kürdistan'da 8 bin asker bulunuyordu. –Merkezi Adana olan– Kilikya'da, Urfa, Maraş, Antep kentlerindeki hava başından beri çok gergindi. Gayet belirgin biçimde Müslüman ağırlıklı olan bu bölgeler Fransızlar tarafından işgal edilmişti ama Fransızlar yerel Ermenileri askere alıp bunları silahlandırdıklarında Ermenilerin bu bölgedeki hak iddialarının itibar göreceğine dair güçlü kuşkular uyandı. Savaş burada Ocak 1920'de başladı.

Osmanlı güçlerinin oldukça büyük miktarda yoğunlaştığı tek yer Doğu'ydu. Mütareke sonrasında Azerbaycan'dan geri çağrılmış olan askerler de buraya yerleştirilmişlerdi ve bunların toplam gücü (seferber edildiklerinde) 30 bin civarındaydı. 15. Kolordu adını alan bu birlikler Batı'dakilerden çok daha iyi teçhizatlandırılmışlardı ve ulaşılması çok güç olan bir bölgede harekâtta bulunuyorlardı. Bu askerlerin komutanı olan

Kâzım Paşa (Karabekir) Anadolu'daki kilit adamdı, onun ardından Ali Fuat Paşa (Cebesoy) geliyordu,[13] kendisi 1918 yılı sonunda Kilikya'dan Orta Anadolu'ya nakledilen Ankara'daki 20. Kolordu'nun komutanıydı.

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da (Yunanlıların İzmir'e çıkışlarından dört gün sonra) Samsun'a ayak bastığı zamanki durum buydu. Derhal büyük komutanlarla temasa geçmiş ve çeşitli bölgesel örgütleri tek bir ulusal örgüte dönüştürme girişimlerini başlatmıştı. 21 Haziran'da Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy) ve –kendi kurmay heyetinin en üst rütbedeki üyesi– Refet (Bele) ile Amasya'da buluşmuş ve bir tamim kaleme almıştı; bu tamim, Erzurum'daki Kâzım Paşa'yla olan telgraf istişaresinden sonra Anadolu'daki bütün sivil ve askeri yetkililere gönderilmişti. Tamim, ülkenin tehlikede olduğunu, onu İstanbul'daki hükümetin koruyamadığını ve ülkeyi sadece ulusun azminin kurtarabileceğini bildiriyordu.

(Anadolu'daki en emin yer olarak düşünülen) Sivas'ta ulusal bir kongrenin yapılacağı ve her vilayetin derhal "milletin itimadına mazhar" üç delege göndermesi gerektiği ilân edildi. Mustafa Kemal bu kongrenin hemen yapılmasını istemişti,[14] ancak Doğu'da bölgesel ve yerel cemiyetlerin birliği olan Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından bölgesel bir kongre zaten düzenlenmiş bulunuyordu. Ermenilerin altı Doğu Anadolu vilayeti üstünde hak iddia ettikleri ve onların taleplerinin Paris'te sıcak karşılandığı biliniyordu. Bu sebepten Doğu'da hummalı bir siyasal çalkantı vardı.

Kongre Erzurum'da 23 Temmuz'da, Meşrutiyet devriminin onbirinci yıldönümünde toplandı. Kongre, altı Doğu vilayetinin İmparatorluk dâhilinde kalma kararını yeniden bildiren, ama ayrıca hem mütareke sınırları içerisindeki bütün toprakların hem de Müslümanların bir çoğunluk oluşturdukları öteki bölgelerin toprak bütünlüğünü ve ulusal egemenliğini talep eden on maddelik bir beyanname kabul etti. Ulusal bağımsızlığı muhafaza etmek, saltanatı ve halifeliği korumak için millî güçlerin harekete geçmesi gerektiğini bildiriyor ve Osmanlı topraklarını İmparatorluk'tan ayırma girişimlerine, İstanbul'daki hükümet dış baskılarla boyun eğse bile, direneceğini ilân ediyordu. Kongre dağılmadan önce, Mustafa Kemal'in başkanı olduğu bir Heyet-i Temsiliye seçti.

Kongre sırasında Mustafa Kemal üç ay önce olduğu gibi bir kez daha yarım maaşlı boşta bir subaydı. İstanbul hükümeti ve İtilâf temsilcileri onun faaliyetlerinden gittikçe telaşa düşmüşlerdi. İstanbul hükümeti onu 5 Temmuz'da geri çağırmış ve o geri dönmeyi reddedince üç gün sonra onu azletmişti. Önceden uyarılmış olan Mustafa Kemal, görevinden azledilmeden hemen önce istifasını vermişti. Tehlikeli bir gelişmeydi bu, çünkü Mustafa Kemal'in ordu üzerindeki nüfuzu sona erebilirdi. Ne var ki, Mustafa Kemal'i tutuklaması ve başkente göndermesi emrini almış ve onun müfettişlik görevi kendisine teklif edilmiş olan Doğu'nun askerî bakımdan güçlü adamı Kâzım Paşa (Karabekir) bu emre itaat etmeyip, onu halen kendisinin üstü olarak addettiğini bildirince Mustafa Kemal'in konumu korunmuş oldu. Ordunun büyük çoğunluğu da Kâzım Paşa örneğini izledi.

Sivas'taki ulusal kongre 4-11 Eylül arasında yapıldı. Sadece 31 taşra temsilcisi Sivas'a ulaşmayı başarabilmişti, ama toplantılara resmen temsilci olarak tayin edilmemiş bazı askerî ve sivil yetkililer de katılmıştı. Katılanların hepsi 38 kişiydi.[15] Kendini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak sunan bu kongre, Amerikan mandası dâhil olmak üzere birçok seçeneği tartıştı, ama sonunda Erzurum'da benimsenen kararları yeniden ilân etti. Yine, bir Heyet-i Temsiliye seçildi ve Mustafa Kemal buna başkan atandı. Bu heyet bundan böyle direniş hareketinin ulusal yürütme organı olarak çalıştı.

İstanbul'daki Damat Ferit hükümeti, kongreyi Kürt çetelerin yardımıyla Malatya valisi Ali Galip Bey'e bastırtmak için bir girişimde bulunmuş, ama başarısız kalmıştı. İnisiyatif artık açık şekilde direniş örgütündeydi. Yazın Paris ziyaretinde İtilâf devletleri tarafından kendisine çok kaba davranılmış ve İtilaf devletlerini tatmin etme siyaseti sonuç vermemiş olan Ferit Paşa, istifa etmek zorunda kaldı. Yerine geçen Ali Rıza Paşa hükümeti çok daha milliyetçilerden yana bir çizgi benimsedi ve direniş örgütüyle uzlaşmaya girişti. Gerçekten de Ekim ayında Amasya'da, Mustafa Kemal'le Bahriye Nazırı Salih Hulusi Paşa arasındaki görüşmeler bir anlaşmayla sonuçlandı; bu anlaşmayla hükümet, Erzurum ve Sivas'ta açıkça dile getirilmiş olan milliyetçi programı benimsiyor, milliyetçiler ise hükümeti en yüksek otorite olarak kabul ediyorlardı. Ancak tarafların her ikisi de çeşitli baskılar altında bu anlaşmayı uygulamaya imkân bulamamıştı.

Aralık ayında Heyet-i Temsiliye Ankara'ya taşındı. Ankara'nın tercih edilmesindeki neden, merkezî konumu ve İstanbul'a doğrudan bağlanan bir demiryolu hattının başında olmasıydı. 1919 yılının son aylarında Osmanlı İmparatorluğu'nun son genel seçimleri yapıldı. Osmanlı Meclis-i Umumi'sinin yeni üyeleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tam denetimi altında bütün Anadolu'dan seçildiler (Amasya'da hükümet sadece cemiyetin onayladığı adayların geçerli olabileceğini kabul etmişti). Anadolu temsilcileri Meclisin açılışı için İstanbul'a gitmeden önce Ankara'da Mustafa Kemal'le görüştüler.

28 Ocak'ta "Misak-ı Milli"yi bir resmî amaçlar beyannamesi olarak kabul eden Meclis-i Umumi, sonraki birkaç ay boyunca direniş hareketinin sözcüsü oldu. Meclis-i Mebusan'daki milliyetçi liderler, her zaman Ankara'nın emirlerine uymamakla beraber, Ankara ile, bilhassa uygulanacak taktiklere ilişkin konularda, sürekli temas halindeydiler. İngilizlerin İstanbul'u işgalinin an meselesi olduğu anlaşılınca, Mustafa Kemal Meclisi Umumi'nin açık kalmasını kabul etti, ama liderlerin, özellikle de Hüseyin Rauf Bey'in, Ankara'ya dönmelerini acilen istedi. Ancak onlar kalmaya karar verdiler ve 16 Mart'ta ve bunun hemen ardındaki günlerde içlerinde Meclis-i Umumi'nin önde gelen 14 üyesinin de bulunduğu 150 ünlü Türk tutuklandı. İşgal haberi Ankara'ya ulaşır ulaşmaz Mustafa Kemal milletvekillerini Ankara'ya gelerek bir "millet meclisi"nde yer almaya davet etti. Sonraki birkaç hafta boyunca doksan iki milletvekili Ankara'ya ulaşmayı başardı ve bunlar Müdafaa-i Hukuk hareketinin yerel şubelerince seçilen 232 milletvekiliyle birlikte Büyük Millet Meclisi'ni oluşturdular; Büyük Millet Meclisi ilk kez 23 Nisan 1920'de toplandı.

Millet Meclisi'nin toplanmasıyla direniş hareketi bir aşama kaydetmişti. Sultan-Halife'nin otoritesini resmen tanımaya devam etmekle birlikte, milliyetçi hareketin Ankara'daki komuta merkezi artık tam bir hükümet niteliğini almıştı (İstanbul hükümetinin 16 Mart'tan sonraki bütün yasaları geçersiz ilân edilmişti).[16] Aynı zamanda da, İtilâf devletlerinin kabul etmiş olduğu barış koşullarını milliyetçiler asla kabul etmeyecekleri için bir çatışmanın artık an meselesi olduğu besbelliydi.

Bağımsızlık savaşı, 1921-1922

İstanbul'da Nisan 1920'de Ferit Paşa'nın yeniden sadrazam oluşuyla birlikte, İstanbul'la Anadolu arasındaki çatlak hızla açıldı. Şeyhülislâm, hükümetin isteği üzerine bir fetva yayınlayarak milliyetçilerin asi olduğunu, gerçek inananların bunları öldürmeye çaba göstermesi gerektiğini ilân etti. Hemen ardından Mustafa Kemal'le bazı önde gelen milliyetçiler gıyaplarında ölüme mahkum edildiler. Milliyetçiler buna Ankara müftüsünün hükümettekileri vatan haini ilân eden bir fetvasıyla mukabelede bulundu. Milliyetçiler saltanat ve hilafetin muhafazası için savaşmakta olduklarını önemle vurgulayıp, kabine ve İtilaf devletlerini kınadılar. Ayrıca mücadelelerinin İslâmi niteliğinin de altını çiziyorlardı. Mustafa Kemal hem Anadolu'daki geleneksel Sünni din önderlerinin, hem de Alevi cemaati önderleriyle Bektaşi tarikatının desteğini almaya büyük itina gösteriyordu.

İstanbul hükümeti, –hayli şüpheli– İngiliz desteğiyle milliyetçilere karşı silahlı direniş örgütlemeye de çalışıyordu. Milliyetçilerin yaptığı gibi onlar da çeteleri kullanıyorlardı. Bunların en önemlisi Balıkesir bölgesinde Çerkes Ahmet Anzavur tarafından yönetileniydi. Bunlar, milliyetçiler adına Çerkes Ethem'in çeteleri tarafından güçlükle bastırılmıştı.

İstanbul hükümeti ortaya Kuvâ-yı inzibatiye denilen düzenli bir ordu çıkartmaya da çalıştı. İki alaydan (yaklaşık 2000 kişi) oluşan Kuvâ-yı inzibatiye Mayıs ayında İzmit bölgesinde savaş düzenine sokuldu, ancak maneviyatı düşüktü, yöneticileri yeteneksizdi ve sonuçta asla etkin bir güce dönüşemedi.

1920'de Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde milliyetçilere karşı bazı yerel ve bölgesel isyanlar oldu, ancak hepsi de, kimi zaman güçlükle de olsa, bastırıldı. Milliyetçilerin karşı tedbirleri arasında, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun[17] kabulü ve asker kaçaklarının olduğu kadar Ankara'nın hasımlarının da şiddetle icabına bakan "İstiklâl Mahkemeleri"nin kurulması da vardı.

1920 yazında Yunan ordusu işgal bölgesini bütün Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da ve Trakya'da genişletti. Yunan ordusunu İstanbul'u işgalden alıkoyan sadece İtilâf devletlerinin yoğun baskısıydı. Türk milliyetçilerinin ordusu Batı'da henüz çok zayıftı ve Kuzeybatıda Ethem ve Güneybatıda Demirci Mehmet gibi liderlerin yönetimindeki çetelerce yürütülen gerilla savaşlarına başvurmak zorunda kaldı. Doğuda ordu

(1918 sonunda boşaltılmış ve Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'a devredilmiş olan) Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini geri almak için saldırıya geçmeye bir süredir hazır bulunuyordu, ama Ankara'daki liderler Sovyetler Birliğiyle bir anlaşmaya varmaya çalışırken orduya beklemesi bildirilmişti.

Bolşeviklerle, Türkiye'ye askerî ve mali yardıma ve iki ülke arasında (bağımsız Gürcistan ve Ermenistan'ın içinden geçen) doğrudan bir yolun açılmasına ilişkin görüşmeler, Temmuz ayından beri devam etmekteydi. Sovyet desteği milliyetçi hareket için kesinlikle hayati önemdeydi. Bu yüzden özel gönderilen Türk görevli Bekir Sami Bey (Kunduh) bir antlaşma olsun diye gayret etmişti. Ama Bolşevikler zaman kazanmak için oyalayıcı davranıyor, Van ve Bitlis bölgelerinin Ermenilere devredilmesini istiyorlardı. Bu Türkler tarafından kabul edilemezdi. Görüşmeler kesildi ve 28 Eylül'de Kâzım Karabekir'in ordusu Sarıkamış'a ilerledi, iki gün sonra kenti aldı. Türk ordusu yeniden savaş düzenini alırken savaş bir ay kadar durdu. 27 Ekim'de savaş yeniden başladı ve Kasım ayı sonunda Ermenistan kesinlikle yenildi. 2 Aralık 1920'de Gümrü'de koşullarını Türklerin saptadığı bir barış yapıldı.

Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Ermenistan'daki milliyetçi ve sosyal demokrat Taşnaksutyun hükümeti Bolşeviklerce alaşağı edildi ve 1921 yılı başlarında Türk milliyetçileriyle Bolşevikler arasında görüşmelere yeniden başlandı. Bu görüşmeler (16 Mart 1921'de) bir dostluk antlaşmasıyla sonuçlandı ki bu milliyetçilerin akdettiği ilk diplomatik antlaşmaydı. Türkler Nahçıvan ve Batum'u bırakmayı ve Bolşeviklerin Boğazların gelecekteki statüsü hakkında söz sahibi olmalarını kabul ettiler.[18] Türklerin bunlara karşılık olarak almayı umdukları altın ve askerî gereçler ise yavaş yavaş geliyordu. Bunlar ancak milliyetçilerin Sakarya zaferinden sonra gerçekten gelmeye başladı ve milliyetçi güçlerin yeniden silahlandırılmasında çok önemli bir rol oynadı. Ermenistan'la yapılan barış antlaşması ve Sovyetler Birliğiyle olan antlaşma, milliyetçilerin Doğu cephesinden durumun halen çok tehlikeli olduğu Batı cephesine asker sevk etmelerine de olanak verdi.

Yunan ordusunun Bursa'dan Eskişehir'e doğru ilk ilerleme girişimi, Albay İsmet (İnönü) komutasındaki Türk askerlerinin onları İnönü'de 10 Ocak 1921'de yenmeyi başarmasıyla önlenmişti. Bu, düzenli ordunun Batı'daki ilk başarısıydı. Ermenistan karşısındaki ve de İnönü'deki

zaferlerin sonucunda milli hareketin diplomatik konumu hayli güçlenmişti. İtilâf devletlerinin en ateşli iki taraftarı, Atina'daki Venizelos ve İstanbul'daki Ferit Paşa'nın ikisi de iktidardan düşmüş bulunuyorlardı. Yunanistan'da Venizelos Aralık 1920'deki seçimlerde kraliyetçilere yenik düşmüş, Ferit Paşa'nın konumu ise milliyetçilerin başarısı ve İtilaf devletlerinin ağır barış koşulları yüzünden savunulamaz hale gelmişti. Fransızlar, hatta İngilizler bile Sevr antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesinin kaçınılmaz olduğunu artık anlamaya başlamışlardı. Yunan ve Osmanlı hükümetleri antlaşmadaki mümkün düzenlemeler üzerinde 21 Şubat'tan itibaren görüşmeler yapmak üzere Londra'ya davet edildiler. Milliyetçilerle uzlaşma Osmanlı hükümetine bırakılmıştı; kendilerini "millî iradenin" tek meşru temsilcileri addeden milliyetçiler için bu usul kabul edilemez idi; sonunda, İtalyan hükümetinin aracılığıyla, milliyetçi bir heyet resmen davet edildi. Konferansta, Ferit Paşa'nın yerine geçmiş olan Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa kısa bir açılış konuşması yaptı ve ardından bir ulusal dayanışma jesti olarak sözü Ankara'nın Hariciye Vekili Bekir Sami (Kunduh)'a bıraktı.

İki taraf önce uç tavırlar aldı: Türkler Misak-ı Milli'yi savundu, Yunanlılar ise Türk direnişine bir ceza olsun diye barış antlaşması koşullarının daha da sertleştirilmesini istediler. Büyük Güçler, ihtilaflı bölgelerde uluslararası bir tarafsız bilirkişiler encümenince soruşturma yapılması esasına göre bir çözüm bulma teşebbüsünde bulundu, ancak Yunan tarafı bunu kabul etmedi. İzmir civarında Hıristiyan valisi olan özerk bir vilayet kurulması önerileri, Türklerin bölgede simgesel bir Yunan gücünü bile kabul etmeyi reddetmeleri üzerine yarıda kaldı.

Konferans sırasında, Fransız ve İtalyanların Yunan yayılması konusunda güçlü kuşkular duymaya başladıkları belli olmuştu. Bu yayılmayı, İngilizlerin Doğu Akdeniz'deki Fransız ve İtalyan nüfuzuna karşılık vermek için burada kendisine bağlı bir devlet kurma girişimi olarak algılıyorlardı ve Türk milliyetçileriyle ayrı anlaşmalara varma konusunda oldukça istekliydiler. 11 Mart'ta Fransız Dışişleri Bakanı Briand, Bekir Sami ile Fransızların ekonomik ayrıcalıklar karşılığında Kilikya'dan çekilmesi esasına dayanan bir anlaşmaya vardı. İki gün sonra da İtalyan Kont Sforza Türklerle benzer bir anlaşmaya vardı. İngilizlerle ise sadece savaş tutsaklarının değiş tokuşu konusunda bir anlaşma

olmuştu. İngilizler halen Yunanlıları güçlü şekilde destekliyor ve faaliyetlerini perde arkasından onlarla ortak yürütüyorlardı. Yunanlılar yapılmakta olan konferansa rağmen saldırıya yeniden başlamada serbest bırakılmalarına dair güvence istediklerinde, Yunan ordusunun saldırıya hazır olduğu yolunda bilgilendirilen Lloyd George bu güvencenin verilmesinde ısrar etti.

Bekir Sami oldukça cesaret verici olduğunu düşündüğü sonuçlarla Ankara'ya döndüğünde, Millet Meclisi'ndeki çoğunluğun kendisinin Misak-ı Millî'den hayli sapmış olduğuna hükmettiğini gördü. Fransız ve İtalyanlarla yaptığı ayrı anlaşmalar bile reddedildi ve istifa etmek zorunda kaldı. Yunan ordusu yeniden saldırıya geçti. Bir kez daha İnönü'de (7 Nisan 1921) durduruldular, ama yazın cepheyi yarıp Afyonkarahisar'ı, Kütahya'yı ve önemli demiryolu kavşağı Eskişehir'i işgal ettiler. Bu son kentin düşmesi Ankara'da hayli paniğe yol açtı, meclis Ankara'yı terk edip güvenliği nedeniyle Sivas'a gitmeye hazırlandı. Mustafa Kemal meclisin isteği üzerine ordunun komutasını bizzat üstlendi ve üç ay boyunca meclisin bütün yetkileri kendisine verildi. Hükümet kırsal kesimdeki bütün gıda maddeleri ve çiftlik hayvanlarıyla mevcut bütün silah ve cephanenin üçte birine el koydu. Askere alınabilecek herkes hizmete çağrıldı.

Ordu Ankara'nın seksen kilometre kadar batı ve güneybatısında olan Sakarya nehrinde mevzilendi. Orada, Anadolu'nun tipik çıplak ve tepelik bozkır arazisinde savaşın nihai muharebesi yapıldı. Muharebe iki haftayı aşkın sürdü ve Yunan güçleri 13 Eylül'den itibaren geri çekilmeye başlayınca Türklerin zaferiyle sona erdi. Türk ordusunun aşırı yorgun oluşu düşmanı takip etmesine engel olmuştu. Cephe hemen bir yıl boyunca değişmeden kaldı, Yunanlılar Afyonkarahisar-Eskişehir hattına kadar Batı Anadolu'yu ellerinde tutmaya devam ettiler.

Bu bir yıl boyunca siyasal durum esas olarak Türk milliyetçilerinin lehine değişti. Ekim ayında, Ankara'daki Fransız temsilcisi Franklin-Bouillon ile Kilikya'nın Türkiye'ye iadesine dair bir anlaşmaya varıldı. Yunanlıların ısrarlı taleplerine rağmen İtilâf devletleri tarafsızlıklarını ilân ettiler, çünkü İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, önce Londra'da yapılmış olan öneriler doğrultusunda ve sonra da Yunanlıların Anadolu'dan tamamen çekilmesi esasında görüşmeleri yeniden başlatma çabasındaydı. Ancak bu girişimler sonuçsuz kaldı ve Mustafa Kemal çok

titiz hazırlıklardan sonra, 26 Ağustos 1922'de kuvvetlerine Yunan ordusuna taarruz emrini verdi. Venizelos taraftarlarıyla monarşi taraftarları arasındaki kavgalarla ikiye bölünmüş bir subaylar heyeti tarafından çok kötü yönetilen Yunan ordusu, Afyonkarahisar'ın güneyine doğru yapılan esas şiddetli hücumu beklemiyordu. Her tarafta bozguna uğratıldılar ve başkomutanları dâhil olmak üzere ordunun büyük bir kısmı Afyon'un batısında tutsak alındı. 30 Ağustos'ta savaş kazanıldı ve ardından Yunan ordusunun denize –ve deniz ötesine– geri çekilişi bir kaçış halini aldı. 9 Eylül'de Türk süvarileri İzmir'e girdi.

Yunan ordusunun yenilmesiyle, Türklerle halen Boğazlar bölgesini işgal altında tutan İngiliz güçleri arasında başka bir güç kalmamıştı. Karşı karşıya gelmeleri an meselesi gözüküyordu. Türkler Avrupa'ya geçiş hakkı istediler. İngiliz hükümeti direnmeye ve Boğazlar'ı savunmaya karar verdi ve İtilâf ortaklarına ve Dominyonlarına destek çağrısında bulundu. İngiliz hükümeti, (Yeni Zelanda dışında) hiç destek çıkmayınca, imparatorluğun Müslüman halkları üzerindeki nüfuzunu tehlikeye sokacak bir itibar kaybına uğramaktansa, gerekirse kendi başına savaşmaya karar verdi. Sonunda bu tehlikeli durum, çatışmalara meydan vermemeyi başaran cephedeki komutanların, General Harington ve İsmet Paşa'nın (İnönü) duyarlı davranışlarıyla etkisiz hale getirildi. Mudanya'da bir hafta süren görüşmelerden sonra 10 Ekim'de bir ateşkes anlaşmasına varıldı. İstanbul ve Boğazlar savaş sonuna kadar İngilizlerin denetiminde kalıyordu.

Ulusal Direniş Hareketi içerisindeki siyasal gelişmeler

Türk ulusal direniş hareketinin 1918 ve 1919 yıllarındaki bölgesel kongrelerden 1922'deki zafere kadarki gelişiminin öyküsü, aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk), direniş hareketinin kesin önderi olarak ortaya çıkışının da öyküsüdür. Ancak otoritesi tartışılmaz değildi. Onun silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesi, İstanbul hükümetince işine son verilmiş olduğu halde hep muhafaza edilmişti, çünkü önde gelen komutanlar kendisine kesin şekilde sadık kalmışlardı. Siyasal otorite ise

başka konuydu. Yaptıkları kongrelerle bölgesel direniş hareketlerini örgütlemiş ve Karakol'un faaliyetleri sayesinde hareketin başarısına belirleyici şekilde katkıda bulunmuş olan İttihatçı kadrolar, sahneye ilk çıkanın kendileri olduğunun ve Mustafa Kemal'e gözü kapalı bağlı olmadıklarının bilincindeydiler. Bunların başına buyruk oluşu (Ocak 1920'de Karakol, Bolşevik temsilcileriyle kendi başına görüşmeler yürütmüştü), Paşa'nın Karakol lideri Vasıf'la Sivas kongresindeki aleni atışmasında olduğu gibi, Paşa'yla ciddi sürtüşmeye yol açmıştı.

Ulusal direnişi destekleyen, İstanbul Harbiye Nezareti'ndeki İttihatçı subaylar, ulusal direnişi esasen İtilaf devletlerine baskı yapmakta ve İtilâf devletlerine barış koşullarını değiştirtmekte bir araç olarak görüyorlardı. Anadolu hareketinin gittikçe bağımsız olan çizgisinden hoşlanmıyorlardı. Bir ara Mustafa Kemal'in yerine daha yumuşak başlı olan Kâzım Karabekir'i geçirmeyi düşündükleri anlaşılıyor. Onların rekabetini tam olarak sona erdiren şey, İstanbul'un 20 Mart'ta İngilizler tarafından işgal edilmesi ve Karakol'un önde gelen mensuplarının Malta'ya sürülmesi oldu. İstanbul'daki yeraltı örgütü çalışmaya devam etti ancak artık etkin şekilde Ankara'dan denetleniyordu.

İstanbul'un işgalinden 1922'deki nihai zafere kadar olan dönemde, kabaca sol ve sağ muhalefet diye sınıflandırılabilecek iki tür muhalefet ortaya çıktı. Sol muhalefet sıkı komünistlerden oluşmuyor fakat bir İslâmi, emperyalizm aleyhtarı, korporatist ve sosyalist düşünceler karışımını destekleyen insanlardan oluşuyordu. Ortak paydaları Batı aleyhtarlığıydı. Bunların ilk ciddi örgütü, Mayıs 1920'de (Mustafa Kemal'in onayıyla) kurulmuş olan "Yeşil Ordu"ydu. Bu gerçek bir ordu değil, milliyetçi güçlerin maneviyatını düzeltmek ve Sultan'ın "Hilafet Ordusu" adı altında faaliyet gösteren propagandacılarının eylemlerine mukabelede bulunmak için düşünülmüş siyasal bir örgüttü. Buna Çerkes Ethem kendi Çerkes savaşçılarının başında katılınca, örgüt dikkate alınır bir güç ve gizil bir tehdit halini aldı. Mustafa Kemal Paşa örgütü Temmuz ayında dağıttı. Ama meclisteki köktenciler aynı ay içerisinde Halk Zümresi adıyla yeniden örgütlendiler. Mustafa Kemal Paşa'nın buna tepkisi, Halk Zümresi içerisinde güvendiği bazı kişilere, resmen tasdik edilmiş bir "komünist" partisini (Türkiye Komünist Fırkası) kurdurtmak oldu. Parti, Paşa'ya yakın olan kişiler tarafından sıkı şekilde kontrol edilmekteydi.

Ne var ki, bu partiyi ne köktenciler tanımıştı ne de Üçüncü Enternasyonal, çünkü 1920 ilkbaharında Bakü'de kurulmuş gerçek bir Komünist Partisi zaten mevcut bulunuyordu. Bunun yönetimini Mayıs 1920'de, Mustafa Suphi yönetimindeki bir topluluk devralmıştı. Eski yüksek okul hocası (ve İttihatçı) Mustafa Suphi 1914'te Rusya'ya kaçmış ve burada savaş boyunca tutuklu kalmıştı. Devrim ertesinde Rusya'daki 60 bin Türk savaş tutsağı arasında komünist düşüncelerin yayılması için uğraştı. Yandaşları, Halk Zümresi içerisindeki aynı düşüncedeki bazı kişilerle birlikte Ankara'da Kasım ayında Halk İştirakiyun Fırkası'nı kurdular.

Mustafa Kemal Paşa bu sol hareketi ezmek için Ocak 1921'de girişimlerde bulundu. Önce, Çerkes Ethem'e askerlerini dağıtmasını ve bunları düzenli orduya katmasını emretti. Çerkes Ethem bunu kabul etmeyince üzerine asker gönderildi, adamlarının çoğu tutsak alındı ve kendisi de kaçıp Yunan tarafına geçti. Solun güçlü parçası böylece yok edildikten sonra, Mustafa Kemal Halk İştirakiyun yanlılarını dağıttı. Mustafa Suphi Trabzon'dan Anadolu'ya girmeye çalışırken, geri dönmeye zorlandı ve sonra da bölgedeki milliyetçi komutanların emriyle bazı taraftarlarıyla birlikte denizde boğduruldu.[19]

Sebep, aşırı solun Mustafa Paşa'nın önderliğine gerçek bir tehdit oluşturmuş olması değildi: gerçekten de aşırı sol Türkiye'de 1960'lara kadar marjinal bir olguydu. Ama aşırı solun varlığı, milliyetçiler için hayati önemde olan Sovyet desteğini tehlikeye sokabilirdi. Bu özellikle, sabık İttihatçı savaş lideri Enver Paşa Mustafa Kemal'e karşı bir seçenek olarak var olduğu sürece tehlikeliydi. Enver, ordu içinde ve milliyetçi hareketin dayanmış olduğu yerel ve bölgesel İttihatçı topluluklardan bazıları arasında, hâlâ büyük bir üne sahipti.[20] Enver, 1918'de Kafkasya'ya ulaşıp, mücadeleyi oradan sürdürme girişiminin başarısızlığa uğramasından sonraki bir buçuk yılı Berlin'de geçirdi, Bolşeviklerle temaslar kurdu. Avrupa'da yaşamakta olan çeşitli İslâm ülkelerinden bir grup eski Teşkilatı Mahsusa ajanını esas alarak, bir çeşit İslâmi Komintern kurmaya çalıştı ve Eylül 1920'de Bakü'deki Sovyet destekli "Doğu Halkları Kongresi"ne Kuzey Afrika temsilcisi olarak katıldı. Kongre sonrasında, kısmen İslâmcı kısmen de sosyalist olan köktenci bir program kaleme aldı ve (kendisinin dünya çapındaki İslâmi devrim ağının Türk şubesi olacak olan) Halk Şuralar Fırkası adlı bir parti kurdu.

Aynı zamanda da kendine Mustafa Kemal'e göre daha güvenilir bir sol seçenek görüntüsü vermek suretiyle Sovyet desteğini elde etmeye çalışıyordu.

İstediği aslında, Sovyet parası ve silahıyla Kafkasya'da bir Türk ordusu kurmak ve sonra da bu ordunun başında Anadolu'ya girmekti. Bu tasavvur Batı cephesindeki tehlikeli durum ve Mustafa Kemal'in savaş yönetimine ilişkin meclisteki eleştiriler nedeniyle 1921 ilkbaharı ve yazında başarıya ulaşabilirdi, ama görünürde Sovyet desteği yoktu. Bolşevikler Enver'i bir süre oyalayıp, onu Ankara'ya karşı üstü kapalı bir tehdit gibi kullandılar. Sonunda Bolşevikler Ankara'yla bir dostluk antlaşması imzalayınca ve planını Bolşeviklerin desteklemeyecekleri belli olunca, Enver taraftar toplamada kendi şöhretine güvenip, Anadolu'ya tek başına gitmeye karar verdi.

30 Temmuz'da Türk sınırındaki Batum'a gitmek üzere Moskova'dan ayrıldı. Türkiye'ye girmesi kabul edilmedi, ama Anadolu'dan gelen taraftarlar onu Batum'da karşıladılar. Sınırın ötesindeki Trabzon'daki milliyetçi örgütün önde gelen mensuplarıyla sürekli temas halindeydi. Eylül başlarında kendi topluluğu Batum'da bir "kongre" bile yaptı, ama Halk Şuralar Fırkası olarak değil İttihat ve Terakki Fırkası olarak. Bu da, Enver'in Sovyet desteğine artık güvenmeyip milliyetçi örgüt içerisindeki İttihatçıların desteğini amaçladığını gösteriyor. Ne var ki çok geç kalmıştı. Kendisi sınırda meşgulken Sakarya'daki savaş doruğundaydı. 13 Eylül zaferi yalnız Ankara'yı değil belki de Mustafa Kemal'in de konumunu kurtarmıştı. Enver iki hafta daha kaldı ve sonra temelli gitti. Yine de yeni bir İslâm-Türk imparatorluğu hayalinden hiç vazgeçmemişti. Ve Haziran 1922'de Afgan sınırı yakınında Türki gerilla çetelerinin başında Kızıl Orduyla savaşırken öldü.

Ancak, Mustafa Kemal'in 1921'de üstesinden gelmek zorunda kaldığı tek sorun sol ya da (Enverci) tehdit değildi. Mustafa Kemal'in Sovyetler Birliği'ne yönelik uzlaşmacı siyaseti Doğulu muhafazakâr milletvekilleri arasında endişeye sebep olmuştu. Mart ayında bunlar, 1919 Erzurum Kongresi düzenleyicilerinden biri olan Hoca Raif'in (Dinç) yönetimindeki Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'ni kurdular. Bu hareket dinin ve saltanatla hilafetin önemini vurgulamaktaydı.

Yukarıda anlatılanlardan ilk Millet Meclisi'nin türdeş olmayan ve yönetimi zor bir topluluk olduğu anlaşılacaktır. Meclis üzerindeki

hâkimiyetini güçlendirmek ve meclisin eylemlerinin önceden daha bir kestirilebilir olması amacıyla, Mustafa Kemal, Mayıs 1921'de, güvendiği yandaşlarından Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu oluşturdu. Yunan tehdidi sırasında geçici olarak sessiz kalmış olan muhalefet, bu tehlikenin 1921 sonbaharında uzaklaşmasından sonra yeniden örgütlendi. Muhalefet, İngilizler tarafından Malta'ya sürülen tutukluların o yılın sonunda serbest bırakılıp Ankara'ya dönüşleriyle de hız kazandı. Malta'dan dönenlerin bazıları (eski Karakol şefi Vasıf dâhil) muhalefete katıldılar ve 1922 Temmuzunda İkinci Grup'u kurdular. İkinci Grup ideolojik açıdan çok karışıktı ve gerçekte birbirlerine sadece Mustafa Kemal'de algıladıkları artan mutlakiyet ve köktenciliğe karşı ortak muhalefetle bağlı idiler. Müdafaa-i Hukuk Grubu mecliste genel olarak bir çoğunluğa sahipti, gelgelelim grupların ikisi de disiplinli değildi ve her birinin taraftar sayısı değişip duruyordu.

Eylül 1922'deki bağımsızlık savaşında alınan zafer, Mustafa Kemal'in konumunu fazlasıyla güçlendirmişti. O artık Halâskâr Gazi idi ve bu durumdan savaş ertesi dönemdeki konumunu sağlamlaştırmak için yararlanmakta kararlıydı. 6 Aralık'ta Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu siyasal bir partiye, "Halk Fırkası"na dönüştürme niyetini ilk kez açıkladı. Önde gelen bazı gazetecilerle olan görüşmelerde halifeliğin kaldırılması ve bir Cumhuriyet kurulmasından da ilk kez söz etmişti.

Mart ayı sonunda İkinci Grup liderlerinden birinin (Ali Şükrü) Mustafa Kemal'in muhafız kıtası komutanı (Topal Osman) tarafından öldürülmesinden dolayı çok gergin olan bir ortam içerisinde, mecliste 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, saltanata dönüş mücadelesinin yasadışı olduğunu bildiren bir değişikliğe gidildi. 1 Nisan'da Mustafa Kemal meclisi dağıtma ve yeni seçimlere gidilmesi niyetini açıkladı. Bir hafta sonra da, yeni partisi için dokuz umdelik bir beyanname sundu. Bu beyanname, değişik kaynaklardan alınmış genel ifadeler ('hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir') ile özel ayrıntıların ('tütün pazarlaması ıslah tedbirleri') garip bir karışımıydı.[21] 15 Nisan'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ilişkin değişiklik meclisten geçti ve ertesi gün meclis dağıtıldı.

Ankara'da bütün bunlar olurken İstanbul'da ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresi yapılıyordu. Kongreyi toplantıya, İttihat ve Terakki'nin eski İstanbul patronu ve Karakol kurucularından Kara Kemal

Bey çağırmıştı. Kara Kemal, Mustafa Kemal'le Ocak ayında İzmit'te, İttihatçıların gelecekteki rolüne dair gizli müzakereler yapmıştı. Kongre, kendi dokuz maddelik programını kaleme almış ve yeniden canlandırılmış İTC'nin liderliğini Mustafa Kemal'e önermişti; Mustafa Kemal ise bu onurlandırmayı nazikçe geri çevirmişti.

Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yeni bir meclis için iki dereceli seçimler yapıldı. Adayların nitelikleri ve geçmişleri bizzat Mustafa Kemal tarafından adamakıllı bir incelemeye tâbi tutulmuş olduğundan, İkinci Grup'tan hiçbir üye yeni meclise girememişti. Yeni meclis ilk olarak 11 Ağustos 1923'te toplandı –ve ancak bundan sonra– Müdafaa-i Hukuk Grubu kendini (şimdi bütün meclisi içeren) Halk Fırkası adıyla yeniden yapılandırdı. Yeni parti, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bütün varlığını devralmış, bu da kendisine bir hamlede ülke çapında bir örgüt sağlamıştı. Lozan'da Türkiye'yle İtilâf güçleri arasında akdedilen barış antlaşmasını tartışan ve tasdik eden, işte bu çok daha sıkı bir denetim altına alınmış yeni meclisti.

Lozan Barış Antlaşması

Savaş halinin bitmesinin hemen ardından İtilâf devletleri Türkleri görüşmelere başlamaya davet etti. Türk tarafı görüşmelerin İzmir'de yapılmasını istiyordu (bu durumda heyete Mustafa Kemal başkanlık edecekti), ama İtilaf devletleri Türk topraklarında görüşme yapılmasını kabul etmedi ve sonunda Lozan seçildi. İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan ev sahipleri olmuş, Türk tarafına ise heyet gönderilmesi için hem Ankara hem İstanbul hükümetlerine davette bulunulmuştu. Buna tepki olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa (Okday) Ankara'ya bir telgraf çekerek, müşterek bir heyetin gönderilmesini önermişti. Bu öneri Millet Meclisi'nde büyük bir öfke doğurmuş ve 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına ilişkin bir önergenin kabul edilmesine yol açmıştı. Dört gün sonra Tevfik Paşa sadrazamlık mührünü, Osmanlı nazırlarına bütün faaliyetlerine son vermelerini emreden milliyetçilerin İstanbul'daki temsilcisi Refet Paşa'ya (Bele) teslim etti ve 17 Kasım'da son Osmanlı Sultanı kendisini Malta'ya

götürecek olan İngiliz savaş gemisine sığındı. Yerine yeğeni Abdülmecit geçmişti, ama Sultan değil yalnızca bir halife olarak.

İsmet Paşa (İnönü) kendisi dâhil kimsenin beklemediği şekilde Lozan'daki Türk heyetinin başkanlığına atandı. Mustafa Kemal'in onu seçme nedeni kısmen, İsmet'in kendisinin en sadık ve güvenilir destekçisi olmasındandı, ama bir nedeni de Başvekil Hüseyin Rauf'un (Orbay) İngilizci diye bilinmesi ve hariciye vekilinin (Yusuf Kemal Tengirşenk) ise aşırı Sovyet yanlısı olmasıydı. İsmet, Misak-ı Millî'den hiçbir şekilde sapmamak için sıkı talimatlar almış olarak Lozan'a gitmek üzere yola çıktı. Konferans 20 Kasım'da başladı. Temsil edilen ülkeler İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Türkiye idi, Sovyetler Birliği, Ukrayna, Gürcistan, Romanya ve Bulgaristan ise kendilerini doğrudan ilgilendiren oturumlara çağrılıydılar. İki tarafın farklı bakış açıları yüzünden görüşmelerin son derece zor geçeceği daha başından belliydi. İtilâf devletleri –ki içlerinde en belirleyici kişi İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon idi– kendilerini Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olarak görüyorlardı. Onların gözünde bu konferans Sevr Antlaşması'nın koşullarının yeni duruma uyarlanması anlamına geliyordu. Türklere göreyse, kendileri ulusal bağımsızlık savaşının galibiydiler ve Sevr geçmişte kalmıştı. Lozan'a, Misak-ı Millî'nin aşırı bir yorumuyla ve İskenderun sancağı, Fırat nehrine kadarki Suriye, Musul vilayeti ve Anadolu kıyılarına bitişik Ege adalarının yeni Türkiye'ye dâhil edilmesi ve Batı Trakya'da bir halkoylamasında ısrarcı olunması talimatıyla gelmişlerdi.

Türk heyeti özellikle de başlangıçta Lozan'da pek zor zamanlar yaşadı. Eşit taraf olarak görülmüyorlardı. Curzon kötü havayı artıran son derece küçümseyici ve kibirli bir tavır takınmıştı. Diplomatik bilgi ve ustalıktan yoksun olmaları Türklere ciddi şekilde engel çıkarmaktaydı. Oyuna getirilerek büyük ödünler vermekten korktuklarından, doğrudan yanıtlar vermeyi ya da hazırlıksız oldukları tartışmalara girmeyi reddedip, neredeyse hiç esnemeyen katı bir tavır gösteriyorlardı. İsmet'in sağırlığı yararlı bir özür olarak çok defa işe yaramıştı. Türk heyeti, bütün mesajlarının İngiliz istihbaratı tarafından ele geçirildiğinden habersiz, sürekli Ankara'ya danışmaktaydı.

Tartışılan sorunlar üç başlık altında toplanmıştı: Topraklar ve askeri sorunlar; ekonomik ve mali sorunlar ve yabancılarla azınlıkların

durumları. İlk iki ay içerisinde hiçbir sorunda ilerleme sağlanamadı. Şubat başlarında bütün belli başlı toprak sorunları (Trakya'daki sınır, Boğazlar'ın gelecekteki yönetim biçimi), tarafların, Musul sorununu tartışmayı daha sonraya ertelemeyi kabul etmesiyle halledilmiş bulunuyordu. Ancak, öteki iki alandaki sorunlarla başa çıkılamayacağı belli olmuştu. İtilâf devletleri Türklere bir antlaşma taslağı sundular; İtilâf devletleri bunun nihai teklifleri olduğunu düşünüyorlardı. Türkler imzalamayı reddettiler. Konferans kesildi ve heyetler ülkelerine döndü.

Ankara'da şimdi ateşli bir milliyetçilik hüküm sürmekteydi ve Mart ayı başlarında mecliste hem İsmet hem de hükümet, verdikleri bazı ödünlerden dolayı şiddetli hücumlara uğradılar. Mustafa Kemal meclisin görüşmeleri sürdürmek üzere hükümete yetki vermesi için şahsen araya girmek zorunda kaldı.

Türk tarafı, Şubat ayında İtilaf devletleri tarafından verilmiş olan antlaşma taslağına 100 sayfanın üzerinde değişiklik koymuştu. İtilâf devletleri, bu değişikliklerin kendi uzmanlarınca incelenmesinden sonra, görüşmelere yeniden başlamak üzere Türkleri Mart sonunda davet ettiler ve taraflar 23 Nisan'da yeniden toplandılar. Yunan ve Türk heyetleri ikili sorunlarını kısa sürede hallettiler, Türkiye savaş tazminatı istemekten vazgeçme karşılığında Trakya sınırında küçük bir düzeltme sağladı,[2*] ama esas sorun sürüyordu, yani İtilaf devletleri kapitülasyonların kaldırılmasının kabulüne karşılık ekonomik ve adli ödünler almak için ayak diretiyorlardı. Türk tarafı, yeni Türk devletinin tam egemenliğinin ihlali anlamına gelecek her şeyi reddediyordu. İtilâf devletleri zayıf bir konumdaydı, çünkü hiçbirinin halkı bu meselelerden dolayı savaşmaya istekli değildi. Bu nedenle sonunda 17 Temmuz'da anlaşmaya varıldı. İsmet Ankara hükümetinden imza için izin istedi. Hiç yanıt gelmeyince Mustafa Kemal'den izin istedi ve aldı. Antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalandı.

Esas itibariyle Misak-ı Milli'nin amaçlarına, her hususta olmasa da, erişilmiş ve Türkiye Misak-ı Millî dâhilinde tamamıyla egemen bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin hak iddia ettiği ama İngilizlerin işgal ettiği Musul, Milletler Cemiyeti'nin kararını bekleyerek Irak'ın parçası olarak kalmış, İskenderun sancağı Fransız Suriye'sinde kalmış, Türklerin hak iddia ettiği Anadolu'ya bitişik Ege Adaları ise, İmroz (Gökçeada) ile Bozcaada dışında Yunanistan ve İtalya'ya kalmıştı.

Ancak Anadolu ve Doğu Trakya yeni devletindi, Ermenistan'la Kürdistan'dan ise hiç söz edilmemişti. Boğazlar bölgesi bir Türk'ün başkanlığındaki bir komisyona tâbi olup uluslararası denetime alınmış ve İstanbul'daki 12 bin mevcutlu bir garnizon dışında silahtan arındırılmıştı. Kapitülasyonlar kaldırılmıştı ama Türkiye yabancılara verilmiş mevcut bütün imtiyazları kabul etmek zorunda kalmıştı ve 1929'a kadar da gümrük tarifelerini değiştirmede özgür olmayacaktı. Büyük Güçler'in Türk adli sistemi üzerinde bir denetim kurma girişimlerinin hepsi de başarısız olmuştu, artık Türkiye'de yabancılar dâhil tüm ahali Türk mahkemelerine tâbiydi. Verilen tek ödün, yabancı gözlemcilerin Türk mahkemelerine kabul edilecek olmalarıydı. Savaş tazminatı taleplerinin hepsinden vazgeçilmişti. Azınlıklar konusuna gelince, Türkiye'nin yurttaşlarını inanç, milliyet ve dil farkı gözetmeksizin korumayı taahhüt ettiğine ama Türkiye'nin kendi azınlıklarını yönetişinin denetlenemeyeceğine dair bir madde konulmuştu.

İtilâf devletleri antlaşmaya genel bir affın konulmasını istemişti. Buna dair öneriler azınlıklara ilişkin alt encümenlerde tartışıldı, ancak Türkler millî hareketin hasımlarına genel bir af ilân etmek istemiyordu ve "istenmeyenler" listesi hazırlanmamış olduğundan aftan kimlerin hariç tutulacağını tam olarak belirlemiyorlardı. Sonunda Türk hükümeti affı kabul etti, ama 150 kişiyi –henüz isimleri belli değildi– hariç tutma hakkını saklı tuttu. Af 16 Nisan 1924'te ilân edilmişti ama hariç tutulacaklar hâlâ belirlenmemişti. Nihayet Haziran'da bir liste meclise sunuldu ve hemen ardından, bazıları hâlâ ülkede bulunan "150'likler"e (Yüzellilikler) ülkeyi terk etmeleri emredildi. Meclis barış antlaşmasını (oybirliğiyle olmamakla beraber) kabul etti ve antlaşma 21 Ağustos'ta tasdik edildi. İtilâf devletleri hemen işgal güçlerini geri çekmeye başladı. 1 Ekim 1923'te son İngiliz askeri İstanbul'u terk etti.

1923 yılında Türkiye

Lozan'da bekasını ve bağımsızlığını kazanmış bulunan bu ülkenin durumunu göz önüne getirmek çok zor. Hemen hemen on yıllık sürekli bir savaş durumundan sonra, modern tarihte benzeri olmayan ölçüde

nüfusu seyrekleşmiş, yoksullaşmış ve harap olmuştu. Büyük çaplı göç ve ölümler nüfusa etki etmişti. Anadolu halkı arasında ölüm son derece yaygındı. Osmanlı ordusu askerinin çoğunu hep Anadolu köylüsünden toplamıştı ve Kafkasya, Gelibolu, Filistin ve Mezopotamya'daki savaşlardaki büyük insan kaybı, ('imparatorluğun asker madeni') Anadolu'nun nüfus istatistiklerinde görünür. Bundan başka, 1915 başlarından itibaren Doğu Anadolu önemli askerî olaylara sahne olmuştu. Bu durum Müslüman halk arasında, kısmen de geri çekilmekte olan Osmanlı ordusunun ardından, büyük ıstıraplara yol açmıştı. Bu durum Ermeni cemaatinin tehcirine ve kısmi imhasına da neden olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nı Bağımsızlık Savaşı izlemiş, hem Doğu'da hem Batı'da savaşılmıştı. Batı cephesinde ricat ve kaçış halindeki Yunan güçleri Müslüman halka büyük çapta vahşette bulunmuş ve ilerlemekte olan Türk askerlerinden bazıları da Rum Ortodoks halka karşı aynı biçimde davranmıştı. Hem 2,5 milyon kadar Anadolu Müslümanı hem de 600 bin ila 800 bin arasında Ermeni'yle 300 bin kadar Rum yaşamlarını yitirmişti. Hepsiyle birlikte, Anadolu nüfusu ölümler yüzünden %20 dolayında düşmüştü; bu oran, Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupalı başrol oyuncuları arasında en büyük sarsıntıya uğramış ülke olan Fransa'nınkinin yirmi misliydi. Savaşta sadece Sırbistan nüfusunun büyük bir kısmını yitirmişti. Ancak bu rakam bile aldatıcıdır. Savaş mıntıkalarında rakam daha yüksekti: bazı Doğu vilayetlerinde nüfusun yarısı ölmüş ve dörtte biri göç etmişti. Çoğu batıda olan 12 vilayet vardı ki buralarda kadın nüfusunun içerisinde dul kalmış kadın oranı %30'u geçmekteydi. Anadolu'daki yüksek ölüm oranına sadece savaş ve vahşetler neden olmamıştı. Savaşlar altyapı tesislerinin bozulmasına ve tarımda emekçi kıtlığına neden olmuş, bu da açlığa, o da genellikle salgın hastalıklara, bilhassa kolera ve tifoya yol açmıştı.

Ölümlerden sonraki en önemli demografik olgu olarak göçler geliyordu. Daha önce, 1878 savaşının ve 1912-1913 Balkan Savaşı'nın ülkeye yüz binlerce Müslümanın (ekseriyetle Türkün) göçüne neden olduğuna değinilmişti. Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde Anadolu'dan birkaç yüz bin Ermeni ekseriyetle Sovyetler Birliği, Fransa ve ABD'ye göç etti. Bu örneği Batı Anadolu'dan çok sayıdaki Rum izledi. Son olarak, Lozan Antlaşması hükümleri gereğince, Anadolu'nun (ama İstanbul'un değil) geriye kalan 900 bin civarındaki Rum Ortodoks halkı,

Yunanistan'daki (Batı Trakya'daki cemaat hariç) 400 bin civarındaki Müslümanla mübadele edildi. Aslında Yunan nüfusunun büyük bir çoğunluğu 1922'de ülkeden kaçmıştı. Antlaşma gereği mübadele edilen topluluklar, Karadeniz kıyı bölgesinin sakinleri ve Türkçe konuşan Karamanlı Rum Ortodokslarıydı. Göç hareketleri Anadolu nüfusunda %10 civarında net bir kayıp demekti; bunu ölümlerin neden olduğu %20'lik orana eklemek gerekir.

Nüfus değişiklikleri, 1923'teki Anadolu'nun, 1913'teki Anadolu'dan kültürel açıdan da tamamıyla farklı bir yer olduğu anlamına geliyordu. Büyük Hıristiyan cemaatleri hemen hemen gitmişti (Ermeni cemaati 65 bine düşmüş ve Rum cemaati 2 milyondan 120 bine inmişti) ve savaşlar öncesinde %80'i Müslüman olan Anadolu'nun şimdi yaklaşık %98'i Müslümandı. Konuşulan dil açısından yalnızca iki büyük topluluk kalmıştı: Türkler ve Kürtler. Bunlarla birlikte yarım düzine küçük topluluk bulunuyordu (Rumca, Ermenice ve Süryanice konuşan Hıristiyanlar, İspanyolca konuşan Museviler ve Çerkesce, Lazca ve Arapça konuşan Müslümanlar). Kent nüfusu kırsal nüfustan daha fazla azalmıştı. Ülkenin köylüleşmesinin sonucu olarak, savaşlar başlamadan önce kentlerde nüfusun %25'i yaşarken şimdi %18'i yaşamaktaydı.[22]

Savaşların ekonomik açıdan doğurduğu büyük tahribat da çoktu. Gerçek fiziksel hasar sınırlı kalmıştı: zarara uğrayabilecek oldukça az sanayi tesisi vardı ve bunların çoğu da doğrudan savaş felaketine uğramamış olan İstanbul bölgesinde bulunuyordu. En büyük hasar Batı Anadolu'daki demiryolları ve köprülerle evlerdeydi (en kötüsü İzmir'de olmuş, 1922'deki yangında İzmir yanıp yıkılmıştı). Buna hem savaş hem ricat halindeki Yunan ordusunun kasıtlı tahribatı neden olmuştu. Eylül 1922'de, büyük liman kenti İzmir'in Yunan ve Ermeni mahallelerinin büyük bir kısmı baştan aşağı yanıp yok olmuştu. Bu felaketten kimin kabahatli olduğu halen belirsizdir. Çok daha önemli olanı, Rum ve Ermeni göçünün, girişimci ve yöneticilerin büyük çoğunluğunun da toptan göçüne yol açmış olmasıydı. Onlarla birlikte, sanayi ve ticarette yeri doldurulamaz teknik bilgi ve ustalık birikimi de gitmişti. Türkiye'de şimdi eksik olan sadece iyi kalifiye eleman değildi. Sorun daha büyüktü. Tamamında tek bir kaynakçı veya elektrikçi bulunmayan bölgeler vardı. 1923'te uluslararası ticaret on yıl öncesindekinin üçte biriydi. Türk ekonomisindeki en önemli kesim tarımdı ve bu kesim 1923 sonrasında

oldukça hızlı şekilde iyileşecekti. Yine de Gayri Safi Milli Hasıla'nın dünya savaşı öncesindeki seviyelere ulaşması 1930'u bulacaktı.[23]

Bir bakımdan Türkiye şanslıydı. Osmanlı hükümeti de öteki oyuncular gibi ağır savaş borçlarına girmişti; ama Osmanlılar galip olan Amerika Birleşik Devletleri'ne değil yenik olan Almanya'ya borçluydu. Bu nedenle, 160 milyon lira ya da 720 milyon Amerikan doları, kadar tutan bu borç, gayrıresmî olarak silinmişti.[24] Vadesi uzatılmış eski Osmanlı devlet borçlarında ise durum böyle olmadı. Bu borçlar Lozan'da İmparatorluk toprakları üzerinde kurulmuş devletlere pay edildi ve borçların %65'i (toplam 78 milyon Sterling) Türkiye'nin payına düştü ve bu borç yıllarca zamanında ödendi.[25]

10
Tek Parti Devletinin Doğuşu
1923-1927

Cumhuriyet ve hilafet

Mustafa Kemal Paşa kendi siyasal konumunu, görmüş olduğumuz gibi, daha Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve tasdikiyle Bağımsızlık Savaşı resmen sona ermeden önce pekiştirmeye başlamıştı. Bunun için Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan bir değişiklik; meclisin dağıtılması ve sıkı şekilde denetlenmiş seçimler; yeni bir partinin, Halk Fırkası'nın kurulması ve bu partinin bütün Müdafaa-i Hukuk örgütünü devralması gibi araçları kullandı. Bu pekiştirme süreci, yani iktidarın Mustafa Kemal'de ve ikisi de onun tam denetimi altında olan bir meclis ve bir partide toplanması süreci barıştan sonra da sürdü.

Doğmakta olan yeni Türk devletinin esas niteliği bu sırada henüz oldukça belirsizdi. Osmanlı saltanatı hemen hemen bir yıl önce kaldırılmıştı. Ülke, sadece meclis başkanını değil bakanları, daha doğrusu vekilleri de doğrudan seçmiş olan Millet Meclisi tarafından yönetilmekteydi. Meclisle Halife Abdülmecit Efendi arasındaki anayasal ilişkiler belirsizdi. 1922'de halifelik yalnızca dinsel bir memuriyet olarak düşünülüyordu; ancak birçok kişinin, halifeyi, sırf biçimsel anlamda olsa

bile, devletin başı olarak görmeye devam etmesi kaçınılmazdı. Ayrıca halife olarak onun yetki alanı Türk devletinin sınırlarını aşıyor ve –en azından kuramsal olarak– bütün Müslüman dünyasını kapsıyordu.

Mustafa Kemal Ocak ayında Türk basınıyla olan mülakatlarında bu karışık durumu değiştirmeye ve Cumhuriyeti ilân etmeye niyetlendiğini ima etmişti ve Eylül ayında bir Viyana gazetesiyle olan mülakatta bu görüşünü tekrarlamıştı. Ekim ayında meclis, meclis ikinci başkanlığı ve dâhiliye vekaleti için hükümetin gösterdiği adayları reddedip, bu mevkilerden ilki için Hüseyin Rauf (Orbay)'ı diğeri için de Sâbit (Sağıroğlu)'nu seçince bir fırsat doğdu. Mustafa Kemal, bu durumun bir güvensizlik durumu oluşturduğuna Başvekil Ali Fethi (Okyar) hükümetini ikna edince, hükümet istifa etti. Bu durum meclise, bu hükümeti yeni bir vekiller heyetiyle değiştirme görevi yüklüyordu, ancak Mustafa Kemal önde gelen taraftarlarına mevki kabul etmemeleri talimatı vermiş olduğundan, bu mümkün olmadı. Mustafa Kemal, meclis kendisine danıştığında, seçilmiş bir cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanı tarafından atanmış bir başvekili ve bir kabine sistemi olan bir Cumhuriyet ilân edilmesi teklifini sundu. Meclisteki çoğunluk bu teklifleri kabul etti ve 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilân edildi. Cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve ilk başvekili İsmet (İnönü)'ydü.

Bu karar, bağımsızlık savaşında rol oynayan bazı ünlü isimler, örneğin Hüseyin Rauf, Ali Fuat (Cebesoy), Adnan (Adıvar), Refet (Bele) ve Kâzım (Karabekir) başkentte olmadıkları bir sırada alınmıştı. Bunlar İstanbul basınındaki mülakatlarda bu ilâna öfkeyle tepki gösterdiler; bu kararı zamansız bulup, devleti bir Cumhuriyet olarak adlandırmanın aslında özgürlük getirmediğini ve ister bir Cumhuriyet yönetiminde olsun ister bir monarşi yönetiminde olsun, asıl farklılığın istibdatla demokrasi arasında olduğunu vurguladılar. İstanbul gazeteleri bu eleştirileri beğeniyle yayınladı. O sıralarda hükümet İstanbul'da son derece gözden düşmüştü. Bunun nedeni Cumhuriyet'in ilânından çok, hükümetin iki hafta önce Ankara'yı resmen Türkiye'nin yeni başkenti yapmış olmasıydı. Bu, eski başkent halkının sadece gururunu inciten bir şey değildi, ayrıca on binlerce memur için sürekli işsizlik anlamına geliyordu. Rauf'un (yeni adına rağmen devletin müstebit olduğu yolundaki üstü kapalı suçlamasını içeren) eleştirel yorumları, Halk

Fırkası meclis grubu içerisinde şiddetli bir tartışmaya yol açtı ve bu tartışma partiyi Aralık ayında neredeyse bölünme noktasına getirdi.

Cumhuriyet aleyhtarı duyguyu kısmen, halifenin gelecekteki konumuna ilişkin kaygı körüklüyordu. Birçok kimse, kuşkusuz özellikle İstanbul'dakiler, hanedana duygusal şekilde bağlı bulunuyordu, ama ayrıca halifenin, Mustafa Kemal'in siyaset sahnesindeki üstünlüğüne karşı olası tek karşı ağırlık olduğuna da inanılıyordu. Cumhuriyet ilânının hilafetin sonunu getireceğinden –haklı olarak– endişe ediliyordu. Kasım ayında İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri basına, halifeye hitaben bir açık mektup göndererek, ondan daha etkin olmasını istemiş ve benzer bir mektup Aralık ayında iki ünlü Hintli Müslüman, Emir Ali ve Ağa Han tarafından hem başvekile hem basına gönderilmişti. Ankara'yla olan haberleşme zorluklarından dolayı, mektup daha Başvekil İsmet'e ulaşmadan İstanbul'da yayınlanmış, bu ise İsmet Bey'i ve meclisteki taraftarlarını sinirlendirmişti. Lütfi Fikri'nin mi yoksa gazetelerin mi devlete ihanet ettiğini araştırması için İstanbul'da bir İstiklâl Mahkemesi oturumu yapılmasına karar verildi. Gazete yöneticileri aklandı, ancak Lütfi Fikri beş yıl hapis cezasına mahkum edildi. Bütün bunlar Halk Fırkası içerisindeki ve Ankara ile İstanbul arasındaki gerginliği göstermekteydi. Şubat ayında Cumhurbaşkanıyla İstanbul gazetelerinin önde gelen yöneticileri arasında yapılan görüşmeler kavgayı yatıştıramadı.

1 Mart'ta yeni yasama yılının başlamasının hemen ardından beklenen darbe indi: Hilafet kaldırıldı ve Osmanlı hanedanı mensuplarına ülkeden gitmeleri emredildi. Yoğun tartışmalardan sonra Nisan ayında, yeni bir Cumhuriyet Anayasası kabul edildi. Bu, eski 1876 Osmanlı Anayasası'nın yerini almıştı. 1876 Anayasası, 1909'da ve tekrar Ocak 1921'de değişikliğe uğramıştı. Ocak 1921, ilk meclisin, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu, direniş hareketinin fiili anayasasını kabul ettiği tarihti ve o anayasa, gerçekte direniş hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yasal çerçevesi içerisinde bir cumhuriyet gibi çalışmasına olanak tanımıştı.

Milli hareketteki bölünme: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu

Halk Fırkası'nın Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in önderliğindeki köktenci kanadı, 1924 kışı ve ilkbaharı boyunca, Cumhuriyet'in ilân edilme şekline karşı çıkmış olan Hüseyin Rauf'un önderliğindeki oldukça küçük ılımlılar grubuna yönelik baskıyı artırdı. Halk Fırkası içerisinde süren muhalefet git gide daha güçlenmiş ve yaz sonlarında, azınlığın ayrı bir muhalefet partisi kurmaktan başka bir seçeneği kalmadığı belli olmuştu. Hükümetin, Yunanistan'dan gelen Müslümanları, Rumların terk etmek zorunda kaldıkları taşınmazlarına yerleştirme şekline (bu, geniş çaplı yolsuzluklara yol açmıştı) dair bir tartışma, bölünmenin kesinleşmesine neden oldu. Meclisteki hararetli bir tartışmanın ardından İsmet Paşa güvenoyu isteyip de kolayca kazanınca, Hüseyin Rauf Bey'in çevresindeki 32 milletvekili partiden ayrıldı ve 17 Kasım'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. Bu yeni partinin "Cumhuriyet" sıfatını kullanacağı söylentisi, Halk Fırkası isminin "Cumhuriyet Halk Fırkası" olarak değiştirilmesine yol açtı.

Yeni parti, beyannamesini ve programını yayınladığında, Batı Avrupa'ya has liberal nitelikte bir parti olduğu belli oldu. Çoğunluk partisi gibi laik ve milliyetçi politikalardan yanaydı, ancak onun köktenci, merkeziyetçi ve otoriter eğilimlerine açıkça karşı çıkıyordu. Bunun yerine, adem-i merkeziyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu. Dış borçlanmayı gerekli sayan daha liberal bir ekonomi politikasına da sahipti.

Şurası açıktı ki, ülkenin birçok yerindeki, özellikle muhafazakâr Doğuda, İstanbul'da ve iskan sorunlarının yoğun olduğu (İzmir civarı gibi) bölgelerdeki hava, bir muhalefet partisinin kuruluşuna yardımcı oldu. Cumhuriyet Halk Fırkası lider takımı tehlikeyi kavrayıp karşı önlemler aldı. Meclis'teki parti içerisinde disiplin sıkılaştırıldı (milletvekilleri mecliste, grubun kapalı oturumunda alınan çoğunluk kararına göre oy vermekle yükümlüydüler) ve bir grup Doğulu muhafazakâr milletvekiliyle uzlaşmaya varıldı. En önemlisi, Rauf Bey'le Lozan'dan beri köklü bir kişisel düşmanlığı bulunan ve sözünü sakınmaz bir köktenci gözüyle bakılan İsmet Bey'in yerine, 21 Kasım'da çok daha uzlaşmacı olan Ali Fethi (Okyar) getirildi. Bu önlemlerle, Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan kitlesel kopuşların önüne geçildi.

Bununla beraber, uzlaşmacı çizgi ancak geçici bir önlem olmuştu. Dâhiliye Vekili Recep Peker'in güdümünde olan katı çizgideki bazı kişiler

gözetmen olarak kabineye sokuldu ve 1925 başlarında köktenci kanat, İstanbul'da ve Doğuda giderek halka dayalı bir örgütlenmeyi harekete geçiren muhalefetle başa çıkması için Ali Fethi'ye daha fazla yüklenmeye başladı. Ali Fethi bir süre bu baskıya karşı koyduysa da dış olaylar köktenci kanada şans tanıyordu.

Şeyh Sait isyanı ve Kürt milliyetçiliği

Sertlik yanlılarına ve Cumhurbaşkanına siyasal muhalefete son verme fırsatı sunan olay, Kürtlerin hoşnutsuzluğunun 1925 Şubat'ında Diyarbakır'da silahlı bir ayaklanma şeklinde patlak verişiydi.

Kürt milliyetçiliği bölgedeki ideolojiler arasında görece yeni olanıydı. Kürtler hep aşiret çizgileri doğrultusunda bölünmüşlerdi ve Kürt beylerinin Sultan II. Mahmut zamanında bastırılmasından beri Kürt toplumu artan şekilde parçalanmış bulunuyordu. Sultan Abdülhamit Kürtler arasındaki anlaşmazlıkları kendi çıkarına kullanmış, aynı zamanda, 1891 sonrasında bazı (ama hepsi değil) aşiretlerden Kazaklarınkine benzer Hamidiye Alaylarını meydana getirdiğinde, onların savaşçı niteliklerinden yararlanmıştı. Jön Türkler Hamidiye Alaylarını kaldırmışsa da, kamu düzenine ilişkin sorunlar, onları bu birlikleri yeniden milis güçleri biçiminde kurmaya zorlamıştı. Bu milis alayları Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı'na katılmışlardı.

1908 Meşrutiyet Devrimi'nden sonra, başkentteki Kürt seçkinleri Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Dinde reform yanlısı Said-i Nursi de bu cemiyetin üyesiydi. Ama bu cemiyetin siyasal değil toplumsal amaçları vardı ve kendini Güneydoğu'daki halk kitlesinden uzak tutuyordu. 1912'de İstanbul'daki bazı Kürt öğrenciler, daha belirgin bir milliyetçi eğilime sahip olan *Hevi* (Umut) cemiyetini kurdular.

Ermeni halkının Doğu Anadolu vilayetlerinden çıkarılması savaş sırasında Kürtleri bölgenin sahibi konumuna getirdi, ancak bundan ve Rus cephesinin çöküşünden dolayı Kürt ve Türklerin ortak düşmanları ortadan kalkmış ve iki toplum birbirine rakip hale gelmiş oluyordu. 1918 yılında İstanbul'da, Kürdistan Teâli Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin Kürdistan'da, hem Kırmançi diliyle konuşan çoğunluk ve Diyarbakır'ın

kuzeybatısında Zaza diliyle konuşan topluluklar arasında, hem de Sünniler ve Aleviler arasında şubeleri bulunuyordu.

Bağımsızlık savaşı sırasında ulusçulara karşı tek büyük Kürt ayaklanması, Dersim (bugünkü Tunceli) bölgesinde özerklik isteyen aşiret başkanları tarafından yönlendirilmiş, ama bu isyan kolayca bastırılmıştı. Kürtler, İngiliz ajanlarının kendilerini etkileme çabasına ve Sevr Antlaşması'nda kendilerine özerklik verilmiş olmasına rağmen genel olarak direniş hareketine destek vermişlerdi. Erzurum'da ve Sivas'ta, hatta millî hareketin Heyet-i Temsiliye'sinde Kürt temsilciler yer alıyordu.

Cumhuriyetin (Güneydoğu'da tam da aşiretlerin geleneksel otlak alanlarının ortasından geçen) yeni sınırları dâhilindeki nüfusun yaklaşık %20'si Kürt'tü; buna rağmen Lozan Barış Antlaşması'nda Kürtlerden söz edilmemiş ve bağımsızlık mücadelesi sırasında verilen özerklik sözleri,[1] Mustafa Kemal de dâhil, milliyetçi önderlerce unutulmuştu. Kürt milliyetçileri için bu büyük bir hayal kırıklığıydı. 1923'te, eski milis subayları *Azadi* (Özgürlük) cemiyetini kurdular. Cemiyet ilk kongresini 1924'te yaptı. Bu kongrede, tutumuyla dikkat çekenlerden biri, Zaza aşiretleri arasında çok nüfuzlu bir kişi olan Palu'lu Şeyh Sait'di.

Bir şeyhin sahip olduğu büyük siyasal nüfuz Kürdistan'da hiç de görülmemiş bir şey değildi; burada iki büyük tarikat, Kadiriye ve –özellikle de– Nakşibendi tarikatleri aşiret farklılıklarını aşabilen iki örgüttü. Çeşitli aşiretler arasındaki kavgaları halletmede bu tarikat önderlerinin sık sık yardımları istenir ve bu da onlara itibar, nüfuzlu dostlar ve çok defa hatırı sayılır servet sağlardı. Bizzat Şeyh Sait, Nakşibendi tarikatının çok etkin bir mensubuydu.

Kürtlerle çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Cumhuriyet hükümeti arasındaki ilişkiler 1924'te kötüleşti. Hilafetin kaldırılması iki toplumu bir arada tutan dinsel simgeyi yok etmişti. Öte yandan, milliyetçi Cumhuriyet yeni bir ulusal bilinç oluşturma çabası içinde, Kürt kimliğine karşı baskıcı bir siyaset geliştirmekteydi: Kürtçenin aleni kullanılması ve öğretilmesi yasaklanmıştı. Nüfuzlu Kürt toprak sahipleri ve aşiret başkanları zorla ülkenin batısına yerleştirilmekteydi. Bu siyasetlere ilk direniş işareti, Güneydoğu'nun en ucundaki Beytü'ş-Şebâb'da bulunan garnizonun Ağustos 1924'te yaptığı başarısız isyandı.

Azadi ile Şeyh Sait'in 1925 Mayıs'ı için planlamış oldukları büyük isyan, 8 Şubat'ta Piran köyünde jandarmalarla olan bir silahlı çatışma denetimden çıkınca, zamanından önce patlak vermiş oldu. Ayaklanmaya Zaza aşiretlerin hemen hemen tamamı ve iki büyük Kırmançi aşireti katılmış, ama Kürtler arası anlaşmazlıklar kendini yine göstermişti: Alevi Kürtler Sünni isyancılara öfkeyle hücum ettiler. İsyanın ikili niteliği dikkate alınırsa neden böyle yaptıkları anlaşılıyor. Lider takımı kuşkuya yer vermeyecek şekilde özerk, hatta bağımsız bir Kürdistan arzusu taşımasına karşın, halk tabakası dinsel güdülerden hareketle şeriat ve hilafetin getirilmesini istiyordu. Heterodoks bir cemaat olarak Aleviler genellikle, hilafetin ve geleneksel Sünni (ortodoks) düzen taraftarlarına karşı Cumhuriyetin laik eğilimlerini destekliyorlardı. Kendi açılarından haklı nedenleri vardı, çünkü Sünniler arasında Aleviler aleyhindeki önyargı derinlere kök salmıştı; bugün de öyledir.

Her ne kadar isyancılar bir ara Diyarbakır'ı kuşattılarsa da ele geçirebildikleri tek kent Elazığ oldu, o da ancak kısa bir süre için. İsyanın genişliği belli olur olmaz Ankara hükümeti sıkı önlemler aldı. 25 Şubat'ta meclise durum hakkında bilgi verildi. Aynı gün Doğu vilayetlerinde bir aylık sıkıyönetim ilân edildi ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, dinin siyasete alet edilmesini vatana ihanet suçları arasına dâhil eden bir değişiklik yapıldı. Bu sırada Başvekil Fethi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önderlerinden kendi iradeleriyle dağılmalarını istedi. Onlar bunu reddetti, ancak partinin genel başkanı Kâzım Karabekir hükümetin Doğu siyasetinin hem mecliste hem de basında var gücüyle savunuculuğunu yaptı.

Bu arada Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki şahinlerin Fethi Bey üzerindeki baskıları artmaktaydı. İsmet Bey Ankara'ya dönmüştü ve kabine toplantılarına katılmaktaydı. 2 Mart'ta Fethi Bey, Mustafa Kemal'in daha sıkı önlemler alınmasını isteyen katı çizgidekilerden yana çıkması üzerine Cumhuriyet Halk Fırkası grubundaki güvenoylamasını kaybetti.[2] İstifa etti ve ertesi gün İsmet Paşa başvekil oldu. Onun ilk işi meclisten Takrir-i Sükun Kanunu'nu geçirtmek oldu. Bu yasa iki yıllık bir süre için hükümete, kamu düzeninin bozulmasına yol açtığına karar verdiği bütün örgüt ya da yayınları idari tedbirlerle yasaklama yetkisi vermekteydi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın aşırı esnek olması nedeniyle karşı çıktığı bu yasa, sadece Güneydoğu'da değil bütün ülkede

geçerli olacaktı. Aynı zamanda, biri Doğu vilayetleri biri ülkenin geri kalanı için olmak üzere, yeniden iki İstiklâl Mahkemesi kuruluyordu.

Kürt isyancıları şimdi hızla dağlara doğru püskürtülüyordu. Küçük topluluklar yaz boyunca gerilla savaşını sürdürdülerse de, Şeyh Sait'in 27 Nisan'da yakalanması isyanın sonunu ilan etti. 1926'da Ağrı Dağı yamaçlarında yeni bir Kürt isyanı çıktı ve dört yıl sürdü. Bu isyan Şeyh Sait isyanının doğrudan bir sonucu olarak düşünülebilir, ancak bu isyan yayılmadı. İsyan sona erdikten sonra hükümet, askeri müdahaleler ve İstiklâl Mahkemeleri yoluyla Kürtler'i çok sert cezalara çarptırdı. Önderlerinden birçoğu idam edildi ve 20 binden fazla Kürt, Güneydoğu'dan tehcir* edilerek, zorla ülkenin batısına yerleştirildi.[3] O andan itibaren ayrı bir Kürt kimliğinin varlığı resmen yok sayıldı.

Ne var ki, Takrir-i Sükun Kanunu sadece Kürtleri bastırmada kullanılmadı. İstanbul'daki en önemli gazete ve dergilerin (muhafazakâr, liberal ve hatta Marksist olan) sekiziyle bazı taşra gazeteleri kapatıldı; ulusal gazetelerden sadece hükümetin yayın organları olan Ankara'daki *Hâkimiyet-i Milliye* ve İstanbul'daki *Cumhuriyet* gazeteleri yayınlarını sürdürdü. İstanbullu önde gelen gazetecilerin hepsi tutuklandı ve Doğu'daki İstiklâl Mahkemesi'ne gönderildi. Bunlar sonunda serbest bırakıldı, ancak işlerini sürdürmelerine izin verilmedi. Basın ortadan kaldırıldıktan sonra, İstiklâl Mahkemesi'nin tavsiyesi üzerine, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran'da hükümet tarafından kapatıldı. Mahkemeye göre, parti üyeleri isyanı desteklemiş ve siyasal amaçlar uğruna dini istismar etmeye çalışmışlardı.

Reformlar ve idamlar

Siyasal sahnede tam hâkimiyetin sağlanmasıyla Mustafa Kemal ve hükümeti yoğun bir reform programına girişti. Burada II. Meşrutiyet dönemiyle ilginç bir koşutluk var. II. Meşrutiyet döneminde, Anayasayı geri getirme mücadelesi olarak başlayan hareket (1908'de) iktidara ulaşmış, bu iktidarı çoğulcu ve nispeten özgür bir ortamda (1913'e kadar) belirli bir süre başkalarıyla paylaşmış ve sonunda kendi iktidar tekelini kurmuş ve bu iktidar tekelini (1913-1918'de) kökten bir

laikleştirme ve modernizasyon programını meclisten zorla ve hızla geçirmede kullanmıştı.

Bu sefer ise, ulusal egemenlik hareketinin zafere ulaşması (1922'de), çoğulcu bir aşamadan geçmesi (1925'e kadar) ve ardından bir reform programına girişmiş olan otoriter yönetim biçiminin kurulması çok benzer bir süreç yaratmıştı. İttihatçı dönemin de Kemalist dönemin de otoriter milliyetçi aşamaları, azınlık topluluklarının, ilkinde Ermenilerin ikincisinde ise Kürtlerin acımasızca bastırılışlarına sahne olmuştu. Bu da şu izlenimi uyandırıyor: Jön Türk hareketinin bu her iki aşamasında, reform hızı daha yavaş olan bir demokratik sistemle, kökten önlemler için daha çok olanağa sahip bir otoriter sistem arasında tercih hakkı olduğunda, sonunda ikinci seçenek galip gelmekteydi, çünkü Jön Türkler için sonuçta önemli olan devletin güçlenmesi ve bekasıydı, demokrasi (veya "meşrutiyetçilik" ya da "ulusal egemenlik") bu amaç için bir araçtı, amacın kendisi değildi.

Kemalist reformlar, 1913-1918 yıllarındaki reformlar gibi, toplumu laikleştirmeyi ve modernleştirmeyi amaçlıyordu. Eylül 1925'te tekke ve zaviyeler kapatıldı ve Kasım ayında, Osmanlı erkeklerinin Sultan İkinci Mahmut'tan beri geleneksel başlığı olan fes yasaklandı ve yerini Batı tarzındaki şapka ya da kep aldı. Bu girişimler halkın inatçı direnişiyle karşılaştı. Tekke ve zaviyeler Müslümanların günlük yaşamında önemli bir rol oynamaktaydı ve şapkaya Hıristiyan Avrupa'nın bir simgesi gözüyle bakılıyordu. Bu direnişi bastırmada İstiklâl Mahkemeleri kendisine düşen rolü oynadı. Takrir-i Sükun Kanunu gereğince yaklaşık 7500 kişi tutuklandı ve 660 kişi idam edildi.[4]

1926'nın ilk yarısında Avrupa takvimi, İsviçre medeni yasası ve Mussolini İtalyası'nın ceza yasası kabul edildi. Bankacılık kesimini yeniden yapılandıran bazı yasalar meclisten geçirildi ve ordu içinde kullanılması hariç (Bey, Efendi, Paşa gibi) resmî olmayan unvanların hepsi kaldırıldı.

Bu girişimler, saltanat ve hilafetin kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte, Kemalist reformların ilk dalgasını oluşturuyordu. Açıktır ki bunlar, hukuk ve eğitim sistemini epeyce laikleştirmiş olan Tanzimat ve İttihatçı reformların bir uzantısıydı. Sultan-halifenin simgesel bir konuma indirgenmesi ve şeyhülislâmın kabineden çıkarılmasıyla, devletin kendisi zaten büyük ölçüde laikleştirilmişti. İslâm,

imparatorluğun devlet dini olarak kalmıştı, ama Cumhuriyet'in başlarında da öyleydi.

Kemalistlerin yeni büyük girişimi aile hukukunun tam laikleştirilmesiydi; dini nikahın ve çokeşliliğin kaldırılmasıyla halkın günlük yaşamına müdahale ediliyordu. Toplumun laikleştirilmesinde de ileri gidildi. Reformun (örneğin "şapka inkılâbı" gibi) giyim kuşam yönünün, (hem reform yandaşları hem de düşmanları için) bu denli önemli bir rol oynamış olması, tâ II. Mahmut'un hizmetkârlarının Batı tarzındaki yeni üniformaları, fesleri ve istanbulinlerine kadar uzanan bir geleneğe uygun düşmektedir. Son zamanlarda Müslüman kız öğrencilerin başlarını örtmelerine ilişkin son tartışmalar, bu geleneğin bugüne kadar yaşamış olduğunu göstermektedir.

Kemalistler tıpkı kendilerinden önceki İttihatçı reformcular gibi, gerçek bir sosyo-ekonomik devrim ya da reform programının önünü açmayı birdenbire durdurdular. Ülkedeki mülkiyet ilişkilerini değiştirmek için hiç girişim olmadı.

Hesaplaşma günü: İzmir suikasti

Siyasal muhalefet ve muhalif basın 1925'te susturulmuştu, ama Mustafa Kemal hasımlarının yeteneklerini ve bunların (1908 Devrimi öncesine kadar giden) yeraltında örgütlenme ustalıklarını iyi biliyor ve kendini güvende hissetmiyordu. İTC'nin ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski liderleri bağımsızlık savaşı kahramanları olarak zedelenmemiş itibarlarıyla var oldukları sürece, sürekli kötü ekonomik durum ve halkın reformları desteklemeyişi yüzünden hüküm süren hoşnutsuzluğu istismar edebilirlerdi.

Mustafa Kemal 1926'nın Mayıs ve Haziran aylarını ülkenin güney ve batısında uzun bir inceleme gezisiyle geçirdi. 15 Haziran'da İzmir'e gelmek üzereyken (beklenmedik şekilde gecikmişti), ona karşı bir suikast tertibi ortaya çıkarıldı. Tertipçiler tutuklandılar ve eski milletvekili (ve Müdafaa-i Hukuk Grubu kâtibi) Ziya Hurşit tarafından yönetilen küçük bir kiralık katil çetesi oldukları ortaya çıktı. Ankara İstiklâl Mahkemesi İzmir'e gönderildi ve Mahkeme 18 Haziran'da İzmir'e vardıktan hemen sonra tutuklamalar başladı.

Hayatta kalan ünlü İttihatçıların neredeyse tamamı ve o sırada yurt dışında olan Hüseyin Rauf (Orbay) ile Adnan (Adıvar) haricinde Millet Meclisi'ndeki eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tüm üyeleri tutuklanmıştı. Tutuklanan siyasetçiler, 26 Haziran'dan 12 Temmuz'a kadar süren davada, suikast tertibine yardımcı olmak ve bir darbe planlamakla suçlandılar. Sanıklardan on altısı, çoğunun bu işe karışmış olduğu ispatlanamamasına rağmen ölüme mahkum edildi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'yla yakından ilişkisi olan askeri kahramanlar, Kâzım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) ve Cafer Tayyar (Eğilmez), kamuoyunun ve ordudan gelen memnuniyetsizlik işaretlerinin baskısıyla serbest bırakıldılar. Ama siyasetteki konumlarının onarılamaz şekilde sarsıldığı açıktı.

Ağustos ayında Ankara'da 50'den fazla eski önemli İttihatçı aleyhinde ikinci bir dava açıldı. Bu seferki birincisinden daha da göstermelik bir davaydı; işlenen asıl tema İTC önderlerinin Mustafa Kemal'e olan muhalefetleri ve iktidardayken uyguladıkları siyasetlerdi. Haziran 1926'daki suikast ise bir kenarda kalmıştı. Sanıklardan dördü idam edildi, diğerlerinden bazılarına ise hapis cezası verildi. Resmen asıl suçlu addedilen Hüseyin Rauf'a gıyabında on yıl hapis cezası verildi. Mahkeme heyeti tarafından suikast girişiminin ardındaki beyin olarak görülen Kara Kemal, ilk davada gıyaben ölüme mahkûm edilmişti. İstanbul'da saklandığı yer ortaya çıkarılınca kendini vurdu.

Bir dönemin sonu: Nutuk

Savaş sonrasının huzursuzluk dönemi, Mustafa Kemal'in 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Cumhuriyet Halk Fırkası kongresi önündeki 36 saatlik nutkuyla simgesel olarak kapandı. Nutuk, dikkate değer ve son derece etkili bir metin olup üzerinde durulmayı gerektiriyor.

Mustafa Kemal bu metni, 1919'dan 1927'ye kadarki Türk ulusal hareketinin tarihine dair bir bilgilendirme metni olarak sundu; Türkiye'de sonraki kuşaklar bunun tarihsel bir kaynak mı yoksa bir tarih yazıcılığı örneği mi sayılması gerektiğini tartışsalar da, Mustafa Kemal'in bu metnin sahip olduğunu iddia ettiği tarihsel nitelik, genel olarak kabul görmüştür. Yazarının saygınlığı ve o dönemin siyasal havası, bu metnin,

o döneme ilişkin neredeyse tüm Türk tarih yazıcılığına bugüne kadar dayanak olmasını sağlamıştır. 1928-1929 yıllarında Almanca, Fransızca ve İngilizceye çevrilmiş ve yabancı tarih yazıcılığında da son derece etkili olmuştur.

Gerçekte Nutuk, 1919-1927 döneminin bir tarihi değildir. Nutuk, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kasım 1924'te ortaya çıkışıyla sona erer. Metnin ancak %1,5'u sonraki olaylara ilişkindir. Bunun nedeni, Nutuk'un gerçekte modern Türk tarihinin incelemesi niteliğine sahip olmamasıdır. Nutuk, 1925-1926 yıllarındaki temizlik hareketlerinin bir savunmasıdır ve Mustafa Kemal'in Mart 1926'da yayınlanan "hatıralar"ı gibi, Nutuk'un da ana teması aslında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski liderlerinin eleştirisidir. Mustafa Kemal eski çalışma arkadaşlarını gözden düşürmeye çalışırken, onları baştan sona tereddüt içerisinde, yeteneksiz ve hain olarak sunar ve kendisini ise hareketi başından itibaren yöneten kişi olarak tanımlar. Nutuk'ta, Mustafa Kemal'in Mayıs 1919'da Anadolu'ya varışıyla başlanıp, ulusal direniş hareketinin önceki aşamasının gözardı edilmesi anlamlıdır. Nutuk, tarihsel gerçeği açıkça başkalaştırarak bağımsızlık mücadelesini Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalarını muhafaza etme mücadelesi olarak değil, yeni bir Türk devleti kurma hareketi olarak sunar.

Nutuk'un, irad edildiği bağlam da tarihsel görüntüyü başkalaştırmaya yardım etmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 kongresi, aslında birinci kongre olmasına rağmen, kendini "Cumhuriyet Halk Fırkası İkinci Kongresi" diye tanımlamıştı; genellikle de böyle tanımlanmaktadır. CHF geçmişe dönerek 1919 Sivas Kongresi'ni ilk kongre kabul ettiği için bu kongreye ikinci kongre diyor ve böylece Cumhuriyet Halk Fırkası ulusal kurtuluş hareketinin (gerçeğe tam tekabül etmeyen) özdeşliğini vurguluyor ve hareketin mirasını kendi tekeline alıyordu. 1923-1926 yılları arasındaki dönem, otoriter karakteriyle Türkiye'deki siyasal yaşamı sonraki yirmi yıllık süre boyunca kesin şekilde etkilerken 1927 Kongresi ve Mustafa Kemal'in Nutuk'u da yeni Türk devletinin doğuşuna ilişkin tarihsel görüşü kuşaklar boyunca belirledi.

11
Kemalist Tek Parti Devleti 1925-1945

Kemalist Türkiye'nin siyasal sistemi: Parti ve devlet

Mart 1925'te Takrir-i Sükun Kanunu'nun ilân edilmesinden itibaren Türkiye'nin yönetim biçimi, bir otoriter tek parti yönetimi, açıkçası, bir diktatörlüktü. Takrir-i Sükun Kanunu'nun ve bu yasa gereğince kurulmuş olan mahkemelerin 1925-1926 yıllarında bütün muhalefeti susturmada nasıl kullanılmış olduğunu ve Mustafa Kemal'in 1927'deki büyük nutkunda bu bastırma eylemini nasıl haklı çıkardığını görmüştük. Takrir-i Sükun Kanunu, hükümetin bu yasayı kaldırmakta artık bir sakınca görmediği 1929 yılına kadar yürürlükte kaldı. Cumhuriyet Halk Fırkası her bakımdan bir iktidar tekeli kurdu ve 1931'deki parti kongresinde Türkiye'nin siyasal sistemi tek parti sistemi olarak resmen ilân edildi.[1]

1930'daki "itaatkâr" bir muhalefet partisi denemesi bir yana bırakılırsa, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Türkiye'de hiçbir yasal muhalefet topluluğu faaliyet göstermemiştir. Yeraltı muhalefeti ise, etkisi olmayan bir komünizm hareketiyle ve Kürt milliyetçilerinin daha etkili olan eylemleriyle sınırlıydı. Güneydoğu'daki dağlarda hemen her zaman

küçük çaplı ayaklanmalar yaşanıyordu ve 1937-1938'de Dersim'de ise büyük bir ayaklanma olmuştu. Bu isyan da şiddetle bastırılmış ve yine on binlerce Kürt zorla ülkenin batısına yerleştirilmişti. Paris, Sofya, Şam ve Kahire gibi birbirinden uzak yerlerde bulunan çeşitli siyasal akımlardan küçük mülteci toplulukları (saltanatçılar, liberaller, İslâmcılar, sosyalistler), risale ve dergilerde rejime saldırmayı sürdürüyordu, ama hiçbirinin gerçek bir ağırlığı yoktu.[2]

1924 Anayasasına göre bütün iktidar, ulusun egemenlik iradesinin tek meşru temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeydi. Ancak, Cumhuriyet Halk Fırkası liderlerinin 1924'te muhalefetin ortaya çıkışına gösterdikleri bir tepki de parti disiplinini sıkılaştırmak olmuştu, o kadar ki, serbest tartışmalara ancak meclis grubunun (kapalı) toplantılarında izin veriliyordu. Bu toplantılarda herhangi bir konuda varılan bir karardan sonra, milletvekilleri çoğunluk kararına uyuyorlardı ve mecliste bu karar lehinde oy vermek zorundaydılar. Yani mecliste Mart 1925'ten önce yapılan oylamalar bile sonucu baştan bilinen oylamalardı. Tek parti dönemindeki oylamalar bir formaliteye dönüşmüştü. Tartışmak, kabinenin kendi kararlarını duyurduğu ve açıkladığı bir forum işini gören meclis grubu toplantılarında dahi kısıtlanmıştı. Meclis grubunun serbest hareket olanağı, ilgili siyaset alanına göre değişiyor ise de (örneğin, neredeyse tamamen kabineye bırakılmış olan dışişlerine nazaran ekonomi çok daha serbestçe tartışılıyordu), meclis grubu toplantılarının işlevi esasen kabine kararlarını onaylamak ve meşrulaştırmaktan ibaretti.

Cumhuriyet Halk Fırkası bütün ülkede genel sekreterinin yönetiminde bir taban örgütüne sahip olmasına karşın, partiye hâkim olanlar milletvekilleri, kabine, başbakan (aynı zamanda partinin fiilî genel başkanı) ve cumhurbaşkanı (aynı zamanda parti genel başkanı) idi. Partiyle devlet özdeşti. Bu durumun getirdiği önemli bir sonuç, partinin hiçbir zaman bağımsız bir ideolojik ya da örgütsel "kişilik" geliştirememesi ve yoğun bir biçimde bürokratikleşmesiydi. Partinin uzun zaman genel sekreterliğini yapmış olan Recep (Peker)'in partiyi bağımsızlaştırma ve bağımsız bir "Kemalist" ideoloji geliştirme girişimleri, İsmet (İnönü)'nün 1936 kongresinde devlet aygıtıyla parti örgütü arasındaki birliği resmî siyaset olarak açıklamasıyla boşa çıkmış oldu. Valilerin doğrudan doğruya vilayetlerindeki Cumhuriyet Halk

Fırkası şubelerinin başkanları sayılması, bu durumu açıklayan çarpıcı bir örnektir.

Tek parti dönemi boyunca dört yılda bir milletvekili seçimleri yapıldı, ancak bu seçimlerin sadece biçimsel bir işlevi vardı. Meclisteki sandalyeler için aday listeleri parti genel başkanı, fiilî genel başkan ve genel sekreter tarafından belirleniyor, sonra da parti kongresinde onaylanıyordu. Etkin parti üyesi bile olsalar yurttaşların kendi inisiyatifleriyle meclise seçilme ihtimalleri yoktu. Seçimler sıkı şekilde kontrol altında tutulsa bile, 5 Aralık 1934'te kadınlara oy kullanma ve seçilme hakkının tanınmış olması, Türk kadınlarının erkeklerle eşit haklar kazanması yolunda yine de önemli bir adımdı. Mart 1935'ten itibaren Büyük Millet Meclisi'nde 18 kadın milletvekili yer aldı. En azından bu açıdan Türkiye Avrupa'nın en gelişmiş ülkelerini yakalamıştı.

Vesayet demokrasisi: Serbest Cumhuriyet Fırkası

1925 sonrasında yerleşen yekpare siyasal sistem, lider takımı içerisinde çatışan fikirlerin serbest ve açık şekilde tartışılmasını kısıtlıyor, halkın toplumsal hoşnutsuzluğunu ifade etmesine ise hiç olanak vermiyordu. Öte yandan, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ve bölgesel ve yerel temsilcilerinin otoriter tavırları, buna eşlik eden kayırmacılık ve yolsuzluklar, insan haklarının hiçe sayılması ve hükümetin reform politikaları yaygın bir öfkeye neden olmaktaydı. 1920'lerin sonlarında, diğer tarım üreticisi ülkeler gibi Türkiye'yi de çok kötü sarsan dünya ekonomik bunalımı bu öfkeyi daha da artırmıştı. Otoriter yapısı yüzünden halk kitlesiyle iletişim kuramayan Cumhuriyet Halk Fırkası bu hoşnutsuzluğu gidermek için (bu hoşnutsuzluğun dile getirilişini bastırmak dışında) esaslı olanaklara sahip değildi. Ülkedeki bunalım meclisteki canlı tartışmalara hiç yansımıyordu. 1931 yılı parti kongresinin açılışında, parti genel başkanı İsmet Bey ekonomik bunalıma bir kez bile değinmedi.

1930 yılında, hoşnutsuzluğun (çapını büyük olasılıkla bilmemekle beraber) farkında olan Mustafa Kemal, raporların ve ülkenin çeşitli bölgelerine yaptığı inceleme gezilerinin sonucunda, toplumsal hoşnutsuzluğu başka bir yöne çevirmek ve rehavet içerisindeki

Cumhuriyet Halk Fırkası'nı harekete geçirmek amacıyla, sadık bir muhalefet partisinin kurulmasına izin verme hatta bunu teşvik etme kararı aldı. Mustafa Kemal, beş yıl iktidarda kaldığı için yavaş yavaş kendi güç tabanını oluşturmuş olan ve artık cumhurbaşkanının kuklası olmaktan çıkan İsmet Bey'e baskıda bulunmak istemiş de olabilir.

Mustafa Kemal eski arkadaşı Fethi (Okyar)'a yeni bir parti kurma teklifinde bulundu. Fethi Bey (1925 Mart'ında başvekillikteki yenilgisinden sonra gönderilmiş olduğu) Paris'teki büyükelçilik görevinden yeni dönmüş ve Cumhurbaşkanı'na ülkenin durumu ve İsmet Bey'in politikaları hakkında eleştirilerle dolu bir rapor sunmuştu. İkisi teklif üzerinde birkaç gün tartıştı. Fethi Bey, hükümetin partisinin çalışmasına olanak vereceğine ve Mustafa Kemal'in tarafsız kalacağına dair güvence istedi. Mustafa Kemal ise yeni partinin cumhuriyetçilik ve laiklik ülkülerine sadık kalmasını istedi. Anlaşma olunca, Fethi Bey Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmaya girişti. Mustafa Kemal, içlerinde eski arkadaşı Nuri (Conker)'in de bulunduğu birçok yakın çalışma arkadaşının yeni partiye katılmasını emretti. Ayrıca iyi niyetini kanıtlamak için kız kardeşi Makbule Hanım'ın partiye katıldığını da açıkladı.

Sonuçta Serbest Cumhuriyet Fırkası'na sadece 15 milletvekili katılmış olmakla beraber hepsi de Kemalist düzenin gözde üyeleriydi. Parti 11 maddelik bir beyanname yayınladı. Bu beyanname 1924'teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın beyannamesini çağrıştırıyordu. Çünkü hem liberal ekonomi siyasetini ve yabancı yatırımların teşvikini hem de ifade özgürlüğünü ve doğrudan seçimi savunuyordu (o sırada Türkiye'de halen iki aşamalı seçim sistemi vardı).

Yeni parti büyük heyecanla karşılandı. Parti şubeleri üyelik için tam anlamıyla başvuru istilasına uğradı. Fethi Bey Eylül başlarında İzmir'i ziyaret ettiğinde coşkulu kalabalıklar tarafından karşılandı. Polisle çatışmalar oldu; polis kalabalığa ateş açınca da birçok kişi yaralandı ve bir erkek çocuk öldü. Bu olay, partinin kısa tarihinde bir dönüm noktası oldu. Cumhuriyet Halk Fırkası liderleri telaşa kapıldı ve Mustafa Kemal'den partinin lideri olduğunu ve başı olarak kalacağını açık şekilde bildirmesini istediler. Mustafa Kemal 10 Eylül'de istenileni yaptı.[3]

Ekim 1930'da belediye seçimleri yapıldı, Serbest Cumhuriyet Fırkası 502 belediyeden 30'unu kazandı.[4] Çok az sayıda sandalye kazanıldığı

halde iktidar partisi şaşkınlığa uğramış ve telaşa düşmüştü. Seçimlerin hemen arkasından mecliste yapılan bir tartışmada, Fethi Bey iktidar partisini büyük çaplı usulsüzlüklerle ve seçimlerde hile yapmakla suçladı. Bu da Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı öfkeli saldırılara yol açtı; parti ve parti liderleri vatana ihanetle suçlandı. Mustafa Kemal, Fethi Bey'e bu ortamda artık tarafsız kalamayacağını bildirdi. Cumhurbaşkanının şahsına karşı siyasal muhalefet yürütmek istemeyen Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kapatmaktan başka seçeneği olmadığını anladı ve 16 Kasım 1930'da partiyi kapattı. Hayatının bundan sonrasını, bu bunalımlı zamanda Mustafa Kemal tarafından terk edilişinin verdiği acıyla yaşadı.[5]

Bir ay sonra, 23 Aralık'ta, İzmir'den çok uzakta olmayan Menemen'de bir olay meydana geldi. Manisalı bir grup genç derviş, Mehmet adında birinin önderliğinde, kentin içine yürüdü, yeşil bayrak açtı ve şeriat ve hilafetin geri getirilmesini istedi. Bunun haberi jandarma kışlasına ulaşınca, kışladan yedek subay teğmen Mustafa Fehmi Kubilay komutasında bir bölük asker gönderildi. Kubilay dervişlerin teslim olmalarını istediğinde, saldırıya uğradı ve kafası kesildi; dervişler kestikleri kafayı bir sopanın ucuna takıp sokaklarda dolaştırdılar. Bunun üzerine bir jandarma birliği gelip ateş açtı ve Mehmet dâhil üç elebaşını öldürdü. Olayın Kemalist lider kadrosuna tam bir şok yaşatan tarafı dervişlerin eylemi değil, binin üzerinde kişinin olayların gelişimini ses çıkarmadan durup izlemiş olmasıydı. Bu, halkın isyancıları zımnen desteklemesi olarak yorumlanabilirdi ve öyle de yorumlandı. Hükümet derhal harekete geçti, sıkıyönetim ilân edildi ve 2000'in üzerinde tutuklama yapıldı (aralarında birçok eski Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarı bulunuyordu). 28 kişi idam edildi, ancak, Menemen'in yerle bir edilmesini ve sakinlerinin tehcirini[1*] öngören yasa taslağı, başlarda Mustafa Kemal tarafından desteklendiyse de, sonunda düştü.[6]

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın totaliter eğilimleri

Serbest Fırka olayının gün ışığına çıkarmış olduğu Cumhuriyet Halk Fırkası yönetimine karşı öfke ve muhalefetin derecesi, Mustafa Kemal ve yandaşlarını kendilerine getirmişti. Bu andan itibaren İttihat ve Terakki

döneminden beri ayakta kalmış bağımsız toplumsal ve kültürel örgütleri yasaklayıp, ülkenin tüm kültürel ve düşünsel yaşamını doğrudan kendi denetimleri altına alarak ülkedeki nüfuzlarını pekiştirdiler. Başka muhalefet partilerinin açılmasına yönelik girişimlerde bulunulmadı (zaten görmüş olduğumuz gibi, Türkiye'nin tek partili bir devlet olduğu resmen açıklanmıştı). Bununla beraber, Mustafa Kemal bağımsızlara (1931 seçimlerinde 30, 1935 seçimlerinde 16) sandalye tahsis etmek suretiyle meclisin rehavetini kırmaya çalışıyordu. Ne var ki mevcut ortamda bu çabalar hiç de etkili olmuyordu: 1931'de bağımsız adaylar için Halk Fırkası tarafından boş bırakılmış 30 sandalye bile doldurulamamış ve 1935'te bağımsızların sayısı 13'e düşmüştü.[7]

Toplumsal ve kültürel kuruluşlar içerisinde ilk kapatılanlar Türk Ocakları'ydı. Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) önderliğinde yeniden canlandırılmış olan Türk Ocakları, ülkede milliyetçi, pozitivist ve laik düşünceleri konferanslar, kurslar ve sergiler yoluyla yaymaya çalışıyordu. 1931'de kapatıldığında 30 binin üstünde üyesi ve 267 şubesi bulunuyordu.[8] 1932'de yerine, kentlerde Halkevleri ve büyük köylerde Halkodaları kuruldu; bunlar esasen aynı işlevi görüyor, ancak partinin taşra şubeleri tarafından sıkı şekilde denetleniyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sonlarında ülkenin her tarafında hemen hemen 500 Halkevi vardı.

Kapatılan bir diğer örgüt, ulusal direniş hareketinde etkin olmuş kadınlar tarafından 1924'te kurulan Türk Kadınlar Birliği'ydi. Birlik Mayıs 1935'teki olağanüstü kongresinde, Cumhuriyet Halk Fırkası liderliğinin isteği üzerine kendini feshetme kararı aldı. Gerekçeye göre Türk kadınına oy hakkının verilmesiyle Birlik (Türk kadınına eşit haklar verilmesi) amacına erişmiş bulunuyordu. Aynı yıl içinde, üyeleri yüzyılın başından beri Jön Türk hareketi içerisinde önemli roller oynamış olan Türk Mason Locaları kapatılmıştı.

Liberal ya da sosyalist muhalefeti benimseyen bütün gazete ve dergiler 1925'te kapatılmıştı. Bu tarihten itibaren ortada sadece hükümet denetimindeki gazeteler kalmıştı. Bunun bir istisnası, solcu bir gazeteci ve –üstelik– Mustafa Kemal'le Fethi Bey'in eski arkadaşı olan Arif (Oruç)'un 1929-1930'da yayınladığı *Yarın* gazetesiydi. *Yarın*'da İsmet Bey'in ekonomi siyasetinin şiddetle eleştirilmesine izin verilmiş ve böylece gazete Serbest Cumhuriyet Fırkası'na bir ilkörnek oluşturmuştu. Ancak bu gazete, hükümete "ülkenin genel siyasetine" aykırı yayın yapan

gazeteleri kapatma yetkisi veren yeni basın yasasının kabulünden sonra 1931'de kapatıldı.

Son olarak 1933'te, İstanbul'daki eski Darülfünun, İstanbul Üniversitesi olarak yeniden kuruldu. Yeniden kuruluş sırasında öğretim kadrosunun üçte ikisi, –ki 100 kişiden fazlaydı– kürsülerini kaybetti ve sadece Kemalist çizginin en güvenilir yandaşları görevlerine devam edebildi. Bu, sonraki 50 yıl içerisinde Türk üniversitelerinin yaşadığı birçok temizlik hareketinin ilkiydi. Ancak, Türkiye'de akademik yaşam 1933'ten başlayarak, Hitler iktidara geldikten sonra Almanya'dan ayrılan Alman araştırmacılarının ve bilim adamlarının akınıyla güçlenmişti. Türk hükümeti 63 Alman profesörü Türkiye'ye gelip ders vermeleri için çağırdı; bunlar, Türkiye'de akademik öğretimin seviyesini çok çarpıcı bir biçimde yükselttiler ve birkaç öğrenci kuşağı üzerinde önemli bir etkileri oldu.[9]

Hem basın hem eğitim kurumları Kemalist ideolojiyi yaymak üzere seferber edildi. Bunun doğurduğu boğucu siyasal ve entelektüel hava, geleneksel tarih yazıcılığında çok defa görmezlikten gelinmiştir ve halen incelenmeyi beklemektedir. Bununla beraber, Kemalist önderlerin çok kişiye –çoğunlukla yazarlara, öğretmenlere, doktorlara ve diğer serbest meslek sahiplerine ve öğrencilere– kendi modern, laik, bağımsız Türkiye tasavvurlarını aşıladıklarını da belirtmek gerekiyor. Kendilerini, bilgisiz yurttaşlarına rehberlik etme görevini üstlenmiş bir seçkinler zümresi olarak gören bu insanlar, ülküleri için genellikle çok sıkı şekilde ve büyük kişisel özverilerle çalıştılar. Kemalist seçkinler zümresinin bu asilane (*noblesse oblige*) tavrı, günümüzün revizyonist sağ ve sol birçok yazarınca görmezlikten gelinmektedir.

Kemalist bildiri

1930'larda ortaya çıkan Kemalizm ya da Atatürkçülük kavramlarını birlikte oluşturan düşünceler ya da ülküler bütünü, bir süreç içerisinde doğal şekilde ve yavaş yavaş gelişti. Kemalizm asla tutarlı ve her şeyi kapsayan bir ideoloji halini almadı. Kemalizm bir tutum ve kanılar bütünüydü. Bu tutum ve kanıların ise ayrıntılı bir tanımı hiçbir zaman yapılmadı. Recep Peker'in bunu yapma girişimleri, görmüş olduğumuz

gibi başarısızlığa uğradı. Sonuçta Kemalizm, esnek bir kavram olarak kaldı ve dünya görüşleri çok farklı olan insanlar kendilerine Kemalist diyebildiler. Kemalizmin temel ilkeleri 1931 parti programının içerisine yayılmıştı. Bunlar, cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve inkılapçılık (veya reformculuk) idi.

Laiklik ve milliyetçilik kuşkusuz Jön Türk ideolojisinin, en azından 1913'ten beri, belirgin özellikleri arasında yer almıştı. 1930'larda her iki özellik en uçlara götürülmüş, laiklik, yalnızca devletle dinin ayrılması değil, dinin kamu yaşamından çıkarılması ve din kurumları üstünde devletin tam denetiminin kurulması olarak da yorumlanmıştı. Aşırı bir milliyetçilik biçimi, buna eşlik eden tarihsel efsanelerin yaratılmasıyla birlikte, yeni bir ulusal kimliğin oluşturulmasında başlıca araç olarak kullanılmış ve böylece birçok hususta dinin yerine geçmesi amaçlanmıştı.

Cumhuriyetçilik 1923'ten beri temel bir ilkeydi (hatırlanacaktır bu tarihte saltanatın geri gelmesini destekleyen siyasal etkinlikler yasadışı ilân edilmişti). İlk kez Birinci Dünya Savaşı sırasında vurgulanmış olan "halkçılık", ulusal dayanışma ve bütün ulusun çıkarlarını topluluk ya da sınıf çıkarlarının üstünde tutma düşüncesi anlamına geliyordu. Olumsuz anlamda halkçılık, sınıf çıkarlarının inkârına (Kemalizm'e göre Türkiye'de Avrupa'da anlaşıldığı anlamda sınıflar yoktu) ve sınıf esasındaki siyasal faaliyetin (ve böylece bütün sosyalist ve komünist faaliyetin) yasaklanmasına yol açıyordu. Devrimcilik –veya Atatürk'ün daha muhafazakâr takipçilerinin Türkçe inkılapçılık terimini yorumladıkları üzere, reformculuk– sürekli değişime ve Kemalist reform programını desteklemeye içten bağlı olma anlamına geliyordu. Devletçilik, devletin ekonomik alandaki üstünlüğünün tanınması anlamına gelen yeni bir kavramdı. 1930'larla 1940'larda Türkiye'de belki de en geniş ölçüde tartışılmış meselelerden biri olan devletçilik, ileride daha ayrıntılı olarak işlenecektir.

Parti ambleminde Altı Ok'la simgelenen bu altı ilke, 1937'de Türk Anayasasına sokulmuştu. Hepsi birlikte, Kemalizmin devlet ideolojisini ve okullarda, basında ve orduda görüş aşılamanın dayanağını oluşturmaktaydılar. Hatta Kemalizm kimi zaman "Türk dini" şeklinde tanımlanıyordu. Yine de bir ideoloji olarak tutarlılıktan ve belki de daha önemlisi, duygusal çekicilikten yoksundu. Mustafa Kemal'in sağlığında çevresinde gelişen ve ölümünden sonra daha da artan kişisel

yüceltilmesi, bu ideolojik boşluğu bir dereceye kadar doldurmaktaydı. 1926'dan itibaren büyük kentlerde onun heykelleri dikildi. Mustafa Kemal ulusun babası, kurtarıcısı, öğretmeni olarak sunuluyordu. (1934'te "Türk Devrim Tarihi"nin zorunlu ders haline geldiği) okul ve üniversitelerdeki Kemalizmi aşılama uğraşısı, onun kişiliğine odaklanıyordu. Mustafa Kemal'in, faşizm, nasyonal sosyalizm, ya da Marksizm-Leninizm gibi gözden düşebilecek çok kesin bir ideolojiyle ilişkilendirilemiyor oluşu, onun kişiliğinin yüceltilmesini, etkisinin ise siyasal iklimdeki değişmelere rağmen sürebilmesini sağlamıştır. Bu yüceltme, Türkiye resmî kültürünün hâlâ önemli bir parçasıdır.

Lider takımı içerisindeki sürtüşme

Siyasal lider grubu hem partiye hem de meclise bütünüyle hâkim olurken, bu grup içerisinde özellikle de 1925-1937 arası 12 yıl boyunca başvekillik yapan İsmet Bey'le Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal arasında gerginlik giderek artmaktaydı. Cumhurbaşkanı son yıllarında siyasetten büyük ölçüde çekilip ülkenin günlük yönetimini İsmet Bey'in sorumluluğuna bırakmış, kendisini harf ve dil gibi özgül reform tasarılarına vermişti. Çevresindeki küçük bir yandaş ve dost grubuyla çoğu gecelerini yiyip içerek ve ülkenin sorunlarını ve geleceğini tartışarak geçiriyordu. Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde genellikle gecenin geç saatlerinden günün ağarmasına dek süren bu toplantılara, değişik mesleklerden kişiler sık sık çağrılırdı. Önerilerde bulunulur, eleştiriler dile getirilir, planlar hazırlanır ve kararlar alınırdı.

Bu durumu potansiyel tehlike haline sokan şey, Mustafa Kemal'in göreli olarak günlük hükümet işlerinden uzakta tutulmuş olmasıydı. Bu nedenle onun plan ve kararları Başvekil İsmet Bey'inkilerden git gide ayrı düşmekteydi. Mustafa Kemal'in bu yarı emeklilik durumunda bile ülkenin tartışmasız hâkimi olarak kalması, onun, kendi arkadaş ve danışman çevresinin etkisi altında eğer isterse, başvekilin ve kabinenin almış olduğu kararların tersine kararlar alabilmesine yol açıyordu. Yıllar boyunca bu olgunun iç işlerinde, ekonomi ve dış işlerinde birçok örneği yaşandı. Cumhurbaşkanı kabinenin bir vekilini İsmet Bey'e danışmadan iki kez istifaya zorlamıştı. Onun bu müdahalesi, Cumhurbaşkanının

Çankaya'daki sofra kabinesine karşı giderek daha ihtiyatlı hale gelen İsmet Bey'i sinirlendirmekteydi.[10]

Nihayet Eylül 1937'de, iki adam arasında, Atatürk'ün İsmet Bey'den istifasını istemesiyle sonuçlanan aleni bir kavga oldu. İsmet Bey, sağlık nedenlerini öne sürerek, derhal istifa etti. Yerine eski İzmir İTC sekreteri ve Teşkilât-ı Mahsusa başkanı, 1924'te kurulan Türkiye İş Bankası'nın ilk genel müdürü ve 1932'den beri iktisat vekili olan Mahmut Celâl (Bayar) getirildi.

Atatürk'ün ölümü ve İsmet Bey'in iktidara dönüşü

Atatürk'ün 1937-1938 yıllarında çabuk öfkelenir ve sıkça karar değiştirir olması belki de kötüye giden sağlık durumu yüzündendi. 1923 ve 1927 yıllarında geçirdiği ve daimi hasar bırakmamış olduğu anlaşılan iki kalp krizi bir yana bırakılırsa, Mustafa Kemal, 1937 yılı başlarına kadar genel olarak sağlıklıydı. Yıllar süren alkol alışkanlığı yüzünden ilerlemiş durumdaki sirozun arazları bu tarihten itibaren kendisini göstermeye başladı. Hastalık ancak 1938 yılı başında resmen teşhis edildi ve durumu Mart ayından itibaren hızla ağırlaşmaya başladı. Hastalığı halktan gizlenmişti (Ekim'de hastalıktan söz eden bir gazete derhal üç ay kapatılmıştı), ancak üst düzey siyasetçiler yaklaşan sonu bilmekteydi ve böylece bir iktidar kavgası başladı.

Son yılın olaylarına rağmen İsmet İnönü açıkça önde gelen adaydı, ama hükümetteyken birçok düşman edinmişti. En azılı düşmanları da Atatürk'ün "sofra kabinesi"nin üyeleriydi. Bu kişiler onu (Washington'a büyükelçi atamak suretiyle) bertaraf etmeye ve Atatürk'ün ardılını seçecek olan, İsmet Bey'in yandaşlarıyla dolu meclis için yeni seçimlere gidilmesini tezgâhlamaya girişmişlerdi. Cumhurbaşkanının, İsmet Bey'in ardıl olmasına karşı çıktığı yolunda sözlü bir "siyasal vasiyet"inden bile söz ediliyordu.[11]

Ancak bütün bu girişimlerden bir sonuç çıkmadı. Mustafa Kemal (Paşa) Atatürk, 10 Kasım 1938'de İstanbul'da, son birkaç aydır hasta yattığı Dolmabahçe Sarayı'nda öldü. 11 Kasım'da Millet Meclisi İsmet

İnönü'yü Cumhuriyet'in ikinci Cumhurbaşkanı seçti. Bu atanmayı dört etkene borçluydu: Başvekil Bayar'ın, İnönü'nün hasımlarıyla işbirliğini reddetmesi (Bayar bu süre boyunca İnönü'yle temasını sürdürmüştü); İnönü'nün hasımlarının kabul gören bir aday bulmayı beceremesi; hem milletvekillerinin hem de parti bürokratlarının yıllar önce bizzat İnönü tarafından seçilmiş olmaları; askerî liderlerin İnönü'yü destekleme kararı ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın, mecliste büyük destek göreceği bildirildiği halde, aday olmama kararı.

Atatürk'ün naaşı geniş çaplı keder ve yas gösterileri arasında Ankara'ya getirildi ve geçici olarak Etnografya Müzesi'ne konuldu; 1953'te, o zamanlar başkentin dışında kalan, ama şimdi tam merkezde olan bir tepeye kendisi için inşa edilmiş görkemli bir Anıtkabir'e defnedildi.

Atatürk için bir değerlendirme

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî tarih yazıcılığının (ve esasen bizzat Atatürk'ün büyük nutkunun) etkisinde kalan tarihçiler, modern Türkiye'nin doğuşunu bir tek adamın tek başına kazandığı bir başarı olarak resmetmişlerdir. Bu kitapta farklı bir resmin verilmesine girişildiği, okuyucunun gözünden kaçmayacaktır. Ama yine de, onun taktik ustalığı, acımasızlığı, gerçekçiliği ve azmi, emsalsiz biçimde birleştirmiş kişiliği olmaksızın, Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak ayakta kalmasının çok zor olacağı da doğrudur. 1919'a kadar İTC'nin askeri kilit kadrosunun bir üyesi iken, hem parlak bir kurmay subay, hem kavgacı ve aşırı ihtiraslı bir şahsiyet olarak ün yapmıştı. Onun 1925 sonrası yönetimi, hem Türk toplumuna modern bir sıçrayış yaptırmada cüretli bir girişim, hem de Türkiye'de, olgunlaşmış, demokratik siyasal kurumların gelişmesinde bir gerileme aşaması olarak addedilebilir, ama ülkesinin tarihindeki en büyük bunalım esnasında kesinlikle en uygun adam olduğuna ve ülkenin ayakta kalması için herkesten çok katkısı bulunduğuna hiç kuşku yoktur.

"Milli Şef" olarak İsmet İnönü

Atatürk'ün öldüğü dönemde, rejimde bir değişiklik olup olmayacağına ve Cumhuriyet'in devam edip etmeyeceğine dair spekülasyonlar yaygındı. Ama kısa sürede, İsmet İnönü'nün, selefinin temel siyasal çizgisini sürdürmeye niyetli olduğu anlaşıldı. Onun liderlik konumu Aralık 1938'deki olağanüstü bir parti kongresinde resmileşti; bu kongrede parti tüzüğünde değişiklik yapılarak, Atatürk "ebedi genel başkan", İnönü ise "değişmez genel başkan" yapıldı. 1930'larda Atatürk için ara sıra kullanılmış olan Milli Şef deyimi, artık İnönü'nün resmî unvanı haline geldi.

İnönü, Bayar'ı birkaç ay başvekil olarak tuttu, ama 25 Ocak 1939'da Bayar istifasını verdi. İstifanın ana nedeni Cumhurbaşkanıyla Başvekil arasında ekonomi siyasetine ilişkin temel görüş ayrılığıydı, ama İnönü de 1937-1938 yıllarında iktidarda olan yönetimi hedef alan birtakım basın kampanyalarının, soruşturma ve davalarının etkisinde kalarak, kabinenin işlerini zorlaştırmıştı. İnönü aynı zamanda bağımsızlık hareketinin 1926'da tasfiye edilmiş olan eski önderleriyle uzlaşma siyaseti güderek siyasal tabanını genişletmeye çalışıyordu. Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele, son yıllarında Atatürk'le barışmışlardı, ama geri kalanının durumu belirsizdi. İçlerinden bazısı 1926'dan beri yurt dışında yaşamaktaydı. Şimdi bunlar ülkeye geri dönmüşlerdi ve milletvekilliği görevine getirilmişlerdi.

Celâl Bayar'ın yerine Doktor Refik Saydam geçti ve Temmuz 1942'de ölene kadar başvekil kaldı. Onun yerini de, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu aldı ve 1945'e kadar iktidarda kaldı. Ne var ki, en ağırlıklı konusunu tartışmasız İkinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu bu yıllar boyunca, İsmet İnönü mutlak hâkimiyete sahipti ve (aynı zamanda parti genel başkan vekili de olan) başvekiller, Cumhurbaşkanı tarafından kararlaştırılan siyasaları uygulamaktaydılar.[12]

Yukarıda genel hatlarıyla özetlenmiş olan 1930'lar ve 1940'ların Türk yönetim biçimi, bu dönemde Güneydoğu Avrupa'nın neredeyse bütününde ortaya çıkan (Portekiz'deki Salazar, İspanya'daki Franco ve Yunanistan'daki Metaxas yönetimleri gibi) öteki otoriter yönetim biçimlerine birçok bakımdan benzemekteydi. Yine de onlardan farklı yönleri vardı, çünkü kültürel ve dinsel açıdan muhafazakâr değildi; aksine muhafazakâr şekilde dindar olan bir toplumda geniş kapsamlı kültürel bir devrime girişmiş bulunuyordu. Akdeniz'deki en önemli

diktatörlük örneği olan faşist İtalya, Türk lider takımı için kuşkusuz önemliydi. Mussolini'nin ulusal birliği kurma ve İtalyan toplumuna canlılık kazandırma yöntemi, (birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi) Türkiye'de birçok kişiyi etkilemişti ve Cumhuriyet döneminde yürürlüğe giren yeni bazı yasalar İtalyan yasalarının doğrudan kopyasıydı.

İtalyan faşist rejimiyle Kemalistlerin rejimi arasında bazı benzerlikler bulunuyordu: aşırı milliyetçilik ve ona bağlı olarak ortaya çıkan meşrulaştırıcı tarihsel mitoloji ve ırkçı söylem; rejimin otoriter niteliği ve bu rejimin kendi partisi için siyasal, toplumsal ve kültürel alanda tam bir totaliter tekel kurma çabası; hem Mussolini'nin hem de Atatürk ve İnönü'nün kişiliklerinin yüceltilmiş oluşu; ulusal birlik ve dayanışmanın vurgulanışı ve bunun sonucu olarak sınıf çatışmalarının inkar edilişi gibi.

Buna rağmen iki rejim arasındaki farklılıklar benzerliklerden daha çoktu. Faşizm, sanayi devriminin geleneksel toplumda neden olduğu karmaşıklığa ve sosyalist hareketin orta sınıfa yönelttiği tehdide tepki olarak, (titizlikle tezgâhlanmış olsa bile) gerçek bir halk hareketi şeklinde vücut bulmuştu; Türkiye'deki Jön Türk rejimleri ise, ilgisiz bir topluma kendi siyasalarını yukarıdan zorla dayatmışlardı. Faşistlerin aksine Kemalistler, halkı, halkın kendi amaçları doğrultusunda kitlesel olarak ya da daimi şekilde seferber etmeye hiç kalkışmadılar. Atatürk'ün bu yıllardaki nutuklarından birinin bile, faşist tarzdaki büyük bir kitle toplantısında verilmediğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca, Kemalist devlet su götürmez şekilde otoriter ve totaliter olmasına karşın, her istediğini yapacak güçteki bir liderin varlığından, kendi meşruiyetine sahip yol gösterici bir siyasal ilke, bir "lider ilkesi" türetilmemiştir. Atatürk diktatör olarak adlandırılmaya asla yanaşmamıştı.[13] Parlamentosu ve seçimleri olan demokratik bir sistem görüntüsü titizlikle sürdürüldü. Son olarak, Türk örneğinin İtalyan örneğinden önemli bir başka farkı da, askerî söylem ve yayılmacı (ya da irredentist)[2*] propaganda ve politikaların olmayışı ve Türk liderlerinin ihtiyatlı, savunmacı ve gerçekçi politikalarıdır.

1925-1935 reform politikaları: Laiklik ve ulusçuluk

Kemalist reformların en karakteristik unsuru olan laiklik hamlesinde üç faaliyet alanı ayırt edilebilir. İlki, devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek, yani ulemaya, kurumlaşmış İslâm'ın geleneksel kalelerine saldırmaktı. İkincisi, dinsel simgelerin üstüne gitmek ve bunların yerine Avrupa uygarlığının simgelerini koymaktı. Üçüncüsü, toplumsal yaşamı laikleştirmek ve gerektiğinde popüler İslâm'ın üstüne gitmekti.

Kemalist reformların ilk dalgasının, yüzyıl önce Sultan Mahmut zamanında başlatılmış ve İTC'nin 1913-1918 yılları arasındaki yönetimi sırasında hemen hemen tamamlanmış olan, devlet, eğitim ve hukukun laikleştirilmesi sürecini sona erdirmiş olduğu ileri sürülebilir. 1922-1924 yıllarında saltanat ve hilafetin kaldırılması, Cumhuriyet'in ve yeni anayasanın ilânı, devletin laikleştirilmesindeki son safhalar olmuş ve İslâmı Türkiye'nin devlet dini yapan hükmün 1928'de anayasadan çıkartılması bu gelişmeye son noktayı koymuştu.[14]

Cumhuriyetin doğuşundan önce bile, şeriatın rolü hemen hemen yalnızca aile hukukuyla sınırlanmış bulunuyordu. İsviçre medeni yasasının ve İtalyan ceza yasasının 1926'da kabulüyle artık aile hukuku da ulemanın yetki alanından çıkartıldı. Ceza yasası din temelinde derneklerin kurulmasını yasaklıyordu. Daha İTC zamanında Maarif Vekâletinin denetimi altına alınmış bulunan eğitim sistemi, 1924 Mart'ında Tevhid-i Tedrisat Kanunu sayesinde artık bütünüyle laikleştirilmişti. Aynı dönemde medreseler kaldırıldı, bunların yerini imam hatip okulları ve İstanbul Darülfünunu'nda kurulan İlahiyat Fakültesi aldı.

1924 yılı, kutsal şeyhülislâmlık makamının ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasına da sahne oldu. Bu vekâletin yerine, Diyanet İşleri Reisliği ile Evkaf Umum Müdürlüğü kuruldu. Her ikisi de doğrudan Başbakanlığa bağlanmıştı. Bu müdürlüklerin kurulmuş olması, Kemalist laiklik anlayışının devletle dinin tamamen ayrılması anlamına gelmediğini, daha çok, devletin din üzerindeki denetimini ilân ettiğini açıkça göstermektedir.

Laikleştirmenin gerçekleştiği ikinci alan dinsel simgeler alanıydı. Bu, (fes ve sarık gibi) erkeklerin taktıkları geleneksel başlıkların 1925'te men edilmesi ve o yılın Eylül'ünde dinsel kılık kıyafetin ancak camideki ibadet görevlileri tarafından giyilebileceğinin bildirilmesi gibi tedbirlerin en önemli kısmıydı. Bu alandaki laikleştirme ayrıca, (her ne kadar

gerçekte peçe[3*] takılması hiçbir zaman yasaklanmadıysa da) Atatürk ve yandaşlarının peçe takılmasına karşı sert ve güçlü eleştirilerine ve örneğin cuma yerine pazar gününü resmî tatil günü sayan 1935 tarihli yasaya da yol açtı.

Atatürk'ün kendi sözlerinden, dinsel kılık kıyafetin yasaklanması gibi tedbirlerin, toplumu laikleştirme arzusu kadar, otoritenin gözle görünür her tür sergileniş şeklinin, devletin (ve onun birörnek memurlarının) tekelinde olduğunu iddia etme arzusundan da kaynaklanmış olduğu açıkça anlaşılıyor.

Öteki bazı reformlar, özellikle dini hedeflememiş olmakla birlikte, yine de simgesel nitelik taşıyordu. 1926'da Batı takvim ve saatinin, 1928'de Batı rakamlarının ve 1931'de Batı ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kabulü, Türkiye'ye sadece daha Batılı bir görüntü vermekle kalmamış, Batı dünyasıyla olan iletişimi de kolaylaştırmıştı. Bunlar aynı zamanda, İslâm dünyasıyla olan bağlantıları kesmek için düşünülmüş tedbirlerdi. Kadınların konumundaki değişiklikler de dinsel çağrışımlar içermekteydi, ya da en azından birçok kimse tarafından öyle algılanmıştı. Bu değişiklikler sadece biçimsel özgürlükten (oy hakkı) oluşmuyor, ayrıca meslek kadınları, kadın pilotlar, opera sanatçıları ve güzellik kraliçeleri gibi yeni ve hayli farklı örneklerin etkin biçimde özendirilmesini de içeriyordu.

1934'te soyadının kabulü, nüfus kaydı açısından ileriye doğru büyük bir adımdı. Millet Meclisi Mustafa Kemal Paşa'ya soyadı olarak Atatürk adını armağan etti. Bu ad yalnızca kendisine ve onun çocuk ve torunlarına aitti. Kendisi çocuksuz öldüğü için Atatürk adlı başka bir Türk bulunmamaktadır.

Belki de en zorlayıcı tedbir, 1928'de Latin alfabesinin kabulüydü. Osmanlı Türkçesi, Arapça/Farsça alfabenin bir çeşitlemesiyle yazılırdı. Bu alfabe geç dönem yazılı Osmanlıcanın dörtte üçünü oluşturan Arapça ve Farsça sözvarlığına uygun olmasına karşın, Türkçe sözvarlığındaki seslerin ifade edilmesinde son derece elverişsiz kalıyordu; Arapça sessiz harfler bakımından zengin, sesli harflerden yana çok fakirdi; oysa Türkçe bunun tam tersiydi. Bunun sonucu olarak kimi zaman tek bir ses için Osmanlı Türkçesi'nde dört farklı işaret bulunuyor, başka bazı sesler ise hiç ifade edilemiyordu. 19. yüzyıl ortasında basın ve telgraf gibi yeni iletişim araçlarının gelişmesiyle yazılı dil önemli bir iletişim aracı haline

gelince, alfabenin ıslahına ihtiyaç duyulmuştu. Bu konuyu ilk defa, Tanzimat devlet adamlarından Münif Paşa 1862'deki bir konuşmasında ortaya atmıştı.[15] İkinci Meşrutiyet döneminde bazı Jön Türk yazarları – Hüseyin Cahit (Yalçın), Abdullah Cevdet, Celâl Nuri (İleri)– Latin alfabesinin kabulünü savunmuş, Enver Paşa ise Osmanlıca harflerin ıslah edilmiş bir çeşitlemesini orduda denemişti. Bu konuda 1923'ten sonra İzmir İktisat Kongresi'nde ve –Şubat 1924'te– Millet Meclisi'nde tek tük tartışmalar oldu. Bu sırada muhafazakar ve dinci çevrelerde Latin harflerinin kabulüne karşı hâlâ büyük muhalefet vardı, ama 1925'ten itibaren bu muhalefet susturulmuştu. Ayrıca Sovyetler Birliği'ndeki Türki cumhuriyetler 1926'da Latin alfabesinin kabulüne karar vermişlerdi ve bu gelişme Türkiye'deki tartışmalara ivme kazandırmıştı.

1928 yazında bizzat Mustafa Kemal'in yönetimindeki bir komisyon konuya ilişkin bir rapor kaleme aldı ve Cumhurbaşkanı 9 Ağustos'ta ilk kez, Osmanlı alfabesinin yerini "Türk harflerinin" alacağını resmen açıkladı. Bir "alfabe seferberliği" ilân edildi ve Mustafa Kemal sonraki aylarda ülkeyi dolaşarak yeni harfler hakkında açıklamalar yapıp herkesin bu harfleri süratle öğrenmesini ve yurttaşlarına da öğretmesini ısrarla tavsiye etti. Yeni alfabeyi 1 Ocak 1929'dan itibaren kamu iletişiminde zorunlu hale getiren bir yasa 1 Kasım'da meclisten geçirildi.

Bu değişikliğin son derece makul gerekçeleri olmakla birlikte, Mustafa Kemal ve yandaşlarının bu değişimi çok hızlı bir şekilde zorla ve hızla gerçekleştirmiş olmalarının sebebi kuşkusuz ideolojikti: Bu değişiklik, Türk toplumunu Osmanlının ve Ortadoğu'nun İslâmi geleneklerinden kopartmak ve Batı'ya doğru yönlendirmek yolunda bir başka adım oldu. Bu değişiklik şaşırtıcı bir hızla başarıldı ve sonunda yaygın kabul gördü; yine de okuryazarlık sorununa ilişkin mücadeledeki etkisi düş kırıcıydı. Yetişkinler adına açılan Millet Mektepleri yoluyla, (yeni yazıda) okuryazarlığı yaymak için çok büyük bir çaba harcanıyordu, ama ilköğrenimin köylerdeki eksikliği, okuma yazma bilenlerin oranının, gelişmekte olan öteki ülkelerle karşılaştırıldığında bile, nispeten düşük olmasına yol açıyordu. 1990'ların başlarında, okuryazar olmayanların oranı hâlâ %35'in üzerindeydi. Eski yazı, 1928 öncesinde öğretim görmüş olanlar eliyle, 1960'ların ortalarına kadar özel yazışmalarda, not ve günlüklerde kullanılmaya devam etti.

Harf inkılâbının başarısı dilde reform isteyenleri cesaretlendirdi. 19. yüzyılda okuryazar seçkinlerin Osmanlıca yazı diliyle, Türk halkının konuştuğu dil arasındaki uçurum açılmıştı. Yazı dilini konuşulan dile yaklaştırma girişimleri 19. yüzyıl ortalarında başlamış, Yeni Osmanlılar ilk Osmanlı gazetecileri olarak o zaman öncü rolü oynamışlardı. İTC yönetimi sırasında bu eğilim pekiştirilmişti. Ziya Gökalp ve onun çevresi dilde Arapça ve Farsça dilbilgisi unsurlarının yerine Türkçe unsurların kullanılmasını ve "gereksiz" eşanlamlı sözcüklere itibar edilmemesini savunmuşlar, fakat dilde arılaşma taraftarlarının aksine, günlük dilin parçası haline gelmiş Arapça ve Farsça sözcükleri kabul etmişlerdi.

Harf inkılâbından sonra, dilde sadeleşmenin daha aşırı taraftarları, bazı nedenlerden dolayı öne geçmişlerdi. Birincisi, harf inkılâbının başarısı, bu tür, "resmî emir yoluyla devrim"in mümkün olduğu düşüncesini cesaretlendirmekteydi. İkincisi, yeni harflerin özelliği dilde sadeleşmeyi teşvik ediyordu. Bu alfabe, eski Osmanlıca yazı biçimini yeni harflere uyarlamak için değil, konuşulan Türkçenin gerçek seslerini vermek için tasarlanmıştı. Bunun sonucu olarak aslen Arapça ve Farsça olan birçok sözcük yeni harflerde yabancı, hatta anlaşılmaz görünüyordu. Üçüncüsü, dilde sadeleşme taraftarlarının köktenci çözümleri (dilden bütün Arapça ve Farsça sözcüklerin kaldırılması ve arı bir Türk dili yaratılması) 1930'ların aşırı ulusçuluğuyla uyum halindeydi.

1932'de Mustafa Kemal, ilk Türk Dil Kurultayı'nın toplanması için girişimi başlattı. Bu kurultayda sadeleşme taraftarlarıyla ılımlılar kozlarını paylaştı ve galip çıkan birinciler oldu. Ilımlılar, dilin devrimci yolla ve emirle değiştirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdi. Bu, Cumhurbaşkanı tarafından zorla ve hızla gerçekleştirilen devrimci değişimlere dolaylı bir saldırı ve karşıdevrim zihniyetinin bir işareti olarak kabul edildi. Bir reform programı hazırlandı ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti (sonradan Türk Dil Kurumu) kuruldu. Cemiyet üyeleri coşkuyla, Osmanlı sözvarlığının yerine koymak için, lehçelerden ve eski edebi kaynaklardan, hatta Orta Asya'daki Türki dillerinden sözcükler devşirmeye koyuldu.

Bu hareket kısa zamanda güçlüklerle karşılaştı. Halk yeni sözcüklerin yalnızca bir kısmını benimsemişti. Yeni sözcükler, yerlerine geçmeleri istenen sözcüklerle çok defa yan yana kullanılmış ve farklı anlamlar kazanmışlardı. Sadece cemiyetin üyeleri için anlaşılır olan bir çeşit

“yapma dil” peyda olmuştu. Mustafa Kemal’in kendisi 1934 yılında “yeni dil”de, anlaşılması imkânsız birkaç nutuk verdiyse de, 1935’te dilin daha yaygın olan kullanılış tarzına dönmüştü.[16] Dil reformu, 1935’te Güneş Dil Teorisi’ne girişilmesiyle geçici olarak çıkmazdan kurtarıldı. Bu teori, bütün dillerin başlangıçta Orta Asya’da konuşulan, tarihin en eski dönemlerine ait olan tek bir dilden çıktığını, bütün diller içinde bu kökene en yakın olanın Türkçe olduğunu ve bütün dillerin Türkçeden geçerek bu en eski döneme ait olan dilden gelişmiş olduklarını kabul ediyordu. Kvergic adındaki Viyanalı bir “doğubilimcisi” tarafından icat edilen bu kuram, Türk dilbilimcileri arasında kuşkuyla karşılanmıştı, buna rağmen Mustafa Kemal bu görüşü desteklemiş, Türk Dili Tetkik Cemiyeti’ne bu kuramın ayrıntısıyla incelenmesini emretmişti. Cemiyet’in 1936’daki üçüncü kurultayı, kuramı resmen kabul etti ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde kurama ilişkin zorunlu kurslar açıldı. Bu kuramın başarısı için çok iyi bir pratik neden vardı: Eğer bütün sözcükler aslen Türkçeden geliyorsa, bunları tasfiye etmeye artık gerek yoktu, her türlü sözcük yapma bir etimoloji sayesinde kolaylıkla “ulusallaştırılabilirdi”. Mustafa Kemal’le birlikte birçok Türk bu öğretinin büyüsüne kapılmıştı. Atatürk’ün 1938’de ölümünden sonra dilde reform hareketi, atılımını büyük ölçüde kaybetti. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra hareket sürmesine karşın, artık hükümet tarafından faal şekilde teşvik edilmiyordu.

Dil reformu sürerken, dil cemiyeti, kendi varlığının desteklenmesi ve kuram üretebilmesi açısından, 1931’de kurulmuş olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin (sonradan Türk Tarih Kurumu oldu) çalışmalarına çok şey borçluydu. Bu kurumun 1932’de Ankara’da yapılan birinci kurultayında, “Türk Tarih Tezi” ilk kez ortaya atıldı. Mustafa Kemal tarafından kuvvetle desteklenen bu kuram, Türklerin, Orta Asya’nın beyaz (aryan) sakinlerinin torunları olduklarını, kuraklık ve kıtlık yüzünden Çin, Avrupa ve Yakındoğu gibi başka bölgelere göç etmek zorunda kaldıklarını ileri sürüyordu. Bu tarih anlayışına göre Türkler dünyanın yüksek uygarlıklarını yaratmışlardı. Yakındoğu’daki Sümerler ve Hititler aslında ilk Türklerdi. (1930’larda kurulmuş olan iki büyük devlet bankasına Sümerbank ve Etibank adlarının verilmiş olması bir tesadüf değildir). Attila ve Cengiz Han, uygarlaştırma misyonunun icracıları olarak tanımlanmıştı. Bu kuram Türklere kendi geçmişleri ve

kendi ulusal kimlikleri için yakın geçmişten yani Osmanlı döneminden bağımsız bir övünç duygusu vermeyi amaçlıyordu. Hititlerin (ve Truvalıların) ilk Türkler olduklarının söylenmesi, Anadolu'nun çok eski zamandan beri bir Türk ülkesi olduğunu iddia ederek, Cumhuriyet yurttaşlarının köklerini yaşadıkları topraklara da uzandırmış oluyordu. Tarih tezi, Kemalist yönetimin, yeni bir ulusal kimlik ve güçlü bir ulusal birlik kurmaya çalışırken kullandığı araçlardan biriydi. Ama bu, sırf çıkara dayalı bir görüş aşılama biçimi değildi. Dilbilimsel kuramlarda da olduğu gibi, Mustafa Kemal'in, siyasal kadrosunun birçok mensubunun ve eğitim kurumlarındaki birçok kişinin buna inandıkları açıkça görülmektedir.

1932'den itibaren tarih tezi okul ve üniversitelerdeki tarih öğretiminin dayanağını oluşturdu. Bu tezin aşırı iddiaları 1940'ların sonlarından itibaren sessizce terk edildi, ama bugünkü okul kitaplarında bile izleri hâlâ durmaktadır.[17]

Tarih tezinin bir parçası olduğu aşırı ulusçuluk, Kemalist politikaların öteki niteliği olan Batı usullerine hayranlık ve taklitle çelişir gibi gözüküyorsa da, aslında Batı usullerinin benimsenmesini kolaylaştırmaya hizmet etti. Bir taraftan, Türk mirasının –bu miras büyük ölçüde efsanevi olsa bile– Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğulu ve İslâmî olan uygarlığından ayrı bir şey olarak gösterilmesi, geleneksel Ortadoğu uygarlığı unsurlarının Batı'nınkilerle değiştirilmesini kolaylaştırmıştı. Aşırı milliyetçilik bir taraftan da, Türklere bilhassa da genç kuşaklara, kimi zaman üstünlük duygusuna çok yaklaşan, güçlü bir ulusal kimlik ve ulusal övünç duygusu aşılamıştı ve bu bir anlamda, Avrupa'yı izleme ihtiyacını psikolojik olarak dengeliyordu.

Toplumsal yaşamın laikleştirilmesinde atılan en önemli adım, tarikatlerin kaldırılması idi. Kapatılmaları kararı Eylül 1925'te duyuruldu ve Kasım 1925'te yürürlüğe kondu. Bu mistik birliklerin Osmanlı tarihi boyunca çok önemli dinsel ve toplumsal işlevleri olmuştu. Psikolojik düzeyde bunlar, üst düzey ulemanın din anlayışında bulunmayan mistik, duygusal bir boyut sunuyorlardı ve aynı zamanda, birliktelik, korunma ve toplumsal devingenlik sağlayan bir ağ vazifesi görüyorlardı. Tarikatler, Batı'nın ekonomik, siyasal ve kültürel etkisinin artmasına karşı tepkinin bir parçası olarak, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında daha da etkin hale gelmişlerdi. Tarikatlerin Osmanlı devletiyle de, Jön Türklerle

de ilişkileri değişken bir yapıdaydı. (Şii İslâm'ına yakın olan) heterodoks Bektaşi tarikatı hem İTC'yi hem de Anadolu direniş hareketini desteklemişti. Mevlevi tarikatı kendi taburlarını Birinci Dünya Savaşı'na göndermişti. Öte yandan, Nakşibendi tarikatı üyeleri hem 1909'daki (31 Mart) hem de 1925'teki Kürt isyanını yönlendirmişlerdi. Siyasal konumları her ne olursa olsun, bunların yaygın tekke ve türbe ağları, müritlerin şeyhlerine zorunlu itaatleri ve kapalı ve esrarlı tarikat kültürü, onları modern, merkeziyetçi bir ulusal hükümetin kabul edemeyeceği ölçüde bağımsız kılıyordu.

Kemalistler, laikleştirme hamlesini resmî, kurumlaşmış İslâm'ın ötesine yaymak suretiyle, popüler dinin giyim, muska, falcılar, kutsal şeyhler, evliya türbeleri, hacca gitme ve bayramlar gibi en önemli unsurlarına el atmışlardı. Bu tedbirlerin yol açtığı öfke ve bu tedbirlere gösterilen direniş, örneğin, yalnızca resmî "yüksek" din için bir önem taşıyan hilafetin, şeyhülislâmlığın ya da medreselerin kaldırılmasına duyulan öfke ve direnişten çok daha büyüktü.

Hükümetin popüler dinin çoğu dışavurumunu bastırmada, en azından kentlerde başarılı olmasına karşın, popüler din kuşkusuz yok olmadı. Tarikatler büyük ölçüde yeraltına kaydı. Ama, otoriter ve – bilhassa 1940'larda– git gide gözden düşen bir yönetim biçiminin dayatılması ve popüler İslâm'ın bastırılması yoluyla, hükümet İslâm'ı siyasallaştırdı ve onu bir muhalefet aracına dönüştürdü. Kemalistlerin popüler dine sırt çevirerek, kendileriyle halk kitlesi arasındaki bağları kestikleri de söylenebilir.

1930'larda İslâm'ı ulusallaştırmak ve modernleştirmek için hükümetin teşvik ettiği girişimler olmuş, ama bu "Türk reformu" seçkinlerin küçük bir bölümünün ilgisiyle sınırlı kalmıştı. Bu reformun en açık tezahürü, Arapça ezanın yerini, 1932'de devlet konservatuarı tarafından bestelenen Türkçe ezanın almış olmasıydı.[18] Bu, Peygamber Muhammed'in doğum gününde okunan mevlidin ve cuma ayinlerinin bütünüyle Türkleştirilmesi gibi, devlet güdümündeki ilk denemelerden sonra başlatılmıştı.

Takipçilerinin Bediüzzaman (zamanın mucizesi) diye adlandırdıkları İslâmcı modernist Said-i Nursi'nin 1930'larda kurmuş olduğu hareket çok önemli bir dinsel odaktı. Nursi'nin Jön Türkler'le inişli çıkışlı bir ilişkisi olmuştu: 1909 karşıdevrimine katılmış, ama Birinci Dünya

Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa propagandacısı olmuştu; ulusal direniş hareketini desteklemiş, ancak 1923'te bu hareketin laik eğilimleri konusunda uyarıda bulunmuştu. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren Said bir din âlimi olarak özellikle Doğuda ün kazanmıştı. Şeyh Sait isyanından sonra önde gelen diğer Kürtlerle beraber tutuklanmış ve ülkenin batısındaki Isparta'da ikamete mecbur tutulmuştu. 1920'lerden itibaren düşüncelerini risalelerde vaaz etmeye başlamıştı; bunlar sonradan toplu şekilde Risale-i Nur diye adlandırılacaktı. Risale-i Nur'da Müslümanlara, Allah'ın birliğini yaşamlarına temel almalarını, ama ayrıca modern bilim ve teknolojiyi öğrenmelerini ve bunları, onun gözünde toplumsal birliktelik için tek gerçek temel olan İslâmiyet davasında kullanmalarını bildiriyordu.

Said Nursi, 1935-1953 yılları arasında dini siyasal amaçla kullandığı iddiasıyla birkaç kez tutuklandı ve yargılandı. Ancak Said, toplumsal seferberliği vaaz etmesine ve laikliği de milliyetçiliği de reddetmesine rağmen, doğrudan siyasal faaliyet içine girmedi. Kemalist dönem boyunca yazıları yasaklanmış, ancak genişleyen mürit çevresi tarafından el yazısıyla çoğaltılmıştı. Ölümünden sonra, Nurculuk akımı büyümeye devam etti ve Türkiye'de ve yurt dışındaki göçmen Türk işçileri arasında çok etkin hale geldi.

Topluca ele alındığında, Kemalist reformlar Türkiye'nin çehresini tam anlamıyla değiştirmiştir. Batılı olmayan Müslüman bir ülkenin geçmişini bir kenara atmayı tercih edip Batı'ya katılmak istemesi, Batı'da büyük bir etki yaptı, tamamıyla yeni, modern ve farklı bir Türkiye'nin ortaya çıkmış olması Batı'da genel kabul gördü (Türkiye'ye dair 1930'lu, 40'lı ve 50'li yıllarda yayınlanmış ünlü kitapların başlıkları buna tanıklık eder: *The Turkish Transformation* (*Türkiye'nin Dönüşümü*) (Henry Elisha Allen, 1935), *The New Turks* (*Yeni Türkler*) (Eleanor Bisbee, 1951), *The Old Turkey and the New* (*Eski Türkiye Yeni Türkiye*) (Sir Harry Luke, 1935), *Die neue Türkei* (*Yeni Türkiye*) (Kurt Ziemke, 1930), *Modern Turkey* (*Modern Türkiye*) (Geoffrey Lewis, 1955) ve daha birçok kitap.

Bu yazarlar genel olarak Türk toplumundaki değişimin kapsamını olduğundan büyük görüyorlardı. 1930'ların sonlarında, taşra kasabaları gözle görülür şekilde değişmeye başlamıştı. Eski kasaba merkezleri genelde hâlâ kötü durumdaydı, ama Kemalistler yeni kasabalar kurmaya başlamışlardı; çoğunlukla da (aynı şekilde, çoğunlukla yeni olan) tren

istasyonlarına giden yollar boyunca, "rasyonel" modern mimarisi, halka açık parkları, çay bahçeleri, sinemaları ve Atatürk heykelleri olan kentler. Çoğu taşra merkezinin şimdi kendi elektrik fabrikaları bulunuyordu. Kemalistler kasaba ve kentlerde, kendi pozitivist, laik ve modernlik taraftarı ülkülerini destekleyen grubu çarpıcı şekilde genişletmeyi başarmışlardı. Kemalist "devrim"in kasabalardaki temsilcileri bürokratlar, subaylar, öğretmenler, doktorlar, avukatlar ve büyük ticari işletmelerin girişimcilerdi. Sanatkâr ve küçük esnaf ise bastırılmış geleneksel kültürün belkemiğini oluşturmaktaydı.

Esasında reformlar Türk halkının büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin yaşamını hemen hiç etkilememişti. Anadolulu bir köylü ya da bir çoban hiç fes giymemişti, bu yüzden de fesin kaldırılmasından dolayı özel bir endişeye düşmemişti. Karısı zaten peçe takmazdı, bu nedenle peçenin engellenmek istenmesi, o ve karısı için bir anlam ifade etmiyordu. Ne okuyabiliyor ne de yazabiliyordu; harflerin dünyası onun için zaten önemsizdi. 1934 yılında soyadı almak zorunda kalmıştı, ama bütün köylüler (bugün de) ilk isimlerini kullanmayı sürdürmektedir ve soyadları sadece resmî amaçla kullanılmaktadır. Yeni Medeni Kanun çokeşliliği yasadışı kılmıştı, ama çokeşliliğe paraca gücü yeten çiftçiler, gerekirse çoklukla yapıldığı üzere, eve ikinci kadın alabilmekte; bu kadınla evlenmeksizin ondan doğan çocuklarını resmî nikahlı eşinin kütüğüne geçirebilmektedirler.

Reformları köylere götürmek, modern teknikleri yaymak, laik ve pozitivist bir tutum aşılamak için de girişimler vardı. "Halkodaları" bu türden bir girişimdi. Bir diğeri de "Köy Enstitüleri"nin kurulmasıydı. 1935'te, kırsal kesimdeki cehalet sorunuyla mücadele etmek için bir okuma yazma seferberliği başlatıldı. O tarihlerde, 40 bin Türk köyünden yalnızca, yaklaşık 5000'inde okul bulunuyordu (çoğunlukla bunlar üç sınıflı idi). Bu okulların çoğu çok ilkeldi ve sadece tek öğretmeni vardı. Bu seferberliğin başına getirilen kişi, Almanya'da Kerschensteiner'ın eğitime ilişkin fikirlerini tahsil etmiş olan Türkiye'nin önde gelen pedagogu İsmail Hakkı Tonguç idi.

Okuryazarlık sorununu çözmede ilk girişim, orduda okuma ve yazmayı öğrenmiş olan genç köylüleri alıp bunlara altı aylık bir kurs vermek ve sonra köylerine eğitmen olarak göndermekti. Bu çözümün yetersiz olduğu anlaşılınca, Tonguç'a kendi düşüncelerini uygulama ve

enstitülerde tecrübe etme fırsatı tanındı; bu enstitülerde köy gençleri ilkokul öğretmenleri olarak eğitilecek, aynı zamanda da modern teknik ve tarımsal beceriler kazanacaklardı. Amaç sadece çocuklarına okuma yazma öğretemeyen köy ahalisine yardım etmek değil, onları 20. yüzyılın bilim ve teknolojisine, uygulama düzeyinde dâhil etmekti. Köy Enstitüleri devam ettikleri süre boyunca çok başarılı oldular, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında siyasal çoğulculuğun gelişiyle birlikte hükümet için hassas bir konu haline geldiler. Muhalefet, enstitüleri komünizm propagandasını yaymakla suçluyordu. Hükümet 1948'de enstitüleri öğretmen yetiştiren sıradan kurumlara dönüştürdü. Demokrat Parti 1950'de iktidara geldiğinde hepsini birden kaldırdı.

Tek Parti dönemindeki ekonomik gelişmeler

1930'larda Türk siyasetine ve kamuoyuna egemen olan tek konu ekonomiydi. 1923 Şubat başlarında İzmir'de "Birinci İktisat Kongresi"nin toplanmış olması, Türk lider takımının ekonomik sorunların önemini kavramış olduklarını gösteriyor. Kongre Mustafa Kemal'in bir nutkuyla açılmış, Mustafa Kemal siyasal bağımsızlık kazanılmış olduğu için artık ekonomik bağımsızlığın da önemli olduğunu vurgulamıştı. Bununla kuşkusuz, dinleyicilerinin üzerinden, barış konferansındaki Fransız ve İngiliz delegelerine hitap etmekteydi. Kongrede 1100 çiftçi, tüccar, işçi ve sanayici temsilcisi, ekonomi politikalarını tartıştı. Kongrenin bir kısım kararları, Nisan ayında yayımlanmış olan Halk Fırkası programına, Dokuz Umde'ye konulmuştu.[19] Kongredeki tartışmaların çoğu, savaş öncesi dönemde Jön Türkleri ikiye bölmüş olan aynı meseleye, yani liberalizmin mi, yoksa "Milli İktisat" programında tanımlanan devlet müdahaleciliğinin mi tercih edileceği meselesine hasredilmişti. Kongre, yerel sanayinin korunmasını istemiş, bununla beraber, yabancılara ayrıcalıklı muamele gösterilmemesi şartıyla yabancı yatırımlara karşı çıkmamıştı. Alınan birbirinden oldukça farklı kararlar, lider kadrosu tarafından, kongrenin devletin büyük yatırımlardan sorumlu olduğu karma bir ekonomi istediği şeklinde yorumlandı.

Zamanın iktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt), Türk ekonomi siyasetinde ne kapitalist ne de sosyalist olan "Yeni Türk İktisat

Okulu"nun esas alınacağını açıkladı. Ancak bu yeni okulun ne olduğu çok açık değildi. 1920'lerde izlenen ekonomi politikaları, özel mülkiyet ve özel girişime dayanıyor olmaları itibariyle temelde liberaldi. Gelgelelim, devletin müdahale etmesi açısından liberal değildi. Büyük yatırımlar söz konusu olduğunda devlet müdahale ediyordu. En önemli yatırımlar demiryolu yapımına ilişkindi. 1923-1929 yılları arasında 800 kilometrelik demiryolu hattı döşenmişti ve 1929 yılında 800 kilometresi daha inşa halindeydi. 1924 yılında hükümet, ülkenin batısına hâkim olan, yabancıların mülkiyetindeki demiryolu şirketlerinin bütün hisse ve ticari haklarını satın almaya karar verdi. 1930 yılında 3000 kilometrelik demiryolu hattı satın alınmış bulunuyordu, 2400 kilometrelik hat ise halen yabancıların elindeydi. Sonunda bunlar da Türk devleti tarafından satın alınacaktı.

1925'te ekonomideki bir diğer yabancı varlığının, eski Osmanlı tütün tekelinin bütün hisse ve ticari hakları satın alındı, bir devlet tekeline dönüştürüldü. Öteki bazı sektörler de (ispirto ve alkollü içkiler, şeker, kibrit ve patlayıcı maddeler) tekelleştirildi. Sonradan bu tekellere özel şirketler de kısmen ortak edildi.

Devlet mali altyapıyı iyileştirmeye de çalıştı. Ülkedeki en büyük banka halen Osmanlı Bankası'ydı, ama 1924-1925'te eski Ziraat Bankası yeniden düzenlendi ve iki yeni banka kuruldu. Bunlar İş Bankası ile Sanayi Bankası'ydı. Mustafa Kemal, İş Bankası'na şahsen ortak oldu. Hintli Müslümanların milli mücadele sırasında kendisine göndermiş olduğu bağışları bu bankaya yatırmıştı. Ama İş Bankası girişiminin etkili olmasını asıl, çok daha büyük olan İtibar-ı Millî Bankası'yla zorunlu birleşme sağlamıştı; İTC o bankayı, Birinci Dünya Savaşı sırasında kendi Milli İktisat programının bir parçası olarak kurmuştu.[20]

Türk sanayisi hâlâ çok zayıftı ve Rum ve Ermenilerin gidişinin etkilerini düzeltmek uzun bir zaman aldı. Lozan Antlaşması 1929'a kadar Türkiye'nin, ithalat vergisini yükseltmesini engellemekteydi. Bazı tarihçiler asıl rakipleri olan Rum ve Ermeni tüccarların sahneden çekilmesinin, yabancı şirketlerin Türk pazarlarına doğrudan girip yayılmasını kolaylaştırdığını belirtmişlerdir. 1927'de Türkiye'de 65 binin biraz üstünde sanayi şirketi vardı ve buralarda toplam 250 bin işçi istihdam edilmekteydi, ne var ki bu şirketlerden sadece 2822'si makine gücünden yararlanıyordu. Büyük çoğunluğu zanaatkâr atölyeleriydi.[21]

1927'de, 1913'te kabul edilmiş olan benzer yasayı temel alan "Teşvik-i Sanayi Kanunu" meclisten geçirildi. Bu yasa yeni ve büyümekte olan sanayi şirketleri için vergi muafiyeti sağlıyordu. Lozan'da konulmuş olan kısıtlamalar 1929'da kalkınca, ithalat vergileri hemen aşırı şekilde yükseltildi (bu, birçok Türk ticaret şirketini yabancı üreticilere göre daha şiddetli sarsmıştı). Bununla birlikte girişimcilik bilgi ve becerisinin eksikliği ve büyük bir piyasanın olmayışı sanayi kesiminin hızla genişlemesini önlüyordu.

Türk ekonomisindeki en geniş kesim hâlâ tarım kesimiydi. Bu kesimde savaş sonrasının ilk yıllarındaki iyileşme çarpıcıdır (1923-1926 yıllarında %90). 1925'te âşarın kaldırılıp yerine satış vergisinin konulmasıyla çiftçiye kolaylık sağlanmıştı. 1927 ve 1928 yıllarındaki uzun bir kuraklık dönemi tarımı sarstı ve 1927-1930 dönemi boyunca tarım kesimindeki büyüme ancak %11 oldu.

Hükümetin mali politikaları muhafazakârdı; amaçlanan dengeli bir bütçe, düşük enflasyon ve sıkı bir para siyaseti yoluyla güçlü lira idi. Ancak Türkiye'nin dış ticaret açığı 1920'li yıllar boyunca sürdü ve bu açık Türk lirasının kambiyo kurunu düşürdü. Arkasından 1929 ve 1930 yıllarındaki dünya ekonomik bunalımı Türkiye'ye ulaştı ve onu da diğer bütün tarım üreticileri gibi olumsuz etkiledi. Buğday fiyatı bir iki yıl içerisinde üçte iki oranında düştü; (sanayi üreticileri karşısında) buğday üreticileri için dış ticaret haddi 1929 yılında 100 olarak belirlenirse, bu hadler 1933'te 30'a inmiş bulunuyordu.[22] Fiyatları düzene sokacak tampon stok sistemi olmadığından, üreticiler bunalımın tüm etkisini duymaktaydı. Halkın satın alma gücündeki azalmanın ve hükümetin koyduğu kota ve tahditlerin sonucunda, 1929'da 256 milyon lira olan ithalat 1932'de tam 85 milyon liraya indi. Tüketim malları ithalatı daha da hızla düşmüştü. Sonuç olarak, tarım ürünleri fiyatları düşmesine rağmen, Türkiye'nin 1930'larda aşırı ticaret açığı oldu; bununla beraber Türk yurttaşlarının alışmış oldukları küçük lüks malların birçoğu piyasadan yok olmuştu. Bu durum, kendi kendine yeterlik siyasetinin artık siyasal bir ülkü olmaktan çıkıp, pratik bir gereklilik haline gelmiş olduğunu da gösteriyordu. İthalatın yerini alacak özerk bir Türk sanayi kurulmasında başarılı olundu, ama bu, şeker ve dokuma üretimiyle sınırlı kaldı.

Dünyadaki birçok hükümet gibi Türk hükümeti de bu bunalım karşısında ne yapacağını bilemez durumdaydı. 1929-1932 yılları bir arayış dönemiydi. Rejim tarafından 1930'da yaratılan Serbest Cumhuriyet Fırkası muhalefetiyle Cumhuriyet Halk Fırkası arasındaki tartışma, neredeyse sadece ekonomik siyasete ilişkindi; muhalefet liberalizmi savunuyor, İnönü'nün yönetimindeki Cumhuriyet Halk Fırkası ise ekonomide devlete daha büyük bir rol istiyordu. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılındaki kongresinde, devletçilik resmen yeni ekonomi siyaseti ve Kemalist ideolojinin temel dayanaklarından biri olarak kabul edildi. Devletçiliğin tam olarak ne anlama geldiği asla açıkça tanımlanmamıştı. Kesinlikle Sosyalizmin bir biçimi değildi: Özel mülkiyet ekonomik yaşamın temeli olarak kalıyordu. Devletçilik daha ziyade, özel kesimin gereken sermayeyi biriktiremediği sanayileri kurmak ve işletmek için devletin sorumluluğu üstlenmesi anlamına geliyordu. Türk devletçilik siyasetinin biçimlendirilmesinde en büyük etki sahibi, kendi beş yıllık planını 1927 yılında başlatmış olan Sovyetler Birliğiydi. 1932 yılında bir Sovyet heyeti Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Türk sanayisinin gelişmesine ilişkin bir rapor hazırlamıştı. Bu rapor dokuma, demir ve çelik, kağıt, çimento, cam ve kimyasal maddeler üzerine yoğunlaşılmasını tavsiye ediyordu. Sovyetler Birliği ayrıca Türkiye'nin sanayileşme programına yardım etmek için 8 milyon Amerikan doları tutarında altın vermişti.[23] 1933 yılında Türkiye'nin büyük ölçüde Sovyet tavsiyelerine uyan ilk beş yıllık planı açıklandı. Bunun sonuçlarından biri, Kayseri'de dev bir tekstil "kombinası"[4*] kurulması oldu; bu kombina, bir hammadde pamuk üreticisi ve ihracatçısı olan Türkiye'nin ithal pamuklu kumaşlara bağımlılığını önemli derece azalttı.

Türkiye'deki devletçilik siyasetinin en coşkulu taraftarları (bu yola kendisini fazlasıyla adayan İnönü bir yana), 1932-1934 yıllarında *Kadro* dergisini çıkarmış olan bir Kemalist genç yazarlar topluluğuydu. Kadro grubu, parti liderlerinden çok daha ileriye gitti. Cumhuriyet Halk Fırkası'nı, Kemalist devrimin öncüsü olacak nitelikli bir seçkinler zümresine, bir kadroya dönüştürmek istiyordu. Toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamın her alanında devlet planlamasını savunuyor ve devletçiliği komünizm ve kapitalizme karşı uygun bir seçenek, bir çeşit "üçüncü yol" olarak görüyorlardı. Ancak onların geniş fikirleri,

planlamayı ekonomi alanıyla sınırlayan yönetim tarafından kabul görmedi.

Yönetimin içinde çatışan iki akım vardı. İnönü'nün başını çektiği akım, Türkiye'nin durumunda devletçiliği daimi bir çözüm olarak görüyor ve onu liberal kapitalizmden daha tercih edilebilir buluyordu. İş Bankası genel müdürü Mahmut Celâl Bayar'ın başını çektiği öteki akım ise devletçiliği, Türk sanayisi kendine yeter hale gelene kadar gerekli olan bir geçiş aşaması olarak görüyordu. Yatırım imkânlarının sınırlı oluşu yüzünden İktisat Vekâleti ve İş Bankası'nın aynı projelerin peşinde koşar hale gelmesi iki grup arasındaki çatışmayı ağırlaştırıyordu. Bu çatışma, Mustafa Kemal'in araya girmesi ve 1932 yılında Celâl Bayar'ı İsmet İnönü'nün kabinesine iktisat vekili olarak ataması ve böylece ekonomi siyasetinin eşgüdümünü sağlamasıyla giderildi. 1937 yılında İsmet İnönü görevden alınıp yerine Celâl Bayar getirildiğinde daha liberal bir yaklaşım benimsendi, ancak 1939'dan sonra İnönü'nün daha devletçi yaklaşımı bir kez daha egemen oldu.

Beş yıllık plan gereği iki büyük holding şirketi, 1933'te sanayiden sorumlu Sümerbank ve 1935'te madencilikten sorumlu Etibank kuruldu. Devlete ait çoğu işletme bu iki holdingin şemsiyesi altında toplanmıştı. Bunlara her çeşit olanak sağlandı. Bunların arasında %1 faizle Merkez Bankası'ndan borç almaları da vardı. 1938 yılındaki bir yasa bunların çalışmalarını düzenlemekteydi. Kuramsal olarak, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin, mümkün olduğu kadar özerk bir biçimde verimli şekilde çalışmaları bekleniyordu. Uygulamada ise, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin karar oluşturma süreçleri yoğun biçimde siyasal mülahazaların etkisinde idi ve oluşturulan kararlar çok defa ticari açıdan akla aykırıydılar. Devlet kesiminin Türk ekonomisine olan katkıları son yirmi otuz yıldır hararetli şekilde eleştirilmektedir, yine de şunu belirtmek gerekir ki, sonradan özel sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacak olan bütün yeni yönetici ve mühendis kuşağı, mesleği bu İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde öğrendi.

Devlet, tarım kesimine de müdahale etmekteydi. 1932 yılında Ziraat Bankası'na, hisse senedi toplamak ve satmak yoluyla fiyatları düzenleme talimatı verildi; 1938'de bu sorumluluk yeni kurulmuş olan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne (TMO) aktarıldı.

1930'ların ikinci yarısında Türkiye'nin Gayri Safi Milli Hasılası dünya ekonomisindeki iyileşmeye paralel olarak muntazam bir artış göstermekteydi. Ticaretin büyük kısmı artık hükümetler arası ikili anlaşmalar çerçevesinde gerçekleştirilmesine karşın, ticaret de iyileşmişti. İkinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda Türkiye'nin ticaretinin neredeyse %50'si Almanya ya da müttefikleriyle idi; bu ülkeler, bu tür ticaret için Batı'nın daha liberal ekonomilerine göre daha fazla olanak sunuyorlardı. Yine de ekonomi İkinci Dünya Savaşı patladığı sırada hâlâ tehlikeye açık bir haldeydi.

Türkiye, göreceğimiz gibi, tarafsız kalmayı ve sonuna kadar savaşın dışında olmayı başardı. Ama bunun için, ordusunun barış zamanında 120 bin olan asker sayısını (resmen seferberlik olmadığı halde) 1,5 milyona çıkardı. Bu ordunun beslenmesi ve donatılması muazzam bir ekonomik yük getirmişti. Millî Müdafaa Vekâleti'nin ulusal bütçedeki payı %30'dan %50'ye çıkmıştı. Hükümetin esasen, vergileri yükseltmek ve Merkez Bankası'na para bastırmak suretiyle bu harcamalara gereken parayı bulmaktan başka seçeneği yoktu, bu da enflasyonu artırmıştı. Savaş sırasında resmî tüketici fiyat indeksi 100'den 459'a ulaştı[24] ve bu indeks karaborsa fiyatlarını göz önüne almamaktaydı. Savaş, ekonominin bütün kesimlerinde yeni bir devlet müdahalesi dalgasına neden olmuş, devlet müdahaleleri Ocak 1940'ta çıkarılan "Milli Korunma Kanunu"yla meşruiyet kazanmıştı. Bu yasa hükümete, fiyatları saptamada, ürünlere el koymada, hatta zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmede neredeyse sınırsız yetkiler veriyordu. Savaş sırasında, bilhassa maden sanayisinde olmak üzere, zorunlu çalıştırmadan yaygın şekilde yararlanıldı.

Hükümetin, bir yandan yetkilerini kullanarak fiyatları gerçekçilikten uzak şekilde düşük seviyelerde belirlemek suretiyle enflasyonla mücadele edip, bir yandan da para ve bütçe siyasetleriyle enflasyonu tahrik etmiş olması, karaborsa ekonomisinde bir patlamaya yol açmış, perakende kanalıyla gittikçe daha az ürün bulunur olmuştu. Savaşın ikinci yarısında hükümet bu gerçekliğe boyun eğdi ve fiyat denetimlerinden genel olarak vazgeçti. Türkiye'nin 1930'ların ikinci yarısında muntazam şekilde yükselen Gayri Safi Yurt İçi Hasılası savaş sırasında hızla düştü. 1950'ye kadar da 1939'daki seviyesine ulaşamayacaktı. Yaşam seviyesi de düştü ve ancak 1950'lilerin başlarında iyileşti.

Savaş, Türk vatandaşlarının büyük çoğunluğu için yaşam seviyesinde hızlı bir düşüş anlamına geldiyse de bunun istisnaları da vardı. Bir taraftan karaborsa, diğer taraftan devletin büyük ölçüdeki müdahalesi, bu durumu istismar edecek konumda olanlara (büyük çiftçi, ithalatçı ve tüccarlara ve devlet ihaleleriyle ruhsat işlemlerini yürüten memurlara) aşırı kâr olanağı sağlamıştı. Bu savaş vurguncularına karşı çok büyük öfke duyuluyordu; hükümet bunun üzerine Kasım 1942'de "Varlık Vergisi"ni çıkardı. Ancak uygulanma şekli bir facia oldu: Vergi matrahları, yerel hükümet memurları, belediye meclislerinin temsilcileri ve ticaret odaları temsilcilerinden oluşan yerel komisyonlar tarafından tayin ediliyordu. Sabit bir oran yoktu. Sonuçta, bu vergi hemen hemen tamamıyla büyük kentlerdeki, bilhassa da İstanbul'daki tüccarlar tarafından ödendi ve küçük gayrimüslim topluluklar, Müslümanlarınkinden on misli daha yüksek oranlara tâbi kılınarak toplam vergi gelirinin %55'ini ödediler. Üstelik gayrimüslimlerin ödemelerini taksitle yapmalarına izin verilmemiş ve sonuçta bunlar ödeme yapmak için çoğunlukla işlerini ve mülklerini Müslüman iş adamlarına satmak zorunda kalmışlardı. Ödeyemeyecek durumda olanlar ise sürülmüş veya zorunlu çalışmaya mahkum olmuşlardı. Varlık Vergisi, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen eleştirilerin etkisiyle Mart 1944'te yürürlükten kaldırıldı, ancak azınlıkların Türk devletine güvenleri onarılmaz şekilde sarsılmış oldu.[25]

Varlık Vergisi Kanunu kaldırıldıktan beş ay sonra, kırsal kesimde (geniş ticari mülk sahipleri kesiminin elinde biriken) yeni servetleri vergilendirmek amacıyla, Toprak Mahsulleri Vergisi konuldu. Ancak kırsal kesimde öyle bir güç ilişkisi bulunuyordu ki, –gerçekte 1925'te kaldırılmış olan âşara geri dönülmesi demek olan– bu vergi, büyük çiftçinin aşırı kazancının kaymağını toplamakta başarısız oldu ve zaten yaşam düzeyi düşük olan ve düşme sürdüren ve ancak kendini yaşatacak kadar üretim yapabilen küçük çiftçinin üzerine yıkıldı.

Güvenilir rakamlar mevcut olmamakla beraber, muhtemelen 1950'lerin başlarına kadar hem kentlerde hem de kırsal kesimde bir işgücü eksikliği vardı. Yaygın işsizlik sonraki yıllarda Türkiye'nin başını ağrıtacaktı, ancak henüz böyle bir durum yoktu. Ekonomi yasalarına göre bu durum, işgücünün daha iyi ücret ve iş koşulları talep edecek kadar iyi bir konumda olması anlamına gelmeliydi. Ne var ki bunun tersi

söz konusuydu. Kemalist devlet Jön Türk geleneğine uygun şekilde, yeni ve modern bir toplumun sancaktarı gibi gördüğü tüccar ve girişimcilerin yanında yer aldı ve işçi hareketini baskı altında tuttu. 1936 tarihli "İş Kanunu", faşist İtalya'nınkinin doğrudan bir kopyasıydı ve bu yasa sanayideki işçilere bazı güvenceler getirmiş ve işçi sigortasının bazı biçimleri için (gerçekte bu 1946 yılında başlatılacaktı) söz vermiş olmasına rağmen, işçi sendikalarının kurulmasını ve grevi yasaklıyordu. 1947'de Sendikalar Kanunu çıkartıldığı halde İş Kanunu yine greve izin vermiyordu. Türk sanayisindeki reel ücretler 1930'lar ve 40'lar boyunca düştü.

Dış ilişkiler

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1945 dönemi boyunca yürüttüğü dış siyaset, ihtiyatlı, gerçekçi ve genel olarak statükonun ve 1923'te güçlükle kazanılmış zaferin muhafazasını amaçlayan bir siyaset olarak nitelendirilebilir. 1920'lerin sonuna kadar Türkiye'nin Batı Avrupa demokrasileriyle olan ilişkilerinde, Lozan'ın yan sonuçları peşini bırakmıyordu. Lozan'da birtakım sorunlar halledilmemişti. Bunların en önemlisi, İngiltere'yle sürüp giden Musul konusundaki kavgaydı. Arap ve Türk azınlıklarla beraber çoğunlukla Kürtlerin oturduğu bu zengin petrol vilayeti, 1918 ateşkesinden sonra İngiliz ordusunca işgal edilmişti. Bundan dolayı Türkler burasını Misak-ı Millî'de bağımsızlığını talep ettikleri bölgelerin içine dâhil etmişlerdi. İngilizler 1923 ve 1924 yıllarındaki görüşmelerde, Türklerin halkoylaması önerisini reddederek, Musul'un Irak'a dâhil olmasında ısrar etmişlerdi. Taraflar anlaşamayınca, mesele Türkiye'nin henüz üyesi olmadığı Cenevre'deki Cemiyet-i Akvam'a (Milletler Cemiyeti) sunuldu. Cemiyet meseleyi görüşmeye Eylül 1924'te başladı. Bu sırada Türk ve İngiliz askerleri arasında Musul'un kuzeyinde çatışmalar oldu ve 9 Ekim'de İngiliz hükümeti bir ültimatom yayınlayarak Türk askerlerinin çekilmesini istedi. Türkiye geri çekildi ve geçici bir sınır oluşturuldu. Bir yıl sonra Eylül 1925'te, Milletler Cemiyeti'nden bir komisyon bölgede durumu tahkik etti ve beklendiği üzere Musul'un Irak'a dâhil olmasını uygun gördüğünü açıkladı. Milletler Cemiyeti'nin Aralık 1925'te aldığı kararı Türkiye,

Haziran 1926'da resmen kabul etti. Buna karşılık petrol gelirinin %10'u 25 yıllığına Türkiye'ye verildi. Daha sonra İngiltere'nin 700 bin sterlin ödemesi karşılığında bu haktan feragat edildi.

Türkiye ile Fransa arasındaki ana sorun, Osmanlı borçlarının ödenmesi sorunuydu. Savaş öncesinde Fransa en fazla borç vermiş ülkeydi. 1928 yılında borcu Türkiye'nin yüklenmesi yolunda bir anlaşmaya varıldı, ancak dünya ekonomik bunalımı, ödemelerin 1930'da askıya alınmasına yol açtı. Bu borç uzun görüşmelerden sonra 1933'te, Türkiye için daha elverişli koşullarda yeniden bir plana bağlandı.

Lozan sonrasındaki ilk yıllarda, bu önemli diplomatik çekişmelerden ayrı olarak, Türkiye ile Büyük Güçler arasında sürekli bir hassasiyet vardı. Türkiye kendi egemenlik haklarını azamî şekilde savunmaya özellikle önem veriyor, Fransa ve İngiltere'nin ise kapitülasyon düzeni sırasında kazanılmış eski uygulamalarını terk etmekte zorlandıkları görülüyordu. Avrupalı güçlerin büyükelçiliklerini Ankara'ya taşımayı reddetmeleri, Türk Maarif Vekâleti'nin misyoner okulları üzerindeki yetkisi, Lozan'da İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçişleri denetlemesi amacıyla oluşturulmuş olan Uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun serbestlik derecesi ve İstanbul'daki Ortodoks patrikhanesinin uluslar-ötesi niteliğiyle ilgili olarak sürtüşmeler oldu. Bütün bu konular sonunda Türkiye'yi memnun edecek şekilde halledildi.

1920'lerin sonlarıyla 1930'ların başları Türkiye'nin komşularıyla olan ilişkilerinde derece derece bir iyileşmeye sahne oldu. İtalya'yla 1928'de bir saldırmazlık antlaşması akdedildi ve kısmen İtalya'nın diplomatik çabaları sayesinde Yunanistan'la barış sağlandı. Bulgaristan'ın toprak iddialarına karşı müşterek endişenin etkisiyle, Ekim 1930'da Yunanistan ve Türkiye arasında bir dostluk antlaşması imzalandı. Birkaç Balkan konferansından sonra 1934 yılında, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Türkiye'nin üyesi olduğu bir Balkan Paktı gerçekleştirildi. 1937 yılında, Sâdâbâd Paktı Türkiye'yi benzer şekilde Doğulu komşularına, Irak, İran ve Afganistan'a bağladı.

Batı'ya olan güvensizliğin hüküm sürdüğü Bağımsızlık Savaşı sonrasındaki dönem boyunca, Türk dış siyasetinin köşe taşı, Sovyetler Birliği'yle iyi ilişkilerin korunmasıydı. 1930'larda da Sovyetler Birliği'yle ilişkiler olumlu bir çizgide tutuldu (1935 yılında on yıllık bir dostluk antlaşması imzalanmıştı). Ama artık Sovyetler Birliği, Türk dış siyasetinin

biricik dayanağı değildi. Türkiye'nin, komşularıyla olan yakınlaşmasından başka, Batılı güçlerle olan ilişkileri de bariz şekilde gelişmişti. Bu iyileşmenin temelinde, Türkiye'nin, Fransa ve İngiltere ile birlikte, statükoyu kati olarak desteklemesi ve Avrupa haritasını yeniden çizmek isteyen Nazi Almanyası ve Faşist İtalya gibi "revizyonist" güçlerin ihtiraslarına karşı çıkması yatıyordu. Buna rağmen Türkiye, Hitler Almanya'sıyla iyi ilişkilerini sürdürdü, ama İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki yayılmacılık siyasetini büyük bir tehdit olarak gördü.

Müttefiki Sovyetler Birliği'nin de "anti-revizyonist" kampa katılması, Türkiye'nin Batı'yla olan yakınlaşmasını kolaylaştırdı. Türkiye 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne katıldı; sonraki dönemde gittikçe gerginleşen uluslararası durum nedeniyle, Nisan 1936'da Lozan Antlaşması'nı imzalamış devletlere bir nota göndererek, Boğazların silahtan arındırılması konusunda bir değişiklik istedi ve olumlu cevap aldı. Montreux'de bir konferans toplandı ve yapılan sözleşmeyle, Türkiye Boğazlar üzerindeki tam egemenliğini yeniden kazandı. Boğazlar Komisyonu kaldırıldı. Bütün taraflar savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine ilişkin birtakım kısıtlamaları kabul etti, ancak Türkiye ile savaş halinde olmayan ülkeler için ticaret trafiği serbest olacaktı.

1930'larda Türkiye ile Fransa'yı ciddi anlaşmazlığa düşüren mesele, İskenderun Sancağı meselesiydi. Türk milliyetçileri, içinde Antakya ve İskenderun kentlerinin yer aldığı İskenderun Sancağını "Hatay" diye adlandırıyordu (yani, Hititlerin Ülkesi; hatırlanacaktır, Hititler o sırada ilk Türkler olarak kabul ediliyordu). 1921 Fransız-Türk Anlaşması'nda ve Lozan'da bu bölge yeni Türk devletinin sınırları dışında kalmıştı, bununla beraber, Türkiye ile yakın bağları olan ve Türkiye'deki gelişmeleri yakından izleyen Sancak'taki Türk topluluğuna kültürel özerklik sağlanmıştı. Hatay Halk Fırkası kurulmuş ve "şapka inkılâbı" ile "dil inkılâbı" yapılmıştı.

Eylül 1936'da Fransa, Suriye'ye bağımsızlık vereceğini ve Hatay'ı yeni Suriye devletine dâhil etme niyetinde olduğunu bildirdi. Bu, Türk topluluğunun kabul edemeyeceği bir şeydi. Mesele Milletler Cemiyeti kararına sunuldu; Cemiyet Ocak 1937'de Sancak'a bir heyet gönderdi. Heyet Türklerin bir çoğunluk oluşturduğu sonucuna vardı. İtalyan tehlikesi nedeniyle Fransa'yla Türkiye arasındaki ilişkilerin kesilmesine meydan vermemek isteyen İngiltere araya girdi ve sonuçta bir anlaşmaya

varıldı; buna göre Hatay, dış işlerinde Suriye tarafından temsil edilen ayrı bir "bağımsız varlık" olacaktı. Bir uluslararası hukukçular komisyonunca anayasa hazırlandı ve Nisan 1938'de seçimler yapıldı. Bu seçimler sırasında Hatay'ın her tarafında kanlı ayaklanmalar oldu ve bu nedenle seçimler iptal edildi. Bu sırada uluslararası durum öyle tehlikeli bir hal almıştı ki, Fransa ne pahasına olursa olsun Türkiye ile anlaşmaya ve Nazi Almanyası'na ve İtalya'ya karşı onun desteğini kazanmaya hazırdı. Temmuz ayında bu kez Fransız ve Türk askerinin müşterek denetiminde yeni seçimler yapıldı ve bu seçimlerde meclisteki 40 milletvekilliğinden 22'sini alan Türkler az bir farkla çoğunluk sağladılar. Yeni meclis ilk toplantısında bağımsız Hatay Cumhuriyeti'ni ilân etti. Meclis bir yıl kadar sonra, 29 Haziran 1939'da, bugün bile bu bölgeyi haritalarında Suriye'ye ait gösteren Suriyelileri çok kızdıracak karar alarak, devletin Türkiye ile birleştiğini ilân etti.

İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye

1930'ların sonlarında Türk liderlerinin en büyük endişesi, İtalya'nın olası bir saldırısıydı. Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgali, bu endişeyi şiddetlendirdi; Türkiye, Fransa ve İngiltere'yi birbirine daha da yakınlaştırdı.

1939 yılı boyunca Türkiye, Fransa ve İngiltere arasında bir karşılıklı yardım antlaşmasına ilişkin görüşmeler yapıldı. Görüşmeler, Türkiye'nin kendi zayıflığını göz önüne alarak büyük miktarda askerî ve mali yardım istemesi ve Sovyetler Birliği'yle savaşa sokulma olasılığına meydan vermemeye kararlı olması nedeniyle yavaş ilerliyordu. Türk hükümeti Sovyetler Birliği'ni bu ittifaka sokmayı çok arzu ediyordu. Bu yüzden, Ağustos 1939'da Hitler Almanya'sıyla Stalin Rusya'sının Doğu Avrupa'yı aralarında bölüştükleri Molotov-Ribbentrop paktının beklenmedik duyurusu, Ankara üzerinde müthiş bir darbe oldu. Fransa ve İngiltere, Türklerin desteğini sağlamada şimdi çok daha istekliydiler ve 19 Ekim 1939'da İngiliz-Fransız-Türk karşılıklı yardım antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Türkler isteklerinin çoğunu elde etmişlerdi. Askerî teçhizatın satın alınması için 16 milyon sterlinlik altın ve 25 milyon sterlin nakit kredi verilmişti. Antlaşmaya eklenen ayrı bir protokolde,

Türkiye kendisini Sovyetler Birliği'yle bir savaşa sokacak herhangi bir yükümlülükten muaf tutulmuştu.[26]

Antlaşma, Avrupalı bir devletin Akdeniz'de savaşa yol açan bir saldırı eylemi halinde, Türkiye'nin Fransa ve İngiltere'yle "etkin şekilde işbirliği" yapmasını şart koşmaktaydı (Bu, İtalyan tehlikesine verilen önemin açık bir işaretiydi). İtalya'nın 10 Haziran 1940'ta Fransa ve İngiltere'ye savaş ilân etmesiyle, antlaşmada öngörülmüş olan durum (*casus foederis*)[5*] açıkça ortaya çıktı. Ne var ki Fransa'nın yenilmiş olması güç dengesini kökten değiştirmişti ve Türkiye, yükümlülüklerine rağmen, ek protokolü mazeret göstererek, var gücüyle savaşın dışında kalmaya çalışıyordu. İngiliz hükümeti Türkiye'yi değerli bir insan gücü kaynağı olarak görüyor ve onu savaşa sokmak için baskı yapıyordu, ancak Türkiye direnmekteydi ve İngiltere'nin kabul etmekten başka çaresi yoktu. Yunanistan'ın Almanlarca işgali ve Bulgaristan'ın 1941'de Mihverin safına geçmesinden sonra savaş Türkiye'nin sınırlarına dayandı. Bunun üzerine Türkiye Haziran 1941'de, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgaliyle hemen hemen aynı zamanda, Almanya'yla bir dostluk antlaşması yaptı. Sonraki bir buçuk yıl boyunca, büyük Alman yayılması döneminde, Türkiye hazırlık eksikliklerini ve İngiltere'nin göndereceği yardımlara olan gereksinimi mazeret olarak gösterip, tarafsız konumunu titizlikle muhafaza etti.

Almanların (Kasım 1942'deki) Stalingrad yenilgisinden sonra müttefiklerin baskısı giderek arttı, ancak Türkiye bir Alman saldırısına karşı halen çok korunmasız durumdaydı. Müttefiklerin isteklerinde değişiklik olmuştu; artık Türkiye'yi bir insan gücü kaynağı olmaktan çok, müttefik askerleri ve uçakları için bir ileri üs olarak görüyorlardı. Ancak Almanlar tek bir müttefik savaş uçağının bile inmesinin savaş anlamına geleceği tehdidinde bulunmuşlardı. Ocak 1943'te Churchill ve İnönü, müttefik savaş uçaklarının –uygun zamanda– inişi için bir hazırlık programında anlaştılar. Fakat bu hazırlıklar sonradan Türkler tarafından engellendi ve tesislerin inşa edilmesi kasten yavaşlatıldı.[27] İnönü, Churchill ve Roosevelt'in Aralık 1943'teki Kahire konferansında, baskı daha da arttı. Müttefikler artık çok açık şekilde galip taraftı ve Türkiye'yi savaş dışı kalmaya daha fazla devam ettiği takdirde, savaş sonrasında tamamıyla tecrit edecekleri yönünde uyardılar. Yani, Türkiye'nin gelecekte Kızıl Ordu ve Stalin'in olası istekleriyle bir başına

uğraşmak zorunda kalması tehlikesi ima ediliyordu. Sonunda İnönü, Türkiye'nin müttefiklerin safında faal bir muharip devlet olmasını kabul etti, ama önce Balkanlar'ın müttefiklerce fethi için kapsamlı bir harekat planı istedi. Bu akıllı bir taktikti, çünkü müttefik güçlerin arasında Balkanlar'da bir harekat arzusuna ilişkin görüş ayrılıkları bulunuyordu. Stalin bölgede İngiliz ve Amerikan müdahalesine itiraz ediyor ve Amerikalılar Stalin'le işbirliği eğilimi gösteriyorlardı.

Türkler Almanlarla olan diplomatik ilişkilerini Ağustos ayında kesmiş olmalarına rağmen, oyalamalarını 1944 yılı boyunca sürdürdüler. Türklerin bu tutumu İngilizleri ve Amerikalıları Sovyet taleplerine daha sıcak bakmaya sevk etti. Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nda bu devletler, Montreux sözleşmesinde değişiklik yapılmasını kabul ettiler. Hemen ardından, aynı ay içinde Türkiye, Birleşmiş Milletler kurucu üyeliğine hak kazanmak için Almanya'ya resmen savaş ilân etti. Savaş ilânı yalnızca simgesel bir hareketti, İkinci Dünya Savaşı'nda Türk askeri tarafından tek bir kurşun sıkılmamıştı.

Hem iç siyaset hem de basın, savaş boyunca sıkı denetim altında tutulmuş ve Türkiye'nin çatışma dışında kalma gayreti doğrultusunda ustalıkla yönlendirilmişlerdi. Almanya, Sovyetler'i mağlup etmenin eşiğinde gibi gözüktüğü sırada, pan-Türkçü propaganda yeniden canlanmıştı. Almanya'nın teşvikiyle Temmuz 1941'de pan-Türkçü bir komite kurulmuş, bazı Türk generalleri Almanların daveti üzerine Doğu cephesini dolaşmış ve bazı pan-Türkçülük yandaşları kabineye alınmıştı; bunların hepsi, Almanlar galip geldiği takdirde kendini güven altına alma siyasetiydi. Almanya'nın yenilmesinin an meselesi olduğu belli olunca, Mayıs 1944'te pan-Türkçü örgütler ve pan-Türkçülük propagandası susturuldu.

Türkiye'nin savaş sırasındaki politikaları genellikle, dürüstlükten uzak ve 1939 antlaşmasına aykırı görülmüştür. Ülkenin uluslararası itibarı zedelendi, ama ülkeyi savaş dışında tutmak, İnönü'nün ve arka arkaya gelen hariciye vekillerinin (önce Şükrü Saraçoğlu, sonra Numan Menemencioğlu, sonra yeniden Saraçoğlu) gözünde büyük bir başarıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini Almanlara bir kukla gibi kullandırması ve bunun ülkelerine getirmiş olduğu felaketler, bu siyasetçilerin hafızasında berrak bir anı olarak yaşıyordu.

12
Demokrasiye Geçiş
1945-1950

İkinci Dünya Savaşı bittikten sonraki birkaç yıl içerisinde, Türkiye'nin siyasal sistemi, ekonomi siyaseti ve dış ilişkileri esaslı bir değişime uğradı. Bu bölümde, bu değişimin ardındaki etkenler ve bu değişimin oluş şekli incelenecektir.

Değişim yönündeki sosyo-ekonomik baskı

İkinci Dünya Savaşı bittiğinde, İsmet Paşa hükümeti çeşitli nedenlerden dolayı son derece gözden düşmüş, hatta Türk halkının büyük çoğunluğunda nefret duygusu yaratmış haldeydi. Bu hoşnutsuzluğu çözümlerken, halk kitlesiyle (köylüler, sanayi işçileri), Kemalist rejimin temelini oluşturan koalisyonun unsurları (subay ve bürokratlar, kentlerdeki Müslüman tüccarlar ve kırsal kesimdeki toprak sahipleri) arasında bir ayırım yapmak gerekiyor.

Rejim kitlelerce hiçbir zaman tutulmamıştı. O sıradaki toplam nüfusun %80'ini oluşturan kırsal kesimdeki küçük çiftçiler, yaşam seviyelerinde, sağlıkta, eğitimde ya da iletişim olanaklarında hiçbir büyük iyileşme görmemişlerdi. Elektriğe geçişi modernleşmenin bir ölçütü

olarak alırsak, elektrik şebekesine bağlanan köy sayısı 1953 gibi geç bir tarihte 10, yani Türkiye'deki 40 bin köyün binde 2,5'u idi![1] Toplam elektrik üretimi 1923-1943 yılları arasında on kat artmıştı ama 1943'te enerji hatlarının toplam yekûnu 9 mil olan Türkiye'de elektrik hâlâ kent yaşamına ait bir olguydu. 1945'te mevcut 107 bin kilovatlık toplam enerji kapasitesinin 83 bin kilovatı İstanbul, Ankara ve İzmir'e gidiyordu. Buna rağmen, elektrikler gittiğinde Ankara'da troleybüsler durmak zorunda kalıyordu.[2]

Öte yandan, merkezi devletin kırsal kesim üzerindeki etkili denetimi, yirmi beş yıllık Kemalist yönetim süresince köylülerin tanıdıkları modern devletin bir niteliğiydi. Jandarma ve vergi tahsildarından eskisinden çok daha nefret edilir ve korkulur olmuştu. Köy yaşamının geleneksel özelliklerinden sayılan "devlete karşı öfke" aşırılaşmıştı, çünkü devlet daha etkili ve hissedilir hale gelmişti. Aşırılaşmasının yanında ağırlaşmıştı da; çünkü devletin laik politikaları, özellikle de halkın inancını ifade şekillerinin bastırılmış olması, devlet ve uyrukları arasındaki en önemli ideolojik bağı koparmıştı.

Sanayi işçileri Türk toplumunda hâlâ çok küçük bir azınlıktı; 20 milyon civarındaki nüfusun içinde sayıları 330 bin kadardı, aslında net rakam "sanayi"den ne anlaşıldığına bağlıdır; çünkü yukarıdaki rakam, zanaat alanında istihdam edilen birçok kişiyi de içermektedir.[3] Bunların sosyo-ekonomik durumu zayıftı. Türkiye'de sınıf temelinde örgütlenmeler (işçi sendikalarına bu gözle bakılıyordu) Haziran 1945'e kadar yasaktı; aynı şekilde grevler de. Savaş sırasında tıpkı öteki ücretliler ve maaşlılar gibi, geçim masraflarının artmasıyla, işçilerin de satın alma güçleri fena halde sarsılmıştı.

Halk kitlesi içindeki hoşnutsuzluk yeni bir şey değildi ve muhtemelen siyasal değişime bu hoşnutsuzluğun kendisi yol açmamıştı. Bu konuda doğrudan önemli olan şey, İnönü hükümetinin, Kemalist hareketin dayandığı "Jön Türk koalisyonu"nun önemli unsurlarının desteğini yitirmiş olmasıydı. Savaş sırasında büyük bir orduyu besleme ve donatma zaruretiyle karşılaşan hükümet, ihtiyaçlarının parasını Merkez Bankası'na para bastırmak suretiyle ödemiş, böylece enflasyonu körüklemişti. Diğer yandan da, fiyat denetimini kurumlaştırarak ve aşırı kazançlara Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi'yle ağır vergiler getirerek bu siyasetin toplumsal etkilerini hafifletmeye çalışmıştı.

Enflasyon, sayıları 220 bin civarında olan devlet memurlarının satın alma gücünde ani bir düşüşe neden olmuştu. Alt derecedeki devlet memurları için bu düşüş üçte bir civarındaydı, kıdemli devlet memurları içinse üçte ikiydi. Bu durum bürokrasi içerisinde gerginliklere yol açmıştı.[4]

Her ne kadar asıl kurbanları gayrimüslim iş çevresi olmuşsa da, 1942 tarihli Varlık Vergisi Türk burjuvazisinin genelinde huzursuzluk ve kuşkuya yol açmıştı. Bu vergi, bürokratların ve ordunun hâkim olduğu Kemalist rejimin, Türk burjuvazisinin çıkarlarının güvenilir bir destekçisi olmadığını belli etmiş, bu topluluğun tehdide açık olduğunu göstermişti. Büyümesine İttihatçılar ve aynı şekilde Kemalistler tarafından büyük önem verilmiş olan yerli burjuvazi konumunu öylesine güçlendirmişti ki, artık ayrıcalıklı, ama esasında bağımlı ve siyasal açıdan güçsüz bir sınıf konumunu kabullenmeye yanaşmıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan beri büyük toprak sahipleri, "Jön Türk koalisyonu" içerisindeki başlıca unsur olagelmişlerdi. Ne var ki, hükümetin savaş sırasında enflasyonla mücadele etmek için toprak ürünlerini suni şekilde düşük fiyatlandırma siyaseti, "Toprak Mahsulleri Vergisi"nin ve özellikle Ocak 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun getirilmesi, büyük toprak sahiplerini soğutmuştu. Cumhurbaşkanı İnönü tarafından kuvvetle desteklenen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, savaş sonrası Türkiye'sinde siyasal muhalefetin doğuşunda hayati bir rol oynadı.

Yaygın bir hoşnutsuzluk hüküm sürmekteydi. Tek parti sisteminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin devlet aygıtıyla sıkıca özdeşleşmiş olmasından dolayı, bu hoşnutsuzluk devlete olduğu kadar partiye de yönelikti. İnönü gerilimlerin farkındaydı ve Atatürk'ün 1930'daki Serbest Fırka deneyini hatırlayarak, bir miktar siyasal liberalleşmeye ve bir emniyet supabı olarak siyasal muhalefetin oluşmasına müsaade etme kararı aldı. Onun ve hükümetinin bu yöne kaymasında uluslararası gelişmelerin de bir payı vardı.

Demokratikleşme yönündeki dış baskılar

Çok genel bir anlamda, İkinci Dünya Savaşı'nda Mihver güçlerinin yenilgisi kendi içinde demokratik değerlerin bir zaferiydi. Çoğulcu,

kapitalist bir demokrasi olan Amerika Birleşik Devletleri, savaştan egemen dünya gücü olarak çıkmış ve onun sunduğu örnek bütün dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de birçoklarını etkilemişti. Nisan 1945'te Türkiye, San Francisco Konferansı'na kurucu üye olarak katılıp Birleşmiş Milletler antlaşmasını imzalayarak demokratik idealler için kesin söz vermiş oldu. Ancak, Türk hükümetinin kendisini Batı'ya, bilhassa da Amerika Birleşik Devletleri'ne yakınlaşmaya mecbur hissetmesinin daha doğrudan nedenleri vardı.

Sovyetler Birliği'yle yakın ilişkiler 1920'ler ve 1930'lar boyunca Türk dış siyasetinin köşe taşı olmuş, ancak bu ilişkiler önce Ribbentrop-Molotov paktıyla ve ardından Türkiye'nin savaşta tarafsız kalmasıyla tatsızlaşmıştı. Sovyetler Birliği, Türkiye ile imzaladığı ve süresi 1945'te dolacak olan dostluk antlaşmasını yenilemeyeceğini açıkladı; o yılın Haziran ayında ise Molotov, Türk büyükelçisiyle olan görüşmelerde, yeni bir dostluk antlaşmasının imzalanmasından önce yerine getirilmesi gereken bazı koşullardan söz etti. Bu koşullar, 1878-1918 yılları arasında Ruslara ait olan Kuzeydoğu Anadolu'daki yerlerin Sovyetler Birliği'ne iadesi suretiyle, iki ülke arasındaki sınırın düzeltilmesini ve Karadeniz'in korunması için, İstanbul Boğazı ile Çanakkale Boğazı bölgesinde müşterek bir Türk-Rus savunma gücünün kurulmasını içeriyordu.[5]

Kuşkusuz bunlar Türklerin asla kabul edemeyecekleri şeylerdi, ama Sovyetler Temmuz ayında müttefikler-arası Potsdam Konferansı'nda tekliflerini ortaya attıklarında, İngilizler ya da Amerikalılar tarafından olumsuz bir tavırla karşılaşmadılar. Türkiye'nin savaş zamanındaki siyasetinin, Batılı müttefiklerin gözünde onu sevimsiz kılmış olduğu da unutulmamalı. Bununla beraber, Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin konumunu giderek daha fazla destekler hale gelmişti. Sovyet istekleri Türkiye'ye Ağustos 1946'da resmen bildirildiğinde, ABD, Türk hükümetine kararlı bir yol tutmasını tavsiye etti. Bu destekten de cesaret alan Türkiye, Sovyet isteklerini reddetti, ama bunu, gerginliği azaltmaya çalışarak, yatıştırıcı ifadelerle yaptı.

Stalin'in Doğu Avrupa'daki politikalarından duyulan endişe, bu bölgede birbiri ardına kurulan komünist rejimler nedeniyle artıyordu. Bu yüzden Washington, Türkiye'nin stratejik önemini yeniden değerlendirmeye başladı. Birleşmiş Milletler kuramsal olarak, uluslararası anlaşmazlıkların havale edilebileceği ve havale edilmesi gereken bir

forum olsa da, Sovyetler Birliği'nin Güvenlik Konseyi'nde sürekli vetoya başvurması işlerin Birleşmiş Milletler yoluyla görülmesini olanaksız hale getirmekteydi ve ABD yönetimi de tek yanlı olarak hareket etmeye karar verdi. 12 Mart 1947'de Başkan Truman, "Truman doktrini"ni ortaya attı. Bu doktrin, ABD'nin, dış baskı ya da kendi sınırları dâhilindeki militan azınlıklar nedeniyle varlıkları tehdit altında olan "özgür ulusları" savunmaya yardım etmesi gerektiğini ve yardım edeceğini bildiriyordu. Doktrinin ilânına sebep, Başkan Truman'ın Amerikan kongresine sunduğu, Türkiye'ye ve –O sırada komünistlerle monarşi taraftarları arasındaki iç savaşın şiddetle hüküm sürdüğü– Yunanistan'a askerî ve mali destek önerisiydi. Bu, ABD'nin dünyanın her yerindeki komünizm karşıtı rejimlerin korunmasına ilişkin taahhüdünün ilk hamlesiydi. Kısa bir süre sonra, Haziran 1947'de, ekonomilerini onarmalarına yardım için Avrupa ülkelerine dev ölçekte mali destek öngören Marshall Planı açıklandı. Bu planın birbirini tamamlayan üç amacı bulunuyordu: Avrupalıların kendilerini toparlamalarına yardımcı olmak; Amerikan sanayisi için kârlı ihracat pazarlarını korumak ve beslemek; komünizme neden olan yoksulluğu ortadan kaldırmak.

Türk liderleri, Amerikan siyasal ve askerî desteğinden ve Marshall Planı'ndan tam olarak yararlanmak için, Amerikalıların çok önem verdiği siyasal ve ekonomik ülkülere (demokrasi ve serbest girişim) titizlikle uymanın Türkiye için yararlı olacağını anlamışlardı. İşte bu nedenle Türkiye'de 1945 sonrasındaki siyasal ve ekonomik değişimin hem ülke içi hem uluslar arası nedenleri olduğunu söyleyebiliriz.

Demokratikleşme süreci

Hükümetin bir yön değişikliğini düşünmekte olduğunun ilk işareti, henüz savaş bitmeden önce, İnönü'nün 1 Kasım 1944'te Yasama Yılını açış nutkunda Türk siyasal sisteminin demokratik parlamenter niteliğini vurgulamasıyla verilmişti. 19 Mayıs 1945'te İnönü bu temayı ayrıntısıyla ele aldı ve rejimi daha demokratik kılmak için önlemler almaya söz verdi, ancak bu önlemlerin ne olduğunu açıkça belirtmemişti.

Yine, ilk olarak Ocak ayında öne sürülen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Mayıs ayında Millet Meclisi'nde tartışmaya sunuldu. Türkiye

hâlâ ezici çoğunlukta bir "küçük çiftçiler ulusu"ydu. Toprak sahipliğinin %99,75'i, 500 dönümden az olan küçük çiftliklerden oluşuyordu. 5000 dönümün üstündeki toprak sahiplerinin oranı sadece %0.01 idi. Çoğu çiftçi 500 dönümden çok daha az toprağa sahipti. Bölgeler arasında büyük farklılıklar vardı, ama daha zengin tarımsal bölgelerde 25 ila 50 dönüm arası mülk yaygındı.[6] Küçük çiftçilerin birçoğu standartları düşük bir yaşam sürüyordu. Yaklaşık 3 milyon köylü ailesini yaşatacak yeterli ekilebilir toprak yoktu ve 25 ila 50 dönümlük bir mülk, fakirlik çizgisinde yaşamak, çoğu durumda ise bu çizginin altında kalmak demekti. Sonuç olarak, çok sayıda çiftçi uzun zamandan beri, çok düşük yaşam düzeyine sahip ortakçılar haline gelmişti. Genellikle bunların tohumları ve aletleri büyük bir toprak sahibi ya da zengin bir kentli tarafından sağlanıyor, bu kişiler karşılık olarak hasadın 1/4 ila 1/2'sini alıyorlardı.

Meclise Mayıs 1945'te sunulan bu yasa, kullanılmayan devlet arazilerini, dinî vakıf arazilerini, tarıma elverişli hale getirilmiş arazileri, mülkiyeti belli olmayan arazileri ve 500 dönümden fazlasına sahip olan toprak sahiplerinden istimlak edilecek arazileri dağıtmak suretiyle, hiç toprağı olmayan ya da çok az olan çiftçilere yeterli toprak temin etmeyi amaçlamaktaydı. Yasanın 17. maddesi gereğince, yoğun nüfusu olan bölgelerde, 200 dönümden fazla toprağa sahip olan çiftçilerin arazilerinin dörtte üçüne kadarı kamulaştırılabilecekti. Köylülere 20 yıllık faizsiz borç da verilecekti.

Mecliste bu yasa üzerine yapılan tartışmalar, hükümetin ilk kez açıktan açığa ve şiddetle eleştirilmesine vesile oldu. Yasaya muhalefette bulunanlar, yakınları toprak sahibi olan milletvekilleriydi ve bunların sözcüsü olan milletvekili Adnan Menderes, Aydınlı büyük bir toprak sahibiydi. Muhalefet önce ekonomik gerekçeler üzerinde odaklaştı (yasanın mülkiyet güvenliğini felce uğrattığı, yatırımlara sekte vuracağı ve verimsiz tarıma yol açacağı öne sürülüyordu), ancak hükümetin otoriter tutumu üzerine muhalefet, ülkede demokrasinin olmadığını söyleyerek, hükümeti protesto etti; bu protestoyu da yine Menderes yönlendirmekteydi.

Sonunda yasa sert tartışmalara rağmen oybirliğiyle kabul edildi –bu, Cumhuriyet Halk Partisi'ne halen hâkim olan disiplinin açık bir göstergesiydi– ancak çok kısa bir süre sonra 7 Haziran'da, Menderes,

(eski Başbakan) Celâl Bayar, Refik Koraltan ve (ünlü tarihçi) Fuat Köprülü'yle birlikte, CHP grubuna Anayasanın tam uygulanmasını ve demokrasinin kurulmasını isteyen bir önerge sundu. Dörtlü Takrir diye bilinen bu önerge, bir muhalefet partisinin kurulmasından çok, Cumhuriyet Halk Partisi'nde bir reform yapılmasını amaçlıyor gibi gözüküyordu, yine de bu önerge, savaş sonrasındaki örgütlü siyasal muhalefetin başlangıç simgesi oldu.

Dörtler'in önerileri CHP grubu tarafından reddedildi, ama bu cüretlerinden dolayı herhangi bir şekilde cezalandırılmadılar. Bu durum genel olarak, hükümetin siyasal ortamda belirli bir yumuşamaya izin vermeye hazır olduğunun işareti olarak yorumlandı. Bu yönde başka işaretler de vardı. Kimi gazeteler, bilhassa Ahmet Emin Yalman'ın liberal (ve Amerika yönelimli) *Vatan* gazetesi ile Zekeriya ve Sabiha Sertel'in solcu *Tan* gazetesi "Dörtler"i desteklemeye başladı; düşüncelerini açıklamaları için onlara sütunlarında yer verdiler. Dörtlü Takrir'in sunuluşundan bir hafta sonra, İstanbul'da ara seçimler yapıldığında, hükümet, ilk kez Cumhuriyet Halk Partisi'nin çeşitli adayları arasında tercih yapılmasına izin verdi.

Esas olarak, çok partili dönemin, Temmuz ayında İstanbullu ünlü sanayici Nuri Demirağ tarafından Milli Kalkınma Partisi adında bir muhalefet partisinin kurulmasıyla başladığını söylemeliyiz. Parti 5 Eylül'de resmen kurulmuştu. Milli Kalkınma Partisi'nin parti programı, ekonominin liberalleştirilmesi ve serbest girişimin geliştirilmesi çağrısından oluşuyordu. Partinin içinde hiç deneyimli siyasetçi yoktu, Millet Meclisi'nde bir temsilcisi de bulunmuyordu. Bu sebepten parti etkili değildi ve az desteğe sahipti. Asıl önemli gelişme bir süre sonra, *Tan* ve *Vatan*'da yazdıkları eleştirel makaleleri nedeniyle Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve ardından Refik Koraltan'ın, 21 Eylül'de Cumhuriyet Halk Partisi'nden resmen ihraç edilmeleriyle yaşandı.

İsmet İnönü 1 Kasım'daki konuşmasında, Türk demokrasisinin ana noksanının bir muhalefet partisinin yokluğu olduğunu ifade etti (anlaşılan Milli Kalkınma Partisi'ni önemsemiyordu) ve 1947 yılı için planlanan genel seçimlerin, o sırada var olan iki aşamalı sistemin aksine, serbest ve doğrudan olacağını açıkladı. Aralık ayı başında Celâl Bayar Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa etti. Dörtlü Takrir'i imzalamış olan dört milletvekilinin hepsi artık iktidar partisinden ayrılmış ya da

ayrılmak zorunda bırakılmıştı ve yeni bir partinin kurulmasının yakın olduğu belliydi. Yeni partinin kuruluş hazırlıklarında Bayar ve İnönü birlikte çalıştılar. Bayar'ın eski bir Jön Türk oluşu ve laikliği temel ilke olarak kabul ettiğine inanılması, Kemalist bürokrasinin ve partinin bir muhalefet partisinin varlığını kabul etmesini kuşkusuz kolaylaştırdı. Yeni parti içinse bu, sorun yaratıyordu. Her ne kadar yeni partinin kuruluş aşamasında "Dörtler"in İsmet İnönü'nün iyi niyetine tâbi olacakları belliyse de, Bayar'la İnönü'nün birlikte çalışıyor olması, bu partinin yaratılmasının gizli bir anlaşmanın ürünü olduğu izlenimini veriyordu ve bu, yeni partinin güçlükle üstesinden geleceği bir suçlama kanıtı olabilirdi.

Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da resmen kuruldu ve İnönü'den işaret almış olan Cumhuriyet Halk Partisi ve organlarınca başlangıçta memnunlukla karşılandı. Demokrat Parti, şubelerini kurmaya başlar başlamaz bütün ülkede coşkulu bir karşılık bulduğu ortaya çıktı. Cumhuriyet Halk Partisi yöneticileri halkta bir hoşnutsuzluk olduğunu bilmekteydiler, yine de bu hoşnutsuzluğun derecesi karşısında afalladılar. Mayıs 1946'da olağanüstü kongre istendi. Bu kongrede bazı liberalleşme önlemleri alındı: Doğrudan seçimler kabul edildi ve değişmez genel başkanlık konumuyla Milli Şef sıfatı kaldırıldı. İnönü kuşkusuz genel başkan olarak kalmıştı, ama şimdi yeniden seçilmek zorundaydı. Kongreden kısa bir süre sonra basın yasası liberalleştirildi ve üniversiteler kısmen özerklik kazandı. Ancak, belli ki Demokrat Partilileri hazırlıksız yakalamak umuduyla, genel seçimlerin tarihi Temmuz 1947'den Temmuz 1946'ya alındı. Demokrat Partililer itiraz ettiler ve seçimleri (daha önce o yıl içindeki belediye seçimlerinde yapmış oldukları gibi) boykot etmeyi bile düşündüler, ama sonunda katıldılar ve meclisteki 465 sandalyeden 62'sini kazanmayı başardılar.

Görünüşte yeni parti için bu, dikkate değer ama çarpıcı olmayan bir başarıydı, ancak işin gerçek yüzü farklıydı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin çoğunluğu sağlamasının bir sebebi, büyük çaptaki hileli oylardı. Seçim usulleri kusursuz olmaktan çok uzaktı: Oy kullanılırken gizlilik güvencesi yoktu, tarafsız gözlemcilik mevcut değildi ve sonuçlar ilân edilir edilmez oy pusulaları imha ediliyor, bu da herhangi bir denetleme yapmayı olanaksız kılıyordu. Unutulmamalı ki, bu sırada bütün yerel ve bölgesel yöneticiler CHP üyesiydiler ve siyasal muhalefetle devlete

ihaneti birbirinden ayırt etmekte güçlük çekiyorlardı. Oy sahtekârlığının çapı o kadar meydandaydı ki bütün ülke feryat ediyordu. Celâl Bayar, DP'nin bir soruşturmasına göre, partinin kazandığı gerçek sandalye sayısının çok daha yüksek olduğunu ve "seçimlere hile karıştığını" söylemişti. Onun bu ifadesi, seçimler hakkındaki eleştirileri kesinlikle yasaklayan bir hükümet bildirisi yayımlanmış olmasına rağmen basında yer aldı.[7]

DP'ye yönelik yaygın destek karşısında CHP bir tercih yapma durumundaydı: Ya 1925 ve 1930'da yapmış olduğu gibi muhalefeti bastıracak ya da liberalleşme yolunda ilerleyecekti. 1946 seçimlerinden sonraki bir yıl boyunca parti bu iki seçenek arasında gidip geldi. Ağustos ayında İnönü, yeni başbakan olarak, partideki sertlik yanlılarının en ateşlisi ve tek parti devletinin taraftarı sayılan Recep Peker'i seçti. Peker, muhalefetin hükümete tabi olmasını ve CHP'ye karşı başlattığı sürekli saldırılardan vazgeçmesini sağlamak için bir sindirme kampanyası başlattı. Ancak DP istenileni yapmayı reddetti. CHP bürokratlarının seçimler sırasındaki hilekâr davranışları havayı adamakıllı bozmuştu, ancak muhalefetin hükümeti sert şekilde eleştirmeyi sürdürmesinin bir diğer nedeni kendi programıyla CHP programı arasındaki farkların gittikçe azalıyor olmasıydı. Demokrat Parti, Kemalizmin milliyetçilik ve laiklik gibi temel ilkelerini kabul ediyordu, bu yüzden kendisini bu konularda hükümetten farklı gösteremezdi. CHP'den başlangıçta ayrı düştüğü hususlar ise (siyasal ve ekonomik liberalleşme), iktidar partisi tarafından 1947-1950 yılları arasında büyük ölçüde devralınmıştı. Bu yüzden DP, kamuoyunu harekete geçirmek için sürekli yüksek gerilimli bir ortama ihtiyaç duyuyordu ve meclise neredeyse yalnızca günlük olaylar temelinde yeni şikâyet konuları getirmekteydi.

Her iki partinin, kendini diğerinden farklı göstermeye çalışırken başvurduğu bir diğer yol, birbirlerini komünistlik ithamıyla karalamaktı. Hükümet aşırı (ve pan-Türkçü) sağı bastırmayı uygun görmüşken, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, sol için nispeten bir hoşgörü dönemini başlatmıştı. CHP içinde, savaşın hemen ardından gelen bu dönemde bile, gelişmekte olan muhalefeti nefret edilen "komünizm"le özdeşleştiren unsurlar vardı. 4 Aralık 1945'te, müstakbel DP liderlerinin makalelerini yayınlamakta olan solcu gazete Tan'ın büroları, CHP basınında yer alan kışkırtıcı makaleler nedeniyle tahrike kapılmış bir milliyetçi öğrenci

kalabalığınca yağmalanmış ve baskı makineleri tahrip edilmişti. Polis oradaydı, ama müdahale etmemişti. Bu olanlara rağmen, Haziran 1946'da tecrübeli komünist Dr. Şefik Hüsnü Değmer'in önderliğinde Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) adlı bir komünist partisi ve bir sosyalist parti kurulmuştu.

Ancak, Soğuk Savaşın etkileri kısa sürede hissedilmeye başladı ve sıkıyönetim kanunlarına başvurularak, Aralık 1946'da bu partiler kapatıldı. DP ve CHP, birbirlerini komünizme karşı yumuşak davranmakla suçladıkları bir çamur atma saldırısı başlattılar. Hatta DP Moskova'nın hizmetinde olmakla suçlandı. 1948 ve 1949 yılları, bir solcu avına sahne oldu. Nihal Atsız ve Zeki Velidi Togan gibi, savaştan hemen sonraki dönemde kovuşturmaya uğramış olan ünlü Türkçülerin itibarları iade edildi ve bunlara karşı sesini en çok çıkartan hasımları, sosyalist yazar Sabahattin Ali, devletin istihbarat kuruluşunun bir mensubu tarafından öldürüldü.

Partilerin arasındaki ilişkiler giderek kötüleşmekteydi. 1947 bütçesi üzerindeki tartışmalar son derece düşmancaydı ve bir keresinde başbakan, Menderes'i "psikopat" diye tanımlamış, bunun üzerine Demokrat Partililer meclisi terk edip toplantıları birkaç gün boykot etmişlerdi. Ocak 1947'de DP ilk kongresini yaptı. Kongrede temsilciler, Hürriyet Misakı'nı kabul ettiler. Bu terim ünlü 1920 Misak-ı Millî'sinin kasıtlı bir taklidiydi. DP kendini Atatürk'ün başlattıklarını tamamlayacak yeni siyasal akım olarak görüyordu. Atatürk ulusal bağımsızlığı sağlamış ve Türk toplumunda reform yapmıştı, şimdi onlar demokrasiyi getirerek Atatürk'ün reformlarını tamamlayacaklardı. Hürriyet Misakı, hükümetin demokratik olmayan birtakım yasaları geri çekmemesi durumunda, DP milletvekillerinin Millet Meclis'ini terk etmelerine ve boykot etmelerine izin veriyordu. Önemli bir tehditti bu, çünkü 1946'da oy pusulalarındaki hileler yüzünden meşruiyeti kuşkulu olan Peker hükümeti, halkın ve dış dünyanın kendisini demokrasi karşıtı gibi görmesini göze alamazdı, hele Amerikan yardımının önemi gittikçe artarken.

DP ve CHP arasındaki ilişkiler açıkça kopmak üzereydi, fakat Temmuz 1947'de İnönü araya girdi. Peker ve Bayar'la ayrı ayrı görüştü ve sonra da basına bir beyanatta bulundu. "12 Temmuz Beyannamesi" adlı bu bildiri muhalefetin varlığını meşrulaştırıyor, devlet aygıtına tarafsız olmasını ve her iki partiye adil davranmasını istiyordu.

Cumhurbaşkanının bu kati müdahalesi çok partili siyasetin kalıcı olduğunu açıklıyordu. CHP içerisinde ise bu, başbakan Recep Peker'in başını çektiği sertlik yanlılarının yenilgisi anlamına geliyordu. Recep Peker istifa etti ve yerine, San Francisco Konferansı'nda Türk heyetine başkanlık etmiş olan, Dışişleri Bakanı Hasan Saka geçti.

CHP Kasım 1947'deki kongresinde DP programına daha da yakınlaştı. Serbest girişimi savunmuş ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 17. maddesini geri çekmeye karar vermişti (Meclis bunu 1950'de gerçekleştirecekti). Ayrıca Demokrat Partililerin kullandığı din kozuna karşılık olarak, okullarda din eğitimine izin verme kararı aldı ve DP propagandalarında "komünist ajitasyon merkezleri" olarak tanımlanıp boy hedefi haline getirilen Köy Enstitüleri'nde reform yapmayı kararlaştırdı.

İsmet İnönü'nün kesin biçimde reformculardan yana çıkıp sertlik yanlılarını bir kenara atmış olmasına rağmen partinin parçalanmaması, CHP içerisindeki disiplinin ölçüsüdür. Ancak Halk Partisi'nin bu yeni uzlaşmacı çizgisi Demokratlar için ciddi sorunlar yarattı; çünkü onları bir arada tutan şey, tutarlı bir siyasi program değil, CHP'ye karşı yürüttükleri ortak muhalefetti. DP liderlerini gereğinden fazla ılımlı bulan ve CHP'ye karşı daha uzlaşmaz bir muhalefet isteyen bazı milletvekili grupları partiden koptu. Bunlardan biri, –İnönü 1944'te kendisini genelkurmay başkanlığından azlettiğinden beri onun amansız düşmanı olan– Mareşal Fevzi Çakmak'ın göstermelik başkanlığında Millet Partisi'ni kurdu. Sonuçta, DP'nin meclisteki grubu 1949'da yarı yarıya azaldı, öte yandan DP çok daha tutarlı bir parti haline geldi. Hasan Saka Haziran 1948'de kabinesini yeniledi ve 1949'da onun yerine daha uzlaşmacı bir kişi olan ve İslâmcı eğilimleriyle bilinen Profesör Şemsettin Günaltay getirildi.

İki parti arasında süren tek çekişme konusu seçim yasasıydı. Bu yasa, serbest ve dürüst bir seçim garanti edilmediği takdirde, 1950 yılında yapılması kararlaştırılan genel seçimleri boykot etme tehdidinde bulunan muhalefetin baskısıyla birkaç kez değiştirildi. Muhalefet özellikle seçimlerde denetim istiyordu, ama istediği, hükümet tarafından değil, yargı tarafından yapılacak bir denetimdi. Sonunda Şubat 1950'de, 14 Mayıs 1950 seçimleri için tam zamanında uzlaşmaya varıldı.

Toplumsal ve ekonomik reform

1947 yılı, siyasal reform sürecinde olduğu gibi yeni ekonomi siyasetinin kabulünde de bir dönüm noktası oldu. O zamana değin CHP, 1930'larda başlatılmış olan "devletçilik" siyasetine sıkı sıkıya bağlıydı. Bu siyaset hem yerli iş çevrelerinin hem de Amerikalıların giderek sertleşen eleştirilerine uğramaktaydı. DP, ülke içindeki eleştirilerin sözcüsü rolüne soyunmuştu. Menderes kimi zaman çok ileriye giderek, devletçiliği faşizmin itibardan düşmüş bir kalıntısı olarak tanımlıyordu. DP'nin Celâl Bayar gibi daha ılımlı olan liderleri, devletin ekonomideki rolünün değişmesini, devletin doğrudan müdahaleci olmayıp özel girişimde eşgüdüm sağlamasını ve destekte bulunmasını istiyorlardı. Onlara göre, özel girişimin mutlaka önceliği olmalı ve devlet, ancak özel girişimin sermaye eksikliği yüzünden başarısız olduğu ya da başarı umudu kalmadığı durumlarda devreye girmeliydi. Ocak 1947'de İstanbullu bazı işadamları İstanbul Tüccar Derneği'ni kurdular. Bu, hükümet denetiminde olmayan ilk topluluktu. Dernek, ülkenin ekonomik gelişme eksikliğinden sorumlu tuttuğu devletçiliği eleştiriyor ve Demokratlar tarafından öne sürülen fikirleri destekliyordu.

Öte yandan, Türkiye seferberlik yıllarından sonra yoksullaşmış olduğundan, Amerikan mali yardımına büyük ihtiyaç duyuyordu. Türk hükümeti bu yardımı kolaylaştırmak amacıyla, Uluslararası Para Fonu (IMF) üyeliği için evvelce başvuruda bulunmuş ve üyeliğe hak kazanmak amacıyla 1946'da "7 Eylül Kararları"nı almıştı. Bu kararlar esas olarak Türk lirasının %120 devalüasyonunu (cumhuriyet dönemindeki birçok devalüasyonun ilkiydi bu) ve Türk ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini hedefleyen birtakım liberalleşme tedbirlerini getiriyordu.

1946'da CHP yeni bir beş yıllık ekonomi planı yaptı. Kendi kendine yeterlik siyasetine ve devlet denetimine ağırlık veren bu plan, savaş öncesinin planlarına benziyordu (planın yazarları, 1932-1934 yıllarında etkin olmuş olan Kadro çevresinden geliyordu), ancak 1947'de bu plan terk edildi ve İstanbullu işadamlarının ve DP'nin isteklerini yansıtan yeni "Türk Kalkınma Planı" benimsendi. Yeni plan serbest girişime, tarımın ve (ağır sanayi yerine) tarıma dayalı sanayinin gelişmesine, demiryolları yerine karayollarına ve enerji (petrol) sektörünün gelişmesine ağırlık

veriyordu. Bu plan Kasım 1947'deki CHP kongresinde içtenlikle benimsendi. Bu andan itibaren DP'yle CHP'nin ekonomi siyasetleri arasında hemen hiç fark kalmamıştı. Tek farklılık DP'nin devlet kuruluşlarını satışa çıkarmak istemesi CHP'nin ise buna yanaşmamasıydı. Kasım 1948'de İstanbul'da yapılan "İktisat Kongresi" (İzmir'de 1923'te yapılandan sonra bu ikincisiydi), liberal ekonomi siyasetini desteklemeye çok daha fazla vurgu yapmıştı. Bu kongreyi örgütleyen kuruluşun devlet ya da bir parti değil de bir sivil kuruluş (İstanbul Tüccarlar Derneği) olması anlamlıydı.[8]

1948'den itibaren Demokratların tezi, Amerikan inceleme heyetlerinin faaliyetleriyle ve sonradan verdikleri raporlarla güç kazandı. Bu heyetler, Türkiye'deki ekonomik kalkınma olanaklarına ve Amerikan yardımının nasıl verilmesi ve kullanılması gerektiğine dair raporlar hazırlamışlardı. Sanayici Max Thornburg'ün Dünya Bankası adına başkanlık ettiği heyet en tanınmış olanıydı. Bu heyetin 1949'da açıklanan raporu gerek Türk gerek Amerikan hükümet çevrelerinde çok etkili olmuştu. Bu raporda yer alan tavsiyeler 1947 tarihli "Türk Kalkınma Planı"yla aynı çizgideydi.

1945-1950 arası yıllar Türk ekonomisi için büyüme yıllarıydı (Gayri Safi Yurt İçi Hasılada kabaca yıllık %11 büyüme olmuştu); fakat bu büyümenin kısmen, İkinci Dünya Savaşı'nda çok düşük seviyelere kadar inmiş olan ekonomik faaliyetlerdeki bir iyileşme olduğu unutulmamalıdır. Türkiye'nin ekonomide kendi kendine yeterli olma siyasetinin sona ermekte oluşu ve dünya ticaretine katılmasının hızlanışı iki şeyi gösteriyordu: Ekonomideki büyüme, en çok tarım kesiminde oluyordu ve makine ithalatının hızla yükselmesi nedeniyle, ticaret fazlası 1947'den itibaren kalıcı bir ticaret açığına dönüşmüştü. Bu da, 1950 sonrasında DP yönetiminin belirgin niteliği haline gelen ekonomik eğilimlerin, aslında bu parti iktidarı devralmadan önce başladığı anlamına gelmektedir.

Bu dönemde hükümetin sosyal politikaları ekonomi siyaseti kadar değişikliğe uğramamıştı. Sınıf esasındaki örgütlenme yasağının 1946'da kaldırılmasıyla birtakım sendikalar ortaya çıkmış, bunların ortaya çıkışı Türkiye'nin (BM'ye bağlı) Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) katılmasını mümkün kılacak en uygun zamanda olmuştu. Ama bu sendikaların çoğu küçük çaplı oluşumlardı ve içlerinde en etkin olanları

ise komünist TSEKP ya da sosyalist TSP'ne bağlıydı. Aralık 1946'da sıkıyönetim komutanlığının emriyle her iki partiyle birlikte bunlar da kapatılmıştı.

1947'de, işçilere sendikalarda örgütlenme hakkı veren, ama aynı zamanda da sendikaların siyasal faaliyetini ve grevleri yasaklayan yeni bir "Sendikalar Kanunu" çıkarıldı. Siyasal faaliyet yasağına rağmen hem DP hem de CHP 1947'de kurulmuş olan sendikaların desteğini almak için çaba göstermekteydi; DP ise, iktidara gelir gelmez sendikalara grev hakkı vermeyi vaat ediyordu. Aslında Türk işçilerinin bu hakkı kazanmasına daha on yıl vardı. Henüz doğuş aşamasındaki bu sendikaların konumu, çeşitli hükümetlerin kısıtlayıcı siyasetlerinden başka, sanayi işçisi sayısının azlığından, eğitim seviyelerinin düşük olmasından ve işçilerin, sendika aidatı ödemelerini olanaksız kılacak kadar fakir oluşlarından dolayı da temelden zayıftı.

14 Mayıs 1950 seçimleri

Bu geçiş döneminin doruğa ulaştığı olay Mayıs 1950 seçimleri oldu. Seçimler, önemli olaylar çıkmadan ve genel kanıya göre, gerçekten serbest ve dürüst geçmişti. Katılım çok yüksekti ve seçmenlerin %80'i oy kullanmıştı. Sonuçlar açıklandığında kamuoyu şaşkına döndü: Seçim kampanyasını "Yeter! Söz Milletindir!" sloganıyla yürütmüş olan Demokrat Parti, CHP'nin %39,8'lik oyuna karşılık, oyların %53,4'ünü almıştı. Türk seçim sistemine göre, CHP'nin 69 sandalyesine karşılık DP yeni meclisteki 408 sandalyeyi kazanmış bulunuyordu. CHP ülkenin daha kalkınmış olan batı bölgesindeki tek bir vilayette dahi üstünlük sağlayamamıştı; kazandığı bütün vilayetler Ankara'nın doğusundaydı ve bu büyük ölçüde, az gelişmiş bölgelerde CHP'ye sadık olan eşraf, aşiret reisleri ve büyük toprak sahiplerinin kullanılan oyları denetlemiş olmalarından kaynaklanıyordu.

Sonuçlar bütün ülkede bir özgürlük havasında kutlandı. Ama sonuçlar İnönü için hayal kırıklığı olmuştu. İsmet Paşa'nın, geniş kapsamlı siyasal ve ekonomik liberalleşmeyi başlatarak, DP'nin başarı şansını yok etme gayretlerine rağmen, kendisinin bizzat simgesi olduğu baskı yıllarının anısı, seçmenleri çok yoğun şekilde etkilemiş ve sonuçta

seçmen CHP'nin "yeni görünümüne" inanmamıştı. Ancak, seçimler iki yıl önce yapılmış olsaydı, DP'nin zaferinin çok daha geniş kapsamlı olacağını söylemek muhtemelen yerinde olacaktır.

Ayrıntıları hiçbir zaman ortaya çıkarılmamış olmakla beraber, ordu içerisindeki bazı unsurların İnönü namına bir darbe yapma ve seçimleri iptal etme teklifinde bulunmuş oldukları anlaşılıyor. İnönü ise, ebedi saygınlığını kazanmak için, beş yıl önce ilân ettiği rotadan şaşmadı. İnönü sadık –ama esasen güçsüz– olan bir muhalefet oluşturmak istemişti. Hesaplamasında yanılmıştı, ama şimdi sonuçları kabul edip, iktidarı büyük bir nezaketle devretmekte ve 14 yıllık başbakanlık ve 12 yıllık cumhurbaşkanlığından sonra muhalefet liderliği görevlerini üstlenmekteydi.

Şimdi Türkiye'yi yönetecek olan DP, Türk siyasetinde tamamıyla yeni bir olguydu, ama bunun nedeni programı değildi (belirtilmiş olduğu gibi programı CHP'ninkinin bir benzeriydi, özellikle de 1947 sonrasında); bunun asıl nedeni, kökenleri egemen "Jön Türk" koalisyonu içindeki bölünmede yatan bu partinin, ülkenin modern tarihinde, desteğini serbest bir seçimde dile getirebilmiş çok sayıda gerçek taraftara sahip ilk siyasal örgüt oluşuydu.

Genellikle, 1946'da Türkiye'de bir diktatörlükten, çok partili demokrasiye barışçı yolla geçişin ve dört yıl sonra iktidarın yine aynı barışçı yolla devredilişinin, gelişmekte olan ülkeler içerisinde benzersiz bir deneyim olduğu söylenir. Gerçekten de bu, modern Türkiye'ye dair tarih yazıcılığının beylik bir ifadesidir. Bu yaklaşımın gözden kaçırdığı şey ise şudur: Her ne kadar Türkiye gerçekten sosyo-ekonomik olarak birçok bakımdan gelişmekte olan bir ülkeyse de, 1876'dan bu yana parlamenter seçim deneyimleri mirasına ve 1908-1913 ve 1923-1925 yılları arasındaki ve 1930'daki çok partili demokrasi mirasına da sahipti. Demokrasi derine kök salmamış olsa da, kolayca sınırlanıp engellense de, en başından inşa edilmesini gerektirmeyecek kadar mevcuttu.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Huzursuz Bir Demokrasi

13
Demokrat Parti İktidarı
1950-1960

Yeni meclis ve yeni kabine

Tarihçiler, Demokrat Parti'nin Mayıs 1950'deki ezici seçim zaferinin, modern Türk siyasal tarihinde bir dönüm noktası oluşturduğu konusunda uzlaşmışlardır. Hem DP'nin (CHP'nin 69 sandalyesine karşılık 408 sandalyeyle) ezici bir çoğunluğa sahip olduğu yeni meclisin ve hem de yeni hükümetin niteliği eskisinden çok farklıydı.

DP milletvekillerinin toplumsal özelliklerine bakıldığında, Kemalist dönemdekilerden ayrılan birtakım farklılıklar göze çarpar. DP milletvekilleri ortalama olarak daha gençti, seçim bölgeleriyle çok daha köklü ilişkilere sahiptiler, üniversite eğitimi görmüş olan daha az, ticaret veya hukuk formasyonuna sahip olan çok daha fazlaydı. CHP'yle olan en çarpıcı farklılık, bürokratik ve/veya askerî formasyona sahip neredeyse hiç milletvekilleri olmamasıydı. Türkiye seçkinlerinin hayli farklı bir kesiminin iktidara gelmiş olduğu açıktı.[1]

Yeni meclisin yaptığı ilk işlerden biri, Celâl Bayar'ı cumhurbaşkanı seçmek oldu. Onun adaylığı hemen hiç tartışılmadı. Bayar yeni partinin kurucusuydu, geçmişi Atatürk'lü günlere kadar uzanan bir devlet

adamıydı ve birçok kimse tarafından ılımlı bir kişi olarak görülüyordu. Başbakanlık için ise rekabet daha fazlaydı, ama bu makam, Bayar'ın, halkın desteğini aldığı için desteklediği Adnan Menderes'e verildi. Menderes sadece başbakan olmakla kalmadı, CHP zamanında daima cumhurbaşkanına ait olan parti genel başkanlığı görevini de üstlendi.

CHP zamanında, devlet aygıtı ve parti örgütü o derece (hatta resmen) iç içe geçmişti ki, partinin, devletin toplumu denetlemek ve yönetmek için kullandığı araçlardan sadece biri olduğu pekalâ söylenebilirdi. DP'nin iktidara gelmesiyle bu ilişki kesildi. Demokratlar eski yönetimden devraldıkları bürokrasi ve orduya güvenmiyor ve bunları kendi denetimleri altına almak için büyük gayret sarf ediyorlardı. Bu sebepten dolayı, yıllar içinde devlet ve parti, özellikle de üst düzeylerde, yeniden bütünleşme eğiliminde oldu. Bununla beraber Kemalist dönemden farklı olarak, bu kez bürokrasi partiye değil, parti bürokrasiye egemendi.

Partiler-arası ilişkiler

İki parti arasındaki ilişkiler neredeyse başından beri gergindi. Biri 27 yıllık iktidardan öteki dört yıllık şiddetli bir muhalefetten sonra yeni rollerine uyum göstermekte güçlük çekiyorlardı.

DP kendini, "millî irade"nin (DP liderlerince sürekli kullanılan bir terimdi bu) temsilcisi ve ülkeyi değiştirme göreviyle yükümlü olarak görüyor ve tıpkı kendisinden önceki CHP gibi, o da muhalefetten bu süreç içinde bir küçük ortak olmasını bekliyordu. 1946'dan sonra CHP haklı olarak, ülkede yaygın desteğe sahip olmadığına inanmaktayken, DP çoğunluğu temsil ettiği kanısındaydı ve onun demokrasi tasavvuruna göre bu çoğunluk kendisine, gerekli gördüğü her şeyi yapmak için mutlak yetki ve meşruiyet vermişti. 1924 Anayasası gereğince, meclisin gücünü dengeleyecek bir ikinci meclis ya da anayasa mahkemesi gibi denetim mekanizmaları bulunmuyordu ve özellikle 1954 sonrasında hükümet muhalefetin yaşamını güçleştirmek için bu durumdan yararlanmıştı.

Öte yanda CHP bir karışıklık içindeydi. Yenilgisinden sonraki ilk birkaç yıl içinde, yani Türk ekonomisinin canlandığı ve Demokratların bütün vaatlerini gerçekleştiriyormuş gibi gözüktüğü yıllarda, CHP'nin

sunacağı bir siyasal seçenek yoktu. CHP 1951 ve 1953'teki kongrelerinde, kendi ideolojik karışıklığını yenmeye ve Kemalist geleneklerini vurgulamak suretiyle geleneksel taraftarlarıyla birlikte itibarını düzeltmeye karar verdi. "Altı Ok" toplumsal politikalara ağırlık verilerek yeniden tanımlandı. Yine de CHP savunmadaydı, çünkü bu programın seçmenlerin büyük çoğunluğuna çekici gelen bir tarafı yoktu.

İnandırıcı seçenekler sunamayan CHP, hükümeti her konuda ve yaptığı her iş için sürekli bir eleştiri yağmuruna tutuyor ve bunu yaparken de sık sık konum değiştiriyordu. Hükümet, CHP'nin DP yönetiminin meşruiyetini kabul etmediğini düşünerek gittikçe öfkeleniyordu. Ama öfkeden daha fazlası da vardı: Seçim yenilgisine rağmen parti liderliği tartışılmayan İnönü'nün, aslında duruma razı olmadığına ve halen bürokrasi ve ordu tarafından desteklendiğine dair derine kök salmış bir korku vardı. Bu İsmet Paşa saplantısı (dönemin basınında birçok defa değinilmiş olan paşa faktörü), seçim başarılarına rağmen Demokrat liderlerinin kendilerini güven içinde hissedememelerine yol açıyordu.[2]

DP 1950'de yapılan yerel seçimlerde oy oranını artırmış ve yönetimin bütün kademelerine hâkim hale gelmişti. Buna rağmen, giderek öfkelenen hükümet, muhalefetin sözlü saldırılarına gözdağı vermek ve CHP'yi meclisteki karar oluşturma sürecinden dışlamak suretiyle misillemede bulunma gereğini duydu. İnönü'nün Eylül 1952'deki ülke gezisi Demokrat Parti taraftarlarının şiddet gösterilerine sahne olmuş ve Balıkesir valisi kendisine kentte konuşma izni vermeyince İnönü geziyi aniden iptal etmişti.

CHP seçmen üzerindeki hâkimiyetini yitirmiş olabilirdi, ama uzun süreli iktidar tekeli ve yönetimle iç içe geçmiş olması sayesinde, yıllar içinde güçlü –ve zengin– bir örgüt haline gelmişti. Serveti arasında, Atatürk'ün arazileri, parası ve Türkiye İş Bankası'ndaki büyük hissesinden oluşan maddi mirası da vardı. Hükümetin şimdi saldırmaya karar verdiği şey, partinin işte bu örgütsel dayanağıydı. Aralık 1953'te, DP ağırlıklı meclis CHP'nin bütün mallarına el koydu ve hazineye devretti. CHP'yle yakından bağlantılı olan ve 1951'de kapatılan Halkevleriyle Halkodalarının malları da hazineye devredildi.

1954 seçimleri: Genişleyen DP'li çoğunluk

DP'nin temel güvensizliği, 1953'te basın ve üniversiteler üzerinde hükümet denetimini artıran (profesörlerin siyasal faaliyetlerinin men edilmesi gibi) bazı yasa değişikliklerinin kabulünde de görüldü. Mayıs 1954 için planlanan seçimlerden iki ay önce, basın yasası tekrar sertleştirildi.

Sonradan görüldüğü üzere bu endişeler yersizdi. DP'nin ekonomideki başarısı özellikle de kırsal kesimde halkın geniş kesiminin desteğini garantilemişti. CHP kampanyasının ana teması –özgürlüğün olmayışı ve hükümetin otoriterlik eğilimleri– geçmişin otoriter yönetimiyle sıkı sıkıya özdeşleştirilen bir partiden geldiği için inandırıcılıktan yoksundu. 2 Mayıs 1954'te DP oy oranını (%53,6'dan %58,4'e) yükseltmiş, oysa CHP'ninki %39,9'dan %35,1'e düşmüştü. Bu, mecliste DP'nin 503, CHP'nin ise sadece 31 sandalyeye sahip olması demekti. Muhalefete desteğin devam ettiği bölgeler ise yine sadece, toprak sahiplerinin ve aşiret reislerinin hâlâ blok oy sağlamaya muktedir oldukları Doğudaki gelişmemiş bölgelerdi.

Önemsiz bir parti olan üçüncü parti, Millet Partisi'ydi. 1950'de tek sandalye kazanmış, Temmuz 1953'te dini siyasal amaçla kullandığı için yasaklanmıştı. Ancak hemen sonra Cumhuriyetçi Millet Partisi olarak yeniden kurulmuştu. 1954'te çok küçük bir başarı elde etmiş, oyların %4,8'ini ve 5 milletvekilliğini almıştı. Hepsini de, lideri (ve 1950'den 1954'e kadar Millet Partisi'nin tek milletvekili olan) Osman Bölükbaşı'nın memleketi Kırşehir'den sağlamıştı.

DP'nin yıldızının en çok 1954 seçimlerinde parladığı söylenebilir. Sonraki yıllarda DP'nin yıldızı iki ana etken yüzünden sönmeye başladı: büyüyen ekonomik bunalım ve egemen seçkin sınıfın bazı kesimlerinin, özellikle de aydınlar ve ordunun hükümetten soğuması.

Ekonomik gelişmeler

Sıkı şekilde denetlenen ve kendi kendine yeterli olmaya yönelmiş, devletçi bir ekonomiden, liberal serbest pazar ekonomisine geçişte esas dönüm noktası, DP'nin 1950'de iktidara gelişi değil, İnönü hükümetinin

1947'de almış olduğu kararlardı (Marshall Planı dâhilinde ilk gönderilen traktörler Mayıs 1949'da gelmişti). Ama Demokratların, 1946'dan beri serbest pazar ekonomisinin sesi en sık duyulan savunucuları oldukları ve göreve gelir gelmez de liberalleşme politikalarını gayretle uyguladıkları da bir gerçekti. Türkiye gibi bir ülkede ciddi bir modernleşme hamlesinin tarımdan başlamak zorunda olduğunu (Amerikalıların raporlarında vurgulanan bir hususu bu) CHP'den daha iyi kavramışlardı.[3] Menderes'in yönlendirmesiyle, Türk tarihinde ilk kez, çiftçinin çıkarlarına öncelik verdiler ve bunu sonuna kadar da sürdürdüler. Bu siyasetin temel araçları, çiftçiye ucuz kredi sağlanması ve tarım ürünleri fiyatlarının TMO sayesinde –suni olarak– yüksek tutulmasıydı.

Bu ilk yıllardaki ilerleme, büyük çaptaki Amerikan yardımıyla desteklendiği için etkileyiciydi. Krediler ithal makinelerin alınmasında kullanılmıştı. Örneğin, 1948-1952 yılları arasındaki toplam traktör sayısı 1750'den 30 bine yükseldi. Bu da 1948'de 14,5 milyon hektar olan ekilip biçilen toprak miktarının çok fazla büyüyüp 1956'da 22,5 milyon hektara ulaşmasına olanak sağlamıştı. Bu büyüme nüfus artışının hayli üstündeydi. Çok iyi giden hava koşulları da eklenince Demokrat Parti yönetiminin ilk üç yılında tarım ürünleri bollaştı; çiftçinin geliri bariz şekilde arttı. Bu dönemde sanayi ürünleri karşısında tarım ticaret hadleri gerilemiş olmakla beraber, tarımsal ürünün toplam hacmi bunu telafi etmişti. Tarım kesimindeki bu büyümenin öncülüğünde, ekonomi bir bütün olarak %11-13 gibi hızlı bir oranda büyüdü. Her ne kadar kârlar, ücretlerden çok daha hızlı artmışsa da, kentlerde gelirler de yükselmişti.

Demokratların ekonomi düşünceleri oldukça basitti. Dizginleri serbest bırakılınca piyasanın işleyeceğine kesin olarak inanıyorlardı. 1951'de hükümet güçlü Amerikan etkisi altında Türkiye'de yabancı yatırımı teşvik etmek için bir yasa getirdi. Hükümet, Türk burjuvazisinin 1940'larda biriktirmiş olduğu kârları yatırıma dönüştürmeye başlayacağı ve yabancı kapitalistlerin Türk ekonomisine yatırım yapmak için kuyruğa girecekleri beklentisindeydi. Ne var ki bu kesimlerin katkısı hayal kırıcı oldu. Bu dönemdeki Türk sanayicileri, bir iki istisna dışında, hâlâ tümüyle kontrol altında tutabildikleri basit aile şirketleri işletmekteydiler. Demokratların arzu ettiği ölçüde yatırım yapmakta tereddüt ediyorlardı. Bütün teşviklere rağmen yabancı yatırımlar da son

derece sınırlı kalmıştı. Demokratların on yılında Türkiye'de yatırım yapan şirket sayısı otuzu geçmedi ve bunların payı özel yatırımlar toplamının %1'ini hiç aşmadı. Sonuç olarak, liberalizme ilişkin bütün parlak sözlere rağmen, yatırımların %40-50'sini devlet yapmak zorunda kaldı. 1950-1954 yıllarında toplam yatırımlar %256 arttı. Bu yatırımların yoğunlaşmış olduğu en önemli alanlar, karayolu ağı, inşaat sanayi ve tarım sanayi idi.[4]

Yeni yollar ülkeyi ilk kez tam olarak birbirine bağladı ve köyleri dışarıya açtı. Türkiye 1950'de sadece 1600 kilometrelik sert satıhlı yola sahipti. Amerikalıların teknik ve mali yardımıyla on yıl içinde 5400 kilometrelik sert yüzeyli çift geçişli anayol eklendi. Gevşek satıhlı yollarda yapılan ciddi ıslah çalışmalarıyla birlikte, bu yeni yollar ve hızla (53 binden 137 bine) yükselen (ithal) otomobil ve kamyon sayısı, daha etkin bir pazarlama ve dağıtım olanağı sağladı. Kemalist modernleşme programının çok önemli bir parçası olan demiryolları yapımı ise neredeyse tamamen durdu. Karayolu taşımacılığına tam geçiş, kamu taşımacılığından özel mülkiyet taşımacılığına geçiş anlamına da geliyordu; çünkü, kamyon ve otobüslerin çoğu özel mülkiyetin elinde, demiryolları ise ya tamamen devlet tarafından inşa edilmiş ya da devlet tarafından el konulmuştu.

Özel yatırımcıların isteksizliği ve bunların sermayesinin yatırımlar için sınırlı kalması, Demokratların muhalefette oldukları yıllarda üzerinde çok gürültü kopardıkları bir taleplerinin, yani büyük devlet işletmelerinin özelleştirilmesi isteklerinin geçerliliğini yitirmesi demekti. Hükümet yatırımlarının çoğu devlet sanayi kesimi çerçevesinde yapılmıştı.

Bu yıllardaki büyük yatırımların etkinliğini azaltan üç etken vardı. Birincisi, Demokratlar ekonomide bir sıçrama başlatmayı hedeflemiş, çabuk ve somut sonuçlar istemiş oldukları için (50 yıl içerisinde Batı Avrupa seviyesine erişme iddiasındaydılar), devlet yardımları, ucuz kredi olanakları ve yatırımlar kullanılırken çoğu zaman uzak görüşlü olunmamış, ülkenin üretim kapasitesinde uzun vadeli iyileştirmelerden çok, yüksek büyüme seviyesi hedeflenmişti. Zaman zaman, Demokratların kalkınmayı büyümeyle karıştırdıkları söylenmiştir. Ancak onların siyasetini büyük ölçüde, DP'ye oy veren köylülerin basit görüşleri belirliyordu. İkincisi, başta Başbakan Menderes olmak üzere, DP

liderlerinin ekonomik planlamadan anladıkları devletçiliğin zararlarıydı ve ekonomik planlamaya ilişkin her şeyden kaçınıyorlardı. Hatta Menderes, planlamanın komünizmle eşanlamlı olduğunu söyleyerek, bu tür yaklaşımları alenen ve şiddetle eleştirmişti. Bu nedenle yatırımlar, en azından 1958'e kadar, eşgüdümden uzak oldu. Üçüncüsü, yatırım kararlarının sebebinin çok defa siyasal olmasıydı. Bunun sonucu da fabrikaların ekonomik açıdan umut vaat etmeyen yerlerde ve yanlış sektörlerde kurulmasıydı ve bu da örneğin, şekerde aşırı üretime yol açtı; bu üretim fazlası, mecburen çok ucuz fiyattan zararına dünya piyasasına sürüldü.

Gelir dağılımı ve sosyal politikalar

Hepsi de aynı ölçüde olmamakla beraber, Demokratların zamanında çoğu kimsenin durumu eskisinden daha iyiydi. Tam rakamları temin etmesi güç, ama kesin olan şu ki en hızlı artan tarım gelirleri nedeniyle, en kazançlı çıkanlar büyük çiftçiler olmuştu. Kentlerde, kârlar ücret ve maaşlardan daha hızlı artıyordu, bu yüzden tüccar ve sanayiciler nispeten daha iyi durumdaydılar. 1955'ten itibaren tırmanan enflasyon, ücretlileri ve maaşlıları kötü etkilemeye başladı. Yine de, savaş ertesi yıllarla karşılaştırıldığında, bunların reel gelirlerinin, on yılın sonunda hayli artmış olduğunu söylemek her halde doğru olacaktır.

Tarım kesimine dolaylı ya da dolaysız yatırılan ve böylece nispeten yetersiz olan çiftliklere bile ayakta kalma şansı sağlayan ve tarım üretiminin sürdürülmesinde gerekli olmayan birçok kişiyi toprakta tutan paraya rağmen, 1950'lerde kırsal kesimden kasaba ve kentlere kitlesel göç başladı. Bir milyonun üstünde insan toprağı terk etti. On yıllık dönemde büyük kentlerin nüfusu her yıl %10 artmıştı. Emek göçü yeni bir olgu değildi. Ancak, göçün biçimi değişmişti. Çünkü eskiden göç eden kişiler, sözgelimi yılın bir kısmında Ereğli maden ocaklarında çalıştıkları halde, esas itibariyle köyde yerleşiktiler. Oysa şimdi kente sürekli kalmak için göç ediliyor ve köye sırf mevsimlik işler için dönülüyordu. Bunlar, yeni gelişen sanayi kollarında iş bulmak için geliyorlardı. Ne var ki, 1950'lerde bu sanayilerin kapasitesi, hızla artan, ama vasfı olmayan işgücüne iş temin etmek konusunda yetersiz

kalıyordu. Sonuçta, göç edenlerin sadece küçük bir kısmı sanayide sürekli iş buluyor, çoğu ise sonunda geçici işçi ya da sokak satıcısı oluyordu. Kentler büyük sayıdaki yeni sakini düzenli şekilde kabul edecek kadar donanımlı değildi ve sonuçta göç edenlerin çoğu kendi başının çaresine bakmak zorunda kalıyor, kent dışındaki kullanılmayan arazilerde kendi evlerini inşa ediyordu. Hızla türeyen bu gecekonduların oluşturduğu uydu kentlerin su, elektrik, yol ve kanalizasyon gibi altyapıları yoktu. Yıllar geçtikçe gecekondular kentlerle bütünleşti. Gecekondular 1960'lar ve 1970'lerde, patlama noktasındaki kentleşme hızıyla birlikte Türkiye'deki yaşamın çok belirgin bir özelliği haline geldikleri için, bu olgu sonraki bölümde daha geniş şekilde işlenecektir.

Sendikalar

DP iktidara geldiğinde Türkiye'deki işçilerin çoğu, on kişiden fazla işçi çalıştıran ve bu nedenle iş yasasına tâbi olan sanayi şirketlerinde bile, hâlâ örgütlenmiş değildi. 1950'de 375 bin işçiden 78 bin kadarı bir sendikaya üyeydi.[5] 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'yla 1950 seçimleri arasındaki yıllarda, çoğu sendika CHP'nin İşçi Bürosu kanalıyla CHP'ye sıkı sıkıya bağlanmıştı. Gerçekte, bu sendikaların birçoğu işçilere parti tarafından zorla kabul ettirilmişti. Demokratlar, işçilerin desteğini elde etmek için CHP'yle yarışırken, en güçlü silahları işçilere grev hakkı vaadiydi. Ancak seçim sonrasında bu söz unutuldu ve DP'nin sendikalara olan tavrı hemen hemen önceki yönetiminki kadar baskıcı oldu.

1952 yılında, ICFTU'nun (Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu) maddi ve manevi desteğiyle Türk-İş adıyla bir sendikalar konfederasyonu kuruldu, ama sendikaların durumu yine de zayıftı. Sendika üyelerinin son derece düşük olan yaşam seviyelerinden ötürü, bu örgütleri çalıştıracak aidatlar da yetersizdi. Aslında sendikaların ana gelir kaynağı, İş Kanunu'nun ihlali yüzünden işverenlerin Çalışma Bakanlığı'na ödedikleri para cezalarıydı. Bu paraların bir kısmı hükümetin uygun gördüğü şekilde sendikalara aktarılıyordu. Hükümet özellikle 1957'den itibaren sendikaların değişik sanayi kesimleriyle ya da uluslararası örgütlerle temas kurmasını önlemek için baskı uygulamaya başlamıştı.

Örnek-olay: Çukurova

1950'lerdeki gelişmesiyle Çukurova (Güneydeki Adana şehrinin çevresindeki delta) ülkenin öteki kısımlarından farklı bir yerde durur. Bu geniş ve verimli ova 1830'lardan beri zaten gelişim halindeydi. Ermeni girişimciler ve Arap emekçiler bu ovayı büyük bir pamuk üretim bölgesine dönüştürmüşlerdi. Bağımsızlık savaşından sonra Ermenilerin mülkleri Müslüman toprak sahiplerinin eline geçmişti; bu toprak sahipleri büyük araziler oluşturmuşlardı. Kadastroya geçirme işlemleri 1940'larda etkinleşince, diğer bölgelerde olduğu gibi burada da mülkiyet resmiyet kazanmıştı. 1950'lerin başlarında koşullar, bu büyük toprak sahiplerinin sermaye birikimi için azami olanakları yaratmaya elverişliydi. Ucuz kredi ve makine ithalatı, tarımda makineleşmeyi teşvik etti. Ama Türkiye'nin çoğu yerinde görülenin aksine, buradaki toprak sahipleri makineleşmeyle birlikte ortakçıları arazilerinden çıkartmaya başladılar. Pamuk yalnızca mevsimlik bakım istiyordu ve bu işi çevredeki dağlardan ve Güney Doğu Anadolu ovalarından gelen göçmen işçiler çok iyi yapıyorlardı. Böylelikle, büyük pamuk çiftçileri, tam da Kore savaşının pamuk fiyatlarında patlamaya yol açtığı bir zamanda, kârlarını azamiye çıkarabildiler (gerçekten de pamuk, Kore savaşının yol açtığı fiyat canlanmasından en kârlı çıkan tek Türk tarım ürünü idi). Bu şekilde pamuk üreticileri çok hızlı bir şekilde zenginleştiler. İçlerinde daha kurnaz olanları paralarını hemen Adana ve çevresinde, pamuğa dayalı sanayilere yatırdılar ve Adana hızla kalkınmakta olan bir kent haline geldi. Türk sanayisine bugün hâkim olan 30 çok büyük aile holdinginin bazısı işe bu yolla başladı.

Ekonomik sorunlar birikiyor

Demokratların, o dönemin birçok yabancı gözlemcisi tarafından dikkat çekilen ana sorunu, ellerindeki yetersiz olanaklarla haddinden fazla şeyi fazlasıyla hızlı yapmaya çalışmalarıydı. Modernleşme programı çok büyük miktarlarda malzeme ve makine ithalatı demekti ve Türkiye 1947'den itibaren bir ticaret açığına katlanmak durumundaydı. Bu açık, Türkiye'nin buğday fazlasına sahip olup, kısa bir süre için büyük bir

buğday ihracatçısı olduğu 1950-1953'teki ekonomik canlanma döneminde bile artmıştı. 1954'te ekonomik canlanma dönemi sona erdi. Tarımda büyümenin nedeni, ıslah edilmiş tarım yöntemleri, sulama ya da suni gübre kullanımı değil, ekili alanların genişletilmesi ve fevkalade iyi giden hava koşulları olmuştu. Havalar kötüleşince tarım kesiminin güçsüzlüğü ortaya çıktı ve Türkiye yeniden buğday ithal etmek zorunda kaldı. Ekonomik büyüme %13 civarından %4 civarına düştü ve sonuçta 1955'teki ticaret açığı 1950'dekinin sekiz katına çıktı. Hükümet buna rağmen ithalat ve yatırım hızını sürdürdü ve mali yardım almak ve kolay borçlanma koşulları sağlamak için Türkiye'nin Soğuk Savaştaki stratejik konumundan azami şekilde yararlandı. Uluslararası piyasalardan ve kendisine mal ve hizmet satanlardan (ödemeleri erteleme yoluyla) borç aldı. Sonuç olarak ülkenin 1960'ta toplam dış borcu 1,5 milyar Amerikan dolarıydı; bir başka deyişle Gayri Safi Milli Hasıla'nın dörtte biri seviyesindeydi.

Demokratlar, daha etkin bir vergilendirme sistemi getirerek, bilhassa da kırsal kesimdeki yeni servetleri vergilendirerek mali sorunlarının en azından bir kısmını çözebilirlerdi. Gelirlerinin toplamı GSMH'nın beşte birinden fazla olan zengin toprak sahipleri ve varlıklı çiftçiler, toplam vergi gelirinin ancak %2'sini ödüyorlardı. Ne var ki, DP hükümetleri siyasal nedenlerle bu seçeneği kullanmaktan kaçınıyorlar ve bunun yerine, Merkez Bankası'ndan borç alıyorlardı. Bu da temelde fazla para basılması demekti. Sonuçta enflasyon giderek arttı, 1950'de %3 olan enflasyon oranı kentlerdeki ücretlileri, maaşlıları ve tüketicileri çarparak 1957'de %20'ye çıktı.[6]

Türk ekonomisinin zayıf durumu ilk kez Eylül 1953'te alınan önlemlerden belli olmuştu. Bu önlemlerle beş yıllık tedrici dışa açılma ve dünya ekonomisiyle hızlı bütünleşme dönemi sona erdirilerek, ithalat ve döviz denetimleri getiriliyordu. 1954'ten itibaren uluslararası mali kuruluşlar, sonradan "IMF paketi" diye meşhur olan, devalüasyon yapılması, suni fiyatların ve devlet yardımlarının sona erdirilmesi, ithalat ve ihracat kısıtlamalarının kaldırılması gibi klâsik tavsiyeleri tekrarlayarak uyarılarda bulunmaya başladılar. Bunların hepsi kapitalist dünya sistemiyle tam bütünleşmeyi amaçlayan tedbirlerdi. DP bu baskılara bir süre direndi. Türk lirasının resmî kur değerini sabit tuttu (1 Amerikan doları: 2,80 lira), oysa kötüye giden ekonomi ve artan

enflasyon, resmî kur ile liranın gerçek değeri arasındaki açığı sürekli genişletiyordu. Hükümet ekonomik gerçekleri kabul etmek yerine, fiyat denetimlerini arttırmayı amaçlayarak 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koydu. Söylemeye gerek yok, sonuç karaborsanın canlanması oldu. Dükkanlarda görünmez olan her şey, hayli yüksek bedellere karaborsadan satın alınabiliyordu. 1958'e gelindiğinde, Amerikan dolarının karaborsa değeri yaklaşık 10 lira idi.

Ağustos 1958'de hükümet daha fazla dış borca o kadar gereksinim duyar hale gelmişti ki sonunda IMF'nin isteklerine razı oldu. Liranın değeri düşürüldü, borçlar için yeni bir plan yapıldı ve fiyatlar yükseltildi. Buna karşılık olarak da, bir kısmını ABD, bir kısmını Avrupa ülkeleri ve bir kısmını da IMF'nin karşıladığı yeni bir borç paketi alındı.

DP'nin on yıllık iktidarındaki ekonomi politikalarının eksileri oldukça nettir: Maliye ve devlet gelirlerinin yönetimi açısından bu politikalar temelden yanlıştı ve muazzam bir açık, borç, enflasyon ve karaborsaya yol açmışlardı. Ama artıları da unutulmamalıdır: Demokratlar Türk tarımını bir dereceye kadar modernleştirmeyi başardılar ve ülkenin sanayi tabanını bir hayli genişlettiler. Bugünün Türkiye'sinin büyük sanayi şirketlerinin çoğunluğunun kökleri 1950'lere dayanır. Yeni karayolları ağı ülkeyi ticarete açtı ve köyler ilk kez dış dünyayla bağlantı kurabildiler. Sonuç bir devingenlik, canlılık ve etkinlik bilinci olmuştu ki bunlar tamamıyla yeni olan şeylerdi.

Artan muhalefet ve otoriter politikalara dönüş

1954 seçimleri Menderes açısından çok büyük bir başarıydı. Ekonomik canlanma, politikalarının doğru olduğunu göstermişti ve artık bütün köylüler kendisini destekliyordu. Ancak sonraki üç yıl boyunca ekonomideki durgunlaşma, Demokrat Parti'ye olan desteği yavaş yavaş kemirmeye başladı. Bu durum kısmen, yaşam seviyesinde (örneğin, tüketim mallarının ithalatına konulan sınırlamaların neden olduğu) inkâr edilemez kötüleşmenin sonucuydu. Ama şu da gerçekti ki, ortalama köylünün maddi iyileşme beklentilerinde ani ve büyük bir yükseliş olmuştu ve hükümet bu beklentileri karşılayamamıştı. 1957 seçimleri DP açısından kırsal kesimdeki destek kaybını gösterecekti, ama

yine de parti, köylü halkın çoğunluğunun desteğini tartışılmaz şekilde elinde tutuyordu.

Esas büyük sorun, aydınların, bürokrasinin ve ordu mensuplarının desteğinin eksilmesiydi. Buna bir ölçüde, artan ekonomik sıkıntılar, özellikle de (memur, öğretmen, üniversite öğretim üyesi ve subay gibi maaşlı kimseleri, toplumdaki diğer topluluklardan daha çok etkileyen) enflasyon sebep olmuştu, ama daha da önemli olan etken, hükümetin artan otoriterliğiydi. Bir ekonomik ve siyasal liberalleşme programıyla iktidara getirilen bu hükümet, 1954'ten itibaren ekonomik liberalleşmeyi kurtarmak için siyasal liberalleşmeyi geniş ölçüde feda etmişti.

Seçim zaferi, büyük ölçüde Başbakan Adnan Menderes'in kişisel zaferiydi. Son mecliste yer alan ve yerel nüfuza sahip milletvekillerinin birçoğunun yerine, kendi seçtiklerini getirmişti. Seçimlerden sonraki aylarda birçok muhalifi partiden ihraç ederek, konumunu daha da sağlamlaştırdı. Değişen durum ve koşullar Menderes'in tavrına da yansıyordu. Eleştiriyi kabullenmek ona hep zor gelmişti, şimdiyse eleştiriye karşı bütünüyle tahammülsüzdü.

1954'te, İnönü ve partisine bağlılık duyduğundan hâlâ kuşkulanılan bürokrasiye karşı, birtakım tedbirler alındı. Hükümet, 25 yıldan fazla hizmeti olan her memurun işten el çektirilip sonra da erken emekli edileceğine dair yeni bir yasa getirmek suretiyle bürokrasi üzerindeki ağırlığını artırdı. Bu yasa, yargıç ve profesörleri de ilgilendiriyor ve yürütme ve hatta yargı üzerinde siyasal denetim kurulması sürecini tamamlıyordu. Türkiye'de hep zayıf olan akademik serbestlik daha da kısıtlanmaktaydı.

1955'te, hem DP'nin otoriter çizgisine olan muhalefet, hem DP içerisinde Menderes'e yönelik muhalefet artmaya başladı. DP hemen hemen başından beri, toplumun anlayışlı her kesiminden taraftarı olan geniş bir koalisyon oluşturmuşken, bu koalisyonun parçaları, DP'nin basın, üniversiteler ve yargıya karşı otoriter siyaseti yüzünden partiden giderek soğuyup uzaklaşıyordu.

Türk toplumundaki gerilimin derecesi ilk kez Eylül 1955'teki ayaklanmalarda belli oldu. Kıbrıs'ın geleceği konusunda İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında Ağustos-Eylül aylarında yapılan görüşmeler, basının körüklediği artan bir milliyetçi coşkuya yol açmıştı. Türk kökenli bir Yunan vatandaşı, Selânik'teki Türk konsolosluğuna,

provokasyon amacıyla bir bomba yerleştirmişti.[7] 6-7 Eylül'de İstanbul'da büyük çapta bir ayaklanma oldu. Büyük olasılıkla, Menderes'le Dışişleri Bakanı Zorlu, Türkiye'de halkın Kıbrıs meselesine olan duyarlılığını gözler önüne sermek için, İstanbul'da öğrencilere "kendiliğinden oluşan" sınırlı bir gösteri yaptırma kararı almışlardı. Ancak gösteriler denetimden çıkmış ve önce Rumların iş yerlerini yakıp yıkma şeklinde gelişmiş, sonra da gecekondu ahalisinin, görünürdeki mal mülke saldırmasına dönüşmüştü. Baştaki planlı gösteride eyleme geçmemesi için talimat almış gibi gözüken polis, bu olayları müdahale etmeden izlemişti. Hükümet üç büyük kentte (İstanbul, Ankara, İzmir) sıkıyönetim ilân etmiş ve İçişleri Bakanı istifa etmek zorunda kalmıştı. Toplam 5622 konut yağmalanmıştı.[8]

DP'de parti içi bölünmeye yol açan temel anlaşmazlık konusu, Ekim ayında bazı liberal milletvekillerinin, kısıtlayıcı basın yasası gereğince hakkında dava açılmış olan gazetecilerin, yazdıklarını ispat hakkına sahip olmalarını ve yazıların mahkemelerde delil olarak kabul edilmesini istemeleriydi. Sonraki ay, Menderes'ten gelen büyük baskı üzerine, bu öneri sert tartışmalardan sonra meclis grubu tarafından geri çevrildi. Artan eleştiriler Menderes'i parti meclis grubundan güvenoyu istemeye zorladı. Menderes güvenoyunu aldı, ama parti içerisindeki anlaşmazlık o denli büyümüştü ki, liberal kanat Aralık ayında Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu önderliğinde DP'den koparak Hürriyet Partisi'ni kurdu. Bu parti bir hamlede Millet Meclisi içindeki en büyük muhalefet partisi oldu. Hürriyet Partisi'nin –Menderes'in sağlayamadığı– belli ölçüde planlanmış, çok daha özenle işlenmiş bir ekonomi siyasetini talep eden büyük sermayenin desteğine sahip olduğu anlaşılıyor.

Otoriterliğe kayış eğilimi 1956'da da devam etti. O yıl fiyatları, mal ve hizmetleri denetlemek için 1940 tarihli "Milli Korunma Kanunu" yeniden yürürlüğe konulmuştu. Haziran ayında ise basın yasası yeniden değiştirildi. Ama bu değişiklik (Menderes'in Aralık bunalımında söz vermiş olduğu gibi) basın yasasının liberalleştirilmesi için değil, hükümetin basın ve yayın üzerindeki denetiminin daha da güçlendirilmesi için yapılmıştı. Bir diğer yasa, seçim kampanyaları sırasındakiler hariç, siyasal toplantıları yasaklıyordu.

1958'e kadar seçim beklenmiyordu, ama hükümet tarım taban fiyatlarının yükseltileceğini ve çiftçi borçlarının ödenmesinin on ay

erteleneceğini açıklayınca seçimlerin yaklaştığı anlaşıldı. Nitekim seçimlerin 27 Ekim'de yapılacağı açıklandı. Büyük muhalefet partileri (Cumhuriyet Halk Partisi, Hürriyet Partisi ve Cumhuriyetçi Millet Partisi) bir süredir işbirliği konusunu tartışmaktaydılar. Bu görüşmeler çok verimli olmamış, sadece 4 Eylül'deki bir ortak ilkeler deklarasyonuyla sonuçlanmıştı. Ancak, muhalefet partileri arasındaki her türlü etkin işbirliği, 11 Eylül'de çıkartılan ve seçimlerde ortak listelerin yapılmasını yasaklayan bir yasayla imkânsız hale getirilmişti.

Kendi çıkarlarına yönelik bazı seçim hileleri yapmalarına rağmen, bu seçimler Demokratlar için büyük bir gerileme oldu. En büyük parti olarak kalmakla beraber, mutlak çoğunluğu kaybettiler. Oyların %47,3'ü ile yeni mecliste 424 sandalyenin sahibiydiler. CHP ise yaklaşık altı puanla oyunu %40,6'ya çıkarmıştı. Ama bu, CHP'nin sandalye sayısını birdenbire 31'den 178'e çıkarmasını sağladı. Hürriyet Partisi'nin seçim sonucu son derece düş kırıcı oldu, onların gövdesi olmayan bir baştan oluştukları, yani taban örgütü olmayan bir parti oldukları açığa çıktı. Oyların yalnızca %3,8'i ile dört sandalye almışlardı. Seçimlerden sonra Aralık 1958'de Hürriyet Partisi CHP'yle birleşme kararı aldı. Bu grup CHP'ye, çok ihtiyacı duyulan yeni fikirleri aşıladı ve CHP'nin kendi politikalarını yeniden toplumsal adalet ve demokratik güvenceler doğrultusuna yöneltmesine yardımda bulundu. Oyların %7'sini almasına rağmen sadece dört sandalye elde eden aşırı muhafazakâr Cumhuriyetçi Millet Partisi, seçim sonrasında küçük Köylü Partisi'yle birleşti; böylece Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) kuruldu.

Laiklik meselesi

Son derece saldırgan bir muhalefetle, ağırlaşan bir ekonomik bunalımla, kentli ve okumuşların desteğinin azalmasıyla karşı karşıya olan DP, 1957 seçimlerinde kimi zaman, CHP'lileri komünist ve dinsiz diye tanımlayarak ve Demokratların zamanında açılmış cami ve imam hatip okullarının sayısından övünçle söz ederek, dini inanç ve duygulara seslenmişti.

Bu da DP'yi, dini siyasal maksatlarla kullandığı ve devletin laiklik ilkelerinden saptığı yolundaki suçlamalara maruz bıraktı. CHP bu temayı

1950'lerin başından beri diline dolamıştı ve bu tema yeniden çok sayıda aydın tarafından işlenmekteydi. Aslında DP'nin dine karşı tavrının birbiriyle çelişen iki tarafı vardı. Menderes, bilhassa seçim kampanyaları sırasında, İslâmî duygu ve düşüncelere hitap ediyordu. DP'nin 1958'deki parti kongresinde şöyle demişti: "İnkılâp softalarının yaygaralarına ehemmiyet vermeyerek ezan-ı Muhammediyeyi Arapçalaştırdık. Mekteplere din derslerini kabul ettik. Radyoda Kur'an okuttuk. Türkiye devleti Müslümandır ve Müslüman kalacaktır."[9] Oysa aynı DP, ülkenin yönetiminde ya da yasalarının çıkartılmasında İslâma daha büyük bir rol vermeye çalışmıyordu.

Bu tartışmayı anlamak için Kemalist laiklik kavramının ne olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Kemalistler, kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, pozitivist dünya görüşüne dayanan bir modernleşme stratejisinin uygulayıcısı idiler ve bu strateji içerisinde din, devletin ve toplumun modernleştirilmesinde mesafe almaya bir engel olarak görülmekteydi. Onların laiklik anlayışı, dini organlarla devletin ayrılmasından çok, devlet bürokrasisi içinde bir unsur haline getirilmesi ve kontrol altına alınmasıydı.

1930'lar ve 1940'larda rejimin dine olan tavrı son derece baskıcıydı, ama çok partili siyasetin getirilmesinden sonra her iki parti de Müslümanların oylarının peşinden koşmaya başlamış ve bizzat CHP 1947'deki yedinci parti kongresinden sonra dine hoşgörü gösterir olmuştu. CHP okullara seçimlik din derslerini yeniden koymuş ve vaiz yetiştirme kursları açmıştı. Ankara Üniversitesi'nde bir İlahiyat Fakültesi kurulmuş ve 1949'da türbelerin yeniden açılmasına izin verilmişti. CHP bir yandan da, ceza yasasına, devletin laik niteliğine saldıran propagandaları kesinlikle yasaklayan 163. maddeyi koymak suretiyle dinî tepkiye karşı önlem almaya çalışmıştı.

1950'den önceki yıllarda, Demokrat liderler, devletin laik temelinde hiçbir esaslı değişikliğe izin vermeyeceklerini vurgulamaya çok özen gösteriyorlardı. Bu tutumları DP'yi sert şekilde eleştirmeye başlayan *Sebilürreşat* dergisi gibilerince temsil edilen İslâmcı akımlar tarafından hakarete uğramalarına ve daha köktenci birtakım muhalefet partilerinin kurulmasına yol açmıştı. Bu partilerin içinde en önemli olanı Millet Partisi'ydi.

Demokratlar iktidara geldikten sonra, CHP'nin dinî duyguların ifadesi üzerindeki kısıtlamaları gevşetme ve Müslüman halkın duygularına ödün verme siyasetini sürdürdüler, ama bir yandan da laiklik aleyhtarı eğilimlerle mücadele ettiler. Arapça ezan yeniden yasallaştırıldı (ve bir anda ülkedeki bütün camilerde benimsendi),[10] din eğitimi genişletildi; ebeveynler artık, din eğitimini istemek yerine istemediklerini bildirmek zorundaydılar (toplumsal baskı şüphesiz istememeyi son derece zorlaştırıyordu). İmam hatip okulları çoğaldı. Cami inşasında (hükümetin siyaseti sayesinde olduğu kadar, kırsal kesimde artan servet sayesinde de) belirgin bir artış vardı ve dinî yayınların satışına yeniden izin verilmişti. Yine de 1950'lerde DP'nin laik devlet anlayışında CHP'ninkinden önemli bir farklılık yoktu. DP'nin seçim zaferinden sonra Ticani eylemciler Atatürk büstlerini parçalamaya başladıklarında, bunların lideri olan Kemal Pilavoğlu tutuklanmış, hapse gönderilmiş ve sonra da kendi evinde göz hapsinde tutulmuştu. 1951'de Atatürk'ün hatırasına hakaret edenlere karşı bir yasa çıkarılmıştı.

Demokratlar din kurumunun (Diyanet İşleri Başkanlığı yoluyla) bürokrasiyle bütünleşmesine son vermediler. Her imam bir devlet memuru olarak kalmaya devam etti. Bununla beraber, tarikatler gibi özerk dinsel örgütlerin varlığını kabul ettiler ve hatta 1954 ve 1957 seçimlerinde Nurcuların desteğini kabul etmekle bu tür örgütleri meşrulaştırmış oldular. Demokrat liderler İslâma yönelik tavırlarıyla, dinin kalkınmayla uyuşabileceğini zımnen kabul etmişlerdi. Bu kabulleniş, Atatürkçü dogmaları özümsemiş olan ve yönetici zümre içindeki konumlarını Batı'ya yönelik pozitivist bakış açısının temsilcileri olmaları sayesinde kazanan (memurlar, öğretmenler, akademisyenler ve subayların dâhil olduğu) eğitimli seçkinlerin çoğunluğuna göre, kendi kültürel hegemonyalarını ve siyasal arenadaki ve devlet aygıtındaki tekellerini tehdit ediyordu. Bu da, İslâmi kanaatlerin siyasal olmayanlarının bile ifade edilmesine gösterdikleri, neredeyse histerikçe tepkinin nedenini açıklamaktadır. Kendini Atatürk'ün mirasının bekçisi addeden ordu içerisinde, DP'nin Kemalist geleneklere ihanet ettiği kanısı çok güçlüydü. Bu, göreceğimiz gibi, hükümetin felaketi olacaktı.

DP döneminde laiklik politikalarının gevşetilmiş olması, muazzam kentleşme olgusu yüzünden kırsal kesim kültürünün daha da hissedilir hale geldiği kentlerin günlük yaşamı içinde, İslâmı çok daha belirgin hale

getirmişti. Türk aydınları o zaman –ve sonraları– bunu İslâm'ın dirilişi olarak algıladılar; aslında, faaliyet gösteren köktendinci topluluklar bulunmasına karşın, İslâm'ın dirilişi denilen şey yalnızca, halk kitlesinin yaşamaya devam eden geleneksel kültürüydü; eskinin bağımlı sınıfı kendini ifade etme hakkını yeniden ısrarla savunuyordu.

Dış ilişkiler: Atlantik ülkesi Türkiye

Savaş sonrası dönem, bilhassa on yıllık DP dönemi, Türkiye'nin sadece ekonomi alanında değil dış siyaset ve savunma alanlarında da yoğun şekilde dünya kapitalist sistemiyle birleşip onun bir parçası haline geldiği bir dönem oldu. Bu yıllarda Türkiye, ABD ve müttefiklerinin kendi ülkelerinde demokrasinin sürekli mevcudiyetini ve serbest girişimi korumak için kurdukları siyasal ve askeri yapıların –bir çevre ülkesi olsa bile– sağlam bir parçası haline gelmişti. Bu, Kemalizmin dış ilişkilerdeki ihtiyatlı tarafsızlık siyasetinden önemli bir kopuştu.

Türkiye'nin savaş ertesi dönemdeki dış ilişkilerine hâkim olan şey kuşkusuz Soğuk Savaştı. Truman doktrininin kısmen Türkiye'yi de kapsayacak şekilde nasıl biçimlendirildiğini görmüştük. Demokratlar 1950'de iktidara geldiklerinde Türkiye çoktan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün ve Avrupa Konseyi'nin üyesi bulunuyordu. NATO'nun 1949'da kurulmasından sonra, CHP hükümeti bu örgüte katılma olanakları hususunda başlıca NATO ülkelerinin nabzını yoklamaya başlamıştı. Yeni hükümet Ağustos 1950'de üyelik için resmen başvuruda bulundu. Menderes bazı NATO ülkelerinin, özellikle de İskandinav ülkelerinin, hem Atlantik ülkesi olmadıkları hem de demokratik olmadıkları gerekçesiyle, Yunanistan ve Türkiye'nin üyeliğine karşı çıktıklarını biliyordu, buna rağmen Menderes elinde bir koz bulunduğunu düşünüyordu: Haziran 1950'de Birleşmiş Milletler, kuzeyden gelen işgale karşılık vermek için Kore'ye uluslararası bir güç gönderip, üye ülkelerden işgali durdurmak için katkılarını istediğinde, Türkiye hemen asker sunan birkaç ülkeden biri olmuştu. 4500 kişilik tugaydan oluşan ilk birlik Ekim ayında gönderilmiş ve savaş boyunca Kore'de 25 bin kadar Türk askeri çarpışmış, 6 binin üzerinde kayıp verilmişti.[11] Bu, Türkiye'ye, NATO hükümetleri içinde çok fazla itibar

kazandırmıştı, ama buna rağmen, Türkiye'nin NATO'ya girişini engelleyen Danimarka ve Norveç'in sonunda itirazlarından vazgeçmeye ikna edilmeleri bir yıl sürmüştü. Türkiye 18 Şubat 1952'de NATO'nun tam üyesi olmuştu.

NATO'ya giriş, Türkiye'de hem Demokratlar hem muhalefet tarafından çok büyük bir başarı olarak nitelendi ve coşkuyla karşılandı. Bu NATO coşkusunun hem akılcı hem de duygusal nedenleri vardı. Stratejik açıdan NATO, Sovyet tehdidine karşı bir güvence olarak görülüyor, Türkiye'nin modernleşmesini mümkün kılacak Batı yardımını ve borç para akışını garantilediği düşünülüyordu. Duygusal açıdan ise, Türkiye'nin nihayet Batılı uluslar tarafından eşit koşullarda kabul gördüğünün bir işareti olarak algılanmıştı. Bu kanının oldukça yaygın olduğu anlaşılıyor. 1970'lerde bile Türk lokantalarında "NATO şarabı" satın alınabiliyordu.

Bölgesel ittifaklar

Türkiye'nin Soğuk Savaş sırasındaki Batı bloku üyeliği, Türkiye'nin Balkanlar ve Ortadoğu'daki konumunu büyük ölçüde belirledi. ABD Dışişleri Bakanı Dulles'ın Sovyet blokunu NATO modeline göre bölgesel ittifaklarla kuşatma girişimlerinde Türkiye kilit bir unsurdu.

Ortadoğu'da bölgesel bir ittifak kurma yönündeki ilk Amerikan girişimi, 1951-1952'de Türkiye ile Mısır'ı bir araya getirmekti, ancak her iki ülkenin de bu seçeneğe sıcak baktıkları söylenemezdi. Türkiye'nin İsrail-Filistin çatışmasındaki tavrı yüzünden, Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki ilişkiler gergindi. Türkiye ilk başta Arap ülkelerini desteklemişti, çünkü Ankara'daki yöneticiler Yahudi devletinin Sovyet taraftarı olacağını umuyorlardı. Amerika-İsrail ilişkilerinin 1949'dan itibaren sıcaklaşmasıyla birlikte Türkiye de konumunu değiştirdi. 1949'da Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'yle birlikte "Filistin Uzlaştırma Kurulu"nda yer aldı ve İsrail'i diplomatik olarak tanıdı.

Türk-Mısır ittifakının suya düşmesinden sonra, bölgesel bir blok kurulması yolunda ikinci girişim, Ağustos 1954'te imzalanan Pakistan'la işbirliği antlaşmasıydı. Bunu Şubat 1955'te, Türkiye'nin Arap dünyasındaki tek dostu olan, Nuri Sait yönetimindeki Irak Krallığı'yla

yapılan işbirliği ve karşılıklı yardım antlaşması izledi. ABD'nin gözlemci statüsünde olduğu bu "Bağdat Paktı"na İngiltere, İran ve Pakistan da katıldı.

1955'ten sonraki dönemde Ortadoğu, Mısır Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın yönlendirdiği ya da en azından teşvik ettiği bir Arap milliyetçiliği fırtınasına sahne oldu. ABD, Assuan barajının yapımı için para bulmasına engelleyince, Nasır 1956'da Süveyş Kanalı'nı ulusallaştırdı. Bu durum, İsrail, Fransa ve İngiltere'nin saldırısına yol açtı. Bu üç ülke askerî zafer kazanmalarına rağmen, bu eylemi, Batılıların bölgedeki çıkarlarını tehlikeye sokabilecek sorumsuz ve modası geçmiş bir sömürgecilik girişimi olarak gören ABD tarafından geri çekilmeye zorlandılar. Sonuç, askerî yenilgiye uğramış olmasına rağmen Nasır'ın bu çatışmadan Arap dünyasının gözünde çok büyük bir itibar kazanarak çıkması ve simgelediği Arap sosyalist milliyetçiliğinin Ortadoğu Arapları arasında popülerleşmesi oldu. Türkiye'nin DP hükümeti ise Nasır'dan hiç hazzetmiyor ve onu bir komünist ajan olarak görüyordu. Türkiye Mısır'ı Süveyş bunalımında sözlü olarak destekledi; buna rağmen Türkiye ve Bağdat Paktı, Arap milliyetçileri tarafından Batı emperyalizminin kuklaları olarak görülmekteydi. 1957'de Türkiye ile Suriye arasındaki gerginlik o denli arttı ki Türk ordusu bir süre sınırı geçme tehdidinde bulundu ve Mısır birlikleri Suriye'nin yardımına geldi. Aynı yıl, İngiliz askerleri Nasırcı bir ayaklanmayı bastırmak ve Kral Hüseyin'i tahtta tutmak için Ürdün'e müdahalede bulunmak zorunda kaldı. 1958'de Suriye ve Mısır, Suriye yöneticilerinin isteği üzerine, kısa ömürlü Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmak için güçlerini birleştirdiler. Lübnan'da muhafazakâr Hıristiyanlarla Nasırcılar arasında iç savaş patlak verdi ve Lübnan'ın Hıristiyan cumhurbaşkanı Chamoun'un isteği üzerine, Amerikan denizcileri Türkiye'deki üslerden yararlanarak Lübnan'a çıktılar. Türk hükümeti açısından 1958 yılının en kötü haberi, kralın ve başbakan Nuri Sait'in ölümüyle sonuçlanan Bağdat'taki milliyetçi hükümet darbesiydi. Menderes Irak'a askerî müdahalede bulunma kararı aldı ve Türk askerleri sınıra nakledildi. Türk işgali, ancak güçlü Amerikan baskısı ve daha fazla para verme vaatleriyle önlendi.

Irak'taki yeni yönetim üyelikten çekildikten sonra, 1960 yılında, Bağdat Paktı –ya da ondan arta kalanlar– Merkezî Antlaşma Örgütü'ne (CENTO) dönüştürüldü. ABD bu örgütün tam üyesiydi. Ancak CENTO

da kendisinden önceki örgütler gibi çok az şey başarabildi. NATO ülkelerinin aksine, CENTO üyeleri askerî sırların ve şifrelerin değiş tokuşu ve güçlerini etkin şekilde uluslarüstü bir yapıda birleştirme hususlarında elzem olan karşılıklı güvenden yoksundular ve bu güven olmadığı için de, bu örgütün askerî etkinliği asgari düzeyde kalmaya mahkumdu.

Türkiye'nin Balkanlar'daki esas sorunu, komşusu Bulgaristan'daki Sovyet kuklası yönetimiyleydi. Bulgaristan, Türk askerinin Kore'ye gönderilmesine cevap olarak, Türkçe konuşan 250 bin kadar Müslüman yurttaşını ansızın ülkeden sürmüştü. Böyle bir göç dalgasına hazırlıksız olan Türkiye sınırı kapadı. Sonunda bu anlaşmazlık 1953'te sınırın yeniden açılmasıyla halledildi. Ancak bu kez Müslüman Bulgarların ülkeyi toptan terk etmeleri yasaklanmıştı. Gariptir ki, Bulgarlar yaklaşık kırk yıl sonra bu ilk bunalımın hemen hemen aynısı olan bir ikinci bunalıma daha yol açacaklardı.

ABD Balkanlar'da da, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında bölgesel bir ittifakın kurulmasını teşvik etti. Şubat 1953'te akdedilen Balkan Paktı, Bağdat Paktı kadar etkisizdi. Öte yandan bu pakt, Amerikalıların Yugoslavya'daki komünist, ama Sovyet aleyhtarı olan yönetime dolaylı olarak yanaşmalarına olanak verdi.

Savaş sonrası yıllarda (ve 1930'ların başlarından beri) ilişkilerin iyi ve istikrarlı sürdürüldüğü tek ülkenin eski düşman Yunanistan olması, 1913-1923 yıllarının kanlı olayları göz önüne alındığında belki de şaşırtıcı gelir. Her iki ülkenin NATO'ya katılmasıyla ilişkiler olumlu bir çizgide ilerlemişti, ta ki Kıbrıs'ta 1954'te patlak veren bunalım büyüyüp, ilişkileri temelinden sarsana kadar.

Eski Osmanlı adası Kıbrıs'ta, Yunanca konuşan ve nüfusun yaklaşık %80'ini oluşturan Ortodoks çoğunlukla Türkçe konuşan %20 civarındaki Müslüman azınlık, 1878'den beri İngiliz yönetimi altında birlikte yaşamaktaydı. EOKA hareketine bağlı Rum milliyetçilerince sürdürülen tahrikler tırmanarak 1954'te ayaklanmalara ve İngilizlere karşı terörist saldırılara dönüşmüştü. Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesi amacını taşıyan bu eylemler, Yunan basını ve hükümeti tarafından destekleniyordu. Birleşme düşüncesi (*enosis*), İngiliz İşçi Partisi çevrelerinde de artan şekilde destek bulmaktaydı.

Bu ise Türk hükümetinin, yalnızca Kıbrıslı Türklerle olan dayanışmadan dolayı değil, stratejik nedenlerden dolayı da asla kabul edemeyeceği bir şeydi, çünkü bu birleşme Türk-Yunan sınırını fiilen iki misline çıkaracaktı. Ağustos 1955'te Yunanistan, İngiltere ve Türkiye adanın geleceği üzerine görüşmek için bir araya geldiler, ancak bu toplantıdan kesin bir sonuç çıkmadı. Türkiye adadaki mevcut durumun sürmesinden yanaydı. Sonraki bir iki yıl içinde tartışmalar adanın taksimi düşüncesi etrafında odaklaştı. Türkiye bu düşünceyi, en iyisi değilse de iyiye yakın bir çözüm olarak destekliyordu. Ne var ki o sırada Başpiskopos Makarios'un liderlik ettiği Kıbrıslı Rumlar bu fikri kabul etmiyordu. (Rum milliyetçisi ve kurnaz bir politikacı olan Makarios, daha önce İngiliz yetkililerince hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş ama 1957'de serbest bırakılmıştı.)

Önce 1958'de Zürih'te, sonra da 1959'da Londra'da yapılan müzakerelerin sonunda bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Kıbrıs bağımsız bir cumhuriyet olacaktı. Bu Cumhuriyet'in bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve anayasal düzeni Yunanistan, İngiltere ve Türkiye tarafından garanti ediliyordu. Bu anlaşma şartlarına göre üç ülke güvenceleri ortaklaşa destekleyip sürdürecekler, birlikte hareket edemedikleri takdirde, garantör ülkelerden her biri tek taraflı olarak eyleme geçebilecekti. Bu koşulların yer almış olduğu 3. madde, sonraki yıllarda Türk müdahalesinin yasal zeminini oluşturdu. 16 Ağustos 1960'ta Kıbrıs bağımsız bir cumhuriyet haline geldi ve ilk cumhurbaşkanı da Başpiskopos Makarios oldu.

Kıbrıs sorunu bugüne kadar, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri bozan, halledilmesi son derece zor bir sorun olmuştur, bu nedenle sonraki bölümlerde bu konuya dönmek zorunda kalacağız. Kıbrıs meselesi aynı zamanda, genellikle pragmatizmin hâkim olduğu Türk dış siyasetinin, hissi bir konu olan "dış Türkler", yani Türkiye dışında yaşayan Türk toplulukları meselesinden hâlâ etkilenebildiğine bir örnektir. Bu Türk toplulukları, ister Bulgaristan, Yunanistan ve Irak'taki (ve savaş öncesinin İskenderun Sancağı'ndaki) Osmanlı İmparatorluğu kalıntıları olsun, ister Orta Asya'daki Türki imparatorlukların kalıntıları olsun, çoğunlukla –en azından kültürel ve dinsel– baskı altında yaşamak zorunda kalmışlardır. Türk siyasetinde çoğunluğu oluşturan CHP'liler ve DP'liler (ya da onların ardılları), *irredentizme*[*] daima karşı çıkmış olsalar

bile, “dış Türkler”in kaderi, siyasetçiler üzerinde baskı yapabilen ve kimi zaman da yapan kamuoyunun hassas olduğu bir meseledir.

DP ve ordu

1958 yılında, hükümetle Silahlı Kuvvetler arasında işlerin yolunda gitmediğinin ilk işaretleri de görülmüştü. Aralık 1957’de dokuz subay hükümete karşı bir gizli tertip hazırlamaktan dolayı tutuklanmıştı. Tutuklamalar 16 Ocak 1958’de halka açıklandı.

Demokratlar, ordunun önde gelen subaylarının eski yönetimle ve bilhassa İsmet Paşa’yla yakın ilişkilerinden dolayı orduya karşı hep güvensizlik duymuşlardı. Ama ordunun yönetim kademesinde 1950’de yapılan temizlik hareketinden sonra nispeten rahatlamışlardı. Gerçekten de, Silahlı Kuvvetlerin üst kademesinin on yılın uzunca bir süresi boyunca seçimle gelmiş hükümete sadık kaldığı anlaşılıyor. Ancak bu durum, 1950’lerin sonlarında bütün subayların sadık kalacağının garantisi değildi. Bunun sebebi, NATO üyeliğinin ve ABD’nin Silahlı Kuvvetlere yaptığı yardımların neden olduğu köklü değişikliklerde yatıyordu.

1940’ların sonlarında Türk ordusu, Birinci Dünya Savaşı öncesinden kalma Prusya doktrinlerine göre yönetilen ve örgütlenen, büyük çapta insan gücüne (700 bin kişi) dayanan bir orduydu. Acemi erler, astsubaylar ve subaylar arasında derin uçurumlar mevcuttu. Ordunun teknik donatım düzeyi son derece düşük olduğu için, özel vasıflara sahip çok sayıda kişiye gerek yoktu. 1950’lerde ise her şey değişti. İki milyar Amerikan dolarının üstünde askerî yardım parası, Türk ordusunun modernleştirilmesine ve savaş ve taşıma gereçleriyle donatılmasına harcandı; Amerikan ekipleri personelin eğitiminde yardımcı oldu. Ordudaki en önemli mevkilere, mühendislik veya haberleşmede uzman olan genç subaylar geçti. Bu genç subaylar eğitimlerinin bir kısmını, NATO karşılıklı eğitim programları yoluyla yurt dışında görmüş ve böylece Türk ordusunun ve Türk toplumunun aslında Batılı müttefiklerin ne kadar gerisinde olduğunu görme fırsatı edinmişlerdi. Bugün, 1955’lerden itibaren hükümete karşı gizlice kurulan tertiplerin bu çevrelerce hazırlanmış olduğunu biliyoruz.[12]

1957'de tutuklanmış olan dokuz subay hakkındaki suçlamalar askerî bir mahkeme tarafından soruşturuldu, ancak mahkeme soruşturmayı fazla derinleştirmedi. Ordu kirli çamaşırlarını ortalığa dökmeye istekli değildi. Subaylar temize çıkarıldı, sadece muhbir subay mahkûm edildi. Yine de hükümet kaygı içindeydi ve neler olabileceğine dair bir başka uyarı da, dost ülke Irak'ta askerlerin Temmuz 1958'de iktidara el koymalarıydı.

Menderes'in son yılları

Bu arada, 1957 seçim sonuçlarından moral bulan muhalefet, hükümetin her yaptığına karşı çıkma ve eleştirme kampanyasını sürdürüyordu. DP ise artık buna katlanmak niyetinde olmadığının işaretlerini vermekteydi. DP üstü kapalı biçimde baskıcı tedbirlerden söz etti ve Menderes, Ekim ayında büyük bir tantanayla Vatan Cephesini, yani DP'nin tabanını genişletme ve halk kitlesini seferber etme girişimini başlattı. Bu kampanyanın ana unsuru, cepheye katılan insanların sonu gelmez listelerinin her gün devlet denetimindeki radyodan okunmasıydı. Listeye geçirilenler arasında bebekler, ölmüş kimseler ve hatta uyduruk isimler bulunuyordu. Bir buçuk yıl süren bu kampanya o kadar büyük bir tepki toplamıştı ki birçok kentte "Radyoyu Dinlemeyenler Cemiyetleri" kuruldu.[13]

1958 sonlarıyla 1959 başlarında yaşanan iki olay Menderes'in nüfuzunu, kentlerde değilse bile, kırsal kesimde güçlendirmişti. Birincisi, IMF istikrar programının kabulüyle 359 milyon Amerikan doları yardımın sağlanmış olmasıydı. İstikrar programına bağlı olarak yükselen fiyatlar kentleri kötü şekilde etkilemişken, bu para yardımı oldukça iyi giden hasatla birlikte, çiftçinin durumunu iyileştirmişti. Ardından 17 Şubat 1959'da, Menderes, çoğu yolcunun öldüğü, Londra Gatwick havaalanındaki uçak kazasından sağ kurtulmuştu. Türk radyosu ve parti tarafından fazlasıyla kullanılan bu mucizevi kurtuluş, birçok dindar Türk'ü, Menderes'in Allah tarafından halkı yönetmek için seçilmiş insanüstü bir şahsiyet olduğuna inandırmıştı.

Partiler arasındaki gerilim üst düzeydeydi. İnönü, DP'nin kalesi olan Ege'deki gezisi sırasında saldırıya uğradı ve 1960'ın Nisan başlarında

Kayseri'de düzenleyeceği toplantıyı önlemek için askerî birlikler harekete geçirildi. İnönü dönmeyi kabul etmeyince, askerler geri çekildi. 18 Nisan'da, meclisteki Demokratlar muhalefetin faaliyetlerini soruşturmak için geniş yetkileri olan bir komisyon kurmaya karar verdiler. Tamamen sertlik yanlısı DP üyelerinden oluşan bu komisyon, vardığı sonuçları üç ay içerisinde rapor edecek ve bu süre zarfında meclis dışındaki bütün siyasal faaliyetler yasaklanacaktı. Meclis tartışmalarının gazetelerde yayınlanması da yasaklanmıştı.

Tahkikat Komisyonunun kurulması, İstanbul ve Ankara üniversitelerindeki hukuk profesörleri tarafından Anayasaya aykırı olmakla suçlandı. Profesörlere –siyasetle uğraştıkları için– disiplin cezaları verilince, öğrenci gösterileri ve ayaklanmaları oldu. Hükümet öğrenci ayaklanmalarını bastırmak için asker kullanmaya karar verdi ve üniversiteler kapatıldı. Bir öğrenci öldürüldü (oysa ortamın gerginliği içerisinde, çok sayıda ölüm olduğuna inanılmıştı). Gösterilerin bastırılmasında askerlerin kullanılması, Harp Okulu öğrencilerinin Ankara'da 21 Mayıs'ta büyük bir sessiz yürüyüş yapmalarına yol açtı. Sansür kısıtlamaları nedeniyle bu ayaklanmaları yayınlayamayan basın, bunun yerine, o günlerde Kore'de Başkan Syngman Rhee'yi devirmiş olan öğrenci gösterilerine geniş yer ayırmıştı.

O sıralarda Başbakan Menderes, Hindistan Başbakanı Nehru'nun 20-24 Mayıs tarihleri arasındaki resmî ziyareti için Ankara'ya dönmeden önce, Ege vilayetlerinde büyük taraftar kalabalıklarına nutuklar vererek kendisine olan desteği, belki de yalnızca sinirlerini, güçlendirmeye çalışıyordu. 25 Mayıs'ta Menderes aniden, meclis Tahkikat Komisyonu'nun çalışmalarını tasarlanmış olan üç ay yerine bir ayda tamamlamış olduğunu ve vardığı sonuçları yakında rapor edeceğini açıkladı. Bu komisyonun CHP'yle ordu arasındaki olası ilişkileri soruşturduğu bilinmekteydi ve Menderes'in açıklaması, muhtemelen ordu içerisindeki gizli tertipçileri harekete geçirdi. Sebebi her ne olursa olsun, 27 Mayıs 1960 sabahının erken saatlerinde ordu birlikleri Ankara ve İstanbul'daki bütün hükümet binalarına el koydu; Menderes ve Cumhurbaşkanı Celâl Bayar dâhil DP'li bütün bakan ve milletvekilleri tutuklandı.

14
İkinci Türkiye Cumhuriyeti
1960-1980

27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi

Türk halkı, 27 Mayıs 1960 sabahı saat üçte, askerî bir darbe olduğunu radyodan Albay Alparslan Türkeş tarafından okunan bildiriyle öğrendi. Bildiri, Türk Silahlı Kuvvetlerinin "kardeş kavgasına meydan vermemek" ve "demokrasiyi içine düştüğü buhrandan" kurtarmak maksadıyla ülke yönetimine el koyduğunu duyuruyordu. Bildiri darbenin yansızlığını önemle vurgulamaktaydı.[1]

Askerlerin yönetime el koyuşu, Ankara ve İstanbul'daki halk, bilhassa her iki kentteki büyük öğrenci kitlesi ve genelde aydınlar arasında büyük bir sevinçle karşılandı. Ülkenin geri kalanı ise bu türden bir tepki göstermedi. Kırsal kesim hayra alâmet sayılmayacak şekilde sessiz kalmıştı. Önceki aylarda yaşanan karışıklıklar neredeyse yalnızca Ankara ve İstanbul'la sınırlıydı. Başka yerlerde halkın Menderes'e olan sevgisinde ani bir düşüş olduğunu doğrulayacak bir gösterge de yoktu.

Bu darbenin, kırklı yaşlardaki bazı köktenci albay, binbaşı ve yüzbaşıdan oluşan gizli tertipçiler tarafından yıllar süren planların sonucunda gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bunların yönetime el

koymada başarılı olmaları için iki şey son derece önem taşıyordu. Biri, kendi üyelerini, iktidara el koymak için gerekli olan (başkent garnizonu gibi) tayin edici yerlere atamaktı. Diğeri ise, Silahlı Kuvvetlerin geri kalanının desteğini kazanmak için, eylemlerinin başında olacak kıdemli bir subay bulmaktı. Sonunda her iki hususta da başarılı olmuşlardı. Mayıs 1960'a gelindiğinde darbe yapabilecek durumdaydılar ve bir iki başarısız girişimden sonra gereksindikleri göstermelik kıdemli subayı da buldular. Bu kişi, Milli Savunma Bakanı'na siyasal durumu yorumladığı bir mektup yazdıktan sonra 3 Mayıs'ta mecburi izne çıkarılan, Kara Kuvvetleri eski Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'di. Yumuşak ve babacan bir şahsiyet olan Gürsel, Silahlı Kuvvetlerde iyi tanınıyor ve çok seviliyordu. Gürsel darbeye başkanlık etmeyi kabul etmiş, ama darbenin düzenlenişine ilişkin ayrıntılara karışmamıştı. Darbe başarıya ulaştığında İzmir'deki evinden askeri uçakla Ankara'ya getirildi.

Ordu, iktidarın bundan böyle Orgeneral Gürsel başkanlığındaki Milli Birlik Komitesi'nin elinde olduğunu duyurdu, fakat komitenin tam işlevi de üyeleri de bir süre belirsiz kaldı. Darbenin ertesi günü Cemal Gürsel'in Devlet Başkanı, Başbakan ve Milli Savunma Bakanı olduğu açıklandı. Kuramsal olarak Gürsel'e, Atatürk'ün sahip olduğundan daha geniş yetkiler verilmişti.

Darbeden devrime: Profesörlerin rolü

Ordu başından beri, basit bir hükümet değişikliğiyle yetinmemek gerektiğine inanıyordu. Darbenin yapıldığı gün, İstanbul Üniversitesi'nden rektör Sıddık Sami Onar başkanlığında beş hukuk profesörü Ankara'ya getirtildi ve kendilerine yeni bir Anayasa hazırlama görevi verildi. Bu profesörler ertesi gün, modern bir fetvaya benzetilen bir bildiri yayınladılar. Bu bildiride profesörler askerî müdahaleyi, DP hükümeti (özellikle de Tahkikat Komisyonlarını kurduğu için) Anayasaya aykırı davranmış olduğu ve bu yüzden meşruluğunu yitirdiği gerekçesiyle haklı gösteriyorlardı. Bu yorum, MBK tarafından kabul görünce, ordu Demokrat Parti'yi doğrudan karşısına almış oldu ve ordunun partiler-üstü olma iddiası son buldu. 31 Ağustos'ta DP'nin çalışmaları durduruldu ve 29 Eylül'de parti kapatıldı.

Profesörler ekibinin desteklediği MBK 12 Haziran'da, hem darbeye hem MBK'nın varlığına yasal bir dayanak sağlayan geçici bir Anayasa yayınladı. Ordu tarafından darbe sonrası kurulan teknokratlar kabinesi yalnızca bir yürütme organıydı. Bütün önemli siyasal kararlar MBK tarafından alınıyordu.

MBK içerisindeki hizipler

MBK o sırada 38 subaydan oluşuyordu (biri Eylül'de öldü ve yerine bir başkası alınmadı). Görünüşte cuntanın lideri Cemal Gürsel'di. Ama gerçekte, devlet başkanının yardımcısı olan Başbakanlık Müsteşarı Albay Alparslan Türkeş, MBK'nın önceleri en nüfuzlu üyesiydi. Kıbrıslı bir Türk olan Türkeş, çoğu meslektaşından çok daha bilgili ve İngilizceye hâkim, karizmatik bir şahsiyetti. Halk tarafından fazla tanınmasa da, 15 yıl önce İkinci Dünya Savaşı sonunda kötü bir ün kazanmıştı; o tarihte, Türkçülüğe, muhtemelen Nazilere duyduğu yakınlıktan dolayı suçlanmış, sonradan aklanmıştı. MBK içerisinde, siyasal sistemde köklü bir reform isteyen ve siyasal partilere hiçbir itimadı olmayan en köktenci kanadın temsilcisiydi.

260 generalden 235'ini ve 5 bin kadar albay ve binbaşıyı emekliye sevk eden 3 Ağustos kararını MBK'dan zorla çıkartanlar, hiç kuşkusuz Türkeş'in grubuydu. Gerçi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üst kademelerinde bir yığılma olduğu herkesçe biliniyordu, ama emekliliğe sevklerinin esas nedeni, o kişilerin siyasal güvenilirliliğinden kuşkulanılmasıydı.

Ordudan sonra sıra üniversitelere geldi. Meslektaşlarının nazarında nüfuzu fazlasıyla artmış görünen Türkeş, başbakanlık müsteşarlığı görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı, böyle olduğu halde köktenci grup Ekim ayında 147 üniversite öğretim üyesini üniversiteden attıracak bir kararı zorla ve hızla geçirtecek kadar güçlüydü. Ancak seçimlerde kullanılan ölçütlerin net olmaması şiddetli bir tepkiye yol açtı, bütün rektörler istifa ettiler. Bu akademik protestonun şiddeti askerî liderleri şaşırttı ve bu kararı geri alınması için hemen görüşmelere başlandı. Sonunda öğretim üyelerine kürsüleri iade edildi, ama bu ancak Mart 1962'de gerçekleşebildi. Emekli İnkılâp Subayları (EMİNSU) derneğinde

toplanan emekliye sevk edilmiş subayların, kendileri için de aynı hakkı elde etmek niyetiyle yaptıkları girişimler ise sonuçsuz kaldı.

MBK içerisindeki köktenciler muhalefete rağmen, Ekim ayında daha da iddialı bir planı uygulamaya giriştiler. Açıkça Türkeş tarafından telkin edilmiş olan bu plan, Türkiye Ülkü ve Kültür Birliği planıydı; bu birlik, Milli Eğitim Bakanlığı, Diyanet işleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, basın ve radyonun yönetimine el koyacak ve böylelikle ülkenin tüm kültürel yaşamında totaliter bir nüfuz tesis edecekti. Böylesi bir müdahale, sivil siyasetçilerin nazarında da Orgeneral Gürsel dâhil olmak üzere daha ılımlı MBK üyelerinin nazarında da çok fazlaydı. 13 Kasım 1962'de Gürsel beklenmedik şekilde, MBK'nın dağıtıldığını ve aralarında Türkeş'in de bulunduğu en bilinen köktencilerin 14'ünü dışta bırakan yeni bir MBK kurulduğunu duyurdu. Geçici Anayasa, MBK üyelerinin ağır suç haricinde görevden azledilemeyeceğini öngördüğü için 14'ler MBK'dan bu karmaşık yöntemle atılmışlardı. 14'ler yurtdışındaki Türk büyükelçiliklerine ataşe olarak atanarak ülkeden uzaklaştırıldılar. Türkeş Yeni Delhi'de askerî ataşe oldu.

MBK ve ordu

Başlangıçta MBK, darbecilerden ve aralarında Gürsel'in de bulunduğu, ordunun saygısını kazanmış bazı kıdemli subaylardan oluşuyordu. MBK başarılı olmasına ve Silahlı Kuvvetlerin desteğini almış olmasına rağmen, Silahlı Kuvvetleri temsil etmiyordu. 1960-1961 yıllarında üst rütbeli subaylar, MBK'nın orduyu ilgilendirebilecek konulara müdahalesinden ve ordu hiyerarşisini bozmasından kaygılanmaktaydılar. Ordu üst kademesi, alt rütbedeki subayların gelecekte kendi başlarına yapabilecekleri bağımsız herhangi bir eylemi önlemek amacıyla Silahlı Kuvvetler Birliği'ni kurdu. Silahlı Kuvvetler Birliği 1961-1962 yıllarında, sivil siyasetçilere 27 Mayıs öncesinin siyasetine dönmemelerini ikaz eden muhtıralarla siyasete birçok kez müdahalede bulundu. Bunu, inisiyatifi elde tutmak ve sivil siyasete dönülmesine karşı çıkan köktenci subayların kendi başına eyleme geçmelerine engel olmak amacıyla yapıyorlardı.

Başına buyruk bir eyleme karşı duyulan korkunun hiç de boşuna olmadığını Albay Talât Aydemir'in eylemleri kanıtlayacaktı. Aydemir

1950'lerin ortalarındaki gizli tertibe katılanlardan biriydi ve şimdi Harp Okulu komutanıydı. Aydemir, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963'te iki kez başarısız darbe girişiminde bulundu. İlkinde affedilmişti, ikincisinde idam edildi.

1960-1963 yılları boyunca Silahlı Kuvvetler içerisinde hoşnutsuzluk vardı; gizli tertip söylentileri dolaşıyor ve yeni bir askerî müdahale olması bekleniyordu. 8 Şubat 1963'te Irak'ta ve tam bir ay sonra da Suriye'de ordunun yönetime el koyması, tehlike işaretleri olarak, dahası Türkiye'de sivil siyasete dönüşün hiç de kolay olmayacağı biçiminde algılanmıştı.

Demokrasiye dönüş

MBK'da Ekim 1960'ta yapılan tasfiye, iktidardakilerin parlamenter demokrasiye dönüşten yana olduklarını açıkça gösteriyordu. O tarihten sonra İkinci Cumhuriyetin kurumları oldukça hızlı bir şekilde yerlerini almaya başladı. Yeni bir Anayasa hazırlamakla görevlendirilmiş olan profesörler kurulu, başlangıçta çalışmalarını bir ay içerisinde tamamlamayı tasarlamıştı. Ama çalışmalar, bilhassa kurul içerisindeki görüş farklılıklarından dolayı, beklenenden yavaş ilerliyordu. Başkan Onar'ın liderlik ettiği üç kurul üyesi siyasetçilere güven duymadıklarından, onların elini kolunu bağlayacak ayrıntılı bir metinden yanaydı. Öteki iki üye ise (Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli), sistemi geliştirmek için siyasal partilere azami hareket olanağı verecek bir anayasadan yanaydı. Eylül başlarında Onar, Tunaya ve Giritli'yi kuruldan çıkardı. Bu olaydan sonra, 17 Ekim'de MBK'ya bir Anayasa taslağı sunuldu.

Fakat bu arada da Ankara Üniversitesi'nden bir grup hukuk profesörü, Profesör Yavuz Abadan'ın önderliğinde kendi anayasa taslaklarını hazırlamış bulunuyorlardı. Bu grubun ısrarıyla, Anayasa metnini tamamlama görevi bir kurucu meclise verildi. Kurucu Meclis, bir üst kuruluşun (MBK) ve faaliyette bulunan siyasal partilerin (Cumhuriyet Halk Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi), meslek kesimlerinin ve illerin 272 temsilcisinden oluşan bir alt kuruluşun (Temsilciler Meclisi) bileşimiydi. Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 1961'de yaptı. Bu tarihten sonra çalışmaların çoğu, Prof. Enver Ziya Karal

ve Prof. Turhan Feyzioğlu'nun başkanlık ettikleri, Kurucu Meclis'e bağlı 20 kişilik Anayasa Komitesi tarafından yürütüldü.

Buradaki tartışmalar sonucu ortaya çıkan metin, 1924 Anayasası'ndan bariz şekilde farklıydı. Yeni Anayasanın yazarlarının esas amacı, Millet Meclisi'ni başka kurumlarla dengelemek suretiyle, DP'nin (ve ondan önce CHP'nin) sahip olduğu türden bir iktidar tekelini engellemekti. Eski yapıda, Millet Meclisi'nde çoğunluğa sahip olan parti neredeyse sınırsız bir hareket özgürlüğüne sahipti. Cumhuriyet Senatosu adında bir ikinci meclis oluşturuldu. Bütün yasalar her iki meclisten geçmek zorundaydı (Senatonun vetosu Millet Meclisinin üçte iki çoğunluğuyla reddedilebiliyordu). Senato üyeleri, cumhurbaşkanı tarafından atanacak kontenjan üyeleri haricinde, seçimle geleceklerdi. Anayasaya aykırı gördüğü yasaları reddedebilen bağımsız bir Anayasa Mahkemesi getirilmiş, yargı kurumu, üniversiteler ve kitle iletişim örgütlerinin tam özerklikleri güvence altına alınmıştı. Ayrıca, tek bir partinin Millet Meclisi'nde ezici çoğunluk elde etme olanağını azaltmak için nispi temsil sistemi getirilmişti. Anayasaya temel hak ve özgürlükler konulmuştu.

Önemli olan bir husus, anayasada belirtilen Milli Güvenlik Kurulu'nun kurulması yoluyla orduya ilk kez anayasal bir rol verilmesiydi. Milli Güvenlik Kurulu Aralık 1962'de yasayla kuruldu. Cumhurbaşkanının (onun yokluğunda başbakanın) başkanlık ettiği Milli Güvenlik Kurulu, hükümete iç ve dış güvenlik hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Kuvvet temsilcileri, genelkurmay başkanı ve ilgili bakanlar, memuriyetlerinden dolayı resmen Milli Güvenlik Kurulu üyesiydiler ve Kurul'un kendi sekreteryası ve birtakım daireleri vardı. Kuruluşunu izleyen yirmi yıl içinde, MGK giderek devlet siyaseti üzerindeki nüfuzunu genişletti ve kimi zaman gerçek iktidar merkezi ve karar oluşturma merkezi olarak kabinenin yerini alarak devletin güçlü bir bekçisi haline geldi.

13 Ocak'ta siyasal faaliyetler üzerindeki yasak kaldırıldı ve 1961 yılı içinde yapılacak seçimler için yeni partilerin kurulmasına olanak verildi. (CHP ve CKMP'ye ilaveten) on bir yeni parti kurulmuştu. Bunların çoğu kısa ömürlü oldu. Ama en önemli yeni parti, hiç kuşkusuz, başlıca amacı emekli subayların ve tutuklu Demokratların eski konumlarına tam iadesi olan, Adalet Partisi'ydi. Bu parti hem taraftarları hem de rakipleri tarafından DP'nin bir devamı olarak görülüyordu. Bu sebepten MBK ile

ilişkileri başından beri son derece dikkatli olmuştu. Emekliye sevk edilmiş generallerden biri olan Ragıp Gümüşpala, 1964'te ölene dek partinin başkanıydı. Gümüşpala, MBK ve kendi köktenci taraftarları arasındaki gerginliği dindirmede ılımlı tavrıyla başarılı oldu.

Türk halkının siyasal açıdan kendini ifade etmesi için ilk fırsat, 9 Temmuz 1961'de yeni Anayasa için yapılan halkoylamasıydı. Halkoylamasında 27 Mayıs güçleri beklenmedik ciddi bir darbe yedi. Anayasa %38,3'e karşı %61,7 oyla kabul edilmişti, ama hükümetin Anayasa lehindeki propaganda çabaları göz önüne alındığında, %38,3 oranının son derece yüksek olduğunun kabul edilmesi gerekiyor (o zaman da yüksek bulunmuştu). Bu, hiçbir örgütlenmesi olmadığı halde, Menderes taraftarı seçmenin büyük ölçüde aleyhte oy verdiğini gösteriyordu. DP'nin 1960 öncesinde çok güçlü olduğu 11 kıyı ilinde anayasaya çoğunlukla ret oyu verilmesi bunu doğruluyordu.

Bu eğilim 15 Ekim 1961'de yapılan parlamento seçimlerinde de doğrulandı. Genel kanı, seçimlerin serbest ve dürüst olduğuydu. Partiler üzerindeki tek kısıtlama Eylül'de MBK'nın imzalamayı zorunlu kıldığı bir protokoldü. Partiler bu protokolle, 27 Mayıs darbesini ya da sabık Demokrat Partili siyasetçilerin davalarını seçim malzemesi yapmamaya söz vermişlerdi. İnönü'nün Cumhuriyet Halk Partisi oyların %36,7'sini (173 sandalye) alarak, %34,7'lik oy (158 sandalye) oranına sahip Adalet Partisi'nin biraz üzerine çıkabildiği için büyük hayal kırıklığına uğramıştı. Karşıt düşüncedeki Demokratların 1955'te kurdukları Hürriyet Partisi'nin bir devamı sayılabilecek olan Yeni Türkiye Partisi %13,9, muhafazakâr CKMP ise %13,4 oy toplamıştı. Demokratların vârisleri olarak kabul edilen bu partiler bir bütün olarak düşünüldüğünde, hâlâ ülkedeki en büyük güçtü.

Yeni Anayasa, hem sol hem sağ için öncekine nazaran daha geniş bir siyasal faaliyet yelpazesine izin vermiş olması bakımından, eskisinden çok daha fazla liberaldi. Eski Kemalist kalıbın açıkça dışında kalarak ortaya çıkan ilk parti, Türkiye İşçi Partisi'ydi. Parti Şubat 1961'de bazı sendikacılar tarafından kurulmuştu, ama faaliyette kaldığı süre boyunca, etkin ve sürükleyici üyesi, yazar, hukukçu ve eski öğretim üyesi Mehmet Ali Aybar olacaktı. Parti kendisine İngiliz İşçi Partisi'ni model almıştı.

TİP'in önemi, siyasal gücünde ya da topladığı oylarda yatmıyordu. Hiçbir genel seçimde oyların %3'ünden fazlasını alabilmiş değildi ve

hiçbir zaman bir koalisyon hükümetine katılmadı. Bu partinin önemi daha çok, seçimlerde yarışan gerçek ideolojik temele sahip ilk parti olmasında yatıyordu. Varlığıyla, öteki partileri ideolojik açıdan kendilerini daha açık seçik tanımlamaya da zorladı. 1960'larda TİP, birçok genç entelektüelin desteğini almış ve sonradan çok sayıda gruba bölünecek olan Türk soluna bir çeşit laboratuvar vazifesini görmüştü. Ayrıca, yasadışı Türkiye Komünist Partisi'nin çok sayıda önemli kadro üyesine yasal bir yuva hizmeti de görmüştü, ama onu komünist cephe örgütü diye adlandırmak da aşırı bir yorum olurdu.

Yeni Anayasanın tanıdığı geniş siyasal serbestlik, fikirlerini sakınmadan söyleyen sağcı ya da İslâmi çizgideki partilerin kuruluşunu hızlandırmamıştı. Bu tür girişimler daha sonra olacaktı. Ancak, Menderes ve hükümetinin dini siyasete alet ettikleri için gerek ordunun ve gerekse CHP'nin sert eleştirilerine uğradığını dikkate alan birçok gözlemciyi şaşırtacak şekilde, 1945 öncesi yılların katı laik, hatta İslâm aleyhtarı politikalarına bir dönüş de olmadı. Aksine, cami inşasına, türbelerin onarımına ve okullarda din eğitimine artan bir özen gösterilmesi suretiyle İslâmi akımların başarı olanağını yok etmek için gayret sarf ediliyordu. İkinci cumhuriyetin ilk hükümetleri dinsel yobazlıkla mücadele etmek için, İslâm'ın, sıradan köylünün uyguladığından çok farklı olan, modern ve akılcı bir yorumunu yaymaya çalıştılar. Yüksek İslâm Enstitülerinin ders programları toplumbilim, ekonomi ve hukuk derslerini içerecek şekilde değiştirildi. Diyanet İşleri Başkanlığı "aydınlatıcı" dinsel vaazlar yayınlamaya başladı ve Kur'ân'ın Türkçe tercümesi yayımlandı. Yeni yönetim aynı zamanda, tıpkı savaş sonrasında İnönü hükümetinin yapmış olduğu gibi, dinsel duygu ve inançların ifadesine tanınan bu geniş müsamahanın yol açabileceği tehlikelere karşı kendini korumaktaydı: 1925'te Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ve 1949'da ceza yasasına konulan "dini siyasal amaçla kullanma yasağı", şimdi yeni Anayasanın bir maddesiydi.

Eski rejimin yargılanması

Ancak o sıralarda Türkiye kamuoyunu meşgul eden en önemli konu Anayasa değil, darbeden sonra hepsi birden tutuklanan eski DP

liderlerinin kaderine dair alınacak karardı. Çok sıkı şekilde korunan Marmara Denizi'ndeki adada (Yassıada) yapılan duruşmaları, MBK tarafından atanan ve hâkim Salim Başol'un başkanlık ettiği dokuz hâkimden oluşan Yüksek Adalet Divanı yönetmekteydi.

Duruşmaların meşruiyeti ve adilliğine ilişkin farklı düşünceler bulunmaktadır.[2] Gerçi mevcut yargılama usulünde yapılan değişiklikler sadece, mahkemenin kararlarının değiştirilemez olmasından ve 65 yaşın üstündeki kişilere ölüm cezasının uygulanamayacağına ilişkin kuralın askıya alınmasından (açıkça Celâl Bayar'ı hedefleyen bir değişiklikti bu) ibaretti. Geri kalan sanıklar için yargılama usulleri Cumhuriyetin mevcut yasalarına göre uygulandı. Gelgelelim, mahkemenin kendisinin bir yasal dayanağı yoktu ve mahkeme üyeleri siyasal açıdan DP'ye karşı açıkça önyargılıydılar. Her ne kadar hâkimler sanıklardan hoşlanmadıklarını saklamak için bir çaba göstermemişlerse de, davalar oldukça dürüst bir şekilde yönetilmiş gibi gözüküyor.

Hayli garip bir suçlamalar dizisi söz konusuydu. Sanıklar aleyhine üç ceza, dokuz yolsuzluk ve yedi Anayasayı ihlal davası açılmıştı. Ağır Ceza ve yolsuzluk davalarının –ki bunların bazıları, Menderes'in gayri meşru çocuğunu öldürmesi ya da Bayar'ın bir hayvanat bahçesini kendisine armağan edilmiş bir köpeği satın almaya zorlaması gibi, tuhaf dava ve suçlamalardı–, bu kişilerin adlarını lekelemek için, büyük ölçüde etkisiz kalan bir çabayla açıldığı besbelliydi. Anayasa davaları, Anayasayı zorla değiştirme ya da Millet Meclisi'ni zorla feshetme teşebbüsüyle ilgili TCK'nın 146. maddesine dayandırılmıştı. Demokratlar 1960'ta CHP'nin faaliyetleri ve basın için Tahkikat Komisyonu kurmakla bu suçu işlemiş kabul ediliyorlardı. Ancak, eski Anayasanın 17. maddesi, milletvekillerinin oylarından dolayı sorumlu tutulamayacaklarını yazıyordu. Üstelik Anayasanın, meclisin üçte iki çoğunluğuyla değiştirilebileceğine dair bir hüküm de vardı (ki DP bu çoğunluğa sahipti).

Sonunda 123 kişi beraat etti, 31 kişi ömür boyu hapse, 418 kişi daha hafif cezalara ve 15 kişi ise ölüm cezasına çarptırıldı. Bunlardan 11'i çoğunluk oyuyla ölüme mahkum olmuştu ve cezaları MBK tarafından hafifletildi. Öteki dört kişinin, yani Bayar, Menderes, Dışişleri Bakanı Zorlu ve Maliye Bakanı Polatkan'ın ölüm kararları ise oybirliğiyle verilmişti. Bayar'ın ölüm cezası, ilerlemiş yaşı (kendisi 26 yıl daha

yaşayacaktı) ve sağlık durumu nedeniyle (ve belki de duruşmalarda Menderes'in tavrıyla tam bir tezat oluşturan güçlü görünümünün etkisi altında) hafifletildi, fakat Zorlu ve Polatkan 16 Eylül 1961'de ve Menderes başarısız bir intihar girişiminden sonra ertesi gün idam edildiler. MBK mahkûmiyetleri onaylarken, birçok yabancı hükümetten ve İnönü'den gelen ricalara itibar etmedi. Anayasa referandumunun Menderes'in hâlâ geniş bir taraftar topluluğuna sahip olduğunu gösteren hayal kırıcı sonucunun, Menderes'in kaderini belirlediğine dair tahminler yapılmıştı. Genel olarak Türk kamuoyu o tarihten beri, kendilerinden önceki ve sonraki siyasetçilerden daha az meşruiyet içinde davranmayan ya da iktidarlarını onlardan daha fazla kötüye kullanmayan bu siyasetçilerin öldürülmüş olmasından üzüntü duymuştur. Sonunda Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın cenazeleri Eylül 1990'da İstanbul'da bir devlet töreniyle yeniden toprağa verildi.

Siyaset: Bir geçiş dönemi

Ordunun bazı kesimleri Eylül 1961'in hayal kırıcı seçim sonucundan sonra devreye girmek istemiş, fakat ordunun üst düzey subayları ve Silahlı Kuvvetler Birliği buna mani olmuştu. Müdahale yerine, iki partiye, İsmet İnönü yönetimindeki bir koalisyonda birlikte çalışmaları için ağır baskıda bulunulmuştu. Partiler bu baskıya boyun eğdi ve 20 Kasım'da 20 üyeli bir kabine oluşturuldu. Ancak bu bir aşk evliliği değil, bir çıkar evliliğiydi. İnönü ve CHP'liler ile, İnönü'nün DP'deki eski düşmanlarının mirasçısı olduğunu iddia eden AP arasında kaçınılmaz olarak husumet vardı. Birçok AP'li İnönü'nün orduyla gizli işbirliği içerisinde olmasından kuşkulanıyordu. Koalisyonun bozulmasına iki sorun neden oldu. Biri, nazik bir konu olan, eski DP siyasetçilerine genel af sorunuydu. Kabine bu konuda hem ordunun hem de AP içerisindeki eski DP taraftarlarının duyarlılıklarından dolayı adımlarını ihtiyatlı atmak zorundaydı. Ötekisi ise planlı ekonomi projesiydi. Bunu CHP ve ordu destekliyor, ama AP şiddetle karşı çıkıyordu.

Mayıs 1962'de, AP, hapisteki Demokratların cezalarını indirme amacını taşıyan bir teklifi yetersiz bularak reddetti ve bakanlarını kabineden çekti. Bunun üzerine İnönü, bu kez CHP ile iki küçük

partinin (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi) koalisyonuna dayanan yeni bir kabine kurdu. Kısmi bir genel af konusunda uzlaşılmıştı, ama buna rağmen bu koalisyon birincisinden daha sorunsuz şekilde çalışıyor değildi. Birçok anlaşmazlık mevcuttu ve en büyük anlaşmazlık konusu, İnönü'nün, Anayasanın talep ettiği reformların bir parçası olarak ortaya atıp desteklediği tarım vergisi teklifiydi. Kasım 1963'teki yerel seçimlerde AP net bir zafer kazanınca koalisyonun kaderi belli oldu. İki küçük parti koalisyondan ayrılmak istedi. Bunlar bakanlarını kabineden çekince, İnönü'nün istifa etmekten başka seçeneği kalmamıştı. Nitekim, Başkan Kennedy'nin Washington'daki cenaze töreninden döndükten sonra, 2 Aralık'ta istifa etti.

Bu defa ilk kez olarak, Cumhurbaşkanı Gürsel (Genelkurmay Başkanı Orgeneral Sunay'ın desteklemesiyle) AP lideri Gümüşpala'dan bir hükümet kurmasını istedi. Bu çok önemli bir gelişmeydi. Çünkü bu teklif, ordunun AP'yi siyaset sahnesinin normal ve kabul edilir bir parçası addettiğini ve artık İnönü'nün vesayeti altında tutulmasına gerek duymadığını gösteriyordu. Ne var ki Gümüşpala'nın girişimi başarılı olmadı ve yaşı 80'e yaklaşan İnönü son defa olarak hükümeti kurmakla görevlendirildi. CHP ile bağımsızlardan oluşan bir azınlık koalisyonu olan üçüncü İnönü hükümeti, 25 Aralık 1963'te göreve başladı. Öncekiler gibi bu da zayıf bir koalisyondu. 1964'te Kıbrıs konusundaki ciddi uluslararası bunalımın ağırlaşması sebebiyle koalisyon o yıl görevde kaldı, ama bunalım geçince, AP, koalisyonu devirmek için hemen harekete geçti. İnönü bütçesini parlamentoda kabul ettiremeyince 13 Şubat 1965'te istifa etti. Bundan sonra ülkeyi, Ekim'de yapılan parlamento seçimlerine kadar, eski diplomat ve bağımsız milletvekili Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki geçici bir kabine yönetti.

Bu sırada AP'nin başında artık General Gümüşpala bulunmuyordu. Kendisi 1964 yılında aniden ölmüştü. Onun ölümünden sonra, yerine geçmek isteyenler arasında sert bir mücadele oldu; bazı adaylar 27 Mayıs 1960 darbesine şiddetli eleştirilerde bulunarak, duyguları coşturmaya çalıştı. Genelkurmay Başkanı Sunay, sert bir uyarıda bulundu ve bu uyarı, dengeyi AP içerisindeki ılımlıların lehine çevirdi. Ilımlıların adayı olan 44 yaşındaki inşaat mühendisi Süleyman Demirel, Kasım'da parti genel başkanı seçildi. Demirel kendi kendini yetiştirmiş biriydi;

Isparta'nın bir köyünde doğmuş, Menderes zamanındaki baraj yapımlarının başında bulunmuş ve 1960 sonrasında (bir Amerikan şirketi için çalışarak) özel sektörde başarılı bir kariyer yapmıştı. Savaş ertesi dönemin en önemli siyasetçisi değilse bile, kuşkusuz en uzun süre ayakta kalan siyasetçisi oldu. Demirel'in parti lideri olarak ortaya çıkışı aynı zamanda, bütünüyle yeni bir seçkinler tabakasının ortaya çıkışının da simgesiydi. DP kırsal kesimin daha gelişmiş kısımlarından oy almayı becermişti, ama kendi doğumu İttihatçı/Kemalist seçkinler tabakasının içindeki bölünmeyle olmuştu ve bu seçkinler tabakasının, geleneksel toprak sahibi seçkinler tabakasından aralarına kabul ettiği üyeleri olsa da, partinin kendisi kent tabanlıydı. AP ise, aksine, kırsal kökenli ve küçük (ama hızla büyümekte olan) taşra kasabaları kökenli olup, kendi çabalarıyla başarıya ulaşmış adamların, parti içinde ve partinin sayesinde, egemen bir güç haline geldikleri bir partiydi.

Demirel iktidarda

AP, Ekim 1965 seçimlerinde oyların (%52,9) ve meclisteki sandalyelerin salt çoğunluğunu elde ederek beklenmedik büyük bir zafer kazandı. CHP'nin oyları %28,7'ye düşmüştü. Bütün öteki partiler (CKMP, YTP, TİP ve CKMP'den kopan Millet Partisi) %7'nin altında oy toplamışlardı. Oy dağılımından, AP'nin eski DP taraftarlarını kendine çekmiş olduğu belli oluyordu. Demirel, insanların, kendilerini onun köylü geçmişiyle özdeşleştirebildikleri ve onun mesleki yükselişinde kendi umutlarının somutlaşmış ifadesini buldukları kırsal kesimde mükemmel bir oy avcısı olduğunu gösterdi. Menderes gibi Demirel de halk diliyle konuşabilen bir hatipti. Bunu İnönü ve öteki Kemalist siyasal liderler ya da Aybar gibi sosyalistler, hiçbir zaman yapamamışlardı.

Demirel, mecliste sağlam bir çoğunluğa sahip olduğundan, kabinesi için güvenoyu almada sıkıntı çekmedi ve sonraki beş yıl boyunca Türk siyasetine egemen oldu. Göreceğimiz gibi, 1960'ların ortaları ve sonları Türkiye'nin iyi yıllarıydı. Ekonomik büyüme yüksekti ve reel gelirler 1963-1969 yılları arasında %20'lik bir ortalamayla devamlı artmıştı. Demirel'in en önemli başarılarından biri, orduyu, henüz beş yıl önce ordu tarafından alaşağı edilmiş olan Demokratların mirasçısı olan

sivillerin yönetimiyle uzlaştırmasıydı. Ama ödediği bir bedel de vardı. Silahlı Kuvvetlere neredeyse tam özerklik verilmişti ve onların savunma bakanının ve kabinenin otoritesine olan itaatleri, bir formaliteden ibaret kalmıştı. Demirel aynı zamanda, hâlâ 27 Mayıs darbesinin intikamını almakta kararlı olan köktenci taraftarlarını denetim altında tutmak zorundaydı.

Kabinesini ve partisini bir arada tutmak Demirel'in ana sorunuydu ve zamanının çoğunu bu meseleye harcıyordu. AP sanayiciler, küçük tüccar ve esnaf, köylüler ve büyük toprak sahipleri, dinci gericiler ve Batıcı liberallerin bir koalisyonuydu. Bu ortaklığın ideolojik tutarlılığı olduğunu söylemek zordu. Ayrıca, Demirel siyaset sahnesine adımını nispeten yeni atmış bir kişiydi ve eski DP kadrosunun gözünde meşruiyetten yoksundu; onlar Demirel'i sadece, o sırada halen hapiste bulunan gerçek liderler adına işleri yürüten biri olarak görüyorlardı. Durumun bu yönü, Ağustos 1966'da genel af yasasının ilânından sonra eski cumhurbaşkanı Celâl Bayar dâhil olmak üzere DP liderleri serbest bırakıldığında açığa çıkmıştı. Bayar'ın etrafında 1968'den itibaren, AP siyasetini etkilemek amacıyla Bizim Ev adında bir baskı grubu kuruldu. Yine de Demirel –çoğu gözlemcinin beklentisinin aksine– partinin birliğini ve kendi başkanlık konumunu 1960'lı yıllar boyunca muhafaza etmeyi başardı.

Bunun için sık sık başvurduğu iki taktiği vardı. Bilhassa seçimler sırasında (örneğin, Nurcu liderlerle alenen yakınlaşarak) partinin İslâmi niteliğinin ve geleneksel değerlerden yana olduğunun altını çiziyor ve sürekli bir komünizm aleyhtarı propaganda ve sol hareketi hırpalama kampanyası sürdürüyordu. Milli Güvenlik Kurulu'nun desteği ve 1965'te eski Milli Emniyet Hizmetleri Teşkilatı'nın yerini alan adı kötüye çıkmış MİT (Milli İstihbarat Teşkilatı) sayesinde, sol örgüt ve kişiler üzerinde sürekli baskı uygulanıyordu. 1966-1967'de okulları ve üniversiteleri solcu öğretmenlerden temizlemek için girişim başlatıldı. Yabancı sosyalist ya da köktenci yapıtların çevirmenleri, çevrilen metinler 18. yüzyıla ait risaleler olsa bile, mahkemeye çıkarıldılar. İnsanlar yayın yoluyla komünizm propagandası yaptıkları gerekçesiyle tutuklanıyordu. Sonunda yayın yoluyla komünizm propagandası kapsamına bizzat Atatürk'ün eski bir nutkundan alıntılar da dâhil edildi.

Bununla beraber, Demirel'in durumu, Anayasaya konulmuş fren ve denge mekanizmalarından dolayı, Menderes'inkinden tamamıyla farklıydı. Anayasa mahkemesi de dâhil olmak üzere bağımsız yargı, birçok durumda hükümete rağmen bireylerin haklarını koruma ve yeni yasaların anayasaya uygunluğunu temin etme görevini yerine getiriyordu. Özerk bir nitelikte olan devlet radyo ve televizyonu, (basının büyük bir bölümünün yaptığı gibi) sık sık hükümeti eleştiriyordu ve üniversitelerin özerkliği nedeniyle polis üniversite kampüslerine ancak rektörün daveti üzerine girebiliyordu. Bu nedenle Demirel'in birçok bakımdan eli kolu bağlıydı; partisindeki birçok kişi bu tür bir değişiklikten yana olduğu halde, Anayasayı değiştirmek ve kişi özgürlüklerini sınırlamak için gereken üçte iki çoğunluğu hiçbir zaman mecliste elde edemedi.

Bu politikalar yüzünden Demirel de Menderes gibi entelektüeller arasında sevilmez hale geldi, ama kırsal kesimde kendisine olan desteğin devam ettiği 1969 seçimleriyle belli oldu. AP küçük kayıplara uğramakla beraber (oy yüzdesi %46,5'e düşmüştü) meclisteki çoğunluğunu koruyordu; CHP ise onun kayıplarından yararlanamamış ve yalnızca %27,4 oy almıştı. Demirel öncekinden biraz daha merkezci olan yeni bir kabine kurdu.

Demirel'in sıkıntılarının sorumlusu seçmen ya da muhalefet değildi, sıkıntılar kendi partisi içerisindeydi. Demirel ülkenin sanayileşmesi için gereken parayı sağlamakta yardımcı olacak yeni vergi teklifleri yapmış ve bu yüzden, Anadolu toprak sahiplerinin, küçük tüccarın ve esnafın çıkarlarının temsilcisi olan en muhafazakâr kanadın desteğini, bütün çabalarına rağmen sonunda yitirmişti. Şubat 1970'te AP'nin sağ kanadı muhalefetle birlikte oy kullandı ve Demirel'i istifaya zorladı. Ancak Demirel'in alternatifi yoktu; Mart ayında yeni kabineyi kuran yine o oldu. Ne var ki anlaşmazlık yalnızca görünüşte yatışmıştı; Haziran ayında sağ kanat, açıkça partiden ayrılmaktan söz etmeye başladı. Demirel bu kesimin bazı üyelerini partiden attı ve bazıları da istifa etti. Aralık 1970'te, AP'den ayrılan 41 milletvekili ve senatör, Millet Meclisi eski başkanı Ferruh Bozbeyli önderliğinde Demokratik Parti'yi kurdular. Partinin adı kuşkusuz Menderes ve Bayar'ın yasaklanmış Demokrat Parti'sini hatırlatıyordu.

Cumhuriyet Halk Partisi ortanın soluna kayıyor

CHP 1965 seçimlerine, partinin geleceği parlak iki adamı olan Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit'in kaleme aldıkları, sosyalist vurgular taşımadan sosyal adalete ve sosyal güvenliğe ağırlık veren yeni bir bildirgeyle girmişti. Ecevit partinin konumunu "ortanın solu" diye tanımlamaktaydı: Bu tanımı ilk kez 28 Temmuz'daki konuşmasında kullanan Genel Başkan İnönü olmuştu. Ecevit CHP'nin geleceğinin proletaryanın, yani gecekondularda yaşayanların oylarını seferber etmekte yattığına İnönü'yü ikna etmeyi başarmıştı. Bu, CHP'nin İşçi Partisi ile rekabet etmek zorunda kalması demekti, yeni sloganla hedeflenen de bu kesime ulaşılabilmesiydi. Ancak CHP 1965 seçimlerinde bu yeni tutumundan bir yarar sağlayamadı. (İsmet İnönü'nün başında olduğu) ilerici bir parti olarak hâlâ inandırıcılık ve güvenilirlikten yoksundu; öte yandan, gecekondu semtlerindeki insanlar, büyük kente kendi köy değerleriyle birlikte göç etmiş köylülerdi. Bunlar köylerdeki nüfusla birlikte, AP'ye oy vermişlerdi. Solun gerçek partisi İşçi Partisi de CHP gibi seçimlerden çok başarısız çıktı. Ayrıca, "ortanın solu" sloganı, AP propagandacılarına, CHP'lilere karşı en kaba yıldırma taktiklerini kullanma olanağını sağlamıştı. Bu kampanya sırasında "Ortanın solu, Moskova yolu" sloganı çok fazla kullanıldı.

Yenilgiden sonra parti içerisinde sert bir tartışma başladı ve pek çok kişi, yenilgiden "ortanın solu" taktiklerini sorumlu tuttu. Fakat İnönü, Ecevit'ten ve yeni programdan yana çıktı ve Ecevit 1966'da partinin genel sekreteri seçildi. İç kavga, 28 Nisan 1967'de toplanan 4. Olağanüstü Kurultay'a kadar sürdü. İnönü'nün desteklediği Ecevit, merkez yürütme kurulunun parti ve milletvekilleri üzerindeki nüfuzunu ve parti disiplinini artırmak için bazı tedbirler önerdi. Bu tedbirler benimsenince, "ortanın solu" çizgisine karşı çıkan 47 milletvekili ve senatörden oluşan grup, Güven Partisi'ni kurmak için partiden ayrıldı. Bu kişilere, CHP "veliahtlığında" Ecevit'in esas rakibi olan Turhan Feyzioğlu önderlik ediyordu. Feyzioğlu her zaman partinin ilerici kanadının mensubu olmuştu ve bu yüzden de, partiyi bölme çabasının Ecevit'e duyduğu kişisel kıskançlıktan kaynaklandığını söylemek doğru olmaz.

CHP'nin büyük kentlerdeki oy oranını iyileştirdiği 1968 yerel seçimleri, yeni çizginin etkili olmaya başladığını işaret eder gibi gözükmüştü; ancak 1969 seçimleri yine büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Bu yenilgi belki de, CHP'nin halen belirsiz olan konumundan kaynaklanıyordu. Çünkü, Ecevit ve taraftarları partinin yeni yönelimini coşkuyla benimsemiş olmalarına karşın, İnönü fikrini değiştirmiş gözüküyordu. İnönü, Ecevit'i tam olarak reddetmemekle beraber, beyanatlarında ve kendisiyle yapılan mülakatlarda, CHP'nin Kemalist geleneklerinin ve komünizm aleyhtarı niteliğinin altını çizmekteydi.

Ancak 1960'ların sonlarındaki siyasal manzara yalnızca iki büyük partinin faaliyetleri ve fikirleriyle betimlenemez. 1961 Anayasası çok daha geniş bir siyasal çeşitlilik için olanaklar sunuyordu ve bu olanaklardan tam olarak, ancak 1960'ların ortalarından itibaren yararlanılmaya başlamıştı.

Siyasal köktenciliğin yayılması

1960'lar hızlı değişim yıllarıydı. İnsanlar hem fiziki hem de sosyal olarak çok daha hareketli hale gelmişlerdi. Büyümekte olan bir öğrenci kitlesi ve çoğalmakta olan bir sanayi proletaryası vardı, eğer CHP, "Ortanın soluyuz," gibi parlak sözlere rağmen, geniş tabanlı bir koalisyon olarak kalmamış ve radikal politikaları tercih konusunda cesaretsizlik etmemiş olsaydı, bu grupların ikisi de, yenilenmiş bir CHP'nin doğal yuvası olabilirlerdi. Bu durum, İşçi Partisi'ne ve sonraları da militan sola bir hareket imkânı sundu.

Adalet Partisi'ne gelince, sağda tehlikelere açık durumdaydı. Seçmen tabanı çiftçiler ve küçük işadamlarından oluşuyordu, ama partinin siyaseti giderek daha fazla modern sanayi burjuvazisinin ve büyük sermayenin çıkarlarına hizmet etmeye başlamıştı. Bu durum kendisine oy verenlerin birçoğunu küstürmüş ve bunlar kurulan İslâmi ve aşırı milliyetçi partilerin başlıca hedef kitlesi haline gelmişlerdi.

Sol

Soldaki en eski parti kuşkusuz Türkiye Komünist Partisi'ydi. Yaklaşık 50 yıldır yasaklanmış olmasına rağmen, Türkiye içerisinde küçük, ama sadık bir taraftar topluluğuna hâlâ sahipti. Bununla beraber, hem katı Moskova yanlısı tutumundan ötürü (Stalin döneminin dehşeti ortaya çıktığında ve 1956'da Macaristan'ın bağımsızlık mücadelesinin bastırılmasından sonra, birçoklarının gözünde itibarını kaybetmişti), hem de devrimin itici gücü olarak tüm dikkatini doktriner bir katılıkla sanayi proletaryasına yönelttiği için, sol siyasetle ilgilenenler üzerindeki ağırlığı azalmaktaydı. Sanayi proletaryası büyümekle birlikte hâlâ oldukça cılızdı. Solun asıl yasal partisi, İşçi Partisi'ydi. Bu da destek için proletaryayı (bilhassa da sendikaları) hedeflemekteydi, ama aynı zamanda entelektüeller arasında da çok etkiliydi.

1960'lar her çeşit siyasal ve toplumsal mesele üzerine canlı bir entelektüel tartışmaya sahne oldu ve bu, yeni Anayasanın sağladığı serbestlik sayesinde, düzenli aralıklarla çıkan çok fazla sayıdaki yeni dergide ifadesini buldu. İlki, 1961'de çıkmaya başlamış olan *Yön* dergisiydi. Bu dergi dar Marksist bir yayın değildi, farklı köktenci ve sol görüşlerin dile getirildiği geniş tabanlı bir tartışma kürsüsüydü. Editörü Doğan Avcıoğlu, sosyalizmi, yarı sömürge bir ülkede uygulanabilecek biricik kalkınma modeli olarak görüyor ve devlet planlamasını ve korumacılığı savunuyordu. *Devrim* ya da *Aydınlık* gibi sonraki dergiler, genelde, Marksizmin belli bir çeşidine daha dar sınırlar içinde bağlanmışlardı. Bu yayınların etrafında oluşan gruplar sık sık hiziplere veya partilere dönüşüyorlardı.

1960'larda öğrencilerden ve entelektüellerden oluşan yeni bir solun gelişimi, kuşkusuz sırf Türkiye'ye mahsus değildi. Bu tüm dünyada olmaktaydı, ama Türkiye'deki gelişiminin özellikle önemli olmasının iki nedeni vardı. Menderes'in devrilmesinde ve ikinci cumhuriyet anayasasının biçimlenişinde üniversiteler önemli bir rol oynamışlardı. Bu sebepten öğrencilerin ve öğretmenlerin kendilerini toplumun itici gücü olarak görmeye başlamaları hayli akla yakındı. Üstelik bu, Kemalizm'in, aydın bir seçkin sınıf tarafından yürütülen yukardan aşağı devrim kavramına mükemmelen uygun düşen bir düşünceydi.

Fikir Kulüpleri bütün büyük üniversitelere yayıldı. İçlerinden en ünlüsü, (eski imparatorluk Mülkiye'sinin devamı olan ve Türkiye'nin üst düzey devlet memurlarının yetiştirildiği) Ankara Üniversitesi Siyasal

Bilgiler Fakültesi'ndeki kulüptü. Burada, İşçi Partisi liderlerinden Profesör Sadun Aren, yön verici bir etkiye sahipti. 1960'ların ortalarında bu kulübün ve diğerlerinin yönetimine TİP'in öğrenci eylemcileri hâkim olmuş, Fikir Kulüpleri Federasyonu adıyla ulusal bir ağ kurmuşlardı.

Marksist çevrelerde 1960'ların ortalarındaki en büyük tartışma konusu, Türkiye'nin hangi tarihsel aşamada olduğuydu. Mehmet Ali Aybar ve TİP'in ana grubu, Türkiye'nin demokratik yollarla gerçekleşecek bir sosyalist devrime hazır olduğunu savunuyordu. Zaferin, TİP üyelerinin önderliğindeki yeni bir sendika konfederasyonu içerisinde örgütlemeye çalıştıkları Türk işçilerinin artan sınıf bilincinden ve siyasal uyanışından geleceğini umuyorlardı. Mihri Belli önderliğindeki bir diğer etkin grup ise, Türkiye'nin feodal özelliklere sahip bir Asyalı toplum olduğunu, proletaryanın hayli zayıf olduğunu ve devrimci değişimin ancak bir aydınlar ve subaylar koalisyonuyla gerçekleşebileceğini ileri sürüyordu. Milli Demokratik Devrim denilen bu akım, 1968'de Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun yönetimine hâkim oldu ve bu federasyonu, kısaltılmış adıyla Dev-Genç diye bilinen, "Devrimci Gençlik" örgütüne dönüştürdü.

Türkiye'deki gençlik hareketi, 1968'lerden itibaren, Almanya ve özellikle de (öğrencilerin Mayıs 1968'de bir devrim başlatıp neredeyse General de Gaulle'ü alaşağı edecek gibi oldukları) Fransa'daki öğrenci hareketlerinin etkisi altındaydı. Öte yandan, Sovyetlerin Çekoslovakya'yı işgali, dünyanın dört bir yanındaki sol çevrelerde olduğu gibi Türk solu arasında da bir bilinç bunalımına yol açmıştı. Mehmet Ali Aybar'ın bu işgali kınaması, partinin Sadun Aren ve Behice Boran gibi öteki bazı önderleri tarafından desteklenmeyince, TİP bölündü. Bu sırada Milli Demokratik Devrim grubu da, Türkiye'nin feodal bir toplum, daha doğrusu, "Asya tarzı üretim"in egemen olduğu bir toplum olup olmadığı gibi, sınırlı, dar bir çevrenin bilgi ve ilgi alanında kalan bir sorundan dolayı bölünmüştü. Bu, görünüşe bakılırsa, sırrına ancak taraftarlarının erebileceği bilgilerden oluşan tartışmanın siyasetle ilişkisi vardı elbette. Feodalizm tezini savunanlar, devleti (bunu, ordu diye okumalı), feodal ve "komprador" çıkarlarla mücadele edecek ilerici bir koalisyon içerisindeki potansiyel bir müttefik olarak görüyorlardı. Diğer tarafta ise, Asya tarzı üretim tezinin savunucuları, mücadelenin, (silahlı kuvvetlerin de parçası olduğu) baskıcı bir devletle halk arasında olduğunu

düşünüyorlardı. Bu nedenle, tarihsel analiz ayrıca, hayati bir meseleye, ordunun bir devrimdeki olası rolüne ilişkin şifreli bir tartışmaydı da. Bu hareketin köktenci kanadından Doğu Perinçek'in önderliğindeki bir grup, daha sonra Maocu olmuştu.

1970'ten itibaren, Milli Demokratik Devrim çevresinden bazı köktenciler, ajitasyonun yeterli olmadığı ve sadece "silahlı propaganda"nın (yani terörist saldırıların) ve silahlı gerilla mücadelesinin devrimi getirebileceği kararına vardı. Maocu gruptan kopan TKP-ML (Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist) hizbi de, TİKKO'yu (Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu) oluşturdu. Deniz Gezmiş'in THKO'su (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu) ve Mahir Çayan'ın THKP-C'si (Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi) öncülüğündeki bu gruplar, ülkeyi istikrarsızlaştırmayı hedefleyen bir terör mücadelesini ya da kent gerilla savaşını, başlattılar.

Radikal sol çevrelerdeki bazı kişiler Kürt azınlığın durumuyla ilgilenilmesi konusunda ısrarcı bir tutum takındılar. Çoğunluk, sınıf dayanışmasının etnik kimliklere baskın çıkması gerektiği kanısında olunca, Kürt aydınları, "Doğu Devrimci Kültür Ocakları"nı kurdular.

Milli Demokratik Devrim grubunun ilerici subaylarla koalisyon umudu, 15-16 Haziran 1970 tarihlerinde İstanbul'daki işçilerin düzenledikleri büyük çaplı gösterinin askerî birliklerce sert bir şekilde bastırılması nedeniyle sarsıldı. Bu sıralarda TKP, gerek TİP'in, gerekse yeni solun öteki gruplarının ciddi zorluklarla karşılaşması sayesinde, entelektüeller arasındaki nüfuzunu kısmen yeniden kazanmaktaydı.

Sağ

Muhafazakâr Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Ekim 1965'teki seçimlerde başarısız olmuş, sadece %2,2 oy elde etmişti. Yine de bu partinin sonraki 35 yılda Türk siyasetinde büyük bir rol oynaması mukadderdi. Bu, tamamıyla tek bir adamın, siyasete girme niyetini açıklayıp Türkiye'ye geri dönen Albay Alparslan Türkeş'in sayesinde olacaktı. 1964'te kendi partisini kurma yolunda başarısız bir girişimde bulunduktan sonra, 1960'ta MBK'dan atılan 14'lerin 10'uyla birlikte, 1965 ilkbaharında CKMP'ye katılmıştı. Türkeş kısa bir süre sonra

Ağustos'ta partinin genel başkanı seçilmeyi başardı, eski lider takımını ihraç ettikten sonra, partiyi, hiyerarşik şekilde örgütlenmiş, aşırı milliyetçi bir programa sahip, militan bir partiye dönüştürdü.

CKMP'nin yeni ideolojisi, Türkeş tarafından yazılan ve 1965 sonlarında yayınlanan "Dokuz Işık" adlı bir kitapçıkta bildirildi. Temel ilkeleri, milliyetçilik, ülkücülük, ahlakçılık, toplumculuk, ilimcilik, hürriyetçilik, köylücülük, gelişmecilik ve sanayicilik ve teknikçilik idi. Türkeş'in programı birçok bakımdan 1930'ların Kemalizminden çok da uzak düşmüyordu; ancak fiiliyatta vurgulanan unsurlar, şiddete yönelik (ve ayrıca Asya'daki bütün Türklerin yeniden birleştirilmesi anlamında Türkçü) bir milliyetçilik ve komünizm aleyhtarlığıydı. 1969'da partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirildi. Partinin kendisi kadar, partinin gençlik örgütü de ünlüydü; resmî adı "Ülkü Ocakları"ydı; üyeleri kendilerini, İslâm öncesi Türk mitolojisindeki bir simgeye atıfla, Bozkurtlar diye adlandırıyorlardı. Aralık 1968'de solcu öğrencileri, öğretmenleri, yazarları, kitapçıları ve sonunda siyasetçileri yıldırma kampanyası başlattılar. Bozkurtlar özel şekilde düzenlenmiş kamplarda asker gibi eğitim görmekteydiler ve Hitler'in SA'ları gibi, bunların misyonu da solun sokaklarını (ve üniversite kampüslerini) fethetmekti.

Türkeş 1969'a kadar laikliğin sözünü esirgemez bir taraftarıydı, ancak o yıl seçim hazırlıkları döneminde rotasını değiştirip, İslâm'ı, Türk ulusal mirasının bir parçası olarak vurgulamaya başladı. Bu, kendi yandaşları için gerekli olmasa da, Türkeş için kuşkusuz oy toplamaya yönelik bir taktik hareketti. Bu sıralarda ortaya çıkmış olan sağın diğer büyük partisi, daha da ileri gitmekteydi. 1969'da Profesör Necmettin Erbakan, Demirel'i ve AP'yi büyük sermayeye özellikle de yabancı sermayeye bağımlı olmakla eleştiren küçük işadamlarının sözcülüğünü yaptığı bir kampanyadan sonra, Odalar Birliği Başkanı seçilmişti. AP'yi, farmasonların ve Siyonistlerin kuklası olup İslâma sırt çevirmekle itham ederken, Erbakan'ın iddialarına dinsel bir hava eklenmişti. Aynı yıl AP'den ayrıldı ve Türkiye'deki muhafazakâr dincilerin kalesi olan Konya'dan bağımsız milletvekili olarak meclise seçildi. Ocak 1970'te Erbakan başka iki bağımsızla birlikte Milli Nizam Partisi'ni kurdu.

MHP ve MNP birlikte, Demirel'in iktidarına ciddi bir tehdit oluşturuyorlardı. Bu yeni partilerden hiçbiri, sağın kitle partisi olarak AP'nin yerini alacak durumda değildi, ama Bozbeyli'nin Demokratik

Partisi ile birleşmiş olan AP içerisindeki muhaliflerle birlikte, Demirel'in meclisteki ağırlığını tehlikeye sokabilirlerdi. Siyasal şiddet kuşkusuz, 1960'ların sonlarında solcu gruplar tarafından başlatılmıştı. Amerikan Altıncı Filosu'nun Temmuz 1968 ve Şubat 1969'daki gelişleri sırasında, polis ve askerle şiddetli çatışmalar gerçekleşmiş, ölenler olmuştu. Bombalı saldırılar, soygunlar ve adam kaçırmalar oluyordu. Ancak soldaki şiddet, 1968 sonlarından itibaren ve 1969-1970 yıllarında daha da artarak, militan sağdan, bilhassa da Türkeş'in Bozkurtlar'ından gelen şiddetle karşılaştı ve militan sağın şiddeti çok daha baskın hale geldi.

12 Mart 1971 askerî muhtırası

Ayrılmalar yüzünden zayıflamış olan Demirel hükümeti, 1971 başlarında felce uğramış gibiydi. Üniversite kampüslerindeki ve sokaklardaki şiddeti önlemek için eyleme geçecek gücü kalmamıştı ve toplumsal ve mali reformlara ilişkin herhangi bir ciddi yasayı meclisten geçirme umudu yoktu. 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Başbakana, Silahlı Kuvvetler'in ültimatomu niteliğinde bir muhtıra verdi. Muhtıra, "anarşi"yi sona erdirebilecek ve reformları "Atatürkçü bir görüşle" uygulayacak güçlü ve inandırıcı bir hükümetin kurulmasını istiyordu. Bu talepler karşılanmadığı takdirde ordu "anayasal görevini yerine getirecek" ve iktidara el koyacaktı. Kısa zamanda, aslında yüksek komutanların, alt rütbeden subayların Mayıs 1960'dakine benzer bir darbe yapma niyetini fark edip, bunu önlemek için eyleme geçmiş olduklarına dair söylentiler yayılmaya başladı. Kısa bir süre içinde, bazı subayların emekli edilmesi bu söylentileri doğrulamış gibiydi, ama böyle bir gizli tertibin varlığı hiçbir zaman kesinlikle kanıtlanmamıştır.

Siyasetçilerin muhtıraya ilk tepkisi olumsuzdu. Demirel derhal istifa etmiş ve İnönü ordunun siyasete burnunu sokmasını şiddetle kınamıştı. Ancak çok kısa bir süre içinde her iki parti lideri de uzlaşmacı bir tavır takındılar. Demirel partisine sakin olunması uyarısında bulundu ve bekle gör tavrını benimsedi. İnönü ise, generaller tarafından göreve atanan yeni hükümetin başına, uzun yıllardır yakın ilişkide olduğu, CHP'nin sağ kanat mensubu Nihat Erim'in getirileceği belli olur olmaz, bu hükümeti

desteklediğini açıkladı. Ecevit, İnönü'nün Erim'i desteklemesine o kadar öfkelenmişti ki derhal genel sekreterlikten istifa etti.

Soldaki birçok kişi başlangıçta muhtırayı umutla karşılamış ve sağcı bir hükümete karşı 1960 tipi bir darbe gibi yorumlamıştı. Kısa zamanda bunun müthiş bir yanılgı olduğu ortaya çıktı. Bu bir köktenci subaylar grubunun değil, o sırada tüm dikkatlerini komünizm tehdidi hayaletine yöneltmiş olan yüksek komutanların "darbesi"ydi.

Erim büyük ölçüde siyasetin dışından gelen teknokratlardan oluşan bir kabine kurdu. Hükümetinin kamu düzenini sağlayacağını ve uzun zamandır gecikmiş olan bazı sosyo-ekonomik reformları gerçekleştireceğini açıkladı. Dünya Bankası'nda çalışmış seçkin bir ilerici ekonomist olan Atilla Karaosmanoğlu, bir reform programı hazırladı. Program, toprak reformunu, tarım vergisini, maden sanayinin ulusallaştırılmasını ve ortak girişimlerde Türklerin payını en az %51'de tutarak Türk sanayini koruma tedbirlerini içeriyordu. Bu reform programı sermaye ve tarımdaki çıkar çevrelerinin inatçı muhalefetiyle karşılaştı. Sadece, Türkiye'nin yakın gelecekte sanayileşmiş ülkelere katılması için bu önerilerin gerekli olduğunu düşünen, Vehbi Koç ve Nejat Eczacıbaşı gibi en büyük ve ileri görüşlü sanayiciler reform önerilerini desteklediler.

Erim, ordunun kesin desteği sayesinde sağın direnişine rağmen programını kabul ettirmeyi başarabilirdi, ancak ordunun dikkati başka yerdeydi. Nisan ayında terörist eylemler yeniden başlamıştı. 27 Nisan'da Milli Güvenlik Kurulu, ertesi günden itibaren başlamak üzere bütün büyük kentler dâhil, 11 ilde sıkıyönetim kararı aldı; sıkıyönetim sonraki iki yıl süresince her iki ayda bir yenilenecekti. Ordu, sıkıyönetim düzeni altında, terör suçlusu olduğu sanılan kişileri gözaltına almaya başladı. Bu kendi içinde haklı gösterilebilirdi, ancak Erim hükümetinin emrinde istediği gibi hareket eden ordu, bu durumdan sol ya da ilerici liberal eğilimleri olan herkese karşı tam bir insan avı başlatmak için yararlandı. THKP-C üyeleri İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'u kaçırıp öldürdükten sonra, sola karşı baskı daha da ağırlaştı. Aralarında birçok seçkin aydının (yazarlar, gazeteciler, profesörler), TİP'in bütün önde gelen üyelerinin ve birçok ünlü sendikacının bulunduğu 5000 civarında kişi tutuklandı. Gerek hapishanelerde ve gerekse MİT'in "laboratuar" denilen işkence odalarında işkence yapıldığına dair söylentiler yaygındı.

Solun bastırılmasında, ücret ve silahları ordu tarafından temin edilen sağcı sivillerin yeraltı örgütü olan "Kontrgerilla"nın da rol oynadığı anlaşılıyor. Bu örgüt, komünistlerin yönetime el koymaları halinde direnişi örgütlemek amacıyla 1959'da Amerikalıların yardımıyla kurulmuştu. Halk kontrgerillanın varlığından 20 yıl sonra Ecevit başbakanken haberdar oldu (1980'lerde, öteki NATO ülkelerinde de, İtalya'daki "Gladio" gibi, benzer faaliyetlerin varlığı daha büyük bir açıklık kazandı).[3]

Türkiye İşçi Partisi, 4. parti kongresinde, "Kürt halkının demokratik özlem ve isteklerini" desteklemeyi dile getiren bir öneriyi kabul edilince, 20 Temmuz'da kapatıldı. Necmettin Erbakan'ın Milli Nizam Partisi de Mayıs'ta aynı akıbete uğradı. MNP'nin kapatılması, terör aleyhtarı mücadelenin tarafsızlığına bir kanıt olarak gösterilmişti, ama aslında Erbakan mahkemeye çıkarılmamış ve Ekim 1972'de faaliyetlerine yeniden başlamasına izin verilmişti. Erbakan MNP'yi, Milli Selamet Partisi diye yeni bir isim altında tekrar açmıştı. Dikkat çekecek şekilde, sağcı ve MHP'li teröristlere dokunulmamıştı.

Bu arada Erim hükümeti reform programıyla çok az ilerleme kaydetmişti. Erim, meclisteki muhafazakârlarla uzlaşmaya ve Demirel'in bazı eski bakanlarını kabinesine almaya istekli olduğunu gösterince, reformcu teknokratlardan 11'i Aralık ayında kabineden çekildi. Onların yerini sağın siyasetçileri aldı. Erim kabinesi, Anayasanın liberal içeriğini ortadan kaldıracak bazı anayasa değişiklikleri önerdi ve bu değişiklikler sağcı partilerin desteğiyle Millet Meclisi'nce kabul edildi. Toplam 44 madde değiştirildi. Anayasanın 11. maddesinde belirtilen temel hak ve özgürlükleri yasayla sınırlama fırsatı yaratıldı: Üniversitelerin, radyo ve televizyonun özerkliği sona erdirildi; basın özgürlüğü ve Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri sınırlandı. Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri ise, kabinenin talep etmediği konularda bağlayıcı tavsiyelerde bulunmayı içerecek şekilde genişletildi. Ayrıca, özel "Devlet Güvenlik Mahkemeleri" kuruldu. Bu mahkemeler 1976'da kaldırılana kadar 3000'den fazla kişiyi yargılayacaktı.[4]

Bu değişikliklerin bazıları Erim'in halefi tarafından uygulamaya kondu. Cumhurbaşkanı Sunay'ın da onayıyla, meclisten, ülkeyi kararnamelerle yönetme yetkisi talep eden Erim, bu isteği reddedilince Nisan 1972'de istifa etmişti. Yerine, Güven Partisi liderlerinden Ferit

Melen geçti. Melen, Demirel ve AP ile, Erim'e göre çok daha yakın bir işbirliğine girdi. Erim ve Melen kabinelerinin siyasetini onaylamayan tek parti CHP'ydi. Ecevit, ilkeli tutumu neticesinde parti desteğini alarak, Mayıs 1972'deki heyecanlı kurultayda İnönü'yü parti genel başkanlığını terke zorlayıp, yerine geçti. İnönü, yaklaşık 50 yıl önce kuruluşunda rol aldığı partiden Kasım ayında istifa etti.

1971-1973 döneminde, siyasetçilerin, özellikle de Demirel'in yavaş ama emin biçimde kabine ve onun kararları üzerinde nüfuzlarını yeniden kurmalarının nedeni, ordunun karşı karşıya kaldığı ikilemde yatıyordu. 1967'de askeri cuntanın yönetime el koyduktan sonra iktidarı devralmasının Yunanistan'a verdiği zararı gördüğü için, ordu iktidarı bizzat devralmak istememişti. Öte yandan, siyasetçileri hizaya getirmek için her gün muhtıralar ve ültimatomlarla müdahalede bulunmaları da, inanılırlık ve güvenilirliklerini yitirmelerine yol açabilirdi. Böylece, siyasetçilerin serbest hareket olanağı giderek arttı.

Partiler dişlerini 1973'teki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde gösterdiler. 1966'da –sağlık durumu kötüleşen– Gürsel'in yerine geçen Cumhurbaşkanı Sunay'ın süresi 1973'te sona ermiş ve ordu cumhurbaşkanlığı için Genelkurmay Başkanı Orgeneral Faruk Gürler'i önermişti. Ancak partiler, cumhurbaşkanının yerine (Sunay'ın durumunda olduğu gibi) genelkurmay başkanının geçmesinin gelenek haline gelmemesi gerektiğinde birleştiler ve Gürler yenilgiye uğratıldı. Başka bir aday bulmak epey güç oldu. 15 gizli oylamadan sonra, büyük partiler sonunda bir aday üzerinde uzlaşabildiler; bu aday, senatör ve emekli amiral Fahri Korutürk'tü. Korutürk, 12 Mart darbesinden sonra yapılacak ilk serbest seçimlere yani Ekim 1973'e kadar geçici hükümeti yönetmesi için ekonomist Naim Talü'yu atadı.

Seçimlerden beklenmedik bir sonuç çıktı. Ecevit'in yenilenmiş görünen CHP'si, Demirel'in AP'sinin kazandığı %29,5 (yaklaşık %15 düşüş) oya karşılık, %33,5 oy alarak en büyük parti oldu. Partilerin hiçbiri salt çoğunluğa sahip değildi (on yıl boyunca sürecek olan bir durumdu bu); bu yüzden koalisyon ya da azınlık hükümetleri kaçınılmazdı. Uzun süren müzakerelerden sonra, Ocak 1974'te, Ecevit'in CHP'si ile Erbakan'ın MSP'sinin şaşırtıcı koalisyonuna dayalı bir kabine kuruldu; bu, Avrupa ve Amerikan nüfuzuna ve büyük sermayeye olan güvensizlikten kaynaklanan bir çıkar birlikteliğiydi.

Koalisyon hükümeti iktidarda birkaç ayını ancak doldurmuştu ki Kıbrıs bunalımı patlak verdi. Ecevit, bu bunalımın üstesinden gelmesi ve Kıbrıs'ı işgal kararı alması nedeniyle, bir anda ulusal kahraman haline geldi. Ecevit halkın gözünde kazandığı bu yeni itibarı sayesinde erken seçimlerde salt çoğunluk elde edeceğini hesaplayarak, 16 Eylül 1974'te istifa etti. Bu büyük bir stratejik hataydı. Ecevit'in fazlasıyla öne çıktığının bilincinde olan öteki parti liderleri, erken seçimi önlemek için her çareye başvurdular. Oldukça uygunsuz pazarlıklarla geçen aylardan ve Profesör Sadi Irmak yönetimindeki geçici bir kabinenin göreve atanmasından sonra, Demirel, AP, MSP, MHP, CGP ve DP'den ayrılan bazı bağımsızlardan oluşan ve kendini Milliyetçi Cephe olarak ilân eden bir koalisyonu toparlamayı başardı.

Demirel bu partileri ancak bakanlık rüşveti vererek işbirliğine razı edebildi. Bunun sonucunda, 30 bakandan müteşekkil geniş bir kabine kuruldu. Koalisyondaki partiler, özellikle de MSP ve MHP, Demirel'in kendilerine bağımlı olduğunu çok iyi bildiklerinden, nüfuzlarını aşırı ölçüde kullanıyorlardı. "Kendi" bakanlıklarında görülmemiş şekilde hâkimiyet kurmaya başlamışlardı: Binlerce devlet memuru işten çıkarılmış ya da alt derecelere indirilmiş ve yerlerine partiye sadık kişiler getirilmişti. Bu koalisyon 1977 seçimlerine kadar bütünlüğünü korudu. Artan şiddet ve ekonomik bunalım ortamında yapılan bu seçimler, Türkiye'de iki partili bir sisteme geri dönüşü gösterir gibiydi. Bülent Ecevit'in kamuoyundaki kişisel itibarı sayesinde, CHP oyların %41,4'ünü aldı; bu CHP'nin bir serbest seçimde elde ettiği en yüksek orandı. Öte yandan, AP de %36,9'a yükselmişti. Yine bir açmazla karşı karşıya kalınmıştı. Ecevit'in kendi partisi ve bağımsızlardan bir koalisyon oluşturma girişimi başarısızlığa uğradı. Ardından Demirel ikinci bir "Milliyetçi Cephe" koalisyonu kurdu. Bu koalisyonda MSP ve MHP'nin ağırlığı ilkinde olduğundan çok daha fazlaydı. Koalisyon, artan kargaşa ortamı içinde Aralık ayına kadar dayandı; bu tarihte bazı AP milletvekillerinin partiden ayrılmaları koalisyonun sonunu getirdi.

Ocak 1978'de Ecevit, CHP milletvekillerinin yanına bağımsızları katarak kabine kurma çalışması yaparken, partilerinden ayrılıp bağımsız olanlar ödüllendirildi: Bağımsızların hepsine kabinede yer verilmişti. Ecevit kabinesi Ekim 1979'a kadar ayakta kaldı, ama başarısızdı. Şiddetin artışı engellenemedi. Ordunun başındakiler, teröre ve Kürt ayrılıkçı

hareketine karşı "yumuşak" saydıkları Ecevit'in tutumundan giderek hayal kırıklığına uğradılar. 1979 yazında ordu üst kademesinin, artık kaçınılmaz addettiği bir darbenin hazırlıklarını başlatma kararı aldığına dair güçlü göstergeler mevcuttu.[5] Muhalefetin, bilhassa da, hükümetin meşruluğunu inkâr eden ve hatta Ecevit'e "başbakan" demeyi reddeden Demirel'in vahşi saldırıları, Ecevit kabinesi için yaşamı son derece güçleştirmişti. Hükümetin, "Milliyetçi Cephe" koalisyonlarının aralarında paylaşıp kadrolaştıkları bakanlık ve devlet dairelerini temizlemeye çalışması nedeniyle, yönetim kısmen felce uğramıştı. Ecevit soldan da fazla destek toplayamıyordu. Hükümetin kamu düzenini ve sıkıntılı ekonomik durumu vurgulamak zorunda kalması yüzünden, Ecevit'in solla ve sendikalarla olan ilişkileri de kötüleşmişti.

Ekim 1979'daki Cumhuriyet Senatosu seçimleri CHP'ye olan desteğin çok azaldığını göstermişti. Bunun üzerine Ecevit istifa etti. Demirel çoğu kişiyi rahatlatacak şekilde davranıp, MNP ve MHP'siz, sadece kendi partisi ve bağımsızların desteklediği bir azınlık hükümetiyle yeniden iktidara geldi.

1973-1980 yılları arasındaki koalisyon hükümetlerinin hepsi de zayıf hükümetlerdi. Büyük ve istikrarlı çoğunluğa sahip bir hükümetin kurulmasını sağlayacak tek çözümün, yani bir AP-CHP koalisyonunun kurulamayacağı anlaşılmıştı. İki büyük parti, yani AP ve CHP 1973'te demokrasiye yeniden geçildikten sonra işbirliğini beceremedikleri ve böylece aşırı uçtaki küçük gruplara ölçüsüz nüfuz sağladıkları için, siyasal sistem giderek felç oldu. Büyük partilerin kutuplaşması kısmen ideolojik etkenlerden (bu partiler artık, örneğin 1950'lerin CHP ve DP'sine göre, çok daha "ideolojik"tiler), kısmen de liderler arasındaki kişisel çekişme yüzündendi. Ayrıca, her iki parti de, salt çoğunluktan sadece bir adım uzakta olduğunu ve işbirliğinin gelecek seçimlerdeki şansına zarar vereceğini sanıyordu. Cumhurbaşkanlığı süresi 1980'de sona eren Korutürk'ün yerine, 100 tur oylamadan sonra bile meclisin yeni bir isim seçemeyişi, siyasal sistemin aldığı ağır yaraları ortaya serdi. Bu felç durumu, Türkiye'nin 1970'lerde karşılaştığı iki olağanüstü sorunla, yani siyasal şiddet ve ekonomik bunalımla mücadele etmek için, hiçbir hükümetin etkili tedbirler alabilecek –ve daha da önemlisi, bu tedbirleri uygulattıracak– güçte olmadığı anlamına geliyordu.

Siyasal şiddet

1970'lerin sonlarında siyasal şiddet büyük bir sorun haline geldi. Solda aşırı uçtan bazı gençlik grupları ve sağda Bozkurtlarla dinci radikaller, sokaklara ve üniversite kampüslerine hâkim olmak uğruna savaşıyorlardı. Bu gruplar, 1970'lerde Türkiye'yi sarsan ekonomik bunalım ve liselerden her yıl mezun olan 200 bin öğrencinin ancak %20'sine yüksek öğrenim olanağı sunan sistem yüzünden mesleki gelecekleri şüpheli ya da hiçbir gelecek umutları olmayan gençleri saflarına katmakta güçlük çekmiyorlardı.

Sağ ve sol arasındaki mücadele eşit bir mücadele değildi. 1974-1977 yıllarındaki "Milliyetçi Cephe" hükümetleri zamanında, polis ve güvenlik güçleri, Türkeş'in MHP'sine tahsis edilmişti ve Bozkurtları koruyup kollayan faşistler, 1978-1979'daki Ecevit hükümeti zamanında, bu kurumlara yoğun biçimde sızmış bulunuyorlardı. Solun parçalara ayrılmış olan grupları ise bu tür bir himaye görmüyordu. Ecevit, ortanın solundaki tek partinin lideri olarak sadece aşırı solun siyaset ve yöntemlerine karşı çıkmakla kalmıyor, CHP'yi siyasal şiddeti beslediği yolunda suçlamalara maruz bırakmaktan da çekiniyordu.

Siyasal şiddet kurbanlarının sayısı hızla artıyordu: 1977'de 230 civarında olan kurban sayısı (bunların 39'u, İstanbul Taksim Meydanı'ndaki 1 Mayıs gösterisinde ateş açan silahlı meçhul kişilerin kurbanıydı), iki yıl sonra 1200 ila 1500'e fırladı. Türkiye'de siyasal aşırılığı bu denli olağanüstü bir şiddete dönüştüren şey, büyük ölçüde ülkenin geleneksel kültürüydü: Bu kültürde onur ve onursuzluk; kişinin kendi ailesi veya aşiretiyle başka aile veya aşiret mensubu arasındaki çatışma; bir de kan davası belirleyici rol oynuyordu. Geleneksel çatışmalara, siyasal anlamlar da atfediliyordu. Bunun en açık örneği Aralık 1978'de Kahramanmaraş'ta gerçekleşen, Bozkurtların, –genellikle solu destekleyen– Alevilere karşı düzenledikleri bir dizi katliamın en korkuncunda yüzden fazla kişinin ölmesiydi. Askeri müdahaleye her koşulda karşı çıkan Ecevit bile, 13 ilde (sonradan 20 ile çıkarılacaktı) sıkıyönetim ilân etmekten başka seçenek görememişti, ama Ecevit askerî yetkilileri denetlemek için elinden geleni yapmış ve aldığı önlemleri

“insani nitelikte sıkıyönetim” diye sunmuştu; tabii bu, olmayacak bir bileşimdi.

Geleneksel çatışmaların sağ-sol ayrılığıyla bütünleşmesinin bir başka örneği, Ankara Üniversitesi öğrencisi Abdullah Öcalan tarafından 1978’de (Kürtçe adının ilk harfleriyle PKK diye bilinen) neo-Marksist Kürdistan İşçi Partisi’nin kurulmasıydı. Partinin amacı, ülkenin güneydoğusunda bir sosyalist Kürt devleti kurmaktı.

1979-1980 yıllarında şiddetin niteliği değişti. Çünkü şiddet artık sırf solcu ve sağcı aşırıların karşılıklı işledikleri cinayetlerden ibaret değildi; tanınmış kişiler de öldürülüyordu. Mayıs 1980’de MHP’nin Genel Başkan Yardımcısı öldürüldü, bunu Temmuz ayında eski başbakan Nihat Erim’in ve DİSK eski başkanı Kemal Türkler’in öldürülmeleri izledi. Sıkıyönetim ilânına rağmen, ordu sorunlarla uğraşma hususunda tam yetkiden yoksun olduğu kanısındaydı.

Yetkililer düzeni yeniden sağlamaktan aciz gözüküyorlardı. Bütün mahalleler, bilhassa da gecekondu bölgelerindekiler, mutlaka çatışan gruplardan birinin hâkimiyetine giriyor ve “kurtarılmış bölge” ilân ediliyorlardı. Buna en ünlü örnek, Karadeniz’in küçük ilçesi Fatsa’ydı. Burada solcu belediye başkanı ve yandaşları devlet otoritesini fiilen reddetmiş ve adeta bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti ilân etmişlerdi. Sonunda bu tuhaf deney, askerî birliklerin gönderilmesiyle sona erdirilmişti.[6]

Ancak, siyasal şiddetteki artış, ikinci cumhuriyetin siyasal sisteminin yıkılışına ve askerî müdahaleye yol açan tek ya da en önemli etken değildi. Bu gelişmeler, tırmanışta olan ve toplumda son derece istikrar bozucu bir etki yaratan ekonomik bunalımla birlikte yaşanıyordu. Bunu anlamak için şimdi 1960’lı ve 1970’li yılların ekonomik ve toplumsal gelişmelerine göz atmamız gerekiyor.

Ekonomi: Planlama ve ithal ikamesi

MBK de CHP de, 1950’lerin sonlarındaki ekonomik ve mali karışıklıktan, Demokratların planlama eksikliğini (Menderes’te bu sözcüğe karşı marazi bir nefret oluşmuştu) sorumlu tutuyorlardı. Her ikisinin de planlama kavramıyla doğal bir ilişkisi vardı. CHP’liler devletçi bir mirasa

sahiptiler ve birçoğu kurmaylık yapan ya da yapmış olan subaylar için planlama bir yaşam tarzıydı. 1955'te DP'den kopan Hürriyet Partisi'nin temsil ettiği modern sanayi burjuvazisi de, ekonomiye daha planlı bir yaklaşımı destekliyordu. Bu zümre 1960'ların başlarında kendi siyasetini dayatamayacak kadar zayıftı, ama –CHP geçmişi olan– bürokratların ve ordunun kalkınmacı idealleri bu kesime cesaret vermekteydi.

Planlı ve eşgüdümlü kalkınma arzusu, Anayasanın 129. maddesi ve sonra Eylül 1960 tarihli 91 sayılı yasa sayesinde, Devlet Planlama Teşkilatı'nın kuruluşuyla ifadesini buldu. DPT'ye ekonomik, toplumsal ve kültürel planlama alanlarında geniş yetkiler verilmişti. DPT, yabancı danışmanlarla birlikte, beş yıllık kalkınma planları oluşturmaya başladı. Ancak başından beri DPT'nin rolüne ve konumuna ilişkin bir anlaşmazlık vardı. CHP, DPT'nin rolüne ilişkin devletçi bir bakışa sahip olduğundan, onun politikalarını bütün kesimler için bağlayıcı görüyor, diğer partiler ise bunu kabul etmiyordu. İnönü DPT'nin yetkileri konusunda bazı tavizler vermek zorunda kaldı.

1965'ten sonra AP hükümeti zamanında, DPT'nin nüfuzu daha da sınırlandı. 1968'de uygulamaya konulan ikinci beş yıllık planının devlet kesimi için bağlayıcı, özel kesim için ise sadece öneri olduğu ilân edildi. CHP, kendi devletçilik geleneğine uygun olarak, devletin rolünü yol gösterici addederken, AP ise, DP geleneğinin bekçisi olarak, devleti özel teşebbüsün hizmetkârı gibi görüyordu.

İkinci cumhuriyetin neredeyse sonuna kadar, hükümetlerin kalkınma politikaları, sanayileşme yoluyla ithal ikamesini amaçlamaktaydı. Türkiye hâlâ, mamul gıda maddeleri, dokuma ve demir çeliğin dışında hemen hemen tüm sanayi mallarında ithalata bağımlıydı: Neredeyse tüm dayanıklı tüketim malları dışardan geliyordu. Öte yandan, halkın 1950'lerde artan refahı bu dayanıklı tüketim mallarına büyüyen bir talep yaratmıştı. Dış dünyanın ve Batılı –bilhassa da Amerikan– yaşam tarzının daha fazla farkına varılması, otomobil, buzdolabı ve elektrik süpürgesi gibi mallara sahip olanları itibarlı kılıyordu.

Birbiri ardına gelen hükümetler, sübvansiyon ve vergi indirimleri gibi doğrudan yatırım teşviklerinin yanı sıra, yerli sanayinin yaratılmasını başlıca üç yolla kamçıladılar. Biri, Avrupa ve Amerika'nın sanayi ürünlerine karşı yoğun ithalat kısıtlamaları ve yüksek gümrük tarifeleri getirilmesiydi. İkincisi, döviz kurlarıyla oynanmasıydı (bu uygulamada,

Türk lirasının oranı suni şekilde yüksek tutularak, devletten Amerikan doları ya da Alman markı satın almalarına izin verilen firmaların yabancı malzemeleri daha ucuza satın alabilmeleri sağlanıyordu). Üçüncüsü, çiftçilere yönelik –dünya fiyatlarının çok üstünde– destekleme alımları ve sanayi işçileri için yüksek ücret artışlarına izin verilmesi suretiyle canlı bir iç pazar yaratılmasıydı.

İthal ikameci sanayileşme genellikle, yabancı şirketin teknik ustalık ve bilgiyi –ve gereken lisansları– ve çoğu zaman (bir kısım) yedek parça ve hammaddeyi temin ettiği bir ortak girişim biçiminde olmaktaydı. Türk ortak ise (bir kısım) sermayeyi, işgücünü, dağıtım sistemini ve en önemlisi nüfuzlu kişilerle olan ilişkileri sağlıyordu. 1960'lar ve 1970'lerde ordu, Ordu Yardımlaşma Kurumu vasıtasıyla, yeni sanayilerde büyük bir yatırımcı haline gelmişti.

İçe kapalılık ve ithalat sınırlamaları, yabancı şirketlerle Türk ortakları arasında gerçek rekabetin olmaması anlamına geliyordu. Türk üreticileri arasında da çok az rekabet vardı. Hemen her sektörde, azeller* oluşmuştu: İki ya da üç rakip holding şirketi, birer otomobil fabrikası, birer makine üreten firma, birer soğuk meşrubat dağıtım ağı kuruyor ve pazarı aralarında paylaşıyordu. Bu rahatlık ve güven sağlayan düzenleme altında, açık bir dünya pazarında hiçbir zaman rekabet edemeyecek durumda olan sanayiler, ülke içinde çok yüksek kârlar sağladılar. Yeni sanayiler, bölgeler arasında çok eşitsiz bir şekilde dağılmıştı; fabrikaların büyük çoğunluğu İstanbul bölgesinde kurulmuştu; İzmir ve Adana civarında ise, daha küçük yoğunlaşmalar olmuştu.

İthal ikamesi stratejisi bir süre için, ekonomik büyüme açısından gayet başarılı oldu. 1960 darbesinden sonraki tereddütlü bir başlangıçtan ve bunu izleyen belirsizlik döneminden sonra, 1962'de ekonomi toparlandı ve 1963-1976 yılları arasında yıllık büyüme hızı ortalama %6,9 oldu.

Sanayi sektöründe kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) rolü hâlâ önemliydi. Toplam sanayi üretiminin yaklaşık %40'ı bu kesimden geliyordu, ancak KİT'ler verimli olmaktan çok uzaktı. Devlet sektöründe alınan ticari kararlar (buna ürünlerin fiyatlandırılması dâhildi) tersini iddia eden bütün beyanatlara rağmen siyasal etki altındaydı ve buna bir de aşırı derecedeki istihdam fazlalığı eklendiğinde (işgücü sayısı 1960'lar ve 1970'lerde ikiye katlanıp 650 bine çıkmıştı) ağır zararlara yol

açıyordu; sırf 1977 yılında dokuz milyar liralık zarar olmuştu. KİT'lerin sabit sermaye yatırımlarındaki payı %50-70 olmasına karşılık, toplam katma değerdeki payının, bu dönemde %50'den üçte bire kadar düşmüş olması da devlet kesiminin verimsizliğini göstermektedir.

Yeni sanayilerin üretimde aşırı şekilde yabancı yedek parça ve malzeme ithalatına bağımlı olmaları ve bunların bedelini ödemek için dış rezervin kullanılabilirliğine bağımlı kalmaları, bu kalkınma siyasetinin zayıf noktasıydı. Bunun anlamı, bir şirketin ayakta kalıp kalmayacağını, sınai veya ticari niteliklerden çok, –büyük ölçüde devletin tasarrufunda olan– bu fonlara ulaşılabilme imkânlarının belirlemesi demekti. Türkiye'nin bu yirmi yıl boyunca, (sanayileşmekte olup da ihracata yönelik olmayan bir ekonomiden beklenebileceği gibi), dış ticaret dengesinde ve dış ödemeler dengesinde sürekli bir açık olduğu için, gerekli olan dolar ve markları bulmak çok büyük bir sorun oluyordu. Bu gereksinim kısmen, 20 yılda 5,6 milyar Amerikan dolarını bulan dış yardımla, özellikle de Amerikan'ınkiyle karşılanıyordu. Bununla beraber, Avrupa'ya göç etmiş Türk işçilerinin çok büyük miktardaki döviz transferleri bu açığı giderek artan şekilde kapatıyordu. Bu transferler 1974'te bir milyon 462 bin Amerikan dolarıyla en yüksek düzeye ulaşmıştı.[7]

1970'lerin sonundaki ekonomik bunalım

1970'lerin sonlarında hükümetleri şirazesinden çıkaran şeyin, toplumsal huzursuzluk ya da sokaklardaki şiddetten çok, artan ekonomik bunalım olduğu evvelce belirtilmişti.

Sürekli bir dış ödemeler dengesi açığı, dış girdilere bağımlı bir sanayi ve o yüzden dövize bağımlı oluş, hepsi birlikte Türk ekonomisini tehlikelere son derece açık hale getiriyordu. 1973-1974 petrol bunalımı uluslararası piyasada petrol fiyatının dört misli artışına yol açmıştı. 1950'lerden beri enerji kaynağı olarak petrole gittikçe bağımlı hale gelen Türkiye için bunun anlamı, dolarla ödemek zorunda olduğu ithalat faturasının haddinden fazla kabarması demekti. 1970'lerin sonlarında ve 1979-1980 yıllarındaki ikinci bir petrol fiyatı şokunun ardından, Türkiye'nin döviz gelirlerinin üçte ikisi, bu petrol faturasının

ödenmesine harcandı. Bu sırada Avrupa'daki ekonomik durgunluk nedeniyle, Türk ürünleri için Batı pazarı da daralmıştı. Merkez Bankası'ndaki döviz rezervleri ve Almanya'daki Türk işçilerinin döviz transferleri kullanılarak ekonomik büyümeyi kısa bir süre için sürdürmek mümkün olmuştu. Ancak, döviz transferleri 1974'ten sonra azalmaya başladı. Çünkü Avrupa'daki işçilerin durumu kötüleşmekte, öte yandan Türkiye'deki duruma güvenleri de kaybolmaktaydı. İşçiler paralarını artık Almanya'da tutmaya başlamışlardı.

Milliyetçi Cephe koalisyon hükümetleri bu sorunu, son derece pahalı, kısa vadeli avro-dolar borçlanarak (70'lerin sonunda Türkiye'nin borcunun yarıdan fazlasını bu türden borçlanmalar oluşturuyordu) ve para basarak gidermeye çalışıyordu. Ayrıca ithalat sınırlamaları getirerek değerli döviz rezervlerini korumaya da çalıştılar. Sanayi ve elektrik üretimi için petrol gittikçe kıtlaşmaya başlamış ve 1979 yılında kış ortasında bile günde beş saate varan elektrik kesintileri olağan hale gelmişti.

Artan enerji fiyatı ve birbiri ardından gelen hükümetlerin sorumsuz mali politikaları enflasyonu körükledi. 1970'lerin ilk döneminde enflasyon yılda %20 civarındaydı, ama 1979'a gelindiğinde %90 olmuştu ve daha da yükseliyordu. Hükümet, (1973'ten 1980'e kadar çalışan) Fiyat Kontrol Komitesi vasıtasıyla fiyatları denetleyip enflasyonu indirmeye çalıştı. Sonuç muazzam bir karaborsaydı. Enflasyonu düşürmede bir diğer tedbir de Türk lirasının kur değerini suni şekilde yüksek tutmaktı. Tümü de çok gecikmiş bazı devalüsyonlar yapıldı ve sonuçta para karaborsaya aktı. Dövizi muhafaza etmek için getirilen ithalat kısıtlamaları karaborsayı daha da körükledi ve büyük çapta kaçakçılığa neden oldu. Bu sırada dükkanların rafları ise gittikçe boşalıyordu.

Türkiye'yi saplandığı mali ve ekonomik bataktan kurtarmak için köktenci önlemlere gerek olduğu anlaşılmıştı. 1978'de Ecevit hükümeti IMF, Dünya Bankası ve OECD ile yeni krediler için görüşmelere başladı. Bu kuruluşların ekonomik reforma ilişkin ağır talepleri yüzünden görüşmeler sürüncemede kaldı. Ancak Temmuz 1979'da, 1,8 milyar Amerikan dolarlık yeni krediler çıkaracak bir anlaşmaya varıldı. Bu krediler, Türk hükümetinin bir reform paketini uygulamaya sokmasına bağlıydı. Paket, ithalat ve ihracat denetimlerinin kaldırılmasını, devlet

sübvansiyonlarının kesilmesini, faiz oranlarının serbest bırakılmasını, fiyatların yükseltilmesini ve devlet harcamalarının kısılmasını içeriyordu.

Süleyman Demirel, Ekim 1979'da yeniden iktidara geldiğinde, yeni hükümet bu programı mutlak öncelikle yürürlüğe koydu. Görev, Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekili Turgut Özal'a verildi. Ocak 1980'de Turgut Özal reform paketini açtı ve ardından krediler gelmeye başladı. Paketin bir parçası da, lirada yapılan %48,6'lık ani ve sert devalüasyondu. 1980 ilkbaharında durum düzelmekle birlikte (Şili'de General Pinochet'nin Başkan Allende'ye karşı yaptığı darbeden sonra başlattığı siyasete atfen), "Şili çözümü" denilen bu politikalara karşı yaygın bir direniş olmuştu. Sendikaların, özellikle de DİSK'in süren faaliyetleri, Özal'ın ekonomi paketinin uygulanmasına olanak vermiyordu. DİSK üyeleri Ocak ve Nisan ayları arasında bazı fabrikaları işgal ettiler. Her yerde, çoğu kez polis ve orduyla çatışmaların da eşlik ettiği grevler oluyordu.

İkinci Cumhuriyet'in sonu

İkinci Cumhuriyet'in son bulmasına ve 20 yıl içinde Türk siyasetinde üçüncü askeri müdahaleye yol açan gelişmeler çeşitliydi: artan asayiş sorunları, Kürt ayrılıkçılığı, kördüğüm olmuş gibi görünen siyasal sistem ve harap olmuş ekonomi. Bunlara bir de, ordu içinden birçok kimse de dâhil olmak üzere, çok kişiye İslâmi köktencilik tehlikesi gibi görünen şey de ekleniyordu. Ocak 1979'daki İran İslâm devrimi MSP'yi ve belki de İran tarafından desteklenen diğer İslâmi grupları cesaretlendirmişti. Bunlar git gide dikkat çeker hale gelmiş ve 6 Eylül 1980'de Konya'da büyük bir kitle gösterisi yapmışlardı. Bu gösteri esnasında şeriata dönülmesi çağrısında bulunulmuş ve işin tuhafı, metni 1921'de radikal dinci çevrelerde büyük saygınlığa sahip Panislamist şair Mehmet Akif (Ersoy) tarafından yazılmış olmasına rağmen Türk ulusal marşını söylemeyi reddetmişlerdi.[8]

Genellikle, askerî müdahalenin temel nedeninin radikal dincilik tehlikesi olduğu düşünülmektedir, ama siyasetçilerin ülkeyi etkin şekilde yönetme becerilerine olan güvenlerini giderek yitiren genelkurmayı

iktidara el koymaya sevk eden şey, büyük ihtimalle yukarıda anlatılan etkenlerin bir karışımıydı.

Daha önce belirtildiği gibi, yönetime el koyma hazırlıkları 1979 yazında başlamıştı ve ülkenin en kıdemli generalleri o yılın Aralık ayında, İstanbul'daki bir toplantıda, siyasetçilere (12 Mart 1971 muhtırasına benzer tarzda) bir muhtıra hazırlamayı kararlaştırmışlardı. Bu muhtıra 2 Ocak 1980'de açıklandı, ancak generaller açısından sonu gelmeyen cumhurbaşkanlığı seçimi gayretleriyle geçen 1980'in ilk altı ayı, siyasetçilerin buna kulak asmayacaklarını göstermişti. Bu yüzden 12 Eylül 1980 sabahı saat üçte Türk ordusu yeniden iktidara el koydu.

Toplumsal değişim: Gecekondular ve "konuk işçiler"

Farklı siyasal partiler arasındaki didişmeler, çoğu Türk yurttaşının ilgisini çekmiyordu. Onların yaşamlarını etkileyen şeyler başkaydı: Elbette sokaktaki şiddetten etkileniyorlardı, ama 1960'larda ve 1970'lerin başlarında gerçekleşen refah artışından, bunun ardından gelen kıtlıktan ve fiyatların yükselişinden ve bu dönem boyunca süren sanayileşme ve büyük çaplı göçlerden de etkilenmişlerdi.

Türkiye'nin hızlı nüfus artışı, tarımdaki fırsat yokluğu ve yeni sanayilerin cazibesi hep birlikte, kırsal kesimden büyük kentlere 1950'lerde başlayan akını arttırmaktaydı. İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana'ya çok büyük sayıda insan göç etmişti. 13. bölümde ortaya çıkışları anlatılmış olan gecekondu semtleri kısa zamanda genişlediler ve büyümeye devam ettiler. Bugün başkent Ankara'nın meskun bölgelerinin yarısından fazlası gecekondulardan oluşmakta ve nüfusunun yarısından fazlası buralarda yaşamaktadır.

Gecekondulara kimi zaman teneke mahalleler deniliyorsa da bu tanımlama yanıltıcıdır. Bu evler küçük ve ilkel olmakla beraber, sıradan köy evinden daha küçük ve ilkel değillerdi; genellikle de küçük bir bahçeyle çevrelenmişlerdi. Gecekondu mahalleleri başlangıçta her tür altyapıdan yoksundu. "Resmi" semtle olan ilk bağlantılar genellikle (önceleri özel şahısların sonraları belediyenin de) otobüs servisleri ve

posta hizmetlerinden oluşuyordu. Kendi derneklerini kuran mahalle sakinleri, yerel siyasetçilerden vaat koparmak için partiler arasındaki seçim öncesi rekabetten oldukça etkin şekilde yararlanıyorlardı; bunun sonucunda yavaş yavaş belediyenin elektrik ve su şebekesine, yol sistemine ve –kimi zaman– kanalizasyonuna bağlanıyorlardı. Belediyeler sık ama zayıf kalan kadastro denemelerinde bulunuyorlardı ve çoğu zaman gecekonduculari yeni inşa edilen yüksek binalara nakletmeye çalışıyorlardı, ne var ki konut miktarı her zaman talebin gerisinde kalıyordu.

"Teneke mahalle" adlandırmasının yanıltıcı olmasının bir başka sebebi şudur: Batı'nın büyük kentlerindeki teneke mahalle sakinlerinin, sıfırı tüketmiş, umutsuz ve çaresiz durumda olup kendilerini toplumun parçası hissetmemelerine karşılık, Türkiye'deki gecekondu semtlerinde yaşayan insanlar, daha üst sınıflara çıkmaya ve toplumla bütünleşmeye istekliydiler ve hâlâ da öyledirler. Bir diğer fark da, gecekondu topluluklarının toplumsal dokusunun genelde güçlü kalmasıydı. Bu da semt halkının genellikle ülkenin tek bir bölgesinden gelen insanlardan oluşması sayesindeydi (bu bölge 800 kilometre uzakta olsa bile). Gecekondu semtleriyle köyleri arasındaki bağlar, evlenme ya da toprak alımı için gidişler nedeniyle canlı kalıyordu.

Daha önce de işaret edildiği gibi, kente göç edenlerin yalnızca küçük bir kısmı yeni sanayilerde düzenli iş bulabilmekteydi. Çoğu geçimini, gündelikçilik, sokak satıcılığı, ya da kapıcılık gibi geçici işlerden kazanmak zorundaydı. Genellikle, ev halkından birkaçı ailenin gelirine katkıda bulunuyordu. Gecekondu semtlerinde yaşayan çok sayıda kadın, burjuva semtlerinde temizlikçi olarak çalışıyordu. Buna rağmen kente göç edenler genellikle kentte kalıyorlar ve sadece hasat işlerine yardımcı olmak için köylerine dönüyorlardı.

Kente gitmek için atadan kalma köyünü terk eden birçok insanın ardından yine büyük bir grup, 1960'larda, bu kez çok daha büyük bir macera için köylerini terk etti. Almanya'ya (1957'de) çalışmaya giden ilk Türkler teknik okul mezunlarıydı, ancak 1960'ların başlarından itibaren, sürekli artan sayıda Türk işçisi Almanya'ya göç etmeye başladı. Bu göçün nedeni başlangıçta "itiş"ten ziyade "çekiş"ti. Almanya'nın hızla kalkınan sanayinin 1950'lerin başlarından itibaren çok fazla işçi açığı vardı. Çok sayıda Alman erkeği savaşta öldürülmüştü ve demir perde, Almanya'nın

19. yüzyıldan beri yaptığı gibi Polonya'dan göçmen işçi almasını olanaksız kılıyordu. Bu nedenle, bir süredir Akdeniz'in yoksul bölgelerinden (İtalya, Yugoslavya, Yunanistan'dan) işçi almaktaydı. 1961'de imzalanan Alman-Türk ikili anlaşmasından ciddi şekilde başlayan Almanya'ya işçi gönderme hamlesi, ilk başta tereddütle karşılanmıştı. Almanya'ya ilk gidenler kentlerdeki vasıflı işçilerdi, ama sonraki işçi alımları artan şekilde, kırsal kesimden henüz göç etmiş yeni kent sakinleri arasından oldu (bu kişiler, iki aşamalı bir göç örneği sergilemiş oldular). Daha sonraki işçi alımları doğrudan doğruya taşra kentlerinden yapıldı. Rakamlar onların bu hikâyesini anlatır: 1962'de Almanya'da 13 bin, 1970'te 480 bin Türk işçisi bulunuyordu ve 1974'te toplam sayı 800 bine ulaşmıştı. Göçün esas yönü Almanya olmaya devam etmişse de, Türk işçileri Belçika, Hollanda, Fransa, İsviçre ve İngiltere'ye de gittiler. 1970'lerin sonlarında 2,5 milyondan fazla Türk, Batı Avrupa'da yaşamaktaydı.

Göç edenlerin büyük çoğunluğu ilk zamanlarda, birkaç yıl geçmeden ülkelerine dönme niyetindeydi. Eşlerini ve çocuklarını yanlarına almadan tek başlarına gelmişler, genellikle kasvetli öğrenci yurtlarında kalmış ve her kuruşu biriktirmişlerdi. Ancak Türkiye'ye kısa zamanda geri dönme umudu giderek solmuştu. Çünkü Avrupa'daki yaşam beklemedikleri şekilde pahalı çıkmış, kendilerinin (ve ailelerinin) beklentileri artmış ve Türkiye'deki işsizlik geri dönüşü neredeyse imkânsız hale getirmişti. 1970'lerin başlarından itibaren, gittikçe daha çok işçi, ailesini Almanya'ya getirmekteydi. Ekonomik durgunluğun Avrupa'yı sarstığı 1973 petrol bunalımından sonra, Türkiye'den düzenli işçi alımları durdu. Ne var ki, git gide daha çok kişinin, eşlerinin ya da babalarının yanına gitmesi nedeniyle Avrupa'daki Türklerin sayısı artmaya devam ediyordu. Başlangıcı 1960'lara kadar giden kaçak göç olgusu 1973'ten sonra da sürdü. Türkiye'de artan işsizlikle beraber, birçok insan, Avrupa ülkelerine yasal olmayan girişleri düzenleyen ya da düzenlediğini iddia eden vicdansız aracılar için kolay yem oldular. Kaçak işçiler (Türkiye'de bunlara kibarca turist deniliyordu) hiçbir sosyal güvenlikleri olmaksızın çoğunlukla düşük ücretli aşağı işler yapıyorlardı. Onların kaçak statüleri kendilerini her türden baskıya maruz bırakıyordu. Yine de, Almanya'da başarı gösterenlerin öyküleri, Türkiye'deki birçok kişi için Almanya'nın vaatler ülkesi olarak kalmasını sağladı.

Emek göçünün, Türkiye'de ve özellikle kırsal kesimde birçok ve değişik etkisi oldu. İnkâr edilemez bir zenginlik pompalaması vardı ve bu kendini yeni ve büyük evlerle, traktör ve arabalarla ve (kimi zaman köye elektrik gelmeden önce) alınmış ev aletleri ve araçlarıyla gösteriyordu. Yeni servetin doğuşu, kırsal kesimdeki güç ilişkilerini ve toplumsal düzenleri bozdu. Ayrıca, daha maddeci bir yaşam görüşü ve yeni kitle tüketim kalıpları getirdi. Göç, her zaman derinliğine bir kavrayışla olmasa da, dış dünyanın yeniden farkına varılmasını da sağladı. Avrupa'daki göçmen toplulukları, bir sanayi toplumunun alışılmadık ortamlarıyla karşılaştıklarında, genellikle, geleneksel yapılarından uzaklaşmak yerine, geleneklerine daha da sıkı sarılma eğiliminde oldular. Göçmenlerle yerli halk arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başlayınca, bu eğilim daha da güçlendi. İşçi alımı başladığında, hem sanayiciler hem hükümetler göçmenler için olumlu bir imge yaratmaya gayret etmişlerdi (onları *Gastarbeiter,* yani "konuk işçiler" diye adlandırıyorlardı; bu terim sonraları göçmenlerin gözünde son derece olumsuz başka anlamlar kazanacaktı). Ancak, petrol bunalımından sonra işsizlik artınca, yerli halk arasında hoşnutsuzluk baş gösterdi. Bu hoşnutsuzluk 1980'lerde daha da çok güçlendi.

Sendikalar ve sosyal güvenlik

En faal ve en nitelikli işçilerin çoğunun yurt dışına göç etmiş olması, Türk işçi hareketi için engelleyici bir etkendi. Yine de, 1960'lar sadece yerli sanayinin doğuşuna değil, ciddi bir işçi hareketinin büyümesine de sahne oldu. Anayasa işçilere grev ve toplu sözleşme hakkı vaat ediyordu. Temmuz 1963'te yeni bir yasayla bu hakları daha da ayrıntılı bir biçimde kaleme alındı. Sendikalar işçilerin kazançlarını savunmada oldukça başarılı oldular. İç pazarın korunması, toplumsal huzursuzluğu dindirmek için bir çeşit rüşvet verilmesine yol açan görece yüksek ücret artışlarının kabul edilmesi demekti, çünkü bunlar kolaylıkla sanayi ürünlerinde fiyat artışına dönüşebilirdi. Sanayideki reel ücretler 1960'lar ve 1970'lerde yaklaşık %50 artmıştı. Türk sanayinin ihracata yönelik olması ve yeni sanayileşmekte olan öteki ülkelerin (örneğin

Uzakdoğu'dakilerin) rekabetine maruz kalması durumunda, bu artış mümkün olmayacaktı.

Bununla beraber, bu kazançların işgücünün sınırlı bir bölümüne, yani ekonominin, büyük sanayi şirketlerinin içinde yer aldığı modern kesimindeki işçilere tahsis edilmiş olduğunu belirtmek gerekiyor. 1960'lar ve 1970'lerde bu grup bir tür işçi aristokrasisine dönüşmüştü. Küçük kuruluşlarda çalışan işgücünün çok büyük bir kısmı ise büyük ölçüde örgütsüzdü ve çok daha düşük ücret alıyordu. Küçük sanayicilerin düşük kâr hadleri, büyük sanayide ödenen ücret artışlarına olanak vermiyordu. 1975 sonrasında ise, büyük işverenler dahi artık reel ücret artışlarını karşılayacak durumda değildi. Ancak sendikaların baskısı dinmiyordu ve sonuç, 1970'lerin sonlarında grev ve lokavtların gelgitiyle çalışma hayatındaki kargaşanın artışıydı.

Bu dönemdeki işsiz sayısını kestirmek çok güçtür, çünkü bir işsizlik tazminatı sistemi –bugün de– olmadığından, işsizlerin kaydını tutmak için bir neden bulunmamaktadır. Bununla beraber, işsizlerin sayısının işgücü içerisindeki yüzdesinin, 1960'larda ve 1970'lerin başlarında kitlesel göçler sayesinde %10 civarında nispeten sabit kalmışken, 1970'lerin sonlarında çok büyük artışla yükseldiğine ilişkin göstergeler bulunuyor.

Türk-İş, Amerikan etkisiyle, kendi üyeleri için maddi yararlar elde etme amacına yönlendirilmişti. Türk-İş, siyasal açıdan karma bir konfederasyondu; kimi sendikalar ve sendika önderleri TİP'i, kimileri CHP'yi ve kimileri de AP'yi destekliyorlardı. Sendikalar genelde siyasete karışmıyor, ama iktidardaki partilerle iyi ilişkilere girmeye çalışıyorlardı. 1967'de, İşçi Partisi'yle bağı olan kişilerin önderliğinde bazı sendikalar, Türk-İş'in, gittikçe sağa kayan Demirel hükümetiyle işbirliğine karşı çıktıkları için konfederasyonla ilişkilerini kestiler. Esas kopuş, Türk-İş'in İstanbul'da Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikasındaki bir grevi desteklemeyi reddetmesi üzerine oldu ve kısa zaman içinde sendika hareketi, Türk-İş ile DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) arasında kesin olarak ikiye bölündü. Bu iki örgüt arasındaki rekabet başından itibaren sertti, biri ötekinden daha yüksek ücret talebinde bulunarak işçileri yanına çekmek için yarışıyordu. 1970'lerin sonlarında Türk-İş'in 1 ila 1,3 milyon, DİSK'in ise 300 bin ila 400 bin üyesi olduğu tahmin edilmektedir.[9]

1961 Anayasası Türkiye'nin "sosyal devlet" olduğunu ilân etmişti ve 1960'larda siyasetçiler bu vaadi yerine getirmek ve halk kitlesinin çalışma ve yaşam koşullarını iyileştirmek için gayret gösterdiler. 1965'te, bir refah devletinin gelişmesinde ilk adım olarak Sosyal Sigortalar Kurumu oluşturuldu. Bu kurum, hastalık, iş kazaları ve hayat sigortası yapıyordu. İki yıl sonra, 1936 tarihli eski iş yasasının yerini bir yenisi aldı. Bu yasa, eskiden olduğu gibi sadece 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluşlardakileri değil, bütün ücretlileri kapsamaktaydı. Haftalık çalışma saati 48 saatle sınırlandırılmış ve çocukların çalıştırılmasına kısıtlamalar (ancak yasaklama değil) getirilmişti.

Devlet çalışanları için zaten bir Emekli Sandığı vardı. 1972'de Bağ-Kur kurularak kendi hesabına çalışanlar için bir emeklilik düzenlemesi başlatıldı. Yine de bu dönemin sonunda bile, sosyal güvenlik sistemi hâlâ tüm çalışanları kapsamıyordu. Sanayideki işgücünün sadece %70 kadarı ve kentlerde kendi hesabına çalışanların %60'ı sosyal güvenliğe sahipti. Türk halkının yarıdan çoğunun, yani tarım çalışanlarının ve bunların ailelerinin hiçbir sosyal güvenliği yoktu.

İkinci Cumhuriyet döneminde dış ilişkiler

Bütün ikinci cumhuriyet hükümetlerinin dış politikaları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra konulmuş ilkelerle yakından ilişkiliydi. Amerika Birleşik Devletleri'yle olan bağlar ve Batı demokrasilerine yöneliş, bu politikanın köşe taşlarıydı. Ardı ardına gelen hükümetlerin siyasetleri, hem müttefiklerin Türkiye'yi savunma sözüne bağlı kalmalarını sağlamak, hem de onlardan askerî ve ekonomik yardım alabilmek için, Batı ittifakının gözünde Türkiye'nin stratejik değerini artırmayı amaçlıyordu. Ne var ki, bu temel devamlılık hali, füzeler (Küba 1962), afyon üretimi (1974), Kıbrıs, insan hakları ve Ermeni meselesine ilişkin krizlerde kesintiye uğradı. Ayrıca, bu dönemde Ankara'daki dış siyaset strateji uzmanlarınca izlenen politikaların kamuoyuyla olan uyumu da giderek azalıyordu.

Türkiye Amerika Birleşik Devletleri'ne sadece NATO üyeliğiyle değil, ayrıca üçü 1950'den önce, 31'i Menderes zamanında ve 22'si 1960'ların başlarında yapılmış 56 ayrı anlaşmayla da bağlıydı.[10] 1969 yılında,

kısmen bu anlaşmaların yerini alan ve kısmen de bu anlaşmaları günün ihtiyaçlarına uygun hale sokan bir şemsiye anlaşması imzalandı. 1954 tarihli Askerî Kolaylıklar Antlaşması, Amerikalılara Türkiye'de askerî tesis ve üs kurma hakkını veriyordu. Tesislerin inşaat masrafı ve bakımı Türk ordusu tarafından karşılanıyor ve bunlar Türk toprağı olarak kalıyordu, ama üsler Amerikalılar tarafından yönetilip işletiliyorlardı. 1957'den itibaren Türkiye'ye Jüpiter nükleer füzeleri yerleştirilmişti.

1960'larda birbirine karşıt iki gelişme yaşanmıştı: Bir tarafta, silahların artan maliyeti ve subaylara yapılan yüksek ödemeler Türkiye'yi dış mali yardıma çok daha bağımlı hale getiriyor, öte tarafta yeni liberal Anayasa, Yön dergisi ve İşçi Partisi ile bağlantısı olan solcu aydınların Türkiye'nin Amerika ve NATO'ya olan bağımlılığını artan bir hiddetle eleştirmelerine olanak veriyordu. Üslere ve Amerikalı görevlilerinin ayrıcalıklarına, yani görevdeyken Türk yasalarından ve Türk mahkemelerinden muaf tutulmalarına, onların kendi posta servislerine ve PX satış mağazaları kanalıyla gümrüksüz ithalat yapmalarına itiraz ediyorlardı. Bütün bunlar milliyetçi Türklere (Türkiye'de birçok solcu, ateşli milliyetçiydi) Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki kapitülasyon sistemini hatırlatıyordu. 1960'larda ve 1970'lerde "bağımsız Türkiye" sloganı gittikçe yükselmeye başlamış ve Amerikan Altıncı Filosunun gelişi aleyhinde kitle gösterileri olmuştu.

Gelen hükümetler genellikle ittifaka sadık kalıyor ve ülke içinde bunu savunuyorlardı. Gelişmeler, NATO'nun, Türkiye'nin değil Amerika'nın stratejik çıkarlarına hizmet eden bir örgüt olduğunu göstermeye başlayınca, hükümetler zor duruma düştüler. Bu durum ilk kez 1962-1963'te ortaya çıktı. Küba füze bunalımını izleyen görüşmeler sırasında Başkan Kennedy, Rusya'nın Küba'daki füzeleri çekmesine karşılık, Türkiye'deki ABD füzelerinin çekilmesi yolunda bir anlaşma yaptı. Bu büyük bir kayıp değildi, çünkü Jüpiter sistemi zaten kullanımdan çıkarılmak üzereydi ve denizaltılardan atılan Polaris sistemiyle değiştirilmek üzereydi, ama füzelerin çekilmesi, Türkiye'ye, Amerikalıların oyununda sadece bir piyon olduğu duygusunu vermişti.

Bir diğer sıkıntı afyon üretimiydi. 1960'ların sonlarında uyuşturucular büyük bir sorun olmaya başlamıştı ve Amerika'da kullanılan afyon ve eroinin oldukça büyük bir kısmı Batı Anadolu'da üretilmekteydi. Amerikan hükümeti haşhaş ekimini yasaklaması için

Türkiye'ye baskı yaptı, ama sallantıdaki Demirel hükümeti baskılara boyun eğmiş görünmeyi göze alamadı. Ancak, demokrasi 1971'de askıya alınınca, Nihat Erim hükümeti, haşhaş ekiminin 1972'den sonra yasaklanması için, köylülere yapılacak mali yardım karşılığında bir anlaşma imzaladı. Bu karar halkın hiç hoşuna gitmemişti: Köylülere afyondan gelen geliri başka hiçbir ürün sağlayamazdı. Türkiye'nin uyuşturucu sorunu yoktu, bu yüzden de Türk çıkarlarının Amerikan çıkarlarına tâbi olduğu düşünüldü. 1974'te iktidara gelen Ecevit'in yaptığı ilk işlerden biri, yasak kararını kaldırmak olmuştu.

Yine Kıbrıs

Türkiye'nin dış ilişkilerindeki en ciddi bunalımlar Kıbrıs sorunuyla bağlantılıydı.

1964'te Kıbrıs Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios ve hükümeti, Türk azınlığın özerkliğini sınırlamak amacıyla adanın Anayasasını değiştirmek için girişimlerde bulunmuştu. Türk toplumu baskı altındaydı ve bazı Türk köyleri kuşatılmıştı. İnönü hükümeti buna, hava kuvvetlerine Kıbrıs üzerinde gösteri uçuşları yaptırmak ve Makarios geri adım atmadığı takdirde işgale gidileceği tehdidinde bulunmak suretiyle karşılık verdi. Türk donanmasının o sırada bu tür bir çıkartmayı yapacak teknik yeterliliğe sahip olup olmadığı kuşkuludur, ama zaten Başkan Johnson'ın Başbakan İnönü'ye gönderdiği mektupta görüldüğü üzere, Amerikalıların tepkisi buna engel olmuştu. Johnson mektupta, bir Türk işgalinin Sovyetler Birliği'ni çatışmaya sokabileceğini ve bunun olması durumunda, NATO ülkelerinin Türkiye'nin yanında yer almayabilecekleri uyarısında bulunuyordu. Johnson, ABD'nin hibe ettiği silahların bir işgalde kullanılmasına izin vermeyeceğine de dikkat çekiyordu. Mektup basına sızdı ve Amerikan aleyhtarı bir tepkiye yol açtı. NATO'nun Türk çıkarlarını korumayı uygun görmediği bir kez daha anlaşılmıştı.

1967'de Atina'da henüz kurulmuş olan Albaylar cuntası Kıbrıs'taki Rum milliyetçilerini Enosis kışkırtmasıyla cesaretlendirince, 1964'te yatışan bunalım tekrar alevlendi. Türkiye Yunan hükümetine baskı yaptı ve Kasım ayında, birkaç gün boyunca savaş ihtimali ciddi bir biçimde baş

gösterdi; ancak cunta geri adım attı ve bunalım yeniden hafifledi. Fakat 1974'te can çekişen Yunan cuntası, Rum Ulusal Muhafız Örgütü vasıtasıyla Kıbrıs'ta Makarios'a karşı bir hükümet darbesi tezgâhladı ve Enosis'i ilân etti. Ecevit hükümeti, 1960'ta Kıbrıs'ın bağımsızlığını ve anayasal düzenini garanti eden güçlerin (Türkiye, İngiltere ve Yunanistan) müdahale etmesini istedi. Ecevit Türkiye'nin tek başına eyleme geçebileceğini göstermeye kararlıydı ve öteki iki ülke eylemde bulunmayı kabul etmeyince Türk Silahlı Kuvvetlerinin tek başına askerî müdahalede bulunması emrini verdi. Türk askerleri Kuzey Kıbrıs'a 20 Temmuz'da çıkıp Girne çevresinde bir köprübaşı kurdular. İki gün sonra bir ateşkes kabul edildi, ama Kıbrıs'taki şiddet hareketleri devam edince, birlikler 14 Ağustos'ta ikinci bir saldırı başlatıp adanın %40'ını Türk egemenliği altına aldılar.

Ada esasen, (Türk hükümetinin propagandalarında Barış Harekatı adını alan) bu askerî hareketlerden sonra ikiye bölündü. Kuzeyde oturan Rumlar ve güneyde oturan Türkler yaşadıkları yerleri terk edip kaçmışlardı. Bazı Rum köylüleri ordu tarafından öldürme tehdidiyle sürülmüştü. Bütün sığınmacılar sığındıkları kesimde yerleştirilmek zorunda kaldılar. 1983'te, resmen bağımsız bir Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilân edildi, ancak bunu sadece Türkiye tanıdı.

Türklerin büyük çoğunluğunun gözünde Ecevit, Kıbrıs'taki Türk azınlığın haklarını başarıyla korumuş ve belki de hayatlarını kurtarmıştı. Ancak uluslararası açıdan bu eylem Türkiye'yi yalnızlığa itti. ABD ancak 1978'den sonra tedrici olarak kaldırılan bir silah ambargosu ilân etti. Buna tepki olarak, Türk hükümeti bazı Amerikan askerî tesislerini kapattı. Birleşmiş Milletler tarafından, Türk askerinin geri çekilmesi ve Kıbrıs'ın yeniden birleşmesi için ısrarlı çağrılar yapılıyordu.

Yeni yönelim belirleme girişimleri

Avrupa'yla, Sovyetler Birliği'yle ve bir ölçüde de İslâm dünyasıyla bağların geliştirilmesi yoluyla, Amerika'nın yarattığı bağımlılığın azaltılmasına çalışıldı. Türkiye, 1964'te Avrupa Topluluğu'nun (AT) ortak üyesi olmuştu. Bundan bir yıl önce imzalanan anlaşma, 17 yıllık (iki aşamalı) bir hazırlık devresi öngörüyordu, bu devrenin sonunda

Türkiye tam üyelik için başvurma durumuna gelmiş olacaktı. Üyeliğe giden yol, öngörülenden hayli uzun olmuş (ve belki de hiç bitmeyecek) olsa da, ekonomik ilişkiler memnuniyet verecek şekilde gelişmişti ve AT, 1960'larda Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olarak ABD'nin yerini almıştı. Ecevit, Türk dış siyasetinin Avrupa'ya yönlendirilmesi (AT ve sosyalistlerin yönetimindeki İskandinav ülkeleri) konusunda çok istekliydi ve bu nedenle, Washington'da sevilmeyen bir kişi haline gelmişti. İslâm ve özellikle Arap dünyasıyla olan ilişkiler, Türkiye'nin İsrail'le yürüttüğü ilişkilerinden dolayı her zaman sorunlu olmuştu. 1967'deki Altı Gün Savaşı, Türk solu arasında Filistinlilere desteğin hızla artışına yol açtı, ama hükümetin siyaseti eskisi gibi sürdü. Türk ekonomisi için güçlük yaratan, Körfez ülkelerine ise zenginlik sağlayan 1973-1974 petrol bunalımı, hükümeti, Türk-Arap işbirliği olanaklarını araştırma yolunda cesaretlendirdi. İdeolojik nedenlerden dolayı, Erbakan MSP'sinin bakanları da bu işbirliğini arzu ediyordu, ancak bu siyasetin kazanımları yüksek olmadı. Türkiye'nin sanayisi ihracata yönelik değildi ve Arap yarımadasıyla ticaret geleneği oluşturulmamıştı; bu yüzden ortak girişim planlarından (Türk teknik ustalık ve bilgisiyle Arap parası) hemen hiçbir şey çıkmadı. Bu bölgede gerçek gelişme ancak 1979-1980'deki ikinci petrol fiyatı şokundan sonra gerçekleşti.

Ermeni terörü

Türk Dışişleri Bakanlığı'nın ve genel olarak da hükümetin başını ağrıtan bir başka konu, 1970'lerde özellikle Türk diplomatlarına yönelik bir Ermeni terörünün ortaya çıkmasıydı. İlk saldırı 27 Ocak 1973'te (büyük bir Ermeni topluluğun yaşadığı) Los Angeles'taki Türk Başkonsolosluğu'na yapılmıştı. Bu saldırı bireysel bir intikam eylemi gibi görünmekteydi, ancak 1975'te Beyrut'ta "Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu" (ASALA) kuruldu. Kurucusu, 28 yaşındaki Bedros Ohannesyan idi; Musul'luydu ve "Agop Agopyan" takma adını kullanıyordu. Sonraki on yıl içinde ASALA dünyanın çeşitli yerlerinde 30'un üzerinde Türk diplomatını katletti ve birçoğunu da yaraladı.[11] Ayrıca Paris yakınlarındaki Orly ve Ankara'daki Esenboğa havaalanlarında yolculara (iki olay da 1982'de oldu) ve Türk turizm ve

havayolları bürolarına terörist saldırılarda bulunuldu. ASALA'yı körükleyen yalnızca 1915 katliamlarının intikamı değildi; Türklerden, soykırım suçunun işlenmiş olduğunu ve Kuzeydoğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasını kabul etmelerini de istiyordu. ASALA başından beri, (adamlarını eğiten) Filistinli terör gruplarıyla ve (kendisine silah satın alacak parayı sağlayan) uyuşturucu ticaretiyle yakın ilişkiler içerisinde olmuştu. 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgaline kadar karargâhı Beyrut'taydı. Bundan sonra Kıbrıs'ta üslenmiş gözüküyor.

ASALA diplomatları katlettiği sırada, (en büyük Ermeni topluluklarının bulunduğu iki ülke olan) Fransa ve ABD'deki Ermeni toplulukları, 1915 "Ermeni soykırımının" tanınması için hükümetlerine baskı yapmaktaydılar. Bunlar her iki ülkede de hayli başarılı oldular ve bu durum, Türkiye'nin Mitterrand hükümeti ve Amerikan Kongresi'yle olan ilişkilerini gölgeledi.

15
Üçüncü Cumhuriyet: 1980'den İtibaren Türkiye

SİYASET 1980-1989

Darbe ve sonuçları: Mevcut siyasal sistemin tasfiyesi

12 Eylül 1980 sabahı saat 04.30'da cunta adına okunan ilk bildiri, Silahlı Kuvvetlerin devletin organları işlemediği için ülke yönetimine el koyduğunu ilân ediyordu.[1] Ayrıca parlamentonun dağıtıldığını, bakanlar kurulunun görevine son verildiğini ve Millet Meclisi üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığını bildiriyordu. Hemen ardından, bütün siyasal partiler ve iki köktenci sendika konfederasyonunun (sosyalist DİSK ve aşırı sağcı Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu MİSK) faaliyetleri durduruldu. Alparslan Türkeş'in dışındaki siyasal parti liderleri tutuklandı, saklanmış olan Türkeş iki gün sonra teslim oldu. Bütün ülkede olağanüstü hal ilân edildi ve yurt dışına çıkışlar yasaklandı.

Ordunun hem sonunda demokratik düzene geri dönmeyi düşündüğü (gerçi 1 Kasım'da, buna ilişkin sekiz maddelik bir senaryonun, tarih verilmeksizin açıklanması da anlamlıydı) hem de iktidarı sivillere devretmeden önce siyasal sistemde köklü değişiklikler yapmak niyetinde

olduğu başından itibaren belliydi. Yaptıkları değişiklikler birçok bakımdan, seleflerinin, yani 27 Mayıs 1960 darbesini icra edenlerin yaptıklarını feshetmekten ibaretti. 1 Mayıs'la birlikte, 27 Mayıs'ın da resmî tatil günü olmaktan çıkarılması anlamlıdır.[2]

Generaller görevlerini, demokrasiyi siyasetçilerden kurtarmak ve siyasal sistemi temizlemek olarak görüyorlardı. Bu konuda öncekilerden çok daha ileri gittiler. Sadece parlamenterlerin evlerine gönderilmesi ve partilerin feshedilmesiyle yetinilmeyip, bütün belediye başkanları ve (1700'ün üzerindeki) belediye meclisi de azledildi. Bütün iktidar ordunun, özellikle de 14 Eylül'de resmen devlet başkanı ilân edilen Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in başkanı olduğu Milli Güvenlik Konseyi'nin elinde toplandı. Sadece askerî üyelerden oluşan MGK, bir hafta sonra emekli amiral Bülent Ulusu'nun yönetiminde 27 üyeli bir bakanlar kurulu atadı. Ama bakanlar kurulu bürokratlar ve emekli subaylardan oluşmaktaydı ve üyeleri arasında faal yahut eski siyasetçiler bulunmamaktaydı. İşlevi sadece, MGK'ya tavsiyelerde bulunmak ve onun kararlarını icra etmekti. MGK'nın bakanları görevden alma hakkı vardı. MGK yalnızca bakanlar kurulu değil, kendilerine sıkıyönetim yasası gereği çok geniş yetkiler verilmiş bölgesel ve yerel komutanlar vasıtasıyla da iş görüyordu. Bu kişiler eğitimin, basının, ticaret odalarının ve sendikaların başlarına getirilmişlerdi ve yetkilerini kullanmada tereddüt etmiyorlardı. Bu durum, özellikle, entelektüel yaşamın ve basının merkezi olan İstanbul'da, gazetelerin sürekli kapatılması, gazetecilerin ve yazı işleri müdürlerinin tutuklanması sonucunu getirdi. Bizzat Atatürk'ün teşvikiyle 1924'te kurulmuş olan yılların *Cumhuriyet* gazetesi bile bir kez kapatılmıştı.

Orgeneral Evren, geleceğin Türkiye'sinde eski siyasetçilere yer olmayacağını kesin bir dille belirtti. Demirel ve Ecevit Ekim ayında serbest bırakıldılar. Erbakan ve Türkeş (Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal düzenini değiştirmeyi tasarladıkları suçlamasıyla) yargılandılar, ama her ikisi için sonunda beraat kararı verildi. Haziran 1981'de siyasal konuların alenen tartışılması yasaklandı. 1982'de, bir MGK kararı, eski siyasetçilere geçmişi, bugünü ve geleceği tartışmayı neredeyse Orwell'vari tarzda yasaklamaktaydı. Darbeden sonra faaliyetleri durdurulmuş olan eski partiler, 16 Ekim'de resmen kapatıldı ve mal varlıklarına el konuldu. Geçmişten köklü bir kopuşun zorlama gayreti içindeki generaller

geçmişin kendisini de yok etmeye çalıştılar: Partilerin arşivleri ortadan yok olmuş ve muhtemelen imha edilmişti; buna Cumhuriyet Halk Partisi'nin son 30 yıllık arşivi de dâhildi (CHP arşivinin önceki kısımlarına evvelce Demokrat Parti hükümeti tarafından 1950'lerde el konulmuştu. Bunların nerede oldukları bilinmemektedir).

Terörizmin –ve karşıt düşüncenin– bastırılması

Bu dönemde hızlı bir tutuklama dalgası ülkeyi kapladı. Daha önce darbenin bir yıldan fazla bir zaman öncesinden hazırlanmış olduğunu belirtmiştik. "Şüpheliler" listesi de önceden kaleme alınmıştı. Darbeden sonraki ilk altı hafta içinde 11.500 kişi tutuklandı; 1980 sonunda bu sayı 30 bine çıktı; bir yıl sonra 122.600 tutuklama yapılmış bulunuyordu. Darbeden iki yıl sonra, Eylül 1982'de, hâlâ 80 bin kişi hapiste bulunuyordu; bunlardan 30 bini yargılanmayı bekliyordu.[3]

Bu tutumun olumlu sonucu, siyasal nedenli terörist saldırıların sayısının %90 oranında azalmasıydı. Teröre karşı mücadele her ne kadar sola karşı güçlü bir önyargı içindeyse de, 1971-1973'te gerçekleşen terör karşıtı mücadeleden daha adil ve tarafsız idi: Türkeş'in kanlı sokak çetelerinin, genelde Bozkurtlar diye bilinen "Ülkücüler"in, birçok üyesi de tutuklanmış bulunuyordu.

Bu siyasetin olumsuz yanı ise, işin çok büyük insani ve toplumsal kayıplar karşılığında bitirilmiş olmasıydı. Yakalanan ve tutuklananlar sadece şüpheli teröristler değildi. Saygın sendikacılar, meşru siyasetçiler, üniversite öğretim üyeleri, öğretmenler, gazeteciler ve hukukçular, kısacası, Eylül 1980 öncesinde doğrudan ya da dolaylı biçimde solcu (ya da kimi durumlarda İslâmcı) görüşlerini dile getirmiş olanlar soruşturmaya uğrayabiliyordu. Üniversiteler, bütün dekan ve rektörleri doğrudan atayan Yüksek Öğretim Kurulu'nun oluşturulmasıyla sıkı merkezî denetim altına alınmıştı.[4] 1982 sonlarında 300'ün üzerinde akademisyenin işine son verilmiş, bunu 1983 başlarında ikinci bir işten çıkarma dalgası izlemişti. Diğer birçoğu kendi isteğiyle istifa etmişti, çünkü atılanlar, emeklilik maaşlarını ve kamu kesiminde yeniden işe girme haklarını da yitirmiş oluyorlardı.

Gerek tutuklamaların hemen sonrasındaki sorgulamalar sırasında ve gerekse hapishanelerde işkence çok yaygındı ve gayet rahatlıkla uygulanıyordu. Uluslararası Af Örgütü, yaygın işkence uygulamasına ve bunun bazen ölümle biten sonuçlarına sürekli dikkat çekmekteydi ve Türk hükümetleri, özellikle de 1983 sonrasının sivil kabineleri, uluslararası baskı nedeniyle, ülkenin bu konudaki sicilini iyileştirmeye çalıştılar. Bazı subay ve polisler mahkemeye çıkarıldı. Ancak sivil hükümetin güvenlik aygıtı üzerindeki hâkimiyeti zayıf kalıyordu. İşkence yaygındı, bilhassa da insanların resmî suçlama yapılana kadar gözaltında tutuldukları süre içerisinde. Darbe sonrasında bu süre 90 gündü, ama 1980'ler ve 1990'larda sorunun ayırdına varıldı ve tutukluluk süresinde aşama aşama indirime gidildi.

Çok sayıdaki kişisel davalardan başka, Milli Selamet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, TİP, DİSK, aşırı sol örgüt Devrimci Sol ve Kürt örgütü PKK aleyhinde toplu yargılamalar yapıldı.

Çoğu davada, duruşmalar askerî mahkeme önünde ve sıkıyönetim altında yapıldı. Darbeyi izleyen iki yıl boyunca yaklaşık 3.600 idam cezası istendi; yargılamalar sonunda bunlardan sadece 20'si infaz edildi.[5] Ayrıca on binlerce kişiye, bundan daha hafif cezalar verilmişti.

Yeni Anayasa

Ordu, siyasal yaşamın yeniden inşası konusunda aşağı yukarı 1960-1961'de kullanılan usulleri izledi. 160 üyeli bir Danışma Meclisi, ilk kez 23 Ekim 1981'de toplandı. Bu meclisin üyelerinden 40'ı doğrudan, 120'si ise ordunun atadığı yeni valilerce aday gösterilmek suretiyle, Milli Güvenlik Konseyi tarafından atanmıştı. Danışma Meclisi Profesör Orhan Aldıkaçtı'nın başkanı olduğu 15 üyeli bir Anayasa Komisyonu seçti, bu komisyon 17 Temmuz 1982'de yeni Anayasanın ilk taslağını hazırladı.

Bu metin, birçok bakımdan 1960'taki anayasal gelişmelerin tersine çevrilmesiydi. İktidar, yürütmenin elinde toplanmış ve cumhurbaşkanıyla Milli Güvenlik Kumlu'nun yetkileri arttırılmıştı. Ayrıca, basın özgürlüğü, sendika özgürlüğü (siyasal amaçlı grevler, dayanışma grevleri ve genel grevler yasaklanmıştı) ve kişi hak ve özgürlükleri sınırlanmıştı. Temel hak ve özgürlükler (ifade özgürlüğü,

dernek kurma özgürlüğü gibi) Anayasaya dâhildi, ancak bunların, ulusal çıkarlar, kamu düzeni, ulusal güvenlik, Cumhuriyet düzeninin tehlikede olması ve kamu sağlığı gerekçesiyle iptal edilebileceği, askıya alınabileceği ya da sınırlanabilecekleri belirtilmekteydi.

Yeni anayasa, 7 Kasım 1982'de halkoylamasına sunuldu. Kabul ya da ret durumu, Orgeneral Evren'in şahsiyetiyle doğrudan bağlantılıydı, çünkü anayasanın geçici bir maddesi, Anayasa kabul edildiği takdirde, onun yedi yıllık bir dönem için cumhurbaşkanı olacağını bildiriyordu. Evren, siyasal terörü bastırdığı için, o sırada halk kitlesi tarafından destekleniyordu ve bu bağlantının Anayasanın kabulünü sağlaması bekleniyordu, aksi halde Anayasa sokaktaki adamın gözünde oldukça soyut bir şey olmuş olacaktı.

Yine de generaller riske girmek istemediler. Oy kullanma mecburiyeti getirildi. Oy kullanmayanlar –ya da ihmal edenler– bir para cezası ödemekle kalmayacak, beş yıl oy kullanma hakkını da yitireceklerdi. Ayrıca, 20 Ekim tarihli bir karar, Anayasanın, geçici maddelerinin ve Orgeneral Evren'in "Evet" oyu lehinde verdiği nutukların eleştirilmesini yasaklamıştı. Bu şekilde hazırlanan halkoylaması, beklenen sonucu verdi: %91,4 "Evet" oyu. Sadece Güneydoğu'da, Kürtlerin bulunduğu yerlerde, "Hayır" oyu yüzdesi nispeten yüksekti.

Dar sokakta demokrasi

Anayasanın kabulünden ve Evren'in cumhurbaşkanlığına getirilmesinden sonra, generaller hemen, siyaseti yeniden yapılandırma programının ikinci aşamasına girişti. Mart ayında yeni bir Siyasi Partiler Yasası ilân edildi. Eylül 1980'den önce faal olan siyasetçiler on yıl süreyle siyasetten men edildi. Yeni partiler artık kurulabilirdi, ancak kurucularının Milli Güvenlik Konseyi tarafından onaylanması gerekiyordu. Öğrencilere, öğretmenlere ve devlet memurlarına parti üyeliği yasaktı. Yeni partilerin kadın ya da gençlik kolları kurmalarına, sendikalarla ilişkilerini geliştirmelerine ve köylerde şube açmalarına izin verilmeyerek, toplumda kök salmaları olanaksızlaştırılmıştı. On beş parti kuruldu, ancak 12'si, kurucular listesinde yapılan bazı değişikliklerden sonra bile, ordu tarafından kabul edilemez bulunmuştu. Demirel'in AP'sinin ve CHP'nin

devamı olduğu görülen partiler (Büyük Türkiye Partisi ile Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrasi Partisi), yasaklananlar arasında bulunuyordu. Sonunda, 6 Kasım 1983 seçimlerine katılmalarına izin verilmiş olan üç parti şunlardı:

- Emekli Orgeneral Turgut Sunalp'in liderliğindeki, generallerle özdeşleştirilen ve onlar tarafından desteklenen Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP);
- Necdet Calp'in liderliğindeki, CHP'nin geleneksel Kemalist kanadına yakın olan Halkçı Parti (HP);
- 1979-1980'de başlatılan ekonomik reform programının arkasındaki adam olan, askerî yönetim zamanında mali skandalların sonucunda görevden atılana kadar, ekonomiden sorumlu "tam yetkili bakan" olarak hizmet veren Turgut Özal'ın liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP).

Askerî liderler, açıkça Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni ve daha az ölçüde de Halkçı Parti'yi desteklediklerini gösteriyorlardı. Talihin bir cilvesi olarak bu durum Özal'ın ana kozlarından biri olmuş, onun kendini tek gerçek demokratmış gibi göstermesini ve böylece, ordunun üç yıldan sonra siyasetten çekilmesini isteyenlerin oyunu kazanmasını sağlamıştı. Seçimlerde ANAP, %45'in üstünde oy alarak ezici bir zafer kazandı. Halkçı Parti oyların %30'unu alarak hayli başarılı oldu; generallerin partisi Milliyetçi Demokrasi Partisi ise %23'ün biraz üstündeki oylarıyla üçüncüydü. Yeni seçim sistemi büyük partilerin lehine düzenlenmiş bulunuyordu, çünkü yasayı yapanlar, küçük partilerin 1980 öncesindeki ölçüsüz ağırlığını sistemin yıkılışının nedenlerinden biri olarak görmekteydiler. Bunun sonucu olarak %45, ANAP'a yeni mecliste salt çoğunluk sağladı.

Bu beklenmedik sonuçtan sonra, Özal başbakan oldu. Ancak, şimdi "Cumhurbaşkanlığı Konseyi" (MGK seçimlerden sonra Cumhurbaşkanlığı Konseyine dönüşmüştü) olarak tanımlanan ordunun gözü Özal'ın üstündeydi. Yeni bakanlar kurulu "mühendisler kabinesi" diye tanınıyordu. Özal, (Demirel gibi) mühendislik eğitimi görmüştü ve bakanlar kurulunda kendisinden başka dokuz mühendis daha bulunuyordu.

ANAP, ideolojik akımların ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonuydu. Bunlar partiye, kısmen ordunun kısıtlayıcı uygulamaları altında, gidecek başka yerleri olmadığı için katılmış bulunuyorlardı.

Parti, kendisi de modern sanayi burjuvazisinin ve Anadolu'nun küçük işadamlarının bir koalisyonu olan eski Adalet Partisi'nin, dinci Milli Selamet Partisi'nin ve faşist Milliyetçi Hareket Partisi'nin desteğini almıştı.

Turgut Özal'ın şahsiyeti parti için son derece önemliydi; gerçekten de, o olmasa bu koalisyonun uzun zaman bir arada kalması ihtimali düşüktü. İki kampta da bir ayağı bulunuyordu: 1970'lerde özel sektörde başarılı bir yöneticilik kariyeri yapmıştı ve ekonomiyi liberalleştirmesini beğenen büyük sermaye çevreleriyle çok iyi ilişkiler içerisindeydi. Öte yandan, Nakşibendi tarikatıyla bağlantıları olduğu bilinmekteydi ve kardeşi Korkut, MSP'nin önde gelen bir üyesiydi. (Turgut Özal'ın kendisi de bir keresinde bu partiden milletvekili olma girişiminde bulunmuştu.) Özal, ANAP içerisindeki hizipleri birbirine düşürerek çıkar sağlamada usta olduğunu da kanıtladı.

Hepsinden önemlisi, o da Demirel gibi, sıradan Türk'ün özdeşleşebileceği türden bir siyasetçiydi: Geri kalmış Doğu Anadolu Bölgesi'nin taşra kenti Malatya'dan geliyordu ve kendi çabalarıyla başarılı olmuş bir kişiydi. Onun mesleki yükselişi, köylülerin, gecekonduda yaşayanların, esnafın ve serbest meslek sahibi diğer kişilerin umut ve yükselme hırslarının somutlaşmış bir ifadesiydi ve Özal bunlara kendi dilleriyle hitap edebiliyordu. Bu kesimi "orta direk" diye tanımlayan seçim sloganını, onları pohpohlamak için icat etmişti.

Tedrici liberalleşme

Demokratikleşme (ya da "yolu genişletme") süreci, Özal zamanında yavaş bir tempoda devam etti. Ne denli çok cuntayla işbirliği içinde olmuş olursa olsun, Özal sivil siyasetin orduya olan üstünlüğünü yeniden oluşturmakta kararlıydı. Mart 1984'teki belediye seçimlerinden önce, meclisteki ANAP çoğunluğu, önceki yıl yasaklanmış olan partilerin bazısının seçimlere katılmasına izin verilmesi yönünde oy kullandı. Bu kısmen, (bu işe karşı çıkan) muhalefeti bölme amacı taşıyan bir kurnazlıktı, ama bundan ANAP da zarar görecekti. Yerel seçim sonuçları şöyleydi: ANAP %41,5 oy alarak beş ay öncesine göre başarısını bir parça kaybetmişti. İkinci sırayı %23,5 ile, merhum İsmet Paşa'nın oğlu Profesör

Erdal İnönü liderliğindeki yeni Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) almıştı. Üçüncü sırada yeni Doğru Yol Partisi (DYP) geliyordu. Liderliğini başka siyasetçiler yapıyor olsa da, herkes bu partinin Demirel'in partisi olduğunu biliyordu (Demirel halen siyasal yaşamdan yasaklıydı). DYP %13,5 oy aldı. Erbakan'ın Milli Selamet Partisi'nin yeniden doğuşu olan Refah Partisi (RP), %4,5 oy topladı. Oyların %9'dan azını alan Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin ve sadece %7'sini alan Halkçı Parti'nin (HP) ise yapay kuruluşlar oldukları artık açıkça belli olmuştu.

Seçimler çok garip bir siyasal manzara oluşturdu. Meclisteki muhalefet partileri meşruiyetlerini açıkça yitirmişti; arkalarında oldukça büyük bir seçmen kitlesi olduğu belli olan bazı partiler, ulusal düzeyde hiç temsil edilmemekteydiler. Solda bu sorun, Halkçı Parti'yle Sosyal Demokrasi Partisi'nin Kasım 1985'te birleşmesiyle çözüldü. Ama öte yandan, Demokratik Sol Parti'nin (DSP) kurulmasıyla, eski Cumhuriyet Halk Partisi'nin mirası için yeni bir rakip ortaya çıktı. Perde arkasından Bülent Ecevit'in yönettiği bu partinin başkanlığını, Ecevit'in eşi Rahşan Ecevit yapıyordu. Ecevitler, Sosyaldemokrat Halkçı Parti'yi (SHP) seçkinci ve modası geçmiş olarak tanımlıyor ve DSP'nin konumunu işçilerin tek gerçek partisi olarak belirtmeye çalışıyorlardı. Mayıs 1986'da Milliyetçi Demokrasi Partisi liderleri eldeki verilere göre kararlarını verip partiyi dağıttılar. Milletvekillerinden çoğu ANAP'a katıldı, bazıları ise DYP'yi tercih etti. Aralık ayında İnönü'nün partisinden 18 üye DSP'ye katıldı, böylece DSP de parlamentoda temsil olanağına kavuştu.

Eskilerin dönüşü

Bu arada, eski siyasal liderler perde arkasından birtakım partileri yönetmekle kalmayıp, (hâlâ resmen gayri meşru olan) siyasal beyanatlar da vererek, siyasal yaşamın üstüne bir kâbus gibi çöküyorlardı. Özal onların mücadele davetini kabul etmeye karar verdi. Anayasada eski siyasetçilerin yeniden siyasete katılmalarına imkân verecek bir değişikliği halkoylamasına sundu. Öte yandan, Özal ve ANAP, bu tür bir geri dönüşe karşı etkin şekilde mücadele verdi. Özal (6 Eylül 1987'deki) halkoylamasını %49,76 "Hayır"a karşı %50,24 "Evet"le kıl payı kaybetti.

Halkoylamasının sonucu Özal'ı, erken seçimleri Kasım 1987'de yapmaya yöneltti. Bunu yaparken kendi açısından çok haklı bir gerekçesi vardı: 1982'de anayasa halkoylamasında oy kullanmamış iki milyonun üzerindeki insan 1988'e kadar oy kullanma hakkına sahip değildi. Bunların muhalefet için oy kullanması muhtemeldi. Seçimlerden önce ANAP seçim yasasını tekrar değiştirdi. Mevcut seçim sistemine, genel barajdan daha yüksek bir seçim çevresi barajı konuldu. Belli bir seçim çevresindeki barajı geçemeyen bir parti, o seçim çevresindeki bütün oylarını kaybetmekte ve bu oylar büyük partiler arasında nispi şekilde paylaşılmaktaydı. Böylelikle d'Hont nispi temsil sistemi bir kez daha büyük partilerin lehine kurcalanıp birtakım değişiklikler yapılmıştı. Böylece ANAP, 29 Kasım seçimlerinde sadece %36,3 oy almış olduğu halde, Millet Meclisi'ndeki salt çoğunluğunu muhafaza etmeyi başardı. SHP oldukça başarılı oldu. Partinin lideri Erdal İnönü, genel olarak, iyi ve dürüst bir kişi, ama çok kötü bir siyasetçi olarak görülüyordu; bu yüzden de, (halk çoğunluğunun yedi yıllık bir "istikrar programından" sonraki halini göstermek amacıyla) "sıkılmış bir limon" simgesi çevresinde kurulmuş akıllıca seçim kampanyasının SHP'ye %24,8 oy kazandırması şaşkınlık yarattı. Demirel'in DYP'si %19,2 ile üçüncü oldu. Öteki hiçbir parti barajı geçemedi: Ecevit'in DSP'si en fazla %8,5 alabildi. Sağdaki ve soldaki yeni siyasetçiler (Özal ve İnönü), eskilerin (Demirel ve Ecevit) meydan okumasını geri püskürtmüş gibi görünüyorlardı. Ancak sonradan da görüleceği gibi, yılların deneyimli politikacıları darbe yeseler de yıkılmamışlardı.

1987 yılı radikal ve "yeşil" partilerin kurulmasıyla siyasal yelpazenin daha da genişlemesine sahne oldu. Bu partiler çevre korunması, kadınların ve homoseksüellerin hakları gibi meseleleri siyasal gündeme dâhil etmeye çalıştılar, ancak Türkiye gibi bir ülkede bunlar seçkinlerin oyalanacakları meseleler olarak kalmaya mahkumdu. Hâlâ Avrupa'da sürgünde olan, daha geleneksel solda da canlanma belirtileri görülüyordu. 6 Ekim'de, (daha çok Haydar Kutlu takma adıyla bilinen) Nabi Yağcı'nın liderliğinde olan eski Türkiye Komünist Partisi'yle, Behice Boran liderliğindeki Türkiye İşçi Partisi, Brüksel'deki bir toplantıda partilerini Türkiye Birleşik Komünist Partisi adıyla birleştirdiler. Bundan dört gün sonra Behice Boran öldü.

Ceza Yasası'nın 141 ve 142. maddeleri Türkiye'de komünist siyaseti halen yasadışı kılıyordu, ancak Başbakan Özal kısıtlamaların kaldırılabileceğini ima etmişti. TBKP liderleri Kutlu ve (Behice Boran'ın yerine geçen) Nihat Sargın, nabız yoklama kararı aldılar ve 11 Kasım'da Türkiye'ye döndüler. Ankara'da havaalanına indiklerinde, kendilerine bir uçak dolusu gazeteci ve Avrupalı parlamenter eşlik etmesine rağmen, derhal tutuklandılar. Tutuklamaları muhtemelen hükümet değil, ordu emretmişti. Bu durum, Haziran ayında, Başbakanın yeni genelkurmay başkanı olarak, kıdemli Orgeneral Öztorun'u değil de, Orgeneral Torumtay'ı atayarak ordu hiyerarşisini altüst etmesiyle gün ışığına çıkmış olan, ordu liderleri ve Özal arasındaki artan sürtüşmenin göstergelerinden biriydi.

Anavatan Partisi'nin gerilemesi

ANAP'ın Haziran 1988'deki parti kurultayında, bir genç, görünüşte kişisel nedenlerden dolayı, kürsüden konuşma yaptığı sırada Özal'ı tabancayla öldürme girişiminde bulundu. Özal sadece başparmağından yaralandı ve duruma hâkim oldu. Genel seçimlerden bir yıldan az bir zaman sonra ve anlaşılmaz nedenlerden dolayı, Özal bu kez 1989 belediye seçimlerinin erkene alınması gibi oldukça önemsiz bir mesele için, bir başka halkoylaması yapılmasına karar verdi. "Evet" oylarında çoğunluk olmazsa istifa etmeyi düşüneceğini söyleyerek, bu meseleye kişisel ağırlığını koydu. 25 Eylül'de halkoylaması yapıldığında sonuç Özal için net bir yenilgiydi. (%35 "Evet" oyuna karşılık %65 "Hayır" oyu). Buna rağmen Başbakan, %35'in, ANAP'ın son seçimlerde kazanmış olduğu %36,3'ün sadece biraz altında olduğunu ve bu nedenle kendi iktidar tabanının halen tam ve değişmemiş olduğunu ilân ederek yerinde kalmaya devam etti.

Yerel seçimler (planlanan zamanda) Mart 1989'da yapıldığında, sonuçlar ANAP'a olan desteğin, ciddi şekilde aşındığını gösterdi. SHP şimdi %28,2 oyla birinci parti konumundaydı. DYP %25,6'yla ikinciydi, ANAP ise %21,9 oyla ancak üçüncü olabildi. Özal'ın başbakanlık konumu yine tehlikedeydi, ama o, sonuca aldırmayarak yerinde kalmaya devam etti, hatta –muhalefeti kızdıracak şekilde– Cumhurbaşkanı

Evren'in cumhurbaşkanlığı süresi Kasım 1989'da dolduğunda, cumhurbaşkanı adayı olmaya niyetlendiğini açıkladı. Muhalefetin, yeni cumhurbaşkanının seçildiği meclis oturumunu boykot etmesine rağmen, ANAP çoğunluğu, Turgut Özal'ın, (Bayar'dan sonra) bu makama çıkan ikinci sivil olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin sekizinci cumhurbaşkanı seçilmesini sağladı.

Özal'a ve partisine olan desteğin azalmasının ana nedeni, kuşkusuz süren yüksek enflasyon (enflasyon 1980 öncesindeki yaklaşık %80 seviyesine geri dönmüştü) ve bunun satın alma gücünde sebep olduğu aşınmaydı. Ortalama ücretlinin satın alma gücü, 1980'den beri %47 azalmıştı. Bir diğer neden de, yönetimi saran, hısım ve akraba kayırıcılığı ve yolsuzluklardı. Gerçi kuşkusuz ANAP hem ekonomiye hem de yönetime yeni bir canlılık ve hareketlilik getirmişti. Özal'ın çağırıp getirdiği ekseri iş tecrübesine sahip ve birçoğu Amerika ya da Almanya'daki okullarda işletmecilik okumuş yeni kişiler, "iş bitiricilikleriyle" ünlenmişlerdi ki bu 1970'lerin sonlarındaki hükümetlerin neredeyse tümden felç olmuş durumlarıyla tam bir tezat oluşturmaktaydı. (Çok hayran olduğu) çağdaşları, Ronald Reagan ve Margaret Thatcher gibi Özal'ın da herkese açık sınırsız kapitalist yarışa inanması ise işin olumsuz tarafıydı. Bu durum, ABD ve İngiltere'de olduğu gibi, ancak onlardan daha fazla yolsuzluğa kapı açtı. Bu skandallara bulaşmış oldukları ortaya çıktığı için, yıllar boyunca, ANAP'lı bakan ve parti liderleri peş peşe istifaya zorlandılar. Özal ailesi, özel televizyondan havayollarına ve Jaguar otomobillerin ithaline kadar sıralanan iş faaliyetlerinde, yakınlarının kayırılması ve yolsuzluklardan dolayı artan şekilde eleştirildi. Cumhurbaşkanının oğullarından biri, kısa zaman sonra kendilerine devlet ihaleleri verilecek olan şirketlerin hisse senetlerini satın alıp, İstanbul borsasında büyük meblağda para kazanınca, bu işin sırf önsezi olmadığına işe başka birşeylerin bulaştığına dair kuşku doğdu. 1989 seçimlerinden sonra Özal, kabineden aile üyelerini çekerek, bazı eleştirilerin etkisini azalttı.

Mecliste bir çoğunluğa sahip olduğu için, Özal, muhalefet partilerinden fazla endişe duymuyordu. Onun asıl sorunu ANAP içerisindeki hizipçilikti. Partinin kamuoyu yoklamalarındaki durumunun, (1990 başlarında %8'le en düşük noktasına ulaşarak) baş aşağı gitmesiyle, hizipçilik artmış bulunuyordu. 1988'de, parti içindeki

köktendinci hiziple aşırı milliyetçi hizip, kamuya Kutsal İttifak diye duyurdukları bir uzlaşmaya varmışlardı. Bu ittifak onların parti merkez karar ve yönetim kurulunda çoğunluğu elde etmelerini sağladı. Parti merkez karar ve yürütme kurulundaki esas sözcüleri, dinci kanattan Devlet Bakanı Keçeciler'di. Partinin modern sermaye kesimini temsil eden liberal kanadına ise, dışişleri bakanı olarak kabinede yer alan, ama Özal'ın dış siyaset konularına sürekli karışması nedeniyle, Şubat 1990'da istifa etmiş olan Mesut Yılmaz önderlik ediyordu.

Turgut Özal cumhurbaşkanı seçilince, partiye uzun yıllar hizmet etmiş, siyasal (ve entelektüel) hiçbir ağırlığı olmayan Yıldırım Akbulut'u kendi yerine başbakan atadı. Ancak, herkes gerçek denetimin Cumhurbaşkanının sorumluluğunda olduğunu biliyordu. Özal aynı zamanda da, "Kutsal İttifak"tan yavaş ve dikkatli bir şekilde uzaklaşmaya ve ANAP'ın liberal kanadını güçlendirmeye başladı. Cumhurbaşkanının etkili eşi Semra Özal, (meramını açıklamak için uluorta sigara ve viski içerek) liberalleri desteklemekteydi. Özal, ittifaktan hatta kendi ailesinin üyelerinden gelen sert muhalefete rağmen, Nisan 1991'de eşinin, ANAP'ın en kuvvetli örgütü olan İstanbul'a il başkanı olarak atanması için gücünü kullandı. Öte yandan, Mesut Yılmaz kendini toparladı ve Cumhurbaşkanının desteğiyle, Akbulut'tan hem parti liderliğini, hem de (17 Haziran 1991'de) başbakanlığı aldı.

1989-1991 yıllarında muhafazakârlardan yavaş yavaş uzaklaşılırken, bir yandan da liberalleşme yönündeki reformlara girişildi. Bu değişimlere yol açan belki de, önce "perestroyka", sonra da Sovyet blokunun parçalanması nedeniyle, solun (eskiden gerçekten öyle idiyse bile) artık bir tehdit oluşturmadığını; buna karşılık Arap dünyasının birçok yerinde ve Orta Asya Türki cumhuriyetlerinde güç toplamakta olan İslâmi siyasal hareketlerinse çok daha tehlikeli olabileceğini Özal'ın idrak etmesiydi. Türkiye'de artan İslâmi militanlığın bizzat kendisi, ANAP gibi dine sıcak bakan bir hükümette bile endişeye yol açmış olabilir. İslâmi militanlık, hükümet hakkında sık sık eleştiride bulunan ve hükümeti, Atatürk'ün laiklik mirasını muhafaza etmesi yönünde uyarmış olan orduyu ise, giderek daha da kaygılandırıyordu.

DİN, SİYASET VE DEVLET

Aydınlar Ocağı

İş dünyasında, üniversitede ve siyasette etkili olan kişiler tarafından 1970'te kurulan "Aydınlar Ocağı"nın ideolojisi, Özal dâhil, ANAP'tan birçok kişinin düşüncelerini etkilemekteydi. Aydınlar Ocağı'nın amacı, solcu entelektüellerin Türkiye'deki toplumsal, siyasal ve kültürel tartışma üzerindeki tekelini kırmaktı. Kültür, eğitim, toplumsal yaşam ve ekonomi alanlarındaki her türden mesele için çözümlerin önerildiği seminerler yapılıyor ve yayınlara mali destekte bulunuluyordu.[6] Aydınlar Ocağı'nın önde gelen ideologu İbrahim Kafesoğlu tarafından geliştirilen sisteme "Türk-İslâm Sentezi" deniliyordu. Bu sentezin temel ilkesi şuydu: İslâmiyet Türkler için özel bir çekiciliğe sahipti, çünkü İslâm uygarlığıyla Türklerin İslâmiyet öncesi kültürleri arasında (güya) birtakım çarpıcı benzerlikler bulunuyordu. Bu benzerlikler, derin bir adalet duygusu, tek tanrı inancı, ruhun ölümsüzlüğüne olan inanç ve aile yaşamıyla ahlâkın önemle vurgulanmasından oluşuyordu. Türklerin "İslâm'ın askerleri" olmak gibi özel bir misyonu vardı. Bu kurama göre Türk kültürü, 2500 yıllık Türk unsuru ve öteki 1000 yıllık İslâm unsuru olmak üzere iki direk üzerine kuruluydu.

1970'lerin sonlarında bu ideoloji, sağ siyaset, Milli Selamet Partisi ve hatta daha çok da Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi tarafından desteklenmekteydi. Türk subaylarının laik geleneklerine rağmen, Türk-İslâm Sentezi tanınmış askerî liderlere de hitap ediyordu; bunlardan biri de general/devlet başkanı Kenan Evren'di. Ordu, sosyalizm ve komünizmi Türkiye'nin en büyük düşmanları olarak görmeye koşullanmıştı; azgın bir milliyetçilik ve devletle dost olan bir İslâm versiyonunun karışımından oluşan bir doktrin aşılamayı, etkili bir antidot olarak görüyordu. "Din ve ahlak"ın bütün okulların temel öğretim programının bir parçası haline gelişinin 1980 sonrasındaki askerî yönetim zamanında olmuş olması bir rastlantı değildir. Bu dini eğitim tamamıyla Sünni içerikliydi; yurtseverlik ve anne, baba, devlet ve (Türk "Tommy Atkins"i[1*] Mehmetçik'te cisimlenen) ordu sevgisi, dini bir görev gibi sunuluyordu. 1983'ten sonra bu sentez, Özal'ın ANAP'ında rehber bir ilke haline gelmişti. Sentez orada, Batı'ya yetişmek (ya da Özal'ın

deyimiyle "çağ atlamak") için teknolojik yenilik yapmaya duyulan güçlü inançla birleşmişti.[7]

Resmi olmayan İslâm'ın artan etkisi

1984'ten itibaren, gerek Kemalist ve gerekse sosyalist eğilimli basın, yeni camilerin inşası, mezunları artık üniversiteye girebilen imam hatip okullarının sayısındaki büyük artış, okul kitaplarında ve devlet denetimli radyo ve televizyonda dinsel içeriğin çoğalması, İslâmi yayınların ve kitapevlerinin sayısındaki artış, Ramazan ayında sigara veya içki içenlere saldırıların çoğalması gibi olaylarla kendini gösteren İslâmi akımların yükselişine sürekli dikkat çekmekteydi. Bakanlar kurulu üyelerinin dinsel törenlere açıkça katılmaları konu oluyordu. Bu gelişmeler devletin laik niteliğini dinamitleyecek girişimler olarak görülüyordu. Bununla beraber, Türk devletinin ve kurumlarının temelindeki laikliğin, ANAP iktidara geldikten on yıl sonra hâlâ yerli yerinde gözüktüğünü söylemek de gerekiyor.

Dine hoşgörüyle davranılması düşüncesi laik yönelimli aydınları kuşkusuz korkutmaktadır, ama daha nesnel bakıldığında şu da söylenebilir: Modernleşme Türkiye'de o derece başarılı olmuştur ki, bunun kanıtı, laik ve pozitivist seçkinlerin entelektüel tartışmadaki tekellerini yitirmiş olmalarıdır. Eski alt sınıfların şimdi pek çok üyesi eğitimli ve bunlar laik nitelikli toplumsal ve kültürel tasarılara meydan okumak için, iletişim araçlarından (kitap, dergi, teyp, video, radyo, televizyon, seminer ve kongreler ve 1990'ların ortasından beri artan şekilde internet) ve genel olarak, uzun zamandır erişemeyecekleri kadar uzakta kalmış olan insanlararası sözlü ve yazılı iletişimden yararlanarak, kendi toplumsal ve kültürel tasarılarını öne sürebiliyorlar. İslâmi akımları mevcut devlet ve toplum için tehlikeli hale getirebilecek olan şey, zengin ve yoksul arasındaki farklılıkları çok büyük ölçüde artırmış olan politikaların yoksullar arasında yarattığı hoşnutsuzluk olabilirdi ve bu, bugün de olabilir. Tıpkı Asya ve Afrika'daki diğer birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de, siyasallaştırılmış İslâm, solun yoksulların sözcüsü olma rolünü üstlenmiştir. İslâmi hareketlerin bu rolü bu kadar başarıyla götürmeleri kısmen, Evren ve Özal hükümetlerinin onları

kucaklamaları ve böylece meşru kılmaları sayesinde olmuştur, ama eğer 1980'lerde kent nüfusunun çoğunluğundaki hoşnutsuzluk bu kadar çok artmış olmasaydı, bu hareketler barut kapsülüne bağlanmamış fitiller olarak kalacaklardı.

Laiklik tartışması 1980'lerin sonlarında bilhassa tek bir mesele üzerinde, yani kamu kuruluşlarında ve özellikle de üniversitelerde türban takma yasağı meselesi üzerinde yoğunlaştı. Çoğu kız, İslâmcı öğrenciler, bu yasağa karşı bir kampanya yürüttüler. ANAP, "Kutsal İttifak" kanadı bu eylemlere sıcak baktığı için, meclisten türban takılmasına izin verecek bir yasayı geçirdi, ancak Cumhurbaşkanı Evren bu yasayı Anayasa Mahkemesi'ne havale etti ve Mahkeme yasanın anayasal olmadığını ilân etti. Sonunda, Aralık 1989'da, yasağı kaldıran ve türban takılmasına izin verme kararını üniversite rektörlerine bırakan bir kararname yayınlandı. Ancak bu tartışma, ardında çok büyük bir gerginlik ve hınç bıraktı; 1990'da ikisi de SHP üyesi olan iki seçkin laik, (Türk Hukuk Kurumu Başkanı) Profesör Muammer Aksoy ve Bahriye Üçok köktendinciler tarafından katledildi.

1990'ların başlarında laikler ve İslâmcılar arasındaki kutuplaşma hızlanarak devam etti. İslâmcılar tarafında, Erbakan'ın Refah Partisi'nin yanı sıra, daha köktenci olan öteki gruplar aktifti; örneğin, İran lideri Ayetullah Humeyni tarafından daha önce başarıyla kullanılan yöntemleri uygulayarak ve aynı zamanda da kendini halife ilân ederek, yaşadığı Almanya'dan İslâmi bir devletin kurulması düşüncesini yayan din adamı, "Kara Ses" Cemalettin Kaplan Hoca'nın taraftarları gibi. Humeyni'nin şahı devirme kampanyasının net bir şekilde hatırlandığı 1980'lerin ortalarında, Kaplan bir zaman oldukça ciddiye alındı, ama onun hareketi hiçbir zaman büyük kitlelere çekici gelmedi. Türkiye'de faaliyet gösteren daha gizli gruplar, İBDA (İslâmi Büyük Doğu Akıncıları) ve Hizbullah (Allah'ın Partisi) idi.

Ocak 1993'te arabada patlayan bir bomba, Türkiye'nin en ünlü gazetecisini, köktendincilerin İran ve Suudi Arabistan'la olan bağlantılarını ayrıntısıyla yazmış olan Uğur Mumcu'yu öldürdü. Bu son cinayet özellikle laikleri sokağa dökmüştü. Halkın öfkesi sadece bu cinayetlere değil, ayrıca polis ve savcıların katilleri bulma konusunda gönülsüz olduğu anlaşılan girişimlerine de yönelmişti. Türk entelektüellerinin içinde, kendi yaşam biçimlerini İslâmcıların tehdidi

altında gören birçok eski liberal, hatta sosyalist, 1990'ların başlarında tekrar klasik Kemalizme dönerek tepkilerini gösterdi.

Sünni-Alevi gerilimi

Sünni çoğunluk ile, laik politikaları geleneksel olarak destekleyen Alevi azınlık arasındaki kutuplaşma da artmıştı. Aleviler kendilerini, militan Sünni hareketlerin artan tehdidi altında hissediyorlardı ve bazı Aleviler laiklik ve inanmayanların hakları adına bir muhalif eylem yapmayı kararlaştırmıştı. Bu fırsatı 2 Temmuz 1993'te Sivas'taki Alevi Pir Sultan Abdal Festivali'nde buldular. Orada (Salman Rüşdi'nin *Şeytan Ayetleri*'nin bir kısmının Türkçeye çevrilmesi işine katılmış olan) Aziz Nesin'in yaptığı ve içinde kendisinin şahsen Kuran'a inanmadığını söylediği bir konuşma, yerel köktendinciler tarafından Sünni cemaatin duygularını tahrik etmede kullanılmıştı. Sivas'ın İslâmcı belediye başkanı tarafından cesaretlendirilen bir kalabalık, bir oteli ateşe verdi; 36 Alevi şarkıcı ve yazar ve bir Hollandalı antropoloji öğrencisi kadın yanarak öldü. Devlet yine, birbirine ters düşen iki tavrı aynı anda benimsedi. Kalabalığı şiddet eylemine kışkırtmış olanlar (ve video görüntülerinde açık şekilde polis tarafından vuruldukları görülenler) hakkında kovuşturma açılmıştı, ancak öte yandan savcı, Aziz Nesin'in de soruşturulmasını istemişti; Nesin kışkırtıcılıkla suçlanıyordu. Aşırı Sünni akımların tehdidi altında kalınca, gerek Türkiye'deki gerek Avrupa'daki Aleviler, kendilerini giderek, siyasal çizgiden çok, dinsel çizgide tanımlar oldular. Bu, kendisini Alevi örgütlerinin artan sayı ve gücünde gösteriyordu; bu örgütlerin büyümesi Alevilerin geleneksel olarak destekledikleri partilerin, bilhassa CHP'nin aşınmasıyla aynı zamana denk gelmişti. Alevilerle Sünni çoğunluk arasındaki gerginliğin tırmanmakta olduğu iki olayla gözler önüne serildi: Biri, 1994 yılı sonlarında, bir televizyon yarışma sunucusunun küçültücü sözleri üzerine, Alevilerin bir ticari televizyon istasyonuna saldırmalarıydı ve daha ciddi olanı, 12 Mart 1995'te, İstanbul'da Alevi semti Gaziosmanpaşa'da bir kahvehaneye yapılan bir saldırının, geniş çapta ayaklanmaya neden olmasıydı. Bölge ancak, sokaklarda (Alevilerin hiç güvenmediği) polisin yerini askerin almasıyla sakinleşebilmişti.

1990'ların başlarında önem bakımından hızla büyüyen İslâmi akımlardan biri, Fethullah Gülen Hoca'nınkiydi; kendisi Nurcu hareketinin modernlikten yana olan kanadının lideriydi. Bu, siyasal bir hareket değildi(r); düşüncelerini bilhassa eğitim yoluyla yayan bir harekettir. Fethullah, ilköğretim, lise ve üniversitelerden oluşan büyük bir okullar ağı inşa etmiştir; bu okullar ağı, İslâm ilkeleriyle birleştirilmiş Batı teknolojisinin benimsenmesini kolaylaştırmaya çalışmaktadır. Bu ağ, Orta Asya ve Balkanlar'a da yayılmış bulunmaktadır; ayrıca kendi medyasına da sahiptir: *Zaman* gazetesi ve televizyon kanalı Samanyolu gibi. Fethullah Gülen, laik devleti kesin bir dille desteklemiştir; İslâmcı Refah Partisi'yle olan ilişkileri gerginleşirken, diğer siyasal çevrelerde, örneğin ANAP ve DYP içerisinde çok etkili hale gelmiştir; bu iki partinin liderleri onu kendilerine çekmek için büyük çaba harcamışlardır. Sağlam bir laik olan DSP lideri Ecevit bile Gülen'e olan hayranlığını ifade etmişti, ancak 1997'de başlayan (bkz. biraz ileride) İslâmcı akımları bastırma dalgasında, Gülen dahi dinsel nefreti tahrik etmekle suçlanmış ve sonunda Amerika Birleşik Devletleri'ne sığınmak zorunda kalarak, hareketi yönlendirmeye oradan devam etmişti.

SİYASET 1989-2002

Daha fazla demokratikleşme

Aynı dönemde, yani (az sonra sözü edilecek Körfez bunalımının büyük ölçüde egemen olduğu) 1989-1991 yıllarında, hükümet siyasal sistemin tedrici liberalleştirilmesine gayret etti. Nisan 1989'da, birtakım reformlar açıklandı. İçlerinde en önemli olanı, hâkim karar olmaksızın gözaltında kalma süresinin –15 günden 24 saate– indirilmesiydi. Bu indirim işkencelerin çok olduğu bir zamanda yapılmıştı. Ne var ki bu tedbirler, açıklanmış olmalarıyla kaldı. Daha etkin olanları, iki yıl sonra, Mart ve Nisan 1991'de alınan tedbirlerdi. Bakanlar kurulu, kısmen siyasal sisteme (meclis üye sayısının arttırılması, cumhurbaşkanının doğrudan seçilmesi, oy kullanma yaşının 18'e indirilmesi) ve kısmen de insan haklarına ilişkin bir Anayasa değişiklikleri paketi getirdi. Hükümetin isteği üzerine meclis, Kürtçenin özel yaşamda kullanımına izin verme kararı aldı ve

ceza yasasından –sınıf ve dine dayalı siyaseti yasaklayan– 141, 142 ve 163. maddelerin çıkarılmasını onayladı. Bununla beraber, bu kısıtlamalar Anayasanın parçası olarak kaldı.[8] Bu onay, öteki başka şeylerle birlikte, DİSK üzerindeki yasağın 11 yıl sonra (17 Temmuz'da) iptalini de getirdi. Bundan böyle sadece, siyasal amaçları teşvik için terör uygulamak suçtu. Bununla birlikte, aynı sırada kabul edilen yeni anti-terör yasasının, "terörizm" kavramını çok geniş şekilde tanımlamış olduğunu söylemek gerekiyor. Yeni yasanın 8. maddesine göre, sözlü ya da yazılı ifadeler de terör eylemi sayılabilecekti. Sonraki yıllarda, sayısız sendikacı, hukukçu, insan hakları eylemcisi, gazeteci ve yazar bu maddeye dayanılarak kovuşturulacaktı.

1991 genel seçimleri: Demirel'in dönüşü

Bir süredir erken seçime dair tahminler yapılmakta ve muhalefet partileri, hükümetin meclisteki çoğunluğunun son derece haksız bir seçim yasası üzerine kurulu olduğunu ve yapılan anketlerin, hükümetin desteğini yitirdiğine dair ciddi belirtiler taşıdığını belirtiyorlardı. Seçimlerin çok yakında gerçekleşeceği, memurlar için cömert (ve sorumsuz) ücret artışları ve tarım için yüksek destekleme fiyatları açıklandığında belli oldu. Seçimler 20 Ekim 1991'de yapıldı.

ANAP'ın esas rakibi olan DYP, beklendiği gibi %27 oyla seçimleri kazandı. Ne var ki, beklenenin aksine ANAP çok da arkalarda kalmamış, %24 oy almıştı. Bu sonuç, 1990-1991'deki çoğu kamuoyu yoklamasının tahmin ettiğinin en az iki misliydi. SHP %20 oyla hayal kırıcı bir sonuç almıştı. Bu orana, Halkın Emek Partisi'nin (HEP) oyları dâhildi. Her ilde adayları bulunmadığı için seçimlere katılamayan HEP'in adayları, seçimlerde SHP listesinden yarışmıştı. Öteki partilerden Refah Partisi %17'yle en başarılısı idi, ama bunun nedeni Türkeş'in aşırı milliyetçileriyle yapılan ittifak manevrasıydı. Bu göz önüne alındığında, aşırı sağın taraftarı çok fazla büyüme göstermediği anlaşılıyordu.

Seçimlerden önce, her iki muhalefet önderi de, seçimleri kazandıkları takdirde Cumhurbaşkanı Özal'ı indirmeye çalışacaklarını açıklamışlardı. Seçimlerden sonra bu konu hasır altı edildi ve Cumhurbaşkanı yerinde kalmaya devam etti. Cumhurbaşkanıyla bakanlar kurulu arasındaki

ilişkiler başından beri gergindi, çünkü yeni kabineyi oluşturan partiler, her şeyden önce, 1980 darbesinin mirasına aşamalı şekilde son vermek arzusuyla bir araya gelmişlerdi. Yeni hükümetin programı çok liberal bir nitelik taşıyor ve Anayasa değişikliği, daha fazla akademik özgürlük, basın özgürlüğü, demokratikleşme ve insan haklarına saygı vaat ediyordu (böylece aslında Özal tarafından başlatılmış olan liberalleşmeyi devam ettiriyordu).

Yeni bakanlar kurulu ilk aylarında basın ve kamuoyuyla tam bir balayı yaşadı, ama bu uzun sürmeyecekti. Altı ay sonra kabinenin başı derde girmişti. Bakanlar kurulu işbaşına geldikten hemen sonra "güven doğurucu" bir iki tedbir almıştı: Türkiye'de adı en fazla kötüye çıkmış siyasi cezaevi olan Eskişehir hapishanesinin kapatılması gibi. Ancak, bakanlar kurulunun liberalleşme paketi, DYP'nin sağcı kanadının inatçı muhalefeti yüzünden tavsadı. Mecliste bu paketin aleyhinde oy kullanılmasını önlemek için, bakanlar kurulu şimdilik bu konuyu gündemden kaldırmak zorunda kaldı.

Liberalleşme aleyhinde gerekçeler bulmak zor değildi. Kent gerilla hareketi Devrimci Sol'un (Dev-Sol), 1989'dan beri yürüttüğü siyasal cinayet kampanyasındaki ölü sayısı durmaksızın artarak, ayda 10'un üzerinde cinayete ulaşmıştı. Kurbanlar genellikle yargıçlar, polisler ve istihbarat işlerine, ya da sıkıyönetime iştirak etmiş emekli subaylardı. Güneydoğu'daki Kürt ayaklanması korkutucu bir hızla tırmanıyordu ve ekonomi hâlâ durgun, enflasyon yüksekti. Bakanlar kurulu Cumhurbaşkanı Özal'ın sürekli müdahale ve engellemeleri nedeniyle çalışamaz haldeydi. Özal yeni yasa ve kararnameleri imzalamayı reddederek, yasamayı ve bakanlar kurulu kararlarını devamlı olarak engelliyordu. Ayrıca bakanlar kurulunun politikalarını sürekli ve açıkça eleştiriyordu.

Ne var ki Özal'ın da kendi sorunları vardı. Gittikçe daha bağımsız şekilde hareket eden Mesut Yılmaz'la ANAP içinde iktidar mücadelesi içerisindeydi. Özal, 1992 yılı sonundaki olağanüstü bir parti kongresinde, onu parti liderliğinden uzaklaştırmayı denedi, ama bu girişimi boşa çıktı. O andan itibaren ANAP bir karışıklık içerisine girdi ve Özal ailesinin "Kutsal İttifak"ın desteğiyle ayrı bir parti kuracağına dair söylentiler dolaşmaya başladı. Belki de, Turgut Özal daha uzun yaşamış

olsaydı buna benzer bir şey gerçekleşebilirdi. Sonuçta, göreceğimiz gibi, bu gerçekleşmedi.

1990'ların başları Türk siyaset sahnesinde çatlakların gittikçe arttığı yıllar oldu. Milliyetçi Hareket Partisi'nin dindar kanadını oluşturan, Türk-İslâm Sentezci düşüncelerle yakından ilişkili grup ayrılarak, Büyük Birlik Partisi'ni (BBP) kurdu; Erdal İnönü'yü devirme girişimi boşa çıkmış olan ikinci adam Deniz Baykal'ın Cumhuriyet Halk Partisi'ni tekrar kurmasıyla, Sosyaldemokrat Halkçı Parti'de (SHP) de bir bölünme meydana geldi. Menderes'in Demokrat Parti'sinin birçok emektarı, yasaklandıktan 32 yıl sonra partilerini tekrar kurmak için bir araya gelirken, Menderes'in oğlu Aydın Menderes ise, kendi partisi "Büyük Değişim Partisi"ni kuruyordu.

Turgut Özal'ın ölümü

Türk halkına, düşüncelerden çok, kişisel farklılıklarla ilgili bu siyasi sekterlikten daha sarsıcı gelen şey 17 Nisan 1993'te Turgut Özal'ın (kalp krizinden) ani ölümü olmuştu. Özal'ın, 1980'lerin sonlarında popülaritesini fazlasıyla yitirmesine rağmen, bütün skandallara ve iki yıllık cumhurbaşkanlığı süresindeki tüm anlaşmazlıklara rağmen, Türkiye'nin modern tarihinde eşsiz bir yeri olduğuna dair genel bir kanı vardı ve birçok yorum yazısında ona, (Atatürk'ten sonra) ülkeyi modernleştiren ikinci büyük kişi denilmişti. Ölümünden bu yana geçen yılların bu görüşü doğruladığını söylemek gerekiyor. Özal döneminin bir mirası olan yolsuzluklar git gide açıklığa kavuşmakla beraber, sergilemiş olduğu cesaret ve kararlılık özlemle anılmaktadır.

Özal'ın ölümünden tam bir ay sonra, Süleyman Demirel dokuzuncu cumhurbaşkanı olarak yemin etti. Demirel'in bu mevkii kabul etmesini akıllıca bir hareket olarak görmeyenler de vardı. O, kurnaz, kazanma hırsıyla dolu, zorlu biriydi ve çoğunluk, Özal'ın cumhurbaşkanlığının ayrıcalıklarını sonuna dek kullandığı dönemin hemen ardından, bu kez, "partiler üstü" ve sembolik bir şahsiyeti tercih ediyordu. Dahası, Demirel'in ayrılışı, 28 yıldır doğrudan veya dolaylı yönettiği partinin tepesinde bir iktidar boşluğu bırakmıştı. Yerine parti lideri ve başbakan olarak geçecek kişinin seçimi, bu seçimin favorisi olan parlamento

sözcüsü Hüsamettin Cindoruk'un adaylıktan çekilmesiyle, heyecan verici bir mücadeleye dönüştü. Göründüğü kadarıyla Cindoruk adaylıktan, Cumhurbaşkanı Demirel'in, başbakanın icraatına sürekli karışacağından korktuğu için çekilmişti. Seçimi, eski ekonomi profesörü ve Demirel'in son kabinesinde ekonomiden sorumlu devlet bakanı olan Tansu Çiller kazandı.

Çiller'in seçilişi, hem partisine, hem de ülkesine yeni, genç ve modern bir görüntü verdi. Bu, Yılmaz'ın da ANAP'ı devralışıyla birlikte, hâlâ Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş gibi, 30 yıldan fazla bir zaman önce öne çıkmış şahsiyetlerin egemen olduğu siyaset sahnesinde, bir devir teslim töreni havası yarattı. Siyasete Demirel'in teşvikiyle ve onun rehberliğinde girmiş olduğu halde, Çiller'in siyaseti, Özal'ınkine daha yakındı: hem (serbest piyasaya duyulan neredeyse körü körüne bir inançla birlikte aşırı derecede Amerikan taraftarı olan) içeriğiyle, hem de (teatral, maceracı ve halkın dikkatini çekme peşindeki) tarzıyla. Tıpkı Yılmaz'la Özal'ın örneğinde olduğu gibi, onun da Cumhurbaşkanı Demirel'le ilişkisi kısa sürede bozuldu.

Bir devir teslimi de koalisyonun diğer ortağı SHP'de oldu: Erdal İnönü siyasetten çekildi ve yerine Eylül 1993'te Ankara eski belediye başkanı Murat Karayalçın geçti; Karayalçın böylece başbakan yardımcılığı görevini da almış oldu (ama parlamento üyesi değildi).

Tansu Çiller'in hükümetteki zamanını üç tema meşgul ediyordu: ekonomi, Kürt sorunu (ve beraberinde gelen insan hakları sorunu) ve Avrupa Birliği'yle olan ilişkiler. Türkiye'deki tüm koalisyon hükümetlerinde olduğu gibi, bu koalisyon da sürekli dağılma tehlikesi içindeydi. Solda, SHP, Ecevit'in DSP'si ve Baykal'ın CHP'si tarafından, sürekli sosyal demokrasideki ehliyetini kanıtlamaya zorlanıyordu; bu, muhafazakâr DYP ağırlıklı bir koalisyonda yapılması mümkün olan bir şey değildi; sağda ise, hem iş çevrelerinden ve ordudan hem de bazı siyasal çevrelerden, programları hemen hemen aynı olan iki merkez sağ partinin, ANAP ve DYP'nin, "Anayol formülü" adı altında birleşmeleri için baskı vardı. Bu da ancak, Çiller ve Yılmaz genel başkanlıktan ayrılmaya istekli oldukları ya da bu onlara zorla yaptırıldığı takdirde mümkün olurdu.

İslâmcılar denetimi ele geçiriyor

En büyük meydan okuma, İslâmcı Refah Partisi'nden (RP) gelmişti. Bu meydan okuyuşun büyüklüğü, 27 Mart 1994 belediye seçimlerinde belli oldu. %21,4'le DYP, ANAP'ın %21'inden sadece bir kesir fazlasıyla en büyük parti olarak kalabilmişti. Ancak asıl kazanan, %19,1'le RP oldu. Bu parti 1991'de de %17'ye ulaşmıştı, ama bu, aşırı sağcı MHP'yle yapılan birleşik listenin bir sonucuydu; şimdi ise MHP bağımsız olarak katılmış ve kendi imkânlarıyla %8 oranında oy alabilmişti. Böylelikle İslâmcılara olan desteğin neredeyse ikiye katlanmış olduğu anlaşılmıştı. Bu başarı, partinin, seçim sloganı "adil düzen"le özetlenen mesajı kadar, tabanının mükemmel örgütlenişi sayesinde de olmuştu. RP, en büyük seçim başarısını metropol bölgelerinde kazanmıştı. RP, İstanbul ve Ankara dâhil, Türkiye'nin 15 büyük kentinin altısını ele geçirmişti. Bu, partinin bir sıçrama yapmış olduğunu gösteriyordu. Artık ağırlıklı olarak küçük işletme sahiplerinin partisi değildi, aynı zamanda, genişleyen birçok komşu kasabanın birleşmesiyle ortaya çıkan, muazzam büyüklükteki kent bölgelerinde yaşayan en fakir kesimlerin sözcüsü haline de gelmişti. Ayrıca bu, Türkiye'de, diğer birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, "yüzergezer oy kullananlar" olgusunun (bu kişilerin artık güçlü ideolojik sadakatleri yoktu ve her seçimde bir başka partiyi destekleyebilirlerdi) önem kazanmakta olduğunun bir göstergesiydi. Bu eğilim, sonraki on yılda daha da belirgin hale gelecekti. Büyük kentlerde de kuşkusuz yerleşik olan laik aydın kesim, RP'nin kentleri ele geçirmesinden sonra paniğe kapıldı, ama seçimlerin hemen ertesinde, "artık sıranın kendilerinde olduğunu" ifade eden öfkeli gençlerden kaynaklanan bir iki taşkınlıktan sonra durum sakinleşti ve kentlerde, hatta ulus düzeyinde, giderek tedirgin eden bir *modus vivendi*[2*] zemini bulundu.

Merkez sol, büyük ölçüde Alevi toplumunun geleneksel desteğini almasından dolayı, her zaman oyların en az %25'ini alabilmişti, ama soldaki iç bölünmeler oylarında kayıplara yol açmıştı: Üç "sosyal demokrat" parti sırasıyla, %13,6 (SHP), %8,8 (DSP) ve %4,6 (CHP) oy almışlardı. Karayalçın, Ecevit ve Baykal'ın egolarının solda yeniden birleşmeyi çok zorlaştırdığı açıktı, ama seçim felaketinden sonra, CHP ve SHP'nin içindeki taban hareketi, koltuklarını terk etmek zorunda

bırakmayı da göze alarak, liderleri birleşmeye zorladı. Bir yıl sonra, 18 Şubat 1995'te, bu hareket başarıyla taçlandı; çamur atma da dâhil sert ve öfkeli tartışmalardan sonra, iki lider (en azından geçici olarak) mevkilerini bırakmış ve iki parti Cumhuriyet Halk Partisi'nin saygın bayrağı altında tekrar birleşmişti. Bu birleşik partiye eski dışişleri bakanı Hikmet Çetin liderlik yapıyordu.

DSP ise o denli Bülent Ecevit'e mal olmuştu ki (insanlar, "Ecevit ne zaman nezle olsa parti merkezi kapalı kalıyor," diye şaka yapıyordu) bu partide benzeri bir hareket mümkün değildi.

Seçimler hükümetin durumunda bir değişiklik yaratmadı. Koalisyon, özellikle koalisyondaki partilerin disiplini çok zayıf kaldı. Bu durum, hükümetin meclisten geçirmek istediği iki çok önemli yasa konusunda karşılaştığı sorunlarda açığa çıktı: özelleştirme yasası (bu yasa, hazırlıksız kalındığı için başarısız olan birkaç girişimden sonra, nihayet Kasım 1994'te bir akşam, meclis üyelerinin üçte biri televizyonda Galatasaray ile Barselona arasındaki Avrupa Kupası futbol maçını izlerken geçmişti) ve 1989'dan beri gündemde olan liberalleşme[3*] paketi. Bu paket için yasaya göre gereken üçte iki çoğunluğa ulaşmanın son derece zor olduğu anlaşıldı; paket esas olarak, 1982'de cuntanın almış olduğu birçok kısıtlayıcı tedbirin Anayasadan kaldırılmasından oluşuyordu. İktidardaki DYP'nin içindeki muhafazakârlar, MHP ve ANAP'la birlikte, devlet memurlarına sendikalara katılma hakkı verilmesi ya da siyasal partilerin gençlik örgütü kurma hakkı gibi taslak yasa maddelerine muhalefet ettiler; RP ile ANAP ve DYP'nin dinci kanatları ise, desteklerini, siyasal sistemin laik niteliğini garanti altına alan 24. maddenin kaldırılması koşuluna bağladılar. Bu, Sosyal Demokratlar için kabul edilemez bir şeydi. Avrupa Birliği Türkiye'yle, liberalleş(tir)meye dayalı bir Gümrük Birliği Anlaşması yaptığı için, bu konuda atılacak adımlar da aciliyet kazandı. Sonunda ve perde arkasında yapılan hayli pazarlıktan sonra, mecliste gereken üçte iki çoğunluk sağlandı ve 23 Temmuz 1995'te bir paket geçirildi. Paket, 1983 Anayasasının başlangıç metni ile 14 maddesine ilişkin değişiklikler içeriyordu. Başlangıç metninin değiştirilmesi, Eylül 1980 askerî darbesini öven kısmın çıkartılması anlamına geliyordu. Maddelerde yapılan değişiklikler ise, dernek ve sendikalara siyasete katılma hakkını veriyor, devlet memurlarının sendikalara katılmalarına ve partilerin gençlik ve kadın kolları

kurmalarına izin veriyordu. Oy verme yaşı 21'den 18'e indiriliyordu. Nihayet sonunda, askerî darbenin mirası silinmişti, ama bu paket varılan bir uzlaşının ürünüydü ve askerî idare sırasında iktidarı elinde tutmuş olanların halen dokunulmazlıkları vardı. Ordu, Terörle Mücadele Yasası'nın ünlü 8. maddesinin çıkartılmasını "uygunsuz bulduğunu" duyurunca, bu madde de yerinde bırakılmıştı.

Siyaset sahnesinde yeni bir siyasal olgu, tekstil kralı Cem Boyner tarafından kurulan ve yönetilen Yeni Demokrasi Hareketi'nin (YDH) ortaya çıkışıydı. Boyner, Fransa'dan Bernard Tapie ve İtalya'dan Silvio Berlusconi gibi Akdenizli çok zengin ve nüfuzlu işadamlarını taklit ederek siyasete girmişti ve alışıldığın dışındaki resmiyetten uzak tarzıyla, modern iletişim yöntemleriyle ve kimi zaman oldukça gözü pek görünen düşünceleriyle çok dikkat çekmekteydi. Serbest piyasa liberalizminden yana oluşu, tam bir dinsel özgürlüğü ve Kürt sorununa siyasal bir çözümü savunuyor olması kadar şaşırtıcı değildi. Boyner, on yıl önceki Özal'a benzer bir biçimde, farklı geçmişleri olan insanları çekmeyi başarabilmişti, ama ona asıl destek modern iş kesiminden gelmişti. Boyner ilkin, YDH'nin bir parti değil, geniş bir değişiklik hareketi olarak kalmasını istediğini söylemişti, ancak tam 1995 seçimlerinden önceki dönemde, hareketi partiye dönüştürdü. Ne var ki, örgütlenme işlerine ve taban desteğinin inşasına çok az önem verilmişti ve Aralık 1995 seçimlerindeki zayıf performansından sonra hareket giderek dağıldı, geriye bir şey kalmadı. Yine de Boyner, cesur ve maceracı eylemleriyle, Türkiye'nin sivil toplumunun zengin üyelerini, inisiyatifi kendi ellerine almaları ve siyaseti profesyonel siyasetçilere bırakıp ülke sorunlarını çözmeyi onlardan beklememeleri yönünde cesaretlendirerek, yeni bir akım başlatmıştı.

SHP (sağla olan koalisyonun küçük ortağı) ile CHP'nin (muhalefet partisi) yeniden birleşmesi, koalisyon içerisindeki tansiyonu artırdı. CHP başta yeni bir hükümetin kurulmasını istedi. Çiller kabinede değişikliklere hazırdı, ama yeni bir hükümet kurmaya rıza göstermedi ki bunu onaylamak, koalisyon protokolünün yeniden müzakeresi demek olacaktı. Yaz boyunca ve sonbaharda, koalisyon içerisinde tansiyon yükselmeye devam etti; bilhassa sendikalar yüksek ücret için kitle eylemine başladıkları zaman. Çiller kemer sıkma programına uygun şekilde önce, dörtnala giden enflasyonun çok gerisinde kalan artışlar

önerdi, ancak hükümetin sosyal demokrat kanadı, doğal seçmen tabanı olan bu kesime karşı katı, uzlaşmaz bir politika uygulamayı göze alamadı. Sonunda koalisyon Ekim başlarında parçalandı, ama hükümet seçimler yapılana kadar geçici olarak iktidarda kalma kararı aldı.

24 Aralık 1995 seçimleri, Mart 1994'te su yüzüne çıkmış olan genel eğilimleri doğruladı. İslâmcı Refah Partisi gücünü daha da artırmış ve şimdi oyların %21,4'ünü alarak en büyük parti haline gelmişti; bu, Türkiye'nin modern tarihinde gerçek bir dönüm noktasıydı. Anavatan Partisi %19,7 ile ikinci oldu, ama buna, ANAP'ın birleşik liste hazırladığı İslâmi aşırı milliyetçi Büyük Birlik Partisi'nin payı da dâhildi. Seçimlerden sonra BBP ayrıldı ve (550 üyeli) yeni mecliste yedi sandalye sahibi oldu. Çiller'in Doğru Yol Partisi beklenenden daha iyi iş çıkardı; oyu ANAP'tan daha azdı (%19,2), ama sandalye sayısı ondan daha fazlaydı.[9] Sol, %25'lik ana seçmen kitlesini elinde tutmayı ancak başarabilmişti; deneyimli Ecevit'in Demokratik Sol Partisi'ne oyların %14,7'si giderken, Baykal'ın Cumhuriyet Halk Partisi %10'luk seçim barajını ancak aşabildi. Milliyetçi Hareket Partisi (partinin İslâmi kanadının BBP olarak ayrılması yüzünden) de, Kürt taraftarı olan Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) de, Cem Boyner'in Yeni Demokrasi Hareketi de barajı aşamadı. HADEP Güneydoğu'da iyi iş çıkarmıştı; bu bölgedeki çoğu yerde RP'den sonra ikinci ve bazı yerlerde ise birinci gelmişti, ama büyük kentlerde yaşayan Kürtlerin oylarını çekememişti.

Seçimlerden sonra, Anayol koalisyonu mantıklı bir çıkış yolu olarak görünüyordu, ama Yılmaz'la Çiller arasındaki kişisel anlaşmazlıklar bunu son derece güçleştiriyordu. Cumhurbaşkanı Demirel, parlamento geleneğine bağlı kalarak, hükümeti kurmada ilk şansı, en büyük partinin lideri olarak Necmettin Erbakan'a tanıdı. Diğer tüm büyük partiler İslâmcılarla güçlerini birleştirmeyeceklerini kesin dille ilân etmiş olmalarına rağmen, Yılmaz'ın ANAP'ı Erbakan'la neredeyse anlaşmak üzereydi. Ordunun ve iş dünyasının müthiş baskısı nedeniyle, bu anlaşma son anda suya düştü; ardından son derece sorunlu bir ANAP-DYP koalisyonu oluşturuldu. Bu kısa ömürlü koalisyon, işbaşında olduğu dört ay içerisinde iç anlaşmazlıklardan neredeyse tamamıyla felç olmuştu. Koalisyonun sonu, ANAP, Tansu Çiller hakkında iddia edilen yolsuzluğa dair Refah Partisi'nin istediği parlamento soruşturmasını destekleme kararı alınca gelmişti. "Ortaklarının ihanetiyle" büyük öfkeye

kapılan Çiller, partisini koalisyondan çektiğini duyurdu. Başbakan Yılmaz sonunda 6 Haziran'da istifa etti. Artık İslâmcıların katılımı olmaksızın istikrarlı bir hükümetin kurulamayacağı açıktı ve Erbakan'dan bir kez daha hükümeti oluşturması istendi. Bu kez iktidarın cazibesine kapılma zayıflığını gösteren Tansu Çiller olmuştu. Erbakan'ın tekliflerine kulak vermek için mükemmel sebepleri vardı, çünkü RP, Çiller'in mali işlerine ilişkin parlamento soruşturmalarının, ondan gelecek destek karşılığında askıya alınmasını öneriyordu. 28 Haziran'da bir kabine kuruldu. Erbakan, başbakanlığı Çiller'e devretmeden önceki iki yıl boyunca hükümeti yönetecekti. Türkiye'deki laik çevrelerde, Mart 1994 seçimleri sonrasında olduğundan çok daha az panik vardı. Şimdi Batı'ya yönelik iş çevreleri bile istikrarlı bir hükümete, laik olanından daha çok öncelik veriyordu. Öte yandan ordu rahatsızlığını, (İslâmcı eğilimlerinden dolayı) "güvenilmez" bulduğu subayları atarak gösterdi, ama açık bir isyan işaretine başvurmadı. Ancak, laik olduğu söylenen Türkiye'nin, şimdi İslâmcı bir başbakan tarafından yönetiliyor olması (bu olay, bunu önleyeceği sanılan gümrük birliğinin sonuçlanmasının hemen ardından olmuştu), Batı dünyasının tedirginliğe kapılmasına ve endişeli bir bekle ve gör tavrını benimsemesine yol açtı.

Ancak, (içişleri, dışişleri ve ekonomi gibi hassas bakanlıkların başına "laik" DYP'den kişilerin getirildiği) yeni bakanlar kurulu ilk aylarında, krizden sakınmak ve saygı kazanmak için olağanüstü bir çaba gösterdi. RP'nin muhalefetteyken kullanmış olduğu, faizin kaldırılması (faiz Yahudi-Mason-Katolik komplosu olarak betimleniyordu, fakat kaldırılması AB ile entegrasyona bir engel teşkil edecekti) ve İsrail'le ilişkilerin sona erdirilmesi çağrıları yapan güçlü İslâmcı söylem unutulmuş gibiydi.

Koalisyon altı ayın sonunda, oldukça güçlü ve istikrarlı gidişat sergiliyordu. İş âlemi ise, bu koalisyonu desteklemekten çok, ona hoşgörü gösteriyordu; ordu istemeyerek katlanıyordu; kitle basını ise şiddetle ve sürekli saldırıyordu. Kitle basınına (*Milliyet* ve *Hürriyet*'i yayımlayan Doğan grubuyla, *Sabah* ve *Yeni Yüzyıl*'ı yayımlayan Bilgin grubu) hâkim olan şirketler, pazarın %66'sını ellerinde tutuyorlardı ve ayrıca önemli televizyon kanallarına da sahiptiler. Koalisyonun bir arada bu denli iyi durmasının nedenlerini anlamak zor değildi: Tansu Çiller, yolsuzluk suçlamaları Demokles'in kılıcı gibi tepesinde sallanırken

koalisyonu bitirmeyi göze alamazdı; Erbakan ise, halktan topladığı verilen destek artmaya devam ederken bekleyebilirdi. 1996 ara seçimlerinde yine %30'dan fazla oy kazanmıştı.

28 Şubat 1997: Kemalist restorasyon

Erbakan ve partisinin görünüşte sorgulanmayan konumu, onları yanıltıcı bir güvenlik duygusuna sevk etti. Partinin liderlerinden daha çok, bazı köktenci milletvekilleri ve belediye başkanları kasıtlı olarak infial uyandırıcı beyanatlar yapıyorlardı; 1997'ye girildiğinde, hükümetle ordu arasındaki ilişkiler hızla bozulmaya başlamıştı. RP ile ordu ilk kez, (Ankara yakınındaki) Sincan'ın İslâmcı belediye başkanının Filistinlileri desteklemek için bir "Kudüs gecesi" düzenlemesi üzerine karşı karşıya geldi; o gece, Türkiye'deki İran büyükelçisi Batı aleyhtarı bir konuşma yaptı. Büyükelçi çağrılarak resmen protesto edildi, ama üç gün sonra, 4 Şubat'ta silahlı personel taşıyan araçlardan oluşan uzun bir konvoy, ağır ağır Sincan'ın merkezinden geçti, bu gövde gösterisine askerî manevraya gidiş süsü verilmişti. Hemen ardından, ordu, devlete yönelik köktenci tehditlere ilişkin delil toplaması için Deniz Kuvvetleri Komutanlığı bünyesinde bir "Batı Çalışma Grubu" kurduğunu duyurdu. 28 Şubat'ta, ordu bakanlar kuruluna, İslâmcıların ekonomi, eğitim ve devlet aygıtı içindeki etkisini frenlemeyi amaçlayan, uzun bir talepler (resmî olarak "tavsiyeler") listesi sundu. En çarpıcı istek, devlet okullarına sekiz yıllık zorunlu ilköğretimin getirilmesiydi. Bunun gerisinde yatan düşünce, ortaokul seviyesindeki imam hatip okullarının kapatılmasıydı. Bu okullar, nüfusun daha fakir kesimlerinden rağbet görüyordu, çünkü ucuz ve (muhafazakâr Müslümanların gözünde) güvenli eğitim sunuyorlardı. Bu okullardan mezun olanlar, yüksek okul ve üniversitelere girebiliyorlardı ve bu okullar din teşkilatı içerisinde istihdam edilebilecek sayının birkaç misli öğrenci mezun ettiklerinden, mezunların çoğu "laik" devlet aygıtının öteki dallarında yer buluyorlardı. Ordunun ve birçok laik Türk'ün gözünde bu bir tehlike yaratıyordu; İslâmcı amaçlar taşıyan kişiler devlete sızabilir ve giderek devlet mekanizmasına el koyabilirlerdi. Bakanlar Kurulu 28 Şubat tavsiyelerini 13 Mart'ta resmî olarak onayladı, ama daha fazlasını yapmadı. Altı hafta sonra ordunun sabrı taşmıştı; Milli

Güvenlik Kurulu'nun dokuz saatlik bir toplantısında ordunun üst komutası isteklerini, bu kez bir ültimatom şeklinde yeniden öne sürdü. Artık, orduyla RP arasında neredeyse açık bir savaş vardı. Erzurum'da bir general, Erbakan'ın Mekke'ye yaptığı hac ziyareti ve Suudi hükümeti hakkında, sözlü olarak küçültücü açıklamalarda bulundu ve ordu, generalin bu davranışının soruşturmasına dair hükümet talebini reddetti.

Erbakan 20 Mayıs'ta gelen gensoru önergesi tehdidini savuşturmayı başardı, ama ordu hükümete karşı toplumun değişik kesimlerini harekete geçirmeye devam etti. Sendikalar ve işveren federasyonları, 21 Mayıs'ta, "laiklik cephesi"nde bir araya geldiler ve aynı gün fanatik şekilde laik olan Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, "yasadışı bazı eylemlerin odağı olmaya başladığı" gerekçesiyle RP'nin kapatılmasını istedi.[10] Beş gün sonra ordu, İslâmcı eğilimleri olduğu kuşkusuyla 161 subay ve astsubayı ihraç etti. Ordu, Haziran ayında gazetecilere ve yargı üyelerine köktendinci tehdide dair brifingler vermeye başladı. Uygulanan baskının sonucunda, koalisyonun küçük ortağı olan Tansu Çiller'in DYP'sinden çok sayıda istifa haberi gelmeye başladı. Haziran ortalarında bu cereyanın artık durdurulamayacağı anlaşıldı ve 18 Haziran'da Erbakan istifasını verdi. O ve koalisyon, bu kez Erbakan'ın yerine Çiller'in geçmesine izin verileceğini tahmin ediyordu, ama Cumhurbaşkanı Demirel, Erbakan ve Çiller'i kızdıracak şekilde, ANAP lideri Mesut Yılmaz'dan hükümeti kurmasını istedi. Yılmaz, ordunun aşırı baskısı altında, Ecevit'in Demokratik Sol Partisi ve Hüsamettin Cindoruk'un, DYP'den ayrılan Demirel destekçilerinden oluşan Demokratik Türkiye Partisi'yle bir koalisyon kurdu. Böylece ordu, Türkiye'de o sırada "ilk postmodern darbe" diye adlandırılan şeyi gerçekleştirmeyi başarmıştı.

Yeni hükümetin ana görevi kuşkusuz ordunun istediği reformları uygulamaya koymaktı. Bir dereceye kadar bunu gerekleştirdi (16 Temmuz'da sekiz yıllık ilköğretimi getiren yeni bir eğitim yasası meclisten geçti),[11] ama kısa sürede anlaşmazlıklar belirmeye başladı. 1998 yılı boyunca, Yılmaz ve Ecevit'in ikisi de, ordunun siyasete sürekli karışmasından duydukları rahatsızlığı ifade ettiler. Ancak her şikâyetleri üzerine, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Karadayı tarafından azarlanıyor ve orduya olan desteklerini açıkça ifade etmeye mecbur bırakılıyorlardı.

İslamcıları bastırmaya yönelik önlemler peş peşe devam etti. 16 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi RP'yi yasakladı ve Erbakan'a beş yıl için

siyaset yasağı getirildi, bu ceza daha sonra ömür boyu yasaklanmaya dönüştü. Şubat'ta, RP'nin popüler İstanbul Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'a karşı bir dava açıldı. Erdoğan'ın dinsel nefreti kışkırtmakla suçlandığı davanın açılmasının nedeni, bir seçim mitingi sırasında Ziya Gökalp'in, Türkiye'deki minareleri süngüye benzettiği 80 yıllık bir şiirinden alıntı yapmasıydı. İki ay sonra, on ay hapis cezasına çarptırıldı. Başka birkaç RP belediye başkanı da kovuşturuldu ve Müslüman (resmî olarak "müstakil") işadamları derneği MÜSİAD'a karşı bir dava açıldı.

Bu arada, İslâmcılar yeniden örgütlendiler. 23 Şubat 1998'de 41 eski RP milletvekili Fazilet Partisi'ni (FP) kurdu ve meclisteki arkadaşlarının çoğu onlara katılınca, FP 140 sandalyeyle parlamentoda en büyük grup olarak ortaya çıktı. Yılmaz'ın kabinesi, kendisini destekleyenlerin önemli bir bölümünü, en azından ANAP'ın durumunda, küstürmeksizin orduyu hoşnut etme girişimleriyle meşguldü. Aynı zamanda da ekonomiyi kurtarmak için acil önlemler almak zorundaydı. Göreve geldiği ayda, yani Temmuz 1997'de enflasyon, Cumhuriyet kurulduğundan bu yana en yüksek seviyedeydi ve Ağustos 1998'de Rusya'daki mali kriz Türkiye'yi fena vurmuştu. Bakanlar Kurulu, çözümün bir kısmını acil özelleştirmelerde bulmaya çalıştı ve işte bu özelleştirmelerden birine dair, Yılmaz'ın da karışmış olduğu bir yolsuzluk skandalı patlak verdi. Bunun sonucu olarak Yılmaz, 25 Kasım'da istifa etmeye ve yeni seçimlerin 18 Nisan 1999'da yapılacağını duyurmaya mecbur kaldı.

Bu seçimler 1997 darbesinden sonraki ilk seçimler olduğundan, herkes güçlü bir İslâmcı karşı tepki olacağından endişeliydi. Cumhurbaşkanı Demirel, daha 24 Ağustos 1998'de, demokratik bir ülkenin seçilmiş bir lideri için şok edici olarak nitelenebilecek bir beyanat vermiş, FP ve DYP gelecek seçimleri kazandığı takdirde "devletin harekete geçeceğini" söylemişti.[12] Ancak beklenen tepki gelmedi. Nisan 1999'da FP, eski RP'yi destekleyenlerin yaklaşık dörtte birini yitirdi ve oyların %15,4'ünü aldı. Bu yine de önemliydi, ama hiç beklenmedik şekilde Ecevit'in DSP'sinin (%22,1) ve MHP'nin (%18) ardından üçüncü sırada yer almak anlamına geliyordu. Merkez sağın klasik partileri, ANAP ve DYP, sırasıyla %13 ve %12 oy almışlardı. Coğrafi olarak bariz bir paylaşma olmuştu: Gelişmiş Batı DSP'ye, Anadolu'nun orta kısmı MHP'ye oy vermişti ve FP gelişmemiş olan Doğunun çoğunda tutunmuştu.

Sonradan değerlendirildiğinde, bu sonucu iki etkenin belirlemiş olduğuna hükmedilecekti. Biri, PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Şubat'ta son derece maceralı bir şekilde yakalanışıydı; bu olay, eylemi başbakan sıfatıyla yöneten Ecevit'e büyük prestij kazandırmıştı. Bu, Ecevit'in herkes tarafından kabul edilen ve Yılmaz ile Çiller'in etrafındaki yolsuzluk skandallarına zıt düşen dürüstlüğüyle birleştiğinde, DSP'nin başarısının nedeni ortaya çıkıyordu. MHP'nin oylarının ikiye katlanmış olması ise daha şaşırtıcıydı. MHP'yi otuz yıl kadar önce kurmuş olan "başbuğ" Alpaslan Türkeş 4 Nisan 1997'de ölmüştü ve uzun süren, sertlik ve hiddet dolu bir genel başkanlık kavgasından sonra, şiddete yönelik "ülkücü" hareketin tecrübeli üyesi Devlet Bahçeli partinin lideri olmuştu. Bahçeli hemen iki yönde harekete geçti. Bir yandan, kendisini geçmişin köktenciliği ve şiddetinden uzak tutarak MHP'ye daha modern ve uygar bir görüntü vermeye gayret etti, ama bir yandan da bilinçli olarak İslâmcı seçmenle flört etti; örneğin, okullarda ve üniversitelerde, Kemalistlerin çok nefret ettiği türbanın takılması hakkını savundu. Bu ve ayrıca MHP'nin, Erbakan-Çiller zamanında ya da Yılmaz'ın döneminde yaşanan skandallarla kirlenmemiş olması, Türkiye'de şimdi her zamankinden fazla olan yüzergezer oylar açısından partiyi çekici kılıyordu.

Seçimlerden sonra kurulan bakanlar kurulu, o dönemde yetmişlerinde olan deneyimli Bülent Ecevit'in liderliğinde kurulan bir DSP, MHP ve ANAP koalisyonuydu. Aşırı sağla demokratik solun güçlerini bir koalisyonda birleştirmeleri şaşırtıcı gelebilir, ama aslında ideolojik birçok ortak nokta vardı. Her iki parti de had safhada milliyetçiydi ve güçlü bir devlete inanıyordu.

Yeni hükümet sadece Türkiye ekonomisini kurtarma çabalarıyla meşgul oldu. 2 Temmuz'da IMF'yle bir niyet mektubu imzalanmış, bununla hükümet, borç para alma karşılığında sıkı mali politikalar uygulamaya ve özelleştirme yapmaya söz vermişti. Bazı gazeteler Türkiye'nin on yedinci defadır bu türden bir anlaşma yapmış olduğuna dikkat çekiyorlardı. Hükümet neredeyse her şeyi dışlayıp, bu konu üzerinde yoğunlaşmış bulunurken, 17 Ağustos 1999'da saat 03.02'de – Rihter ölçeğiyle– 7,4 büyüklüğünde çok büyük bir deprem, İstanbul'un doğusunda yoğun nüfuslu bir bölge olan İzmit Körfezi çevresini vurdu. Yıkım korkunçtu ve resmî ölü sayısı 15 bindi. Gerçekte, ölenler bu

rakamın belki de iki misliydi, çünkü kırsal kesimden göç edenlerin apartman bloklarından oluşan bir karmaşada yaşadıkları, sonu gelmeyen banliyölerdeki nüfus kayıtları çok hatalıydı.

Felaketten sonraki ilk günlerde, devlet ve hükümet ne yapacağını bilemez gibiydi. Ankara'da siyasetçiler, rahatlatmak ve kaygıları gidermek amacıyla, yinelenmekten önemini yitirmiş sözleri tekrarlarken, Afet İşleri Genel Müdürlüğü pasif kalmıştı. Son derece önemli olan ilk 24 saat içinde herhangi bir kurtarma operasyonu başlatılamamıştı. Ordu (dümdüz olmuş Gölcük'te bulunan deniz üssündeki) askerlerle ilgileniyordu ve sivillerin yaşamlarını kurtarmaya yönelik bir çabaya girişmemişti. Aralarında Yunanistan ve İsrail'in de bulunduğu çok sayıda ülke yardım önerisinde bulundu, uzman ekipler ve tıbbi malzeme gönderdi, ama onların bu çabalarına karşılık, devlet işbirliği yapmaya yanaşmıyordu. Malzemeler gümrüklerde geciktiriliyor ve aşırı milliyetçi Sağlık Bakanı Osman Durmuş, gerçek Türklerin yabancı kanına ihtiyacı olmadığını söyleyerek, yabancı yardımını engellemeye çalışıyordu. Gereğince hareket eden, gerçekten kahramanca davranmış olan tek örgüt, devletle bağlantısı olmayan AKUT'tu. Birkaç gün sonra devlet birimleri daha eşgüdümlü ve etkili şekilde çalışmaya başladılar, ama kuşkusuz birçok afetzede için artık çok geç kalınmıştı. Devlet organlarının deprem sonrasındaki gözle görülür başarısızlığı halkı öfkelendirdi ve medyada bir eleştiri çığına yol açtı. Türkiye'de alışılmadık bir şey olarak, ordu da halkın öfkesinden muaf olmadı.

Daha doğuda, Düzce'de, 12 Kasım tarihinde gerçekleşen daha hafif, ama yine de ciddi (Rihter ölçeğiyle 7,2) ikinci deprem, felaketin yaralarını sarmayı engellemişti.

Hükümet, ekonomiyle ve depremlerin yol açtığı insan kaybıyla ve (25 milyar Amerikan dolarından fazla olan) maddi kayıplarla mücadele ederken, Kemalist restorasyon azalmayan bir güçle devam ediyordu. Fazilet Partisi, Refah Partisi'nin doğrudan devamı olmakla suçlandı ve Mayıs ayında, yorulmak bilmeyen Vural Savaş partiye dava açtı. İki yıldan az bir süre sonra, 22 Haziran 2001'de, Anayasa Mahkemesi gerçekten de partiyi yasakladı. Bu, FP içerisinde, tam bir İslâmcı çizgiden yana olan muhafazakârlarla, partiyi geniş bir merkez sağ harekete dönüştürmek ve İslâmcı söylemi terk etmek isteyen yenilikçiler arasındaki tartışmaları en son raddeye çıkardı. Yenilikçiler kaybedince,

Abdullah Gül'le Tayyip Erdoğan'ın liderliklerinde ayrılarak, 14 Ağustos 2001'de Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurdular.[13] İslâmcılar yine yeni bir isimle, Saadet Partisi (SP) olarak yollarına devam ettiler. Bu bölünme muhtemelen ordunun başından beri amaçladığı bir şeydi, ama sonraki gelişmeler büyük pişmanlığa yol açacaktı.

Ocak 2000'de, içlerinde düzinelerce kayıp işadamı ve aydının cesetlerinin gömülü olduğu bir dizi "dehşet evi"nin ortaya çıkarılmasıyla, karanlık İslâmi geçmişin anıları yeniden canlandı. Bunlar, Hizbullah'ın işiydi; bu köktendinci grup, İran'daki Humeyni devriminden ve Mısır'daki Müslüman Kardeşler'den esinleniyordu. Bu örgüt 1980'lerin başlarında, Hüseyin Velioğlu tarafından kurulmuştu ve Güneydoğu'daki faaliyetlerinde PKK'yle yarış halindeydi. Hizbullah bölünmüş ve merkezi Batman'da olan kolu güvenlik güçleriyle yakın ilişkiler geliştirmiş, PKK'ya karşı savaşan güvenlik güçleriyle işbirliği yapmışlardı. 1993 başlarında, Diyarbakır'daki Hizbullah örgütü bir tutuklama dalgası sonucu çözülmeye başlamış, ancak sorumlu komiser hemen başka yere kaydırılmıştı. 1995'te oluşturulan bir meclis araştırma komisyonu, ciddi baskılar altında kalmış ve hazırladığı rapor hasıraltı edilmişti, ama PKK'ya karşı yürütülen savaşın kazanılmasıyla birlikte Hizbullah'a artık ihtiyaç kalmamıştı; 2000 başlarında alınan sıkı önlem ve baskılar sırasında da ölüm tarlaları[4*] ortaya çıkarıldı ve Velioğlu öldürüldü.[14]

Hukukun üstünlüğünü, siyasi hesaplaşmaların ve devlet çıkarlarının üstünde tutma mücadelesi, Mayıs 2000'de Anayasa Mahkemesi başkanı Necdet Sezer'in onuncu cumhurbaşkanı seçilmesiyle, güç kazandı. Ecevit, eski rakibi Süleyman Demirel'in tekrar seçilmesi için elinden geleni yapmıştı, çünkü onu, bilhassa da orduyla olan ilişkilerde denge sağlayıcı bir etken olarak görüyordu, ama bu, Anayasada bir değişikliği gerektiriyordu. Başka ihtirasları olan koalisyon ortağı Mesut Yılmaz ise, bunu desteklemeye istekli değildi. Sezer, prestijli ama siyasal güç tabanından yoksun biri olarak atanmıştı, ne var ki çok geçmeden siyasetçiler başlarının dertte olduğunun farkına vardılar. Sezer yeni bir tarz getirmişti: Şoförüne trafik ışıklarına uyması talimatını veriyordu, bu, halkın dikkatini son derece olumlu yönde çeken bir yenilikti, ancak onun tarzının ciddiyeti de vardı. Göreve gelişinden birkaç ay sonra, devlet memurlarının siyasal gerekçelerle (köktendinci eğilimler kuşkusuyla) meslekten çıkarılmalarına izin verecek kanun hükmündeki

kararnameyi imzalamayı reddetmişti. Bu, genel gidişatı belirlemişti. Cumhurbaşkanı Sezer sonraki yıllarda da, kendi yargısına göre hukukun üstünlüğüne karşı olan yasa ve kararnameleri imzalamayı tekrar tekrar reddedecekti. Bakanlar Kurulu'na karşı bağımsız ve eleştirel bir tavır almıştı. Bu, 2001 Şubat'ında çok büyük bir münakaşayla zirveye çıktı; cumhurbaşkanı, Milli Güvenlik Kurulu'nun bir toplantısında, başbakanın karşısına, hükümet çevrelerindeki yolsuzluklara dair dosyaları çıkarmış ve onu, siyasal nedenlerle buna gereken önemi vermemekle suçlamıştı. Ecevit hiddetlenmişti ve –daha önce hiç olmamış bir şekilde– basını MGK'da söylenenlerden haberdar etti. Cumhurbaşkanıyla başbakan arasındaki bu atışma, dev bir ekonomik krizi tetikledi; çünkü yatırımcılar, IMF anlaşmalarını imzalamış bulunan bakanlar kurulunun istikrarına olan güvenlerini yitirmişlerdi.

2001 ve 2002 yıllarında bakanlar kurulu, tamamıyla ekonomik ve mali krizi durdurma çabalarına odaklanmıştı. Bakanlar kuruluna, Dünya Bankası'nın uluslararası alanda sağlam bir üne sahip Türk müdürü Kemal Derviş getirildi; kendisine geniş yetkiler verildi. Derviş çabalarında birçok bakımdan gayet başarılı oldu ve uzun dönemli istikrarın temelini kurdu, ama Türk halkının gözünde, iktidardaki koalisyonun inanılırlığı kaybolmuştu ve eski haline getirilemedi.

İslâmcıların geri gelişi

Sonunda Ecevit kabinesini ölüme götüren ekonomik ya da mali kriz değil, başbakanın kendi durumu oldu. Fiziksel olarak sağlığının yetersizliğine ve kimi zaman (hatta Sezer'le olan Şubat 2001'deki kavga sırasında) duygusal dengesizlikleri olduğuna dair güçlü göstergeler bulunuyordu, ama ertesi yıl sağlık durumu giderek daha büyük bir sorun halini aldı. 2002 yılı başlarında, zar zor ayakta durduğu ve konuştuğu açıkça görülüyordu. Hastaneye yatmayı veya görevden çekilmeyi ve başbakanlığı devretmeyi reddedince, partisinde isyan başladı; bu isyan koalisyonu dağılmaya götürdü. DSP'li muhalifler ayrılarak kendi partilerini (Yeni Türkiye Partisi) kurdular ve Ecevit'e erken seçim çağrısı yapmaktan başka seçenek kalmadı. (Bu ana kadar parti politikalarının dışında kalmış olan) Derviş, önce, DSP'ye katılmaya karar verdi, ama

partinin bedensiz bir baş olduğunu çabuk fark edip, Deniz Baykal'ın muhalefet partisi CHP'nin tarafına geçti.

Seçimler 3 Kasım 2002'de yapıldı ve sonuçlar afallatıcı oldu. Nabız yoklamaları, koalisyon hükümetindeki partilerin %10 barajını geçme ihtimallerinin olmadığını göstermişti ve öyle de oldu. Yoklamalar ayrıca, İslâmcı hareketin yenilikçi kanadının, Tayyip Erdoğan'ın AKP'sinin esas kazanan olacağını da göstermişti, ancak o gün geldiğinde partinin zaferinin ölçüsü şaşkınlık yarattı. Parti oyların %34'ünden fazlasını almış ve Millet Meclisi'nde mutlak çoğunluğu elde etmişti. Deniz Baykal'ın CHP'si, %19'u güçlükle aşan oylarıyla, meclise giren öteki tek parti olmuştu. Ecevit'e verilen destek %95 oranında azalmıştı, ama Yeni Türkiye Parti'li muhaliflerin durumu da kötüydü. Geleneksel partilerden sadece Doğru Yol Partisi %10'luk baraja yaklaşmıştı.

Bu siyasal depremin bazı nedenleri vardı. Biri, seçmenlerin koalisyon hükümetindeki partileri reddetmiş olmalarıydı; onları mali sistemin çöküşünden sorumlu tutulmuşlardı. Bir diğeri, yüzergezer oyların varlığıydı. Bu çoktan, daha 1995 ve 1996'da belli olmuştu, ama şimdi, geleneksel parti sadakati neredeyse tümden yok olmuş gibi görünüyordu. Seçmen, umut vaat eden her kim olursa olsun, peşinden gitmeye hazırdı. Burada Tayyip Erdoğan'ın kişiliği son derece önemli olmuştu. Sırf işçi sınıfı geçmişiyle, kitleleri çekebilen karizmatik bir lider olmakla kalmamış, ayrıca 1994-1998 yılları arasında, İstanbul metropolünün başarılı ve popüler belediye başkanı olarak da kendisini kanıtlamıştı. Böylece 2002'de "sistem dışında" kalmıştı ("halkı din ve ırk farkı gözeterek düşmanlığa açıkça tahrik ettiği" için hakkında verilen mahkûmiyet kararıyla aday bile olamıyordu) ve aynı zamanda bir yönetici olarak kendini kabul ettirmişti.

Türkler, bir İslâm devleti istedikleri için değil, yoksulluk ve yolsuzluğa son vereceğine inandıkları için Erdoğan'a oy vermişlerdi. Bunu ikna edici şekilde ortaya koyan şey, AKP'nin, Saadet Partisi'nin "gerçek" İslâmcılarını, 1999 seçimlerinde %30'un üzerinde oy almış oldukları kaleleri Konya'da bile hezimete uğratması oldu.

EKONOMİ

Ekonominin yeniden yapılanması: ithal ikamesi yerine ihracat hamlesi

Özal hükümetinin en önemli amacı, ekonomiyi var gücüyle yeniden yapılandırmak olmuştu. Özal, son Demirel kabinesinin Ocak 1980'de açıklanmış IMF destekli ekonomik reform paketinin mimarıydı. Eylül 1980 sonrasında sendikaların ve siyasal solun ordu tarafından bastırılmış olması, bu "istikrar programı"nın icrasını kolaylaştırmıştı.

IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin temsil ettiği uluslararası iş dünyası ve mali çevreler, Türkiye'ye yeniden güvenmeye başlamış ve 1980 öncesinin hükümetlerine verilmeyen krediler yeniden akmaya başlamıştı. Bunun sonucunda, 1980'de 13,5 milyar Amerikan doları olan ulusal borç, 1989'da 40 milyar Amerikan dolarına çıktı. 1994'te ise borç 70 milyar Amerikan doları olmuştu. On yılın sonunda yıllık geri ödemeler, 7 milyar Amerikan dolarını (ihracat kazançlarının %10'u) bulmaktaydı, ancak bu geri ödemeler büyük sorun yaratmadı.

Program üç kısımdan oluşuyordu: ödemeler dengesinin iyileştirilmesi, enflasyonla mücadele ve ihracata yönelik bir serbest piyasa ekonomisinin yaratılması. Bu amaçlara ulaşılmasında şu araçlar kullanılmaktaydı: Türk ihraç mallarının dış pazarlarda rekabet edebilmesi için Türk lirasının aşırı (ve sürekli) devalüasyonu; aşırı tüketimi ve enflasyonu azaltmak için faiz oranlarının çok yüksek tutulması; (rekabet olanağını artırmak ve enflasyonu düşürmek için) ücretlerin dondurulması; devlet sübvansiyonlarının kaldırılması ya da azaltılması yoluyla fiyatların yükseltilmesi. İhracat, özel tedbirler dizisi yoluyla teşvik edildi: ihracatçıya devletten para yardımı, ihracata ilişkin karmaşık bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi ve ihracata yönelik sanayiler için ithal edilen girdiler üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması.

Faiz oranlarındaki yükselme, Temmuz 1980'de oranlar üzerindeki bütün kısıtlama ve denetimlerin kaldırılması suretiyle gerçekleştirildi. Bu yine de, genişlemeye istekli Türk sanayisi için yatırım ve girişim sermayesinde bir artış getirmedi. Bankaların çoğu, ya devlet bankası oldukları için sıkı düzenlemelere tabiydiler, ya da holding bankaları olduklarından banka fonlarını sadece kendi üretim şirketlerine

yatırmaktaydılar. Büyük bankaların hisse senedi ve tahvil satışıyla uğraşmamaları, (bu terim Türkiye'de yanlış kullanıldığı için banker denilen) simsarlara fırsat yarattı; hisse senedi ve tahviller "ikinci bir gelir" arayışındaki halk tarafından kapışıldı.

Simsarlar bankacılık işlerine de girdiler, (%140'a varan) son derece yüksek faiz oranları sunarak fon toplamaya çalıştılar. 1981 yılı sonunda hükümet bu piyasada birtakım düzenlemeleri kabul ettirmeye çalıştığında ve borçların geri ödenmesinde asgari güvenilirlik ölçütleri getirdiğinde, 300'ün üzerinde simsarlık kuruluşu çöktü. Ani bir panik baş gösterdi; bazı simsarlar müşterilerince öldürüldü; birçokları ise ülkeden kaçtı. 22 Haziran 1982'de, Türkiye'nin on birinci en büyük bankası olan Banker Kastelli de çöktü ve sahibi Cevher Özden yurtdışına kaçtı. Bunun sonucunda, Turgut Özal ve bazı bakanlar istifa etmek zorunda kaldılar.

Bu karanlık simsarların –kısa bir süre için– böylesine başarılı olmalarının bir sebebi, halkın umutsuz şekilde enflasyonla mücadele olanaklarını aramasıydı. Yeni ekonomi siyasetinin yükünün, hem sanayideki hem de kamu kesimindeki ücretlilerin sırtına bindiği açıktı. Fiyat artışları, ücretlerin dondurulması ve yüksek faiz oranları hep birlikte, çoğu ücretlinin 1979-1989 yıllarındaki reel satın alma gücünde %40 ile 60 arası bir düşüşe neden oldu.

Bu on yıl içinde asıl kazançlı çıkanlar büyük aile holdingleriydi. Koç ya da Eczacıbaşı grubu gibi bazılarının kökleri 1920'lere kadar gidiyordu; bazıları ise, Çukurova grubu ve –bilhassa Özal'a yakın olan– Sabancı grubu gibi, 1950'lerde yükselmeye başlamışlardı. Üçüncü "kuşak" holdinglerini, ENKA ve STFA gibi inşaat şirketleri oluşturuyordu; bunlar 1980'li yılların başlarında petrol üreten Arap ülkelerindeki inşaat patlamasından muazzam kazançlar elde etmişler ve işlerini öteki iş kesimlerine de yaymakta bu olanaktan yararlanmışlardı. Bütün bu şirketlerin neredeyse tümü, aile mülkiyetli şirketlerdi ve kendi bankaları, sigorta, ticaret ve üretim şirketlerine sahip holding şirketleri olarak yapılanmışlardı. İthal ikameci dönemin esas iş uğraşılarını, ithalat ve lisansa tâbi ürünlerin üretiminde yabancı şirketlerle yapılan ortak girişimler oluşturmaktaydı. Şimdiyse holdingler, önceki faaliyetlerini durdurmaksızın, giderek ihracata yönelik şirketler haline geliyorlardı.

Hükümet, ithalat kısıtlamalarının kaldırılması yoluyla iç piyasada rekabeti teşvik ederek, sanayi ürünlerinin fiyatlarını düşürmeye çalıştı. Bilhassa 1979-1980'de yaşanan yokluklardan sonra, dükkânlardaki farklılık hemen göze çarpıyordu. Avrupa'nın ve ABD'nin en son tüketim malları artık Türkiye'de de mevcuttu. Lüks mallar serbestçe ithal edilebiliyordu, ancak bunlar özel bir vergiye tâbiydiler. Bu vergiden gelen gelir, konut edindirme programında kullanılıyordu. Sonuç, tüketim önderliğinde ani büyüme ve canlanmaydı. Lüks malların tüketimi, bu yıllarda serveti artan kişilerle sınırlı kalmıyordu. (Bunlar, hızla büyümekte olan ithalat ve ihracat, bankacılık, haberleşme ve turizm sektörlerinde çalışan kişilerdi.) Orta sınıflar içerisinde, gelirleri gerçek anlamda azalmış olan kesimler (örneğin devlet sektöründeki herkes) dahi bir alışveriş sevdasına düşmüştü. Bunu, büyük çaplı taksitle satın alma ve kredi sistemi sayesinde yapabiliyorlardı. Teknolojiye, lükse ve modern yaşamın şaşaasına müthiş bir açlık vardı; bu, –sık sık ifade edildiği gibi– "bir yaşamamışlık duygusu" ve açığı kapatma ihtiyacıydı.

Yabancı yatırımcılar teşvik görüyordu. Bunlar artık ayırımcı tedbirlerle karşılaşmıyorlardı; yatırım sermayesini ve kârlarını ülkelerine geri götürme olanağı sağlanmıştı; yatırımcılar ithalat vergisinde ayrıcalıklı muameleden yararlanmaktaydı ve son olarak, dört ayrı yerde (İzmir ve Mersin limanları çevresinde ve Adana yakınlarında) serbest ticaret bölgeleri kurulmuştu. Bu bölgelerde fabrika kuran şirketlerin birçoğu kendi ürünlerini yeniden ihraç ediyorlardı.

Hükümet altyapı ve kamu yararına hizmetlerde de yatırımlar için gerekli adımları attı. Telekomünikasyon ve yol şebekesi modernleştirildi (ikinci Boğaz köprüsü ve Avrupa'yla Asya arasındaki trafiği kolaylaştıran bir çevre yolu yapıldı); garip şekilde adına TEM ya da "*Trans European Motorway* / Kuzey-Güney Avrupa Otoyolu" denilen modern bir otoban, –artık yaklaşık on milyon nüfuslu olan– İstanbul'la, –yaklaşık beş milyon nüfuslu– Ankara metropolleri arasındaki eski iki şeritli yolun yerini aldı; hiç olmazsa o yolun üzerindeki baskıyı hafifletti; Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye doğal gaz borularının döşenmesi, doğal gazın adi kömür ve linyitin yerini alması, 1980'lerin sonlarında büyük kentlerdeki hava kirliliği üzerinde önemli bir etki yapmaya başladı.

Devlet nakit paraya sıkıştığı için, inşaat işlerini üstlenenlerin "yap-işlet-devret" formülüyle çalışmalarını teşvik etmeye çalıştı. Bunun

anlamı, bir yabancı yatırımcının, bir tesisi (köprü, otel ya da enerji santrali) inşa etmesi ve bunu, maliyeti karşılanana ve bir kâr haddi elde edilene kadar işletmesiydi. Bu tesis sonradan Türk hükümetine devredilecekti. Bu yöntem ekseri turizm sektöründe kullanıldı. Özal hükümeti, Türkiye'nin en büyük doğal kaynaklarından biri olan kıyılar ve doğal güzelliklerden hiç yararlanılmadığının farkına vardı ve 1980'lerde Türk turizm sanayinin geliştirilmesi için atılımlar yapıldı. 1980'lerin sonuna gelindiğinde, Türkiye Akdeniz tatil pazarından oldukça büyük bir pay kapmış ve Kuzey Avrupa ülkelerinden yapılan paket turlar için gözde bir yer haline gelmiş bulunuyordu. Tabii ki bunun sonucunda kıyıların ve doğal güzelliklerin zarar gördüğünü söylemeye gerek yok. Türk turizmi 1990-1991 Körfez bunalımı nedeniyle çok sarsıldı; ancak hemen ertesi yıl, 1992'de bu kez de eski Yugoslavya'daki iç savaşın etkisiyle iyileşti. Turizm sektörünü geliştirmek için ilk planlar yapılırken, Türkiye'nin, pazarın en tepesini hedeflemesi ve kıyı şeridinin doğal güzelliğini muhafaza etmek için katı bir imar mevzuatının yürürlüğe konulması şart koşulmuştu. Sonuçta, tam tersi oldu. Türkiye kendisine, bütçesi düşükten ortaya değişen kesime yönelik bir kitle turizmini seçti ve kıyılarının büyük bir bölümü ticari metaya dönüştü. Kıyılar, İspanya, Yunanistan ve Kıbrıs'takilere benzer şekilde oteller, tatil köyleri ve belirli amaçlara yönelik tatil yerleri ile doldu; fiyatta da o ülkelerle rekabet etmekteydi. 1990'ların ortalarında, Türkiye yılda yedi milyonun üzerinde turist çekmeye başlamıştı ve turizm, başlıca sağlam para kaynağı olarak, işçi transferlerinin yerini almıştı. On yılın sonunda, turist sayısı yine ikiye katlanmış ve Türkiye, İspanya ve Yunanistan'dan sonra, Akdeniz'de gidilecek üçüncü en büyük tatil yeri olup çıkmıştı.

Hükümetin enerjik şekilde ele aldığı bir diğer tasarı, esasen 1960'larda planlanmış olan, dev "Güneydoğu Anadolu Projesi" (GAP)'tı. Bu plan, Türk sanayine enerji üretmek, Harran ovasında 1,6 milyon hektarı sulamak ve böylece Türkiye'de ekili araziyi ikiye katlamak amacıyla, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde bir barajlar kompleksinin, hidroelektrik santralleri ve sulama tesislerinin inşasını öngörüyordu. Tasarının ana bölümü olan, Urfa'nın kuzeybatısında Fırat üzerindeki büyük hacimli Atatürk Barajı 1992'de açıldı. Bu tasarı ve baraj, siyasal nedenlerden dolayı (yani nehirlerin akış yönündeki Suriye ve Irak gibi

ülkelerle suyun paylaşımı konusunda bir uzlaşmaya meydan vermemek için), uluslararası aracı kuruluşlardan mali yardım alınmaksızın yürütülmüştü.

İstikrar programı, zorlu bir başlangıca rağmen (1980-1981'de ekonomi gerçekten daralmıştı), amaçlarından birçoğuna erişebildi. İhracat 1980-1987 yıllarında yılda %22 ortalamayla arttı. 1979 yılında ihracat 2,3 milyar Amerikan doları iken, 1988'de 11,7 milyar Amerikan dolarına ulaştı. İhraç ürünlerinin niteliği on yıl boyunca değişime uğradı. 1979 yılında ihracatın yaklaşık %60'ını tarım ürünleri oluşturuyordu. 1988'de bu oran %20'ye düşmüştü. Aynı dönem boyunca sanayi ürünlerinin toplam ihracattaki payı, %45'in altından %72'nin üzerine çıktı. Sanayi ürünlerinin arasında tekstil özel bir öneme sahipti; toplam ihracat değerine dörtte birin üzerinde katkıda bulunuyordu.

İhracatta, hedef ülkeler de değişmişti. 1980'lerin başları dünya petrol fiyatlarındaki ikinci patlamaya rastlamıştı. 1974'ün tersine, bu kez devletten destek gören Türk ihracatçıları, petrol üreten Arap ülkelerindeki yeni servetten kâr elde etmeyi başardılar. 1982-1985 yılları arasında Türkiye'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya olan ihracatı, Avrupa Topluluğu ülkelerine olan ihracatını aşmış, İran en büyük pazar olmuştu. Daha sonra eski düzen kendini yeniden kabul ettirdi ve AT yeniden Türkiye'nin esas ihracat pazarı haline geldi. Gayri Safi Milli Hasıla ilk birkaç yıl boyunca (1985'e kadar) ortalama %4,5 artmıştı. 1987'de büyüme daha da yüksekti (%7 ila 8). 1988'den itibaren, büyüme rakamları kararsız ve öngörülemez hale gelmişti. 1994 krizine dek (daha ilerde bundan söz edilecek), büyüme oranı %1,5 ila 9 arasında değişmekteydi. İthalat da artmıştı (1979'da 5 milyar Amerikan doları iken, 1989'da 14,4 milyar Amerikan dolarına yükseldi) ve bütün bu dönem boyunca ihracatın sürekli ilerisinde oldu. Ödemeler dengesi boşluğu Avrupa'daki Türk işçilerinden gönderilen paralarla kapatıldı. Siyasal istikrar ve enflasyon oranının üstündeki çekici faiz oranları, Türk işçilerini, paralarını Türk bankalarına yatırmaya teşvik ediyordu.

Yüksek faiz oranları ve ücretlerin dondurulması, enflasyonu 1980'lerin ilk yarısında %30 ila 40 kadar aşağı çekti. Enflasyon sonra tekrar yükseldi ve 1988'de, 1980 öncesindeki ortalama %70 düzeyine ulaştı. Bunun nedeni (etkin şekilde kısılmış olan) aşırı tüketim talebi değil, süren yüksek kamu açıklarıydı. Buna birtakım etkenler sebep

olmaktaydı: kamu sektöründe çalışanların sayısındaki artışın kontrol altına alınamayışı; sanayi holdinglerinin ve özellikle serbest çalışanların muazzam kârlarına hemen hiç dokunmayan yetersiz vergilendirme; en önemlisi, verimsiz ve büyük ölçüde zarar eden dev bir devlet sanayi kesiminin varlığını sürdürmesi. Özal hükümeti, birçok kez, KİT'leri özelleştirme niyetini (aslında 1950'lerin başından beri gelen bütün hükümetler gibi) açıklamıştı, ama hükümetin özelleştirme programı çok yavaş ilerliyordu. KİT'lerin çoğu o denli atıl kalmış ve o kadar gereksiz sayıda elemanla dolmuştu ki yatırımcıların ilgisini çekmeleri mümkün değildi. Bazı devlet tekellerinin kaldırılması işi çok daha etkili oldu, bu da örneğin çok sayıda özel havayolu şirketi ve televizyon istasyonunun kurulması sonucunu verdi. Her iki sektörde de, Özal ailesinin üyeleri öncüler arasındaydı. Ticari radyo ve televizyon kanallarının durumu gerçekten sıra dışıydı. İlk TV istasyonları, örneğin (sonradan Interstar olan) Star-1, Almanya'dan yayın yapıyor ve bu yayın Türkiye'de uydu çanaklar aracılığıyla izlenebiliyordu. Kısa sürede bütün belli başlı holdingler ve özellikle büyük gazete sahipleri kendi kanallarına sahip oldular. Buna müsamaha gösteriliyordu; yayın tekelini devlete veren Anayasadaki madde ise, ancak yıllar sonra, 1993'te değiştirilecekti.

1989 yılı, üçüncü cumhuriyetin ekonomik kalkınmasında birçok bakımdan bir dönüm noktasıydı. Bunun nedeni kısmen, tarım üreticilerini –ve ihracatçılarını– etkileyen ciddi kuraklıktı. Özal'lı yıllarda tarım nispeten az ilgi görmüştü ve kuraklık tarım kesiminin teknolojik bakımdan hâlâ ne kadar geri olduğunu ortaya koymuştu. İşgücünün %60'ı tarımda istihdam ediliyordu, ancak tarımın ulusal hasıladaki katkısı, iyi geçen yıllarda bile, ancak %15 ila 20 arasındaydı. Faiz oranlarında –artan enflasyonu dahi aşan– bir artış, devlet yatırımlarının azaltılması ve Türk lirasının yüksek kuru, büyümeyi yavaşlatan diğer etkenlerdi. Liranın tedrici devalüasyonu enflasyonun gerisinde kalmış, bu yüzden 1990'a gelindiğinde, lira %40 oranında aşırı değer kazanmıştı. Bunun sebebi, Avrupa'daki çok sayıda Türk işçisinin, –yüksek faiz oranlarının cazibesine kapılıp– kendi paralarını Türk bankalarına yatırmaları ve böylece mark, dolar ve guldenleri liraya çevirmiş olmalarıydı. 1991-1992'de devalüasyon tekrar hızlandı ve lira daha gerçekçi bir seviyeye ulaştı.

Özal döneminin bütçe politikalarını değerlendirirken akılda tutulması gereken bir husus, Özal'ın devlet gelirlerini ayrı "fon"lara çekmedeki olağanüstü becerisidir. Sistem, çok özel amaçlar için zorla toplanan paralardan oluşmaktaydı; bunlar birçok farklı kalem ve etkinlik için yapılacak ek ödemelere ayrılmıştı. Bir örnek Konut Fonu'ydu. Bu fonu besleyen tek gelir lüks maddelere konulan ithal harcı değildi, ayrıca yurt dışına çıkan her Türk yurttaşından 100 Amerikan doları da alınıyordu. Bu fon ve bunun gibi daha birçoğu bütçenin dışında tutulmuştu; böylece meclis kontrolüne tabi olmuyorlardı. Bu şekilde, Özal, kendisinin ve yardımcılarının uygun gördüklerinde kullanabildikleri bir "gölge bütçe" oluşturmuştu.

1980'li yılların ekonomi politikaları zenginle fakir arasındaki farkı çok fazla artırdı. Bir tarafta, genellikle çok zengin girişimcilerin oluşturduğu yeni bir sınıf peydahlanmıştı. Servetler ithalat, ihracat ve inşaatlardan yapılmıştı. Bu yeni zenginler, eskiden Türkiye'de akla getirmesi bile hoş karşılanmayan bir şekilde ve Latin Amerika'yı anımsatan bir tavırla, gösterişe kalkışıyorlardı. Öte tarafta ise, halkın çoğunluğunun satın alma gücü, 1980'lerin sonunda son derece azalmıştı ve birçok Türk'ün evinde tam bir yoksulluk yaşanıyordu. Buna bir de (her ne kadar Türkiye'deki işsizlerin sayısına ilişkin her hesaplama, daha önce de değinildiği gibi, resmî bir kayıt ya da işsizlik tazminatı olmadığından dolayı, tahmin kabilinden oluyorsa da) işsizlerin sayısındaki çok büyük bir artış eklenmişti.

Siyasal sistemde artan liberalleşme, 1988'den itibaren sendikalara daha fazla ağırlık kazandırdı. İşçilerin huzursuzluğu özellikle 1990-1991 yıllarında arttı. Ocak 1991'de bir buçuk milyon emekçi genel grev yaptı. Sendikalar, üyelerinin satın alma gücünde 1980'den beri süren kaybı gidermede başarılı oldular. Ne var ki, bu başarıyı, daha önce de olduğu gibi, sadece modern büyük sanayi sektöründe ve KİT'lerde çalışanlar için gösterebildiler. Türk ekonomisinin esasını oluşturan küçük aile işletmeleri ise, halen büyük ölçüde sendikaların menzili dışında kalıyordu. Ne yazık ki 1980'ler, örgütlenmiş işçiler açısından, git gide daha çok işin, az kârla iş yapan taşeronlara verilmesine sahne oldu. Bu kesimdeki iflas sayısı 1989'dan itibaren hızla arttı. Devlet memurlarına sendika üyeliği ise hâlâ yasaktı.

Artan ekonomik bunalımla karşı karşıya kalan ANAP hükümeti gözlerini kapama yoluna gitti. 1989 yılında resmen kabul edilen –1990-1994 dönemine ait– altıncı beş yıllık plan hiç gerçekçi değildi; yüksek büyüme, %15 enflasyon ve az açık öngörüyordu. Dünya ekonomisinde 1980'lerin sonundaki yavaşlamayla, planlanmış olan büyüme rakamlarının erişilemez olduğu ortaya çıktı (Türkiye artık ihracata yönelik ekonomisinden dolayı küresel ekonomik eğilimlere karşı çok daha duyarlıydı) ve ülke, ekonomik büyümenin çok kararsız olduğu; enflasyon, bütçe açığı ve işsizlik gibi olumsuzlukların yükseldiği bir döneme girdi.

Özal'dan sonra gelen 1991-1993 Demirel-İnönü koalisyonunun, daha muğlak bir ekonomi politikası vardı. DYP de, SHP de, geleneksel yandaşlarının çıkarlarını koruma çabasındaydı. SHP bir dereceye kadar, devlet memurlarının ve işçilerin, özellikle de devlet sektöründekilerin çıkarlarını savundu; DYP ise, geleneksel küçük işletmeleri ve çiftçileri ANAP'tan bile daha çok temsil etti. İki büyük merkez sağ partisi, DYP ve ANAP arasındaki rekabet, Türkiye'nin iki büyük işveren örgütü arasında da artan bir gerginliğe yol açtı; bunlar, büyük iş çevrelerini temsil eden ve bu sebepten ANAP'a daha yakın olan TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve işadamları Derneği) ve küçük ve orta işletmeleri temsil eden ve bu nedenle DYP'ye yakın olan TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği)'du.

Tekrarlanan mali krizler: 1994-2002

Koalisyon hükümeti, ekonomi politikalarına Özal'dan daha az önem veriyordu. Ekonomiyi yine gündemin ilk sırasına yerleştiren, Tansu Çiller oldu. Kendisinin öncelik sırasında, devlet sanayi kuruluşlarının özelleştirilmesi geliyordu; çünkü hem iflah olmaz bir Thatcher taraftarı olarak devlet müdahalesine ideolojik açıdan karşıydı, hem de özelleştirmeyi devlet sektörünün yetersizliğine ve süratle büyüyen bütçe açığına bir çözüm olarak görüyordu. Çiller, Türk ekonomisindeki zayıf noktalarını net bir şekilde gördüğünü birçok kez göstermişti. Buna rağmen, başbakanlığının ilk altı ayı boyunca kabinesi hiçbir esaslı tedbir almadı. Hükümet, faizleri nispeten düşük tutarken, bir yandan da liranın döviz kurunu destekleyerek ekonomik büyümeyi devam ettirmeye çalıştı.

Bunda başarılı oldu: 1993'te Gayri Safi Milli Hasıla %7,3'tü, ancak ekonomideki temel dengesizlikler, gizli bir gerilime yol açtı. Er ya da geç bir şeyler kopacaktı ve nitekim 1994'e girildiğinde bu oldu. İşleri, ülkelerin ve şirketlerin kredi notunu kararlaştırmak olan ve aldıkları kararlara uluslararası bankalar tarafından genellikle uyulan iki Amerikan firmasının ikisi de, Türkiye'nin notunu arka arkaya iki kez, "yatırım yapılabilir" seviyesinden, "riskli" seviyesine düşürdüler. Sonuç, liranın ani düşüşü (kısa zamanda Amerikan doları 17 bin liradan 30 bin liraya çıktı) ve faizlerin firlamasıydı. Bu, sonraki yedi yıl içerisinde Türkiye'nin yaşayacağı üç büyük ekonomik durgunluktan ilkinin başlangıcıydı. 27 Mart yerel seçimlerine kadar hükümet pasif kaldı, ama hemen sonrasında, 5 Nisan'da, çok sert bir istikrar programı ilân edildi. Program büyük ölçüde kısa dönemli acil önlemlerden (vergi artışları, harcamalarda kesintiler, faiz oranlarında yükselme, devlet hizmetleri ve ürünlerinde aşırı fiyat artışları) ve kısmen de, vergi reformu, bağımsız bir Merkez Bankası, ihracatın artması ve özelleştirmenin hızlandırılması planlarından oluşuyordu.

Kısa dönemli önlemler, bütçe açığını azalttı – ama ortadan kaldırmadı. Aynı zamanda, liranın serbest düşüşü, ithalattaki patlamanın sonunu getirdi; bu da ticaret dengesini iyileştirdi. Bu önlemler, Türkiye'ye tekrar borç para vermeye istekli olan IMF'yi memnun etmişti; ancak ne IMF'den ne de Dünya Bankası'ndan acil yardım gelmedi. Bu durum Meksika'nın deneyimiyle taban tabana zıttı; çünkü Meksika yakın dönemde benzeri bir krizi yaşadığında, güçlü Amerikan baskısı sonucunda kurtarılmıştı. Türkiye bu krizi kendi başına göğüslemek zorundaydı.

1994'ün geri kalan yıllarında lira daha fazla kayba uğramadı. Yılın sonunda enflasyon –esas olarak hükümetin fiyat artışlarından dolayı– %150'de kalmış, ama 1995 başlarında inmeye başlamıştı. Madalyonun öbür yüzü ise, önlemlerin, yılın başında zaten durgunluk belirtileri göstermiş olan Türk ekonomisini derin bir ekonomik durgunluğun içine düşürmüş olmasıydı. Gayri Safi Milli Hasıla %6 azaldı ve 600 binden fazla insan işini kaybetti. İşinde kalanlar satın alma gücünde sert ve ani bir düşüşle karşılaştılar. Türk-İş ve daha küçük olan DİSK'in ikisi de, sınırlayıcı yasalar, azalan üye sayısı ve fon eksikliği arasında sıkışıp kalmış oldukları için, ciddi bir direnişte bulunamadılar. En mücadeleci

sendika, 1990'larda daha etkili hale gelmiş olan İslâmcı konfederasyon, Hak-İş'ti, ama sonuçta o da diğerleri kadar güçsüzdü. İşçi hareketi bütün gücünü yitirmiş gibiydi; öyle ki, işverenlerin, sigorta primlerini ödememelerinden dolayı sosyal güvenlik sisteminin yükümlülüklerini yerine getiremiyor oluşu bile onları sokağa dökmemişti.

Hükümetin acil karşı önlemleri birtakım başarılar sağlamasına rağmen, IMF'yle üzerinde uzlaşılan yapısal reformlar hiç ilerlemiyordu. Özelleştirme yasası nihayet Kasım 1994'te geçmişti, ama sonraki dönemde de, devlet varlıklarının satışı kaplumbağa hızında sürdü. Devlet havayolları, havaalanları yer hizmetleri, turizm işletmeleri, petrokimya sanayi kuruluşları, elektrik santralleri ve telekomünikasyon hızlı özelleşmeye tahsis edilmişti, ancak Aralık 1994 ile Mayıs 1995 arasında sadece 65 milyon Amerikan doları değerinde varlık satılmıştı. Bazı özelleştirmeler, örneğin lastik fabrikasının bir İranlıya, Et ve Balık Kurumu'nun ise İslâmcı sendika Hak-İş'e satışı, siyasi bakımdan o denli nazik meselelerdi ki bunların iptal edilmesi gerekti. Yine de, Türk ekonomisi kötü yönetim kararlarına karşın kendini hızla toparlama yeteneğini bir kez daha gösterdi ve 1995 ilkbaharının sonlarında tedrici bir iyileşme başladı. Yılın sonunda büyüme yine oldukça güçlüydü ve iyileşme 1996 yılı boyunca sürdü. Bununla beraber, temel sorunlardan hiçbiri ele alınmamıştı. Enflasyon %80'in üzerinde kalmış ve ticaret açığı iyileşme başlar başlamaz genişlemişti. Vergi kaçakçılığını önlemek için Mayıs'ta bir program ilân edildiyse de gerçekleşmedi ve İslâmcılık etkisindeki yeni hükümet iktidara geldiğinde, Çiller'in 1994-95 yıllarındaki politikalarından tam bir kopuş yol açan popülist politikalara girişti. Erbakan iktidara gelir gelmez, ülkedeki 1,8 milyon devlet memurunun aylıklarına %50 ve emekli aylıklarına %130 oranında artış ilân etti.

Bütçede bu türden bir cömertliğe imkân olmadığını herkes biliyordu, ama hükümet kaygısızca, özelleştirmelerden, karaborsanın yok edilmesinden ve devlet arazilerinin satışından 50 milyar Amerikan doları fazladan gelir elde edeceğini duyurdu. Bu ekonomik politikanın hiç de gerçekçi olmadığı açıktı. Türk ekonomisinin yapısal sorunları (borç, enflasyon, devlet sektörünün hantallığı) dikkate alınmamıştı ve 1998'de ülke şiddetli bir durgunluğa maruz kaldı. Bunun en belirgin nedeni, o yılki Rus mali kriziydi. O kriz, Doğu Asya'daki mali krizin ardından

geldiği için, genel olarak, "yükselen pazarlara" olan güveni yok etmişti, ama Türkiye'yi çok daha ciddi şekilde vurmuştu, çünkü Rusya, Türk ticareti için çok önemli bir pazardı. Gayri Safı Milli Hasıla 1999'da %6,4 azalmıştı.[15]

Nisan 1999 seçimleri sonrası iktidara gelen Ecevit hükümeti, IMF ve Dünya Bankası'ndan (1994'ün aksine, bu kez sağlanmış olan) yardımlarla çok kapsamlı bir ekonomik program başlattı. Aralık 1999'da kabul edilen program, devlet harcamalarının sınırlandırılması, özelleştirme ve önceden duyurulan döviz kurlarından oluşuyordu. Enflasyon hedefi, 2000 yılı için %25 olarak belirlenmişti, 2002'de ise %10'a düşürülecekti. Ücret artışları reel enflasyon yerine beklenen enflasyona bağlanmıştı. Bu program bir süre işledi. Enflasyon ve faiz oranları sert bir şekilde düşmüş, yatırımlar artmıştı ve iyimser bir hava vardı. Ancak bu, uzun sürmedi. Tüketici bu yeni ortamdan yararlanıp, satın alma merakını sürdürdü. Cari işlemler açığı yükseldi ve hükümet gittikçe daha elverişsizleşen borç ödeme oranlarında borçlanmak zorunda kaldı. Liranın Amerikan dolarına sabitlenmiş döviz kurunun, sürdürülebilir olmadığı anlaşıldı ve yabancı bankalar ani bir çöküşten korkarak, Türk bankalarına borç vermeyi kestiler. Bazı Türk bankaları için bu, bardağı taşıran son damla olmuştu. Hem borç verirken hem de borçlanırken sorumsuz şekilde davranmışlardı. Bankalar, hazine bonolarını satın almak için, yurt dışına, yüksek reel faiz oranıyla ciddi miktarda borçlanmışlardı, ama aynı zamanda da, 1994 krizinden sonra devletin tüm banka mevduatlarına sınırsız garanti getirmiş olmasından dolayı, gelişigüzel borç para vermişlerdi. Devlet bankaları ise –on yıllardır varlığını hissettiren– ek bir sorundu; bu bankalar partilerin genel başkanları tarafından, tarım, küçük işletmeler ve konut inşaatı gibi siyasal açıdan ilgi çekici olan sektörlere ucuz kredi temininde kullanılmışlardı.

Kasım 2000'de liradan çok büyük bir kaçış, ucu ucuna önlenebildi, ancak Şubat 2001'de, Ecevit'in yolsuzluklarla mücadeleyi kabul etmediği gerekçesiyle, Sezer ve Ecevit arasında yaşanan tartışma sonucu, zorla ayakta tutulan güven bir gecede kaybolup gitti ve program çöktü. Liranın değeri yarı yarıya azalmış ve 2001-2002'de ekonomi yaklaşık %9 oranında daralmıştı. Kasım 2002 seçimlerinin göstermiş olduğu gibi, siyasal elit bu başarısızlık nedeniyle affedilmemişti. Bununla birlikte, sırf

ekonomik açıdan bakıldığında, Ecevit hükümetinin mirası tümüyle olumsuz değildi. Ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Kemal Derviş'in rehberliğinde, mali sistemi yeniden yapılandırmada önemli adımlar atılmıştı. Merkez Bankası bağımsız hale getirilmiş ve bankacılık sektöründe siyasetin etkisi azaltılmıştı. Kamu İhaleleri Yasası değiştirilmişti. Tüm bu önlemlerin amacı "şeffaflığı artırmaktı." (Bu, IMF'nin yolsuzluğu azaltma jargonuydu.)

KÜRT SORUNU

PKK ile savaş

Türkiye'deki gündeme yıllar geçtikçe artan şekilde ağırlığını koyan siyasal sorun, Kürt halkının hakları sorunuydu. 1980 darbesinden sonra, Kürt kimliğinin ifade biçimlerinin baskı altına alınması yoğunlaştı. Kürtçenin özel yaşamda dahi kullanılması resmen yasaktı. Halk sürekli olarak "ulusal duygularının zayıflığı" ile suçlanmaktaydı; buna en bilinen iki örnek, –kendisi Kürt olmayan– yazar İsmail Beşikçi ve kendi dili Kürtçede türkü söyleyemediğinden dolayı üzüntü duyduğunu açıklayınca, hakkında "ayrılıkçı propaganda" nedeniyle dava açılan türkücü İbrahim Tatlıses'ti.

Askerî yönetimin çok sert tedbirlerine rağmen, Kasım 1978'de Abdullah Öcalan tarafından kurulmuş en köktenci Kürt hareketi olan *Partiya Karkeran Kürdistan* (PKK diye bilinen Kürdistan İşçi Partisi)'ın liderleri, ülkeden kaçmayı başarmışlardı. PKK 1970'lerde ortaya çıkan ilk Kürt siyasal örgütü değildi. 1980'e kadar öteki örgütler çok daha önemli ve ideolojik olarak çok daha gelişkindiler. PKK ise, basit bir programla ve –silahlı– eyleme büyük ağırlık vererek, toplum dışına itildiği duygusuna kapılmış yoksul, eğitimsiz köy ve kasaba gençlerini hedeflemiş olan tek örgüttü. Eylül 1980'de Öcalan Şam'a yerleşti ve Suriye hükümetinin yardımıyla Bekaa vadisinde eğitim kampları kurdu. Taraftarları burada, Suriyeli ve Filistinli subaylar tarafından eğitim görmekteydi. PKK'nın ilk resmî kongresi, Temmuz 1981'de Suriye-Lübnan sınırında yapıldı.

İran-Irak Savaşı, Irak askerlerinin güneydeki cephede olmalarını gerektirdiği için Kuzey Irak'taki Kürt örgütlerine, yani Mesut Barzani'nin

Kürdistan Demokrat Partisi'yle Celâl Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği'ne 1982'den itibaren hareket serbestisi sağladı. Marksist PKK'yla, oldukça muhafazakâr olan Barzani'nin KDP'si arasındaki ilişkiler hiçbir zaman çok sıcak olmamıştı, ancak KDP yine de, Öcalan'ın yandaşlarının, KDP denetiminde olan Irak-Türk sınırının güneyindeki bölgeden eylemler yapmalarına izin veriyordu. Bu da PKK'ya, Türkiye'ye sızmak için, biri doğrudan doğruya Suriye'den, diğeri de Irak Kürdistan'ından olmak üzere iki güzergâh sağlamıştı. 21 Mart 1984'te, –yasaklanmış– Kürt yeni yılı (Nevroz) kutlamaları, PKK'nın Güneydoğudaki gerilla faaliyetinin başladığını bildirmekteydi. O tarihten beri Nevroz her yıl, PKK'nın gerilla savaşının yoğunlaşma vesilesi oldu. Türk askerî noktalarına asıl hücumlar, 15 Ağustos 1984'te, birbirine 200 kilometre uzaklıktaki Eruh ve Şemdinli'ye eşzamanlı olarak yapılan saldırılarla başladı.

PKK'nın eylemlerinin çapı giderek arttı. 1986'dan itibaren, Türk yetkililerinin aldığı karşı tedbirlerden biri de PKK saldırılarına karşı koymaları için –"köy korucuları" denilen– bazı köylülerin aylığa bağlanması ve silahlandırılmasıydı. Bu, tam anlamıyla başarıya ulaşmadı. Alınacak adayları yerel aşiret başkanları öneriyordu ve çoğu aday, geçmişi zorbalık ve suçla dolu olanlardan seçiliyordu. Köy koruculuğuna toplam 18 bin kadar kişi alındı, ancak 1987'de PKK bunlara karşı şiddetli bir mücadele yürütürken, köy korucularının İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma tüfekleriyle PKK'nın kalaşnikoflarına denk düşmedikleri anlaşılacaktı. Birçoğu öldürüldü, birçok olayda ise kadınlar ve çocuklar dâhil bütün aileleri katliama uğradı. Moral çöküntüsü büyük bir sorun haline gelmişti ve ordu kitle halinde kaçışların önünü almak için sert tedbirlerle gözdağı vermek zorunda kaldı.[16] Türk ordusunun sınırı kapama ve gerillaları yakalayıncaya kadar dağlarda kovalama çabaları pek etkin olmadı. Türk tarafındaki ana sorunlar, bu gerillalara karşı koyacak teçhizatın (helikopter, telekomünikasyon) eksikliği ile istihbarat servisleri, ordu, jandarma ve polis arasında eşgüdüm sağlanamamasıydı. Bu sorunları halletmek ve eşgüdümü sağlamak için, eski bir MİT görevlisi olan Hayri Kozakçıoğlu, önce 8 sonra 11 ilin başına süper vali olarak atandı.[17] Yine de eşgüdüm konusu bir sorun olarak kaldı ve sonraki birkaç yıl içinde süper valinin çoğu yetkisi yavaş yavaş askerî yetkililere geçti. Türk ordusunun, kasaba garnizonlarından faaliyete

geçmek yerine, barınmanın zor olduğu sıra dağlarda yerleşik bir düzen kurduğu 1992 yılından itibaren, taktiklerde büyük değişiklikler olmaya başladı. Bu, onlara, 1990'ların ortalarında giderek inisiyatif kazanma olanağını verdi.

PKK bu dönemde Kürt ulusçuluğu üzerinde bir tekele sahip değildi. Başka örgüt ve partiler de vardı ve bunlar Türkiye Kürtlerinin bağımsızlığı için çabalıyor olmakla beraber, PKK'nın hem Türklerle işbirliği yapan Kürt köylülerine karşı, hem de diğer Kürt örgütlerine karşı uyguladığı vahşete karşı çıkıyorlardı. Bu örgütlerden sekizi 1988'de PKK aleyhtarı bir ittifak (*Tevger*) imzaladılar. Tevger, PKK lider takımından ayrılan kişilerle güçlenmişti, ancak Tevger'in nüfuzu Avrupa'daki mülteci topluluklarıyla sınırlıydı ve PKK hâlâ, Anadolu içlerinde yakın halk desteğine sahip tek örgüttü.

Abdullah Öcalan'ın Türkiye'deki imgesi, Haziran 1988'de *Milliyet* gazetesindeki sansasyonel bir röportajla değişime uğradı. Yıllardır Türkiye'nin bir numaralı halk düşmanı (bir anlamda öyleydi) ve tam bir şeytan olarak betimlenmiş olan bu adam, Galatasaray taraftarı, etten kemikten bir adamdı. 1988'den sonra PKK'nın itibarı, Öcalan'ın artık yanlış olduğunu kabul ettiği, Güneydoğu'daki köylülere yönelik terör taktiklerini bırakmasından dolayı da arttı. 1989'da, PKK bazı aşırı solcu kent gerilla gruplarıyla (Dev-Sol, TİKKO, THKP-C ve diğerleri) bir ittifak yaptı; bu ittifak PKK'nın Türkiye'nin büyük kentlerinde saldırıda bulunma yeteneğini arttırdı. Ne var ki eski alışkanlıklar sona ermiyordu. 1993-1994'te Öcalan'ın Güneydoğu'da köy öğretmenlerine karşı bir suikast kampanyası emrini vermesiyle, terör taktiklerine yeniden dönüldü. Çok sayıda öğretmen öldürüldü. Öğretmenler iki ateş arasında kalmışlardı: Ya sürekli korku içinde yaşayacaklardı, ya da "görev yerlerini terk ettikleri" için kovuşturulmayı göze alacaklardı. Bu kampanyanın Öcalan'ın imgesine ve öncülük ettiği harekete verdiği zarar ağır oldu.

Türk yetkilileri uzun bir süre, PKK'nın eylemlerini sınır üzerinden yaptığını farz ettiler, ama sınırı kapamak için sürdürülen tüm gayretlere rağmen olayların sayısının artması üzerine, PKK'nın yerel destekten yararlanabileceğini ve basında sürekli yer alan "adam kaçırma" eylemlerinin aslında halkın gerillalara katılması anlamına geldiğini kabul etmek zorunda kaldılar. Bu durum, Türk ordusunu klâsik gerilla

mücadelesiyle karşı karşıya bırakıyordu. Yerel halkın çoğunun PKK'yı desteklediği ve gerillaların kolayca köy halkının arasına katılıp karıştıkları belliydi.

Ordu, benzer birçok örnekte olduğu gibi, öfke ve hüsranını yerel sivil halktan çıkardı. Bu türden olayların en kötüsü Ekim 1993'te meydana geldi; bu tarihte ordu birlikleri, Diyarbakır'daki jandarma güçlerinin komutanı Bahtiyar Aydın'ın öldürülmesinin intikamını, Lice kentini topla bombardımana tutarak aldı. Türk ordusunun 1990'ların başlarında artan şekilde uyguladığı bir diğer anti-gerilla taktiği, "köylerin yakılması"ydı: dağlardaki köyler boşaltılıyor ve PKK üsleriyle bağlantılarının kesilmesi için imha ediliyordu. 1993 sonlarında 500 kadar köy boşaltılmış bulunuyordu; 1994'te ise buna 900 köy daha eklendi. 1996'da toplam sayı 3000'i bulmuştu. Köylüler bazen "güvenli köyler"e ya da kamplara yerleştiriliyorlardı, ama çoğu zaman derhal çekip gitme emri alıyorlardı. Çoğu, soluğu büyük kentlerde alıyordu. Diyarbakır yarım milyondan fazla sığınmacıyı ağırlamak zorunda kalmış ve tıka basa dolmuştu.

Bu mücadelede Türk ordusu tarafından kullanılan insan sayısı hızla arttı (1991'de 150 bin iken 1994'te 250 bin), ama ölü sayısının artışı daha hızlı oldu. Resmî rakamlara göre, 1984-1990 yılları arasında 2500 kadar insan ölmüştü; 1994'te bu sayı 7000'e ulaştı; 1996 yılı sonunda ise resmî rakam 17 binin üstündeydi. Çatışmanın sona erdiği 1999'da sayı, 30 bin civarında sabitlenmişti.

PKK'nın tedarik ve sızma yollarını kesme teşebbüsü sırasında, savaş, düzenli şekilde sınır ötesine, Irak'a taşındı. Türk savaş uçakları Kuzey Irak'taki kampları bombaladı ve alçaktan uçarak ateş etti. Ankara'daki hükümet aynı zamanda da, Irak'taki Kürt hareketleriyle, yani Barzani'nin KDP'si ve Talabani'nin KYB'siyle, çok etkili ittifaklar kurmaya çalıştı. Ocak 1991'deki Körfez Savaşı'ndan beri bu iki hareket, Irak Kürdistan'ının kuzey kısımlarını kontrol etmekteydi: KDP, Türk sınırına bitişik olan alanı; KYB ise, daha Güneydoğu'ya doğru olan bölgeyi. Kasım 1992'de, Türk askerleri Iraklı Kürtlerle birlikte, PKK'ya karşı müşterek bir saldırıda bulundular. Bu manevra, PKK'yı geçici olarak Kuzey Irak'tan sürmüş, ancak etkisi çok sınırlı olmuştu; Türk ordusunun PKK'yı bir kez daha yok etmek için Mart 1995'te bölgeyi büyük çapta ("Çelik Operasyonu" denilen) istila etmesi, önceki operasyonun yetersiz

kaldığını kanıtlamıştı; bu operasyonlarda 35 bin asker ve 13 general yer almıştı. Bu askerler geri çekildikten sonra, Barzani ile İsrail'in Güney Lübnan'daki güvenlik bölgesi modeline benzer bir güvenlik bölgesi oluşturulmasına dair görüşmeler başlatıldı, ancak Barzani Türkiye'den para ve silah kabul etmeye hazır olmakla beraber, kendi bölgesinde Türk askerî varlığına karşı çıkıyordu. Bu arada, PKK savaşçıları sessiz bir şekilde sınır bölgesine geri döndüler ve savaş eskisi gibi sürüp gitti.

Kürt sorunu ve ulusal siyaset

Güneydoğu'daki bu tırmanış, Kürt sorununu Ankara'da siyasal gündemin üst sırasına yerleştirdi. Kasım ayında altı SHP milletvekilinin faaliyetleri, Paris'te Kürdistan üzerine bir konferansa katıldıkları için askıya alındı. Dokuz SHP milletvekili, alınan kararı protesto ederek, partiden istifa etti. On beşinden onu, Haziran 1990'da, Kürtlerin hakları için mücadele eden Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurdular. Türk siyasetindeki şovenist çoğunluk, HEP milletvekillerini vatan hainleri olarak gördü ve başından itibaren her tür bıktırıcı ve tedirgin edici tavra maruz bıraktı. 1991'de meclisin yeni üyelerinin yemin töreni sırasında bazı HEP milletvekillerinin Kürtçe konuşması, bir skandala yol açtı. Bu milletvekilleri ayrıca, hangi yabancı dili bildiklerine dair bir anket sorusuna "Türkçe" diye yanıt vermişlerdi. Anayasa Mahkemesi'nden, ayrılıkçılık gerekçesiyle, HEP'i yasaklaması istendi. Bu talep sonunda (Temmuz 1993'te) gerçekleşti, ancak bu tarihe kadar partinin biri hariç tüm üyeleri yeni bir partiye, Demokrasi Partisi'ne (DEP)'e, transfer olmuşlar, böylelikle HEP yasaklandığında sandalyelerini yitirmiş olmaktan kurtulmuşlardı. DEP, önceli kadar eziyete uğradı. Eylül 1993'te Parlamento temsilcilerinden biri öldürüldü ve Şubat 1994'te Ankara'daki parti merkezi havaya uçuruldu. Ankara DGM Başsavcısı Nusret Demiral, Aralık 1993'te DEP'e karşı Anayasa Mahkemesi'nde dava açtı ve Mart 1994'te parlamenterlerin dokunulmazlıkları kaldırıldı; bu karar, Başbakan Çiller'in ısrarı üzerine alınmıştı; Çiller, o ayki seçim kampanyası sırasında "PKK'yı meclis dışına atmakla" böbürlenecekti. Dokunulmazlıkları kaldırılan milletvekilleri derhal, Millet Meclisi binası içerisinde tutuklanmışlardı. Parti Haziran 1994'te yasaklandı. Altı DEP

milletvekili çoktan ülkeyi terk edip Avrupa'ya gitmiş bulunuyordu: Mart'ta tutuklanmış olan yedi kişi yargılandı ve Aralık 1994'te 15 yıla kadar hapis cezası aldılar. Ülkedeki eski DEP üyeleri, eskisinin yerine bir parti kurdular; HADEP (Halkın Demokrasi Partisi), 1995 seçimlerinde Güneydoğu'da başarılı bir sonuç aldı, ancak büyük kentlerdeki Kürt seçmen üzerinde hiçbir etkisi olamadı. Avrupa'ya gitmiş bulunan DEP üyeleri, "Sürgündeki Kürt Parlamentosu"nun oluşmasında esaslı bir rol oynadılar; bu parlamento ilk kez 12 Nisan 1995'te Lahey'de toplandı. HADEP –savcılar denedikleri halde– kapatılmadı, ancak liderlerinden bazıları Haziran 1997'de ağır hapis cezaları aldı.

Savaşın, tüm Türk toplumu üzerinde travmatik bir etkisi olmuştu. Siyaset, iş dünyası ve entelektüel ve akademik çevrelerden çok sayıda kişi, Kürt sorununa siyasal, barışçı bir çözümün tek çıkar yol olduğunun farkındaydı. Cumhurbaşkanı Özal (ki kendisi yarı Kürt'tü), kurulu siyasal düzenin, Kürtlere ödün verilmesini açıkça savunan ilk üyesi olmuştu. Bakanlar kuruluna danışmaksızın, Kürtçe konuşma ve müzik üzerindeki yasağı kaldıran bir kararname bile yayınlatmıştı. Ölümünden kısa bir süre önce de, siyasi ödünler vermeye yanaşacak gibiydi. Tansu Çiller başbakan olduktan kısa bir süre sonra, (Franko sonrası dönemde, Katalonya ve Bask ülkesi gibi bölgelere, büyük ölçüde özerkliğin verildiği İspanya'daki bölgesel hükümetlere yetki tanınması sürecini kastederek) "bir Bask çözümü arayışı"ndan söz etmişti. TÜSİAD Başkanı Halis Komili, Cem Boyner'in yaptığı gibi, müzakere çağrısında bulundu. Ancak, siyasal çözüm taraftarları, güvenlik örgütünden, ordunun üst komutasından, parlamentodaki sağcı çoğunluktan, şovenist medyadan ve gittikçe kutuplaşan kamuoyundan gelen baskı karşısında güçsüz kalıyorlardı. Demirel ve Çiller tarafından sürekli tekrarlanan resmî yaklaşım, herhangi bir tartışma yapılmasından önce, PKK'nın askerî açıdan yenilgiye uğratılması gerektiğiydi.

Bütün büyük partiler içerisinde RP, daha uzlaşıcı bir tutum takınmaya en yatkın olanı gibi görünüyordu. Erbakan dolaylı olarak, müzakereye yakın olduğunu ima etmişti; ayrıca, PKK'nın elinde bulunan Türk askerlerini serbest bıraktırma teşebbüsünde bulunmak için Kuzey Irak'a giden RP Van milletvekili, medya tarafından vatan haini olmakla suçlanmasına ve aleyhinde bir soruşturma başlatılmasına karşılık, parti tarafından desteklenmişti. Ama Erbakan dahi, ordunun durumu

kontrolünde tutmasına şimdilik müdahale edemeyeceğini kabullenmek zorunda kalmıştı.

PKK'ya karşı zafer

Askerî ve siyasal baskı, nihayet Türkiye'ye PKK karşısında çok arzu ettiği zaferi getirdi. Erbakan –ve Çiller'in– görevden uzaklaştırılmasından sonra, yeni Ecevit-Yılmaz kabinesi (bu kabine, güvenlik meselelerinde gözle görülür şekilde ordunun gözetimi altındaydı), Abdullah Öcalan'a ve PKK karargâh ve eğitim kamplarına halen kucak açan Suriye'ye yönelik tehdit içeren açıklamalar yapmaya başladı. Suriye muhtemelen Öcalan'ı artık başındaki bir dert olarak görüyordu. Öte yandan, Suriye'nin lider kadrosunun Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle açıkta kaldığı ve şimdi, Türkiye'nin yakın müttefiki olan Amerika Birleşik Devletleri'yle ilişkilerini iyileştirmesi gerektiği de hatırlanmalıdır. Suriye bir yandan da İsrail'le Türkiye arasında sıkışıp kalmıştı; bu iki ülke arasındaki askerî işbirliği ise devamlı artıyordu. Bu yüzden, Türkiye Ekim 1998'de savaş tehdidinde bulunduğunda, Suriyeliler Öcalan'a misafirliğinin haddinden fazla uzamış olduğunu söyleyip, onu bir uçağa bindirdiler. Öcalan, Moskova'da bir ay kadar kaldıktan sonra, solcu İtalyan parlamenterler tarafından Roma'ya getirildi. Burada ev hapsinde tutulurken, bir yandan da yapmış olduğu siyasal iltica başvurusu incelenmekteydi. Almanya veya Hollanda'ya gitme girişimi suya düşünce, Öcalan, Roma'dan Yunan Adası Korfu'ya gitti. Yunan hükümeti, Türkiye'yle karşı karşıya kalmaktan korkarak, onu Nairobi'deki (Kenya) elçiliğine yolladı. Bir şekilde elçilik binasından çıkmaya ikna edildiği gün, yani 16 Şubat 1999'da, büyük ihtimalle bölgedeki en büyük istasyonu Nairobi'de bulunan CIA'in yardımıyla Türk komandoları tarafından yakalanıp kaçırıldı.

Öcalan, Türkiye'ye döndükten sonra, Marmara Denizi'nde bir adaya hapsedildi; bu adada yargılandı ve sonunda asılarak idama mahkum edildi (bu ceza 2002'de ömür boyu hapse çevrildi). Öcalan'ın yargılanması sırasındaki tavrı dikkat çekiciydi ve birçok destekçisinin hayallerini yıkıp, gözlerini gerçeklere açmasını sağladı. Bu süreçte kesinlikle meydan okuyan bir kahraman tavrı sergilemedi. Daha çok,

umutsuz ve tükenmiş, boyun eğen ve zaman zaman da depresyonda bir adam izlenimini veriyordu. Anlayış ve af diledi ve Türk halkına olan büyük sevgisini pek çok kez ifade etti.

Öcalan, daha Roma'da kaldığı sırada, PKK'nın anlaşmazlığa barışçı bir çözüm arayacağını bildirmiş bulunuyordu. Bu tutum, şimdi PKK lider takımı tarafından doğrulanmıştı; PKK çevreleri "Apo"yu liderleri olarak saymaya devam ettiklerini bildirmiş, ama bunun yanında Ağustos 1998'de ilân edilmiş olan ateşkesin yürürlükte kalacağını da belirtmişti. PKK isminin, 2002'de KADEK (Kürt Özgürlük ve Demokrasi Kongresi)'e dönüştürülmesi, askerî mücadeleden siyasal mücadeleye geçişin simgesi oldu.

İnsan hakları ve "derin devlet"

Kutuplaşma, Türkiye'de yurttaş haklarını artan bir baskı altına sokmuştu. Git gide daha çok insan anti-terör yasasından dolayı eziyete uğruyordu. Belki daha da kötüsü, "yargısız infazlar" (polis tarafından bildirildiğine göre, karşı koyan olan şüphelilerin vurulması) ve artan sayıdaki faili meçhul cinayetlerdi.

Sağcı mafyayla devlet arasındaki bağ, hem Kürt sorununu hem de insan haklarını etkileyen bir meseleydi. Türkiye'deki organize suçlar (ekseriyetle uyuşturucu ve silah kaçakçılığı), 1980'li yıllarda ve 1990'ların başlarında giderek önemli hale gelmişti. İşler, iki farklı mafya grubunun sorumluluğundaydı. Biri, Kürtlerin grubuydu. Grubun önde gelen "işadamları"ndan bazıları PKK'yı destekliyor ve para yardımında bulunuyor; yardımda bulunmayan diğer grup ise, çoğunlukla kendi çıkarları için, çatışan tarafları birbirine düşürüyordu. Öteki grup, eski "ülkücüler"den, Alpaslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi'ne bağlı silahlı çetelerden oluşuyordu. Bunların güvenlik aygıtıyla bağları daima yakın olmuştu. Şimdi bunlar hakkında, devletin Kürtlere karşı "kirli savaş"ına[5*] hizmet ettiklerine dair söylentiler vardı. Mafyayla devlet arasındaki ilişkiler ilk kez 1995'te, ünlü bir mafya babasının kızı –ve bir diğerinin eski karısı– olan Uğur Kılıç'ın, bir devlet bankasının eski müdürünün mafya tarafından vurulması olayının arkasında eski cumhurbaşkanının eşi Semra Özal'ın olduğuna tanıklık etmesinin

ardından vurularak öldürülmesiyle manşetlere çıktı. 1996'nın ilkbaharında, Tansu Çiller, 1995 seçimlerine birkaç hafta kala niteliği belirsiz "güvenlik harcamaları" için bütçeden yasadışı şekilde para çekmekle suçlandı. (Bu, onun Yılmaz'la olan koalisyonunun devrilmesine sebep olan suçlamalardan biriydi.) MİT tarafından –muhtemelen yeni Çiller ve Erbakan koalisyonunu çökertmek maksadıyla– sızdırılan bir istihbarat raporuna göre, bu para, PKK'ya ve sempatizanlarına karşı gizli operasyonlar yapan ve Çiller ile İçişleri Bakanı –ve eski Emniyet Genel Müdürü– Mehmet Ağar tarafından yönetilen, gayrıresmî bir "devlet çetesi"ne harcanmıştı. Devlet ve organize suçlar arasındaki yakın bağların varlığı, 3 Kasım'da, Susurluk kasabasında yaşanan bir otomobil kazasıyla doğrulanmış gibi oldu. Otomobilde dört kişi vardı: üst düzey bir polis, devlet taraftarı bir Kürt aşiret reisi (ve DYP milletvekili), eski bir güzellik kraliçesi ve 1980 öncesinde yedi solcu öğrenciyi öldürmüş ve Papa'ya suikast girişimine dolaylı olarak karışmış olan, eski ülkücü terörist Abdullah Çatlı. Kaçak yaşadığı sanılan Çatlı'nın, resmî bir VIP pasaportu olduğu anlaşıldı. Ayrıca, bu dörtlünün, İçişleri Bakanı Mehmet Ağar'ın da kalmakta olduğu, deniz kenarındaki bir tatil beldesinden yeni döndükleri de ortaya çıktı. Gerek muhalefet ve gerek kamuoyunun büyük kesimi şimdi, İtalyan usulü bir "Temiz Eller Operasyonu" talep etmeye başladı.[18] Ancak mafyanın kolu uzundu: Muhalefet lideri Yılmaz eksiksiz bir soruşturma talep ettiğinde, Berlin'den dönerken kısa bir süre için konakladığı Budapeşte'de, eski bir Bozkurtun saldırısına uğradı; burnu kanadı. Bilhassa ürkütücü olan husus, bu "uyarı"nın önceden planlanmamış bir mola sırasında gelmiş olması ve bunun da, içerden yardım alınmış olduğunu göstermesiydi.

Devlet güvenlik örgütüyle suç grupları arasındaki bağlantılara ilişkin soruşturmalar, hiçbir üst düzeyde mahkûmiyetle sonuçlanmadı. Çiller'in "kirli savaş"ının merkezinde yer alan eski polis şefi ve İçişleri Bakanı Mehmet Ali Ağar, hiçbir sorun yaşamadan siyasal kariyerini sürdürdü ve hem 1999'da, hem 2002'de Elazığ bağımsız milletvekili olarak meclise seçildi.

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği

1980 darbesi Amerikan hükümet çevrelerinde anlayışla (ve büyük bir rahatlamayla) karşılanmıştı. Sonraki birkaç yıl boyunca ABD'yle Türkiye arasındaki siyasal ilişkiler, Türkiye'nin Avrupa'yla olan ilişkilerinden tamamıyla farklı bir istikamette gelişti. Avrupa'da, bilhassa –Türkiye'nin ortak üyesi olduğu– AT'de ve Avrupa Konseyi'nde, dikkatler Türkiye'deki insan haklarının durumu üzerinde yoğunlaşmıştı. Oysa ABD için, esas sorun güvenlikti. Avrupa örgütlerinin Türkiye'deki insan hakları durumu üzerine bu denli odaklanmalarının nedeni, hem Türkiye'nin nispeten yakında oluşu, hem de çok sayıda Türk'ün Avrupa'da yaşamasıydı; özellikle de Türk siyasal mültecilerinin kamuoyunu etkilemeye çalıştıkları bir zamanda. Ancak, Avrupa Topluluğu kuruluşlarının bu sert tutumu, esas olarak, –Ecevit'i çok iyi tanıyan– sosyal demokratlarla Yunan milletvekillerinin oluşturduğu koalisyonun eseriydi. Mayıs 1981'de, Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliği askıya alındı ve Temmuz 1982'de, Türkiye'deki insan hakları ihlallerine ilişkin resmî bir soruşturma açıldığı ilân edildi.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Avrupa'yla olan ticaret ilişkileri hiçbir şekilde etkilenmedi ve AT'yle olan ticaret, ABD'yle olan ticaretten daha önemli olmaya devam etti. 1983'ten itibaren AT içinde Yunanistan'ın siyasetine ilişkin sabırsızlık arttıkça, AT'yle siyasal ilişkiler iyileşti. Türkiye Nisan 1987'de AT'ye tam üyelik için resmen başvuruda bulundu. AT kapıyı tamamıyla kapalı tutmamakla birlikte, Türkiye'nin başvurusuna vermiş olduğu yanıt o dönem için bir ret anlamına geliyordu. Tam üyelik yerine önerilen şey, Türkiye'yle AB arasında bir gümrük birliğiydi. Gümrük birliğine ilişkin müzakereler yavaş ve güç ilerliyordu; çünkü AB, fikrî haklar, karteller ve serbest ticarette Avrupa mevzuatına tam uyum istiyordu. Türkiye ise karşılığında, mali tazminat talep ediyordu. Bu sorunlar büyük ölçüde 1993-1994'te halledilmişti, ama o sırada Türk ekonomisi 5 Nisan tedbirlerinin ardından gelen ekonomik durgunluk içerisindeydi. Öte yandan, Kürt milletvekillerinin yargılanmasıyla, bütün süreç bir belirsizlik durumuna girmişti. Avrupa hükümetlerinin aksine, Avrupa parlamentosu, üye devletlerin parlamentolarının birçoğu gibi, Türkiye'nin insan hakları sicili

konusunda son derece eleştireldi ve bu yargılamalar, hepsinin üzerine tüy dikmişti. Ekim 1994'te, Avrupa Konseyi Meclisi, Türkiye'yi çıkarma sürecini başlattı. Gümrük birliği müzakereleri Mart 1995'e kadar askıya alındı. Sonradan gereken protokoller imzalanmasına rağmen, Avrupa Parlamentosu'nun tasdiki, daha fazla siyasal özgürlükler tanınmasına bağlandı; görmüş olduğumuz gibi, bunun gerçekleşmesi de uzun sürecekti. Anayasada Temmuz 1995'te yapılan değişiklikler tasdikin yolunu açtı. Avrupa Parlamentosu halen tereddüt gösteriyordu, ama hem Türkler, hem de Amerikalılar, tasdik için yoğun bir lobi faaliyetinde bulundular; bunu yaparken başlıca iddiaları, bu kabulün Türkiye'yi Avrupa'ya daha sıkı şekilde bağlayacağı ve "köktendincilerin" güç kazanmalarını önleyeceğiydi. Sonuç oysa tam tersi oldu; Avrupa Parlamentosu Gümrük Birliği'ni 13 Aralık'ta tasdik ettikten iki hafta sonra, "köktendinciler" Türkiye'deki genel seçimlerden en büyük parti olarak çıktılar. Altı ay içerisinde de iktidardaydılar.

Lüksemburg, Helsinki ve Kopenhag: ya da, Türkiye'nin yeri Avrupa mıdır?

Avrupalılar, Gümrük Birliğinin Türkiye'nin güçlü isteklerini yakın bir gelecekte karşılayacağı umudunda yanılmış sayılmazlar. Gümrük Birliği Türkiye'de –1963'teki Ankara Antlaşması'nda umulmuş olduğu gibi– tam üyeliğe doğru sondan bir önceki adım olarak görülüyordu; bu yüzden anlaşmayı kabul edip tanıması için AB'ye baskıda bulunmaya devam ettiler. 1990'ların ikinci yarısında, AB kendi geleceği ve genişlemesine birtakım yanıtlar arama durumunda kalmıştı, çünkü 1989-1990'da komünizmle yönetilmekten kurtulan Doğu Avrupa ülkeleri, şimdi üyelik için somut müzakerelere başlanmasını istiyorlardı. Katılım süreci, Aralık 1997'deki AB Lüksemburg zirvesinde başlatıldı, ama zirve kararlarının Türkler için hazmı zordu. Zirve, müzakereleri Türkiye'yle değil, on tane Doğu Avrupa ülkesi ve Kıbrıs'la açmayı kararlaştırdı. Zirve, Türkiye'nin Birliğe katılma hakkını tanımaya devam ediyordu, ama müzakereler ancak siyasal koşullar yerine getirildiğinde başlayacaktı. Bu koşullar, AB tarafından 1993'te şekillendirilen "Kopenhag Kriterleri"nden ve

Türkiye'nin Kıbrıs için BM'yle işbirliği yapması ve Yunanistan'la Ege Denizi'ne dair anlaşmazlıklarını Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'na sunması taleplerinden oluşuyordu.[19]

Zirve kararı tam bir sürpriz olmamıştı. Hıristiyan Demokrat sağın siyasetçileri (Almanya'nın uzun zamandır siyasette olan şansölyesi Kohl dâhil) Türkiye'yi bir Avrupa ülkesi olarak düşünmediklerini alenen söylemişlerdi. Hatta Avrupa Parlamentosu'ndaki Hıristiyan Demokratlar 4 Mart 1997'de, Türkiye'nin AB üyeliğine aday olmadığını resmen duyurmuşlardı. Yine de, Türk kamuoyu, AB'nin en eski ortak üyesi olan kendisine ve aday olan Doğu Avrupa ülkelerine gösterilen farklı farklı muamelelerden büyük bir öfkeye kapılmıştı. Türk hükümeti AB'yle temaslarını kesti ve 1998'de AB-Türkiye ilişkileri hiç olmadığı kadar alt seviyede seyretti. Başbakan Yılmaz, Almanya'nın Doğu Avrupa'da bir "yaşam alanı" (*Lebensraum,* Hitler tarafından kullanılan bir terimdi) arayışında olduğunu ve Şansölye Kohl'ün Türklerin bir düşmanı olduğunu çeşitli vesilelerle söyleyerek bu kötü atmosfere katkıda bulundu. Türklerin tepkisinin şiddeti etkisini gösterdi. Kohl'ün başbakanlıktan ayrılışından sonra, yeni Sosyal Demokrat Şansölye Schröder'in liderliğindeki Almanya, ilişkilerin yeniden başlaması için inisiyatifi ele aldı ve Aralık 1999 Helsinki zirvesinde, AB, Türkiye'nin gelecekteki üyeliği için kendi taahhüdünü tekrar teyit etti. Türkiye'ye ayrıca, Doğu Avrupa ülkelerinin yararlandığı, katılım-öncesi programlarına katılma hakkını verdi. Sonraki yıllarda, Türkiye Kopenhag Kriterlerini karşılamaya odaklandı, o süreç içerisinde yasalarını, hatta Anayasasını değiştirdi, ama diğer adaylara yetişip onlarla arasındaki mesafeyi kapatamadı. Aralık 2002'de Kopenhag'daki AB zirvesinde, 10 yeni ülkeye 2004'e kadar üyelik önerildi. Türkiye'nin elde edebildiği tek şey adaylığının Aralık 2004'te yeniden gözden geçirileceğine ve kriterleri karşıladığı takdirde müzakerelere "gecikmeksizin" başlanacağına ilişkin anlaşma oldu.[20]

Bölgesel ilişkiler

1980-1988 yıllarında Ortadoğu'daki durumu, önce İran devrimi ve sonra da İran-Irak Savaşı belirliyordu. 1980-1983 yıllarında Türkiye'nin askerî

hükümeti İran İslâm Cumhuriyeti'ne kuşkuyla bakıyor, Türkiye'deki İslâmi gruplar üzerinde yarattığı etkiden korkuyordu. İranlıların Atatürk'e ve onun siyasetine saldırıları işi zorlaştırıyor ve ziyarette bulunan İranlı temsilcilerin Atatürk'ün kabrine çelenk bırakma âdetini reddetmeleri, Türk kamuoyunu rahatsız ediyordu. Yine de Türkiye, 1982'de Irak'ın İran'ın güneyini işgaliyle patlak veren savaş sırasında, tarafsızlık siyasetini titizlikle sürdürdü. Amerika'nın ticaret ambargosuna uğrayan İran, 1983-1984 yıllarında Türkiye'nin en önemli ihracat pazarı haline geldi; öte yandan Türkiye, Irak'ın kendi toprakları üzerinden çift boru hattı yoluyla Akdeniz'deki terminale petrol pompalamasına izin verdi.

1980'lerin sonlarında Türkiye'nin İran'la olan ilişkileri giderek iyileşiyor, Irak ve Suriye'yle olan ilişkileri ise kötüye gidiyordu. Sebebi, Fırat ve Dicle su kaynaklarının kullanımına ilişkin bir süredir kızışmakta olan uyuşmazlıktı ve bu uyuşmazlık, Fırat üzerindeki yeni büyük barajla birlikte GAP hazırlıklarının ilerlemesi sonucunda, çok daha vahim hal almaya başlamıştı. Kendi tarım tasarıları için suya gereksinimi olan, Fırat'ın akış yönündeki Suriye, tehdide açık bir konumdaydı. Suriye, kendi topraklarından eylem yapmasına izin verdiği PKK'nın Kürt gerilla savaşını destekleyerek, Türkiye'ye baskı yapmayı denedi; Suriye, üstü kapalı bir pazarlığa girişerek, su tedarikine ilişkin garanti aldığı takdirde PKK'yla olan bağlarını keseceğini taahhüt ediyordu. Önceki kısımda gördüğümüz gibi, bu politika suya düştü ve Suriye karşılığında hiçbir şey alamadan PKK'yı gözden çıkarmaya mecbur edildi.

1980'li yıllarda Türkiye'nin Balkanlar'daki ilişkileri eskisi gibi gergindi. Birleşmiş Milletler tarafından birçok kez Kıbrıs sorununun çözümüne ilişkin görüşmeler başlatılmış, ancak Türklerin gelecekteki bir federal devlet içerisinde sahip olacağı özerkliğin derecesine ilişkin uzlaşmazlık yüzünden bu görüşmeler çıkmaza girmişti. Bu durum, Ege kıta sahanlığındaki petrol hakları konusundaki ihtilaflar nedeniyle gerginleşen Türk-Yunan ilişkilerinin daha da kötüleşmesine yol açıyordu. 1982'de her iki ülke ihtilaflı sularda kendi donanmalarının koruyuculuğunda petrol araştırmalarını başlattı. İhtilaf, Ege denizi üstündeki hava sahasına da sıçradı. Yunanistan bu hava sahasında hak iddia ediyor, ancak Türkiye burasını uluslararası alan olarak görüyordu. Türk jetleri, bu iddiayı desteklemek için gösteri uçuşları yaptılar. Özal'la

Yunan Başbakanı Papandreu arasındaki beklenmedik bir uzlaşmadan sonra, ilişkiler 1987'den itibaren iyileşme yoluna girmiş gibi gözüktü, ancak ilişkiler, 1990'ların ortalarında Yunanistan'da yeni bir siyasetçi kuşağı iktidara gelene kadar yoluna girmedi.

Türkiye'nin Avrupalı öteki komşusu Bulgaristan'la, 1989'da komünist Bulgar hükümeti Türk-Müslüman azınlığı zorla kendi içinde eritme siyasetini yoğunlaştırınca, aniden bir bunalım ortaya çıktı ve 344 bin Bulgar Türkü sınır ötesine, Türkiye'ye kaçtı. Bu olay, Türkiye'de milliyetçi coşkunun aniden son derece artmasına sebep oldu, ancak ülke bu kadar çok mülteciyi barındıracak durumda değildi. İş ya da ev bulamayınca, mültecilerin çoğu ertesi yıl yavaş yavaş küçük gruplar halinde Bulgaristan'a geri döndüler.

Çöl Kalkanı ve Çöl Fırtınası

Irak 1990 Ağustos'unda Kuveyt'i işgal ettiğinde, Türkiye, önce Irak'a yaptırımlar dayatan ve sonra da 1991 Ocak'ında bu ülkeye savaş başlatan Amerika güdümlü Birleşmiş Milletler koalisyonunun, en faal ve en coşkulu taraftarlarından biriydi. Koalisyona verilen bu ateşli destek (Irak'a olan bütün trafiğin durdurulması ve Türk toprakları üzerindeki boru hatlarından petrol akışının kesilmesi), büyük ölçüde Cumhurbaşkanı Özal'ın kendi kişisel siyasetiydi. (17 Ocak 1991'de bu bunalımla uğraşması için kendisine olağanüstü yetkiler verilmişti.) Özal, Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'ne karşı bir kale olmasından kaynaklanan; AT üyeliğini elde etmeye çalışırken ve Batı'nın desteğini alırken, en önemli pazarlık unsuru haline getirdiği stratejik önemini büyük ölçüde yitirdiğini kavramıştı. Türkiye'nin bu koalisyona katılmasını, Ortadoğu'da Batı'nın kalesi olma statüsünü vurgulamanın ve belki de, tıpkı Menderes'in Kore'ye asker göndererek NATO üyeliğini sağlama bağlaması gibi, Avrupa Topluluğu'na girişi zorlamanın bir yolu olarak görmekteydi. Bu siyaset, muhalefet partileri ve Türk kamuoyu tarafından destek görmüyordu. Özal'ın ABD'ye Irak'ı bombalaması için Türkiye'deki en büyük askerî tesis olan Adana İncirlik'teki hava üssünü kullanma hakkını vermesi üzerine, aşırı Amerikan yanlısı çizgisine yönelik muhalefet arttı. Bu karar Türkiye'yi ateş hattına sokmuş ve Irak hava

kuvvetlerinin olası hedefi haline getirmişti. Buna rağmen, Türkiye'nin NATO müttefikleri, savunmasına yardımcı olmak için hemen hiçbir gayret göstermediler ve bu, halkta büyük bir kızgınlık yarattı. Belçika, Almanya ve İtalya, çoktan hizmet dışı bırakılmış, modası tamamen geçmiş, hafif silahlarla donatılmış birtakım savaş uçakları gönderdiler. Sadece Hollandalılar, yerden havaya atılan Patriot füze bataryaları yerleştirdiler.

Sonuçta, Türkiye Irak saldırılarını atlattı. Asıl sorunu ise, savaş bitmek üzereyken başladı. ABD Başkanı Bush, savaş sırasında Irak'taki Kürt liderleri, Bağdat'taki Saddam Hüseyin yönetimine karşı kışkırtmıştı. Müttefik kuvvetleri Güneyde Irak ordusunu ezince, Kürtler kendilerinden istenileni yapmış ve Barzani'yle Talabani birlikte Kuzeyde bir ayaklanma başlatmışlardı. Ancak Amerikalılar, Irak'ın parçalanmasını ve bir Kürt devletinin kurulmasını istemeyen Ortadoğulu müttefiklerinin (Türkiye dâhil) ısrarı üzerine, bu saldırıyı durdurup, Saddam Hüseyin yönetimini yerinde bıraktılar. Bu da Saddam'ın kalan askeriyle Kürt isyanını bastırmasına olanak verdi.

Bunun sonucunda, çok sayıda Kürt, ya sınırı geçip İran'a sığındı, ya da kuzey sınırını geçip Türkiye'ye sığınmaya çalıştı. Türkiye ise bunu istemiyordu. Zaten önünde kendi Kürt toplumuyla yaşadığı ciddi sorunları vardı ve ayrıca yarım milyon Kürt mülteciyi içeri alırsa, dünya açısından konunun kapanacağına, her şeyin unutulacağına inanıyordu. Saddam Hüseyin'in 1988'de zehirli gazla bombaladığı Irak'tan kaçan 36 bin Kürt mültecinin, hâlâ Diyarbakır yakınlarındaki kamplarda bulunmaları, bunun böyle olabileceğini gösteren bir deneyimdi. Bu yüzden Türk askerlerine, Kürtleri Türk sınırına birkaç kilometre kala durdurmaları emredildi ve bu Batı'da Türkiye'nin –gereksiz yere– eleştirilmesine yol açtı.

Türk cumhurbaşkanı, sınırın açılması yerine, Kuzey Irak'ta, Kürtlerin korunacağı ve Irak hava kuvvetlerinin uçuşuna izin verilmeyecek bir güvenlik bölgesi oluşturulması için bir plan ortaya attı (bu plan İngiltere Başbakanı John Major tarafından hemen benimsendi). Birleşmiş Milletler tarafından Kürt mültecilere yardım eylemleri düzenlendi ve Haziran 1991'de Türkiye, bu güvenlik bölgesindeki Kürtleri bastırmaya yönelik Irak girişimlerinin önüne geçmek için, Amerikalı, İngiliz ve Fransız askerlerinden oluşan bir müdahale gücünün (Çekiç Güç: ilk başta *Poised*

Hammer, sonradan *Provide Comfort II* adını aldı) kurulmasına rıza gösterdi. Hava kuvvetleri birlikleri, İncirlik ve Batman'daki üsleri kullanmış, kara askerleri ise Silopi'ye yerleştirilmişlerdi. 30 Eylül'den sonra Çekiç Güç, yalnızca hava kuvvetleri birliklerinden oluşan bir askerî birime dönüştü.

Körfez Savaşı Türkiye'ye çok pahalıya (6 milyar Amerikan dolarının üstünde kayba) mal olmuştu. Bu zarar kısmen Almanya ve Japonya'nın mali yardımlarıyla telafi edildi, ama Özal'ın hayalini kurduğu siyasal kazançlar gerçekleşmedi. AB'ye tam üyelik, eskisi gibi erişilmez bir hedef olmaya devam etti.

Türkiye ve Sovyet İmparatorluğu'nun yıkılışı

Sovyet blokunun 1989-1991'deki çöküşü, Türkiye için hem umut hem de tehlikeler taşıyordu. Başkan Gorbaçov'un başlattığı dışa açılma döneminde, Türkiye'yle Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, özellikle de ekonomi alanında hızla gelişti. 1987-1990 yılları arasında 30 farklı anlaşma yapıldı ve ticaret yılda 350 milyon Amerikan dolarından, 1,9 milyar Amerikan dolarına çıktı. SSCB'de ve onun yerini alan devletlerde 1990'dan itibaren ağırlaşan vahim ekonomik bunalım, Türkiye'nin en umut verici ihracat pazarlarından birini tehlikeye sokabilirdi. 1993-1994 Rus krizi, görmüş olduğumuz gibi, gerçekten de Türkiye ekonomisine çok ağır zararlar vermişti.

Bu değişikliklerin umut vaat eden bir tarafı da vardı. Birliğin Rus olmayan cumhuriyetleri birbiri ardına bağımsızlıklarını ilân ettiler ve bunun sonuçlarından biri de, beş yeni Türki cumhuriyetin ortaya çıkışı oldu: Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan.

Türkiye'deki ilk tepkiler, gerek siyasi düzeyde olsun, gerek kamuoyunda olsun, büyük bir mutluluk ve memnuniyet duygusuydu. Cumhurbaşkanı Özal, bir "Türk yüzyılının" gelişinden ve "Adriyatik'ken Çin Seddi'ne kadar uzanan bir Türk dünyasından söz ediyordu. Türkiye bu cumhuriyetleri diplomatik olarak tanıyan ilk ülke oldu. 1991 ve 1992'de Orta Asya ve Kafkasya'dan heyetler geldi ve yoğun şekilde medyada yer buldu. Batı ve özellikle Amerikalılar, Türkiye'yi aktif bir Orta Asya siyaseti geliştirmeye teşvik ettiler. Washington'a göre Sovyetler

Birliğinin dağılması, o bölgede siyasal bir boşluk yaratmıştı ve bu boşluğu dolduracak ülke ya Türkiye ya da İran İslâm Cumhuriyeti olabilirdi. Amerikalılar ikinci olasılığı büyük bir felaket olarak görüyordu; bu nedenle de Türkiye'yi bu yeni devletlerle bağlar kurma ve bir örnek model (çok partili siyasal sisteme ve piyasa ekonomisine sahip laik bir devlet) olma çabalarında cesaretlendirip destekledi̇ler.

Buna yanıt olarak, Türkiye de gerçekten aktif bir Orta Asya siyaseti geliştirdi. Türkiye ve çeşitli Türki cumhuriyetler arasında, sivil havacılık ve çifte vergilendirmenin önlenmesi gibi farklı konulan kapsayan 300'ün üzerinde sözleşme akdedildi; üç kere "Türki" zirvesi düzenlendi; Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) oluşturuldu; bankacılık ve finansman alanında ortak girişimler kuruldu; Orta Asya ve Azerbaycan'dan 7000'in üzerinde öğrenciye Türkiye'de öğrenim görmeleri için burs verildi; üstelik bu, Türk üniversitelerindeki ciddi öğrenci fazlalığına rağmen yapıldı. Özel sektör de bu yeni oluşuma büyük ölçüde ilgi gösterdi. Yüzlerce Türk şirketi yeni cumhuriyetlerde, bilhassa da inşaat sektöründe faaliyet gösterdi; bunun dışında, dükkân ve lokanta sahibi olanlar da vardı. Türklerin yeni devletlerdeki iş hacmi, değişen rakamlarda 2,5 ila 4 milyar Amerikan doları olarak tahmin edilmektedir (bu arada bu rakam halen Rusya Federasyonu'ndakinden daha düşüktür). 2002'ye gelindiğinde Rusya, Türk ihracatçıları açısından, Orta Asya'dan çok daha önemli bir piyasa haline gelmişti; Rusya sıralamada, Almanya ve İtalya'dan sonra üçüncü, Amerika Birleşik Devletleri'nden ise önce geliyordu. Türklerin dinî grupları Orta Asya'da çok faaldiler; Suudi Arabistan, İran ve Pakistan'ın misyoner örgütleriyle rekabet ediyorlardı. Nurcu hareketinin yenilikçi "Fethullahçı" kolunun, orada yaklaşık 300 eğitim merkezi kurduğu söylenmektedir.

Bunlara rağmen, Türkiye'nin Orta Asya'da elde edebileceklerinin sınırlı olduğu giderek anlaşılmaktadır. Her şeyden önce, Rusya'nın geri çekilmesiyle bir "boşluk" oluştuğu düşüncesi doğru olmayabilir. Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomileri; nakliye ve iletişim ağları Rusya Federasyonu'yla o derecede karışıp bütünleşmiş bulunuyor ki, bu bağları gereğinden fazla hızlı bir şekilde gevşetmek, felakete yol açacaktır. 1990'da, Orta Asya cumhuriyetlerinin ithalatının %80 ila 86'sı, ihracatının ise %85 ila 98'i, Sovyetler Birliğinin geri kalanıyla gerçekleşti.

Üstelik Orta Asya cumhuriyetlerinden bazılarında halen büyük Rus azınlık grupları bulunuyor (Kazakistan'da, Kazakların kendileri, nüfusun içerisinde öteki gruplara göre bir çoğunluk oluşturuyorlar, ama sayıları nüfusun yarısından fazlası etmiyor) ve bu ülkelerin siyasal elitini yetiştiren Moskova olduğu için, buralarda, Türkiye'ninkinden çok, Rusya'nınkine yakın bir siyasal kültür meydana gelmiş durumda. Bugünkü zor koşullarında bile Rusya, Türkiye'nin umduğundan, çok daha büyük bir mali ve askerî güç. Bütün bunlar, Rusya'nın bölgedeki güçlü konumunu yeniden tesis edebileceği anlamına geliyor.

Dahası, Türkiye'ye duygusal bir bağlılık olmakla beraber, uzun vadede Türkiye'nin Orta Asya'daki konum ve prestijinin, kendisinin gerek bir ekonomik yardım kaynağı (ya da Batı'nın yardımlarına bir kanal), gerekse bölgesel bir siyasal güç olarak etkili oluşuna bağlı olduğu açıktır. Bu iki konunun ikisinde de başarısızdır. Büyük yardım akışı gerçekleşmemiştir ve sınırlarına doğrudan bitişik olan bölgede bile Türkiye, ne Azerbaycan'a olan Ermeni saldırısını durdurmaya, ne de Bakü'de Elçibey'in Türk taraftarı hükümetini Moskova yanlısı rakiplerine karşı korumaya muktedir olduğunu gösterebilmiştir.

Türk hükümetinin gözünde en yüksek önceliğe sahip olan ve yaşamsal bir ulusal çıkar olarak görülen proje, Hazar Denizi'nden Akdeniz'e Türk topraklarının üzerinden geçecek petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşasıydı. Gelecekte bu boru hatlarının, petrolü Hazar Denizi'ndeki yataklardan ve doğal gazı Kazakistan'daki devasa Tengiz yatağından Batılı tüketicilere nakletmesi planlanıyordu. Rusya ve Türkiye, Rus toprakları üzerinden Novorossisk'teki Karadeniz terminaline ve Gürcistan toprakları üzerinden Batum'a uzanan rakip boru hattı projelerini teşvik edip gelişmelerini desteklediler. Türkiye, ikinci seçeneğin, eninde sonunda Türkiye'nin Akdeniz kıyılarına kadar bir şube hattının inşaatını gerektireceğini umuyordu. Bu, Türkiye'ye, Batı'nın yaşamsal enerjisini sağlayan güzergâhı kontrol etme imkânını verecekti ve aynı zamanda, petrol tankerlerinden kaynaklanan ciddi kazaların git gide artış gösterdiği İstanbul Boğaz'ındaki aşırı trafik yükünü giderecekti. ABD hükümetinden ve Hazar Denizi petrol konsorsiyumundaki Amerikalı katılımcılardan gelen güçlü destekle, Türkiye sonunda savaşı kazandı. Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında "Bakü-Ceyhan Boru Hattı"nın inşasına ilişkin anlaşma, nihayet

İstanbul'da, Başkan Clinton'ın katılımıyla 18 Kasım 1999'da akdedildi. Bu hattaki çalışmalara Eylül 2002'de başlandı; hat, Hazar petrolünün ana çıkış yeri haline gelecekti. Bu, en az Türkler kadar Amerikalılar için de bir zafer sayılırdı; çünkü Rusya'nın Hazar havzasındaki enerji kaynakları üzerindeki ezici egemenliğine son vermiş ve ABD'nin eski düşmanı İran'ı tecrit etmişti. İran üzerinden Basra Körfezi'ne uzatılacak bir boru hattı daha ucuz ve daha kısa olacaktı, ama bu kabul edilmedi. Bütün bunlar, Hazar havzasının Ortadoğu'ya alternatif oluşturacak bir enerji kaynağına dönüşebileceğinin anlaşıldığı bir zamanda oldu; bu da Avrupa ve ABD'yi, halen siyasal sorunları olan ve ilerde de olması mümkün bulunan Körfez devletlerine daha az bağımlı kılacaktı.

Türki cumhuriyetleri, yeni kavuştukları bağımsızlıklarına önem verdiklerini gösteriyorlar, ama bütün Türkleri bir birlik altında toplama, ya da kendilerini Ankara'nın vesayetine sokma yönünde adımlar atarak, Moskova'yı kendilerine düşman etmeye istekli değiller. Bütün Türkleri siyasal bir birlik altında toplama ilkesini[6*] destekleyen hareketler, Türki dünyasının çoğu yerinde yaklaşık bir yüzyıldır varlığını sürdürmektedir. Belli bir dereceye kadar bunlar, iki dünya savaşının ortamı içerisinde (her ikisinde de Alman desteğiyle) ve Soğuk Savaş sırasında (Amerikan desteğiyle) gelişmişler, ama hiçbir yerde baskın bir güç haline gelememişlerdi.

Türkiye'de siyasal düzenin değişik kesimleri, 1992 sonrası yıllardaki hayal kırıklığı yaratan gelişmelere farklı şekillerde tepkide bulundular. Seçilmiş siyasetçiler için Orta Asya'ya açılış, Allah'ın bir lütfuydu; dikkatleri, kötüleşen ekonomik durumdan ve PKK'yla şiddeti artan çatışmalardan başka tarafa çekiyordu. Gerek 1990-1993 arasında Turgut Özal, gerekse 1993'ten 1995'e kadar Tansu Çiller, üzerine basa basa pan-Türkçülük kartını oynadılar. Eylül 1993'te ve tekrar 1995'te, Türkiye, (kendi kendisini atamış olduğu) Türklerin sözcüsü olma pozisyonunun, ona Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde yarı daimi üyelik hakkı kazandırdığı iddiasında bulundu. Özal'ın halefi Süleyman Demirel biraz daha ihtiyatlı bir tutumu benimsemekle beraber, sürekli "Türklerin kardeşliği"ni tekrarlıyordu. Bu seçilmiş siyasetçilerin birçoğu, Türkler arasındaki işbirliğinin geleceğine dair oldukça gösterişli iddialarda bulunuyor ve haliyle, Rusya'nın devam eden etkisini ve Türki devletlerde gördükleri ürkekliği kabul edip baş etmekte çok zorlanıyorlardı.

Ancak, Türk dış politikasının oluşturulmasında bir ikinci grup daha var: Dışişleri Bakanlığındaki profesyoneller ve kısmen, silahlı kuvvetlerin lider kadrosu. Bu ikinci grup, bütün Türklerin birliğini sağlama hayaline nazaran, Türk ulusal çıkarlarına dair gerçekçi şekilde yapılmış bir değerlendirmenin çok daha fazla etkisi altındadır ve böylece, Cumhuriyet'in geleneksel politikalarının devamını oluşturmaktadır. Dışişleri Bakanlığındaki stratejistlerin zihninde, Türkiye'nin bir numaralı önceliği, Batıyla, bilhassa Avrupa Birliği'yle olan ilişkisidir. Orta Asya'yla olan ilişki ise şu çerçevede görülüyor: Türkiye'nin Orta Asya'daki ekonomik ve güvenlik çıkarlarını savunma haricinde, Türkiye'yi Avrupa'nın Orta Asya'daki penceresi olarak sunmak, Avrupalılar tarafından eşit bir ortak olarak kabul edilme mücadelesinde, ülkeye etki gücü katan bir pazarlık unsurudur.

1991 sonrası bölgesel ilişkiler

Türkiye Ortadoğu'da son derece tecrit edilmiş bir haldeydi. Arap dünyasıyla olan ilişkiler, Türkiye'nin İsrail'le farklı konularda, özellikle askerî alandaki işbirliğini de içeren yakın ilişkileri yüzünden soğuktu. Erbakan iktidara geldiğinde, dış ilişkiler, ülkede orduya ve koalisyon ortaklarına kapsamlı ödünler vermek zorunda kalan İslâmcı başbakanın, RP'nin yönetimde gerçekten bir fark yarattığını gösterebileceği tek alandı. Bu nedenle ilk ziyaretleri Müslüman ülkelere oldu; bunlara, Amerikalıları kızdıracak şekilde, İran ve Libya da dâhildi. Erbakan, NATO ve AB'yle bağları zayıflatacak şekilde hareket etmedi ve muhtemelen geçemezdi de. Hatta ordu tarafından, İsrail'le bir askerî işbirliği anlaşmasını imzalaması yönünde baskı gördü. Onun dış politikası geniş ölçüde sembolikti.

Türkiye'nin, Orta Asya'nın Türki devletleriyle olan ilişkilerinde bazı olumsuz tutumlarla karşı karşıya kalmasına rağmen, Soğuk Savaş sona erdiğinden beri, Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde bazı gerçek ve somut başarılar elde ettiği de görülmektedir. Komünizm sonrasının Bulgaristan'ı, Makedonya'sı ve Arnavutluğu ile olan iyi, hatta sıcak ilişkiler, Türkiye'nin Balkanlar'daki yalnızlığına son verdi ve 1992'de 10 üye devletle Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulması (bu, Dışişleri Bakanlığını perde arkasından yöneten Şükrü Elekdağ'ın parlak

ve orijinal düşüncesi idiyse de, Cumhurbaşkanı Özal da bu düşünceyi desteklemişti), Türkiye'ye Karadeniz bölgesindeki ilişkilerin geliştirilmesinde inisiyatif sağladı. Örgütte hem Müslüman hem de Müslüman-olmayan devletlerin yer alması anlamlıdır.

Türkiye, hem Bosna'da, hem de Kosova bölgesi nedeniyle Sırbistan'a karşı sürdürülen savaşta görevli Barışı Koruma Operasyonlarına katılmakla, bir Balkan gücü olarak kendi rolünün ne denli önemli olduğunu ortaya koydu. Eski düşman Yunanistan'la olan ilişkiler, 1990 sonlarında belirgin bir şekilde iyiye gitti. Bir süredir iki ülkenin sanatçı ve entelektüelleri arasındaki temaslar artış göstermekteydi (Yılmaz Kasım 1997'de Yunan Başbakanı Simitis'le; Türk Genelkurmay Başkanı Nisan 1998'de Yunan meslektaşıyla bir araya geldi), ama gerçek bir ilerleme kaydedilmesini sağlayan olay, 17 Ağustos 1999 depremi oldu. Yunan hükümeti Türkiye'yle ilişkilerini iyileştirmek için bu fırsatı kaçırmadı. Yunan Kızıl Haç'ı ve gönüllü örgütleri yardım önerisinde ilk bulunanlar arasındaydılar ve onların bu cömertliği Türk basınında büyük dikkat çekti. Ardından spor alanındaki temaslar geldi; Türkiye ve Yunanistan'ın; 2008 Avrupa futbol şampiyonalarına ev sahipliği yapmak için ortak öneride bulunmaları gibi. 2002'de Yunanistan'ın Türkiye'nin gelecekteki AB üyeliğini güçlü bir şekilde desteklediği görüldü.

Dışişleri Bakanlığının gerçekçi yaklaşımının er geç, seçilmiş siyasetçilerin daha milliyetçi olan vizyonuna üstün geleceği muhakkaktır. Bunun birkaç sebebi bulunuyor: Güç politikaları açısından, Türkiye Rusya ile boy ölçüşemez. Batı'nın yeni cumhuriyetlerle ilişki kurmak için bir aracıya gereksinim duyduğu düşüncesi, ya da bunun tersinin geçerli olduğu savı, tartışmaya açıktır. Avrupa'yla karşılaştırıldığında, Orta Asya cumhuriyetlerinin Türkiye'ye verebileceği çok az şey bulunuyor ve bir ihracat pazarı olarak Rusya Federasyonu Türkiye için, Türki cumhuriyetlerin herhangi birine nazaran çok daha büyük önem taşıyor. Ama hepsinden önemlisi, Türkiye ile Türki devletler arasındaki ilişkiler belki de, –coğrafya ve dil açısından Türkiye'ye diğer cumhuriyetlerden çok daha yakın olan– Azerbaycan'ın haricinde, gerçek tarihsel kökleri olmayan bir olgudur. Yüzyıllardır Türk dış politikasının oluşturulmasında Orta Asya'nın oynadığı önemli bir rol olmamıştır. Bu bakımdan, Müslüman Bosnalıların ve Çeçenlerin durumlarının, Türkiye'deki kamuoyunu Azeri halkının durumundan çok daha fazla

rahatsız edip kaygılandırması anlamlıdır. Balkanlar'daki ve Karadeniz kıyılarındaki eski Osmanlı vilayetleriyle olan bağlar, Orta Asya'yla kurulan bağların aksine, gerçektir ve derinden hissedilmektedir. Bu ülkeler birçok bakımdan ortak bir mirası paylaşıyorlar ve geçen iki yüzyılın göç kalıplarının bir sonucu olarak, Türk nüfusunun hemen hemen üçte birinin aile kökleri bu bölgelerde bulunuyor. Ekonomik, siyasal, kültürel ve tarihsel sebeplerin hepsi tek bir yönü gösteriyor: Türk dış politikasının gündemi, Türkiye'nin Avrupa Birliği ve Atlantik ittifakıyla olan ilişkileri tarafından tayin edilmeye devam edecek ve Türkiye, Balkanlarda ve Karadeniz'de çok önemli bir bölgesel aktör olarak ortaya çıkacak, ama Orta Asya'nın da Türkiye için marjinal önemde olduğu anlaşılacak.

Sonsöz: Türkiye için senaryolar

2002 yılının sonunda, Hollanda'nın bir taşra kasabasında yetişmiş –ve halen orada yaşayan– 20 yaşında bir kadın, Londra'da "Dünya Güzeli" tacını giydi. O, Hollanda adına değil, anne ve babasının doğum yeri olan ve İslâmcı bir siyasal parti tarafından yönetilen bir ülkenin, Türkiye'nin adına yarışmıştı. Türkiye'nin dünyadaki anlaşılması ve içinden çıkılması güç konumunu bundan daha iyi simgeleyecek bir olay zor bulunurdu: Türkiye Avrupa'nın parçası olmasına rağmen, bir yandan da onun dışındadır; İslâm dünyasının parçasıdır, ama diğer hiçbir Müslüman ülkeye benzememektedir.

On yıllar geçti; şimdi Türkiye, modern dünyanın merkezini oluşturan, sanayileşmiş, demokratik refah devletleri topluluğunun parçası olmanın eşiğine gelmiş görünüyor. On yıllardır uzmanlar Türkiye'nin gizilgücü hakkında, doğa ve insan kaynakları hakkında konuşuyorlar ve bu gizilgücün ekonomik büyüme ve siyasal güç bakımından tam olarak ortaya konmasını bekliyorlar. Nedense, bu tam gerçekleşmemiş gibi görünüyor. Her ne kadar Türkiye kalkınmanın her cephesinde –sağlık, eğitim, refah, iletişim ve yasalar çıkarılmasında– dev adımlar atmış olsa da, hedefine yeterince ulaşabilmiş sayılmaz. Hep, kalkınmayı geciktiren, hatta ülkeyi kalkınmada başladığı noktaya geri getiren etkenler olmuştu: iç savaş, uluslararası bunalımlar veya maliyenin

kötü yönetilmesi. Türkiye her zaman bu engellerin üstesinden geldi, ama o zamana kadar da büyük zararlar gördü. Onun Avrupa'nın merkezî ülkelerine katılma çabaları, insana kaplumbağa ile tavşan fablını hatırlatıyor. Tavşan ne kadar hızla koşarsa koşsun, kaplumbağaya tam yetişecekken, öteki, birkaç karış daha ilerlemiş ve yine erişilmez bir noktaya gelmiş olacaktır.

Yazarken, bir kez daha iyimser olmak kolay; yedi yıl içerisindeki üçüncü ciddi ekonomik bunalımın ardından, ekonomi hızla iyileşiyor. Dünya çapında ekonomik durgunluk olmasına rağmen, yıllık %5-6 oranında yeterli bir büyüme hacmi gerçekleşiyor; enflasyon hızla aşağı iniyor ve hükümet ana bütçe fazlasını (faiz ve borçların geri ödemesi hariç) kullanıyor. Bu daha önce de olmuştu, ama 1999-2002 arasında uygulanan yapısal reformlar, bu kez sürdürülebilir büyüme şansını artırmış durumda. Yeni hükümet, geçmişteki popülist ekonomi politikalarına dönme arzusu göstermiyor; o politikalar sayesinde, peş peşe gelen hükümetler, ücretler ve fiyat garantileri için yaptıkları sorumsuz harcamalarla siyasi destek satın almışlardı.

Yeni Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti, nispeten güçlü bir yetkiye sahip. Ülkedeki desteğin ve meclisteki çoğunluğunun seviyesi, Turgut Özal'ın, 1980'lerin başlarından ortalarına kadar, Türkiye'yi yeniden yapılandırmaya girişmesine olanak veren destek ve çoğunluğun seviyesini akla getiriyor. Önceki on yılın, zayıf ve sürekli iç kavgalarla yürütülen koalisyon kabinelerinden farklı bir şekilde, yeni hükümet, devlet mekanizması (ve ordu) üzerinde siyasal kontrol dayatmaya başlayacak kadar (potansiyel olarak) güçlü bir konumda. Bu, Türkiye'nin, bireyin gerektiği gibi sayıldığı ve devletin çıkarlarının yurttaşların haklarına tabi olduğu, gerçek bir sivil[7*] topluma dönüşmesinin başlangıcı olabilir. Başka bir deyişle, biraz geç de olsa, Türkleri tebaa olmaktan kurtarıp yurttaşlara dönüştürebilir. Ayrıca, AKP'nin, laik düzeni ve Türkiye'nin Batı'ya yönelişini kabul eden, aşırıya kaçmayan bir programla, yaşam seviyeleri ortalamanın altında ve sosyal ve mali olanaklardan yoksun olan kitlelerin oylarını yakalamayı başarmış olmasının, küresel bağlamda önemli olduğu zamanla anlaşılabilir. Dinî kaynaklı köktenciliğin büyüdüğü ve Batıda "İslâm fobisi"nin arttığı bir zamanda, demokratik çoğulculuğun bir İslâm toplumunda mümkün olduğunu kanıtlayabilir. Ancak, bu örneğe diğer İslâm, ya da Ortadoğu

ülkeleri tarafından ne ölçüde uyulacağı belli değil; çünkü Türk toplumunun yapısı, sözgelimi, Arap ülkelerininkinden ya da Orta Asya'nınkilerden oldukça farklı.

Zengin ve fakir arasındaki muazzam uçurum, laikliğin anlamı ve Türk milliyetçiliğinin niteliği üzerinde bir anlaşma ve düşünce birliğinin olmayışı, Türk toplumunda gerginlik yaratan ve hâlâ çözüm bekleyen sorunlar. İkinci sorunun çözümü, kuşkusuz, Kürt sorununun çözümüyle, başka deyişle, Kürt topluluğunun, Türkiye'nin şu anki sınırlarını tehlikeye atmadan, kendi kimliklerini ifade etme arzularını nasıl tatmin edebileceğiyle yakından bağlantılı. Burada yeni cesur adımlara gereksinim var, ama en azından Türk devletiyle PKK arasındaki açık savaşın sona ermesi, siyasal lider kadrosunun meseleyi ele almaya başlaması için bir "fırsat penceresi" yaratır. Ne MHP'nin aşırı milliyetçilerinin ne de Ecevit türünden uzlaşmaz Kemalistlerin, 2002 genel seçimlerinde ağırlıklarını yitirmemiş olmaları, kuşkusuz çözüm fırsatlarını artırıyor.

Türkiye'nin AB'den tam üyelik için nihai müzakerelerin ne zaman başlayacağına dair kesin bir tarih alma amacında şimdilik başarısız olduğu açık, ama Avrupa hükümetleri arasında Türkiye'nin gelecekteki üyeliği için kapının açık tutulacağına dair bir anlaşma ve fikir birliği var gibi görünüyor. Türkiye için bu son derece önemlidir, çünkü onun Avrupa Birliği'nin tam üyesi olma arzusundan dolayı, son on yıl içerisinde gerçekleştirdiği değişikliklerin birçoğu, özellikle de siyasal iklimin ve yasaların liberalleştirilmesi, son derece önemli. Bu olasılığın önemini kabul etmek için, sadece, Türkiye'nin, kuzeyde Rusya ve Ukrayna, ya da güneyde Suriye, Irak veya Mısır gibi, hiçbir üyelik olasılığı bulunmayan komşularının siyasal sistemlerindeki gelişmelere bakılmalıdır.

Bu iyimser senaryo, ama Türkiye'nin yakın tarihinde hep olduğu gibi, kâbus senaryosu şıkkını öngörmek de zor değil. Ekonomi hâlâ son derece kırılgan. Henüz yabancı yatırımcıların hiçbiri geri dönmedi. Türk finans sistemine duyulan güvenin onarılıp eski durumuna gelmesi zaman alacak ve uzun vadeli istikrar için hükümetin adil, eşitlikçi ve etkili bir vergilendirme sistemini tesis etmesi gerekiyor ki bu şimdiye kadarki tüm hükümetlerin olanaklarını aşan bir şey olmuştur. Kamu iktisadi teşebbüslerini elden çıkarmak ve genel olarak devlet mekanizmasının

boyutlarını küçültmek de kolay olmayacak, ama Türkiye gizilgücünü ortaya koymak istiyorsa eğer, bu kaçınılmazdır.

AKP hükümetiyle devlet, bilhassa ordu arasındaki ilişkiler, sorunlu olabilir. Benzeri bir dizi meseleden rahatsızlık ve kızgınlık doğabilir ve her iki taraf da provokasyondan yana kıtlık çekmeyecektir. Bu ilişkileri yürütebilmek, çok büyük ölçüde devlet adamlığını gerektiriyor ve hem devlet hem de siyasi lider kadrosu, alenen diğerinin meşruluğundan kuşku duymaya başlarsa, Türkiye'nin istikrarı çok çabuk bozulur ve bunun, önceden görülemeyen sonuçları olabilir.

PKK'ya karşı yürütülen savaşın kazanılmış olması, kolaylıkla, kendinden tatmin olma duygusuna ve aşırı baskıya yol açabilir ve bunun sonucu da, yoksulluk ve dışlanmışlık duygularını, tehlikeli bileşimlerini oluşturmaya devam etmesidir. Ardından da yeni bir PKK, er ya da geç ortaya çıkacaktır.

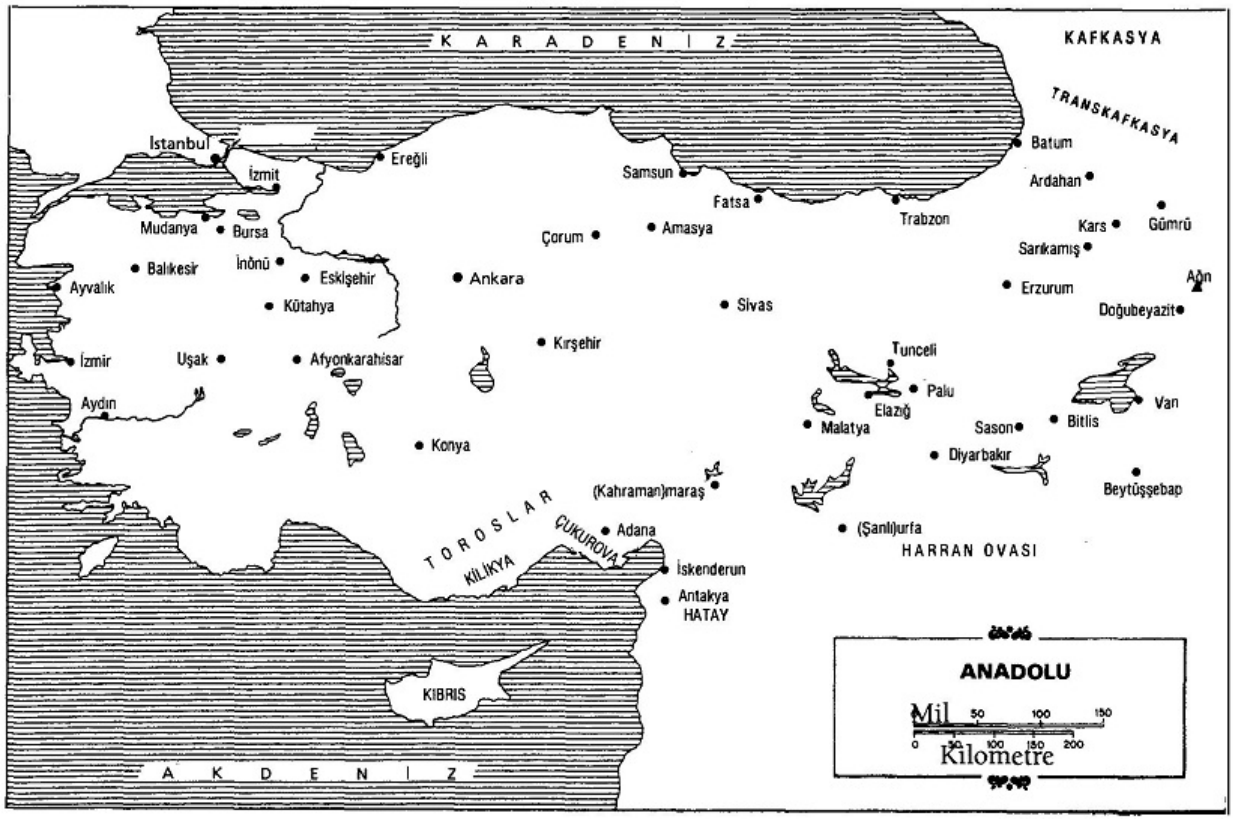
Her ne kadar, çoğu Avrupa hükümeti ve kuşkusuz daha önemli olanları, Türkiye'nin gelecekte Avrupa Birliği'ne girmesini destekleme eğiliminde görünüyorlarsa da, böyle bir düşünceye karşı çıkan başka bir grup da hızla büyümektedir. Bunun sebebi kısmen, İslâma duyulan genel korkudur; bu korku orada her zaman vardı, ama ilk kez, Afrika'dan, Ortadoğu'dan ve Güney Asya'dan insanların AB'ye kitlesel göçleriyle ve ardından Eylül 2001 terörist saldırılarıyla önemli ölçüde arttı. Türkiye'nin bir İslâm ülkesi olması, onu birçok insanın gözünde, Avrupalı olmayan bir ülke konumuna sokuyor. Geçtiğimiz birkaç yıl boyunca AB'nin merkez ülkelerindeki sağcı siyasetçiler, gittikçe daha açık ve net şekilde, Türkiye'nin, kıtanın "Hıristiyan ve hümanist" mirasında bir payının olmamasından dolayı, Avrupa'ya ait olmadığını dile getiriyorlar. Türkiye'nin girişine olan direnişin, bir başka nedeni de, Avrupa'nın siyasal elitinin, AB'nin on tane Doğu Avrupa ve Akdeniz ülkesinin katılımıyla genişlemesini ele alış yöntemi. Genel kanıya göre, siyasetçiler ne bu konuda kamuoyuna danıştılar, ne de onlara genişlemenin yararlarını açıklama çabası gösterdiler ve bunun da kuşkusuz, insanların genişleme sürecinin kendisine ilişkin görüşleri üzerinde olumsuz bir etkisi oldu. Türkiye bundan zarara uğrayabilir. Bu, Türkiye'yi sonunda, Amerika Birleşik Devletleri karşısındaki Meksika'nın konumuna çok benzer bir konuma indirgeyebilir. Avrupa kapısı kapalı tutulursa, Türkiye'de demokratikleşmeyi teşvik eden en önemli güdünün

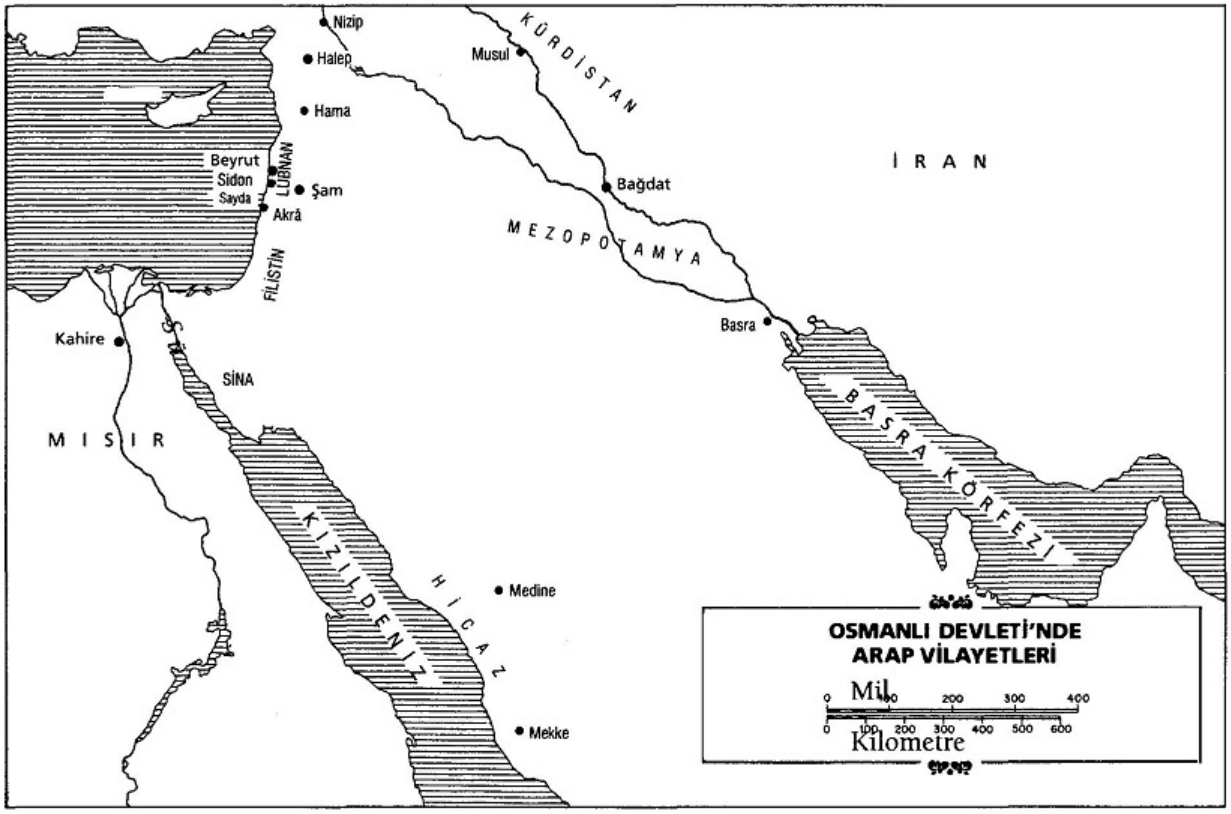
de ortadan kalkmasına neden olunabilir. O zaman, Rusya, Çin ve bir dizi Doğu Asya ülkesi tarafından sunulan, otoriter devletle serbest piyasa ekonomisinin bileşiminden oluşan model, ülkede birçoklarına daha çekici gelebilir.

İyimser bir senaryoya göre, kâbusun ara yerinde "bir şekilde işin içinden çıkma" yolu bulunuyor. Geçen elli yıl boyunca Türkler, işin içinden çıkmada ustalaştılar ve kuşkusuz yollarına böyle devam edebilirler. Öte yandan, yakın zamandaki Doğu Asya ve Latin Amerika örnekleri, küreselleşmenin olduğu bir zamanda ve bir yandan da sermaye hareketlerinde ani ve hızlı değişmeler olurken, işin içinden çıkmanın bedelinin, eskiye nazaran çok daha pahalıya ödeneceğini gösteriyor gibi.

Gelecekte neler yaşanırsa yaşansın, bu kitabın da yaptığını umduğum gibi, Türklerin muazzam işler başarmış olduğunu teslim etmek gerekiyor. Şu güne kadar neredeyse iki yüzyıldır, çağın egemen uygarlığına erişmede, müthiş bir uyum yeteneği ve kararlılık gösterdiler. Savaşın, büyük çaptaki göçlerin ve ekonomik yıkımın sebep olduğu karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldılar; ama yine de, dinamik bir ekonomisi olan güçlü bir ulus-devlet inşa edebildiler; bu hususu komşularının ve müttefiklerinin de çok ciddiye almaları gerekir. İster ulusal ister sömürgeci olsun, bütün modern devletler gibi, Türkiye'nin de, yakın tarihinde çok karanlık sayfalar bulunuyor ve bunların varlığı kabul edilmelidir. Ama aynı zamanda, modern Türkiye'nin kurucularına gereken takdir gösterilmelidir. Kemalizm bir kalkınma modeli olarak kesinlikle iki savaşın arasındaki döneme aittir. Türkiye'nin 21. yüzyıldaki sorunlarına çözüm reçetesini Kemalizmde görmek yanlış olacaktır, ama modern Türkiye'nin köklerini bulmaya çalışırken her tarihçi geriye, 1880 civarında doğmuş o olağanüstü insanlar kuşağına tekrar tekrar dönmelidir; onlar olmasaydı Türkiye muhtemelen kurulmamış olacaktı. Onların yetiştikleri yıllarda Dünya Güzellik yarışmaları yoktu, o yüzden Türkiye'nin başarısının o konuyla karşılaştırmasını yapamayız. Ama onların –ve onların haleflerinin– başarılarının büyüklüğünü anlayabilmek için, yüz yıl önce bir Türk'ün tren makinisti, mühendis, ya da banka memuru olabileceği düşüncesinin, Türkiye'de bile yadırganıp tuhaf sayıldığını[21] hatırlamalıyız ve bunu, bugün (hem kadın hem erkek) Türk bankacıları, mühendisleri, sanayicileri, mimarları ve tıp uzmanlarıyla dopdolu olan bu ülkeyle karşılaştırmalıyız.

Yaş
Odessa
KIRIM
KAFKASYA
Sivastopol
BOSNA
HERSEK
EFLÂK
SIRBİSTAN
GÜRCİSTAN
Saraybosna
Rusçuk
K A R A D E N İ Z
Niş
Plevne
Batum
BULGARİSTAN
ADRİYATİK DENİZİ
KARADAĞ
Kırklareli
KOSOVA
Kumanova
Edirne
Midye
Trabzon
MAKEDONYA
Lüleburgaz
İstanbul
Çatalca
Şarköy
Serez
Manastır
ARNAVUTLUK
Selanik
Kavala
Enez
Gelibolu
Gökçe-
ada
Yanya
Teselya
Bozcaada
EGE DENİZİ
YUNANİSTAN
MORA
Navarino
OSMANLI'DA BALKANLAR
Mil
Kilometre

K A R A D E N İ Z
KAFKASYA
TRANSKAFKASYA
İstanbul
İzmit
Ereğli
Samsun
Fatsa
Batum
Ardahan
Trabzon
Kars
Gümrü
Sarıkamış
Mudanya
Bursa
Çorum
Amasya
İnönü
Balıkesir
Eskişehir
Ankara
Ayvalık
Kütahya
Sivas
Erzurum
Ağrı
Doğubeyazit
Kırşehir
Tunceli
İzmir
Uşak
Afyonkarahisar
Palu
Elazığ
Van
Aydın
Malatya
Sason
Bitlis
Konya
Diyarbakır
(Kahraman)maraş
Beytüşşebap
Adana
(Şanlı)urfa
HARRAN OVASI
T O R O S L A R
ÇUKUROVA
KİLİKYA
İskenderun
Antakya
HATAY
KIBRIS
A K D E N İ Z
ANADOLU
Mil 50 100 150
0 50 100 150 200
Kilometre

Nizip
Halep
Hama
Beyrut
Sidon
Sayda
Akrâ
LÜBNAN
Şam
FİLİSTİN
Musul
KÜRDİSTAN
İRAN
Bağdat
MEZOPOTAMYA
Basra
BASRA KÖRFEZİ
Kahire
SİNA
MISIR
KIZILDENİZ
HİCAZ
Medine
Mekke
OSMANLI DEVLETİ'NDE
ARAP VİLAYETLERİ
Mil
0 100 200 300 400
0 100 200 300 400 500 600
Kilometre

KAYNAKÇA İNCELEMESİ

Türkiye'nin modern tarihi üzerine olan literatüre ilişkin aşağıdaki açıklamalardan amaçlanan, bunların hem bu kitabın yazılışında yararlanılmış kaynakları gözden geçirmeye hem de sonraki okumalarda yararlı bir yol göstericilik işlevini görmeye yardımcı olmalarıdır. Monografik çalışmalara büyük ölçüde yer ayrılmıştır; bunlar monografik yayınlardaki "son durumu" yansıtıyorlar. Yapıtların adları kabaca kitapta ele alınan konuların sırasına göre sıralanmıştır, ama bunların birçoğunun birden fazla dönem ya da konuyla ilişkisi bulunmaktadır. Kuşkusuz daha birçok çalışma mevcuttur ve belirli bir konuda daha derinlemesine bilgi sahibi olmak isteyen okuyucuya burada sıralanan kitapların kendi kaynakçalarına başvurmaları tavsiye olunur. Tarihçiler için çoğu zaman önemli olduklarına kuşku yoksa da buraya yaşamöyküleri (Atatürk'e ilişkin olanlar hariç), anılar ve romanlar alınmamıştır. Sırf Balkanları ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerini ele alan kitaplar da inceleme dışında bırakılmıştır.

Türkiye üzerine olan son yayınlara ilişkin sistematik bir toplu bakış elde etmek isteyenler için *Türkologische Anzeiger* (Türkoloji Yıllığı) iyi bir başvuru kaynağıdır. 1975'ten beri Viyana'da yayımlanmakta olan bu yıllık (ilk çıktığında *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*'in bir parçası idi), birçok dildeki kitap ve makaleyi içermektedir.

Çağdaş Türkiye tarihi üzerine genel yapıtlar

Bu kitabın yazarı ve yayıncıları çağdaş Türkiye tarihi üzerine mevcut genel yapıtları tamamıyla doyurucu bulmuş olsalardı, kuşkusuz bu kitap yazılmamış olacaktı. Durum doyurucu olmaktan çok uzaktır: Son iki yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Türkiye'yi işleyen çağdaş tarihe ilişkin genel yapıtlar gerçekten çok az sayıdadır. Bu öbekteki klâsik çalışma hiç kuşkusuz Bernard Lewis'in yapıtıdır (1961): *The emergence of modern Turkey* (Londra: Oxford University Press). [Türkçesi: *Modern Türkiye'nin doğuşu*, 3. baskı, çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.] İlk olarak 1961'de yayınlanan ve 1968'de düzeltilmiş baskısı yapılan Lewis'in kitabında, Batı düşüncelerinin giderek 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na zorla sızması ve buna karşı olan Osmanlı/Türk tepkisi ustalıkla, yalınlıkla ve zekice ele alınmıştır. Bu kitaba gücünü veren şeyler, yazarın ufkunun genişliği ve çok fazla Osmanlı ve Türkçe kaynak kullanmış olmasıdır. Onun, hedefine ulaşan anekdot seçimi anlattıklarına canlılık kazandırmaktadır. Kitabın temel zayıflığı, hemen tamamıyla bir kültür ve düşünce tarihi olması, (izlenen siyasalara (policy) verilen önemin tersine) siyasal yaşama

(politics) ya da sosyo-ekonomik gelişmelere çok az önem verilmiş olmasıdır. 1950'lerin sonlarında yazılmış olduğu için, yeniden gözden geçirilmiş biçimiyle bile bu kitap ister istemez eskimiş ve yararı kalmamış durumdadır ve o yıllarda yaygın olan, her zaman ve her durumda uygulanabilecek bir Batı modeline göre çağdaşlaşarak ilerleneceğine olan güçlü inancın izlerini taşımaktadır. Yine de *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çağdaş Türkiye ile ilgilenen her ciddi araştırmacının okuması gereken bir klâsiktir.

Benzer ebattaki bir diğer yapıt ise zamanın akışına daha az dayanmıştır: Stanford ve Ezel Shaw (1977), *History of the Ottoman Empire and modern Turkey c. II: Reform, revolution and republic: the rise of modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press). [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye c. II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1983]. Stanford Shaw'un, kendini kabul ettirdiği uzmanlık alanları olan III. Selim ve II. Abdülhamit'in saltanat dönemlerini işlediği bölüm en iyi bölümdür. Kitap bir veri zenginliğine sahip olup (ama bunlar her zaman doğru değildir) kaynaklara ilişkin yapılmış açıklama ve değerlendirmeler daha ileri okumalara rehberlik etmesi bakımından son derece yararlıdır. Ancak kitabın metni tutarlılıktan yoksundur ve son yüz yılı ele alan bölümler, bariz şekilde tek taraflı bir Türk ulusçuluğunun etkisindedir. Bu durum örneğin Ermeni ve Kürt sorunlarının işlenişinde görülmektedir. Lewis gibi Shaw'lar da çağdaş Türk tarihinin temel temasını, bir tarafta çağdaşlık ve Batılılık yanlıları diğer tarafta dinci gericilerin olduğu aydınlık ve karanlık arasındaki bir mücadele olarak görmektedirler.

Daha küçük ebattaki genel tarihler arasında belirtilmesi gereken bir yapıt, Geoffrey Lewis'inkidir (1974): *Modern Turkey / Çağdaş Türkiye* (Londra ve Tonbridge: Ernest Benn). İlk kez 1955'te basılmış ve birkaç kez iyice elden geçmiştir. İyi kaleme alınmış olup güvenilirdir. Cumhuriyet'in siyasal tarihine ağırlık verilmiştir. Buna eş çaptaki bir yapıt Roderic Davison'unkidir (1988): *Turkey: a short history / Kısa Türkiye Tarihi*, (2. baskı Huntingdon: Eothen [İlk basım: Prentice Hall: New Jersey, 1968]). Bu kitap Osmanlı ve Türkiye tarihinin hepsini kapsadığından, Lewis'inkine kıyasla Cumhuriyet dönemi üzerine çok daha az ayrıntıya sahip bulunmaktadır. Buna karşılık 19. yüzyıla ilişkin daha fazla bilgi vermektedir. 1988'deki ikinci baskısına, 1970'ler ve 1980'lerin Türkiye'sini içeren yeni bir bölüm eklenilmiştir. Ama eski bölümlere dokunulmamış ve bu nedenle bunlar eski ve kullanışsız kalmışlardır. Kitabın sonuna yararlı bir kaynakça eklenilmiştir. Feroz Ahmad'ın (1993) *The making of modern Turkey* (Londra: Routledge), ordunun Türk siyasetindeki rolüne ilişkin bir makaleden doğup gelişmiştir. 20. yüzyıl Türkiye tarihi üzerine kendini kabul ettirmiş bir uzman tarafından kaleme alınmış olup, ayrıntılarıyla ve derinden kavrayışlarıyla zengindir, ama bakış açısı şaşmaz şekilde Kemalisttir ve bu bakımdan Lewis ve Shaw'in çalışmalarına benzemektedir.

Çağlar Keyder'in (1987) *State and class in Turkey: a study in capitalist development / Türkiye'de Devlet ve Sınıflar: kapitalist gelişme* üzerine bir inceleme (Londra ve New York: Verso) adlı çalışması çok ilginç ve yeni düşünceler kazandıran bir kitaptır. Ders kitabı olmaktan çok bir tarih denemesi olan bu çalışma, Türkiye'nin kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesi (bağımlılık okulu) açısından çağdaş Türkiye tarihinin bir yorumunu sunmaktadır. Yer yer toplumbilimci olmayanlar için okunması zor olan bu kitap, Bernard Lewis, Stanford Shaw ve Roderic Davison gibi "çağdaşçılar"ın çalışmalarına bir tezat oluşturması bakımından yararlıdır.

Türkiye'de Kemalist tarihçiler, okul ve üniversiteler için hazırlanan ders kitaplarında ifadesini bulan resmî tarih yazıcılığının yaratıcısı olduklarından, onların milliyetçi, laik ve çağdaşlık taraftarı görüşleri çağdaş Türkiye tarih yazıcılığına uzun zaman egemen olmuştur. Ders kitaplarını, sorgulayıcı tarih araştırmalarına dayanarak, çoğunlukla da Marksist bir yaklaşımla, yazma girişimleri 1970'lerden beri ilerlemektedir. Buna en seçkin örnek, Sina

Akşin'in yayın yönetmeni olduğu dört ciltlik *Türkiye tarihi*'dir, özellikle de son iki cildi: *Türkiye tarihi 3: Osmanlı devleti 1600-1908* (İstanbul: Cem, 1988) ve *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980* (İstanbul: Cem, 1989). Dizi, Türkiye tarihini 1980'e kadar getirmektedir. Bütünü itibariyle oldukça iyi olmakla beraber, bu dizi iç tutarlılık ve iç bütünlükten biraz yoksundur ve birçok yazar tarafından kaleme alınmış yazıların niteliğinde biraz dengesizlik vardır. Sanat ve eğitime ilişkin bölümlerin dâhil edilmiş olması, dizinin güçlü noktası olup onu tam kapsamlı bir tarih haline getirmektedir. Zayıf noktası ise yabancı kaynakların eksikliğidir.

Okurlar, yayın yönetmenliğini Murat Belge'nin yapmış olduğu iki mükemmel tarih ansiklopedisini kesinlikle okumalıdırlar: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1986, 6 cilt) ve *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1983, 10 cilt). Büyük ölçüde solcu ya da sosyalist bakış açısıyla yazılmış olan bu ansiklopediler kuşkusuz Türkiye'deki çağdaş tarih yazıcılığının durumunu yansıtmaktadırlar.

Aslında genel tarih olmamakla beraber kendi alanlarında vazgeçilmez olan iki çalışmanın anılması gerekiyor. Tarık Zafer Tunaya'nın kitabı (1952) *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952* (İstanbul: basımevi bilinmiyor), Türkiye'deki siyasal partilere ilişkin bir inceleme olup partilerin kişileri, programları ve tarihçeleri hakkında ayrıntılar vermektedir. Halen genel kabul gören bir başvuru kitabıdır. 1980'lerde üç cilt halinde yayınlanan ikinci baskısında daha fazla bilgi bulunmakla beraber, daha büyük ölçüde yanlışlar da yer almaktadır. Niyazi Berkes'in kitabı zengin bir Türkiye düşünce tarihi olup son iki yüzyılı kapsamaktadır: Niyazi Berkes (1964) *The development of secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press). [Türkçesi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.]

Batı'yla bütünleşme ve
ilk çağdaşlaşma girişimleri (1792-1908)

18. yüzyıl sonlarında ıslahatların ve Batı'yla bütünleşmenin arifesindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuna ilişkin monografi çok azdır. Uzun bir zaman Gibb ve Bowen'ın çalışması 18. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nun klâsik anlatımı olmuştu: H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic society and the west: a study of the impact of western civilisation on Moslem culture in the Near East /İslâm Toplumu ve Batı. Batı Uygarlığının Yakındoğu'daki Müslüman Kültürü Üzerindeki Etkisi'ne Dair Bir İnceleme* (Londra: Oxford University Press, 1951-1957, c. 1, bölüm 1 ve 2 [sadece bu iki bölüm yayınlanmıştır]). Ancak bu çalışma genç kuşak tarihçiler tarafından ciddi şekilde eleştirilmiş bulunmaktadır. Örneğin bkz. Roger Owen (1975) "The Middle East in the eighteenth century -an "İslamic" society in decline: a critique of Gibb and Bowen's Islamic society and the West / 18. Yüzyılda Ortadoğu- Gerileme Halindeki bir "İslâm" Toplumu: Gibb ve Bowen'ın İslâm Toplumu ve Batı Adlı Çalışması Üzerine Bir Eleştiri" *Review of Middle Eastern Studies,* 1, s. 101-102. Son zamanlarda, 18. yüzyıl ve özellikle de 19. yüzyıldaki değişikliklerin ne kadarının Batı'nın etkisinin sonucunda oldu sorusu yerine, ne kadarının içerdeki bir sürecin devamı olduğu sorusu, tarihçilerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Bu konuda çığır açan bir çalışma için bkz. T. Naff ve R. Owen (yay. yön.) (1977) *Studies in eighteenth century Islamic history / 18. Yüzyıl İslam Tarihi Üzerine İncelemeler* (Carbondale: Southern Illinois University Press). Ancak bu alandaki en iyi eleştirel çalışmaların çoğu, yerel arşiv malzemelerine dayanan bölgesel tarihlerden oluşmaktadır.

Findley'in iki çalışmasının giriş bölümlerini bu alanda yol gösterici olarak özellikle yararlı buluyorum: Carter Findley (1980), *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: the sublime porte, 1789-1922 / Osmanlı İmparatorluğu'nda Demokratik Islahat. Babıâli, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press) ve aynı yazarın (1989) *Ottoman civil officialdom. a*

social history / *Osmanlı Bürokratları: Bir Toplumsal Tarih* (Princeton: Princeton University Press). İlgili modern kaynaklardan yararlanılan bu iki kitapta, bütün dikkat Osmanlı toplumu gerçeğine hasredilmiş olup, böylece Osmanlı İmparatorluğu üzerine eski tarih yazıcılığının en çok rastlanan iki tuzağından birine düşülmemiş, yani gerçekler yerine normlara, toplum yerine devlete ağırlık verilmesine yol açan merkezî hükümet belgelerine aşırı bağımlılıktan sakınılmıştır.

İmparatorluğun 18. ve 19. yüzyıl tarihine ilişkin olup, birçok modern toplumsal ve kültürel tarih çalışmasından yararlanan ve siyasal gelişmelerden çok toplumsal ve kültürel tarihe önem veren bir ders kitabı şudur: Donald Quataert (2000) *The Ottoman Empire 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press).

Sultan III. Selim (ve Fransız Devrimi) zamanının Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin klâsik çalışma hale Stanford Shaw'a (1971) aittir: *Between old and new: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* / *Yeni ve Eski Arasında: Sultan III. Selim Zamanında Osmanlı İmparatorluğu 1789-1807* (Cambridge, MA: Harvard University Press). Bu kitaptaki ana noktalar aynı yazarın üstte değinilmiş olan genel tarihine de alınmış bulunmaktadır Fransız Devrimi düşüncelerinin Osmanlılardaki etki derecesine ilişkin tartışmalar Lewis'in ünlü ama tartışmalara yol açan makalesiyle başlamıştı: Bernard Lewis (1953) "The impact of the French Revolution in Turkey / Fransız Devrimi'nin Türkiye'deki Etkisi" *Cahiers d'histoire mondiale,* c. 1 no. 1, s. 105-125.

Sultan II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerindeki ıslahat politikaları için Carter Findley'in yukarıda adı geçen çalışmaları kesinlikle gerekli iki kitaptır. İlk kitap değişen bürokrasinin kurumsal tarihi, diğeri ise bürokrasi üyelerinin toplumsal tarihidir. Ayrıca, Davison'un (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876 / Osmanlı İmparatorluğu'nda Islahat* (2. baskı New York: Gordian) adlı çalışması, Tanzimat'ın 1856 Islahat Fermanı'ndan 1876 anayasasına kadar olan ikinci dönemindeki reformları titiz ve eksiksiz işlemekte, izlenen siyasa ve yönetim üzerinde yoğunlaşmaktadır. Davison, İmparatorluğun 19. yüzyıldaki modernleşmesi üzerine zamanının en büyük uzmanıydı. Onun kusursuz araştırmalarını içeren makaleleri bir kitapta toplanmış bulunmaktadır: *Essays in Ottoman and Turkish history 1774-1923: the impact of the West* (Austin: University of Texas Press, 1990). Halil İnalcık'ın (1976) *Application of the Tanzimat and its social effects* (Lisse: Peter de Ridder; 33 sayfalık kitapçık; *Archivum Ottomanicum* V (1973), s. 97-128'den tekrar basılmıştır) [Türkçesi: "Tanzimat'ın Uygulanması ve sosyal tepkileri," *Belleten* XXVIII (1964), 623-690] adlı çalışması, (İstanbul'dan, izlenen siyasaya ilişkin yapılan açıklamaların tersine) reformların eyaletlerdeki gerçek etkilerini değerlendirme gayretinde öncü bir çaba olmuştu. O tarihten bu yana bazı yazarlar bilhassa Arap eyaletleri ve Arap kaynakları üzerine yoğunlaşan makalelerinde bu yaklaşımı örnek almışlardır. Christoph K. Neumann'ın (1994) çalışması, *Das indirekte Argument Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşa Ta'rih* (Münster: Lit), önde gelen bir Tanzimat devlet adamının reformları güçlü şekilde savunabilmek için, önceki dönemin tarihini nasıl yazdığını gösteren çok ilginç bir analizdir.

İmparatorluğun dinsel durumuna ilişkin olarak Frederick W. Hasluck'un (1929) *Christianity and Islam under the sultans* / *Sultanların yönetimi zamanında Hıristiyanlık ve İslamiyet* (Oxford: Clarendon, 2 cilt) adlı çalışması eski olmasına rağmen, yazarının kişisel deneyimlerini esas almasından dolayı okunmaya değerdir. İmparatorluktaki en önemli İslâmî azınlık olan Aleviler ve ilintili Bektaşi tarikatı, bir diğer eski ama halen aşılamamış bir kitabın konusunu oluşturuyor: John Kingsley Birge (1937) *The Bektaşi order of dervishes* (Londra: Luzac, 1994'te tekrar basıldı). Birge, Bektaşi inanç ve ritüellerini muazzam detay vererek tarif etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "milletler"e geleneksel olarak yakıştırılan rol, Benjamin Braude ve Bernard Lewis'in (yay. yön.) (1982) *Christians and Jews in the Ottoman*

Empire / Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar ve Museviler (New York: Holmes) adlı çalışmalarında sorgulanmış bulunuyor. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Yahudileri üzerine son zamanlarda yapılmış iki çalışmadan ilki, Stanford Shaw (1991) *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (New York: New York University Press) ayrıntıya girmeyen genel bir anlatıma sahiptir ve diğeri, Avigdor Levy (yay. yön.) (1994) *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton: Darwin) ise, Brandeis Üniversitesi'nde 1987'de yapılmış bir konferansın ürünü olan makaleler bakımından zengindir. Bu son kitapta ağırlık, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındadır, bu yüzyıllarda İmparatorluktaki Yahudilerin sayısı 400 bin kişiydi.

19. yüzyılın (ve 20. yüzyıl başlarının) önemli eğitim reformları, Osman Ergin'in anıtsal, ama tümüyle güvenilir olamayan çalışmasının konusunu oluşturmaktadır: *Türkiye Maarif Tarihi* (c. 1-5, İstanbul: Eser, 1977; ilk kez 1943'te basılmıştır). Son zamanlarda, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerindeki eğitim reformlarına olan ilgide dikkati çeker derecede bir artış olmuştur. Bu alandaki son duruma toplu bir bakış için: Mehmet Alkan (2000) "Modernization from empire to republic and education in the process of nationalism", Kemal H. Karpat (yay. yön.) *Ottoman past and today's Turkey* (Leiden: E.J. Brill). İmparatorluk ve Cumhuriyetteki modern eğitimin gelişimine dair daha yakın bir zamandaki ilgi çekici bir toplu bakış için: Necdet Sakaoğlu (2003) *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını).

Ordunun, bütün reform hareketlerinin arkasındaki bu asıl itici gücün, modernleşme süreci için: Erik Jan Zürcher (yay. yön.) (1999) *Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925* (Londra: İ.B. Tauris). Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve İran üzerine makalelerden oluşmaktadır. Ne yazık ki, Khaled Fahmy'nin (1997) Mehmet Ali Paşa'nın "yeni tarzdaki ordu"su üzerine yazdığı *Ali the Pasha's men: Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press) adlı çığır açan çalışmasına eş değerde, Osmanlı İmparatorluğu üzerine bir çalışma henüz yapılmamıştır.

Türkiye'nin bağımsız entelektüel tarihçisi olan İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (2. baskı İstanbul: Hil, 1987) adlı çalışmasında, reform tarihini, yeni düşüncelere sevk edecek şekilde değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Yeni Osmanlılar muhalefet hareketinin önemini Ortadoğu'nun kültürel tarihiyle ilgilenenler genellikle kabul etmektedirler ve *The genesis of Young Ottoman thought. a study in the modernization of Turkish Political ideas / Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu. Türkiye'de siyasal düşüncelerin çağdaşlaşması üzerine bir inceleme* (Princeton: Princeton University Press, 1962) adlı kitabında bu hareketin önderlerinin düşüncelerine ilişkin Şerif Mardin'in yapmış olduğu tahlil halen bu konudaki en iyi çalışmadır.

Yeni Osmanlıların isteklerine yanıt vermiş gözüken kısa ömürlü 1876 Meşrutiyet rejimini Robert Devereux (1964) *The first Ottoman constitutional period: a study of the Midhat constitution and parliament / Birinci Meşrutiyet Dönemi: Midhat Anayasa Ve Parlamentosu Üzerine Bir İnceleme* (2. baskı Baltimore: Johns Hopkins) adlı kitabında ayrıntısıyla işlemiştir.

Hem 19. yüzyılda Avrupa hükümetlerinde hem de Tanzimat siyasetçilerinin düşüncelerinde çok büyük bir rolü olan haddinden fazla karmaşık "Doğu Sorunu"na ilişkin en iyi inceleme için: Matthew S. Anderson (1972) *The Eastern Question 1774-1923: a study in international relations / Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (4. baskı Londra: Macmillan). Osmanlıların, Doğu Sorunu'nun en korkutucu hallerinden birini, Lübnan krizini, sonunda nasıl yatıştırıp söndürmeyi başardıklarına dair çok iyi araştırılmış, yenilikler getiren bir çalışma: Engin Akarlı (1993) *The long peace: Ottoman Lebanon 1861-1920* (Londra: I.B. Tauris).

Tarihçiler arasında, merkezî devlet tarihiyle, siyaset yaşamıyla ve izlenen siyasal karar ve planlarla ilgilenmeme yönündeki genel eğilim, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki

ekonomik ve toplumsal tarihinin yazılmasında hızlı bir artışa yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönem için standart başvuru kitabı: Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) (1994) *An economic history of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge: Cambridge University Press). Bu kitap adına rağmen, 1450'ye kadarki dönemi, ya da 1600 öncesinde kentlerdeki imalat sektörünü ele almıyor, ama başka konular ve diğer dönemler için, bu alandaki çalışmaların son durumunu yansıtıyor. Halil İnalcık, 1600'e kadarki dönemi; Suraiya Faroqhi 17. yüzyılı; Bruce McGowan 18. yüzyılı ve Donald Quataert, 19. yüzyılı işliyor. Şevket Pamuk, Osmanlı parasına ilişkin bir bölümü yazmıştır. Şevket Pamuk'un (1987) okunması gereken bir diğer çalışması daha vardır: *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production* (Cambridge ve Londra: Cambridge University Press) [Türkçesi: *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913. Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri,* Ankara: Yurt Yayınları, 1984]. Charles Issawi'nin (1980) *The economic history of Turkey 1800-1914 / Türkiye Ekonomi Tarihi 1800-1914* (Chicago: Chicago University Press) adlı çalışması, giriş yazılarıyla birlikte bir temel metinler seçkisinden oluşmakta olup oldukça "klâsik" bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Roger Owen'ın (1982) *The Middle East in the world economy 1800-1914 / Dünya ekonomisi içinde Ortadoğu 1800-1914* (New York: Methuen) adlı çalışması ise, daha yakın zamanların tarihsel düşünce akımını yansıtmaktadır. Reşat Kasaba (1988) *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century / Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: 19. Yüzyıl* (Albany: State University of New York Press) adlı kitabında yerel Hıristiyan burjuvazisinin rolünü yeniden tanımlamaktadır. Aynı yazarın, Huri İslâmoğlu-İnan'ın yayın yönetmenliğini yapmış olduğu (1987) *The Ottoman Empire and the world economy / Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi* (Cambridge: Cambridge University Press) adlı makaleler derlemesinde yazısı bulunmaktadır. (Yedisi daha önceden bilinen) 17 makalenin yer aldığı bu kitap, örnek-olay çalışmalarından yola çıkarak ve Wallerstein'ın "çağdaş dünya sistemi" açısından hareketle birtakım önemli meseleleri ele almaktadır.

Kongre bildirilerine ilişkin derlemeler içerisinde başvurulmaya çok değer iki çalışma bulunmaktadır: Jean-Louis Bacqué Grammont ve Paul Dumont (yay. yön.) (1983) *Economies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle*) / *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomiler ve Topluluklar (18. yüzyıl Sonundan 20. Yüzyıl Başına Kadar)* (Paris: CNRS) ve Halil İnalcık ve Osman Okyar (yay. yön.) (1980) *Social and economic history of Turkey (1071-1920) / Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* (Ankara: Meteksan). İnalcık ve Okyar'ın çalışması, geç Osmanlı ekonomi tarihinin değişik yönleri üzerine değerli bilgiler de içermektedir. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin çöküşü yolundaki eski tekdüze anlatımı eleştirel gözle bir değerlendirmeye tâbi tutan çalışma için: bkz. Çağlar Keyder (yay. yön.) (1988) "Ottoman Empire: nineteenth century transformations / Osmanlı İmparatorluğu: 19. yüzyıldaki dönüşümler", *Review,* c. XI, no. 2, Spring, Binghamton: Fernand Braudel Center, s. 169-178 ve bilhassa bkz. Donald Quataert (1993) *Ottoman manufacturing in the age of the industrial revolution* (Cambridge: Cambridge University Press). Quataert, bu çalışmasında, Osmanlı imalat sektörünün 19. yüzyıl sonlarındaki uyum sağlama yeteneğini ikna edici şekilde gösteriyor. Aynı konunun bir kısmını işleyen ve Quataert'ın (1994) yayın yönetmeni olduğu bir diğer çalışma: *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950* (Albany: State University of New York Press).

Jacques Thobie'nin kitabı (1977) *İntérêts et imperialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1919) / Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Çıkarları ve Fransız Emperyalizmi (1895-1919)* (Paris: Sorbonne) sırf geç döneme eğiliyor olmakla beraber mükemmel bir çalışmadır. Daha eski tarihli bir çalışma, İmparatorluğun mali tarihi için standart bir başvuru kitabı olmayı sürdürmektedir: A. du Velay (1903) *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne*

du Sultan Mahmoud II *jusqu'à nos jours* (Paris: Arthur Rousseau). Osmanlı borçlarının tarihinin, borç krizi ve çözümünün enine boyuna işlenmiş olduğu bir çalışma: Christopher Clay (2000) *Gold for the Sultan: Western bankers and Ottoman finance 1856-1881* (Londra I.B. Tauris). Bu öyküde; Fransız ve İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası kilit rol oynamaktaydı. Bankanın tarihi için: Edhem Eldem (1999) *A history of the Ottoman Bank* (İstanbul: Osmanlı Bankası).

İşçi sınıfının iş ve yaşam koşullarının tarihi anlamındaki toplumsal tarih, ancak son zamanlarda ilgi görmeye başlamıştır. Çeşitli kereler görüşmüş olduğumuz Donald Quataert bu alanın öncülerindendir. Yazarın bir çalışması, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarındaki sınai ve ticari gelişmeye ilişkin, toplumsal yönler üzerinde odaklaşan birtakım örnekolay çalışmalarından oluşmaktadır: (1983) *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. reactions to European economic penetration* (New York ve Londra: New York University Press). Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (yay. yön.) (1995) *Workers and working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1840-1950* (Londra: I.B. Tauris), sanayi işçileri ve onların örgütlenmeleri üzerine odaklanmaktadır. Osmanlı toplumunda merdivenin en alt basamağındakiler, yani köleler, bir çalışma konusu olmuştur: Ehud Toledano (1982) *The Ottoman Slave Trade and its Suppression,* Princeton: Princeton University Press (Türkçesi: *Osmanlı köle ticareti 1840-1890* (İstanbul: Yurt, 1994).

Oldukça yeni olan bir diğer alan demografi tarihidir. Demografik bilgiler açısından en yaygın şekilde kullanılan çalışmalar şunlardır: Kemal Karpat (1985) *Ottoman population 1830-1914: demographic and social characteristics / Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Toplumsal Özellikler* (Madison: University of Wisconsin Press), sırf rakamların dökümünü yapmasına ve çözümlemelere az yer vermesine rağmen yine de çok yararlıdır ve Justin McCarthy (1982) *The Arab world, Turkey and the Balkans (1878-1914): a handbook of historical statistics / Arap Dünyası, Türkiye ve Balkanlar (1878-1914): tarihsel istatistikler el kitabı* (Boston: G.K. Hall). Justin McCarthy'nin bir diğer çalışması olan (1983) *Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire / Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlılar Zamanında Anadolu Nüfusu ve İmparatorluğun Sonu* (New York: New York University Press), Osmanlılar zamanındaki Anadolu nüfusunu Osmanlı kayıtlarına göre tam olarak resmetme yolunda tek girişim olup Ermeni eleştirmenlerin sert saldırılarına uğramıştır. Yine aynı yazarın, (1995) *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* (Princeton: Darwin) adlı çalışması, kabul etmek gerekir ki tek taraflı bir anlatımdır; her ne kadar öyleyse de, Osmanlı tarihinin çoğunlukla ihmale uğramış bir yönüne odaklanmaktadır ki bu konu oysa hayati önemdeydi (1923'te Türkiye'de yaşayanların hemen hemen üçte birinin ailesinin geçmişinde zorunlu göç olayı yaşanmıştı).

Sultan Abdülhamit'in 1876'dan 1909'a kadar süren saltanat dönemine ilişkin gerçekler ve ayrıntılar yeterince belgelenmemiştir. Bu dönem uzun bir zaman, bir gerici istibdat ve duraklama dönemi olarak görülmüştü. Bu dönemi yeniden bir değerlendirmeye tâbi tutan ve onu Tanzimat'ın doruğu olarak gören ilk kişi Lewis olmuştu. Bu temayı sonradan Shaw, makalelerinde ve yukarıda adı geçen tarihinin bu dönemi ele alan bölümünde işledi. Shaw'ın kitabının sonunda (s. 453-454'te) ve Jean Deny (1954) "Abd al-Hamid II (Gazi) (Abdülhamid)" (*Encyclopaedia of Islam,* 2. baskı, Leiden: E.J. Brill, c. 1 (tekrar basımı 1960), s. 63-65'te, mevcut kaynakçaya ilişkin incelemelere yer verilmiştir. Rejimin ideolojik temelleri ve kendi görüntüsünü ülkede ve yurt dışında yansıtma çabalarına dair çok ilginç yeni bir çalışma için: Selim Deringil (1998) *The well-protected domains: ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire 1876-1909* (Londra: I.B. Tauris).

Jön Türkler'in Abdülhamit'e muhalefetiyle ise daha fazla ilgilenilmektedir. Ernest Ramsaur'un kitabı (1957) *The Young Turks: prelude to the revolution of 1908* (New York:

Russell & Russell) [Türkçesi: *Jön Türkler ve 1908 İhtilali,* çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1972] uzun bir zamandan beri klâsik bir yapıttı. Ama, Şükrü Hanioğlu'nun muhalefetteki Jön Türk tarihi üzerine iki kitabı (1995 ve 2001), onun yerini almış bulunmaktadır: *The Young Turks in opposition* (Oxford: Oxford University Press) ve *Preparing for a revolution: the Young Turks 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press). Birçok ülkedeki yoğun arşiv araştırmalarına dayanan bu iki kitap, kuşkusuz bu konunun en iyi ve en tamama ermiş çalışmaları olarak kalacaktır.

Türk ulusçuluğunun Abdülhamit'in saltanatı sırasındaki büyüyüşünü David Kushner (1977) *The rise of Turkish nationalism 1876-1908 / Türk Ulusçuluğunun Yükselişi 1876-1908* (Londra: Frank Cass) adlı kitabında işlemiştir.

Jön Türk dönemi (1908-1950)

Jön Türk devrimi ve II. Meşrutiyet dönemi bazı üstün nitelikli çalışmaların konusu olmuştur. II. Meşrutiyet Devrimi sırasında geçen olaylar için: Aykut Kansu (1997) *The revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: E.J. Brill). Bu çalışma şu kitapla birlikte okunmalıdır: Feroz Ahmad (1969) *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-14* (Oxford: Clarendon Press) [Türkçesi: *İttihat ve Terakki (1908-1914),* çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984]. Feroz Ahmad'ın bu çalışması, 1908-1913 yıllarını ayrıntısıyla ama sırf siyasal açıdan ele almakta, yazarın makalelerinden derlenen *İttihatçılıktan Kemalizme,* çev. Fatmagül Berktay (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985) adlı kitabı ise sonraki döneme (1913-1918) ilişkin değerli bilgiler içermektedir. Sina Akşin'in (1987) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*'si (İstanbul: Remzi Yayınevi), ilk kez 1980'de yayınlanmıştı ve halen II. Meşrutiyet dönemine ilişkin en iyi genel tarihtir. Aynı yazarın doktora tezi olan (1970) *31 Mart Olayı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi), 1909 karşıdevrimini ele almakta olup Jön Türk hareketinin niteliğinin anlaşılmasında çok yararlı katkıları olmaktadır. Hikmet Bayur'un, ilk kez 1940'larda yayınlanmış olan, on ciltlik *Türk İnkılâbı Tarihi* (10 ciltte 3 bölüm, 2. baskı Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), İttihatçı aleyhtarı önyargısına rağmen, o döneme ilişkin bir bilgi hazinesi olarak halen aşılmamıştır ve kuşkusuz aşılmadan da kalacaktır. II. Meşrutiyet üzerine tarih yazıcılığında önemli bir boşluk, liberal muhalefeti inceleyen bir çalışmayla doldurulmuştur: Ali Birinci (1990) *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* (İstanbul: Dergâh).

Jön Türkler'in Birinci Dünya Savaşı sırasında bir "ulusal ekonomi" kurma girişimlerini Zafer Toprak incelemiştir (1982): *Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları). Savaş yıllarının siyasal ve toplumsal gelişmeleri, olaylara tanık olan seçkin Türk gazetecisi Ahmet Emin Yalman tarafından ele alınmıştır (1930): *Turkey in the World War / Dünya Savaşı'nda Türkiye* (New Haven: Yale University Press).

Türk toplumunda devam eden kimlik bunalımı yüzünden, Jön Türk dönemindeki entelektüel tartışmalar (bir ölçüde bunlar bugün de halen sürmekte), çok sayıdaki kitap ve makaleye konu olmuştur. Niyazi Berkes'in yukarıda sözü edilen *Development of secularism*'i (*Türkiye'de Çağdaşlaşma*) en önemli başlangıç kitaplarından biridir. Başvurulacak diğer çalışmalar şunlardır: Hilmi Ziya Ülken (1979) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (2. baskı, İstanbul: Ülken), içinde önemli bütün düşünürler için tanıtım yazıları bulunmaktadır; Taha Parla'nın (1985) önde gelen Jön Türk ideologu üzerine incelemesi *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924* (Leiden: E.J. Brill); Masami Arai'in çalışması (1992) *Turkish nationalism in the Young Turk era / Jön Türk döneminde Türk milliyetçiliği* (Leiden: E.J. Brill), esas olarak Jön Türk döneminin milliyetçi dergilerinin analizinden oluşmaktadır;

Füsun Üstel'in (1997) en büyük milliyetçi örgütü inceleyen çalışması *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları 1912-1931* (İstanbul: İletişim) zikredilmelidir; keza François Georgeon'un (1980) *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935*) (Paris) [*Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura - (1876-1935),* çev. Alev Er, Ankara: Yurt Yayınları, 1986] adlı çalışması da zikredilmelidir; Şerif Mardin'in (1969) üstün çalışması *Continuity and change in the ideas of the Young Turks / Jön Türklerin Düşüncelerinde Süreklilik ve Değişim* (Robert College, School of Business Administration and Economics Occasional Papers) ve yine Şerif Mardin'in (1964) *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası). Uriel Heyd'in (1950) yine Ziya Gökalp ve onun düşünceleri üzerine olan eski çalışması halen yararlıdır: *Turkish nationalism and western civilisation* (Londra: Luzac). Kitapta Gökalp'in kısa ama mükemmel bir yaşamöyküsü verilmiştir. Heyd'in eski öğrencisi David Kushner, milliyetçilik hareketinin ilk döneminin bir toplubakışını bize kısa, özlü, ama sağlam bir şekilde sunmuştur: (1977) *The rise of Turkish nationalism 1876-1908* (Londra: Frank Cass). İslâmcı akımı Esther Debus incelemiştir (1991): *Sebilürreşad: eine vergleichende Untersuchung zur Islamischen Opposition der vor -und nach- kemalistischen Ära* (Frankfurt am Main: Peter Lang). Adından da anlaşıldığı gibi bu çalışma Jön Türk dönemiyle sınırlı kalmamaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın askerî tarihi konusunda Türkiye'nin kendi resmî savaş tarihi bulunmaktadır: Fahri Belen (1963-1967) *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 5 cilt). Bu kaynağı ve diğer Türk askerî kaynaklarını büyük ölçüde kullanan bir çalışma: Edward Erickson (2001) *Ordered to die: a history of the Ottoman army in the First World War* (Westport: Greenwood). Bu çalışma kendisi gibi sırf askerî tarihi işleyen çok daha eski ama yine de ilginçliğini koruyan ve önemli bilgi ve veriler sunan bir kitabın yerini almıştır: Maurice Larcher (1926) *La guerre turque dans la guerre mondiale / Dünya Savaşında Türk Savaşı* (Paris). Savaş çabalarının önemli bir yönüne, yani Alman subayların rolüne dikkat çeken iki çalışma için: Jehuda L. Wallach (1976) *Anatomie einer Militärhilfe: die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919* (Düsseldorf: Droste) ve Ulrich Trumpener (1968) *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918 / Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu 1914-1918* (Princeton: Princeton University).

Ermeni meselesi üç çeyrek yüzyıldır şiddetli bir tartışmanın konusudur. Bu tartışma üzerine bir inceleme için: Gwynne Dyer (1976) "Turkish 'falsifiers' and Armenian 'deceivers': historiography and the Armenian massacres" / "Türk 'Saptırmacılar', Ermeni 'Hilekârlar': Tarih Yazıcılığı Ve Ermeni Katliamları", *Middle Eastern Studies,* 12, s. 99-107. 1976'dan bu yana tek yanlı faaliyetler sürmekte olup Türk ya da Ermeni mali desteğiyle çok sayıda yayın yapılmış bulunmaktadır. Şimdiye dek kullanılmamış malzemeden yararlanan, Ermeni taraftarı en önemli çalışma Vahakn N. Dadrian'a aittir. Kendisi, savaş sonrası kurulan Osmanlı divanıharbinin (askerî mahkeme) tutanak ve kararları üzerine olan araştırmalarının sonuçlarını çeşitli yerlerde yayınlamış bulunuyor. Ama en kapsamlısını (1995'te) yayınladı: *The history of the Armenian genocide: ethnic conflict from the Balkans to Anatolia* (Providence/Oxford: Berghahn). Dadrian bazen, 1915'te yaşanan şiddeti İslâm veya Türk kültürünün doğal bir parçasıymış gibi açıklamakta olduğu izlenimini veriyor. Türk okuyucusu, Dadrian'ın çizgisinden Taner Akçam sayesinde haberdar oldu, öncelikle de onun 1999'daki bir çalışmasıyla: *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (Ankara: İmge). Ancak Akçam, kendisinin Alman arşivlerindeki orijinal incelemelerini de eklemiş bulunuyor.

İstanbul'un savaş sonrasındaki durumu iki yazar tarafından işlenmiştir: Sina Akşin (1983) *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele* (İstanbul: Cem) adlı kitabında Sultan'ın hükümetlerinin siyasalarını incelemekte ve Nur Bilge Criss (1999) ise, *Istanbul during the*

allied occupation 1918-1923 (Leiden: E.J. Brill) [Türkçesi: *İşgal Altında İstanbul,* İstanbul: İletişim, 1993] adlı çalışmasında işgal güçlerinin siyasaları üzerinde durmaktadır.

Sevr ve sonra da Lozan Antlaşması'nı doğuran savaş sonrasının diplomasisini iki yazar konu edinmiştir: Paul C. Helmreich (1974) *From Paris to Sèvres: the partition of the Ottoman Empire at the peace conference of 1919-1920 / Paris'ten Sevr'e: Osmanlı İmparatorluğu'nun 1919-1920 Barış Konferansı'nda Taksim Edilişi* (Columbus: Ohio State University Press) ile Büyük Güçler'in diplomasisini incelemiş ve Salahi Ramsdan Sonyel (1975) *Turkish diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the Turkish national movement / Türk Diplomasisi 1918-1923: Mustafa Kemal ve Türk Ulusal Hareketi* (Londra ve Beverley Hills: Sage Publications) ile Türk milliyetçilerinin diplomasisine ağırlık vermiştir. Stefanos Yerasimos (1979) *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devrimi'nden Milli Mücadeleye* (İstanbul: Gözlem) adlı kitabında, Müdafaa-i Hukukçular ile Bolşevikler arasındaki ilişkiler üzerinde durmaktadır.

"Milli Mücadele", yani Anadolu'daki ulusal direniş tarihine ilişkin çok fazla sayıda yayın mevcuttur. İçlerinde, Stanford Shaw'in (2000) 6 ciltlik dev çalışması, İngilizcede yazılmış en kapsamlı çalışmadır: *From empire to republic: the Turkish war of liberation 1918-1923: a documentary study* (Ankara: Türk Tarih Kurumu). Diğer yararlı giriş kitapları şunlardır: M. Tayyib Gökbilgin'in (1959 ve 1965) 2 ciltlik çalışması *Milli Mücadele başlarken* (Ankara: Türkiye İş Bankası), Osmanlı hükümet arşivine, gazetelere ve anılara dayanmaktadır ve Selâhattin Tansel (1973-1975), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar* (Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 4 cilt)'nda, Ankara'daki Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü arşivinden yararlanmıştır. Sabahattin Selek'in (1976) *Anadolu İhtilâli* (6. baskı, İstanbul: Cem, 1976), önde gelen bir solcu gazeteci tarafından yapılmış ilginç bir revizyonist tarih yazıcılığı girişimidir. Ayrıca, Paul Dumont'ın (1983) kısa ama mükemmel çalışması da, *1919-1924 Mustafa Kemal invente la Turquie moderne / 1919-1924 Mustafa Kemal Çağdaş Türkiye'yi Yaratıyor* (Brussels: Complexe), okunmaya değerdir. Bölgesel "Müdafaa-i Hukuk" hareketlerinin geçiş dönemini Bülent Tanör (1992) işlemiştir: *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920*) (İstanbul: AFA). Erik J. Zürcher'in (1984) çalışması *The Unionist factor: the role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement 1905-1926* (Leiden: E.J. Brill) [Türkçesi: *Milli Mücadelede İttihatçılık,* çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987], dikkatini imparatorluk ile Cumhuriyet arasındaki devamlılık üzerine toplayarak iç siyaset ve Müdafaa-i Hukuk hareketini incelemektedir. L. Carl Brown'ın (1996) *Imperial legacy: the Ottoman imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia), ilginç ve yenilik getiren makaleleri bir araya getirmiştir; bu makaleler Türkiye'nin savaş sonrası deneyimini karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele almaktadır ki buna çok ihtiyacımız var.

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi'nin Birinci Dünya Savaşı üzerine olduğu gibi bağımsızlık savaşının sırf askerî yönleri üzerine de birçok ciltten oluşan bir tarih çalışması mevcuttur.

Çok şükür, modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ün yaşamöyküsü üzerine akademik bir çalışma nihayet yapılmış bulunuyor: Andrew Mango (1999) *Atatürk* (Londra: John Murray), mevcut basılı tüm kaynaklara dayanmaktadır ve olağanüstü güzel yazılmıştır. Bu çalışma, hem Şevket Süreyya Aydemir'in 3 ciltlik (1976) *Tek Adam: Mustafa Kemal 1881-1919* (6. baskı, İstanbul: Remzi) ve hem de Lord Kinross'un [Patrick Balfour] (1964) *Atatürk: the rebirth of a nation* (2. baskı, Londra: Weidenfeld & Nicolson) [Türkçesi: *Atatürk. Bir Milletin Yeniden Uyanışı,* çev. A. Tezel, İstanbul: Sander Yayınları, 1972] adlı çalışmalarının tahtına kurulmuştur. Aydemir, çok sayıda özel belge derlemelerine ulaşabilip onları kullanmış, Kinross ise Atatürk döneminden hayatta kalan birçok kişiyle konuşmuştur. Son yıllarda yapılan çalışmalardan yararlanan yeni yayınlanan iyi bir özetleyici çalışma şudur: A.L. Macfie (1994) *Atatürk* (Londra: Longman) çok daha kısadır, tam bir biyografi çalışması

değil de daha çok bir biyografi denemesidir, ama konuyu ele alırken ilginç ve yeni eleştirilerde bulunmuştur.

Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (yay. yön.) (1981) *Atatürk: founder of a modern state / Atatürk: Çağdaş Bir Devletin Kurucusu* (Londra: C. Hurst & Company), Atatürk'ün yaşamöyküsü değildir ama onun düşünceleri ve mirası üzerine yazılmış ve önemle tavsiye olunacak bir makaleler derlemesidir. Aynı tavsiye Jacob Landau (yay. yön.) (1984) *Atatürk and the modernisation of Turkey / Atatürk ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması* (Boulder: Westview) adlı çalışma için de geçerlidir. Özellikle Atatürk için yazılmış yapıtlarla ilgilenenler için, Muzaffer Gökman'ın üç ciltlik kaynakçası (1963-1977) *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı), çeşitli dillerden 10 bin kadar yapıtın adını vermektedir.

Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal'e karşı süren ülke içindeki muhalefet, çoğunlukla Millet Meclisi tutanaklarının kullanılmış olduğu esaslı bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır: Ahmet Demirel (1994) *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim).

Erken Cumhuriyetin siyasal gelişmeleri konusunda başvurulacak kitap Mete Tunçay'ın (1989) *T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (2. baskı, İstanbul: Cem) adlı çalışmasıdır. Aynı yazarın, 1967'deki ilk baskısından bu yana iyice gözden geçirilmiş ve genişletilmiş olan *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* (4. baskı, İstanbul: BDS, 1991, 2 cilt) adlı çalışması ise, (Cumhuriyet'in kuruluşundan önceki ve sonraki dönemlerdeki) siyasal solun tarihi üzerine genel kabul görmüş bir başvuru kitabıdır. Bu kitap, aşırı sağcı yazar Fethi Tevetoğlu'nun tanınmış çalışması (1967) *Türkiye'de Sosyalist Ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)* (Ankara: Komünizmle Mücadele) ile aradaki farklılıkları görmek için karşılaştırılabilir. Erik J. Zürcher'in (1991) *Political opposition in the early Turkish republic: the progressive republican party 1924-1925* (Leiden: E.J. Brill) [Türkçesi: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992] adlı çalışması, Müdafaa-i Hukuk hareketi içerisindeki ayrılığı ve Atatürk'ün karşısındaki siyasal rakiplerin 1925 Kürt isyanından sonra tasfiyesini ele almaktadır. Bu ayaklanma ve genel olarak Kürt sorunu için okuyucu antropolog Martin van Bruinessen'in çalışmasına (1992) başvurmalıdır: *Agha, shaikh and state: the social and political structures of Kurdistan* (Londra: Zed Books) [Türkçesi: *Ağa, şeyh ve devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi,* çev. Remziye Arslan, Ankara: Öz-Ge Yayınevi, tarihsiz]. Bu kitap yazarın 1978 tarihli akademik çalışmasının yeniden gözden geçirilmiş baskısıdır. Bu konuya ilişkin bir diğer İngilizce kitap: Robert Olson (1989) *The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Said rebellion, 1880-1925 / Kürt Ulusçuluğunun Doğuşu ve Şeyh Sait İsyanı, 1880-1925* (Austin: University of Texas Press). Kitap, bu isyanı uzun uzadıya anlatması ve İngilizlerin siyaset oluşturma sürecinin iç yüzünün anlaşılmasını sağlaması açısından ilginçtir, ama Türk tarihine ilişkin kısımları güvenilmezdir. İktidardaki Kemalist partinin yönetim tarihi için: Hakkı Uyar (1998) *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut). Kemalizme karşı en kararlı meydan okuyan bir akım haline gelen İslâmi akımın tahlili için: Şerif Mardin (1989) *Religion and social change in modern Turkey: the case of Bediüzzaman Said Nursi* (New York: State University of New York Press) [Türkçesi: *Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme: Bediüzzaman Said Nursi Olayı,* çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992). İlk bölümdeki toplumbilimcilerin kendine özgü dili aşıldığı andan itibaren kitabın yeni anlayışlarla yüklü olduğu görülür.

1920'ler ve 1930'larda Türkiye'nin toplumsal, ideolojik ve siyasal dönüşümü üzerine birçok kitap yazılmış bulunmaktadır. İçlerinden bazısı o tarihlerden bu yana ihmale uğramıştır. Oysa görgü tanıklığına dayanan anlatımları ve birer bilgi kaynağı olmalarından dolayı bu çalışmalar hâlâ bir değere sahiptirler. Bilhassa şunlar önerilir: Elliot Grinnell Mears (yay. yön.) (1924) *Modern Turkey: a politico-economic interpretation 1908-1923* / *Çağdaş*

Türkiye: Bir Siyasal-Ekonomik Yorum 1908-1923 (New York: Macmillan); Henry Elisha Ailen (1935) *The Turkish transformation: a study in social and religious development / Türkiye'nin Dönüşümü. Toplumsal ve Dinsel Gelişme Üzerine Bir İnceleme* (Chicago: University of Chicago, yeniden basımı, New York: Greenwood Press, 1968); August Ritter von Kral (1937) *Das Land Kamâl Atatürks: Der Werdegang der modernen Türkei* (2. baskı, Viyana: Wilhelm Braumüller); Kurt Ziemke (1930) *Die neue Türkei: politische Entwicklung 1914-1929 / Yeni Türkiye, Siyasal Gelişme 1914-1929* (Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt).

1930'daki uysal muhalefet deneyimi (ama o kadar da uysal çıkmamıştı), Walter F. Weiker'in kitabının (1937) konusudur: *Political tutelage and democracy in Turkey: The Free Party and its aftermath / Türkiye'de Siyasal Vesayet ve Demokrasi. Serbest Fırka ve Doğurduğu Sonuçlar* (Leiden: E.J. Brill,). Kitap, bir tarihçinin değil daha çok bir siyaset bilimcinin çalışmasıdır, ama yine de yararlıdır. Atatürk ve İnönü zamanındaki tek parti yönetimi dönemi Cemil Koçak (1986) tarafından *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* (Ankara: Yurt Yayınları) adlı kitapta ustalık ve başarıyla anlatılmış bulunmaktadır. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki tarafsızlığı Selim Deringil'in kitabında (1989) hakkıyla incelenmiştir: *Turkish foreign policy during the Second World War: an "active" neutrality / İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Dış Siyaseti: "aktif" tarafsızlık* (Cambridge: Cambridge University Press). Kitap, İnönü'nün siyasetlerine çok sıcak bakmaktadır. İnönü döneminin hoş olmayan bir yönü, ayrımcı 1942 varlık vergisi, şu çalışmada yer bulmuştur: Rıfat N. Bali (1999) *Bir Türkleşme Serüveni (1923-1945): Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri* (İstanbul: İletişim). Cumhuriyet'in homojen bir ulus haline getirilme sürecinin azınlıkları etkileyişini en iyi işleyen bir çalışmadır. Bir süre İkinci Dünya Savaşı'nda ve sonra da Soğuk Savaş sırasında ciddi bir siyasal güç haline gelmeye yüz tutmuş olan pan-Türkçü hareket, hareketin önde gelen şahsiyetleri ve yayınlarıyla birlikte Landau'nun kitabında anlatılmıştır: Jacob M. Landau (1981) *Pan-Turkism in Turkey: a study of irredentism / Türkiye'de pan-Türkizm: İrredentizm üzerine bir inceleme* (Londra: C. Hurst & Company). Kitabın, Sovyetler Birliği'nin yıkılışının yol açtığı değişikleri içeren bir ikinci (1995) baskısı yeni bir isim altında mevcuttur: *Pan-Turkism: from irredentism to cooperation* (Londra: Hurst). Mahmut Goloğlu'nun (1968-1971) *Millî mücadele tarihi* (Ankara: özel baskı, 5 cilt) ve yazarın bunun devamı olan (1972-1974) *Türkiye Cumhuriyeti tarihi* (Ankara: özel baskı, 3 cilt) adlı çalışmaları 1919-1945 döneminin tarihini oluşturmakta olup Türk kaynaklarını, bilhassa da Millet Meclisi tutanaklarını esas almaktadırlar.

Kemalist ideoloji ve bu ideolojinin çağdaşlaşma ve demokrasiyle olan ilişkisi üzerine ilginç ve eleştirel bir tartışma için bkz. Levent Köker (1990) *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Savaş ertesinde çok partili siyasete ve ekonomik liberalizme geçiş Kemal Karpat'ın (1959) *Turkey's politics: the transition to a multi-party system* (Princeton: Princeton University Press) adlı kitabının konusudur ve bir Batı dilinde bir Türk yazar tarafından yapılmış Cumhuriyete ilişkin ilk ciddi tarihsel inceleme olup Demokratlar henüz iktidardayken yazılmıştır. İlginçtir, Karpat kitabının sonunda birtakım reformlar tavsiye etmiş ve bunlar (olacağını öngörmediği) 1960 askerî darbesi sonrasında yaşama geçirilmiştir. Aynı konuda Taner Timur'un (1991) çalışması *Türkiye'de çok partili hayata geçiş* (İstanbul: İletişim Yayınları), siyasal soldan görüldüğü şekilde geçiş dönemine ilişkin kısa ama yeni düşüncelere ve düşünme yollarına yol açıcı bir çözümlemedir.

Huzursuz bir demokrasi (1950-1992)

Feroz Ahmad'ın savaş ertesi döneme toplu bakış sunan (1977) *The Turkish experiment in democracy 1950-1975* / *Türkiye'nin Demokrasi Deneyimi 1950-1975* (Londra: C Hurst & Company) adlı çalışması belgelerle desteklenmiş olup dönemin Türk basınından ve ilgili kişilerle yapılmış mülakatlardan yararlanılmıştır. Ecevit'in ve onun siyasetinin hâlâ Türkiye'nin büyük umudu olarak görüldüğü bir zamanda kaleme alınmış olduğuna dair belirtiler taşımaktadır.

Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin 1950'lerde gelişmesi, Amerika'da Türkiye'ye karşı yeniden bir ilgi uyandırıp kısa zamanda çok büyük sayıda yeni yayına neden olmuştu. İçlerinden bazıları, yazarlarının Türk toplumuna ilişkin doğrudan doğruya kendi özgün betimlemeleri olduğu için halen okunmaya değerdir: Richard D. Robinson (1963) *The first Turkish republic: a case study in national development* / *Birinci Türkiye Cumhuriyeti: Ulusal Kalkınma Üzerine Bir Örnek-olay Çalışması* (Cambridge, MA: Harvard University Press); Eleanor Bisbee (1956) *The New Turks: pioneers of the republic, 1920-1950* / *Yeni Türkler. Cumhuriyetin Öncüleri 1920-1950* (3. baskı, Philadelphia: University of Pennsylvania) ve Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (yay. yön.) (1964) *Political modernization in Japan and Turkey* / *Japonya ve Türkiye'de Siyasetin Çağdaşlaşması* (Princeton: Princeton University Press), çağdaş Türkiye'ye ilişkin çok az sayıdaki karşılaştırmalı incelemelerden biridir. Frederick W. Frey'in (1965) Türk milletvekillerinin geçmişlerini ve davranışlarını tahlil eden *The Turkish political elite / Türk Siyaset Seçkinleri* (Cambridge, MA: MIT) adlı çalışması savaşın hemen ertesindeki dönemle sınırlı kalmamakla beraber, Kemalizm ve Kemalizm sonrası meclisler arasındaki büyük farklılıklar üzerinde dikkatle durmaktadır.

Demokrat Parti yönetimini sona erdiren darbe için bkz. Walter F. Weiker (1963) *The Turkish revolution 1960-1961: aspects of military politics* (Washington D.C.: Brookings Institution). Oldukça ılımlı şekilde işlenmiştir, Robinson'un çalışmasıyla karşılaştırmada yararlanılabilir.

"İkinci Türkiye Cumhuriyeti", yani 1960 ve 1980'de gerçekleşmiş iki askerî darbe arasındaki yıllar, kuşkusuz yukarıda anılan kitapların bazıları tarafından ele alınmış bulunmaktadır. Bu sanayileşme, hızlı toplumsal değişme ve artan siyasal istikrarsızlık dönemi, Kemal Karpat'ın (yay. yön.) (1973) *Social change and politics in Turkey: a structural-historical analysis* / *Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Siyaset: Bir Yapısal ve Tarihsel Çözümleme* (Leiden: E.J. Brill) ve Ergun Özbudun'un (1984) hemen hemen aynı adı taşıyan ama çok farklı olan *Social change and political participation in Turkey* / *Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Siyasete Katılım* (Princeton: Princeton University Press) adlı kitaplarında da işlenmiştir. Birinci kitap bir makaleler derlemesi olup ikincisi ise bir siyaset bilimcisinin kaleminden bir monografidir. Jacob Landau'nun (1974) *Radical politics in modern Turkey* (Leiden: E.J. Brill) adlı kitabı yararlı bir çalışma olmakla beraber bu dönemde Türkiye'de faal olan sağcı ve solcu köktenci grupların kuru bir kataloğudur. Bu gruplar Oehring'in kitabına (1984) da konu olmuştur, ancak yasadışı olanları değil sadece yasal olanları ele alınmıştır: Otmar Oehring, *Die Türkei im Spannungsfeld extremer Ideologien (1973-1980): eine Untersuchung der politischen Verhältnisse* (Berlin: Klaus Schwarz). Igor Lipovski (1992) *The socialist movement in Turkey 1960-1980* (Leiden: E.J. Brill), Türkiye İşçi Partisi'ni odak almış yararlı bir incelemedir, ama Mehmet Ali Aybar, Sadun Aren ya da Kemal Sülker gibi, hareketin önde gelenlerinin yayınlanmış anılarıyla karşılaştırılması gerekir.

Türk siyasetinde İslâm'ın rolü, belki de en hararetle tartışılan bir meseledir. Bu konuda Binnaz Toprak tarafından yapılmış (1981) *Islam and political development in Turkey* / *Türkiye'de İslam ve Siyasal Gelişme* (Leiden: E.J. Brill) adlı parlak bir inceleme ve Richard Tapper'in yayın yönetmenliğini yapmış olduğu (1991) *Islam in modern Turkey: religion, politics and literatüre in a secular state* / *Çağdaş Türkiye'de İslam: Laik Bir Devlette Din,*

Siyaset ve Edebiyat (Londra: I.B. Tauris) adlı bir derleme mevcuttur. Bu derleme 1988'de Londra Üniversitesi SOAS'ta (The School of Oriental and African Studies) yapılmış bir atölye çalışmasının sonuçlarını sunmakta olup, bugünün meseleleri üzerine büyük ölçüde toplumbilimcilerin görüş noktasından ilginç makaleler içermektedir. H. Wedel (1991) *Die türkische Weg zwischen Laizismus und Islam* (Opladen: Institut für Türkeistudien) İslâm'ın sosyal ve siyasal rolünün kısa ama ilginç bir tahlilidir. Modernleşme ve İslâm arasındaki ilişkiyi antropolojik açıdan tahlil ederek büyük bir yenilik getiren çalışma, Günter Seufert'in (1997) çok övgüyle tavsiye edilen kitabıdır: *Politischer Islam in der Türkei: Islamismus als symbolische Repräsentation einer sich modernisierenden muslimischen Gesellschaft* (Stutgart, Franz Steiner). Alevi topluluğunun artan şekilde kendi varlığının farkına varması son birkaç yıldır bilhassa Türkiye'de bir yayın bolluğunu getirmiştir, ama bir yabancı gözlemcinin de çok ilginç bir incelemesi bulunmaktadır: Karin Vorhoff (1995) *Alevitische Identität* (Berlin: Klaus Schwarz).

Irving Schick ve Ahmet E. Tonak'ın çalışması olan (1986) *Turkey in Transition. New Perspectives, 1923 to the Present* (Londra: Oxford University Press), 1980 darbesi sonrasında akademik yaşamları yasaklanmış solcu Türk entelektüellerinin makalelerinden oluşan ilginç bir derlemedir. 1960-1971 dönemine ait okunmaya değer bir diğer makaleler kitabı için bkz. William Hale (yay. yön.) (1976) *Aspects of Modern Turkey / Çağdaş Türkiye'nin Görünümleri* (Londra: Bowker). 1973'te Durham'da yapılmış bir konferansın sonuçlarını içeren bu kitapta, birtakım seçkin İngiliz gözlemcisi tarafından Türkiye üzerine çeşitli konular ele alınmaktadır.

1971 muhtırasıyla gelen darbe, eski dışişleri bakanı İsmail Cem (İpekçi)'nin (1972), titiz araştırıcılığının mükemmel bir eseri olan çalışmasının konusudur: *12 Mart* (İstanbul: Cem). Türkiye'nin 1970'lerin sonlarındaki siyasal karışıklıkları ve 1980 darbesi için bkz. George S. Harris (1985) *Turkey, Coping with Crisis / Bunalımın Üstesinden Gelen Türkiye* (Boulder: Westview Press). Kitapta seçilmiş yararlı bir kaynakça da bulunmaktadır. Clement Dodd (1979) *Democracy and Development in Turkey / Türkiye'de Demokrasi ve Kalkınma* (Londra: Eothen) adlı çalışmasında aynı dönemi incelemektedir. Sırf bir siyasal tarih (ve siyasal sistem çözümlemesi) olduğu için konuyu oldukça tek boyutlu işlemektedir.

1970'ler antropolojik çalışmalarda bir patlamaya sahne olmuştu. Nermin Abadan-Unat, Fatma Mansur, Çiğdem Kağıtçıbaşı (ve diğerleri) gibi akademisyenlerce yapılmış bu çalışmalar bu incelemenin konusu dışında kalmaktadır, ama yine de, Türk köyü, gecekondu mahalleleri, aile yaşamı, seks ve cinsiyetin toplumdaki rolü gibi noktalar üzerine odaklaşmış olmalarından dolayı çok ilginç çalışmalardır.

ABD'de modası oldukça geçmiş gibi gözüken alan incelemeleri el kitapları Almanya'da çok gelişmiş bulunmaktadır. Werner Kündig-Steiner ve özellikle Wolf Dietrich Hütteroth bu alanda iyi örnekler vermiştir.

İkinci Cumhuriyetin ekonomi tarihi William Hale'in çalışmasındaki ana unsurdur: (1981) *The Political and Economic Development of Modern Turkey / Çağdaş Türkiye'nin Siyasal ve Ekonomik Kalkınması* (Londra: Croom Helm). 1960 sonrasındaki dönemde önceki dönemlere göre daha başarılıdır. Zvi Yehuda Hershlag'ın kitabı (1988) *The Contemporary Turkish Economy / Günümüz Türk Ekonomisi* (Londra: Routledge) verdiği bilgiler en güvenilir olan ekonomi çalışmasıdır. Konuyu 1980 darbesi ve "üçüncü Türkiye Cumhuriyeti"nin ötesine götürmektedir. Erken dönem için aynı yazarın (1968) *Turkey, the Challenge of Growth / Büyüme Güçlüğü* (Leiden: E.J. Brill) adlı çalışması halen yararlıdır. Savaşın hemen ertesindeki dönemde Türkiye'yi ziyaret eden Amerikan soruşturma ekiplerinin raporları, Türkiye ekonomisinin o zamanki durumu hakkında bir bilgi madenidir: Max Weston Thornburg (1949) *Turkey: an economic appraisal* (New York: Twentieth Century Fund) ve James S. Barker (yay. yön.) (1951) *The economy of Turkey: an analysis and recommendations for a development*

program (Baltimore: Johns Hopkins). Türk ekonomi siyasetleri ve IMF'nin sevkindeki istikrar programlarına eleştirel bakış için bkz. Berch Berberoglu (1982) *Turkey in Crisis. From State Capitalism to Neocolonialism / Bunalımdaki Türkiye. Devlet Kapitalizminden Yeni Sömürgeciliğe* (Londra: Zed Books).

1960'lar ve 1970'ler Türkiye'deki işçi hareketinin rüştünü ispatladığı yıllardı. Mehmet Şehmus Güzel'in halen yayımlanmamış olan doktora tezi ile çok sayıdaki Türkçe ve Fransızca makalesi ve Kemal Sülker'in (1976) *Yüz Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri* (3. baskı, İstanbul: Gerçek) işçi ve sendika hareketleri üzerine en iyi kaynaklardır. Oya Sencer'in (1969) *Türkiye'de İşçi Sınıfı* (İstanbul: Habora) adlı çalışması önemli bir ağırlığa sahip bulunmaktadır ama verdiği bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekiyor.

Türk işçilerinin 1960'ların başlarından itibaren Batı Avrupa'ya olan büyük çaptaki göç olgusu, ev sahibi Batı Avrupa ülkelerinde olağanüstü sayıda kitap ve makaleye yol açmıştır. Ancak sorunu genel olarak inceleyen çalışmalar çok az sayıdadır. Suzanne Paine'in çalışması (1974) *Exporting workers: the Turkish case / İşçi İhracı: Türkiye Örneği* (Londra: Cambridge University Press) en tanınanıdır, ama üzerinden 30 yıl geçmiş olup göçün niteliği bu süre zarfında köklü bir değişime uğramıştır. Aynı, miadını doldurma meselesi, Nermin Abadan-Unat'ın konuya ilişkin çalışmaları arasında en tanınmış olanı için de geçerlidir: (1976) *Turkish workers in Europe 1960-1975: a socio-economic reappraisal* (Leiden: E.J. Brill). Ancak, Abadan-Unat, işçi göçü üzerine yayın yapmayı son 25 yıldır sürdürdü ve onun kitap ve makaleleri başvurulacak değerdedir. Yakın zamanlara ait iki makale, konuya ilişkin bilgi içeren bir tartışma sunmaktadırlar: Rinus Penninx, "A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey / Kuram ve Uygulama Üzerine Eleştirel Gözle Bir İnceleme: Türkiye Örneği" (*International Migration Review,* 16/4 (1982), s. 819-836) ve Ercan Uygur, "Policy, Productivity, Growth and Employment in Turkey, 1960-1989 and Prospects for the 1990's / 1960-1989 Yıllarında Türkiye'de Siyaset, Verimlilik, Büyüme, İstihdam ve 1990'lara Dair Beklentiler" (*Mediterranean Information Exchange System on International Migration and Employment* (MIES), 90/4 (1990) ILO yayını, Cenevre). Cenevre'den bir başka araştırmacı: Philip Martin (1991) *The unfinished story: Turkish labour migration to Western Europe* (ILO). Şaşılacak şekilde, işçi göçlerinin (ve geriye göçlerin) Türkiye'nin kendi üzerindeki sosyal ve kültürel etkilerine dair tek bir inceleme bulabilmiş değilim.

Ordunun Türk siyasetindeki önemli rolü çığır açıcı iki makalede incelenmiş bulunmaktadır: Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic / Ordu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu" (*World Politics,* 7 (1959), s. 513-552), tarihsel bilgileri vermekte (ama bir yıldan az bir zaman kalmış olan askerî darbeyi önceden kestirmemektedir) ve George S. Harris, "The Role of the Military in Turkish Politics / Türk Siyasetinde Ordunun Rolü" (*Middle East Journal,* 1 (1965), s. 54-66 ve 169-176). Kuşkusuz her iki makale oldukça eskimiş olup yeni bilgilerle takviye edilmesi gerekiyor. Bu alanda en son girişim Türkiye'nin önde gelen gazetecilerinden Mehmet Ali Birand'ın çalışması olmuştur: (1991) *Shirts of Steel. An Anatomy of the Turkish Armed Forces* (Londra: I.B. Tauris) [Türkçesi: *Emret Komutanım,* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1988). Mülakatlara dayanan bu çalışma, özellikle subayların zihniyetini ve yaşam telakkisini işlediği yerlerde başarılıdır. William Hale'in (1994) kitabı, hem tarihsel bir özettir hem de Türkiye'nin ordusuyla olan tecrübesini karşılaştırmalı bir perspektife oturtma denemesidir: *Turkish politics and the military* (Londra: Routledge).

Cumhuriyetin savaş sonrasındaki dış siyasetine ve dış ilişkilerine gösterilen ilginin miktarı böylesine stratejik bir bölge için olması gerekenden azdır. Kemal Karpat'ın yayın yönetmenliğinde yapılmış bir makaleler derlemesi sanırım en iyi giriş kitabıdır: *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974 / Türk Dış Siyasetinde Değişim 1950-1974* (Leiden:

E.J. Brill, 1975). ABD ile olan hayati önemdeki ittifak Geroge S. Harris'in kitabının konusudur: *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective / Zor İttifak: Tarihsel Açıdan Türk-Amerikan Sorunları* (Washington: American Enterprise Institute, 1972). Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkileri ise, Philip Robins Türkçe kaynakları kullanmadan yazdığı kitabında işlemiştir. İşin derinine fazla inmeyen bu çalışma yine de yararlıdır: *Turkey and the Middle East / Türkiye ve Ortadoğu* (Londra: Royal Institute of International Affairs, 1991). Clement H. Dodd (yay. yön.) (1992) *Turkish foreign policy: new prospects* (Huntingdon: Eothen) çok ince bir ciltte toplanmış makalelerden oluşmakta olup, Türkiye'nin bugün dış ilişkilerindeki sorun ve olanaklara iyi bir giriş sağlamaktadır. Ne var ki bugün artık Türkiye'nin yeni jeopolitik durumunu ve bunun doğurduğu sorunları ele alan Fransızca, Almanca, İngilizce ve Türkçe dillerinde yazılmış başka birçok makale koleksiyonu bulunmaktadır. Cumhuriyetin dış politikasının ana hatları kapsamlı şekilde iki cilt halinde Baskın Oran'ın(2002) yayın yönetmenliğinde sunulmuştur: *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar* (İstanbul: İletişim).

1980 darbesinden bu yana olan döneme ilişkin iyi monografik çalışmalar yoktur. 1980 darbesi ise Mehmet Ali Birand'ın *The general's coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980* (Londra: Brassey's Defence Publishers, 1987) adlı kitabında enine boyuna tahlil edilmiştir.

Yukarıda değinilmiş olan çalışmalardan birkaçı (Keyder, Schick ve Harris'inkiler ve Herschlag'ın ekonomiye ilişkin çalışması) anlatımlarını 1980'lere kadar sürdürmektedir. Clement Dodd, 1990'da yeniden gözden geçirilmiş olan *The Crisis of Turkish Democracy / Türk Demokrasisinin Bunalımı* (Beverley: Eothen, 1983) adlı kitabına "Democracy and Development / Demokrasi ve Kalkınma" başlıklı bir bölüm eklemiştir. Frank Tachau, *Turkey: Authority, Democracy and Development / Türkiye: Otorite, Demokrasi ve Kalkınma* (New York: Praeger, 1984) adlı çalışmasında, 1980 sonrasında ordu tarafından yerleştirilen yapıları tahlil etmektedir. 1983 sonrasının giderek yumuşayan siyasal ortamında ortaya çıkan partilerin kısa tanımlamaları için bkz. Metin Heper ve Jacob M. Landau (yay. yön.), *Political Parties and Democracy in Turkey / Türkiye'de Siyasal Partiler ve Demokrasi* (Londra: I.B. Tauris, 1991). Çok üretken bir yazar olan Metin Heper ayrıca çağdaş Türkiye'nin en can sıkan sorunlarından birinin tahlillerinde de uzmanlaşmıştır: devletin toplumdaki rolü. Yazarın bu alandaki bir kitabı (1985) tarihlidir: *The state tradition in Turkey* (Huntingdon: Eothen). Heper'in bu alanda ayrıca Ahmet Evin ile birlikte yayın yönetmenliğini yaptığı bir diğer çalışması daha vardır: (1988) *State, democracy and the military: Turkey in the nineteen eighties* (Berlin/New York: Walter de Gruyter).

1989'dan bu yana yaşanan liberalleşme, Türkiye'deki yazarlara 70 yıldır ilk kez Kürtler ve onların sorunları üzerine yazma olanağı vermiştir. Sonuçta olağanüstü sayıda yayın ortaya çıkmıştır. Bunların birçoğu son derece tek taraflı yayınlardır. Son gelişmelerin bir toplu bakışı ve özellikle de PKK'nın rolü için bkz. Michael M. Gunter, *The Kurds in Turkey. A Political Dilemma / Türkiye'deki Kürtler. Siyasal Bir İkilem* (Boulder: Westview, 1990). İsmet İmset'in kitabı (1992) *The PKK: a report on separatist violence in Turkey 1973-1992* (Ankara: Turkish Daily News) Kürt gerilla hareketi üzerine, yaşanmış olaylara dayanan bilgiler verdiği için vazgeçilmez bir kaynaktır. Son zamanlarda, Kürtlerin sadece Türkiye'de değil komşu ülkeler Irak ve İran'da da karşılaştıkları sorunlara mükemmel ve ayrıntılı bir toplu bakış yayınlanmıştır: David McDowell (1996) *A modern history of the Kurds* (Londra: I.B. Tauris).

Türkiye'de yakın zamanlardaki ideolojik gelişmelere ilişkin olup okunmayı hak eden iki kitap mevcuttur. Biri Hugh Poulton'ın (1997) önceki dönemler için de çok yer ayırmış olan çalışmasıdır: *Top hat, grey wolf and crescent: Turkish nationalism and the Turkish republic* (Londra: Hurst). Diğeri ise, Türkiye'deki milliyetçi çevrelerde infial yaratmış olan bir

çalışmaydı: Stefane Yerasimos (yay. yön.) (2000) *Civil society in the grip of nationalism: studies on political culture in contemporary Turkey* (Würzburg: Ergon).

Yukarıda sözü geçen kitaplardan başka, benim fark etmiş olduğum gibi, okuyucu da günlük siyasi haberlerde, genellikle taraf tutan görüşlerin güçlü şekilde dile getirildiği Türkçe yayınlara, ya da kısa haber özetleri ve dergilere bağımlı olduğunu fark edecektir. Ankara'da İngilizce dilinde çıkan çok yararlı haftalık iki dergi: (günlük *Turkish Daily News* tarafından yayınlanan) *Turkish Probe,* geleneksel olarak DYP'nin Demirel kanadına yakın olmuştu ve biraz sola yakın duran ve EBA (Ekonomik Basın Ajansı) tarafından yayınlanan *Briefing.* Bu kitabı yazarken çok yararlı bulduğum, kısa haber özetleri veren süreli yayınlar şunlardı: *Keesing's Historisch Archief* (Amsterdam: Keesing, 34/1980'dan itibaren), bu yayının İngilizce dilindeki bir versiyonu da vardır ve Avrupa'nın önde gelen gazetelerini temel alarak Türkiye'deki olaylara dair yılda iki ila üç inceleme yazısı veriyor; *Facts on File Yearbook* (New York: Facts on File, 40/1980'den itibaren), bu yayın önemli haberleri en özlü şekilde veriyor; *Middle East Journal* (Washington, DC: Middle East Institute, 34/1, 1980'den itibaren) kronolojik incelemeler her cildin sonuna konuluyor ve *Aktueller Informationsdienst Moderner Orient* (Hamburg: Deutsches Orient Institut, 6/1980'den itibaren), Türkiye'de yabancı dilde yayın yapan basından (çoğunlukla *Turkish Daily News* ve hükümetin propaganda gazetesi *Newsspot*) alınan aylık makaleler koleksiyonu. Sırf ekonomik haberler için, Ankara'daki Ekonomik Basın Ajansı'nın yayınları (bültenler ve incelemeleri) vazgeçilmezdir. Daha genel şekilde günümüz Ortadoğu'suna odaklanan dergilerden, *Middle East Research Project (MERP)* ve *Middle East Economic Digest*'in yayınlarından söz etmek gerekiyor.

Zamana gerçekten uymak isteyen modern okuyucu kuşkusuz, Türkiye'ye ağırlık veren internet sitelerine de başvurur, hem akademik niteliktekilere hem de devlet kuruluşlarınınkine ve aslında muhalefet gruplarınınkilere de, çünkü Türkiye ile düşmanları arasındaki propaganda savaşı elektronik medyaya da sıçramış bulunuyor. H-Turk tartışma listesi de Osmanlı ve modern Türk tarihiyle cidden ilgilenenlerin beklentilerini karşılayabilir.

YAŞAMÖYKÜLERİ:
OSMANLI VE TÜRK TARİHİNDEKİ
BAZI ÖNEMLİ KİŞİLER

Okuyucuya kolaylık olması için, kitaptaki bazı önemli kişilere ait yaşamöyküsü bilgileri, aşağıda verilmiştir. Ama Türkiye'de aile adlarının zorunlu kılınışının ancak 1934'te gerçekleşmiş olduğu ve o tarihe kadar, aile isimlerinin birer istisna oluşturduğu hatırlanmalıdır. 1934 öncesinde kişiler, doğumda verilen adlarıyla, ya da kendilerine erken bir yaşta (örneğin okula başlarken) verilen isimlerle tanınıyorlardı. Çoğu zaman kendilerinin, ilgili kişinin ya da ailesinin belirgin bir özelliğini belirten bir soyadları da olurdu. Ayrıca, birçok önde gelen kişi bir unvana sahip bulunuyordu (bürokrat ve subaylarda Bey veya Paşa, ulemada ise Efendi unvanı). Örnek verilirse, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanına doğumda Mustafa ve ilkokulda ise Kemal adı verilmişti. Öğrenci arkadaşları tarafından o, Kemal ya da Selânikli Kemal diye bilinecekti. Harp Akademisi'nden mezun olduktan 1916'ya kadar, kendisine Kemal Bey diye hitap ediliyordu, ama tuğgeneral rütbesine terfi edince Kemal Paşa olmuştu. Bağımsızlık Savaşındaki zaferinden sonra, çoğunlukla Gazi soyadı kullanılıyordu. 1934'ten itibaren, kendisi resmen Kemal Atatürk ("Türklerin Babası") diye bilinecekti.

Kişiler, Türk alfabetik sırasına göre dizilmiştir ve her biri en yaygın şekilde kullanılan isimlerinin altında yer alacaklardır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, "Tevfik" ismi altında bulunacaktır, çünkü kendisi tanınmış bir diplomat ve devlet adamı olduğu yıllarda herkes onu Tevfik Paşa diye biliyordu. Aile isimlerinin Türkiye'de kullanılmaya başlatılmasını görecek kadar uzun yaşamıştı; böylece ölümünden kısa bir süre önce kendisi, Tevfik Okday olmuştu. Ancak, Türkiye'de hiç kimse onu o isimle hatırlamaz, o nedenle kendisine "O" harfi altında yer vermek, biraz bilgiçlik olacaktır. Çapraz referanslamayı kolaylaştırmak amacıyla, kaydedilen ismin yanına [Tevfik Okday] eklenmiştir. Ünlenmelerini sağlayan husus, 1934'ten sonraki faaliyetleri olan kişiler ise, yeni aile adlarının altında yer almışlardır.

Dr. Abdullah Cevdet (1869-1932). Arapkir'de doğdu. Kürt kökenlidir. Askerî Tıbbiye mezunudur. Jön Türk hareketine katıldığı için 1896'da Trablusgarb'a sürüldü. 1897'de Avrupa'ya kaçtı. Cenevre'de *Osmanlı* gazetesini yayınladı. 1899'da Sultan'ın verdiği diplomatik görevi kabul etti. Reform yanlısı görüşlerini açıklamayı sürdürünce bu görevinden alındı. 1904'ten itibaren, önce Cenevre'de sonra Kahire'de *İçtihad* dergisini yayınladı.

Meşrutiyet'ten sonra yazı ve yayın faaliyetlerini İstanbul'da sürdürdü. Yazdığı ve çevirdiği kitapların sayısı 66'dır. Ateistliğiyle bilinir. Latin alfabesinin benimsenmesini isteyen ilk Osmanlı'dır.

ultan Abdülaziz (1830-1876). Otuz ikinci Osmanlı Sultanı. II. Mahmut'un oğludur. 1861'den 1876'ya kadar tahtta kaldı. Bir darbe sonucunda tahttan indirildi. Önceleri Abdülmecit'in Batılılaşmacı reformlarını destekleyen politikaları sürdürdü. 1871'den sonra Rusların desteklediği muhafazakârların yanında yer aldı. Batı Avrupa'yı ziyaret eden ilk Osmanlı Sultanı'dır (1867). Tahttan indirilince intihar etti.

ultan II. Abdülhamit (1842-1918). Otuz dördüncü Osmanlı Sultanı'dır. Sultan Abdülmecit'in ikinci oğludur. 1876'dan 1909'a kadar tahtta kaldı. 1876'da, deli olduğu ilân edilen kardeşi V. Murat'ın yerine tahta çıktı. 1876'da anayasayı ilân etti, Meclis'i açtı, ama iki yıldan kısa bir süre sonra bunları askıya aldı. 1880'den sonra büyük ölçüde baskıcı bir hal alan otokratik bir yönetim kurdu. Pan-İslâmist hareketi destekledi. 1908'de II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra dokuz ay tahtta kaldı. 1909 karşı devriminin başarısızlığa uğramasından sonra tahttan indirildi.

ultan Abdülmecit (1823-1861). Otuz birinci Osmanlı Sultanı'dır. II. Mahmut'un oğlu. 1839'dan 1861'e kadar tahtta kaldı ve babasının Batılılaşmacı reformlarını sürdürdü. Hükümranlığı döneminde Babıâli, esas iktidar merkezi olarak Saray'ın yerini aldı.

bdülmecit Efendi (1868-1944). Son Halife (1922-1924). Abdülaziz'in oğludur. Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu hareketini destekledi. Görevini dinî konularla sınırlı tutarak son derece ciddiye aldı. 1924 Mart'ında ülke dışına gönderildi ve ülkeye girmesi yasaklandı. Yaşamını İsviçre ve Fransa'da sürdürdü. Entelektüel ve sanatçı (kendisi yetenekli bir ressamdı) yönleriyle tanınır.

hmet Rıza Bey (1859-1930). İlk Osmanlı meclisi mebuslarından birinin oğludur. Fransa'da tarım eğitimi gördü. Ülkeye döndükten sonra Maarif Müdürü olarak Bursa'ya atandı. 1889'da Fransa'ya gitti ve oradan anayasanın yürürlüğe konması meclis'in yeniden açılması yönünde kampanya başlattı. 1895'ten itibaren Paris'te temel muhalefet yayın organı olan *Meşveret* gazetesini yayınladı. Sürgündeki İttihat ve Terakki muhalefetinin en radikal milliyetçi kanadını yönetti. Ama pozitivist fikirleri nedeniyle yakın arkadaşlarının çoğu kendisinden uzaklaştı. 1908 devriminden sonra İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi'ne seçildi ve Meclis-i Mebusan başkanlığı'na getirildi. Ama gerçekte çok önemli bir güç sahibi değildi. 1912'de Âyan meclisi üyesi oldu. Mütareke'den (1918) sonra bir "millî kongre" oluşturma çabalarının içinde yer aldı.

usuf Akçura (1876-1935). Volga Tatarlarındandır. İstanbul'da Askerî Akademi'de okuduğu sıradaki Jön Türkçü faaliyetlerinden dolayı Trablusgarb'a sürüldü. Fransa'ya kaçtı ve Paris Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nu bitirdi. Muhalif gazetelerde Türk milliyetçisi ve pan-Türkçü yazılar yazdı. Pan-Türkçü manifesto olan "Üç Tarz-ı Siyaset"in yazarıdır (1904). "Türk Ocakları" hareketinin itici gücüdür Anadolu'daki milliyetçilere katıldı. 1923'ten 1935'e kadar sürekli milletvekilliği yaptı. 1930'larda Türk Tarih Kurumu Başkanlığı yaptı ve İstanbul Üniversitesi'nde siyasi tarih dersleri verdi.

Mehmet Âkif [Mehmet Âkif Ersoy] (1873-1936). Bir İslâm hukuku doktorunun oğludur. Arapça, Farsça, Fransızca öğrendi. Veterinerlik eğitimi gördü. 1908 devriminden sonra edebiyata ilgi

gösterdi, şiir ve yazıları yayınlandı. İstanbul Üniversitesi'nde edebiyat dersleri verdi. Pan-İslâmcı birlik yanlısı bir vaiz olarak ünlendi. 1913'te Umur-ı Baytariye müdür muavinliğine getirildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'da çalıştı ve İslâmcı görüşleri yaymak için propaganda yaptı. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi ve İstiklal Marşı'nın yazarıdır (1921). Cumhuriyetin laik eğilimleri üzerine, 1926'da Türkiye'yi terk etti. 1936'ya kadar Kahire Üniversitesi'nde Türkçe dersleri verdi. 1936'da Türkiye'ye döndükten kısa bir süre sonra öldü.

.li Paşa [Mehmet Emin Âli] (1815-1871). 15 yaşındayken Divan-ı Hümayun kalemine kâtip olarak girdi. 1835'te Viyana Elçiliği'ne kâtip olarak atandı. Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Divan-ı Hümayun'un resmî çevirmeni oldu. Londra'ya önce katip sonra elçi olarak atandı (1841). 1846'dan sonra yedi kez hariciye nazırlığı yaptı. 1852'den sonra beş kez sadrazamlığa getirildi. Reform programının ortaya konulmasında Fuat Paşa'yla sık bir işbirliği yaparak çalıştı.

.emal Atatürk [Gazi Mustafa Kemal Paşa] (1881-1938). Selanik'te alt dereceden bir gümrük memurunun oğluydu; orada ve Manastır'da askerî ilk ve orta dereceli okullarda okudu. Askerî Akademi'den 1904'te mezun oldu. Kendi gizli komitesini kurmayı denedikten sonra, 1907'de Makedonya'ya görev için gönderildiğinde İTC'ye katıldı. İttihatçı subaylar çekirdek kadrosunun üyesi oldu. 1909 Hareket Ordusu'nda önemli rol oynadı. İTC içerisinde Cemâl Paşa hizbine mensup olduğu anlaşılıyor. 1911'de Trablusgarb'da ve (1912-1913)'te Balkan Savaşları'nda görev yaptı. (1913-1914)'te Sofya'da askerî ataşeydi. Çanakkale Savaşı'nda Anafartalar cephesini savunmasıyla ün kazandı. 1916'da tuğgeneralliğe yükseltilerek (paşa yapıldı). Savaşı Suriye cephesi kumandanı olarak bitirdi. Başkente döndü ve siyasete girmek için başarısız denemeleri oldu. Hükümet kendisini Üçüncü Ordu (Doğu Anadolu) Müfettişi olarak atadığında, Anadolu'da ulusal direniş hareketini başlattı. Erzurum'daki bölgesel kongrede ve Eylül 1919'da Sivas'taki ulusal kongrede Müdafaa-i Hukuk örgütünün Temsil Heyeti'nin başkanlığına seçildi. Nisan 1920'den itibaren, Ankara'daki Millet Meclisi'nin başkanlığını yaptı. Bölgesel direniş örgütlerini tek bir ulusal örgüt içerisinde birleştirdi. Sonra da bu örgütü, Ermeni, Yunan, İtalyan, Fransız ve İngilizlere karşı olan Bağımsızlık Savaşı'nda (1920-22) zafere götürdü. 1923-1925 yıllarında, Müdafaa-i Hukuk hareketinden arta kalanların kontrolünü ele geçirip, yeni partisi Halk Fırkası ve kendisi için bir iktidar tekeli oluşturdu. Saltanatı kaldırdı (1922) ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarak (1923) kendisi de ilk cumhurbaşkanı oldu (1923-1938). Türkiye'yi modernleştirmeyi ve laikleştirmeyi ve yeni bir ulusal kimlik inşa etmeyi amaçlayan çok iddialı bir reformlar projesine girişti. Ölümünden sonra naaşı, 1953'te gömüldüğü Anıtkabir tamamlanana kadar, Ankara'daki Etnografya Müzesi'nde muhafaza edildi.

.ihal Atsız (1905-1975). Askerî doktor olarak eğitim gördü. Lise öğretmenliği ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde asistanlık yaptı. *Atsız* dergisindeki ırkçı yazılarından dolayı 1933'te Malatya'ya sürüldü. Burada ve Edirne'de yayınladığı *Orhun* dergisinde siyasi pan-Türkçülüğü savundu. Atsız'ın da aralarında bulunduğu pan-Türkçüler 1939-1943 arasında ve daha sonra Soğuk Savaş döneminde oldukça etkiliydiler. 1944'te ırkçılıktan yargılanarak mahkûm oldu. 1945'te serbest bırakıldı. Türkeş gibi radikal asker ve siyaset adamlarını etkiledi.

.ehmet Ali Aybar (1910-1995). 1939'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Öğrenimi için Fransa'ya gittiyse de savaş çıkınca geri döndü. 1942'de İstanbul

Üniversitesi'nde uluslararası hukuk dersleri vermeye başladı. 1946'da siyasi faaliyetlerinden dolayı bu görevinden çıkartıldı. 1947'de üç buçuk yıl hapse mahkûm oldu. 1962-1969 arasında Türkiye İşçi Partisi'nin başkanlığını yaptı. 1965'te milletvekili seçildi. Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgaline karşı çıkmasından dolayı başlayan tartışmalar sonucunda 1969'da parti başkanlığını bıraktı ve 1971'de partiden ayrıldı. 1975'te daha sonra Sosyalist Devrim Partisi'ne dönüşen Sosyalist Parti'yi kurdu. 1983'te aktif siyasal hayattan çekildi.

alât Aydemir (1917-1964). Askerdir. 1960'ta Kore'den döndükten sonra Ankara'da Harp Akademisi komutanlığına getirildi. 1950'lerin ortalarından itibaren DP hükümetine karşı gizli tertipler içinde aktif olarak yer aldı, ama Mayıs 1960 darbesi sırasında yurtdışındaydı. 22 Şubat 1962'de kendi askerî darbesini yapmaya kalkıştı. Başarısızlığa uğrayınca emekliye sevk edildi. 20 Mayıs 1963'te yeniden darbe yapma girişiminde bulundu. Ankara'da cereyan eden bazı çatışmaların ardından, bu girişim önlendi. Aydemir yargılanması sonucunda suçlu bulunarak 1964 Temmuz'unda idam edildi.

ahaettin Şakir (1877-1922). Tıp doktorudur. İttihat ve Terakki'yi canlandırmak için Paris'te Ahmet Rıza ve Dr. Nâzım'la birlikte çalıştı. Partinin gazetesi *Şura-yı Ümmet*'in editörlüğünü yaptı. II. Meşrutiyet'ten sonra hiçbir zaman resmî bir görevi olmamasına karşın, en etkili İttihatçılardan biriydi. 1912-1918 arasında merkez komitesi üyeliği ve 1914-1918 arasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın siyasi büro başkanlığını yaptı. Sık sık, Ermeni tehcirinin arkasındaki kötü adam olarak görülür. 1922'de bir Ermeni tarafından öldürüldü.

elâl Bayar [Mahmut Celâl Bey] (1884-1987). Bir Bulgar göçmeninin oğludur. Önceleri Bursa'da Deutsche Orientbank'ta bankacılık alanında kariyer yaptı. 1907'de İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1908-1918 arasında İttihat ve Terakki'nin İzmir şubesinin kâtib-i mesulü idi. "Teşkilat-ı Mahsusa"da çalıştı. İzmir'de ulusal direnişin örgütlenmesine katkıda bulundu ve 1919'da milis güçlerine katıldı. Bursa'da ulusal kuvvetleri yönetti. 1919'da son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçildi. 1920-1923 arasında Ankara'da birçok vekillik görevlerinde bulundu. 1924'te İş Bankası'nın ilk genel müdürü oldu. 1932-1937 arasında iktisat vekilliği, 1937-1939 arasında da başbakanlık yaptı. 1946'da Demokrat Parti'nin kurucularından biri oldu. 1950-1960 arasında Türkiye'nin üçüncü Cumhurbaşkanı olarak görev yaptı. 1961'de idama mahkûm oldu, ama yaşı nedeniyle cezası ömür boyu hapse çevrildi. 1964'te sağlık nedeniyle serbest bırakıldı.

ekir Sami [Bekir Sami Kunduh] (1865-1933). Kafkasya kökenlidir. Galatasaray Lisesi ve Paris'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğrenim gördü. Önce birçok elçiliklerde hariciye nazırlığı için çalıştı, sonra Van, Trabzon, Bursa, Beyrut ve Halep'te valilik yaptı. 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına seçildi. Meclis'in toplantıları ertelenince Anadolu hareketi'ne katıldı. 1920-1921 arasında hariciye vekilliği görevinde bulundu. Meclis kendisinin Londra Konferansı'nda vardığı uzlaşma planını reddedince görevinden istifa etti. 1926'da İzmir suikast girişimi açığa çıkınca tutuklandı. Ama sonra serbest bırakıldı.

ihri Belli (1915-). İktisat öğrenimi gördü. Yasadışı Türkiye Komünist Partisi'nin yöneticilerindendi. Yeraltı faaliyetlerinden dolayı 1954'te yedi yıl hapse mahkûm oldu. 1960'larda "milli demokratik devrim" teziyle sivrildi. 12 Mart 1971 darbesinden sonra ülkeyi terk etti. 1974'te Af kanunu ile yurda döndü. Emekçi Partisi'ni kurdu, 12 Eylül 1980'de yeniden yurtdışına gitti.

ehice Boran (1911-1987). ABD'de sosyoloji öğrenimi gördü. Ankara Üniversitesi'nde sosyoloji dersleri verdi. Sol yayınlardaki yazılarından dolayı görevinden alındı. 1950'de Kore'ye asker gönderilmesine karşı çıktığı için hapse mahkûm oldu. 1960'ta yazı ve yayın hayatına döndü. 1965'te TİP'ten milletvekili seçildi. 1970'te parti genel sekreteri oldu. Aynı yıl Aybar'ın yerine parti başkanlığına getirildi. 1971'de, parti kapatılınca, 13 yıl hapse mahkûm oldu. Daha sonra TİP'in yeniden kuruluşunu sağladı. Genel başkanlığını yaptı. 1980'den sonra sürgünde öldü.

erruh Bozbeyli (1927-). Hukukçu. Adalet Partisi'nin önde gelen üyelerindendi. 1965-1970 arasında TBMM Başkanlığı yaptı. Daha sonra 40 arkadaşıyla birlikte bütçeye karşı red oyu kullanıp Demirel'i istifaya zorladıktan sonra görevinden ve partiden istifa etti. Demokratik Parti'yi kurarak siyasi yaşamını sürdürdü.

ahmut Esat Bozkurt (1892-1943). İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra öğrenimini, Lozan ve Fribourg (Freiburg) üniversitelerinde sürdürdü. 1919'da Yunanlılar memleketi İzmir'i işgal edince ülkeye döndü ve direniş hareketine katıldı. 1920'den 1943'te ölümüne kadar TBMM'de İzmir milletvekili olarak görev yaptı. 1922-1923 arasında iktisat vekilliği, 1924-1930 arasında adliye vekilliği yaptı. 1926'da İsviçre kökenli Medeni Kanun'un benimsenmesinde önemli rol oynadı. Siyasi görevlerinin yanı sıra anayasa hukuku ve uluslararası hukuk profesörlüğü görevlerinde de bulundu.

sman Bölükbaşı (1913-2002). 1937'de Nancy Üniversitesi'nin (Fransa) matematik bölümünden mezun oldu. Öğretmenlik yaptı. 1946'da DP'ye girerek siyasete atıldı ve parti genel müfettişliğine getirildi. 1947'de DP'den istifa etti. 1948'de Mareşal Fevzi Çakmak'la birlikte Millet Partisi'ni kurdu. 1950'de bu partinin tek temsilcisi olarak TBMM'ye girdi. 1954'te parti kapatılınca Cumhuriyetçi Millet Partisi'ni kurdu, parti 1958'den sonra Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adını aldı. Fikir anlaşmazlıkları sonucunda partiden ayrılarak 1962'de yeniden Millet Partisi'ni kurdu. Bu parti sonunda Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'yle yeniden birleşti. Alparslan Türkeş parti başkanlığına seçilince partiden istifa ederek Millet Partisi'ni üçüncü kez kurdu. 1973'te siyasetten ayrıldı.

lüseyin Cahit [Hüseyin Cahit Yalçın] (1874-1957). Mekteb-i Mülkiye mezunudur. Eğitim alanında kariyer yaptı ve yazma yeteneğini geliştirdi. 1908 devriminden önce yazar ve çevirmen olarak etkindi. Meşrutiyet'ten sonra hem mebus hem de İttihat ve Terakki'yle sıkı bağlantıları olan günlük *Tanin* gazetesinin başyazarı olarak sivrildi. 1920'de Malta'ya sürüldü. Sürgün dönüşünde 1922'den 1925'e kadar *Tanin* gazetesini yeniden çıkardı, reformları destekledi ama Cumhuriyet'in önderlerinin otoriter eğilimlerine muhalefet etti. 1925'te tutuklanarak Çorum'a sürüldü. Özgürlüğüne kavuşunca iş hayatına atıldıysa da başarılı olamadı. 1933'ten sonra Türk Dil Kurumu'nun öz Türkçeci politikasına karşı çıktı. Bunun sonucu olarak 1943'e kadar ihmale uğradı, kalemiyle yaşamını sürdürmeye çabaladı. 1943'te milletvekili seçildi ve *Tanin*'i yeniden yayınlamaya başladı. 1948'de CHP'nin yayın organı *Ulus*'un başyazarlığı görevine getirildi. DP'ye muhalefet etti ve 1954'te 26 ay hapse mahkûm oldu.

ehmet Cavit (1875-1926). Selanikli bir dönmenin oğludur. 1896'da Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdi. Çeşitli bakanlıklarda görev aldı. Selanik'te bir özel okulda müdürlük yaptı. Daha sonra İttihat ve Terakki ile birleşen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk üyelerindendir. II. Meşrutiyet'ten sonra Selanik'ten mebus seçildi. Birçok kez maliye nazırlığı ve bir kez nafıa nazırlığı yaptı. Mekteb-i Mülkiye ve üniversitede aynı sırada iktisat dersleri verdi. 1919'da ülke

dışına çıktı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İttihat ve Terakki'yi canlandırmak için girişimlerde bulundu. İzmir Suikasti'nden sorumlu tutularak 1926'da idam edildi. Hüseyin Cahit'in yakın arkadaşıydı.

hmet Cemal Paşa (1872-1922). Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk üyelerindendir. Makedonya Ordusu'nda binbaşıyken İttihat ve Terakki'ye katıldı. II. Meşrutiyet'ten sora İttihat ve Terakki'nin merkez komitesine seçildi. 1909'da Üsküdar muhafızlığına, sonra Adana valiliğine, 1911'de Bağdat valiliğine atandı. Önayak olduğu 1913 darbesinden sonra İstanbul muhafızlığına getirildi. Nafia ve bahriye nazırlığı yaptı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Filistin Cephesi'nde Dördüncü Ordu Komutanlığı ve Suriye valiliği görevlerinde bulundu. 1918'de Almanya'ya kaçtı. Afganistan'da askerî danışman olarak çalıştı. 1922'de Tiflis'te bir Ermeni tarafından öldürüldü.

hmet Cevdet Paşa (1822-1895). Devlet adamı, tarihçi ve hukukçudur. 1839'da İstanbul'a geldi ve burada önde gelen ulemadan ders aldı. Mustafa Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Özellikle yakın olduğu Fuat Paşa'yla birlikte 1840'larda ilk çağdaş Osmanlı dilbilgisi kitabını yazdı. Eğitim alanında birçok görevler aldı. 1865'te vezir oldu. Halep valisi oldu. 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına atandı. Burada asıl olarak Mecelle'nin yazılmasından sorumluydu. İmparatorluğun ilk adliye nazırıdır. Daha sonra taşra yönetiminde (Bursa, Maraş ve Yanya valisi olarak) ve merkezî hükümette görev yaptı. Yaşamının son 20 yılında beş kez adliye nazırlığı, dört kez maarif nazırlığı, üç kez evkaf nazırlığı, birer kez de dâhiliye ve ticaret nazırlığı yaptı. 1774-1826 arasını kapsayan on iki ciltlik en önemli 19. yüzyıl Osmanlı tarihi olan *Tarih-i Cevdet*'in yazarıdır.

areşal Fevzi Çakmak [Mustafa Fevzi Paşa] (1876-1950). 1898'de Harp Akademisi'ni bitirdi. Osmanlı ordusunda salt askerî bir kariyer yaptı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu hareketi yanlısı Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabinelerinde harbiye nazırlığı görevinde bulundu. 1920 Mayısı'nda Anadolu hareketine katıldı. 1920-1924 arasında milletvekilliği yaptı. Milli Mücadele döneminde müdafaa-i milliye vekilliği ve erkân-ı harbiye-i umumiye reisliği görevlerinde bulundu. Cumhuriyet döneminde 1944'te emekli oluncaya kadar genelkurmay başkanlığını sürdürdü. 1921'de, Sakarya Savaşı'ndan sonra mareşalliğe yükseltildi. Askerî meselelerde son derece muhafazakârdı ve silahlı kuvvetlerin modernleştirilmesine karşı çıktı. 1946'da DP'ye katıldı ve 1946'daki cumhurbaşkanlığı seçiminde İnönü'ye karşı muhalefetin adayı oldu. 1948'de DP'den ayrıldı ve Millet Partisi'ne katıldı. Ölümüne kadar bu partinin onursal başkanlığını sürdürdü.

ansu Çiller (1946-). İstanbul'da doğdu. İstanbul'da Boğaziçi Üniversitesi'nde ekonomi okudu. Amerika Birleşik Devletleri'nde New Hampshire Üniversitesi'nden yüksek lisans ve Connecticut Üniversitesi'nden doktora derecelerini aldı. Sonra, kısa bir süre Yale Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Eşiyle birlikte 1980'lerde bankacılık ve gayrimenkul işlerinde bir servet oluşturdu. Demirel kendisini Kasım 1990'da politikaya girmeye ikna ettiğinde, Boğaziçi Üniversitesi'nde ekonomi profesörüydü. Ekim 1991'de ekonomiden sorumlu devlet bakanı oldu (yani kendisinin sahibi olduğu belirli bir bakanlık bulunmuyordu). Haziran 1993'te, Demirel'in halefi olarak DYP'nin liderliğine seçildi. Bu, kendisini aynı zamanda Türkiye'nin ilk kadın başbakanı yaptı. Başında olduğu koalisyon hükümeti Ekim 1995'te düştü. Aralık 1995 seçimlerinden sonra, ANAP'la olan koalisyon kabinesinin başbakan yardımcısı olarak geri döndü. Bu da dört ay sonra Haziran 1996'da düşünce, Refah Partisi'yle olan koalisyonda Erbakan'ın başbakan yardımcısı olmayı kabul etti; bu koalisyon bir yıl sürdü.

üleyman Demirel (1924-). Isparta'nın bir köyünde doğdu. İnşaat mühendisliği eğitimi gördü. Menderes döneminde baraj inşası programını yürüttü. 1960'ta bir Amerikan firmasında çalışmaya başlayarak özel sektöre geçti. 1964'te Adalet Partisi genel başkanlığına seçildi. 1965-1971, 1974-1978, 1979-1980 ve 1991-1993 yılları arasında başbakanlık yaptı. 1980'de siyaset yapması yasaklandı. Doğru Yol Partisi'ni 1984-1987 arasında perde arkasından, daha sonra resmî olarak yönetti. 1993-2002'de Türkiye'nin dokuzuncu cumhurbaşkanıydı. Yetenekli bir politikacı ve hatiptir.

ülent Ecevit (1925-2006). İstanbul'da doğdu. Milletvekili bir hukuk profesörünün oğluydu. İngiliz filolojisi öğrenimini yarıda bıraktı. Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nde çalıştı. 1950 seçimlerinden sonra CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesinde çalıştı. ABD'de gazetecilik ve siyaset öğrenimi gördü. 1957'de milletvekili seçildi. İnönü'nün 1961-1965 arasındaki koalisyon hükümetlerinde çalışma bakanlığı görevinde bulundu. Türkiye'de sendikacılık için yasal bir çerçeve oluşturdu. 1966'da CHP genel sekreterliği görevine getirildi. Partide "Ortanın Solu" hareketini başlattı. 1971 askerî müdahalesine karşı çıktı. 1973'te partinin liderliğini İnönü'den devraldı. 1973-1974 ve 1978-1979 arasında başbakanlık yaptı. 1974'te Kıbrıs'a müdahale edilmesi kararını verdi. 1980'de siyaset yapması yasaklandı. 1985'ten sonra solu Demokratik Sol Parti'de toparlama çabaları başarıya ulaşamadı. 1999 seçimlerini kazandı. 2002'ye kadar başbakanlık yaptı. 2002 seçimlerinde partisi DSP ağır yenilgiye uğradı.

nver Paşa (1881-1922). 1906 sonrasında İttihat ve Terakki'nin önde gelen üyelerinden biriydi. 1908'deki "Hürriyet Kahramanları"ndandı. Özellikle, 1913 darbesinden sonra generalliğe yükseldikten ve harbiye hazırlığı görevini üzerine aldıktan sonra İttihat ve Terakki'nin askerî kanadının yöneticisi oldu. Çok yakın olduğu Almanların yardımıyla Osmanlı ordusunu yeniden örgütledi. Osmanlıların savaşa katılması için aktif olarak çalıştı. 1918'de savaş kaybedilince Almanya'ya kaçtı. Daha sonra dünya genelinde bir Müslüman devrimci hareket örgütlemeye çalıştı ve Sovyet desteğiyle Anadolu'ya dönmek için uğraştı. Bu girişimi 1921'de başarısızlığa uğrayınca, artık inanmış bir pan-Türkçü olan Enver önce Sovyet desteğiyle Orta Asya'ya gitti. Ama daha sonra Türki milliyetçilerin saflarında Ruslara karşı savaştı. Kızıl Ordu'yla girdiği bir çatışma sırasında öldürüldü. 1996'da naaşı İstanbul'a getirildi.

lecmettin Erbakan (1926-). 1948'de İstanbul Teknik Üniversitesi'ni bitirerek mühendis oldu. Almanya'da öğrenim gördü. İTÜ'de ders verdi, 1962'de profesörlüğe yükseldi. Muhafazakâr küçük iş çevrelerinin sözcülüğünü üstlendiği Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği başkanlığı sırasında sivrildi. 1969'da bağımsız olarak milletvekili seçildi. 1970'te, İslâmi köktendinci özelliklere sahip Milli Nizam Partisi'ni kurdu. Parti 1971'de kapatıldıysa da, 1973'te Milli Selamet Partisi adıyla yeniden kuruldu. 1973'te partisi Ecevit'in CHP'siyle koalisyon kurunca, Erbakan devlet bakanı ve başbakan yardımcısı oldu. 1974-1977 arasında Demirel'in Milliyetçi Cephe hükümetlerinde görev aldı. 1980'de siyaset yapması yasaklandı. 1987'de Refah Partisi'nin başkanı olarak yeniden siyaset sahnesine döndü. 1990'ların başlarında, Aralık 1995 seçimlerinin de doğruladığı gibi, partisi Türkiye'nin en büyük partisi haline geldi. Temmuz 1996'da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk İslâmcı başbakanı oldu. 1997'de ordudan gelen güçlü baskı sonucu başbakanlıktan istifa etti. 1998'de siyaset yapması yasaklandı.

lihat Erim (1912-1980). 1936'da Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1939'a kadar Paris'te öğrenimini sürdürdü. Ankara Üniversitesi'nde ders verdi. 1942'de profesörlüğe yükseldi. 1945'te San Fransisco Konferansı'nda Türk delegasyonunda danışman olarak görev aldı. 1946'da milletvekili seçildi. 1948-1950 arasında Saka ve Günaltay hükümetlerinde bayındırlık

bakanlığı ve başbakan yardımcılığı yaptı. CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesinin ve bu gazetenin kapatılmasından sonra çıkartılan gazetelerin başyazarlığını üstlendi. Kıbrıs meselesinde DP hükümetine danışmanlık yaptı. 1960'ta kurucu meclise girdi. 12 Mart 1971 askerî müdahalesinden sonra CHP'den istifa etti ve 1971-1972 arasında "partiler üstü" hükümetlerde başkanlık yaptı. 1980'de vurularak öldürüldü.

enan Evren (1918-). 1938'de Harp Okulu'nu, 1949'da Harp Akademisini bitirdi. 1964'te generalliğe yükseldi. 1977'de Kara Kuvvetleri Komutanı, 1978'de Genelkurmay Başkanı oldu. 12 Eylül 1980'de yönetime el koyan askerî cuntanın başkanlığını yaptı. 1980-1982 arasında Devlet Başkanı ve Genelkurmay Başkanlığı görevlerinde bulundu. 1982'de yeni anayasanın kabul edilmesiyle birlikte Türkiye'nin yedinci cumhurbaşkanı oldu. 1989'da cumhurbaşkanlığı görevi sona erdi. 1983'te ordudan emekli olmuştu.

damat Ferit Paşa (1853-1923). Osmanlı diplomat ve devlet adamıdır. Sultan Abdülhamit'in kızlarından biriyle evlendi. Devlet Şûrâsı üyesi. 1888'de paşa oldu, 1908'de Âyan Meclisi'ne seçildi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelenlerindendi. 1918'den sonra beş kez sadrazamlık yaptı. İngiliz yanlısı, Anadolu hareketine karşı politikaları yüzünden 1923'te ülkeyi terk etmek zorunda kaldı ve Nice'de sürgünde öldü.

li Fethi Bey [Fethi Okyar] (1880-1943). 1907'de Selanik'te İttihat ve Terakki'ye katıldı. İTC çekirdek kadrosuna dâhildi ve 1911'de parti genel sekreteri oldu. Enver Paşa'yla anlaşmazlığa düştükten ve 1913'te askerlikten ayrıldıktan sonra, milletvekilliği, Sofya Büyükelçiliği ve bakanlık (1917) yaptı. 1918'de Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurdu. İngilizler tarafından Malta'ya götürüldü. 1922'de ülkeye döndükten sonra Anadolu hareketine katıldı. Milletvekilliği görevine ek olarak dâhiliye vekilliği ve ilki 1923'te ikincisi 1924-1925'te olmak üzere iki kez başbakanlık yaptı. Daha sonra, Atatürk'ün isteği üzerine Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurduğu 1930'daki üç aylık dönem dışında sürekli büyükelçilik görevlerinde bulundu. Atatürk'ün eski ve yakın arkadaşlarındandı.

urhan Feyzioğlu (1922-1988). Çerkes kökenli. 1945'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1955'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde profesör, 1956'da dekan oldu. Kurucuları arasında yer aldığı *Forum* dergisinde DP hükümetini eleştiren yazılar yazdı. Bu yazıları nedeniyle bakanlık emrine alınınca 1956'da üniversitedeki görevinden istifa etti. 1957'de CHP'den milletvekili seçildi. 1960 darbesinden sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi rektörlüğüne getirildi. Kurucu Meclis üyesi ve bu meclisin Anayasa Komisyonu Başkanı oldu. Milli Eğitim Bakanı (1961), devlet bakanı (1961-1962), başbakan yardımcısı (1962-1963). "Ortanın Solu" politikası nedeniyle 1967'de CHP'den istifa etti, Güven Partisi'ni kurdu. Sonra daha da sağa kaydı ve Demirel'in Milliyetçi Cephe koalisyonuna katıldı.

uat Paşa [Keçecizade Mehmet Fuat] (1815-1868). Ünlü bir bürokrat aileye mensuptur. Tıp öğrenimi gördü ve Fransızca öğrendi. 1837'de Babıâli Tercüme Odası'na girdi. Reşit Paşa'nın himayesi altındaydı. 1838'de Tercüme Odası başkâtibi oldu. Londra Sefareti'nde başkâtiplik, Madrid'de büyükelçilik yaptı. 1846'da Divan-ı Hümayun amedciliğine getirildi. 1851'den sonra beş kez hariciye nazırlığı yaptı. 1861 ve 1863'te iki kez sadrazamlık görevinde bulundu. 1850'ler ve 1860'lardaki reform politikalarında Âli Paşa'yla birlikte çalıştı.

li Fuat Paşa [Ali Fuat Cebesoy] (1882-1968). Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'ndeki sınıf ve yakın arkadaşı. İttihat ve Terakki mensubu ama salt askerî kariyere yöneldi. 1918'de mirliva

(ve böylece paşa) oldu. 1919 başında Anadolu'ya gönderildi ve burada direniş liderlerinden biri olarak Meclis'e katıldı. 1919-1920 arasında Batı Cephesi Kumandanlığı yaptı. 1920-1921'de diplomatik görevle Moskova'da kaldı. 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularından. 1926'da İzmir Suikastı'ndan dolayı tutuklandıysa da serbest bırakıldı. Atatürk'ün ölümünden önce kendisiyle yeniden yakınlaşarak yeniden TBMM'ye girdi. 1933-1934 ve 1939-43 arasında iki kez nafıa vekilliği, 1943-1946 arasında münakalât vekilliği yaptı. 1947-1950 arasında TBMM Başkanlığı görevinde bulundu.

iya Gökalp [Mehmet Ziya] (1876-1924). Diyarbakır'da doğdu. Kendi kendine Fransızca öğrendi. İstanbul'da veterinerlik öğrenimi gördü. Jön Türkçü faaliyetlerinden dolayı önce tutuklandı, ardından Diyarbakır'a sürüldü. 1899'dan 1908'e kadar burada yaşadı. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır şubesini kurdu. Selanik'e giderek merkez komitesi üyeliğine atandı ve *Genç Kalemler* dergisinde yazmaya başladı. İstanbul Üniversitesi'nde felsefe dersleri verdi. Türk Ocakları hareketine aktif olarak katıldı. Durkheimcı sosyolojiyi ülkeye tanıttı ve II. Meşrutiyet'ten sonra Türk milliyetçiliğinin ideologu olarak sivrildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Malta'ya sürüldü. Diyarbakır ve Ankara'da Anadolu hareketi için çalıştı. 1923'te milletvekili seçildi.

agıp Gümüşpala (1897-1964). Askerdir. Birinci Dünya Savaşı'na katıldı ve 1918'de İngilizlere esir düştü. İki yıl sonra serbest bırakılınca Anadolu direnişine katıldı. 1925'te Kürt ayaklanmasının bastırılmasında önemli bir rol oynadı. 1948'de general oluncaya kadar Genelkurmay'da birçok görevler üstlendi, bunlar arasında ordu istihbarat başkanlığı da vardır. 1960 darbesi sırasında Üçüncü Ordu Kumandanıydı. 1960'ta Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. Aynı yıl içinde emekliye sevk edilen çok sayıdaki üst rütbeli subaydan biridir. 1961'de Adalet Partisi'ni kurdu ve 1965'te ölünceye kadar partinin başkanlığını sürdürdü. 1961'de İzmir milletvekili olarak TBMM'ye katıldı. Adalet Partisi ile ordu arasındaki uzlaşmada etkin bir rol üstlendi.

emsettin Günaltay (1883-1961). Darülmuallimin-i Aliye'de (Yüksek Öğretmen Okulu) ve İsviçre'de öğrenim gördü. Öğretmenlik yaptı. İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1914'te İstanbul Üniversitesi'nde Türkçe ve İslâm tarihi profesörü oldu. Ulum-ı Edebiye Fakültesi dekanlığına getirildi. 1915'te siyasete atılarak mebus seçildi. Mütareke döneminde öğrencileri ulusal direniş yanlısı protesto gösterilerinde yöneterek sivrildi. İstanbul'da yeraltı direniş örgütlerinde çalıştı. 1923-1954 arasında milletvekilliği yaptı. 1949-1950'de başbakanlık görevinde bulundu. 1960 darbesinden sonra Kurucu Meclis üyesi, bir yıl sonra da senato üyesi oldu. Siyasi kariyerinin yanı sıra bilimsel çalışmalarını da sürdürdü ve İslâm'ın modern bir yorumunu yapan çok sayıda eser yayınladı.

emal Gürsel (1895-1966). Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. 1918'de Filistin'de İngilizlere esir düştü. Bir yıl sonra özgürlüğüne kavuştu. Önce İstanbul'a döndü, kısa bir süre sonra Anadolu direniş hareketine katıldı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Harp Akademisi'nde eğitimini tamamladı. 1946'da generalliğe yükseldi. 1958'de Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. 3 Mayıs 1960'ta öneri ve uyarılarda bulunan bir mektubu yüzünden DP hükümeti tarafından emekliye sevk edildi. 27 Mayıs 1960 darbesinin başına getirildi ve darbeden sonra Milli Birlik Komitesi başkanlığını üstlendi. 1961 seçiminden sonra tabii senatör oldu. 26 Ekim 1961'de dördüncü cumhurbaşkanı seçildi. 1966'da görevini sürdürürken, yedi ay komada kaldıktan sonra öldü.

Ialet Efendi [Mehmet Sait]. (1761-1822) Babası kadı idi. III. Selim döneminde çeşitli başarılı devlet memurlukları görevlerinde bulunduktan sonra 1802'de Napolyon Fransa'sına elçi olarak gönderildi. II. Mahmut'un hükümranlığının ilk yıllarında tahtın arkasındaki gücün o olduğu öne sürülür. Temkinli ve muhafazakârdı, hem yeniçerileri hem de Fenerli Rum eliti korudu. Sonuçta Konya'ya sürgüne gönderildi ve Sultan'ın emriyle orada öldürüldü.

Iamdullah Suphi [Hamdullah Suphi Tanrıöver] (1886-1966). Bir paşa ailesinden gelmektedir. II. Meşrutiyet'ten sonra yurtsever makaleleri ve konuşmalarıyla ün kazandı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde profesörlük yaptı. 1913'te Türk Ocakları hareketinin kuruculuğunu yaptı. 20 yıl sonra kapatılıncaya kadar bu hareketi yönlendiren asıl kişiydi. 1920'den itibaren milletvekilliği yaptı. Maarif vekilliği görevinde bulundu.

Dr. Hüseyinzade Ali [Hüseyinzade Ali Turan] (1864-1942). Bakü'de doğdu. Azeri Türklerindendir. Önce St. Petersburg'da, 1890'dan itibaren de İstanbul Askerî Tıbbiyesi'nde öğrenim gördü. Burada İttihat ve Terakki'nin ilk üyeleri arasında yer aldı. Bir ara Azerbaycan'a kaçmak zorunda kaldı, ama 1910'da dönerek Askerî Tıbbiye'de ders vermeye başladı. Etkili bir pan-Türkçü teorisyen ve propagandacı.

İsmet İnönü [Mustafa İsmet Bey] (1884-1973) Askerî Akademi'den 1906'da mezun oldu. Edirne'de (Karabekir'le birlikte) görev yaparken, 1907'de İTC'ye katıldı. Enver'e yakındı. 1916'da, Doğu cephesinde Mustafa Kemal Paşa'nın altında kurmay başkanı olarak görev yaptı. 1919-1920 arasında Harbiye Nezareti'nde görev yaparken, milliyetçilerin yeraltı örgütü için çalıştı. Nisan 1920'de Ankara'ya geçti. 1921'de Batı cephesinin komutanı olarak atandı. Lozan'daki barış görüşmelerinde Türk heyetine başkanlık etti. Cumhuriyet'in ilk başbakanı oldu (1923-1924). 1925-1937'de yeniden başbakandı. 1930'larda devletçi ekonomi programının başlatıcısıydı. Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı oldu (1938-1950). Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tuttu. 1945'ten sonra çok partili demokrasiyi getirdi. Muhalefet lideri (1950-1960) ve tekrar başbakan (1961-1965) oldu. Adalet Partisi hükümetleri (1965-1971) karşısında muhalefet lideriydi. CHP'den 1972'de ayrıldı. Çoğunlukla İsmet Paşa diye tanınırsa da, gerçek bir Osmanlı paşası değildi; general rütbesini Anadolu hareketine hizmet ederken elde etmişti.

İrdal İnönü (1926-2007). İsmet İnönü'nün büyük oğludur. 1947'de Ankara Üniversitesi fizik bölümünü bitirdi. Doktorasını 1951'de Kaliforniya'da tamamladı. 1951-1952'de Princeton'da çalıştı. 1958-1959'da Ankara Üniversitesi ile Princeton'da, 1959-1960'ta Oak Ridge'de ve 1960'tan sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hem ders verdi hem de araştırmalar yaptı. 1970-1971 arasında ODTÜ rektörüydü. Türkiye'nin önde gelen bilim adamlarındandır. 1983'te Sosyal Demokrasi Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 1991'de Demirel'in başkanlığında kurulan koalisyon hükümetinde başbakan yardımcılığı görevini üstlendi.

İzzet Paşa [Ahmet İzzet Furgaç] (1864-1937). 1887'de Harp Akademisi'nden mezun oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine atandı. 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın yerine harbiye nazırı oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda esas olarak Kafkas cephesinde görev aldı. 1918'de Talât Paşa'nın yerine sadrazam oldu. 1919-1920 arasında çeşitli kabinelerde görevlerde bulundu. Bir yurtsever olmasına karşın Anadolu direniş hareketine katılmadı.

ıbrıslı Kâmil Paşa (1832-1913). Kariyerine Mısır Hidivi'nin hizmetinde tercüman olarak başladı. Vali olarak ünlendi. 1884'ten sonra dört kez sadrazamlık yaptı. İttihat ve Terakki'nin kararlı bir muhalifiydi. 1912'de iktidara geldiğinde İttihat ve Terakki'yi ezmeye çalıştı. Kâmil Paşa İngiliz yanlısı eğilimleriyle tanınır.

âzım Karabekir Paşa (1882-1948). Babası Osmanlı paşasıydı. 1905'te Harp Akademisi'ni bitirdi. 1907'de Edirne'de İttihat ve Terakki'ye katıldı. Salt askerî bir kariyer yaptı ve 1918'de mirliva rütbesiyle Kafkas Ordusu'nu yönetti. 1919 Mart'ında Doğu Anadolu'da Dokuzuncu Ordu kumandanlığına atandı. Kuvvetleri ulusal direniş hareketinin belkemiğini oluşturdu. 1920'de Ermenileri mağlup etti. Mustafa Kemal'in güç tekeli kurması üzerine onunla anlaşmazlığa düştü ve 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. 1926'da İzmir Suikastı'yla ilgili görülerek tutuklandı, yargılandı, ama daha sonra serbest bırakıldı. Atatürk'ün ölümünden sonra yeniden milletvekili seçildi ve 1946'da Meclis Başkanlığına getirildi.

'ehbi Koç (1901-1996). Ankara'da bir Müslüman tüccarın oğludur. Babasının işleri Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihatçıların himayeci politikaları sonucunda büyük bir gelişme gösterdi. Vehbi Koç 1926'da işlerin başına geçti. 1937'de firma limited şirkete dönüştürülerek merkezi İstanbul'a taşındı. 1930'larda firma devlet için büyük inşaat işleri gerçekleştirdi. 1940'ların sonundan itibaren sanayi ürünleri ithalatına ve yabancı lisansla tüketici ürünleri üretimine başladı. 1963'te Koç grubunun firmaları Türkiye'nin en büyük topluluğunu oluşturan bir holding bünyesinde toplandı.

efik Koraltan (1889-1974). Hukukçu. İttihat ve Terakki yönetimi sırasında savcılık ve polis müdürlüğü yaptı. 1918'de Trabzon'da arkadaşlarıyla birlikte Müdafaa-i Hukuk örgütünü kurdu. Anadolu direniş hareketine katıldı ve 1920'de Meclis'e girdi. 1935'e kadar milletvekilliği yaptı. Ardından vali olarak idari göreve döndü. 1943'te yeniden Meclis'e girdi. 1946'da DP'nin dört kurucusundan biri oldu. 1950-1960 arasında TBMM Başkanlığı yaptı. 1961'de idama mahkûm oldu. Cezası daha sonra ömür boyu hapse dönüştürüldü. 1966'da afla çıktı. DP'nin önde gelenlerinden olmasına karşın çok güçlü değildi.

ahri Korutürk (1903-1987). 1923'te Bahriye Mektebi'ni (sonradan Deniz Harp Okulu) bitirdi. Birçok elçilikte deniz ataşeliği yaptı. 1950'de amiral oldu. 1957'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na getirildi. 1960'ta emekliye ayrılarak önce Moskova'ya sonra Madrid'e büyükelçi olarak atandı. 1968'de senatör seçildi. 1973-1980 arasında Türkiye'nin altıncı cumhurbaşkanı olarak görev yaptı.

uat Köprülü [Mehmet Fuat Bey] (1890-1966). Osmanlı İmparatorluğu'nu 17. yüzyılın ikinci yarısında yöneten ünlü sadrazamlar ailesinden gelme. Hukuk eğitimi gördüyse de üniversiteden mezun olmadan ayrıldı. Edebiyat, tarih ve felsefe alanında çalışmalarını sürdürdü. 1913'te Türk edebiyatı tarihi profesörlüğüne getirildi. Edebiyat ve tarih çalışmalarında Avrupa bilimsel standartlarının yerleştirilmesi için mücadele etti. 1924'te Türkiyat Enstitüsü'nü kurarak Türkiye'de Türkoloji'nin kurucularından biri oldu. Eski Orta Asya kültürleriyle Osmanlı-Türk kültürü arasındaki sürekliliği vurguluyor olmasına rağmen, daha aşırı milliyetçi tarih tezlerine karşı çıktı. Akademik çalışmalarını sürdürürken 1935'te siyasete atılarak milletvekili seçildi. 1946'da DP'nin dört kurucusundan biri oldu. 1950'de ilk Menderes hükümetinde dışişleri bakanlığı yaptı. 1957'de DP'den istifa etti. 1960 darbesinden sonra siyasete dönmek istediyse de başarılı olamadı.

ultan II. Mahmut (1784-1839). I. Abdülhamit'in oğlu ve otuzuncu Osmanlı Sultan'ı. 1808-1826 arasında, yakınlarını önemli görevlere getirerek ve âyanın gücünü kırarak, iktidardaki gücünü sağlamlaştırdıktan sonra, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı. Ardından idarenin tüm dallarında Batılılaşma reformlarına girişti. Merkezî yönetimin imparatorluğun ana toprakları üzerindeki kontrolünü artırdı, ama Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve geçici olarak Suriye'yi kaybetti.

ultan V. Mehmet [Reşat] (1844-1918). Abdülmecit'in oğlu ve otuz beşinci Osmanlı Sultanı'dır. 1909'da ağabeyi Abdülhamit'in yerine tahta geçti. Dokuz yıllık hükümranlığı sırasında bütün iktidarı siyaset adamlarına, esas olarak da İttihat ve Terakki'ye bıraktı. İttihat ve Terakki de onu hem bir millî hükümdar hem de halife olarak el üzerinde tuttu. Birinci Dünya Savaşı sona ermeden öldü. Biraz şairlik yönü de var.

ultan VI. Mehmet [Vahdettin] (1861-1929). Abdülmecit'in oğludur. Otuz altıncı ve son Osmanlı Sultanı. Kardeşi V. Mehmet'in ardından 3 Temmuz 1918'de tahta çıktı. Mütarekeden ve İttihatçı önderlerin kaçmalarından sonra yönetimi kendi elinde toplamaya çalıştı. İtilâf devletlerine karşı uzlaşmacı bir tutum aldı ve önce İttihatçılara, ardından Anadolu direniş hareketine karşı çıktı. 1920'de Sevr Antlaşması'nı kabul etti. 1922'de Anadolu hareketi başarıya ulaşınca saltanatı sona erdirildi. Ülke dışına çıktı. Hicaz'da kendisini halife ilân etmeye çalıştı. Bu girişimi başarısızlığa uğrayınca İtalya'ya yerleşti. San Remo'da öldü.

erit Melen (1906-1988). Mülkiye mezunudur. 1950'de CHP'den milletvekili seçilinceye kadar bürokraside (Hazine) kariyer yaptı. 1954'te seçilemediyse de 1957'de yeniden Meclis'e girdi. 1960'ta Kurucu Meclis üyeliği yaptı. 1962-1965 arasında maliye bakanlığı görevinde bulundu. Bu dönemde aynı zamanda CHP'den senatör idi. CHP'de "Ortanın Solu" hareketi başlayınca Turhan Feyzioğlu'yla birlikte partiden ayrılarak Güven Partisi'ne girdi. 1971-1972 arasında Nihat Erim hükümetlerinde Milli Savunma Bakanlığı, 1972-1973 arasında da başbakanlık yaptı.

dnan Menderes (1899-1961). Aydınlı bir büyük toprak sahibinin oğludur. Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. 1919'da Yunanlılara karşı milis hareketlerinin içinde yer aldı. 1930'da Fethi Okyar'ın Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yerel yöneticisi olarak siyasete atıldı. CHP önderlerinin dikkatini çekince bu partiye girdi. 1931'de milletvekili seçildi. 15 yıl boyunca milletvekilliğini sürdürürken bir yandan da hukuk eğitimi gördü. 1945'te önde gelen değişim yanlılarından biriydi ve DP'nin dört kurucusundan biri oldu. 1950-1960 arasında başbakanlık yaptı. DP'ye giderek daha fazla egemen oldu ve otoriter eğilimler içine girdi. 1960 darbesinden sonra tutuklandı, yargılandı. İdama mahkûm oldu ve bir intihar girişiminin ardından 17 Eylül 1961'de idam edildi.

hmet Şefik Mithat Paşa (1822-1884). Bir yargıcın oğludur. 1836'da Divan-ı Hümayun kalemine girdi. Etkili ve ilerici bir vali olarak ün kazandı. 1868'de Devlet Şûrâsı Reisliği'ne atandı ama Âli Paşa ile arası açıldı. 1872'de üç ay sadrazamlık yaptı. 1876 darbesini başlatanlardan biriydi ve darbenin ardından yeniden sadrazam oldu. Osmanlı Kanun-u Esasî'sinin hazırlayıcılarından en önemlisidir. 1877'de Sultan Abdülhamit tarafından Arabistan'da Taif'e sürgüne gönderildi ve 1884'te burada Sultan'ın emriyle öldürüldü.

ultan V. Murat (1840-1904) Otuz üçüncü Osmanlı Sultanı ve Abdülmecit'in en büyük oğludur. Liberal olarak bilindiği için, 1876'da meşrutiyetçiler tarafından tahta çıkarıldı, ama 93 gün

sonra akli dengesizliği onları, yerine kardeşi Abdülhamit'i getirmeye mecbur bıraktı.

Mizancı Murat Bey (1853-1912). Tiflis'te doğdu, Rusya'da eğitim gördü. İstanbul'da Mülkiye'de tarih dersleri verdi. Aynı zamanda *Mizan*'ı yayınladı. Sansürle sık sık başı derde girince 1895'te Mısır'a kaçtı. 1896'da Cenevre'de İttihat ve Terakki önderlerine katıldı ve hareketin önderliğini Ahmet Rıza'dan devraldı. 1897 Ağustos'unda Abdülhamit'in ajanları onu İstanbul'a dönmeye ikna ettiler. Bu olayın getirdiği kötü şöhretin izlerinden yaşamı boyunca kurtulamadı. 1909'daki başarısız karşı devrimden sonra İttihatçılar tarafından sürgüne gönderildi.

Bayraktar Mustafa Paşa [Alemdar] (1750-1808). Rusçuklu bir yeniçerinin oğludur 1768 Osmanlı-Rus Savaşı'yla birlikte ismini duyurdu. Büyük topraklara sahip olan Rusçuk âyanı oldu. III. Selim'in âyanın gücünü kırmaya yönelik çabalarına karşı çıktı, ama zamanla Sultan'a yakınlaşarak vezir oldu ve 1806 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Tuna cephesini yönetti. III. Selim tahttan indirildikten sonra yeni rejime karşı muhalefete geçti ve 1808'de İstanbul'u ele geçirdi. II. Mahmut'u tahta çıkardı ve Sultan'la âyan arasında Sened-i İttifak'ı düzenledi. 1808'deki yeniçeri ayaklanması sırasında öldürüldü.

Mustafa Suphi (1883-1921). İstanbul'da Hukuk Mektebi'ni, Sorbonne'da Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nu bitirdi. Dar'ül Muallim-i Âliye'de ders verdi. Liberal eğilimleri dolayısıyla İttihat ve Terakki tarafından Sinop'a sürüldü. 1914'te Rusya'ya kaçtı. 1917'deki Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'da Türk savaş esirleri arasında komünizmi yaydı. 1919'da Üçüncü Enternasyonal (Comintern) toplantısına katıldı ve 1920'de Bakü'de Türkiye Komünist Partisi'ni kurdu. 1921'de Trabzon açıklarında saldırıya uğradı, öldürülerek denize atıldı.

Namık Kemal Bey (1840-1888). Babası sarayın müneccimbaşısıydı. Babıâli Tercüme Odası'nda çalıştı. Şinasi'yle tanıştı ve onun gazetesinde yazılar yazmaya başladı. 1865'te Yeni Osmanlılar hareketinin kurucularından biri oldu. 1867'de Avrupa'ya kaçtı ve orada *Hürriyet* adlı muhalefet gazetesini çıkardı. 1870'te İstanbul'a döndü, ama 1873'te Kıbrıs'a sürüldü. 1876'da Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasına katkıda bulunmak üzere geri çağrıldı. Ancak kısa bir süre sonra Abdülhamit yine onu, bu kez de Midilli'ye, sürdü. Yaşamının son yıllarında Midilli, Rodos ve Sakız adalarında mutasarrıflık görevlerinde bulundu.

Dr. Selânikli Nâzım (1870 ?-1926). İttihat ve Terakki'nin ilk üyelerindendir (1889). Tıbbiye'yi bitirdi, Fransa'da eğitim gördü. Bahaeddin Şakir'le birlikte Paris'te Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki'sini canlandırdı. Selânik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle İttihat ve Terakki'nin 1907'deki birleşmesine öncülük etti. II. Meşrutiyet'ten sonra merkez komitesi üyesi oldu ve 1911'e kadar genel sekreterlik yaptı. İttihat ve Terakki'nin çekirdek kadrosunun en etkili üyelerinden biriydi. 1918'de maarif nazırı olarak kabineye girdi. Mütarekeden önce ülke dışına kaçtı. 1926'da İzmir Suikasti'nden sorumlu tutularak idam edildi.

Gazi Osman Paşa (1832-1897). Anadolulu yoksul bir aileye mensuptur. Birçok askerî mücadelenin içinde başarıyla yer aldı. 1876'da Rus Ordusu'na karşı verdiği Plevne Savunması'yla birlikte ülke çapında ün kazandı. Savaştan sonra yedi yıl boyunca seraskerlik görevinde bulundu. Abdülhamit'in maiyetindeki en etkili kişilerdendi.

Turgut Özal (1927-1993). Malatya'da doğdu. İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Fakültesi'ni bitirdi. ABD'de ekonomi eğitimi gördü. 1965'te Süleyman Demirel'in teknik danışmanlığını

üstlendi. 1967'de Devlet Planlama Teşkilatı başkanlığına getirildi. 1971 darbesinden sonra Dünya Bankası'nda çalışmak üzere Washington'a gitti. 1973-1979 arasında özel sektörde çalıştı. 1979'da başbakanlık müsteşarlığına getirilerek ekonomik reform paketinin yürütülmesinde kendisine özel görev verildi. 1980-1982 arasında generallerin yönetimi döneminde ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına getirildi. Bankerler skandalının ardından istifa etti. 1983'te Anavatan Partisi'ni kurdu. 1983-1989 arasında başbakanlık yaptı. 1989'dan ölümüne kadar Türkiye'nin sekizinci cumhurbaşkanlığı görevini yürüttü.

ecep Peker (1888-1950). Subay olarak yetişti. Birinci Dünya Savaşı'nda değişik cephelerde çarpıştı. Daha sonra Harp Akademisi'ne dönerek eğitimini tamamladı. 1920'de Anadolu hareketine katıldı ve Birinci TBMM'nin genel sekreteri oldu. 1923'ten sonra hem milletvekilliği hem de CHP'nin genel sekreterliğini yaptı. 1924'te maliye vekili, 1924 sonunda dâhiliye vekili oldu, Fethi Bey'in ılımlı politikaları nedeniyle hükümetten istifa etti. 1925'te müdafaa-i milliye vekilliği, 1927-1930 arasında da nafıa vekilliği yaptı. 1928'de CHP meclis grubu başkan vekilliğine getirildi. Otoriter tek parti yönetiminin ve 1930'lardaki devletçi politikaların güçlü bir savunucusu oldu. 1942-1943 arasında dâhiliye vekilliği görevine getirildi. 1946-1947 arasındaki başbakanlık döneminde DP muhalefetine karşı uzlaşmaz bir tutum içine girdi, ama İnönü'nün uzlaşma yanlısı tutumu nedeniyle istifa etmek zorunda kaldı.

lüseyin Rauf Bey [Rauf Orbay] (1881-1964). Çerkes kökenli bir Osmanlı amiralinin oğludur. 1913'te Hamidiye kruvazörü komutanı olarak ülke çapında ün kazanan bir deniz subayı. Birinci Dünya Savaşı'nda donanmada ve İran'da bir Osmanlı ajanı olarak görev yaptı. Brest-Litovsk barış görüşmelerinde Osmanlı delegasyonunda yer aldı. Mondros Mütarekesi pazarlıklarını yürüten delegasyonun başkanlığını yaptı. 1919 Mayısı'nda ulusal direnişi örgütlemek üzere Anadolu'ya gitti. 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda ulusal direniş yanlısı grubun başkanlığını yaptı. Aynı yıl Malta'ya sürgüne gönderildi. 1922'de ülkeye döndükten sonra Ankara hükümetinde vekillik ve heyet-i vekile reisliği yaptı. 1923'ten itibaren Halk Fırkası içinde Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya karşı muhalefeti yönetti. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. 1926 İzmir Suikasti'nin arkasındaki beyin olmakla suçlandı ve gıyabında on yıl hapse mahkûm oldu. 1936'ya kadar yurtdışında yaşadı. 1942-1944 arasında Londra büyükelçiliği yaptı.

lustafa Reşit Paşa (1799-1857). Bir kâtibin oğludur. Akrabası Seyyit Ali Paşa'nın himayesine girerek kariyerine Sadaret Mektubi Kalemi'nde başladı. Paris ve Londra'da büyükelçilik yaptı. 1836'da hariciye nazırı oldu. Babıâli'de İngiliz yanlısı hizbi yönetti ve 1838 Ticaret Anlaşması ve 1839 Tanzimat Fermanı için ilk adımı atan kişi oldu. 1845'ten sora altı kez sadrazamlık yaptı. 1840'lardaki ve 1850'lerin başındaki reformların mimarı oldu.

rens Sabahattin (1877-1948). İstanbul'da doğdu. İmparatorluk ailesinden gelme. 1899'da babası Damat Mahmut Celâlettin Paşa'yla birlikte Fransa'ya yerleşerek Jön Türk hareketine katıldı. Edmond Desmolins'in bir izleyicisi olarak devletin küçültülmesini ve özel girişimin desteklenmesini savundu. 1906'da kendi örgütü olan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarak hareketi böldü. 1908'den sonra Jön Türk yanlısı ama İttihatçı karşıtı muhalefetin en önde gelen ismiydi. 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle ilişkisi olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Osmanlı hanedanının bir üyesi olduğu için 1924'te ülke dışına sürüldü.

Hacı Ömer Sabancı (1906-1966). Türkiye'nin ikinci büyük sanayi ve ticaret topluluğunun kurucusudur. Sadece köyde eğitim gördü. 1918-1926 arasında Adana'da ilk modern çırçır fabrikasını açtı. Bu tarihten başlayarak işlerini, başta tekstil, yağ, lastik, otomobil lastiği ve inşaat olmak üzere bütün sektörlere yaydı. 1947'de Türkiye'nin önde gelen bankalarından biri olan Akbank'ı kurdu. 1967'de ailenin işleri Sabancı Holding bünyesi altında toplandı. Hacı Ömer Sabancı'nın ölümünden sonra holdingin yönetimini oğlu Sakıp Sabancı devraldı. 1980'lerin liberalizasyon politikaları sırasında, Özal ailesiyle sıkı bağlantıları sayesinde grup iyice büyüdü ve Türkiye'nin önde gelen holdingi olan Koç Grubu'yla boy ölçüşür hale geldi.

Miralay Sadık Bey (1860-1940). 1882'de Harp Akademisi'ni bitirdi. Akademi'de ders verdi. 1907-1908'de İttihat ve Terakki'nin Manastır şubesinin başkanlığını yaptı. II. Meşrutiyet'in gerçekleşmesinde önemli bir rol oynadı, ama kısa süre sonra İttihatçı önderlerle anlaşmazlığa düştü. Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucuları arasında yer aldı, Halaskar Zabitan Grubu'nu yönlendirerek 1912'de İttihat ve Terakki hükümetini düşürdü. 1913 İttihatçı darbesinden sonra ülke dışına kaçtı ve önce Paris ardından Kahire'ye yerleşti. Mütareke'den sonra döndü. 1923'te 150'likler listesine alınarak ülke dışına çıkartıldı. 22 yıl boyunca Romanya'da yaşadı. Ankara hükümetinden özür dilemeyi reddetti. İsmi temize çıkınca ülkeye döndü, ama döndüğü gece öldü. Aşırı mistik bir kişiydi ve Halveti tarikatı üyesiydi.

Küçük Mehmet Sait Paşa (1838-1914). Erzurum'da büyüdü. İstanbul'a yerleştikten sonra Babıâli bürokrasisinde çeşitli görevler aldı. Güvenini kazandığı Abdülhamit tahta çıkınca Mabeyn başkâtibi oldu. 1877'de vezir olarak dâhiliye nazırlığına atandı. 1879'da sadrazam yapıldı ve bu tarihten başlayarak üçü 1908'den sonra olmak üzere toplam dokuz kez sadrazamlık yaptı. Gazetelerde çok sayıda yazısı ve hatıraları yayınlanmıştır.

Said Halim Paşa (1863-1921). Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu. Kahire'de doğdu. Avrupa'da eğitim gördü. 1888'de Devlet Şûrâsı üyesi oldu. 1912'de Devlet Şûrâsı reisliğine, 1913'te hariciye nazırlığına atandı. Mahmut Şevket Paşa 1913'te öldürülünce sadrazamlığa getirildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesine karşı çıktıysa da 1917'ye kadar sadrazamlık görevini sürdürdü. İstifa ederek görevi Talât Paşa'ya devretti, kendisi de âyan üyesi oldu. 1919'da İngilizlerce tutuklanarak Malta'ya götürüldü. Serbest kalınca Roma'ya gitti. Burada bir Ermeni tarafından öldürüldü. Sosyal ve İslâmî sahada çok sayıda yazısı vardır.

Bediüzzaman Said Nursi (1876-1960). Bitlis'e bağlı Nurs köyünde doğdu. Kürt kökenli yoksul bir aileden gelme. Geleneksel dinî eğitim gördü. Nakşibendî tarikatının faal üyesi oldu. 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilânından hemen önce İstanbul'a gitti. Başlangıçta Jön Türklerle iyi geçindi, ama daha sonra İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1909 karşı devriminden sonra yaşamını bir süre Doğu Anadolu'da sürdürdü. 1911'de İstanbul'a döndü ve muhtemelen Sultan V. Mehmet'in maiyetine girdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'da propagandacı olarak çalıştı. 1915-1917 arasında Ruslar tarafından savaş esiri olarak alındı. Savaştan sonra ülkeye döndü ve Cemiyet-i Müderrisin ve Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Anadolu direniş hareketine katıldı, ama laik politikalar nedeniyle 1923'te iktidardan desteğini çekti. 1925 Kürt ayaklanmasından sonra tutuklandı. Önce Isparta yakınlarında bir köye, ardından Eskişehir (1935), Kastamonu (1936), Denizli (1943) ve Afyon Emirdağ'a (1945) sürüldü. 1950'de DP iktidara gelince serbest bırakıldı. Dini siyasete alet ettiği için birçok kez tutuklandı, yargılandı. Risale-i Nur Külliyatı olarak anılan yapıtları elden ele yayıldı. Günümüzde Türkiye'de çok sayıda taraftarı vardır.

lasan Hüsnü Saka (1886-1960). 1908'de Mülkiye'yi bitirdi. Fransa'da öğrenim gördü. 1920'de siyasete atılarak son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına seçildi. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Birinci Meclis'e girdi. Lozan Barış Konferansı delegasyonunda görev aldı. 1923'te iktisat vekilliği, 1924'te ticaret vekilliği, 1925'te maliye vekilliği yaptı. 1944 Eylül'ünde hariciye vekilliğine getirildi. 1945'te San Fransisco Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etti. İnönü parti içindeki sertlik yanlılarından desteğini çekince Hasan Saka, 1947'de Recep Peker'in yerine başbakanlığa getirildi. 1954 seçimlerine kadar milletvekilliği yaptı.

ükrü Saraçoğlu [Mehmet Şükrü Bey) (1887-1953). 1909'da Mülkiye'yi bitirdikten sonra ortaöğrenim kurumlarında öğretmenlik yaptı. Birinci Dünya Savaşı sürerken Cenevre'ye giderek siyasal bilgiler öğrenimi gördü. Orada Mahmut Esat Bozkurt'la birlikte Cenevre Türk Talebe Cemiyeti'ni kurdu. Ülkeye döndükten sonra Batı Anadolu'da Yunan ordusuna karşı savaştı. İzmir milletvekili olarak ikinci TBMM'ye girdi. 1924-1925'te maarif, 1927-1930'da maliye vekilliği yaptı. 1930'da Merkez Bankası'nı kurdu. 1933-1939 arasında adliye, 1939-1942 arasında da hariciye vekilliği görevlerinde bulundu. İkinci Dünya Savaşı'nın zor yıllarıyla savaşın hemen sonrasında, 1942-1946 arasında başbakanlık yaptı.

efik Saydam [Dr. İbrahim Refik Bey] (1881-1942). 1905'te askerî tıbbiyeyi bitirdi. Öğrenimini Almanya'da sürdürdü. 1919 Mayıs'ında sağlık müfettiş yardımcısı olarak Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte Anadolu'ya geçti. Ordudan ayrılarak Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı. 1920'de milletvekili olarak Meclis'e girdi. 1923-1937 arasında sıhhiye, 1938-1939 arasında dâhiliye vekilliği, 1939-1942 arasında da başbakanlık yaptı.

ultan III. Selim (1761-1808). III. Mustafa'nın oğlu ve yirmi sekizinci Osmanlı Sultanı. Avrupa'ya büyük ilgi duyuyordu ve daha tahta çıkmadan önce Fransa Kralı XVI. Lui ile yazışıyordu. Nizam-ı Cedid adlı reform programını benimsetmeye çalıştı. Bu program suiistimalleri önlemek için büyük ölçüde geleneksel çabalardan oluşmakla birlikte bir dizi Avrupa'dan esinlenilen yenilikler de içeriyordu. Merkezî yönetimin âyan üzerindeki gücünü artırma girişimleriyle Yeniçeri Ocağı'nın yerine modern Avrupai bir ordu kurma çabaları sonuç vermedi. 1807'deki yeniçeri isyanı sonucunda tahttan indirildi ve 1808'de öldürüldü.

ekeriya Sertel (1890-1980). Selanik'teki Yahudi cemaati içerisinde doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra öğrenimini Sorbonne'da sürdürdü. Columbia Üniversitesi'nde gazetecilik öğrenimi gördü. 1923'te Türkiye'ye döndükten sonra matbuat umum müdürlüğüne getirildi, ama sansür politikasını protesto ederek görevinden ayrıldı. Çeşitli yayın organlarında çalıştıktan sonra 1936'da *Tan* gazetesini yayınlamaya başladı. Solcu görüşleri nedeniyle defalarca tutuklandı. Aralık 1945'te *Tan* gazetesi sağcılar tarafından basıldı, tahrip edildi ve yağmalandı. 1950'de ülkeden ayrıldı ve yaşamını yurt dışında sürdürdü. Türkiye'ye sadece 1977'de döndü, ama kısa süre sonra tekrar ayrıldı. Yayın hayatının büyük bölümünde eşi Sabiha Sertel'le birlikte çalıştı. Sabiha Sertel'in de eşine benzer bir kariyeri vardı ve Marksistti.

hmet Necdet Sezer (1941-). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1962'de mezun olduktan sonra, kariyerine yargıç olarak başladı. 1978'de, medeni hukuk üzerine yüksek lisans derecesi elde etti. 1988-2000 yılları arasında Anayasa Mahkemesi Başkanlığı yaptı. Mayıs 2000'de, Cumhuriyet'in onuncu cumhurbaşkanı seçildi. Hukukun üstünlüğünün sadık savunucusu oldu, bu nedenle Ecevit ve diğer siyasetçilerle anlaşmazlıklara düştü.

Cevdet Sunay (1889-1982). Asker. Birinci Dünya Savaşı'na katıldı ve 1918'de Filistin'de İngilizlere esir düştü. 1920'de ülkeye dönünce ulusal direniş hareketine katıldı. 1949'da generalliğe yükseldi. 1960 darbesinden sonra 1966'ya kadar genelkurmay başkanlığı yaptı. 1966'da cumhurbaşkanı seçilebilmek için senatörlüğe getirildi. 1966-1973 arasında Türkiye'nin beşinci cumhurbaşkanı olarak görev yaptı.

Dr. Şefik Hüsnü [Şefik Hüsnü Değmer] (1887-1958). Paris'te tıp eğitimi görürken sosyalist ve radikal fikirlerden etkilendi. Ülkeye döndükten sonra Türkiye İşçi ve Köylü Partisi'ni kurdu; *Aydınlık* ve *Kurtuluş*'ta yazdığı yazılarla sosyalist düşünceyi yaymaya çalıştı. 1925, 1926 ve 1952'de siyasi faaliyetlerinden dolayı mahkûm oldu. 1929'dan 1939'a kadar yurtdışında yaşadı. Altı ve yedinci Komintern kongrelerine katıldı. Döndükten sonra, 1946'da, Türkiye Sosyalist İşçi ve Köylü Partisi'ni kurduysa da parti aynı yıl içinde kapatıldı.

Mahmut Şevket Paşa (1856-1913). Arap kökenli bir Osmanlı subayıdır. II. Meşrutiyet'ten sonra Makedonya'daki Üçüncü Ordu'nun kumandanlığını yaptı. 1909 karşı devriminin bastırılmasından sonra harbiye nazırlığına ve Birinci, İkinci ve Üçüncü Orduların kumandanlığına getirildi. 1912'de görevini liberallere terk etti. 1913'teki İttihatçı darbeden (Babıâli baskını) sonra sadrazamlığa getirildi. Altı ay sonra öldürüldü.

İbrahim Şinasi (1826-1871). Kariyerine Tophane'de katip olarak başladı. Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Eğitimini sürdürmesi için Fransa'ya gönderildi. 1853'te İstanbul'a döndü ve Meclis-i Maarif üyeliğine atandı. Reşit Paşa'nın ölümünden sonra kendisini görevden alan Âli Paşa'nın düşmanıydı. 1862'de kendi gazetesini yayınlamaya başladı, kısa süre içinde gazete yönetimi eleştiren önemli bir araç haline geldi. 1865'te ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Namık Kemal'in kılavuzu.

Mehmet Talât Paşa (1874-1921). 1890'dan sonra Edirne'de İttihat ve Terakki'ye girdi. 1896'da örgüt açığa çıkartılınca Selanik'e sürüldü. 1906'da Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki'nin en önde gelen sivil şahsiyeti. İttihat ve Terakki meclislerinin tümüne Edirne mebusu olarak katıldı. 1913-1917 arasında dâhiliye nazırlığı, 1917-1918 arasında sadrazamlık yaptı. 1918'de Almanya'ya kaçtı. Ermeni tehcirinin sorumlularından biri olarak görüldüğü için 1921'de Berlin'de bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Tekin Alp [Moiz Cohen, Munis Tekinalp] (1883-1961). Serez doğumludur. Musevi bir aileden gelme. Selânik'te hukuk öğrenimi gördü. 1905'te gazetelerde yazıları çıkmaya başladı. 1908'de İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1912'de İstanbul'a geldi. İstanbul Üniversitesi'nde hukuk ve iktisat dersleri verdi, ama yaşamını esas olarak tütün ticareti yaparak kazandı. Farklı bir kökenden gelmesine karşın önde gelen bir Türk milliyetçisi ve Türk milliyetçiliği, pan-Türkçülük ve ulusal ekonomi alanlarında çok sayıda yazısı olan bir yazar.

Ahmet Tevfik Paşa [Tevfik Okday] (1845-1936). Kırım hanedanı soyundan gelmiştir. Uzun ve başarılı bir diplomatik kariyeri oldu. 1895'ten 1909'a kadar hariciye vekilliği görevinde bulundu. 1909'da bir ay, 1918-1922 arasında da dört kez sadrazamlık yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamıydı.

Alparslan Türkeş (1917-1997). Kıbrıs'ta doğdu. Kara Harp Okulu'nu bitirdi. İkinci Dünya Savaşı sırasında pan-Türkçü ve Alman yanlısı propaganda yaptı. 1944'te tutuklandı, ama bir süre

sonra serbest bırakıldı. 1948'de Harp Akademisi'ni bitirdi. Genelkurmay ve NATO'da görev yaptı. 1960 darbesinin düzenleyicilerinden ve Milli Birlik Komitesi'nin radikal üyelerindendir. Kasım 1960'ta Milli Birlik Komitesi'nden tasfiye edilen 14 radikal subay arasında yer aldı. Yeni Delhi'de askerî ataşelik yaptı. Ülkeye döndükten sonra 1965'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin başkanlığını ele geçirdi. Kısa bir süre sonra parti, aşırı milliyetçi Milliyetçi Hareket Partisi'ne dönüştürüldü. 1969-1980 arasında bu partiden milletvekilliği yaptı. 1974-1977 arasında Demirel'in milliyetçi cephe hükümetlerinde başbakan yardımcılığı görevinde bulundu. 1980 darbesinden sonra tutuklanarak, yargılandı, siyaset yapması yasaklandı. 1987'de yeniden siyaset sahnesine döndü.

emal Türkler (1926-1980). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenimini yarıda bıraktı. Maden-İş sendikasındaki çalışmalarıyla ünlendi ve sendikanın başkanlığına getirildi. Türkiye İşçi Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 1967'de DİSK'in kurulmasında öncülük etti ve konfederasyonun başkanı seçildi. 1980'de silahlı bir saldırı sonucu öldürüldü.

uat Hayri Ürgüplü (1903-1981). Şam'da doğdu. Son Osmanlı şeyhülislâmlarından Hayri Efendi'nin oğludur. Hukuk öğrenimi gördü. 1925-1929 arasında Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus değişimini denetleyen komisyonda çalıştı. 1929-1932 arasında İstanbul'da hâkimlik yaptı. 1935'te milletvekili seçildi. 1943-1946 arasında gümrük ve tekel bakanlığı görevinde bulundu. 1952-1961 arasında Bonn, Londra, Washington ve Madrid'de büyükelçilik yaptı. 1961'de senatör oldu ve 1965'te partiler-üstü bir hükümet kurmakla görevlendirildi. Kabinesi aynı yıl yapılan seçimler tamamlanıncaya kadar görevde kaldı. 1972'de aynı görev kendisine bir kez daha verildi, ama kabinede değişiklik yapması istenince istifa etti. 1972'de siyasetten uzaklaştı.

ara Vasıf (1872-1931). 1903'te Harp Akademisi'ni bitirdi. Albay rütbesine yükseldi. 1908'den önce İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1909'da Hareket Ordusu'nda görev yaptı. İttihatçı subaylar çekirdek kadrosundan. 1918'de Karakol Cemiyeti'ni kurdu, son Osmanlı Meclis-i Mebusan ve Heyet-i Temsiliye üyeliği yaptı. 1920'de Malta'ya sürüldü. 1922'de ülkeye döndükten sonra "İkinci Grup" muhalefetinin oluşmasına katkıda bulundu. 1926'da İzmir Suikastı'ndan dolayı yargılandıysa da beraat etti. 1931'de (muhtemelen intihar ederek) öldü.

hmet Emin Yalman (1888-1973). Selanikli bir dönme aileden gelme. Columbia Üniversitesi'nden mezun oldu. 1914-1920 arasında İstanbul'da sosyoloji ve istatistik dersleri verdi. 1920-1921'de Malta'da sürgün hayatı yaşadı. 1923'te *Vatan* gazetesini kurarak, ülkeye daha çağdaş, Amerikan tarzlı bir gazetecilik anlayışı getirdi. 1925'te gazetesi kapatılarak tutuklandı. Amerikan otomobil ve traktörlerinin ithalatına başlayarak iş hayatına atıldı. Bir süre *Tan*'da Zekeriya Sertel'le işbirliği yaptı. 1940'ta *Vatan*'ı yeniden yayınlamaya başladı. İkinci Dünya Savaşı sırasında sürekli Müttefikleri destekledi. 1946'dan sonra DP'ye destek verdi. 1952'de köktendincilerce kendisine yapılan suikasttan kıl payı kurtuldu. 1950'lerin sonunda Menderes'e karşı muhalefete geçti. 1959'da 15 ay hapse mahkûm oldu. 1962'de yayıncılık faaliyetlerine son verdi, bundan sonra köşe yazarlığı, makale yazarlığı yaptı ve anılarını yazdı.

esut Yılmaz (1947-). 1971'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. Almanya'da Köln'de yüksek lisans yaptı. Daha sonra özel sektörde ve kamu sektöründe çalıştı. 1983'te Anavatan Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. Rize'den milletvekili seçildi. 1987-1990 arasında dışişleri bakanlığı, 1991'de ve 1996'da başbakanlık yaptı. Genel başkanlarından olduğu Anavatan Partisi'nden 2002'de istifa etti.

iya Paşa [Abdülhamit Ziya] (1825-1880). Bir gümrükçünün oğludur. 1842'de Sadaret Mektubi kalemine girdi. 1855'te Reşit Paşa'nın aracılığıyla mabeyn kâtipliğine getirildi. Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Âli Paşa tarafından Saray'dan uzaklaştırıldı. 1867'de Fransa'ya kaçıncaya kadar mutasarrıflık yaptı. Fransa'da Namık Kemal'le birlikte muhalefet gazetelerini çıkardı. 1872'de ülkeye döndükten sonra Devlet Şûrâsı üyesi oldu. 1876 darbesinden sonra yeni Sultan V. Murat'ın özel kâtipliğine getirildiyse de 24 saat sonra bu görevinden uzaklaştırıldı.

Giriş

***** İngilizce baskıda geçen sözcük: *prehistoric* - ç.n.

1 18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu

1 Nüfus tahminlerine ilişkin sorunların, yakın zamanlarda yapılmış araştırmalara dayanan, yararlı bir özeti için bkz. Donald Quataert (1994) "The age of reforms, 1812-1914", Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914,* Cambridge: Cambridge University Press, 777-98. Esas sorun, bir hane halkının ortalama büyüklüğüne ilişkin belirsizliktir. Hane halkı başına bir kişi eklendiğinde, toplam sayıya 5 milyon ilave oluyor.

2 Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire,* 779.

3 Benjamin Braude ve Bernard Lewis (yay. yön.) (1982) *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* New York: Holmes, 2 cilt. Yerel mahkeme kayıtlarına (kadı sicillerine) dayanan araştırmalar (ki son 20 yıldır artan şekilde popüler hale gelmiş bulunuyor), Hıristiyan ve Yahudilerin kendi davalarını Osmanlı şeriat mahkemelerine taşıdıklarını sıklıkla gösteriyor.

4 19. yüzyıl reformlarının arifesinde, Osmanlı yönetici seçkinler sınıfının yapısının mükemmel bir tasviri, şu kaynağın ilk iki bölümünde bulunuyor: Carter V. Findley (1980) *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte 1789-1922,* Princeton: Princeton University Press. Bu pasaj büyük ölçüde Findley'nin analizine dayanıyor.

5 Bu tasvir özellikle, tarih alanında çok etkili yazıları olan, devlet adamı ve bilgin Ahmet Cevdet Paşa tarafından ortaya konmuştu. Bkz. Christoph K. Neumann (1994) *Das indirekte Argument: ein Plâdo yer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Ta'rih*, Münster: Lit, 108-21.

6 Carter V. Findley (1988) *Ottoman civil officialdom: a social history,* Princeton: Princeton University Press, 47'de toplam sayıyı 2000 olarak gösteriyor. Bu sayı, Findley'nin *Bureaucratic reform* çalışmasında verilen resmî memur sayılarıyla karşılaştırıldığında yüksek görünüyor, ama muhtemelen bu sayı, resmî sayılar içinde görünmeyen memur fazlasını da içeriyor.

7 Malcolm E. Yapp, (1987) *The making of the modern Near East 1792-1923*, Londra: Longman, 40-1'deki mükemmel giriş bölümünde, bu kadar düşük bir yüzdeyi desteklemekte olan ikna edici sebepler sunuyor.

8 Bruce McGowan (1994) "The age of the Ayans, 1699-1812" Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 714.

9 Dick Douwes (2000) *The Ottomans in Syria: a history of justice and oppression,* Londra: I.B. Tauris, 154-5. Douwes, Şam eyaletindeki Hama sancağında, kırkın üzerinde ayrı çeşit vergiden oluşan vergi gelirinin toplanamayışını çok detaylı şekilde anlatıyor.

10 Geç 18. yüzyıl savaşlarının bu gerçekleri, Virginia Aksan tarafından (1999) "Ottoman military recruitment strategies in the late eighteenth century" Erik-Jan Zürcher (yay. yön.) *Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925,* I.B. Tauris, 21-39'da belirtilmiştir.

11 Bu tez ilk kez William H. MacNeill (1964) tarafından şu çalışmasında işlenmiştir: *Europe's steppe frontier 1500-1800,* Chicago: University of Chicago Press.

12 Bruce McGowan (1994) "The age of the Ayans, 1699-1812", Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914,* Cambridge: Cambridge University Press, 681.

13 Örneğin, (17. yüzyıl için) Suraiya Faroqhi ve (19. yüzyıl için) Donald Quataert tarafından yapılan katkılar için bkz. İnalcık ve Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire Empire 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press. Quataert, bu olguyu, Osmanlı imalat işlerine ilişkin birçok çalışmasında ve Sherry Vatter da (1995) "Militant textile weavers in Damascus: waged artisans and the Ottoman labour movement 1850-1914" Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher, *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, Londra: I.B. Tauris, 35-37'de ele almıştır.

14 Bkz. Reşat Kasaba (1988) *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century,* Albany: SUNY Press, 18-23.

15 Rus iddialarının sahte olduğu, Roderick H. Davison tarafından (1990) "'Russian skill and Turkish imbecility': the treaty of Kuchuk Kainardji reconsidered", Roderick H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish history, 1774-1923: the Impact of the West,* Austin: University of Texas Press, 29-50'de gösterilmiştir.

2 Gelenek ve Bid'at Arasında: Sultan III. Selim ve "Nizam-ı Cedid" 1789-1807

1* Müsadere: herhangi bir kişiye ait mallara el konulması. Tağşiş: sikkenin ayarını düşürme - ç.n.

1 Batı'nın Osmanlı seçkinleri üzerinde olan etkisinin derecesi, Stanford J. Shaw tarafından (1971) *Between old and new: the Ottoman Empire under Sultan Selim II, 1789-1807*, Cambridge, MA: Harvard University Pres, 180-99'da incelenmiştir.

2 Bernard Lewis (1961) *The emergence of modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 57.

3 Bernard Lewis (1953) "The impact of the French Revolution on Turkey" *Journal of world history*, 1 (1), 105-25.

2* Meşrutiyetçilik: anayasacılık- ç.n.

4 Milliyetçiliğe dair birçok çalışma içerisinde, Elie Kedourie'ninkinin (1960) Osmanlı tarihini öğrenmekte olan bir kişi için hala en aydınlatıcı olanı olduğunu düşünüyorum. Ayrıca, çok da karamsar bir çalışmadır: *Nationalism* (Londra: Hutchinson).

5 Reşat Kasaba (1988) *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century,* Albany: SUNY Press, 20-2.

6 Halil İnalcık (1964) bu belgenin ilginç bir analizini yapmıştır: "Sened-i ittifak ve Gülhane hatt-i hümayunu", *Belleten*, 28 (112), 603-22.

3 Sultan II. Mahmut'un İlk Yılları: Merkez, Denetimi Tekrar Ele Geçirmeye Çalışıyor

1 II. Mahmut'un Yeniçerileri 1826'da yok edişini izleyen yirmi yıl içerisinde, Kürt beylikleri tedricen bastırılmışlardı. Boyun eğdirilen son önemli beylik, 1847'de Botan beyliği olmuştu; merkezi Cizre'deydi ve Bedirhan ailesi tarafından yönetiliyordu ve bu aile önemli Kürt eşrafı olarak bugüne kadar gelecekti. Karş. Martin van Bruinessen (1992) *Agha, shaikh and state: the social and political structures of Kurdistan,* Londra: Zed Books, 175-80 (ilk baskı 1978).

1* Açık savaş: taraflar arasındaki silahlı çatışma; sıcak savaş - ç.n.

2 Bernard Lewis bile, (1961) *The emergence of modern Turkey,* Londra: Oxford University Press, 103'te, Halet Efendi'yi, Avrupalı olan her şeyden nefret eden, "inanmış bir mürteci" diye tarif eder.

3 Matthew S. Anderson (1966) *The Eastern Question 1774-1923: a study in international relations,* Londra: Macmillan, 51-2.

4 Matthew S. Anderson (1966) *The Eastern Question 1774-1923: a study in international relations,* Londra: Macmillan, 54.

5 Khaled Fahmy (1997) "Conscription in Mehmet Ali's Egypt", Erik Jan Zürcher (yay. yön.) *Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, 59-77. Ayrıca, aynı yazarın şu çalışması için bkz. *All the pasha's men: Mehmet Ali, his army and the making of modern Egypt,* Cambridge: Cambridge University Press. Mehmet Ali'nin ordusunda subay takımı "Türkler"den (Anadolu veya Balkanlar'da doğmuş Türkçe konuşan Osmanlılar), silah altına alınmış erler ise Arapça konuşanlardan oluşuyordu.

2* Yazar burada *cash crop* sözcüğünü kullanmıştır. *Cash crop:* çiftçinin kendi kullanımından çok, bilhassa satmak için yetiştirilen ürün - ç.n.

4 Sultan II. Mahmut'un Sonraki Yılları: Reformların Başlaması

1 Enver Ziya Karal (1983) *Osmanlı Tarihi,* c. 5: *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856),* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 137 (ilk basılışı 1947).

2 "Doğu Sorunu" ifadesi diplomasi diline, 1822'deki Verona Kongresi sırasında girmişti. Bu sorunun ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Matthew S. Anderson (1972) *The Eastern Question 1774-1923: a study in international relations,* Londra: Macmillan (ilk basımı 1966). Mükemmel bir kısa özet için ayrıca bkz. Walter Alison Phillips (1962) "Eastern Question", *Encyclopaedia Britannica,* Chicago/Londra, c. 7, 861-8; bu özet, aynı yazarın *Cambridge modern history* adlı çalışmaya yapmış olduğu katkılara dayanıyor.

3 Erik-Jan Zürcher (1999) "The Ottoman conscription system in theory and practice, 1844-1918," *International review of social history*, 43 (3), 437-9.

4 Bu dönemdeki enflasyona dair kesin rakamlara ulaşması çok güçtür, ancak başlıca Osmanlı sikkesi olan kuruşun değeri, bir Venedik altını karşısında 1800'de 8 iken, 1834'te bir Venedik altını karşısında 45'e düşmüştü. Mahmut iktidarının otuz yılı süresince, sikkedeki gümüşün miktarı 5,9 gramdan, 1 gramın altına kadar inmişti. Bkz. Şevket Pamuk (1994) "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914" Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914,* Cambridge: Cambridge University Press, 967, 970 ve 975.

5 Kemal H. Karpat (1985) *Ottoman population 1830-1914: demographic and social characteristics,* Madison: University of Wisconsin Press, 21-2.

6 Kemal H. Karpat, (1985) *Ottoman population 1830-1914: demographic and social characteristics,* Madison: University of Wisconsin Press, 116.

***** İngilizce baskıda geçen sözcük: *rational-legalism* - ç.n.

7 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, 19-20.

8 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, 11.

9 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, *149.*

10 Bu aslında, Reşat Kasaba'nın (1987) *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century,* Albany: SUNY Press, adlı çalışmasında vardığı ana sonuçtur.

11 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, 40.

12 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, 26.

5 Tanzimat Dönemi 1839-1871

1 Tanzimat terimi için bkz. Roderic H. Davison (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* New York: Gordian, 42 (ilk baskı: Princeton University Press, 1963); Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye için yazarın bu çalışmasında s. 28'e bakınız.

2 Sultan tam olarak şöyle diyordu: "tebaa-i saltanat-i seniyyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i saire bu müsaadat-ı şahanemize bilâistisnâ mazhar olmak üzere..." Hattın Babıâli tarafından dağıtılmış Fransızca versiyonunda ise, Müslümanlar ayrı olarak zikredilmiyordu. (Roderic H. Davison (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* New York: Gordian, 40).

3 Dürzîler, ya da kendilerine verdikleri adla Muvahhidîn, Lübnan'daki Şuf Dağlarında ve Suriye'deki Havran bölgesinde yaşayan, tecrit edilmiş, Arapça konuşan bir topluluktu(r)lar. "Gizli" bir dinin taraftarıdırlar. Bu din 11. yüzyılda Mısır'daki İsmâilî Şiizminden ayrılmıştı.

4 Roderic H. Davison (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* New York: Gordian, Appendix A, 413.

5 Zorunlu askerliğin başlatılması zaman almıştı. Bu konu 2. Mahmut'un hükümdarlığının son dönemine doğru tartışılmış ve Gülhane Fermanı'nın vaatleri arasında yer almıştı. Zorunlu askerlik sistemini içeren yeni askerî nizamnameler Eylül 1843'te ilân edilmişti ve kura çekme yoluyla zorunlu askerlik 1848'de başlamıştı. Karş. Erik-Jan Zürcher (1999) "The Ottoman conscription system in theory and practice 1844-1918", Erik-Jan Zürcher (yay. yön.) *Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, I.B. Tauris, 82.

6 Bu meclisin açık seçik bir tarifi ve inişili çıkışlı tarihinin bir şeması için şu kaynağa bakılabilir: Mehmet Seyitdanlıoğlu (1991) *Tanzimat devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 64.

7 Donald Quataert (1994) "The age of reforms, 1812-1914", Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914,* Cambridge: Cambridge University Press, 855.

8 Donald Quataert (1994) "The age of reforms, 1812-1914", Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914,* Cambridge: Cambridge University Press, 856-60'ta, büyük toprak sahipleri ve aşiret başkanlarının küçük ekicilerin toprağına el koyup koymadığı meselesine dair birbiriyle uyuşmayan kanıtların neler olduklarını anlatıyor.

9 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw (1977) *History of the Ottoman Empire and modern Turkey,* c. 2: *Reform, revolution and republic: the rise of modern Turkey 1808-1975,* Cambridge: Cambridge University Press, 86-7.

10 Roderic H. Davison (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* New York: Gordian, 144-7, 160-3.

1* Yazar, burada bizzat Türkçe kanun sözcüğünü kullanmıştır - ç.n.

11 Roderic H. Davison (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York: Gordian, 132-3.

12 Bu zamanın okuryazarlık oranına ilişkin çok az bilgiye sahibiz; bununla beraber, Cumhuriyet'in 1927'de yapılan ilk nüfus sayımına bakarak bir tahminde bulunabiliriz. Bu sayıma göre o tarihte bile nüfusun sadece %10,6'sı okuryazardı. Okuryazarlık 19. yüzyıl ortalarında, –1927'de neredeyse yok olmaya yüz tutmuş– Hıristiyan azınlıklar arasında çok

yüksekti, Müslümanlar arasında ise muhtemelen daha düşük olmalıydı. Karş. Orhan Cavit Tütengil (1980) "1927 yılında Türkiye" *Atatük'ün büyük söylevinin 50. yılı semineri. Bildiriler ve tartışmalar,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 56.

13 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, 28-9.

14 İhraç fiyatlarının, bunların devlete maliyetinin ve faiz oranlarının, kapsamlı bir toplu bakışı için: Christopher Clay (2000) *Gold for the sultan: Western bankers and Ottoman finance 1856-1881,* Londra: I.B. Tauris, Appendix I.

15 Christopher Clay (2000) *Gold for the sultan: Western bankers and Ottoman finance 1856-1881,* Londra: I.B. Tauris, 409.

16 Christopher Clay (2000) *Gold for the sultan: Western bankers and Ottoman finance 1856-1881*, Londra: I.B. Tauris, 69.

17 Roderic H. Davison (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York: Gordian, 100-2.

2* Burada, bu kitabın 1998 baskısına sadık kalınmıştır. Yazar 1993 baskısında *liberté* sözcüğünü kullanmıştı - ç.n.

18 Bu tema Albert Hourani'nin ünlü çalışmasında derinlemesine ele alınmıştır: (1962) *Arabic thought in the liberal age*, Londra: Oxford University Press.

19 Yeni Osmanlılar üzerine kuşkusuz ki en iyi çalışma halen Şerif Mardin'inkidir ve burada anlatılanlar onun bu çalışmasına dayanıyor: (1962) *The genesis of Young Ottoman thought: a study in the modernization of Turkish political ideas*, Princeton: Princeton University Press.

6 1873-1878 Bunalımı ve Sonuçları

1 Roderic H. Davison (1991) "Mahmud Nedim Pasha" C.E. Bosworth vdgr. (yay yön.) *Encyclopaedia of Islam: new edition,* Leiden: E.J. Brill, VI, 68-9.

2 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913,* Cambridge: Cambridge University Press, 14.

3 Christopher Clay (2000) *Gold for the sultan: Western bankers and Ottoman finance 1856-1881*, Londra: I.B. Tauris, 574.

4 Matthew S. Anderson (1966) *The Eastern Question 1774-1923: a study in international relations,* Londra: Macmillan, 184.

5 Robert Devereux (1963) *The First Ottoman constitutional period: a study of the Midhat constitution and parliament,* Baltimore: Johns Hopkins Press, 39.

7 Gerici İstibdat ya da Islahatların Doruğu mu? Sultan II. Abdülhamit'in Saltanatı

1 Robert Devereux (1963) *The first Ottoman constitutional period: a study of the Midhat constitution and parliament,* Baltimore: Johns Hopkins Press, 126-7.

2 Robert Devereux (1963) *The first Ottoman constitutional period: a study of the Midhat constitution and parliament,* Baltimore: Johns Hopkins Press, 248-9.

3 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw çalışmalarında bu bakış açısına yer vermişlerdir: (1977) *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, c. 2: *Reform, revolution and republic: the rise of modern Turkey 1808-1975*, Cambridge: Cambridge University Press, 172-272.

4 Donald Quataert, (1983) *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: reactions to European economic penetration*, New York: New York University Pess, 96'da, 1860'larda nasıl İstanbul'a gemi yoluyla gönderilen malların toplam tonajının %50'sini yelkenlilerin taşımakta olduğunu ve bu oranın nasıl 1870'lerin sonlarında %10'a düştüğünü anlatıyor. İzmir'de, buharlı gemilerin çoktan 1872'de %80 kadar olan payı, on yıl sonra %95'e çıkmıştı.

5 Orhan Koloğlu (t.y.) "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", Murat Belge (yay. yön.) *Tanzimat'tan cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim, c. 1, 87. Bu ciltte, tarih yazıcılığının bu alandaki durumunu gösteren on makale ve deneme yer alıyor.

6 Selim Deringil (1998) *The well-protected domains: ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire 1876-1909,* Londra: I.B. Tauris, adlı çalışmasında Abdülhamit'in nasıl rejimin ideolojik tabanını güçlendirmek için İslâm'ı kullanmış olduğunu büyüleyici bir şekilde resmediyor.

7 Toplam harcamanın yarısı parasal katkılarla karşılanmıştı. Bu katkılar sadece İmparatorluk içerisinden değil, ayrıca Hindistan'dan da gelmişti; merkezi Haydarabad kentinde bulunan "Hicaz Demiryolu Merkez Komitesi" etkili bir bağış toplama kampanyası sürdürmüştü. Bkz. Azmi Özcan (1997) *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924),* Leiden: E.J. Brill, 108-10.

8 Justin McCarthy (1995) *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims*, Princeton: Darwin Press, 15-18, 32-5.

9 Justin McCarthy (1995) *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims,* Princeton: Darwin Press, 91.

10 İlber Ortaylı (1983) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu,* İstanbul: Kaynak, 67.

11 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, 14-17.

12 Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge: Cambridge University Press, 66.

13 Donald Quataert (1994) "Manufacturing", Halil İnalcık ve Donald Quataert, (yay. yön.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914,* Cambridge: Cambridge University

Press, 888-933'deki çığır açıcı makalesinde, Osmanlı imalat sanayinde yaşanan yeniden yapılanma sürecini anlatıyor.

14 Justin McCarthy (1983) *Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the empire,* New York: New York University Press, 2.

15 M. Şükrü Hanioğlu (1995) *The Young Turks in opposition,* Oxford: Oxford University Press, 74.

16 M. Şükrü Hanioğlu (1995) *The Young Turks in opposition,* Oxford: Oxford University Press, 86.

***** İngilizce baskıda geçen şekli: *Church of Humanity* - ç.n.

17 M. Şükrü Hanioğlu (1995) *The Young Turks in opposition,* Oxford: Oxford University Press, 32. Romanya ve Tunus gibi birbirinden uzaktaki ülkelerde genç subaylar arasında çok tutulan LeBon'ın düşünceleri için Bkz. Robert A. Nye (1975) *The origins of crowd psychology: Gustave leBon and the crisis of mass democracy in the Third Republic,* Londra: Sage.

18 M. Şükrü Hanioğlu (2001) *Preparation for a revolution: the Young Turks, 1902-1908,* Oxford: Oxford University Press, 136-41.

8 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1912-1918

1 Hüseyin Cahit Yalçın (1976) *Siyasal Anılar*; İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.

2 Yavuz Selim Karakışla "The emergence of the Ottoman industrial working class, 1839-1923" Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (yay. yön.) *Workers and working class in the Ottoman Empire and the Turkish republic 1839-1950*, 19-34'te grev dalgasını ve bunun İttihatçılar tarafından bastırılışını anlatmıştır. Makalesinde gösterdiği gibi, grevlere, ücret talepleri ve daha iyi çalışma koşulları yönündeki talepler neden olmuştu. Tek bir istisna dışında, bunlar politika dışı isteklerdi.

3 Aykut Kansu (1997) *The revolution of 1908 in Turkey,* Leiden: E.J. Brill, 120-3'te bu olayı ayrıntısıyla resmetmiştir.

4 Kansu'ya ((1997) *The revolution of 1908 in Turkey,* Leiden: E.J. Brill, 239-40) göre 153 Türk, 53 Arap, 27 Arnavut ve 40 Hıristiyan bulunuyordu. Kansu (op. cit., 239-40). Feroz Ahmad ve Dankwart Rustow (1976) "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa araştırmaları dergisi,* 4-5, 247'de biraz daha farklı bir dağılım veriliyor: 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Yunan, 12 Ermeni, 5 Yahudi ve 5 Slav.

5 Sina Akşin bu sonuçlara, verdiği bilgiler doğru ve güvenilir olan 1967 tarihli doktora tezinde varmıştır: (1970) *31 Mart Olayı,* Ankara: Sevinç. Ancak, kendisi belki 1990'ların Türkiye'sindeki İslâmcı faaliyetlerden (bilhassa da Sivas'taki kundaklama saldırısından) etkilenmiş olduğundan, son zamanlardaki yayınlarında 1909 olaylarını bir köktendincilik örneği olarak yorumlamaktadır.

1* İngilizce baskıda geçen sözcük: *pogrom* - ç.n.

6 Taner Akçam (1999) *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara: İmge, 122.

7 M. Naim. Turfan (2000) *The rise of the Young Turks: politics, the military and Ottoman collapse,* Londra: I.B. Tauris, 243 (S. Karatumu tarafından hesaplanmış olan sayılar yazarın *Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi* adlı çalışmasında yer alıyor.)

8 Feroz Ahmad (1969) *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914*, Oxford: Clarendon, 107.

9 Donald Quataert (1983) *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: reactions to European economic penetration,* New York: New York University Press, 121-45.

10 Erik Jan Zürcher (1999) "Kosovo revisited: Sultan Reşad's Macedonian journey of 1911" *Middle Eastern studies*, 35 (4), 26-39. Arnavutların sayısı, dönemin İttihatçı basınında verilen 300 bin sayısından aslında çok daha azdı (onda birin altındaydı).

11 Karl Klinghardt (çevirmen ve yay. yön.) (1927) *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha: ein kritischer Beitrag zur Kriegsschuldfrage,* Leipzig: Koehler, 179.

12 Feroz Ahmad (1969) *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914*, Oxford: Clarendon, 120.

13 M. Naim. Turfan, *The rise of the Young Turks,* s. 368-70'te iki subayın, Ali Fethi (Okyar) ve Mustafa Kemal'in (Atatürk), önce denizden kıyıya asker çıkarma operasyonuna niyetlenmiş oldukları tezini öne sürüyor. Onun bu iddiası, bu iki komutan tarafından karaya çıkarma yapılmasına ilişkin yazılmış 4 Şubat tarihli bir rapora dayanıyor. Turfan'a göre, komutanlar tarih atarken yanlışlıkla Gregoryen/Miladi takvimini Jülyen takviminin (Mali/Rumi takvimi Turfan, Hicri takvimle karıştırmıştı) yerine kullanmış olmalıydılar; 4 Şubat 1913 (Gregoryen), 22 Ocak'a (Jülyen) denk geliyordu. Ancak bu, Osmanlı subayları için pek de düşünülebilecek bir şey değildir (bunun bilinen başka bir örneği bulunmuyor). Bu nedenle bu iddianın kabul edilmemesi gerekir, bilhassa da rapor donanmanın Gelibolu limanında bulunduğundan da söz etmiş olduğu için bu iddia reddedilmelidir; donanma oysa oraya ancak kötü şekilde icra edilen çıkarmalardan sonra gitmişti. Aslında, bu rapor fiyaskonun sorumluları arasındaki karşılıklı suçlama konularından birini oluşturuyordu. (Karş. Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor,* 58-9).

14 Justin McCarthy (1995) *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: Darwin Press, 159-61'de sığınmacıların sayısını toplam 400 bin olarak gösteriyor.

15 Teşkilat'ın 1913-14'teki başıbozukların dağınık ve düzensiz çetesinden ortaya çıkışı, Philip Stoddard tarafından kaleme alınmıştır: (1963) *The Ottoman government and the Arabs 1911-18: a preliminary study of the Teşkilât-ı Mahsusa,* Princeton: yayınlanmamış doktora tezi, 52 vdv.

16 Antlaşma metninin çevrilmiş hali Ulrich Trumpener (1968) *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton: Princeton University Press, 28'de bulunuyor. Trumpener anlaşmanın eğreti özelliğini belirtmiştir (s. 16).

2* *Casus foederis*: Bir antlaşmadaki koşulların kapsadığı hal veya olay - ç.n.

17 Ulrich Trumpener (1968) *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918,* Princeton: Princeton University Press, 54.

3* İngilizce baskıda tehcir karşılığı olarak, *deportation* sözcüğü kullanılmıştır. *Deportation:* Bir yabancının, bir devletten bir diğerine, genelde, ev sahibi devlete verdiği düşünülen rahatsızlık sonucunda zorla gönderilmesi. Bkz. Graham Evans ve Jeffrey Newnham *The Penguin Dictionary of International Relations* (Londra: Penguin Books, 1998), s. 123 - ç.n.

4* İngilizce baskıdaki sözcük: *massacre* - ç.n.

5* İngilizce baskıdaki sözcük: *relocate* - ç.n.

6* Burada İngilizce baskıda yine *deportation* sözcüğü kullanılmış, yanına açılan parantez içerisinde, resmî olarak *relocation* sözcüğünün kullanıldığı belirtilerek hemen yanına "tehcir" diye yazılmıştır - ç.n.

18 Justin McCarthy (1983) *Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the empire,* New York: New York University Press, 30'da en olası sayı olarak 600 bini veriyor. McCarthy'nin Ermeni sorununu yorumlayışı son derece tartışmalı olduğu halde, kurbanların sayısına ilişkin tahminleri ise sağlıklı şekilde yapılmıştır.

7* İngilizce baskıdaki sözcük: *extermination* - ç.n.

8* *Killing fields*: Bu terim, 1975-1979 yıllarında, Kamboçya'da iktidarı ele geçiren komünist gerilla grubu Khmer Rouge (Kızıl Kmerler) hükümetinin, kitleler halinde öldürdüğü 2 milyonun üstünde Kamboçyalının can verdikleri yerleri belirtmek için kullanılagelmektedir. Yazar bu terimi ilerde, 15. bölümde, Hizbullah örgütünün Güneydoğu'da işlemiş olduğu cinayetlerden söz ederken de kullanacaktır - ç.n.

19 Ermeni sorununa bu genel bakışta, büyük ölçüde Taner Akçam'ın *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*'na sadık kaldım; onun bu çalışması, tarih yazıcılığının kitabın yazıldığı sıradaki en son durumunu gösteriyor.

20 "Teşkilat-ı Mahsusa"nın önde gelen liderlerinden Kuşçubaşızade Eşref Bey, Rumları, kökünden çıkarıp alınması gereken "içerdeki urlar" olarak tarif ediyordu. (Celal Bayar (1967) *Ben de yazdım: Milli Mücadeleye giriş*, c. 5, İstanbul: Baha, 1572-82). Diyarbakır'ın adı kötüye çıkmış valilerinden Dr. Mehmet Reşit, sorunu "hastalığı ve hastaları yok etmekle, Türk ulusunun çılgınların elinde mahvoluşunu görmek" arasındaki bir seçim olarak görüyordu. Karş. Mithat Şükrü Bleda (1979) *İmparatorluğun çöküşü,* İstanbul: Remzi, 61. (Eski İTC genel sekreteri General Mithat Bey, bu değerlendirmeye tamamıyla katılmış olduğu izlenimini veriyor.)

21 Bu rakamın dayandığı kaynak: Robert Rhodes James (1965) *Gallipoli,* Londra: Batsford, 348. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki kayıplarının sayısını hesaplamak riskli bir iştir. Türk tarafının Çanakkale Savaşı'ndaki kayıplar için verdiği resmî sayı 251 bindir. (Alan Moorehead (1989) *Gallipoli,* Londra: Andre Deutsch, (ilk basım 1956), 300). Edward J. Erickson (2001) *Ordered to die: a history of the Ottoman army in the First World War,* Westport: Greenwood, 237'de ise, 165 bin gibi daha düşük bir sayı gösteriliyor. Ancak bu sayı hastaları hesaba katmamış olabilir. *Australian War Memorial* (1988) Türklerin ölü sayısını 86.692, Dickinson ise toplam 56.643 diye veriyor.

9* İskorbüt: C vitamini eksikliği nedeniyle, dermansızlık, zayıflık ve dişetlerinin yangısı gibi belirtilerle kendini gösteren hastalık - ç.n.

22 Ahmed Emin [Yalman] (1930) *Turkey in the world war,* New Haven: Yale University Press, 262.

23 Jehuda L. Wallach (1976) *Anatomie einer Militärhilfe: die preussischdeutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf: Droste, 246.

24 Zafer Toprak (1988) "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum*, 9 (51), 34-8.

25 Celal Bayar (1967) *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş,* c. 5, İstanbul: Baha, 1572-82; Erkan Şenşekerci (2000) *Türk Devriminde Celâl Bayar (1918-1960)*, İstanbul: Alfa, 35-6.

26 Zafer Toprak *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918),* Ankara: Yurt, 1982, 363-4'te bunların listesini veriyor.

27 Ahmed Emin [Yalman] (1930) *Turkey in the world war,* New Haven: Yale University Press, 151. Yalman'ın verdiği (ve Zafer Toprak gibi günümüz tarihçilerinin kullanmış olduğu rakamlar), Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kendi elemanlarına ödeyeceği ikramiyeleri hesaplamak için düzenlemiş olduğu geçinme indeksini esas alıyor.

9 Bağımsızlık Savaşı

1 Erik Jan Zürcher (1998) "The Ottoman Empire and armistice of Moudros", Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (yay. yön.) *At the eleventh hour: reflections, hopes and anxieties at the closing of the Great War, 1918,* Londra: Leo Cooper.

2 Erik Jan Zürcher (1984) *The Unionist factor: the role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement 1905-1926*, Leiden. E.J. Brill, 104-5.

3 N. Bilge Criss (1999) *Istanbul under allied occupation 1918-1923,* Leiden. E.J. Brill, 94-114. Criss anlatımını Zürcher, *Unionist factor,* 80 ve devamında anlatılanlara dayandırıyor, ama hayli geniş şekilde işliyor.

4 Tevfik Bıyıklıoğlu (1956) *Trakya'da Milli Mücadele,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 128.

5 Misak-ı Milli metni birtakım sorunlara yol açıyor. Bir kere, bazı yazarlar "mütareke sınırları dâhilinde ve dışında" derken, bazıları ise "mütareke sınırları dâhilinde" demektedir. Kuşkusuz bu esaslı bir farklılıktır. Misak-ı Milli'deki belirli talepler, sanki olabildiğince en geniş sınırları hedefleyen versiyonun, hakiki Misak olduğunu gösteriyor gibidir (çünkü Batı Trakya, Batüm ve Arap toprakları için de taleplerde bulunulmuştur). İkincisi, Osmanlı Müslümanlarını bir arada tutanın ne olduğuna dair bir belirsizlik hali mevcut bulunuyor. Onları birbirine bağlayan şey, "asıl" mıdır yoksa "emel" midir? İkisi de literatürde 1920'lerden beri yan yana varlıklarını sürdürüyor. Bu belirsizlik el yazısıyla (Arap harfleriyle) yazılmış olan metne kadar uzanıyor olmalıdır, çünkü basılı bir metin yanılgıya düşürmeyecek kadar açık ve anlaşılır olacaktı. (Karş. Erik Jan Zürcher (2000) "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish nationalists", Kemal H. Karpat (yay. yön.), *Ottoman past and today's Turkey,* Leiden: E.J. Brill, 170.

6 Ahmed Emin [Yalman] (1930) *Turkey in the World War,* New Haven: Yale University Press, 151.

7 N. Bilge Criss (1999) *Istanbul under allied occupation 1918-1923,* Leiden. E.J. Brill, 29 vdv.

8 Hüseyin Dağtekin (1955) "İstiklâl Savaşında Anadolu'ya Kaçırılan Mühimmat ve Askerî Eşya Hakkında Tanzim Edilmiş Mühim Bir Vesika", *Tarih vesikaları (Yeni seri),* (1) 9-15.

9 N. Bilge Criss (1999) *Istanbul under allied occupation 1918-1923,* Leiden. E.J. Brill, 100-1.

10 Kâzım Karabekir (1960) *İstiklâl Harbimiz,* İstanbul: Türkiye, 391.

1* İngilizce baskıdaki sözcük: *compensation*. *Compensation* (tazminat), Avrupa klasik güç dengesi sisteminin başını çeken devletlerin, barış veya savaş zamanı kurdukları ittifaklarda ve barış antlaşmalarında gözettikleri bir ilkedir. Buna göre, büyük devletler, aralarında var olduğu sayılan dengenin aleyhlerine bozulmaması için, veya bozulduğuna kanaat getirdiklerinde, olabilecek veya olan zararlarının tazminini birbirlerinden isterler. Bu ilke sadece 18. ve 19. yüzyıllarda kullanılmamıştır, 20. yüzyılda dahi örneklerine rastlanmaktadır - ç.n.

11 Lloyd-George'un Venizelos ve Yunanlara karşı olan tutumu için: Harold Nicolson (1934) *Curzon: the last phase 1919-1925: a study in postwar diplomacy,* Londra: Constable, 95-7.

12 Paul C. Helmreich (1974) *From Paris to Sèvres: the partition of the Ottoman Empire at the peace conference of 1919-1920,* Columbus: Ohio State University Press, 218.

13 Batı tarzındaki soyadları Türkiye'de 1934'e kadar zorunlu hale getirilmemişti. Kimliklerin saptanmasında kolaylık olsun diye bundan sonraki sayfalarda, sonradan alınmış soyadları, kişilerin soyadı almadan önce tanınmış oldukları isimlerinin yanındaki parantezlerde verilecektir.

14 Ali Fuat Cebesoy (1953) *Milli Mücadele Hatıraları,* İstanbul: Vatan, 72.

15 Mahmut Goloğlu (1969) *Sivas Kongresi,* Ankara: Başnur, 73-4. Goloğlu ayrıca sonraki bazı araştırmalarda belirtilen çok daha yüksek sayıların (99'a kadar) tümüyle asılsız olduğuna dikkat çekiyor.

16 7 Haziran 1920 tarihli 7 sayılı kanun. Bkz. Gothard Jaeschke (1970) *Türk Kurtuluş Savaşının Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya kadar 30 ekim 1918-11 ekim 1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 106.

17 29 Nisan 1920 tarihli 2 sayılı kanun. Bkz. Gothard Jaeschke (1970) *Türk Kurtuluş Savaşının Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya kadar 30 Ekim 1918-11 ekim 1922,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 101.

18 Boğazların gelecekteki konumu, kıyı devletlerinin yapacağı ayrı bir konferansa bırakılmıştı; ancak, konferans kararlarının Türkiye'nin egemenliğini tehlikeye sokmayacağı şart koşulmuştu. Karş. Reha Parla (1985) *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri,* Lefkoşe: Tezel, 187.

19 Kendisinin Türk solu içerisinde efsanevi konumundan dolayı, Mustafa Suphi'nin öldürülmesinin sorumluluğu, hep tartışmalara yol açan bir mesele olmuştur. Trabzon'un güçlü adamı Yahya Kahya'nın cinayetten doğrudan sorumlu olduğuna kuşku azdır, ancak, (kendi başına hareket etmesinin muhtemel olmayacağını kabul ettiğimizde) kimin emirleri üzerine eyleme geçmiş olduğu sorusuna dair anlaşmazlık bulunuyor: Ankara hükümeti, Enver Paşa

taraftarları, ya da Bolşevikler. Ama kuşkusuz onu ortadan kaldırmak için en güçlü nedene Ankara sahip bulunuyordu. Bolşevikler onun (Bolşevik elçi Mdivani ile birlikte) sınırı geçmesini kolaylıkla önleyebilirlerdi.

20 Halide Edib [Adıvar] (1928) *The Turkish Ordeal,* New York: Century, 91.

21 Michael M. Finefrock (1976) "From sultanate to republic: Mustafa Kemal Atatürk and the structure of Turkish politics, 1922-1924", yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, Appendix E.

2* Meriç'in batı kıyısındaki Karaağaç ve civarı Türkiye'ye bırakıldı - ç.n.

22 Sayıların alındığı kaynak: Justin McCarthy (1983) *Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the empire,* New York: New York University Press, Bölüm 7.

23 William Hale (1981) *The political and economic development of modern Turkey,* Londra: Croom Helm.

24 Ahmed Emin [Yalman] (1930) *Turkey in the World War,* New Haven: Yale University Press, 162-3.

25 Ahmed Emin [Yalman] (1930) *Turkey in the World War,* New Haven: Yale University Press, Appendix 2.

10 Tek Parti Devletinin Doğuşu 1923-1927

1 Mustafa Kemal İzmit'te gazetecilerle olan konuşmasında Kürtlere yerel özerklik ve kendi dillerini serbestçe kullanmaları vaadinde bulunmuştu. Karş. *Mustafa Kemal Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923): İlk Sansürsüz Tam Metin,* Kaynak, 1993, 104.

2 Erik Jan Zürcher (1991) *Political opposition in the early Turkish republic: the Progressive Republican Party 1924-1925*, Leiden: E.J. Brill, 83. Mustafa Kemal daha esaslı eylemleri savunduğu bir saat uzunlukta bir nutuk vermişti.

* İngilizce baskıdaki sözcük: *deportation* - ç.n.

3 Robert Olson (1989) *The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Sait rebellion, 1880-1925,* Austin: University of Texas, 125.

4 Mete Tunçay (1989) *T.C.'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Cem, 169. Bu rakam (bunun kat kat fazlası) olan idam edilen asker kaçaklarının sayısını içermiyor.

11 Kemalist Tek Parti Devleti 1925-1945

1 Mete Tunçay (1981) *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara: Yurt, 308. Tunçay; uysal bir muhalefetle çalışma yönündeki önceki çabaların yerini şimdi totaliter bir modele bırakmasından dolayı, 1931 parti kongresini bir dönüm noktası olarak görüyor. 1931 kongresi ayrıca az çok tutarlı ideolojik bir çerçevenin (Kemalizm'in altı ilkesinin) yaratıldığı ilk yer olmuştu. Parti, 1927'de olduğu gibi, güçler ayrılığı ilkesini değil, güçlerin birliği ilkesini benimsemişti.

2 En önemli grup ve kişilere dair genel bilgiler için: Hakkı Uyar (1998) *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut, 99 vdv.

3 Çetin Yetkin (1982) *Serbest Cumhuriyet Fırkası olayı,* İstanbul: Karacan, 208. Mustafa Kemal açıklamalarını, *Cumhuriyet* gazetesinin yönetmeni Yunus Nadi tarafından kendisine hitaben yazılmış açık bir mektuba cevaben yapmıştı.

4 Walter F. Weiker (1973) *Political tutelage and democracy in Turkey: the Free Party and its aftermath,* Leiden: E.J. Brill, 115.

5 1930'larda kendisini destekleyen birçok kimsenin sonradan kendisini alenen suçlaması özellikle üzücü olmuştu. Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (1997) *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye,* İstanbul: İş Bankası, bu olaya dair Fethi Bey tarafından yazılmış bir anıyı içeriyor ve bu anı onun ne kadar kızmış ve hayal kırıklığına uğramış olduğunu gösteriyor. Buna rağmen o ve Mustafa Kemal, Mustafa Kemal 1938'de ölene dek birbirleriyle görüşmeyi sürdürdüler.

1* İngilizce baskıdaki sözcük: *deportation* - ç.n.

6 Murat Belge (yay. yön.) (t.y.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim, c. 2, 573'te "Menemen olayı"nın mükemmel bir özeti veriliyor. Bu olay 21. yüzyıl başlarında halen laik söylemin bir parçasıdır. Hamit Bozarslan makalesinde olayın çok ilginç bir analizini yapmıştır: "Le mahdisme en Turquie: l'incident de Menemen en 1930", *REMMM,* 91-4, 297-320. Bozarslan'a göre dervişlerin gerçekten Nakşibendi olduklarına dair kanıt yoktur.

7 Walter F Weiker, (1973) *Political tutelage and democracy in Turkey: the Free Party and its aftermath,* Leiden: E.J. Brill, 160-3.

8 Füsun Üstel (1997) *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931),* İstanbul: İletişim, 358-9. Üstel bu sayfalarda kendine, François Georgeon'un Cumhuriyet dönemindeki Türk Ocakları'na ilişkin eski bir çalışmasını esas almıştır.

9 Hitler döneminde Türkiye'deki Alman sürgünlerinin kolonisini anlatan ve analiz eden bir çalışma için bkz. Sabine Hillebrecht (2000) *Haymatloz: Exil in der Türkei 1933-1945,* Berlin: Verein Aktives Museum.

10 Cemil Koçak (1986) *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Ankara: Yun, 17-19.

11 Andrew Mango (1999) *Atatürk,* Londra: John Murray, 524; yazar Hasan Rıza Soyak'ın anılarını temel almıştır.

12 Selim Deringil (1989) *Turkish foreign policy during the Second World War: an "active" neutrality,* Cambridge: Cambridge University Press, 56-7.

13 Atatürk'ün diktatör olup olmadığı meselesi Kemalist Türkiye'de hep hassas bir konu olmuştur. Eski parti sekreteri Recep Peker kendi yazdığı meşhur kitabı (1935) *İnkılap Dersleri*

Notları (Ankara: Ulus, 65-6)'da "şef"in konumuna kısaca değinirse de diktatörlük tartışmalarına girmekten kaçınır. Bu tartışmanın gündemde kaldığını gösteren, olağan dışı bir kitapçık mevcuttur: A. Muhtar Kumral (1949) *Atatürk Diktatör Müdür?* (İstanbul: Güven). Atatürk'ün yaşamından seçilmiş anekdotlar ve metinlerden oluşan ve onun aslında bir diktatör olmadığını gösterme iddiasında olan bir çalışmadır. Bu kitapçık açıkça Kemalistlerin savaştan hemen sonraki dönemde Demokrat Parti'nin artan muhalefetiyle karşılaştıkları zamanki savunma tepkilerinin bir parçasını oluşturuyor.

2* *Irredentism:* İtalyanların yaşadığı, ama Avusturya-Macaris'tan İmparatorluğu'nun eline geçmiş (Trente, Trieste ve Dalmaçya kıyıları gibi) toprakları geri almayı, kurtarmayı, amaçlayan, 19. yüzyılda ortaya çıkmış İtalyan yurtsever hareketi. Sözcük sonradan, ülkelerin bu tür emellerini hayata geçirmeye yönelik politikaları için de kullanılır oldu - ç.n.

14 Ne var ki çoğu zaman gözden kaçan bir husus da, İslâm'ın ancak 1924 Anayasasıyla devlet dini haline gelmiş olmasıdır. Eski Osmanlı Anayasası ise devlet dinine hiç değinmiyordu.

3* İngilizce baskıdaki sözcük: *veil* - ç.n.

15 Osmanlı alfabesini değiştirme çabalarının tümüne toplu ve kısa bir bakış için bkz. Hüseyin Yorulmaz (1995) *Tanzimat'tan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları,* İstanbul: Kitabevi.

16 Yeni öztürkçe nutukların en ünlü örneği, Atatürk'ün İsveç'in Veliaht Prensine 3 Ekim 1934'te vermiş olduğu akşam yemeğinde verdiği nutuktu. İçinde "Genlik baysal içinde erk sürmenin gücü işte bundadır," gibi büyük ölçüde yeni icat edilmiş cümleler geçiyordu. Karş. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Ankara: TTK, 1959, 277-8.

17 Büşra Ersanlı Behar (1992) *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937),* İstanbul: AFA, 203.

18 Gothard Jaeschke (1951) "Der Islam in der neuen Türkei: Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung", *Welt des Islams Neue Serie*, I, 74-6.

19 Michael Finefrock (1976) "From sultanate to republic: Mustafa Kemal and the structure of Turkish politics 1922-1924", yayınlanmamış doktora tezi, Princeton, 313.

20 Uygur Kocabaşoğlu (yay. yön.) (2001) *Türkiye İş Bankası tarihi,* İstanbul: İş Bankası, 112 vdv.

21 William Hale (1981) *The economic and political development of modern Turkey,* Londra: Croom Helm, 43.

22 William Hale (1981) *The economic and political development of modern Turkey,* Londra: Croom Helm, 62. İndeks sonraki yıllarda az miktarda iyileşmişti.

23 William Hale (1981) *The economic and political development of modern Turkey,* Londra: Croom Helm, 56.

4* İngilizce baskıdaki sözcük: *Kombinat:* Eski Sovyetler Birliği'nde, benzeri faaliyetler gösteren birçok sanayinin aynı bölgede bir araya getirilmesi. Bu Rusça kökenli sözcük, ilk harf değişiklikleriyle, İngilizce ve Fransızca gibi bazı Avrupa dillerine de geçmiştir - ç.n.

24 William Hale (1981) *The economic and political development of modern Turkey,* Londra: Croom Helm, 69.

25 Varlık vergisi üzerine yeni yazılmış ve mevcut olan tüm literatürü kullanmış iyi bir inceleme için bkz. Rıfat N. Bali (1999) *Bir Türkleştirme serüveni (1923-1945): Cumhuriyet yıllarında Türkiye Yahudileri,* İstanbul: İletişim, 424 vdv.

26 Selim Deringil (1989) *Turkish foreign policy during the Second World War: an "active" neutrality,* Cambridge: Cambridge University Press, 191 ("karşılıklı yardım antlaşmasına" ekli ikinci protokol metni).

5* Terimin anlamı için bkz 8. bölüm - ç.n.

27 Selim Deringil (1989) *Turkish foreign policy during the Second World War: an "active" neutrality,* Cambridge: Cambridge University Press, 149.

12 Demokrasiye Geçiş 1945-1950

1 Hakkı Devrim vdgr. (yay. yön.) *Türkiye 1923-1973 ansiklopedisi,* İstanbul: Kaynak, c. 2, 583. On yıl sonra bu rakam 216 olmuştu (ibid., c. 3, 962).

2 Max Weston Thornburg (1949) *Turkey: An economic appraisal,* New York: Twentieth Century Fund, 133.

3 1950 sanayi sayımına göre 98.828 sanayi kuruluşunda 353.994 kişi, çalışmaktaydı, ancak bunların 96.626'sı küçüktü ve on beygirgücünden (bu, hafif bir motosiklete eşdeğerdir) daha azını harcıyordu. Richard D. Robinson (1963) *The first Turkish republic: a case study in national development,* Cambridge MA: Harvard University Press, 136.

4 İTC ile soğukluğa yol açan gerginliklerin ilginç bir analizi için: Taner Timur (1991) *Türkiye'de çok partili hayata geçiş,* İstanbul: İletişim, 20 vdv.

5 Baskın Oran (yay. yön.) (2002) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* İstanbul: İletişim, c. 1 (1919-1980), 502.

6 Bu sayıların verildiği kaynak: Kemal Karpat (1959) *Turkey's politics: the transition to a multi-party system,* Princeton: Princeton University Press, 99. Max Weston Thornburg ((1949) *Turkey: an economic appraisal,* New York: Twentieth Century Fund, 133) ise çok az farklı olan yüzdeler veriyor: 125 dönümden küçük mülk sahiplerinin oranı %97 ve 125 ila 1250 dönüm arası mülk sahiplerinin oranı ise %2,3'tü.

7 Kemal Karpat (1959) *Turkey's politics: the transition to a multi-party system,* Princeton: Princeton University Press, 164-5.

8 Taner Timur (1991) *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş,* İstanbul: İletişim, 96 vdv.

13 Demokrat Parti İktidarı 1950-1960

1 Frederick W. Frey (1965), *The Turkish political elite,* Cambridge, MA: MIT Press, 356 vdv.

2 Feroz Ahmad (1977) *The Turkish experiment in democracy 1950-1975*, Londra: Hurst, 37.

3 Max Weston Thornburg (1949) *Turkey: an economic appraisal,* New York: Twentieth Century Fund, 149; James S. Barker vdgr. (1951) *The economy of Turkey: an analysis and recommendations for a development program*, Baltimore: Johns Hopkins Press.

4 Feroz Ahmad (1977) *The Turkish experiment in democracy 1950-1975*, Londra: Hurst, 122-46; William Hale (1981) *The political and economic development of modern Turkey,* Londra: Croom Helm, 86-113.

5 Alpaslan Işıklı (t.y.) "Cumhuriyet Döneminde Türk Sendikacılığı", Murat Belge (yay. yön.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim, c. 7, 1828.

6 William Hale (1981) *The political and economic development of modern Turkey,* Londra: Croom Helm, 102.

7 Ali Gevgilili (1987) *Yükseliş ve düşüş, Yassı Ada*, 134 (Socrates Petmesaz ve Vangelis Kechriotis'e teşekkürler).

8 Melek Fırat (2002) "Yunanistan'la İlişkiler" Baskın Oran (yay. yön.) *Türk Dış Politikası: c. 1 1919-1980,* İstanbul: İletişim, 601.

9 A. Yücekök (1971) *Türkiye'de Din ve Siyaset,* İstanbul: Gerçek, 90.

10 Menderes, ezanın Arapça okunmasına izin veren kararını savunurken, Kemalist reformlar arasında, tutmuş (ve böylece kalması gerekli) olanlar ve Atatürk'ün zamanında gerekli olduğu sanılmış, ama tutmamış olanlar diye bir ayrım yapmıştı. Şimdi bunların yönü Türkiye'nin laik niteliğine zarar vermeksizin geriye döndürülebilirdi.

11 Ölü sayısı 717, kaybolanlarınki 167 ve yaralılarınki 5247'ydi. *Türkiye 1923-1973 ansiklopedisi,* İstanbul: Kaynak, 1974, c. 3, 950.

***** Bu sözcük için bkz. 11. bölüm - ç.n.

12 William Hale (1996) *Türkiye'de Ordu ve Siyaset: 1789'dan Günümüze,* İstanbul: Hil (*Turkish military and politics,* Londra: Routledge, 1994'ün çevirisidir), 95.

13 Uygur Kocabaşoğlu, (t.y.) "Radyo" Murat Belge (yay. yön.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim, c. 10, 2743.

14 İkinci Türkiye Cumhuriyeti 1960-1980

1 Bildirinin tam metninin çevirisi, Walter F. Weiker (1963) *The Turkish revolution 1960-1961*, Washington: Brookings Institution, 20-1'de bulunuyor.

2 Walter F. Weiker (1963) *The Turkish revolution 1960-1961,* Washington: Brookings Institution, 20-1'de oldukça olumludur, ama örneğin, Richard D. Robinson (1963) *The first Turkish republic,* Cambridge MA: Harvard, 268-70 çok daha eleştireldir.

3 Mehmet Ali Birand (1987) *The generals coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980,* Londra: Brassey's Defence Publishers, 42-4.

4 Devlet güvenlik mahkemeleri 1980 askeri darbesinden sonra yeniden kurulmuşlardı ve 1990'larda Kürt ve İslâmcıların sindirilmesinde önemli rol oynayacaklardı.

5 Mehmet Ali Birand (1987) *The generals coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980,* Londra: Brassey's Defence Publishers, 84 vdv.

6 Clement H. Dodd (1983) *The crisis of Turkish democracy,* Beverley: Eothen, 20.

***** Oligopoli *oligopoly* - ç.n.

7 Suzanne Paine (1974) *Exporting workers: The Turkish case,* Londra: Cambridge University Press.

8 Mehmet Akif'in yazdığı, İstiklal Marşı'nın (Kahraman Ordumuza altbaşlıklı) metni, güçlü dinî ve şiddetli Batı aleyhtarı duygular yaymaktadır. Bu en iyi, şiirin üçüncü kıtasındaki şu mısralarda ifade edilmiştir: "Garb'ın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar; Benim îman dolu göğsüm gibi serhaddim var./ Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir îmanı boğar, "Medeniyyet!" dediğin tek dişi kalmış canavar?" Ateşli şekilde laik olan Türkiye Cumhuriyeti'nin seksen yıl boyunca ulusal marşı olarak Batı aleyhtarı bir İslami şiirinin olması ironiktir.

9 Alpaslan Işıklı (1983) "Cumhuriyet döneminde Türk sendikacılığı", Murat Belge (yay. yön.) *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim, t.y., c. 7 Türk sendikaları çoğunlukla üye sayısını gerçekte olduğundan kat be kat üstündeymiş gibi göstermişlerdi, bu nedenle tam ve kesin sayılara ulaşılması olanaksızdır.

10 Bu ikili anlaşmaların tartışıldığı bir çalışma için bkz. Çağrı Erhan (2002) "Türkiye ile ABD arasındaki ikili anlaşmalar", Baskın Oran (yay. yön.) *Türk dış politikası: cilt 1 1919-1980,* İstanbul: İletişim, 556. Erhan'a göre, anlaşmaların tam sayısı bugün bile bilinmemektedir.

11 Dışarıdan bakıldığında, olaydan 60 yıl sonra, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyaya gelmiş genç Ermeni kuşağının militanlara dönüşmesi ve büyükbabalarının davasını kaldığı yerden devam ettirmesi şaşırtıcı geliyor. Bunun, birbirini mutlaka dışlaması gerekmeyen, iki açıklaması bulunuyor. Birincisi, önemli bir Ermeni cemaate sahip olan Lübnan'da meydana gelen iç savaşın, Müslüman-Hıristiyan düşmanlığını artırmış olmasıydı. İkinci ve daha ağırlıklı olan neden ise, 1915'te hayatları kurtulanlar ve onların çocukları, tüm enerjilerini yeni bir yaşam kurmaya ve ev sahibi ülkelere, en çok da Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne entegre olmaya hasretmişlerdi. Bunda o kadar çok başarılı olmuşlardı ki, 1915'in anısı "üçüncü kuşak" için, kendi Ermeni kimliklerini tanımlayan tek şey oluyordu. Bu geçmişin, ergenlik çağındaki bir Amerikalı Ermeni tarafından yeniden keşfediliş süreci, şu çalışmada çok açık şekilde anlatılmıştır: Peter Balakian (1998) *Black dog of fate,* New York: Broadway.

15 Üçüncü Cumhuriyet: 1980'den İtibaren Türkiye

1 Cunta "Bir Numaralı Bildiri"sinde Silahlı Kuvvetler'in İç Hizmetler Kanunu'nda yer alan, Cumhuriyet'i koruma görevine temas ederek eylemini meşru hale sokuyordu. Bildirideki anahtar terim "millî birlik ve beraberlik"ti; bu terim 1980'ler ve 1990'larda ordunun temel siyasal kavramı olarak kalacaktı.

2 Clement H. Dodd (1983) *The crisis of Turkish democracy,* Beverley: Eothen, 47.

3 Clement H. Dodd (1983) *The crisis of Turkish democracy,* Beverley: Eothen, 45.

4 Resmî olarak, rektörler bile cumhurbaşkanı tarafından doğrudan atanmaktaydı.

5 Clement H. Dodd (1983) *The crisis of Turkish democracy,* Beverley: Eolhen, 45.

6 1970'ler sonunun kutuplaşmış ortamında Aydınlar Ocağı, Alpaslan Türkeş'in MHP'siyle yakından özdeşleştirilir olmuştu ve bunlar en başta Ecevit ve CHP'ye karşı olan görüşlerini kamu önünde yoğun şekilde sergiliyorlardı. Turgut ve Korkut Özal bu dönemde bu örgütün üyesiydiler. Karş. Hugh Poulton (1997) *Top hat, grey wolf and crescent: Turkish nationalism and the Turkish republic,* Londra: Hurst, 179-81.

1* İngiltere'de halk arasında İngiliz ordusundaki askerler için takılmış lakap - ç.n.

7 Hugh Poulton (1997) *Top hat, grey wolf and crescent: Turkish nationalism and the Turkish republic,* Londra: Hurst, 184-5. 1980 darbesi sonrasında, medyayı ve yüksek ögretimi denetleyen kurulların belli başlı üyeleri ve rektörlerle Milli Egitim Bakanları hep Aydınlar Ocağı üyesiydiler. Sentezin Türk okul kitaplarındaki etkisi Etienne Copeaux (1998) tarafından ikna edici şekilde gösterilmiştir: *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine,* İstanbul: Tarih Vakfı/Yurt.

8 Bu, son on yıl boyunca tekrarlayan bir olgu olmuştur. Türk hukuk sistemi hayli modernleşmiş ve liberalleşmiştir, ama bir yandan da, yürürlükteki farklı yasalara yapılan değişikliklerde çoğu zaman bir eşzamanlılık olmamıştır.

2* Aralarındaki kavga ya da anlaşmazlık halledilene kadar, farklı düşünce ve inançtan olan kişilerin birlikte yaşamasına imkan veren geçici düzenleme, yaşam tarzı - ç.n.

3* *Liberalization*: Sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve benzeri konulardaki kısıtlama, sınırlama ve engellerin azaltılması, hafifletilmesi, ya da tümden kaldırılması. Yazarın liberalleşme adıyla nitelediği paket, o günlerde ülkede, demokrasi paketi diye anılıyordu - ç.n.

9 Çiller'in partisinin seçmen oyunun biraz düşük bir yüzdesiyle daha fazla sayıda sandalye kazanabilmesinin nedeni, Türkiye'de yürürlükte olan kendine özgü seçim sistemidir. Partilerin seçim bölgesinde %10'luk bir barajı geçmesi gerekir. Sonra ayrıca, ülke düzeyindeki %10 barajını da aşmalıdırlar. Bu, kutuplaşmış bir siyasal manzaraya sahip bölgelerde olmadık sonuçlara yol açabilir. Farz edelim Kürt partisi HEP (sonradan HADEP, sonra DEHAP) seçmen oyunun %60'ını alıyor; Türk aşırı milliyetçileri (MHP) %25 ile ikinci geliyorlar ve diğer tüm partiler %10'un altında oy alıyor. Kürt partisi, eğer bölgesel desteğe sahip olup da ülke genelinde desteği bulunmuyorsa, ulusal barajı aşamayacaktır. Oylarını kaybedecek ve aşırı milliyetçiler (ulusal barajı aşmış oldukları varsayıldığında) bütün sandalyeleri alacaklardır. Bir diğer deyişle, Kürt milliyetçileri Ankara'da Türk milliyetçileri tarafından "temsil edilecektir". MHP eğer ulusal barajı aşamazsa, bölgenin tüm sandalyeleri, barajı aşmış olan partilere orantılı olarak dağılılacaktır.

10 *Turkish Probe,* 10 October 1997, 248.

11 Zorunlu eğitimin bir gecede %60 oranında uzatılması, öğretmen yetersizliği, tıka basa dolu derslikler ve eğitim materyali eksikliği gibi muazzam sorunlara yol açtı. Eleştiride bulunanlar, bunun ayrıca Türkiye'nin halen Gayr Safi Yurtiçi Hasıla'sının sadece %2,1'ini eğitime harcıyor

olmasından da kaynaklandığına işaret ediyorlar; bu oran Mısır, Tunus ya da Ürdün'ün harcadığının üçte biriydi. (*Turkish Probe,* 12 September 1997, 244).

12 *Turkish Probe,* 3 January 1999, 312.

13 Türkçede AK aynı zamanda beyaz, temiz demekti.

4* Ölüm tarlaları terimi için 8. bölüme müracaat ediniz - ç.n.

14 Bu hareketin tahlili ve tarihçesi için bkz. *Turkish Probe,* 30 January 2000, 368.

15 Mehmet Emin Yıldırım (yakında çıkacak) "The Turkish economy between 1950 and 2000: policy and performance", *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta* V, Berlin: Klaus Schwarz.

16 İsmet İmset (1992) *The PKK: a report on separatist violence in Turkey 1973- 1992,* Ankara: TDN, 107 vdv.

17 Bu 11 il birlikte Türkiye'de kısa adıyla OHAL diye bilinen "Olağanüstü Bölge"yi oluşturuyordu. 2000'de itibaren OHAL içerisindeki illerin sayısı giderek azaltıldı ve sonunda Kasım 2002'de OHAL tümüyle kaldırıldı.

5* *Dirty war:* Bu terimin ilk çıkışına referans olarak, 1970 sonlarının Arjantini gösteriliyor ve bir rejimin gizli polisi ya da ordusu tarafından, ayaklanmış devrimcilere ve teröristlere karşı, insan kaçırma, işkence ve cinayetten yararlanılarak yapılan, kurbanının çoğunlukla sivillerin olduğu saldırılar diye tarif ediliyor. Bkz. wordnet.princeton.edu. Öte yandan, CNN'in kendi sitesinde çevirisini verdiği, 28 Mart 1965 tarihli Pravda'nın başmakalesinde, ABD ordusunun kuzey Vietnam'da sivil halkı hedefleyen saldırıları kınanırken, başlıkta bu terimin kullanılmış olduğu görülüyor. Bkz. www.cnn.com - ç.n.

18 *Mane pulite* (temiz eller), Milan'daki yüksek adli memurlar tarafından devlet ile iş çevreleri arasındaki kirli ilişkilere karşı yönetilen kampanyanın adıydı ve bunu bir sağcı politikacı-sanayici ağının ortaya çıkarılması başlatmıştı. Bu ağ, Mason locası *Propaganda Due* (P-2) içerisinde tasarlanıp tezgâhlanmış ve bu ağın içinde Vatikan'ın parasal işlerine bakan görevlileri de yer almıştı.

19 "Üye olma, aday ülkenin demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların saygı görme ve korunmalarını garanti eden kurumların kalıcılık ve sürekliliğini gerçekleştirmiş olmasını; işlevini yerine getiren bir pazar ekonomisinin varlığını ve ayrıca Birliğin içerisindeki rekabetçi baskı ve piyasa güçleriyle baş etme kapasitesini gerektirir. Üye olma, adayın, siyasal, ekonomik ve parasal birliğin amaçlarına bağlı kalmak dâhil olmak üzere üyeliğin yükümlülüklerini üstlenme yeteneği olmasını şart koşar." (www.mfa.gov.tr)

20 Türkiye bu "gecikmeksizin" sözcüğünü, bir NATO üyesi olarak NATO olanaklarının, (kendisi AB ülkesi olmadığından dolayı içinde yer almadığı) yeni Avrupa Hızlı Müdahale Gücü için kullanılmasını kabul etmek suretiyle almıştı.

6* Yazarın burada ve önceki cümlede kullandığı terim, *Pan-Turkism* yani pan-Türkçülük'tür - ç.n.

7* *Civil*: Kitabın çeşitli bölümlerinde geçen bu İngilizce sıfat sözcük, "askerî veya dinsel olmayan; bir ülkenin sıradan yurttaşlarına ait veya sıradan yurttaşlarına dair" anlamlarını taşımaktadır - ç.n.

21 Bu, Celâl Bayar'ın anılarında açık şekilde gösterilmiştir. Kendisi modern bankacılık mesleğine ilk giren Müslümanlardandı. Onun İzmir'de Birinci Dünya Savaşı sırasında demiryolu çalışanları için bir okul açma girişimi yerel Hıristiyanlar ve yabancılar tarafından gülerek karşılanmıştı. (Celâl Bayar (1967) *Ben de Yazdım,* İstanbul: Baha, c. 5, 1555-8). Edhem Eldem (1999, *A history of the Ottoman Bank,* İstanbul: Ottoman Bank, 515) banka çalışanının %53'ünün Osmanlı uyruklu olduğunu ve bunların (%72,5'inin Hıristiyan ve %8'inin Yahudi olmalarına karşılık) sadece %19'unun Müslümanlardan oluştuğunu göstermiştir. Müslümanlar en düşük ücret alan gruptu; ortalama maaşın ancak %39'unu alıyorlardı. Ayak işleri gibi önemsiz işlere bakmanın dışında daha yüksek görevlere hemen hemen hiç getirilmemişlerdi.